
TÜRKİYE YAZARLAR BİRLİĞİ
40. yıl

Ziraat Katılım
Paylaştıkça daha fazlası

Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları - 77
Toplantı Metinleri -17
ISBN: 978-975-7382-95-9
Ankara, Mart 2018

Tasarım: www.mtrmedya.com
Baskı: Göktuğ Ofset

İnsan, Ahlâk ve İktisat

"Prof. Dr. Sabahattin Zaim Hocanın Aziz Hatırasına"

15-17 Eylül 2017

HATAY

İçindekiler

Takdim

21. yüzyılın başında hızlı modernleşme karşısında kültür ve medeniyet değerlerimize ait ahlâki farkındalık ve zenginlikleri iş hayatına ve gündelik hayata aktarma problemlerinin kendisini çok daha belirgin şekilde görünür kıldığını ifade edebiliriz. Bununla birlikte evrensel değerleri ıskalamayan, faziletli insan olma hassasiyetinin yeni kuşaklara aktarımı konusunda da sorunların olduğu göze çarpmaktadır. Günümüz insanının rahatına olan düşkünlüğü, üretimde verimliliği ıskalama hali, paylaşım/bölüşümde adalet ve hakkaniyeti önemsemez duruşu, tüketimde israfın sürekli artması kendisini her zamankinden daha şiddetli hissettirmektedir. Tüm bunlar ahlâki şuur ve hassasiyeti, her alanda olduğu gibi iktisadî işlerde de bizler için önemli kılmaktadır.

Tek başına ihtiyaçlarını karşılayamayan insanın bir arada yaşama mecburiyeti göz önüne alındığında sorunun, üretim-tüketim ve paylaşım açısından içtimai bir meseleye büründüğünü ve meselinin daha da büyüdüğünü dile getirebiliriz. İnsana şahsiyet değerini kazandıran, onu yekdiğeri ile bir arada hakkaniyet ve adaletle yaşamasını sağlayacak olan giriş kapısı ahlâkî şuurdur. Böylesi bir şuurun hissedilişi ve yaşayışı, kişiyi ortak adalet ve hakkaniyet ufkunda birleşebileceği insanlarla huzur içinde bir arada tutabilecektir. Söz konusu ettiğimiz bir-arada bulunabilmenin maddi zeminini oluşturacak olan iktisadî işlemlerinse adalet ve hakkaniyet üzere, insana yaraşır şekilde işlevsel hale gelebileceğini düşünebiliriz.

İnsan, bir taraftan sorunların kaynağıyken diğer taraftan neden olduğu sorunların çözüm imkânıdır. Karşılaşılan tüm sorunların kaynağı ve çözüm önerisini içerisinde barındıran bir hususiyeti nazar-ı dikkate almak bu bağlamda oldukça önemlidir. İnsanın tüm yaşamı iki ana hat üzerinde cereyan eder. Hudûd'ullah ve hudûdu'l-ibâd arasında yaşaması gereken insan, bu sınırlara riayet etmediğinde sorunların kaynağı, bu hudutlar arasında samimiyetle yekdiğerine ufuk olarak bireysel ve toplumsal yaşamını kurguladığında ise sorunların çözüm imkânı haline gelmektedir. Ahlâk dediğimiz alanın bu sınırlar arasında yaşama şuuruna işaret ettiğini düşünebiliriz.

Günümüz modern iktisat anlayışının pratikte kendisini açtığı veçheyi göz önünde tutarak duruma baktığımızda, tüm sistemin hiçbir sınır tanımayan, sınırlandırılması kötü kabul

edilen bir özgürlük anlayışı ekseninde kurulmuş olduğunu görürüz. Böylesi bir anlayış insana, gayesinin hazlarını en üst düzeye çıkarması olduğunu telkin eder. Zira dayandığı kabul, yeryüzü kaynaklarının sınırlı, insanın ihtiyaçlarının ise sınırsız olacağına ilişkindir. Hâlbuki kendisini iradi olarak sınırlandırması ve ifade ettiğimiz ahlâki şuuru canlı tutması gereken insan, her istediğini yapmayı değil, her istediğini yapmamayı tercih etmeyi gerçekleştiridğinde özgürlüğünü yaşadığını idrak eder. İnsana değerini kazandıran, onu yekdiğeri ile bir arada hakkaniyet ve adaletle yaşamasına olanak tanıyan husus da yukarıda temas ettiğimiz üzere zikrettiğimiz ahlâki şuurdur.

Ameli ve nazari düşünce geleneğimize sinen iktisat anlayışımız, bizlere öncelikle üretimde insanın haddini bilmesini, sonra tüketimde ona lütfedilmiş olan nimetleri tasarruflu kullanmasını, bölüşümde, yekdiğeriyle olan ilişkisinde adaletli olmasını ve tüm yaşamında itidal üzere olmasını hatırlatmaktadır. Kuşkusuz insan, bu dengeyi bir toplum içinde yaşayarak kurabilir. Onun toplum içinde yaşaması canlı bir organizasyon kümesine dahil olduğu anlamına da gelmektedir. İktisadın bir ucunda birey varsa diğer ucunda ondan ayrılmayacak şekilde organizasyon kümesinin tecessüm etmiş hali olan devlet vardır.

Iktisadî ilişkilerin çetrefilleştiği, sorunların ciddileştiği merhale ise devlet-iktisat-birey ilişkisi çerçevesinde oluşmaktadır. Devlet ile insan arasındaki ilişki bir taraftan insan ile iktisat arasındaki ilişkiyi, insan ile iktisat arasındaki ilişki de insan ile devlet arasındaki ilişkiyi ve hiyerarşiyi belirleyebilmektedir. Halbuki tüm ilişkileri belirleyen bir ahlâki nizamı tasavvur etmemiz, bizi adalete, hakkaniyete ve kanaate çok daha isabetli şekilde yönlendirebilecektir. Piyasanın sözde tek şekillendiren olduğu zannıyla ahlâkın iktisadî sınırlarının belirlendiği günümüzde bizler şûramızda iktisadın ahlâki sınırlarını sorgulamayı amaçladık. Sorgulamaya ilişkin istişaremizi akademiden, iş dünyasından, devlet kademesinden, finans dünyasından, işçi ve işveren temsilcilerinden ve sivil toplum kuruluşlarından konuya dair birikime sahip, meseleyle dertlenmiş alanlarında uzman kişilerle yapmayı planladık.

Türkiye'nin, 21. Yüzyılın ilk çeyreğinde girdiği dönüşüm yolunda bir hayli mesafe kat ettiğini ifade etmek mümkündür. Bu kat edilen mesafe insanların hayat standartlarını yükseltmiş ve iktisadî refahı arttırmış görünmektedir. Bununla birlikte maddî gelişme kendisini hissettirir hâle gelmiştir. Maddi gelişmenin yansımalarını eğitim-öğretim alanına ayrılan bütçe payının artmasından, yükseköğretimin bütün ülke sathına yayılmasından da anlamak mümkündür. Kuşkusuz bu göstergeler bir gelişmişlik seviyesine işaret etmektedir. Ancak bu gelişmişliğin manevi alanda karşılığını bulduğunu söylemek ise maalesef pek mümkün görünmemektedir. İnsanî gelişmişlik için yukarıda saydıklarımız dışında başka ölçütleri de devreye sokmak gerekir. Her alanda olduğu gibi bizi sadece maddi alanda değil manevi sahada da ilerletecek şuur, yukarıda da sürekli tekrar ettiğimiz üzere ahlâkiliktir. Türkiye Yazarlar Birliği bu düşüncenin önemine binaen ahlâkiliği her türlü gündem ve güncelin önüne alarak, ahlâkın her alana sirayet etmesini, etkisini her alanda artırmasını ve hatta her alanı belirlemesini murat etmektedir. Bu isteğini ise iki yılda bir gerçekleştirdiği Ahlâk Şûraları ile tecessüm ettirmektedir.

İlki 2010 yılında "Nurettin Topçu" özelinde İstanbul'da, ikincisi 2013 yılında "Ahlâk ve Siyaset" temasıyla Konya'da, üçüncüsü 2015 yılında "Ahlâk ve Eğitim" temasıyla Ankara'da gerçekleştirdiğimiz ahlâk şûralarının dördüncüsü, Ziraat Katılım ortaklığı ve HATİAB'ın katkılarıyla "Ahlâk ve İktisat" başlığı altında 15-17 Eylül 2017 günlerinde, ülkemizin önemli medeniyet merkezlerinden Hatay/Antakya'da gerçekleştirilmiştir.

Her alanda olduğu gibi iktisat alanı da ahlâktan ayrı düşünüemez. İktisada dair her tasavvurumuzun temeline ahlâki şuur konulabilirse Yeni Türkiye'nin ekonomi hedeflerinin işlemesinde ve dünya ekonomi sistemine bir alternatif oluşturmada gündeme insani çerçevenin dışına çıkılmadan da ekonomik modellerin tasarlanabileceğinin somut örnekleri sunulabilir.

Elinizdeki kitap ciddi bir emeğin ürünüdür. Kitapta emeği geçen, yazılarıyla ve değerlendirmeleriyle kitaba katkı sağlayan tüm ilim insanlarımıza, mütefekkirlerimize ve kalem erbabına şükranlarımı sunarım. Onların emekleri olmasaydı kuşkusuz böyle bir kitaba sahip olamayacaktık. Sadece şûramızın başarıyla gerçekleştirilmesi değil, kitabımızın hazırlanmasında da büyük katkıları olan kıymetli dostlarım Yunus Emre Aydınbaş ve Mehmet Tuğrul'a da teşekkür ederim. Bir insanlık mektebi olan, mütevazı adımlarla çok büyük işleri gerçekleştiren, Türkiyemizin nadide sivil toplum kuruluşlarından birisi olan Türkiye Yazarlar Birliğinin Muhterem Şeref Başkanı Mehmet Doğan Beye, Genel Başkanımız Prof. Dr. Musa Kazım Arıcan hocama, birliğimizin çok değerli yönetim kurulu üyelerine hassaten teşekkür ederim. Onlar iyi ki var ve iyi ki böylesi güzel etkinliklerle kültür toprağının çoraklaşmasını engelliyorlar. Maddi destekleriyle programımızın başarıyla nihayete ermesine imkân sağlayan Ziraat Bankası Yönetim Kurulu Başkanı Hüseyin Aydın ve Ziraat Katılım Genel Müdürü Metin Özdemir beylere tüm kültür aşıkları adına şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca Hatay'da gerçekleştirilen şûramız için çok kıymetli katkılar sunan HATİAB başkanı İbrahim Güder beye ve kitapta bazı metinlerin deşifre işlemlerini gerçekleştiren Rabia Nur Akmaz'a de teşekkür ediyorum.

Kitabımız, tebliğ metinleri ve onların müzakere edildiği metinlerden oluşmaktadır. Ancak müzakere metinlerinin belki de tamamına yakınının müzakerecilere şûradan önce gönderilen yazılı metinler üzerine oluşturulmuş olduğunu göz önünde tutmanın faydalı olacağını belirtmek yerinde olacaktır. Şûramızın sonunda, şûra programı boyunca konuşulan yekunun hülasasını temsil eden sonuç bildirgesine de kitabın sonunda yer vermenin uygun olacağını düşündük.

Söz, üstatların yanında kısa kesilir ve söz şimdi gerçek sahiplerinindir, vesselam

05.02.2018
Dr. Muhammed Enes KALA

Açılış Konuşmaları

Şûra Tertip Heyeti adına
Muhammed Enes Kala (Dr.)

Saygıdeğer Hocalarım, Değerli Hazirun, Hanımefendiler, Beyefendiler "Ahlâk ve İktisat" temalı 4. Ahlâk Şûramıza hepiniz hoş geldiniz, safalar getirdiniz. Türkiye Yazarlar Birliği bundan yedi yıl önce büyük ahlâk mütefekkirimiz Nurettin Topçu'nun doğumunun 100. Yılı vesilesiyle 1. Ahlâk Şûrası'nı İstanbul'da tertip etti. Malumunuz Nurettin Topçu 20. yy pozitivizmine karşı ahlâk nizamını savundu, o şûrada Nurettin Topçu'nun ahlâk nizamı masaya yatırıldı, değerlendirildi ve tüm meselelerimize ahlâk zaviyesinden bakmanın önemi tartışıldı. 1. Ahlâk Şûramızdan aldığımız büyük heyecanla 2013 yılında Konya'da "Ahlâk ve Siyaset" temalı 2. Şûramızı gerçekleştirdik, bu şûramızı gönül insanı Mevlana Celaleddin Rumi Hazretlerine ithaf ettik. Buradan aldığımız iştiyakla Türkiye'mizin insan yetiştirme kaynaklarını, talim terbiye meselelerini masaya yatırmak istedik, 3. Ahlâk Şûramızı bu sebeplerden ötürü eğitime ayırdık; "Ahlâk ve Eğitim" Şûramızı Ankara'da 2015 yılında Eğitim Bir-Sen ortaklığında tertip ettik, bu şûramızı da merhum Mehmet Akif İnan Hocamızın Aziz hatırasına ithaf ettik. O şûrada Türkiye'nin iktisat politikalarını ahlâk çerçevesinde değerlendirelim kararı aldık. 2017 yılında burada siz değerli katılımcılarımızla Türkiye'nin iktisadî sürecinde çok önemli yeri olan Ziraat Katılımla bu şurayı tertip ediyoruz.

Şûramızda Ziraat Katılım Bankası ve Hatay İş Adamları ve Bürokratları Derneği'nin (HATİAB) çok önemli katkıları var, izninizle başta Ziraat Bankası Genel Müdürü Hüseyin Aydın beye, Ziraat Katılım Genel Müdürü Metin Özdemir beye Ziraat Bankası Yönetim Kurulu Başkanı Muharrem Karslı beye, Hatay İş Adamları ve Bürokratları Derneği Başkanı İbrahim Güder beye ve ekibine, bu organizasyonu gerçekleştirmek için işin mutfağında ter döken ve çok kıymetli emekleri olan Mehmet Tuğrul beye, Yunus Emre Aydınbaş beye, Türkiye'nin kültür cephesini hiçbir zaman boş bırakmayan, fikrin kıymetini gençlere öğretme sevdalıları olan Kıymetli Başkanlarım, Şeref Başkanımız Mehmet Doğan beye, Genel Başkanımız Prof. Dr. Musa Kâzım Arıcan beye huzurlarınızda şükranlarımı arz ediyorum. Tabi ki en büyük şükran yoğun gündemleri arasında vakit ayırma nezaketinde gösteren, bizim davetimizi kabul etme nezaketinde bulunup burayı teşrif eden kıymetli hocalarımıza aittir, onlara huzurlarınızda teşekkür ediyorum.

"Ahlâk ve İktisat" temalı 4. Ahlâk Şûramızı Merhum Prof. Dr. Sabahattin Zaim Hocamıza ithaf ediyoruz. İzninizle bir iki hususa işaret ederek konuşmalarımı nihayete erdirmek istiyorum. İnsan sadece kendisi için çabalar, muvaffak olursa muzaffer, insan sadece yek-diğeri için

çalışır, uğraşır, başarılı olursa mütekamil olur, hem kendisi hem de yek-diğeri için çabalar başarırsa muhteşem olur. İhtişam medeniyetinin müntesipleri olarak bu topraklarda sadece hayat sürmedik, mazluma, doğaya, dağa, taşa, kurda, kuşa da hayat verdik. Belki bunu ciddi bir iktisadî nizamımıza dayanarak gerçekleştirdik. Bu nizam, ahlâki sınırlar içerisinde hayat bulan bir nizamdı ve bu nizam bize üretimde had bilmeyi öğretti, tüketimde tasarrufu öğretti, paylaşmada bölüşmede adaleti, hakkaniyeti ve liyakati öğretti ve tüm hayat boyunca itidali öğretti. Burada tartışılacak onlarca mesele olacak, birbirinden çok zengin oturumlar icra edilecek. Şûramızın sonunda tüm konuşulanlardan hareketle bir çözüm pusulası hazırlanmaya çalışılacak, söylenenlerin hülasasına da işaret edecek bir sonuç bildirgemiz şûramızın sonunda kamuoyuyla paylaşılacak ve sonuç bildirgemiz konuya ilişkin bir mihver olacağını ümit ediyorum.

İlim bilmektir, irfan eylemektir, hikmet ise olmaktır. Adalet ve hikmet dolayısıyla ihtişam medeniyetinin çocukları olarak ilmi irfandan ayırdığımız sürece hikmetten uzaklaşmış olduk, hikmetten ve adaletten uzaklaşınca ise, yaşadığımız dünya ağıt yakılma mekanı haline geldi. Rabbimden niyazım odur ki, bu şûra; bilmekten eylemeye, eylemekten ise olmaya vesile olsun. Bu duygu ve düşüncelerle tertip heyeti adına hepinize saygılar sunuyor, teşekkür ediyorum.

İbrahim Güder
HATİAB Başkanı

Değerli ilim-irfan sahibi değerli büyüklerimiz, kıymetli misafirlerimiz hepiniz cümleten hoş geldiniz, şeref verdiniz. Hatay'ımıza onur verdiniz. Hatay İş Adamları ve Bürokratları Derneği takriben altı bin beş yüz üyesi olan, bin altı yüz öğrenciye aksatmadan burs ödeyen bir sivil toplum kuruluşudur. Derneğimiz ülkemize gerçek hizmet adına gelecek nesillere, öğrencilerimize, yani geleceği inşa edecek değerlerimize emek vererek onların toplumda çok daha saygın yerlere gelmelerini ve böylece ülkelerine çok daha iyi hizmet etmelerini amaçlamaktadır.

Çoğu Üniversitemizde Hatay İş Adamları Bürokratlar Birliği'nin yapılanması olan Genç Hatiab' la üniversite teşkilatlarımızı kurduk. Buradaki arkadaşlarımızı iki ayda bir araya getirerek onların kariyer gelişimlerine katkı sunmanın yanında ve daha önemlisi, edep ve ahlak gibi konularda onları yetiştirme gayretlerimiz olmaktadır.

Her işimizin başına ahlaki bir şuuru getirmenin önemli olduğunu düşünüyorum. Şuramızda, temel konumuz ahlak ve iktisat, ben muhterem Musa Kazım Hocamdan duymuştum, gerçek anlamda çok etkenliğimi söylemek istiyorum. Piyasa ekonomisinin dinamizmini oluşturan özellikle iktisadi değerler eğer iyi bir algı oluşturulmadan, iyi bir ahlaki şuura sahip olunmadan yönetildiği takdirde, tıpkı 1994 2001, 2008 ve daha önce ve daha sonra oluşan krizlerin sebepleri kendilerini hissettirir. Tabi sizin gibi üstatların yanında konuşmak fikir beyan etmemiz yeterli olmayabilir ama ben de bir sanayici ve iş adamı olarak piyasanın içinden gelen biri olarak bir iki şey söylemek istiyorum. Ahlaki değerlerin iş yapma ahlakı olarak kendisini göstermesinin ve piyasayı yönlendiren mekanizmanın özüne oturmasının ülke ekonomisinin değil dünya ekonomisinin refahı açısından çok önemli olduğunu düşünüyorum. Zaten bu şura içerisinde detaylarını değerli bilim adamları ve işin uzmanlarıyla oturup tartışacağız ve bunu bir sonuç bildirgesiyle kamuoyuyla paylaşacağız.

Ben sözü fazla uzatmak istemiyorum. Sözü erbaplarına bırakmak daha doğru olur. Özellikle Hatay'ın tercih edilmesi Milat'tan önce yüz bin yıllara dayana bu kadim şehirde Ahlâk Şûrasının tertip edilmesi bizim için de ayrı bir anlam taşımaktadır. Tekrar tüm misafirlerimize teşekkür ediyorum. Başta Türkiye Yazarlar Birliği Genel Başkanımıza, Kurucu Başkanımıza ve çok değerli yönetim kurulu üyelerine, ilim- bilim-irfan sahibi abilerimize hoş geldiniz diyorum. Hepinize saygılarımı hürmetlerimi arz ediyorum.

Musa Kâzım Arıcan (Prof. Dr.)

Türkiye Yazarlar Birliği Genel Başkanı

Muhterem hazirun hepinizi hürmetle ve muhabbetle selamlıyorum. Bugün buraya aslında bir koşuşturmacayla geldim. Karşınıza çok daha sivil belki de hazırlıksız bir şekilde çıktım. Mukaddes beldelerdeydim. Tabi oranın selamıyla, selamlarıyla geldim. Hamdolsun Mevla bize oralara gitmeyi nasip etti. Tabi ani gelişen bir program oldu benim için. Normalde pazartesi dönmemiz gerekiyor idi. Bu programa da oldukça fazla emek verdiğimiz için en azından açılışında bulunmak üzere biraz koşuşturmacayla geldik, affınıza sığınıyorum.

Efendim Türkiye Yazarlar Birliği yaklaşık 40 yıl önce ülkemizin kültür, fikir, sanat hayatına katkı sunmak üzere çok genç idealist insanlar -ki onlardan ve öncülerinden bir tanesi burada, Mehmet Doğan abimiz- tarafından kurulmuş önemli bir müessesemiz. Allah nasip eder ise, 2018 yılı yani gelecek yıl inşallah kuruluşumuzun 40. Yılı olacak ve 40. Yıl etkinliklerini gerçekleştireceğiz. Tabi bu 40 yıllık süre zarfında Türkiye Yazarlar Birliği ülkemizin kültür, fikir, ilim, sanat hayatına etki yapan çok önemli faaliyetler yapmıştır. Bunların bir kısmı geleneksel hale dönüşmüş ve hala da belli periyotlarla bazıları iki yılda bir tekli yıllarda, çiftli yıllarda olmak üzere devam ediyor. Şehir Tarihi, Türk Dünyası Şiir Şöleni, Ahlâk Şûrası gibi çok köklü faaliyet alanlarımız var. Özellikle Ahlâk Şûralarımız ülkemiz adına belki de iftiharla söylenmesi gereken ve ısrarla sürdürmeye çalıştığımız bir faaliyet. Ahlâk, burda ki muhterem hazirunun takdir edeceği üzere, vazgeçilmezimiz olan bir alan. İnsanoğlunun, beşerin yeryüzündeki ana varlık ilkesidir. Ahlâkı kaybettiğimiz an aslında her şeyimizi kaybederiz. Ya da şöyle de söyleyebiliriz. Yeryüzünde bir arada yaşamamızın hem kendi aramızda hem evrendeki diğer mahlukatla birlikte yaşamamızı sağlayan ana ilke ana unsur ahlâktır. O yüzden ahlâkı her dönemde insanoğlu konuşmuştur, her zaman ahlâk üzerinden kendisini sorgulamıştır. Biz de naçizane Türkiye Yazarlar Birliği olarak ahlâk üzerinden, ahlâk perspektifinden kendimizi, ülkemizi, ülkemizin önemli sorunlarını masaya yatırmaya çalışıyoruz.

Bundan önceki Ahlâk Şûralarımız tematik olarak başladı; siyaset-ahlâk, eğitim-ahlâk, bu yıl ahlâk şuramız da yine insanoğlunun en önemli iştigal alanlarından bir tanesi iktisat, geçim gailesi, tüketim, üretim. İktisada ilişkin, mülkiyet, vergi adaleti, tüketim çılgınlığı gibi devasa sorunlarla karşılaşıyoruz. Tüm bu alanları aslında nasıl orta yolda sürdüreceğimize dair bir derdimiz de var, bir tasamız var, bir çabamız var. İşte bunu genel anlamıyla iktisat olarak ifade ederek, "Ahlâk ve İktisat" şeklinde 4. Şûramızı teşekkül ettirmiş olduk. Tabi biz şuralarımızı gerçekleştirirken ya da diğer başka faaliyetlerimizi gerçekleştirirken kurumsal iş birliklerine de önem veriyoruz. Yani derdimiz sadece Türkiye Yazarlar Birliği olarak, sadece bir toplum yararına faaliyet yapan sivil toplum kuruluşu olarak kendimizi ifade etmek, kendimizi tanıtmak değil. Mesele, aslında hayatın farklı alanlarında emek veren, o alanın uzmanları, mütehassısları, ilgili alanda topluma katkı sunan kuruluşlarımız ve kurumlarımızla iş birliği

yapmak; bu iş birliğini arttırmak. Az önce tanıtım yansısında görüldüğü üzere çok değerli kuruluşlarımızla, kurumlarımızla faaliyetlerimizde iş birliği yaptık.

İktisat konusu söz konusu olduğunda da tabi birçok kurumla iş birliği yapılabilirdi ama bir vesile konu gündeme geldiğinde Ziraat Bankası Genel Müdürümüz Hüseyin Aydın bey, sağolsunlar hemen kendileri buna destek olabileceklerini ifade ettiler. Sağolsunlar Ziraat Katılım Genel Müdürlüğümüz, Genel Müdürümüz Metin Özdemir bey, Yönetim Kurulu Başkanımız Muharrem Karslı beyler, sağolsun onların da onaylarıyla bu iş birliği gerçekleşti. Tabi bundan önceki yıllarda bankanın meşruiyetini konuşuyor idik, geldiğimiz nokta itibariyle aslında bankacılık sistemini de biz belki daha iyi noktalara taşıma adına çabalar gösteriyoruz. İşte kurumlarımız az önce Ziraat Katılım'ın tanıtım filminde de gördüğümüz üzere çok güzel çabalar ortaya konuyor, bunları ahlâkla birlikte ele almak ve bu konuda bu çağın insanları olarak bizlerin söyleyeceği sözler, bizlerin en azından perspektifleri, bakış açıları önemli katkılar sunacaktır, gelecek nesillere önemli birikimler bırakacaktır. Ben bu şuraya destekleri için Ziraat Bankası Genel Müdürlüğüne, Şûramızın ana sponsoru olan Ziraat Katılım Bankacılığı Genel Müdürlüğümüze, Yönetim Kurulu Başkanlığımıza çok teşekkür ediyorum. Bu iş birlikleri aynı zamanda kurumsal iş birliklerimizi, ünsiyetlerimizi de arttıracak. Kurumsal iş birliklerimizin arttığı an, belki ülke olarak da çok daha güzel faaliyetler yapacağız, daha uzun soluklu faaliyetler gerçekleştireceğiz.

Tabi iktisadî gücümüz olmazsa hiçbir alanda başarımız olmayacaktır, ne siyasette, ne eğitimde ne fikirde ne sanatta gücümüz olacaktır. O nedenle iktisat konusu gerçekten çok önemli bir konu. Bununla birlikte dünyada belki de Türkiye'nin söz sahibi olabileceği en önemli alanlardan bir tanesi. Burada önemli fikir ve düşünce insanlarımız var, tabi ki bu faaliyetlerin gerçekleşmesinin en önemli parametrelerinden bir tanesi katılımcılarımız, buraya destek veren fikir insanlarımız, ilim erbabımız. Bizim bu faaliyetlerde böyle çok kalabalık kitleler gibi bir derdimiz yok. Önemli olan bir meseleyi etraflıca eskilerin tabiriyle "Efradını cami, ağyarını mani." bir şekilde tartışmak, masaya yatırmak, sahayla teoriyi, üniversiteyi ve ilim hayatını buluşturmak ve daha da önemlisi bunu yazıya geçirmek, kitaplaştırmak bununla birlikte bir sonuç bildirgesiyle bunu kamuoyuna, ilgili kuruluşlara bir rapor olarak sunmak. Bundan önceki faaliyetlerimizde bunları yaptık inşallah bu faaliyetimizden sonra da sonuç bildirgesi ve bunun rapor halinde ilgili kurum ve kuruluşlara arz edilmesini gerçekleştireceğiz. Tabi bu sürece katkı veren siz değerli katılımcılara, değerli ilim, fikir insanlarına sahada bulunan iş hayatındaki değerli iş adamlarımıza üreticilerimize şükranlarımızı sunuyoruz. Sizler olmasaydınız bu faaliyeti zaten gerçekleştiremezdik.

Faaliyetlerimizi gerçekleştirirken önemsediğimiz bir husus da şu, değerli dostlar, değerli arkadaşlar: faaliyetleri biraz daha Anadolu'ya yaymaya çalışıyoruz sadece Ankara'da sadece İstanbul'da, sadece büyük şehirlerimizde değil, tabi ki Hatay da büyükşehir ama Anadolu'nun yerel ve yerli olan dinamiklerini de hayata geçirmemiz gerekiyor, buralarda da bir farkındalık oluşturmamız gerekiyor. Yurt dışında da yaptığımız faaliyetler var ama bazen yurt dışında çok önemli faaliyetler yaparken ülkemizin çok müstesna yerlerini göremiyoruz

buraları fark edemiyoruz. Hatay, ülkemizin en kadim şehirlerinden bir tanesi, birçoğunuzun malumları olduğu üzere aslında dünyanın en erken büyük şehirlerinden, metropollerinden bir tanesi. İskenderiye Kudüs, Roma, Antakya en belli başlı şehirler arasında ve kültür olarak da aslında ülkemizin birçok farklı kültürünü barındıran farklılıkları gerçekten barış içerisinde yaşatan ve hala yaşatmaya devam ettiren bir şehrimiz. Böylesi güzel bir şehirde ve bununla beraber ülkemiz ekonomisi adına önemli yatırımların da olduğu bir yerde bu faaliyeti gerçekleştirmenin mutluluğunu yaşıyoruz. Hatay gibi daha birçok şehrimiz var; Kayseri, Konya, Antep, Erzurum, Trabzon, Samsun… inşallah bundan sonraki yıllarda yapacağımız faaliyetleri de ümid ediyoruz ki, o şehirlerimizde yaparız. Bu anlamda Hatay'ı çok önemli bulduğumuzu ifade etmek istiyorum. Tabi naçizane ben de bir Hataylı olarak burada bu faaliyetin yapılmasına destek verdikleri için hem tabi Ziraat Katılıma, hem bizim kendi Yönetim Kurulumuza destek verdikleri için teşekkür ediyorum, sağolsunlar var olsunlar. Hatay'ın bir başka özelliği değerli dostlar, ülkemizi Orta Doğu'ya, Afrika'ya, Uzak Doğu'ya açılan kapısı. Bu anlamda bizim gönül coğrafyamızın, kültür coğrafyamızın, inanç coğrafyamızın da en önemli kapılarından bir tanesi. İktisadi anlamda ürettiğimiz, üreteceğimiz, alacağımız birçok şeyin aslında önemli bir merkezi. Bu faaliyeti burada yapmış olmaktan dolayı da mutluluk duyduğumuzu ifade etmek istiyorum.

Hatay'da bu faaliyeti yaparken Hataylı İş Adamları ve Bürokratları Derneğinin de çok önemli katkısı oldu, sağolsunlar değerli başkanımız İbrahim Güder bey, bu fikri açtığımda az önce de ifade ettiler, heyecanlandılar kendileri de her tür desteği vermeye hazır olduklarını ifade ettiler, sağolsunlar veriyorlar. Dolayısıyla biz böyle üçlü bir iş birliği de gerçekleştirmiş olduk. Ben destekleri için de teşekkürlerimi ifade ediyorum. Tabi bu faaliyetler kolay olmuyor, malumlarınız büyük emekler gerektiriyor biz iki yılda bir bu faaliyetleri yapıyoruz ama bu faaliyeti tamamladıktan sonra Allah nasip eder ise, 2019 yılının temasını, şehrini, içeriğini hemen konuşmaya başlıyoruz. Uzun zihni, fikri hazırlık gerekiyor ve bu alandaki müstesna insanları bulmak, erbabını bulmak asıl derdimiz o, onlarla aslında dertleşmek o yüzden burada sayılarımıza bakarak lütfen herhangi bir olumsuz şeyde bulunmayın. Her birimiz bir dünyayız burada önemli olan dertlerimizi masaya yatırmak ve bunları inşallah kayıt altına alıp kamuoyuna sunabilmek. Tabi bu sürecin yürütülmesinde çok büyük katkı sağlayan hem eğitim-ahlâk, hem siyaset-ahlâk şuralarımızı birlikte gerçekleştirdiğimiz çok değerli dostumuz, Genel Sekreterimiz Türkiye Yazarlar Birliği Yönetim Kurulu Üyesi, aynı zamanda Yıldırım Beyazıt Üniversitesi'nden mesai arkadaşım Muhammed Enes Kala beyin çok büyük emeği oldu, Allah ondan razı olsun. Bu tür faaliyetlerde değerli dostlar artık faaliyet yaparken gerçekten bunu sürdürebilmek kolay değil; emek istiyor, zaman istiyor ve yanında ona destek olan araştırma görevlisi Mehmet Tuğrul, Cem Korkut ve Yunus Emre Aydınbaş kardeşlerimizin çok büyük katkıları oldu, emek verdiler. Ben huzurlarınızda bu işin mutfağında olan tüm arkadaşlarımıza bu noktaya gelene kadar katkı sunan tüm arkadaşlara şükranlarımı sunuyorum, hürmetlerimi sunuyorum çünkü görünmeyen kahramanlar onlar, onlar aslında bizim belki şuan ekranda ön planda bulunmamızı da sağlayan insanlar. Belki

isimlerini unuttuğum sayamadığım arkadaşlarım olursa aflarına sığınıyorum. Ben sözü çok fazla uzatmak istemiyorum bu programı gerçekleştiriyor olmak, şuan burada olmak Mevla'nın bir lütfu, hamd ediyorum. İnşallah buradan çok güzel fikirler çıkacak, çok bereketli fikirler, düşünceler üretilecek, inşallah bunları kayıt altına alacağız bunları bir sonuç bildirgesiyle kamuoyuna duyuracağız. Bir rapor olarak da iligili kuruluşlara da az önce ifade ettiğim üzere sunmaya çalışacağız. Ben bu şûramızın hayırlara vesile olmasını ve sizlerin destekleri, katkıları ile inşallah çok güzel kararlar alınmasına vesile olmasını temenni ederek hürmetlerimi ve şükranlarımı sunuyorum.

Metin Özdemir

Ziraat Katılım Genel Müdürü

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla… Alemlerin Rabbi olan Allah'a hamd, salat ve salam O'nun Rasulu'ne (s.a.v.) olsun. Saygıdeğer tertip heyeti, sayın hocalarım, değerli hazirun sözlerimi Prof. Dr. Sabahattin Zaim aziz hatırasına düzenlemiş olduğumuz 4. Ahlâk Şûrası'nın amacına ulaşmasını ve hayırlı sonuçlara vesile olmasını Yüce Rabbimden niyaz ederek başlıyorum. Öncelikli olarak böyle anlamlı bir organizasyonu tertip ettiği için Türkiye Yazarlar Birliği Başkanı'na, ekibine ve emeği geçen herkese teşekkür ediyorum. Ziraat Katılım olarak böylesine anlamlı bir etkinlikte iş birliği yapmaktan ötürü duyduğum memnuniyeti de ifade ederim.

4. Ahlâk Şûrası'na katılan tüm katılımcılara ayrı ayrı hoş geldiniz derken sizleri de saygı ve sevgilerimle selamlıyorum. Değerli hazirun, kuruluş çalışmalarımızın başladığı 2014 yılının son çeyreğinden itibaren her aşamasında yoğun emek ve fedakârlıkların olduğu Ziraat Katılım, bir parçası olduğu Ziraat Finans Grubu'nun desteği ile hızlı bir büyüme performansı gerçekleştirmiş ve bugün itibariyle 36 şehirde 56 şubeye ulaşmıştır. Bilanço büyüklüğümüz de Ağustos sonu itibariyle 12 milyar Türk Lirasını aşmış bulunmaktadır. Bu gelişimde katkısı olan tüm paydaşlarımıza teşekkür ediyorum. Ziraat Katılım kuruluş amacına uygun olarak sadece bilanço büyümesine bağlı değil, bankacılığın, katılım bankacılığın gelişimine de odaklanmış durumdadır. Ülkemizin orta ve uzun hedeflerine uyumlu küresel bir finans merkezi olabilmesi için Katılım Bankacılığının da geliştirilmesi gerekliliğinin farkındadır. Bu hedef doğrultusunda bankamız, uluslararası yatırımcıları ülkemize çekebilmek için Katılım Bankacılığının yurt içi ve yurt dışındaki uygulamalarını araştırmakta, eksiklerimizi tamamlamak ve geliştirmek gayretindedir. Katılım Bankaları Birliği nezdindeki çalışmaların yanı sıra üniversitelerle de Katılım Bankacılığı iş modeli ve ürünleri hakkında iş birliğimiz devam etmektedir.

Tabiidir ki, Katılım Bankacılığı İslâm iktisadînın bir cüz'üdür. İslâm finansı alt başlığı altındadır. Fakat Dünyada ve Türkiye'de parça bütünün önüne geçmiş görünmektedir. Geniş manada İslâm iktisadı çalışmaları İslâmi Bankacılık ve finans çalışmalarının gölgesi altında kalmıştır. Değerli hazirun bugün İslâm coğrafyasında ve toplumlarında karşı karşıya kaldığımız sorunların temelinde ahlâki zafiyetlerimiz yatmakta. İnancımız tam ama davranışlarımız eksik. Müslümanlar, İslâm ahlâkını temsil etmekte son derece zafiyet içinde görünmektedir. Oysa önderimiz Peygamberimiz (s.a.v.) "Ben güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderildim." buyurmaktadır. Toplumsal hayat, insanların ekonomik ihtiyaçlarını teminde iş bölümüne gitmelerini ve birbirleriyle ekonomik ilişki içerisine girmelerini gerektirmekte. Bu ilişkilerin nasıl olması gerektiği hususu din, hukuk ve ahlâk kuralları tarafından belirlenmekte ve insanların bu kuralların gerekleri doğrultusunda hayatlarını sürdürmeleri istenmektedir.

İslâm iktisat ahlâkının düşünce temelleri üç değer üzerine kurulmuştur. Bunu hayatın diğer alanlarına da yaymak mümkündür. Allah inancı, uhrevi sorumluluk ve adalet. İlk ve temel inancımız şudur ki, kainattaki her şey tek ve eşsiz Allah tarafından yaratılmıştır. İktisadi kaynakların mutlak anlamda Allah'a ait olması, bunların dağıtımı, paylaşımı, kullanım biçimine Allah'ın sınırlamalar getirmesini haklı göstermektedir. Dolayısıyla insanlar bu kaynakları sadece kendi haz ve çıkarlarını en üst düzeyde gerçekleştirmeye yönelik olarak diledikleri gibi kullanamazlar, herkes teşebbüs özgürlüğüne ve kaynaklardan yararlanma hakkına sahiptir ancak bu haklar servetin ve kaynakların gerçek sahibinin Allah olduğu gerçeğinden bağımsız düşünülmemelidir. Bir diğer ilkemiz, yapmış olduğu veya yapacağı her ekonomik davranışından ötürü kişinin ahirette sorumlu olacağı düşüncesidir. Bu ilke, insanın davranışlarının bu dünyayı aşan boyutuna işaret etmektedir. Müslüman her ekonomik eylemin ahirete yönelik boyutunu düşünmek zorundadır. Son ilkemiz adalettir. Kur'an'da ekonomik eylemlerin her üç aşamasında yani üretim, dağıtım ve tüketimde adalete uygun davranmaya vurgu yapılmaktadır. Adalet, üretimde verimi, dağıtımda adil bölüşümü ve tüketimde ölçülü olmayı gerektirmektedir.

İnsan doğası itibariyle iyi veya kötü, doğru veya yanlış, haklı veya haksız, adalete uygun veya adalete ters davranışlar içerisinde bulunabilir. Müsbet davranışlar için teşvik edilir, menfi davranışlardan kaçınması için de uyarılır. İslâm'ın ilk yıllarında inen ayetlerle ekonomik ilişkilerin ahlâki boyutuna işaret edilmesi daha sonraki ayetlerde ise yanlış davranışlar için hukuki yaptırımın öngörülmesi, ahlâki yönün yetersiz kaldığı noktalarda hukukun devreye girmesine dolaylı olarak işaret etmektedir. Bu da İslâm'ın temel gayesinin ekonomik ilişkilerde hukuka ve yönetime fazla iş bırakmadan meseleyi ahlâk zemininde çözmek olduğunu göstermektedir. Değerli katılımcılar Ziraat Katılım olarak iş süreçlerimizde kaynağını inancımızdan alan ahlâki değerleri esas almaya devam edeceğiz. Ülkemiz ve ümitlerini ülkemize bağlamış toplumlar adına bugünden daha güçlü olmak için hep beraber çalışmaya, Katılım Bankacılığının ruhunu temsil eden, paylaştıkça daha büyüyen inancımızla devam edeceğiz. Toplantılarımızın İslâm iktisat çalışmalarına, ülkemiz ve insanlığa hayırlar getirmesini temenni ediyor, hepinizi saygı ve sevgiyle selamlıyorum.

D. Mehmet Doğan

Türkiye Yazarlar Birliği Şeref Başkanı

Dünya sahnesinin hem oyuncusuyuz, hem seyircisi...Bazen rolümüz sadece seyretmektir!

Dünyada olup bitenleri, ülkemizde, çevremizde sürekli akan olayları seyrediyoruz. Yeni iletişim cihazları bu konuda geniş imkânlar sunuyor bize. Görünen şu: Siyaset ve ekonomi ile ilgili kelimeler hep ön sıralarda yer alıyor. Düşünce, edebiyat, sanat, hatta ilim geri plana düşmüş. Bu konuların bütün toplumun ilgisini çekecek şekilde sunulması durumuyla nâdiren karşı karşıya kalınıyor.

Vicdanımız, sürekli "olması gereken bu mudur?" sorusunu soruyor bize. Bir kelime var ki, âdeta kullanımdan düşmüş gibi. Fakat biz izleyiciler, olup bitenleri seyrederken, zihnimiz gayriihtiyari bu kelimeyi çağırıyor. Bugün sokağa çıkan insan; sokağın ev içine giren unsurlarına, radyoya, televizyona, gazetelere ve internete muhatab olan herkes, telaffuz etsin etmesin ciddi bir ahlâk aşınmasının, değer kaybının, daha net söyleyelim: İnsanlık yitiminin farkında.

Ahlâkın insanlıkla eşdeğer ve insanlık tarihi kadar eski bir kavram olduğunu hatırlamamız gerekiyor. Akıl bize ahlâklı olmayı telkin ediyor. Kalb insanın ahlâklı olmasını istiyor. Dinden konuştuğumuzda ahlâktan konuşuyoruz. Son Peygamber güzel ahlâkı tamamlamak için vazifelendirildiğini söylüyor. Feylesoflar ahlâkı "insanın kendini bilmesi" olarak tarif ediyorlar. Adalet, merhamet, iyilik, sorumluluk, vazife, dayanışma... bütün toplumlarda, bütün dillerde ortak kavramlar. Ahlâkın kaideleri bu ve benzeri evrensel ilkelerden çıkarılıyor.

İç siyaset, dış siyaset, ekonomi, geçim gailesi, refah seviyesi… derken günler sür'atle geçiyor. Vitrindeki meselelerin gölgesinde kalan gerçek meseleler, asıl insanlık meseleleri üzerinde durmak, düşünmek, fikir üretmek ve onu uygulamaya dönüştürmek iradesinden yoksun yaşıyoruz.

Türkiye bir dönem ahlâktan kaçtı. Çünkü yönetenler onu doğrudan dinle ilişkili gördü ve ahlâkilik-dinilik paralelliği kurarak laikliğe aykırı saydı! İnsan ilişkilerini sırf kanunlarla, mevzuatla düzenlemeye çalıştı. Ahlâk kelimesinin dinî boyutundan kaçılarak sonunda toplum tahayyülünde anlamı oluşmayan *etiğe* sığınıldı.

Ahlâka "etik" demekle bir şey halledilmiyor! Devlet etik kurulları oluşturuyor, fakat ahlâkın kurul işi olmadığı unutuluyor!

Temel meselesi insan olan bir toplumun ahlâkı ıskalaması, ahlâktan kaçması ve hatta ahlâk karşıtı tutumlar benimsemesi düşünülemez. Türkiye'de bu "düşünülemez" olmuştur. Basın yayın cihazı ahlâk dışılığı hayat tarzı olarak sunma konusunda belki de hiç bir toplumda bu kadar muhteris olmamıştır. Kitlelere gayriahlâkilik öğretilmekle kalınmıyor yaşanabilirliği

de âdeta ezberletiliyor. Bu yaşanabilirlik, kabul edilirliğin ötesinde takdir edilirlik derecesine doğru yükseliyor. Böylece neredeyse, ahlâkilik marjinal hâle getiriliyor!

Türkiye'nin derinleşen insan meselesi, her alanda ahlâkî kaygının fiillerimizden dışlanmasıyla ilgili. En başta şahsî ikbalini toplumun, milletin önüne geçiren bir insan portresi ile karşı karşıyayız. Eğitim sistemimiz de öğrencilere "geleceğini kurtarmak" adına herkesin kendi gemisini kurtarması gerektiğini telkin ediyor. Genç nesiller arasında bencillik, egoizm bütün iyi hasletleri silercesine yükseliyor.

Bugün Türkiye'yi hiç bir iç ve dış düşman ahlâkî değerlerin aşınması ölçüsünde tehdit etmiyor!

Öğretim kurumlarımız gittikçe büyüyen devasa bir öğretme cihazına dönüşüyor. Bedenimize verdiğimiz değeri, bizi biyolojik varlığın üstüne yükselten ruhumuza vermiyoruz. Zihnimizin gıdası sadece bilgi ve gayemiz bu bilgiyi kullanarak başarıya ulaşmak olabilir mi?

Yedi sene önce, bu konuları konuşmak ve tartışmak için sahanın ilgilileriyle ve bilgilileriyle bir başlangıç yaptık. İstanbul'da 1. Ahlâk Şûrasını gerçekleştirdik.

Ahlâk şûrasının açılışında söyleyeceğim bir kaç söz, beni ilk şûramızı ithaf ettiğimiz Nureddin Topçu'yu tekrar okumaya sevkediyor. Bazı cümleler zihnime kazınıyor:

"Menfaat aşkımızın kaatilidir!"

İnsanın çıkarlarını gözetmesinin elbette yanlış bir tarafı yok. Bunu yaparken, adalet, hakkaniyet, nısfet gibi ilkeleri ihmal etmemişse, "Rabbena hep bana" dememişse. Bu ahlâkiliğin ötesi de var tabii: Önceliği kendine vermemişse. "Bu benim hakkım, ama benden güçsüz, fakir, zayıf kimseler var. Onların hakları ne olacak?" diyebilmişse...

Son devirde bilmeyi, bilgiyi yücelttiğimiz gibi, siyaset ve iktisat gibi alanları da âdeta dokunulmazlaştırdık. Kendi kuralları ve kanunları içinde dokunulmaz/dokunulamaz alanların varlığı birçok kimseyi rahatsız etmiyor. Olanı, süreni, yürüyeni her şeye rağmen kabullenmek, menfiliklerini işin tabiatı gibi görmek eğilimi baskın hale geldi.

Var olanı tanırız, biliriz. Bilgi bizi gerekeni, ideali araştırmaya götürmezse eksik kalırız. Mevcuttan hareket etmek ve fakat gerekeni, ideali araştırmak ise bizi ahlâk alanına sokar.

Bu durumda ahlâk sürüp gidene itiraz, karşı koyma ve insan için ideali hedef olarak gösterme şeklinde tezahür eder. Mehmed Âkif'in yüksek sesle söylediği

Çiğnerim, çiğnenirim, hakkı tutar kaldırırım

mısraı güçlü bir ahlâkî tavır ifadesinden başka bir şey değildir.

Merhum Hocamız Nureddin Topçu'yu hatırlarsak, insanın ahlâkî hareketi, mevcut yapı içinde isyan gibi görünse bile, sonsuzluğun iradesine bağlılıktan ötürü Hakka teslimiyettir aslında.

4. Ahlâk şurasında konumuz iktisat... Siyaseti konuştuk, eğitimi konuştuk. Yine ağır bir konu var gündemimizde. Yıllar önce Umumi İktisada Giriş isimli bir tercüme kitap okmuştum.

Gaeton Pirou'ya ait bu kitap 1945'te İktisat Fakültesi yayını olarak çıkmıştı. O zaman genç bir akademisyen olan Turan Feyzioğlu tarafından çevrilmişti bu kitap. Bu kitaptan bir cümle zihnimde kalmış: *"İktisat ne ahlâkidir, ne gayri ahlâkî, sadece ahlâk dışıdır!"*

Bu düşüncenin temelinde "iktisadî insan" kavramı olmalı. İnsan yalnızca iktisadî saiklerle, sebeplerle hareket eder... İnsan gerçekten sadece iktisadî saiklerle mi hareket eder? Bu soruya her zaman "evet" demek mümkün değildir.

İnsanı ilgilendiren her şeyin ahlâkın alanına girdiğini düşünenlerdeniz. Bu yönüyle iktisat da, siyaset de ahlâk açısından sorgulanabilir.

Rahatlık, konfor, lüks, para, iktidar… alışkanlık yapar. İçimizdeki sonsuz ahlâkiliği arkaplana atan da bunlardır. Bugün ahlâklı olmayı güçleştiren, ahlâksız olmayı kolaylaştıran çevre şartlarının baskısı altında yaşıyoruz. İrademizi sonsuzluğun iradesi ile birleştirmek ve öylece doğru olanı, ahlâkî olanı istemek ve yapmak…

Ülkemizde yaşanan problemlerin, her alanda ahlâkî kaygının fiilerimizden dışlanmasıyla ilgili olduğunu düşünüyoruz. En başta şahsî çıkarını toplumun, milletin önüne geçiren yaygın bir anlayışla karşı karşıyayız.

Milletin binlerce yıl içinden süzüp getirdiği ahlâk "negatif bir değerdir, pozitif ilimde yeri yoktur" diye dışlanırsa, sırf kanunlarla, polis zoruyla insan ve toplum ilişkileri sürdürülmeye çalışılırsa, sonuç bu olur.

Ahlâkilik, insanda bir aşkınlık meydana getirir. Gayri ahlâkilik ise, insanlık kaybıyla eşdeğerdir. Toplu yaşamak, ahlâkı zorunlu kılar. Hukuk sosyal zaruretlerden doğar, ahlâk ferdî vicdanlarda oluşur. Hukuk sosyal realiteyi düzenler, ahlâk ideali araştırır. Hukuk cezalandırır, ahlâk vicdanî sorumluluk yükler. Hukukun müeyyidesi maddidir, ahlâkın manevî. Hukuk kanunlara dayanır, teşkilatı vardır, ahlâkın yoktur. Ahlâk hukuktan kapsayıcıdır.

Ahlâk meselesinin kaynağında sorumluluk var. Ahlâk sistemleri, mesuliyeti umumiyetle fena hareketlerden kendimizi korumaya yarayan bir kuvvet olarak görüyorlar, oysa sorumluluk harekete geçirici kuvvettir.

İktisad ve ahlâkla ilgili üç gün konuşacağız. Bu sahanın değerli akademisyenlerinin, düşünürlerinin, uygulayıcılarının söyleyecekleri gerçekten önemli. Diyebiliriz ki, bu konularla ilgili Türkiye'nin birikimi burada. Beyin fırtınaları estirmek için her şey hazır.

Bu faaliyet ilk defa 20. Yüzyılımızın büyük düşünürü, büyük ahâkçısı Nureddin Topçu'nun duğumunun 100. Yıldönümü hatırasına düzenlenmişti. *"Öğrenmek zekânın, yapmak ahlâkın işidir"* diyen Nureddin Topçu Hoca, bütün hayatını ahlâk davasına adamış bir şahsiyetti. *Ahlâk Nizamı, İsyan Ahlâkı* onun kitaplarına verdiği isimler. Ders kitabı olarak "Ahlâk"ı da unutmayalım.

Topçu, sadece isminde ahlâk geçen kitaplarında bu konuyu esas almadı. Bütün kitapları bu çerçevede ele alınabilecek bir muhtevaya sahipti.

Gösterişsiz, nümayişsiz ve sessiz bir hayat yaşayan, ömrünü fikir kozasını örerek tamamlayan 20. yüzyılımızın büyük düşünürü Nureddin Topçu, kararlı tavrı; faydacılıktan, kalabalıklara oynamaktan, her hal ve kârda kazanmaktan, başarmaktan; yakın hedefleri ele geçirmekten kaçınan; hatta bunları kişilik zaafı olarak gören bir şahsiyetti…

Hareketlerinde ve yazdıklarında mübalağaya, "artistliğe" ve role yer vermeyen, sözlerine veya fikirlerine asla "dram" katmıyan bir şahsiyet… Büyüleyici tesir uyandırmaktan bilerek kaçınmıştı. Her zaman yalın, sade idi. Cezbedici olmuyor, cezbe göstermiyordu. Değil "teshir etmek", büyülemek, "etkilemek" dahi onun sözlüğünde yer almıyordu.

Kendi önemini anlatmayan nâdir insanlardan biri idi. *"Bak bu söylediklerim, yazdıklarım çok mühimdir"*, demeyen; yaptıklarının öneminden kendi ehemmiyetine, büyüklüğüne gönderme yapmayan bir şahsiyet. Önemi, değeri ancak erbabınca malûm…

Batıda yüksek seviyede felsefe tahsili yapmış bir genç düşünür, orada kazandığı bilgi ve fikir hamulesiyle insana, insanın içine, manevî hayatına yönelmenin gerektiğini ve aradığımız şeyleri kendimizde bulabileceğimizi söylüyor, *"ben seni uzakta ararken, sen kendi evimde idin"* diyordu.

Onun 1925'te Sebilürreşad'ın kapanmasından sonra Cumhuriyet tarihinin ilk fikri muhalefet dergisi olarak 1939'da yayınladığı Hareket dergisinin ilk sayısında ilk yazının başlığı "Rönesans Hareketleri" idi. Bu yazıda, Avrupa'nın bu asırda neden rönesans yapamayacağı şöyle izah ediliyordu:

> *"20. asrın milliyet Avrupasını yaşatıcı kuvvetlerin başında büyük sanayi bulunmaktadır ve büyük sanayiin 20. asırda kazandığı rakipsiz hâkimliği, zümre istibdadını hazırlayan, gayesi her şeyi tanımaktan ibaret olan 19. asrın idealsiz müsbet ilimciliği olmuştur. Müsbet ilim, ruhî ve ahlâkî kıymetlerle insanlık içinde bir rönesans yaratacak yerde Avrupa milletlerinin insanlığı gittikçe daha mükemmel ve teminatlı şekilde istismar edebilmeleri için arzın ham maddeleri üzerindeki sarsılmaz saltanatını temin etti."*

"En hakiki mürşit" olarak bağlanmamız emredilen "müsbet ilim"in rol ve fonksiyonu hakkında 1939'da söylenen bu aykırı sözlerden sonra, Topçu, Avrupa'nın başaramayacağı rönesansı, bizim yapabileceğimizi öne sürüyordu.

> *"Avrupa medeniyetinin içine girmiş olan ve Avrupa haritasının dışında bulunan bizim gibi bir millet, asrımızın rönesansını kendinden bekleyebilir. Bu rönesansı yapmamızı mümkün kılan en esaslı şart Avrupa haritası dışında, avrupalılık hırsına ve hodgâmlığına bürünmekten uzak kalmamızdır. Yaratılacak kıymetleri şu veya bu milletin tarihinden değil, hakikatin hazinesinden alabilmek hürriyetini kazanabiliriz."*

Yaşadığı dönemde Topcu'nun ahlâk merkezli düşüncesini küçümseyenler oldu. "İsyan Ahlâkı" kavramını ortaya atan bir şahsiyetin fikirlerinin basit bir örfe indirgenmiş pratik, faydacı "ahlâk"la alâkası olmadığı kolaylıkla anlaşılabilir.

"İçimizde bir ahlâkî örneğe neden lüzum var? Bugün insanlığın içinde bu ahlâk davasını dudak bükerek karşılayanlar çoğalıyor."

"Kurtulmak için kurtarıcı olmaktan başka yol yoktur."

"Ya kendiniz başkaları için yaşayacaksınız, ya başkalarını kendi yaşayışınız uğrunda kullanacaksınız. Birinci yolu seçmek için insanda kâlb lâzımdır. İkinci yol, hayatı koruma içgüdüsünün yarattığı, kalbe düşman zekânın yoludur."

"Bütün ahlâkî davranışlarımızın hedefi sonsuzluktur."

Bir Topcu okuyucusu fayda, haz, menfaat, muvaffakiyet, başarı kelimeleri ile alâkasını keser...Çünkü ahlâk ve insan onların ötesindedir.

Ahlâkı önemsizleştiren bir ülkede "hukuk"un herkese lâzım olduğu çok sık tekrarlanıyor; bir gün ona ihtiyacınız olabilir mânasına... Hukuku savunmanın güçlü bir zemini oluşturuluyor böylece.

Hukuk bir normlar sistemi. Arkaplanında kalın kalın mevzuat kitapları var. Hukuk sadece kanunlardan, yönetmeliklerden daha doğrusu yazılı metinlerden mi ibaret? Bu metinleri yorumlamak, tatbik etmek için ve karar oluşturmak için başka hiç bir şeye ihtiyaç duyulmaz mı? Bize âdil olmayı kanunlar, tüzükler, yönetmelikler emrettiği için mi âdil oluruz? Ya kanun koyucular âdil değilse, hukuk metinleri nasıl adaleti sağlayacak? Ya adalet kurumu mensuplarının adalet hissi yoksa?

Hayır, iyilik, merhamet, vazife... Sırf kanunlar, bizi biyolojik varlık olmanın ötesinde insan yapan ahlâk ilkelerinin tatbikcisi yapabilir mi?

Biz "ahlâk" kelimesini neredeyse sözlüklerimizden çıkardık, o kelimenin arkaplanından ötürü. Ahlâk eninde sonunda dine dayanıyor, namusu, mes'uliyeti, dürüstlüğü emrediyor diye. Yerine böyle bir arkaplanı olmadığını sandığımız "etik"i koyduk. Bir şey "etik" olabilir, ama "ahlâkî" olmayabilir mi? Sanki böyle olabilirmiş gibi düşündük.

Ahlâkın içselleştirilmesini, ahlâkîliğin öğrenilmesini sağlayan "terbiye" kelimesini de kovduk. Yerine "eğitim"i koyduk. Terbiye insanı eğip bükmez. İyiyi, doğruyu tanıtır, değer sahibi yapar. Eğitim ne yapar? Olup bitene bakıp cevabı siz verin!

"Haksızlık karşısında susan dilsiz şeytandır". Bu sadece kendine yapılan haksızlık karşısında susmak olarak anlaşılabilir mi? Ortada bir haksızlık varsa, bunun adresi önemli değildir. Gerçek bir haksızlık sözkonusuysa, hasım konumunda olanları da kuşatan bir tavır sözkonusu olmalıdır. Hak her şeyin üstündedir. Ötekine de adalet istemeyen, gerçekte adalet istemiyordur.

Ahlâk herkese lâzım! "Kendine yapılmasını istemediğin şeyin başkasına yapılmasına müsaade etme!" Hiç olmazsa ahlâkın ilk derecesi olan bu şiar Türkiye'de yerleşmiş olsa idi, birçok meselemiz çözülürdü.

Bugün **Hatay'da**, Antakya'da bu medeniyetler beşiği şehirde, ahlâk ve iktisat konusunu konuşuyoruz. Her isim, her kelime kendi alanı ile ilgili isimleri ve kelimeleri çağrıştırır. Antakya'nın bu anlamda çok zengin çağrışımları var. Dinler tarihi ile ilgili çağrışımlarını zihnimizde tazelersek, inanç dünyamızın aydınlandığını görürüz. Tarihimiz açısından da güçlü çağrışımları olan bir şehir Antakya. 636 Yermuk savaşından sonra Antakya müslüman dünyanın bir parçası oldu. Üç asır sonra tekrar Doğu Roma'nın hakimiyetine geçti. Bir asır kadar süren Bizans hakimiyetini sona erdiren Anadolu Selçuklu devletini İznik merkezli olarak 1075'te tesis eden Kutalmış Oğlu Süleyman Şah'dı. İznik'ten hemen sonra bölgeye gelen Süleyman Şah, 1085'te kesin olarak Antakya'ya hâkim oldu. Süleyman Şah'da 9 asır önce güçlü bir vatan oluşturma iradesinin parladığını görüyoruz. Haçlı seferleri sırasında kaybedilen Antakya İslâm tarihindeki rolü Selahaddin kadar önemli olan Memlûk Sultanı Baybars tarafından tekrar kazanıldı.

Tabii son hatırlatmamız, bu toplantıyı aziz hatırasına ithaf ettiğimiz Sabahaddin Zaim Hocamızla ilgilidir. Sabahaddin Zaim hoca şahsen de tanıdığımız, muhabbet beslediğimiz, Mehmed Âkif, Mahir İz, Celâl Hoca, Nureddin Topçu serisinden değerli bir şahsiyetti. Onun İslâm iktisadı ile ilgili çalışmaları olduğunu da hatırlamalıyız. Türkiye'de başlangıç kabilinden bu çalışmaların bugüne yansımalarını bu toplantıda göreceğimizi umuyorum.

Ahlâk ve İktisat şûrası konusunu birçok kişi ve kurum yöneticisi ile konuştuk, çok ilgi çekici bulundu. Hüseyin Aydın bey ilgi çekici bulmakla kalmadı, destek vererek bu faliyetin kuvveden fiile çıkmasının yolunu açtı, Ziraat Katılım Genel Müdürü Metin Özdemir beyin de benimsesiyle şûramızı icra edecek duruma getirdik. Örnek bir hemşehri kuruluşu olan HATİAB'ın desteğini de zikretmeliyiz. Bu vesile ile Hüseyin Aydın beye, Metin Özdemir beye ve HATİAB başkanı İbrahim Güder'e teşekkür ediyoruz.

I. BÖLÜM
Meseleye Giriş

Ahmet Tabakoğlu (Prof. Dr.)
İktisat ve Ahlâk

Celal Türer (Prof. Dr.)
Metafiziksel İyi'den Değer'e: Ahlâkın Yolculuğu

İktisat ve Ahlâk

Ahmet Tabakoğlu
Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi Öğretim Üyesi

"İktisat bizim alnımızın yazısı değildir"

Werner Sombart

I. Giriş

Ahlâk kuralları kültürlere göre değişmekle birlikte evrensel ve değişmez yönleri de olan ve insanlararası ilişkilerde „iyi" ve „kötü" biçiminde nitelenen söz ve davranışlardır.

Ahlâk bir yönüyle yaşanan bir şeydir. Etik ise, bunlar üzerindeki düşünceler ve ilkelerdir. Şüphesiz, yukarıda da değinildiği gibi, ahlâk kelimesinin etik kelimesinin karşılığı olduğu söylenebilir. Ancak son zamanlarda etik, siyaset, yönetim, iş ve meslek hayatında uyulması gereken kurallar ve ilkeler bütünü biçiminde daha yoğun olarak kullanılmakta ve ele alınmaktadır.

İktisâdın temelinde kültür, kültürün de temelinde ahlâk vardır. O halde iktisat ahlâktan kaynaklanırsa belli bir kültürün izini taşıyabilir. Oysa, bilindiği gibi, günümüzde iktisâdî tahlil ahlâk karşısında nötr olmak (lâ-ahlâkî veya a-moral) olmak iddiasındadır.

Ekonomi, önceleri ahlâk ilminin bir kolu iken, sanayi devrimiyle birlikte kapitalizmin teorik esasları halini almıştır. Bu tabir (ve iktisat) başlangıçta taşıdıkları dengeli, tutumlu, idareli, itidalli olma ve tasarruf manalarını kaybetmiş, kitlevî üretim ve tüketime dayalı bir sistemin açıklayıcısı ve (özellikle Keynes'ten sonra) adeta bir harcama ilmi olmuştur. Bu haliyle o, kültürün ve tabiatın kirletilmesine ve giderek yokedilmesine zihni bir gerekçe teşkil etmiştir.

Yalnız kimi ahlâk kuralları ve davranışları değişmemiştir. Sözgelimi, „kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkasına da yapma" biçimindeki evrensel ahlâk kuralı her zaman ve yerde geçerlidir.[1]

Yine „dürüstlük" gibi kişisel, „yoksullara yardım" gibi toplumsal ahlâk kuralları da tarihin her döneminde, her yerde geçerli olmuştur. Acımasızlık, kurnazlık, çıkarcılık, bencillik, ikiyüzlülük her yerde ve her dönemde ahlâka aykırı, kötü ve yanlış görüldüğü gibi; merhamet, fedakarlık, cömertlik, diğergamlık her yerde ve her dönemde iyi ve doğru görülmüştür.

1 "İnsan, başkalarına karşı, kendisine nasıl davranılmasını istiyorsa öyle davransın»**:** Müslim, İmâre 46. Ayrıca bkz. Nesâî, Bey'at 25; İbn Mâce, Fiten 9.

Başkalarını kendine tercih, merhamet, hörmet, hizmet, samimiyet ve tevazu gibi kavram ve haller, ahlâkın esasını oluşturmuşlardır. Adalet ve eşitlik ancak ahlâkî duyguların toplumda yerleşmesiyle gerçekleşebilir. Merhametin olmadığı yerde eşitlikten de sözedilemez.

Bugün iktisat ilmi çerçevesinde ele alınan konular geçmişte hem Doğu'da hem de Batı'da daha çok ahlâk, hukuk ve tarih kitaplarında ele alınmıştır. Ahlâk ilmi felsefenin bir bölümü olarak doğmuştu ve üstelik ahlâk ilmi günümüz iktisat ilminin kaynağı gibi görünmektedir.

Zira ekonomi tabiri Yunan düşüncesinde ahlâk ilminin alt bölümleri olan ethique (ethikos, ahlâk düşüncesi, insanın kendisini yönetmesi), économie (oikonomia, ev yönetimi) ve politique (politikos, kent yönetimi) kavramlarından ikincisini oluşturmaktadır. Geleneksel düşüncede bu yaklaşım oldukça önemliydi. Bu tür Yunanca eserler Abbâsîlerin yedinci sultânı Me'mûn (813-833) döneminde Arapçaya tercüme edildi. Kütüphanelerimizde ahlâk felsefesiyle ilgili ve yukardaki kavramların Türkçeleştirilmesiyle yazılan veya tercüme edilen birçok eser vardır. Bu kavramlar sırasıyla ilm-i ahlâk (ethique), ilm-i tedbîr-i menzil (économie, oeconomicus) ve ilm-i tedbîr-i medine (politique) dir.[2]

Bu tür kitapların en ünlüleri Farsça yazılmış olan Nâsıruddîn Tûsî'nin (öl. 1274) veya Nâsıruddîn el-Hoyî'nin (Ahi Evren, 1171-1261) İslâm dünyasında ilk sistematik ahlâk Kitâbı sayılan *Ahlâk-ı Nâsırî*'si,[3] Celâleddîn Devvânî'nin (1424?-1502) *Ahlâk-ı Celâlî*'si[4] ve Hüseyin Vâ'iz'in (öl. 1504) *Ahlâk-ı Muhsinî*'sidir.

Türkçedeki bu tür felsefî-tasavvufî kitapların en tanınmışları Kınalızâde Ali Efendi'nin (öl.1572) yukardaki üç Farsça ahlâk Kitâbını inceleyerek yazdığı *Ahlâk-ı Alâî*,[5] Cemaleddîn Aksarayî'nin (öl.1389) *Ahlâk-ı Cemâlî*, Amasyalı Hüsâmeddîn oğlu Ahmed'in Çelebi Sultan Mehmed'e (1413-1421) sunduğu *Mir'âtü'l-mülûk* adlı eserleridir. Muhammed b. Turtûşî›nin (1060-1131) Sirâcu'l-Mülûk[6] adlı eseri Türkçede de yayımlanmıştır.[7]

Günümüz kapitalizmi ahlâk açısından belli bir dengeye ulaşmıştır. Bu yüzden modern kapitalizm ahlâksızlığı akılsızlık olarak görür. Ahlâk ve erdem olmadan kalkınmanın gerçekleştirilemeyeceği ileri sürülür. Bu ahlâk anlayışı özellikle tüketiciyi koruma şeklinde kurallara bağlanmış ve hayata geçirilmiştir. Oysa modern kapitalizmin başlangıcını oluşturan merkantilizm ve sanayi devrimi dönemi, ırkların yokedilmeye çalışıldığı veya köleleştirildiği, kıtaların ıssızlaştırıldığı, uzun iş saatleri içinde kadın ve çocuk işçilerin düşük ücretlerle ve kötü çalışma şartları altında çalıştırıldıkları dönemlerdir. Modern kapitalizm zincirlerinden

2 XIX. yüzyılın ortalarında yazılan ilk eserlerden biri Serandi Arşizen tarafından 1840 yılında yazılan Tasarrufât-ı Mülkiye'dir: Arşizen, Serandi, Tasarrufât-ı Mülkiye,Kitabevi Yay. İst. 2011; Sehak Abru Efendi, 1852'de, J. B. Say'in Catéchisme d'Economie Politique adlı eserini Türkçeye "İlm-i Tedbir-i Menzîl" adıyla ve kısaltarak çevirmişti. Bkz. Sayar, 1986, 41. Yine günümüzde ilm-i tedbîr-i menzil konusu, İslâmda ev idaresi gibi başlıklar altında ele alınmaktadır. Mesela bkz. Yeniçeri, 1996, 149-211; 2009.

3 Çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov, Litera Yay. İst.2007; N. Şahinoğlu, "Ahlâk-ı Nâsırı", DİA, II.17-18; H. Ziya Ülken, Türk Tefekkürü Tarihi, s.186-188, Oktay, Ayşe Sıdıka, Kınalızade Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâi, İz Yay. İst. 2005, 26.

4 Anay, Harun, "Devvâni", DİA, IX. 257; Oktay, 2005, 30.

5 Ahlâk-ı Alâî günümüz Türkçesine çevrilmiştir: Haz. Ahmet Kahraman, Tercüman 1001 Temel Eser, No.69 (tarihsiz) ve Haz. Mustafa Koç, Klasik Yay. İst.2007; Ayrıca bkz. Oktay, 2005.

6 Haz. Said Aykut, İnsan Yay. 2. bs. İst. 2011. Turtûşî hakkında bkz. Zeydân, 2012, II. 361; Heyd, 1975, 87.

7 Ahlâk kitapları için ayrıca bkz. Sermin Toprak, 2006.

başka kaybedecek bir şeyi olmayan işçi sınıfıyla birlikte etken hale gelmiştir.

Bu dönemi geride bırakan ve sömürüyü dünyadaki Kuzey-Güney çelişkisinde yoğunlaştıran kapitalizme göre iktisat, kıt kaynakların sınırsız insan ihtiyaçlarını karşılaması için en verimli şekilde kullanılmasını amaç edinir. Genelde Batılı iktisatçılar insanın ihtiyaçlarıyla bu ihtiyaçları giderecek mal ve hizmetler arasında bir uyumsuzluk ve bir gerginlik olduğu noktasından hareket ederler. Özellikle neoklasik yaklaşımı benimseyenler, Lionel Robbins'in (1898-1984) ifadesiyle iktisat ilmini "kıt kaynakların sınırsız olan ihtiyaçlar arasında bölüştürmenin ilmidir" diye tarif ediyorlar. Bu tarif çağdaş kapitalizmin bir özetini vermektedir.[8]

Ahlâk bir araç olarak burada kullanılmaya başlanır. Bilindiği gibi kişilerin kısa vadeli çıkarları ile toplumların uzun vadeli çıkarları çatışabilir. Bazı bireyler kısa vadeli çıkar maksimizasyonunu sağlamak için ahlâk dışı davranışlara sapabilirler. Bir toplumda bu tür davranışların artması ve genel kabul görmesi, toplumsal zayıflamaya neden olmaktadır. Günümüzde iş hayatında, ahlâk dışı davranışlar, haksız çıkar sağlama isteğinden kaynaklanmaktadır. Sorunlar sistemin işleyişini zora sokacak boyutlara ulaşmıştır.

Modern kapitalizm adil olmayan ve giderek de adaletsizliği artan bir sistem oluşturmuştur. Az gelişmiş (veya az kapitalistleşmiş) ülkelerde, gelir dağılımları artan oranda bozulmakta, ortak kamu yararı hiçe sayılmakta, vergi kaçırma, hortumlama, rüşvet ve adam kayırmacılık göze çarpmaktadır. Ülkelerin etik görünümleri, iç ve dış kamuoyunda giderek daha çok önem kazanmakta ve ülkeler arası değerlendirmelerde en çok bakılan konuların başında gelmektedir.

Türkiye'nin ise etik davranışlara ilişkin görünümü uluslararası göstergelerde oldukça kötüdür. Bunun için ülkemizde etik davranış ilkelerini belirlemek, uygulamayı gözetmek ve etik kültürünü yerleştirmek amacıyla, 2004 yılında Kamu Görevlileri Etik Kurulu'nun faaliyete başlaması yeterli değildir. Çünkü Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, Bakanlar Kurulu üyeleri, Türk Silahlı Kuvvetleri, yargı mensupları ile üniversitelerin yasal olarak etik düzenlemeye konu edilmemiş olması büyük eksikliktir.[9]

Elinizdeki tebliğ İslâm ahlâk ve iktisat zihniyetinin esaslarını ortaya koymakta ve Modern Kapitalizmin dünya hakimiyetini ele geçirmesiyle bu ahlâk ve zihniyette meydana gelen dönüşümü ve müslümanların nasıl edilgen hale geldiklerini konu almaktadır.

II. Ahlâkın Felsefî Esasları

Toplumun düşüncesi yine toplumun hayatıyla etkileşim halindedir. Bu düşünce-toplum etkileşimine zihniyet diyoruz. Zihniyet farklılıkları hayat tarzlarını da farklılaştırıyor. Bizi öncelikle ilgilendiren İslâm çerçevesi içerisinde yer alan ilkelerin bu zihniyetin

8 Hintli iktisatçı Amartya Sen, gerçekte kıt olanın ürünler ya da üretim faktörleri olmadığını savunur. Ona göre paranın zenginler elinde toplanması sebebiyle sağlıklı bir gelir dağılımı olmadığı sürece bir toplumdaki GSMH artışı o ülkede yaşayan insanların refah seviyesine yansımaz.

9 18-19 Kasım 2005 tarihlerinde yapılan İkinci Siyasette ve Yönetimde Etik Sempozyumu'nun sonuç bildirisinden.

belirlenmesindeki etkilerini belirtmektir. Hiç şüphesiz İslâm çerçevesi derken (isteyen paradigma diyebilir) bazı ilkeleri ve bu ilkelere uygun düşen geleneksel unsurları kastediyoruz.

İslâm iktisâdı belli bir bütünlüğe sahiptir ve İslâm›ın diğer unsurlarıyla birarada değerlendirilmelidir. Ahlâk, hukuk ve iktisat bu bütünlük içerisinde birbirlerinden ayrılmaz bir özellik taşırlar. İslâm'ın insan ve madde anlayışı "İslâm iktisâdı"nın temelini oluşturmakta, dayandığı temel varsayımları vermektedir. Bir iktisat süjesi olarak müslüman Allah'a inanan, sebeplere başvurup Allah'a tevekkül eden, Allah'in kullarına hizmet şuuru içinde müteşebbis, kul hakkına saygı gösteren, muhteris değil, kanâatkâr bir insandır.

İslâm, insan-toplum-kâinat üçlüsü içerisinde insanı küçük kâinat, kâinatı büyük insan olarak kabul etme eğilimini benimsemiştir. Aslında öncelik insanadır. Çünkü kâinat insan için yaratılmıştır ve insanın emrine verilmiştir.[10] Bunlar meşru yollardan faydalanılmak şartıyla insana helâldir.[11]

İnsan-toplum ilişkilerinde şahsiyetçi ve toplumcu yaklaşımlarda insana verilen önem belirgindir. Hatta kâinatı ve toplumu açıklamada uzviyetçi (organik) yaklaşım önemli bir unsur olarak kullanılmıştır.[12]

İslâm belli bir çerçevede insanların doğuştan «Hür ve eşit» olduklarını kabul eder. Hz. Peygamber «Bütün kulların hepsinin kardeş olduklarına şehadet ederim»[13] derken insanların insan olarak bir farklılığa sahip olmadıklarını belirtir. Ancak İslâm, insanların zekâ, kabiliyet, cinsiyet gibi doğuştan gelen ve miras, iktisâdî farklılaşma gibi çevreden kaynaklanan farklılıkları inkar etmez. Yalnız bunların hukukî imtiyazlara yol açmaması ve en aza indirilmesi için çeşitli politikalar uygulanır.

İslâmın toplum içerisinde insana yaklaşımı şahsiyetçiliktir. Bu şahsiyetçiliğin üç temel unsuru samimiyet, iyi niyet ve sorumluluktur. Fert Allah›a ve topluma karşı samimi olursa gerçek dındar olur. Hz .Peygamber buyurmuştur: «Şüphesiz ki din samimiyetdir... Allah›a, Kitabına, Elçisine, müminlerin önderlerine ve cemiyetlerine karşı olan samimiyet» [14] Samimiyetin ölçüsü iyi niyettir ve davranışların değerini öncelikle iyi niyet belirler. Bunun için Hz. Peygamber: "Ameller (davranışlar) niyete göredir ve kişiye niyetinin karşılığı verilecektir"[15] buyurmuştur.

Sorumluluk ferdî ve içtimâî olarak ikiye ayrılır. Hayat, dünya ve ahiret olarak bir bütün şeklinde ele alınınca ferdî sorumluluğun asıl olduğunu görüyoruz: "Ey insanlar, Rabbinizden

10 Bu konudaki ayetler: Bakara, 2/22, 29, 35, 36, 58; Mâide, 5/120; Araf, 7/10, 24; Tevbe, 9/24, 115; İbrahim, 14/32; Hicr, 15/19-21; Nahl, 16/5, 11-14; Taha 20/53-54; Hacc, 22/65; Lokman, 31/20; Mü'min, 40/79-80; Casiye, 45/13; Kâf, 50/11; Mülk, 67/15.

11 Bu konudaki ayetler: Bakara, 2/60, 68, 177; Maide, 5/88; Araf, 7/128, 160; Nahl, 16/114.

12 Bu konuda bkz. Tadaşi Suzuki, "Osmanlılarda Organik Bir Yapı Olarak Toplum Görüşünün Gelişmesi" ODTÜ, Gelişme Dergisi 14(4), 1987, s.373-396.

13 Ebû Dâvud, Salât, 1508.

14 Ebû Dâvud. Edeb, nu. 4944.

15 Buhârî, Bedu'l-vahy, 1; İman, 41.

korkun, ne babanın çocuğuna, ne de çocuğun babasına hiçbir şeyle fayda vermeyeceği günden korkun"[16]

Bir yönüyle dünya nimetleri ferdî sorumluluğu gerçekleştiren nesnelerdir. Kişi kıyamet gününde bu nimetlerden dolayı sorguya çekilecektir.[17] İçtimaî sorumluluk, dünyanın bir imtihan alanı olduğu esprisi içinde ferdî sorumluluğu tamamlamaktadır: «İnsan dünya hayatında başıboş bırakılmayacaktır»[18]

Kişi öncelikle kendini eğitmeli ve düzeltmelidir: "Ey iman edenler siz kendinizi düzelmeye bakın. Kendiniz doğru yolu bulunca sapmış olanlar size zarar veremez"[19] Sağlıklı bir toplum kendisini meydana getiren kişilerin dışardan dürtülerle kapırdanan fertler olmaktan çıkıp kendi kendileriyle hesaplaşan şahıslar haline gelmesiyle oluşabilir.

Böylece kişi alelade bir fert olmaktan çıkıp şahıs haline geliyor. Müslüman şahıs, çevresinde ufak olsun büyük olsun bir kötülük gördüğünde bunu eliyle, gücü yetmezse bu duruma kalben karşı çıkmalıdır.[20] Dahası kötülüğe mani olmayanlar, kötülük yapanlar kadar sorumlu olabilirler: "Sizden sadece zulmedenlere isabet etmekle kalmayacak fitneden sakınınız"[21]

İnsanı sorumsuzluktan ve vurdumduymazlıktan uzaklaştıran ve duyarlı bir kamuoyu oluşturmayı hedef alan İslâm, insanı derece derece toplumdan sorumlu kılıyor. Kişi önce kendisinden, ailesinden, yakınlarından, komşularından ve nihayet en geniş anlamına kadar bütün İslâm toplumundan sorumlu oluyor. Sorumluluk hayatın her safhasına şamildir ve herkesin kendi çapında sorumlulukları vardır. Hz.Peygamber şöyle buyurmaktadır: «Hepiniz çobansınız ve hepiniz güttüğünüzden sorumlusunuz. Devlet başkanı çobandır ve güttüklerinden (yönetilenlerden) sorumludur. Erker (koca), ailesi içinde çobandır ve o da güttüklerinden (ailesinden) sorumludur. Kadın, kocasının evinde çobandır ve güttüklerinden sorumludur... Ve hepiniz çobansınız ve hepiniz güttüklerinizden sorumlusunuz»[22]

Bu şahsiyetçi yaklaşım kişiyi bir yandan topluma katkıda bulunan bir birim haline getirir bir yandan da toplum menfaatlerini kendi menfaatlerinden üstün tutmayı telkin eder. Belki İslâmın mülkiyet telâkkisinin kaynağında bu şahsiyet anlayışı ve İslâmın insana güvenmesi vardır.

Bu çerçeve içerisinde toplum hayatının dengesi sorumluluk, vasıtası ile topluma öncelik verilmesiyle sağlanır. Yani toplum çıkarları ile ferdî çıkarlar çeliştiğinde toplum çıkarları tercih edilir. Hem Allah hakkı hem de kul hakkı kavramları toplumun çıkarlarının fertlerin çıkarlarından önce olduğunu gösterir. Zararların giderilmesi toplumcu yaklaşımın en çok görüldüğü bir alandır. Buna göre umumi zararı gidermek için hususî ve ferdî zarar tercih

16 Lokmân, 31/33.

17 Tekâsür, 102/8.

18 Kıyâme, 75/36.

19 Mâide, 5/105.

20 Ebû Dâvud, Salât, nu. 1140; Melâhim, nu. 4340.

21 Enfâl, 8/75.

22 Buhârî, Ahkâm, 1.

edilir. Bu ilke Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'ye, "zarar-ı âmmı def içün zarar-ı has ihtiyar olunur" [23] şeklinde yansımıştır.

İslâm iktisat düşüncesinin en önemli unsurlarını insan sevgisi, merhamet, adalet ve kul hakkı gibi ahlâkî ilkeler oluşturmaktadır. Kişinin toplumun çıkarlarını kendi çıkarlarından üstün tutması bunun asgarî şartıdır. İslâm›ın sosyal ve iktisâdî ilkelerinden en önemlisi toplum çıkarlarının her zaman kişi çıkarlarından üstün tutulmasıdır (Haşr, 59/9).

Toplum-fert dengesi ferdin şahıs haline getirilip toplumun hizmetine verilmesiyle sağlanıyor. Bu zihniyet ahlâk anlayışının da temelidir. Hizmet, merhamet, hürmet, adalet gibi davranışlar bir yönüyle şahsiyet kazanmanın unsurları, bir yönüyle de toplumculuğun unsurlarıdır. En yakından başlayarak en genel anlamıyla bütün İslâm toplumuna yayılan bu unsurlar infâk gibi davranışlarla somutlaşmıştır. Bu ahlâkî davranışların zihnî kökleri, İslâm›ın getirdiği işbölümü anlayışı içerisinde başka bir anlam kazanan, emeğiyle çalışan grupların yönetmelikleri mahiyetinde olan fütüvvetnâmelerde dile getirilmiştir.

İslâm›la ilgili bir başka esas olan infâk (harcama) olgusu bu arz yönlü toplumu oluşturmanın maddî yönünü teşkil eder. Hizmet ahlâkî dayanışmacı bir toplum oluşturmayı hedef aldığı gibi İslâm ekonomisi bir yönüyle infâk kavramına ve olgusuna dayanır. Yani İslâm ekonomisi biriktirmeye değil harcamaya dayanır. Daha teknik bir deyişle gelir oluşmasının temeline tasarrufu değil harcamayı koyar.

Bütün toplum, kişinin kendisinden başlayarak en yakınlardan dış halkalara kadar infâk ile birbirine bağlanır. İşte bu noktada arz yönlü ekonomi gündeme gelir. Bu yaklaşıma göre ekonomi insan içindir. Çağdaş kapitalist anlayışta olduğu gibi insan ekonomi için değildir.

Bütün bunlar cemiyetin ayakta kalmasının şartı olan genel ahlâkî koruma ve sağlıklı bir kamuoyunu gerçekleştirme amacındadır: "Siz insanlar için meydana çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz. İyiliği emreder kötülükten vazgeçirmeye çalışırsınız. Çünkü Allah'a inanıyorsunuz" (Al-i İmran, 3/110).

Kur'an ve Peygamberimiz inananlara, bir gün mutlaka öleceklerini, mal, mülkün kendilerini aldatmamasını, pişman olmamak için serveti Allah rızası için, kendilerinin ve ailelerinin geçimini temin maksadıyla kazanmalarını ve fazla kısmı yine Allah yolunda sarfetmelerini söyler. Her şeyde Allah rızasını gözetmelerini, daima birbirleriyle yardımlaşma ve dayanışma içinde bulunmalarını öğütler. Çalışmayı asla terketmeden tama' ve ihtirası bırakıp Allah'a güvenmelerini ve onlar doğru yolda oldukları müddetçe Allah'ın kendileriyle beraber olacağını ve onlara yeteceğini telkin eder. Müslümanların çalışıp geçimlerini sağlarken fazla kazançlarını Allah yolunda infâk etmelerini öğütler: "Sevdiklerinizden Allah yolunda infâk etmedikçe iyiliğe nail olamazsınız. Ne infâk ederseniz şüphesiz ki, Allah onu bilir" (Al-i İmran, 3/92); "Allah kendisinden korkana bir çıkış yolu ihsan eder, onu ummadığı yerden rızıklandırır. Kim Allah'a güvenip dayanırsa O kendisine yetişir. Şüphesiz ki, Allah emrini yerine getirir.

23 Mecelle, madde 26.

Allah her şey için bir ölçü tayin etmiştir" (Talâk, 65/3). "(Allah'tan korkanlar) gayba inananlar, namazı kılanlar ve kendilerine rızık olarak verdiklerimizden infâk edenlerdir"(Bakara, 2/3) Yani infâk etmek için inanmak gerekir: "Herbiriniz bir hurma parçasıyla da olsa ateşten korunsun";[24] "Nihayet o gün nimetlerden kesinlikle sorguya çekileceksiniz" (Tekasür, 102/16)

Kur'an'ın bir başka öğretisinde insanın, inanmayanların elde ettiği maddî üstünlüğe gıpta edip, aşağılık duygusuna kapılmamaları belirtilir: "Onlardan bir zümreye kendilerini imtihan için verdiğimiz dünya hayatına ait ziynet ve debdebelere sakın gözlerini dikme. Rabbinin rızkı hem daha hayırlı hem daha süreklidir» (Tâha, 20/31; ilgili diğer âyet: Hicr, 15/31). Şüphesiz ki, bundan Batı dünyasının maddî refahını onlara benzemek suretiyle elde etmeye uğraşmanın anlamsızlığı sonucu da çıkar.

Gelir, yetenek ve güç farklılaşmaları bir üstünlük sebebi değil dünya hayatındaki sınamanın aletleri olmalıdır: "Allah, sizi yeryüzünün halifeleri yapan, bize verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için derecelendirendir" (En'am, 6/165). Bireylere üstünlük ilmî (Zümer, 39/9) ve ahlâkî (Hucûrât, 49/13) anlamlarda tanınmıştır. Yani bu farklılıklar değil, ilim ve takvada (ahlâk) ilerleme üstünlük ve imtiyaz sebebi olabilir. Bu yüzden İslâm toplumlarında toprak aristokrasisi ile sanayi ve ticâret burjuvazisi oluşmamıştır. Fütüvvet ve ahilik geleneğine bağlı olan esnaf teşekküllerinde küçük ölçekli fakat yaygın bir sanayi sistemi oluşturmuşlar ve sınıf geleneğinin oluşmasına imkân vermemişlerdir.[25]

Vakıflar gibi sosyal hizmet kurumlarının gelişmesi sınıflaşmanın oluşmadığının göstergelerindendir. Sosyal görevlerdeki farklılaşma hukukî ve siyasî imtiyazlara yol açmamalıdır. Hukuk herkese eşit olarak uygulanmalıdır.

III. İktisat Ahlâkı

Hz. Peygamber (s.a) "Ben, güzel ahlâkı (Mekârimü'l-ahlâk) tamamlamak için gönderildim"[26] ve "İslâm güzel ahlâktır" buyurmuştu.[27]

İslâm, sadece medenî bir nizam kurmakla kalmamış; aynı zamanda, insan inşa etmiştir. İslâm'ın asıl kalıcı yönü de burası olmalıdır. Siyasî ve iktisâdî dağılma dönemlerinde bile İslâm eğer varlığını devam ettirebilmişse, bu, eğitilmiş insan unsurundan dolayıdır. İslâm ahlâkını derinliğine işlemeyi ve yaşamayı konu edinen tasavvuf, bu eğitimi sağlamıştır.

Hukukî kurallar, genellikle, bu ahlâkî kuralların gerisinde emniyet süpapı vazifesini görürler. Mesela, zarara uğrayan kimse, zarar verenden hakkını almalıdır. Bu bir hukuk kuralıdır. Fakat affetmesi daha hayırlıdır. Bu ise bir ahlâk kuralıdır. Kişinin kazandığının sahibi ve maliki olmasını İslâm hukuku kabul etmiştir. Fakat bu mülkten diğer insanları da faydalandırması

24 Buhari, Zekât, 9-10; Menâkıb, 35; Müslim, Zekât, 66-68

25 L. Massignon, "Guild-Islâmic", Encyclopaedia of the Social Sciences, VII-VIII, 214-216; "Sınıf", İslâm Ansiklopedisi, X, 555.

26 Muvatta, Hüsnü'l-Hulk, 8; Ahmed b. Hanbel, II, 381.

27 Suyutî, Kenzü'l-Ummâl, 3/17, No: 5225.

ahlâkî bir kuraldır. Hz. Peygamber,»Her ne kadar sana müftüler fetvâ verse de sen bir de kalbine danış» buyurmuştur.[28]

Hukuk gibi iktisat da, ahlâkın tamamlayıcı bir unsurudur. Millî gelirin artmasına veya üretim artışına katkıda bulunmak önemlidir. Ancak nihaî hedef iktisâdî faaliyetleri temiz bir kalbe (kalb-i selîm) sahip olmaya engel olmaktan çıkarmaktır: «O gün, ne mal fayda verir ne de evlat, ancak Allah›a temiz bir kalple gelenler fayda bulur» (Şuarâ, 26/88-89)»

Kul hakkı kavramını önemseyen ve adalete dayanan sistemin dayanağı ahlâktır. Bu ahlâkın esası maddî varlığımızla birlikte ruhumuzu da kurtarmaktır. Bunun ilk şartı da günümüzün teknik merkezli dünyasını insan merkezli hale getirmektir.

Kapitalist dünya sisteminin edilgen bir üyesi olan ve hala "gelişmekte olan" ve Güney ülkeleri arasında yer alan İslâm ülkelerinin etken ve hakim olmalarının sırrı iktisâdın da temelinde yer alan ahlâkın tekrar önemsenmesinde bulunmaktadır.

İslâm, insanı üretim ve tüketim olayları arasına sıkışan ve sadece maddî tatminini azamiye ulaştırmaya çalışan bir yaratık olarak ele almaz. İktisâdî faaliyetler gaye değil, ibâdet denilen iyi davranış, düşünce, çalışma ve faaliyetleri kolaylaştıran araçlardır. İktisâdın gayesi maddî tatmini azamiye ulaştırmadan çok, insanın maddî eğilimlere esir olmamasını temindir.

Bu yüzden kapitalizmin herşeyi kendi maddî menfaatleri açısından ele alan insan modeli "homo-economicus" görüşü İslâm'a yabancıdır. İslâm'la kapitalizmin temel farklarından biri buradan kaynaklanmaktadır.

Bir müslümanın hareketlerine Allah'a kulluk şuuru yön vermelidir. Onun iktisâdî davranışları bazı kayıtlara tâbidir: Yalan söylememek, başkasının hakkını kendi üzerine geçirmemek; tekelcilik, ihtikâr, karaborsacılık yapmamak; sözleşmelere uymak ve namuslu olmak gibi ahlâkî, hukukî ve iktisâdî kayıtlara tabidir. Müslüman ticâretlerini ibâdet haline getirmeyi amaçlar, ibâdetlerini ticâret haline değil. Yine müslüman, toplum menfaatlerini kendi menfaatinin üzerinde tutmalıdır. Yani diğergamlık ve hizmet şuuru esastır. O, müslümanlığını bir kazanç vesilesi yapmaz.

Kapitalizm öncesi Batı ahlâk ve iktisat düşüncesiyle İslâm ahlâk ve iktisat düşüncesinde bazen ayniyete varan benzerlikler görülmektedir.

Aslında kapitalizm tarihi bir noktada hıristiyanlıktan sapma tarihidir. Kapitalist dönemde hıristiyanlığın yerini alan ideolojiler kültür dokusunda önemli bir yere sahip olmuşlardır.

Feodal dönemde Hıristiyanlık rasyonaliteye sahip değildi. Reform hareketleri ona bu vasfı kazandırmaya çalıştı. Sonuçta Hıristiyanlığın kapitalizme engel teşkil eden özellikleri ayıklandı ve din geleneğinden uzaklaştı. Max Weber'in (1864-1920) vurguladığı gibi Protestanlık-kapitalizm arasında güçlü bir iletişim vardı. Sombart (1863-1941) buna

28 Ahmed b. Hanbel, I, 194. Yine " Kalbine danış. İyilik, kalbin uygun gördüğü ve yapılmasını tasdik ettiği şeydir. Günâh ise içini tırmalayan ve başkaları sana yap diye fetvâlar verseler bile, içinde şüphe ve tereddüt uyandıran şeydir.": İbn Hanbel, IV, 227-228; Dârimî, Büyû, 2.

Yahudilik-kapitalizm ilişkisini ekledi.[29] Guenon'cu yaklaşımla konuşursak; kapitalizmin Hz. Adem'den beri varolan gelenekten en büyük sapma olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır.[30]

Modern kapitalizm veya modernite burjuvazinin eseridir. Yahudiliğin etkisi altında oluşan protestan veya laik burjuva ahlâkı püriten ahlâktır.[31] Bu ahlâkın temeli «bu dünyada başarılı olan öbür dünyada da başarılı olur» fikridir. Burjuvazi homo-economicus ile modelleştirilir. Toplum modelini ise tam rekabet oluşturur.

Kapitalizm temerküze dayanır. Bunun için hem firma, hem sektör hem de ülke çapında büyüme esastır. Bunun için firmalar büyüdükçe teşviklerden daha çok pay alırlar. Zira 'kalkınma' küçüklerin değil büyüklerin görevidir. Teoride büyük ölçeğin avantajları üzerinde ısrarla durulur. Yine kapitalist süreç içinde küçükler giderek tasfiye olur ve sektör bazında bir temerküz ortaya çıkar. Evvelce çok sayıda müteşebbis (küçük sanayici ve küçük çiftçi) tarafından yapılan üretim giderek az sayıda müteşebbis (büyük sanayici ve büyük çiftçi) tarafından yapılır. Bu büyüme kitlevî üretimin bir gereğidir. Piyasadaki talebin azalması halinde ise fabrika kapanabilir. Bu ise işsizliğin artması demektir. O halde kitlevî üretim vakıası kitlevî işsizliğin en önemli sebebidir.

İslâm›ın öngördüğü temerküz değil infâktır. İnfâk tüketim, transfer (aktarma) ve yatırım harcamalarını kapsar. Harcamanın gelirin kaynağı olduğunu biliyoruz. İnfâk genellikle alt gelir gruplarına yapılan harcamaları kapsar. Bunların ise tüketim eğilimleri yüksektir. Dolayısıyla toplam gelir tüketim harcamalarıyla birlikte artar. Bir başka yönden de alt gelir gruplarına yapılan aktarmaların âdil dağılımı sağlayıcı ve temerküzü önleyici özelliği açıkça ortaya çıkar.

İslâm dünyası kendi ilkeleri çerçevesinde hâkim sistem olmuş, sonra enerjisini kaybederek duraklamış ve bu özelliğini kaybetmiştir. Batı ise İslâm ile etkileşim içersinde, fakat kendi ilkeleri doğrultusunda geleneksel düşünceden ayrılarak kapitalizmi oluşturmuştur. Hıristiyanlığın kapitalizme engel teşkil eden ilkeleri, laiklik ve Kalvinizmle adım adım ortadan kaldırılmıştır. Bu süreç, aynı zamanda, Batı'nın İslâm'la ortak olduğu değerleri kesinlikle terketmesi sürecidir.

29 Kılıçbay, 2006, I. 91.

30 Hıristiyanlığın kapitalizme engel teşkil eden ilkelerinin etkisizleştirme sürecinde laisizm, yahudilik ve kalvinizmin payını belirtmek gerekir. Bu etkisizleştirme süreci, aynı zamanda, Batının İslâmla ortak olduğu değerleri kesinlikle terketmesi sürecidir. Modern kapitalizmin tarihini yazan Sombart kapitalizmin Batı›ya sağladığı imkânları, sömürgeciliğe bağlar:Sée, 1970, 43. İslâm›ın sömürüye, sömürgeciliğe imkân tanımayan; adaletsizliğe, ferdîyetçiliğe, riba, kumar ve spekülatif işlemlere karşı olan sistemi kapitalizme geçit vermemiştir.

31 İngiltere'de 1600'lü yılların başında radikal bir kalvinist mezhep olarak yayılan püritenlik İngiltere'de 1649'da Cromwel'in iktidara gelmesinde, ABD'nin kuruluşunda ve kızılderili soykırımında etkili olmuştur. Afganistan ve Irak'ın işgallerinde püriten geleneğininin önemli yeri vardır.

A. Sosyal Adalet

Adalet herkese insanca yaşamasını sağlayan hakkının tanınmasıdır. Bunun ötesi emeğiyle orantılıdır. Yani kişinin emeği oranında istediklerini elde edebilmesi de adaletin gereğidir.

Dinler zenginliği değil adaleti ve kul haklarını ikameyi hedef göstermişlerdir. Bu yüzden bütün dinlerin "toplumcu" olduğunu söylemek yanlış değildir. Yine günümüz için düşünecek olursak İslâmîyetin de bu temel özelliğini gözardı edip bencillik, ihtişam, israf ve şatafatlarına bu dini ortak etmek isteyenlerin doğruyu söylemediklerini vurgulamak gerekir.

İslâm iktisâdının topluma ilişkin hükümleri sosyal adalet olarak ifade edilebilir. Bu ilkeler 'kul hakkı'nı temel alır. Yine İslâm›da zarar vermek ve zarara uğramak yoktur.[32] Sosyal adaletin sağlanmasının temel şartı zenginin daha zengin fakirin daha fakir olmamasıdır.

Sosyal adaletin iki yönü vardır: Birincisi kazanç hırsıyla ruhları çürüyen insanları kurtarmak. İkincisi yoksul halka haklarını vermek. Zenginlik sosyal bir olay olduğu için gerçekte zengin fakire yardımda bulunmamakta, onun hakkını vermektedir. Fakir halkın zenginlere kin duymalarının önlenmesi, yeni bir haksızlık için fırsat aramalarının ve intikam peşinde koşmalarının engellenmesi ancak onlara haklarının verilmesiyle mümkün olabilir.

Çağdaş Batı kapitalizmi oluşurken bunun tam zıddı bir yol izlemiştir. Kapitalizm insanları köleleştirerek, haklarını yiyerek ve gereğinde onları yokederek oluşmuştur.[33]

Sosyal adaletin gerçekleştirilmesinin esasları şunlardır: İsraftan uzaklaşma, adil gelir bölüşümü ile servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması, iktisâdî istikrar. Bu esaslar aynı zamanda ahlâkî ilkelerdir. Çünkü israf, üretimin en önemli faktörü olan emeğe ve insana saygısızlık anlamına gelir. Aynı zamanda tabiata ve çevreye de saygısızlık demektir.

B. Adil Gelir Dağılımı

Özel mülkiyetin yaygınlaştırılması, belli ellerde toplanmasının önlenmesi ile adil gelir dağılımı "İslâm iktisâdı"nın en önemli hedeflerinden biridir: "(Servet) içinizden sadece zenginler arasında dolaşan bir iktidar vesilesi olmasın" (Haşr, 59/7).

Bu hedefe doğru ilkin büyük mülkiyetlerin oluşma süreci ortadan kaldırılır. Kapitalist devletin büyükleri ve büyümeyi teşvik politikası söz konusu olmadığı gibi küçük üreticiliğin ve girişimciliğin hâkim kılındığını tarihî tecrübe ispatlamaktadır. Bu ilke aynı zamanda iktisâdî güçlenmenin belli bir zümrenin değil; bütün toplumun görevi olduğunu gösterir. Bu, ekonomik gücün siyâsî güce dönüşmemesi anlamına da gelir.

32 "Başkalarına zarar vermek ve zarara zararla karşılık vermek yoktur": İbn Mâce, Ahkâm, 17; Malik, Akdiye, 31; İbn Hanbel, V, 327 hadis-i şerifi ve bundan çıkarılan diğer hukuk kaidelerinden birkaçı:"Zarar kadim olmaz" Mecelle: 7, "Zarar izale olunur" Mec. 20, "Zarâr-ı âmmı def' içün zarâr-ı hâs ihtiyar olunur" Mec. 26, "Zarâr-ı eşedd, zarâr-ı ehaff ile izale olunur" Mec. 27 vs. Nitekim Hz.Peygamber iktâ' ettiği tuz madeninin bulunduğu bir toprağı ferdî mülkiyet altında olması kamuya zarar vereceği gerekçesiyle geri almıştı: Ebû Dâvûd, Harâc, 3064.

33 Mesela bkz. Sée, Henri, Modern kapitalizmin doğuşu, Çev. T. Erim, İst. 1970, 43.

Yine zenginlik bireysel bir olay değil toplumsal bir olaydır. Bireysel yetenekler ancak toplumsal talep varsa zenginlikler oluşturabilir. Yine bu ilke iktisâdî güçlenmenin belli bir zümrenin değil; bütün toplumun görevi olduğunu gösterir. Bu yüzden zenginliğin toplumla paylaşılması esas olmalıdır. Yine bu ilke sosyal adaletin adeta bir finansman faktörü olduğunu gösterir.

Âdil gelir dağılımını sağlamak fakirliği ortadan kaldırmaktır. Hayatın idamesi için insanların ihtiyaçlarını giderebilmeleri gerekir; o da bunu sağlamak ister. İslâm'ın üst gelir gruplarını değil, alt gelir gruplarını teşvik eden ve iktisâdî faaliyete sokan bir iktisâdî sistem getirdiğini biliyoruz. Böylece daha üretim safhasının başlangıcında bölüşüm meselesini de büyük ölçüde halledilir.

Gelir ve servet dağılımının âdil olmadığı bir toplumda ve dünyada kardeşlikten bahsedilemez. Bu sömürü aslında yerel olmaktan çok global bir sömürüdür.

Şüphesiz ki, kardeşini[34] kendine tercihte ileri gitme müslümanlıkta ileri gitmedir: "(Müslümanlar) kendileri fakirlik ve ihtiyaç içerisinde olsalar bile (diğer kardeşlerini) kendilerine tercih ederler" (Haşr, 59/9).

Sosyal barışın sağlanması ve korunması, gelir bölüşümünün adaletsiz olduğu bir ülkede mümkün değildir. Böyle bir ülkede toplumsal huzursuzluğun olması kaçınılmazdır.

Günümüzde halen büyümeyi teşvik eden, sonuçta gelir dağılımını bozan zihniyetin ve uygulamanın hakim olduğunu görüyoruz. Bu da gelir ve servet adaletsizliğini arttırmakta dolayısıyla ahlâksızlığın zeminini güçlendirmektedir.

Günümüzde dünya sistemi içersinde müslümanların etken değil edilgen olmaları, İslâm ülkelerinin dünyanın gelir dağılımı en bozuk ülkeleri olmaları öncelikle ahlâkî bir problem gibi görünmektedir.

Gelir dağılımının son derece bozuk olduğu toplumlarda iş ahlâkının ve iş barışının hatta toplum barışının sağlanması imkânsızdır.

İktisâdî istikrar sosyal adaletin ve adil gelir dağılımının sağlanmasının temel şartlarındandır. Bunun da üç önemli esası üretim ve arzın yüksek seviyede tutulması, istikrarlı para sistemi ile fiyat ve kalite denetimidir.

İslâm›ın, iktisâdı ahlâka bağlama yönündeki temel tavrı fiyat konusunda da geçerlidir. Burada alıcı ve satıcılara müsamahalı olmaları yönünde bir davranış öğütlenir: „Satarken cömert ve müsamahakar hareket eden, alacağını isterken cümert ve müsamahakar olan kula Allah merhamet eder".[35] Buna göre pazarlık vetiresinin sertlikten uzaklaşması amaçlanır. Talep cephesinin düşük fiyat verme, arz cephesinin yüksek fiyat isteme eğilimi yumuşayarak arz ve talebin esneklik kazanması ve fiyat istikrarının kolaylaşması düşünülür.

34 "Müslüman müslümanın kardeşidir... Kim kardeşinin bir ihtiyacını giderirse, Allah da onun bir ihtiyacını giderir...": Buhârî, Mezâlim, 3; Müslim, Birr, 58.

35 Buhârî, Büyû', 16; Ayrıca bkz. İbn Mâce, Ticârât 28.

İnsanlar, hayırlı işlerde rekabet etmeli, yarışmalıdırlar. İktisâdi anlamda rekabetin bir süre sonra rekabeti öldürdüğü ve şu veya bu şekilde anlaşmalarla sonuçlandığı bilinmektedir. Bu yüzden daha işin başında yardımlaşma ve dayanışmanın bir esas olarak kabul edilmesi tekelcilik gibi arzu edilmeyen şeylerin doğmasına yol açacak ortamın belirmesini büyük ölçüde önler.

C. Ticâret Ahlâkı

İslâm›ın insandan istediği temel özellik, güvenilir olmaktır. Bunun için, Hz. Peygamber risalet ve nübüvvetten önce de Araplarca ‚el-emîn' (güvenilir) olarak biliniyordu. Yine Hz. Peygamber bu özelliğini tâcir olarak da göstermişti.

İnsan, davranışlarına ibadet özelliklerini kazandırmalıdır. «İslâm iktisâdı»nın uygulama ortamı ibadetlerin bile ticâret haline gelmesi değil, aksine ticâretin ibadet vasfı kazanabildiği bir ortamdır.

Hz. Peygamber doğru tüccarın peygamberler ve sıddıklarla birlikte haşrolacaklarını buyururken ticaretin ne kadar sorumluluk isteyen bir meslek olduğunu vurguluyordu. Tüccarın müslüman olması zordur ama Hz. Ebu Bekir ve Ebu Hanife gibi gerçek anlamda dindar olan tüccarın mertebesi de yüksek olmalıdır.

Ticâret üretimi de arttırmaktadır. Üretim, geçimlik olmaktan çıkıp pazar genişledikçe büyümektedir. Hz.Peygamber'in„Rızkın onda dokuzu ticârettedir"[36] hadisi ticarî faaliyetlerin üretimi de kat kat arttırdığına işaret etmektedir.

Esnaf ve sanayicilik ahlâkî esaslara bağlanmalıdır. Esnaf ve sanayi odaları sadece teşkilatın çıkarlarını gütmemeli ahlâkî bir denetim özelliğini de taşımalıdır. İnsanları bütün ömürlerini sadece kazanç peşinde koşmaktan kurtarmak, onların insanlıklarını ön plana çıkarmak gerekir. Yani ahlâk konusunu tüketicinin korunması ile sınırlı tutmamak gerekiyor.

Geçmişte iktisâdî hayatımız ahlâka bağlıydı. Sistemin temelini oluşturan küçük üretici yani küçük esnaf, tüccar ve köylü iktisâdî faaliyeti ahlâktan ayırmamıştı. Oysa günümüzde küçük esnaf kazanç hırsının peşinde koşan acınacak bir duruma düşmüştür. Onlar gibi özellikle büyük sermaye sahiplerinin ruhlarının kurtarılmaları gerekiyor.

Esnaf teşkilatı küçük ve orta işletmecilik ve buna bağlı olarak kendiliğinden istihdam sistemini yüzyıllar boyunca başarıyla uygulamıştır. Bu sistem büyümeyle değil kaliteyle gücünü korumuştur.

1. Kanâat ve Şükür

Kanâat, hayatı sürdürürken aşırılıktan kaçınmaktır. Kanâat ihtirastan kaçınmak, başkalarına

36 Suyûtî, el-Câmi'u's-Sağîr, 3, 244; Gazzâlî, İhya, II, 64

kıskançlık duymamak ve hakkına razı olmak, gönül huzuruyla yaşamaktır.

İslâm›ın insandan istediği onun iman ettikten sonra maddenin geçici görüntüsüne kapılmadan çalışmasıdır. Müslümanı iktisâdî hayata iten girişim zihniyetinde ihtirasa ve açgözlülüğe yer olmamalıdır.

İslâm iktisat düşüncesinde kanâat büyük yer tutar. İhtirasın tam tersi olan kanâat, girişimin verimliliğini ve kişinin iç huzurunu sağlar. Üstelik üreticinin tüketicilerle, ferdin toplumla barış içinde olmasının da sebebidir. Hz.Peygamber gerçek zenginliğin gönül zenginliği olduğunu bildirmiştir.[37] „Müslüman olup da ancak yetebilecek kadar rızıklandırılan kimse kurtulmuştur. Allah verdiği şeyle onu tatmin etmiş, kanâat sahibi kılmıştır“[38]

Yine „Kanâat tükenmez bir hazinedir“[39] buyurulmuştur. Herhangi bir şeyi lüzumundan fazla kullanmak, yani israf etmek, bir şeyi beyhude yere dağıtmak, layıkı olmayan yerlere sarfetmek, bir şeyin olmasını hırsla istemek kötü huylardır. Fakat güzel şeylere erişmek için hırs göstermek iyidir.

Yaşanan finans krizleri Batının imkânların ötesinde tüketim hırsından kaynaklanmıştır. Krizden çıkış için az tüketmek, gerçek imkânlar ölçüsünde yaşamak yani kanâat tavsiye edilmektedir. Oysa batı insanı için kanâat zor bir şeydir. Müslümanlar için ise kanâat bildik bir şeydir. İnsanlar krizden çıkmak için daha mütevazı olmak zorundaysalar kapitalizmin sınırları parçalanıyor demektir. Müslümanlara düşen görev bir "örnek", bir uygarlık örneği ortaya koymaktır. Bu yeni bir insan tipi, yeni bir toplum türü oluşturarak gerçekleşebilir.

Bu insan tipine ve madde anlayışına yabancılaşıldığı itiraf edilmelidir. Bu Allah rızası inceliğine uzak, içtimâî ve iktisâdî hayatını karşılıklı menfaatlerle düzenleyen, iktisâdî insan için değil de insanı iktisat için kullanan bir dünyaya benzemeye çalışma sebebiyledir. Maamafih biz henüz kaybolmamış bu ruh ve anlayıştan başka bizi kurtaracak reçete olmadığına inanıyoruz. Farklı insan tipini, üstünlük ölçüsünün takva olduğu sınıfsız toplumu, âdil ve otoriter devlet uygulamaları örneklerini, ütopyalarda değil, tarihte bulmak mümkündür.

Şükür, yapılan iyiliğin kıymetini bilmek ve bunu iyiliği yapana göstermektir. Bunun mukabili küfran-ı nimet yani nankörlüktür. Şükür Allah›a teşekkür etmek ve nimetin kaynağının Allah olduğunu bilmektir. Şükür nimeti fazlalaştırır. Zira Kur›an-ı Kerim›de şöyle buyrulmuştur: «Eğer şükrederseniz nimetimi arttırırım» (İbrahim, 14/7).

Müslümanlar her an nimetlerine nail oldukları ve en önemlisi kendilerinin Müslüman olmasını takdir eden Allah Taâlâ'ya karşı şükretmelidirler. Bunun gibi kendilerinden iyilik görülen kişilere de teşekkür etmek bir Müslümanlık borcudur. Zira Peygamber Efendimiz

37 "Zenginlik mal mülk çokluğundan değildir. Zenginlik gönül zenginliğidir": Buhârî, Rikak, 15; Müslim, Zekât, 120; Tirmizi, Zühd, 40; İbn Mâce, Zühd 9.

38 Müslim, Zekât, 125; Tirmizi, Zühd, 35; İbn Hanbel, II, 8.

39 Keşfu'1-hafa, II, 102

"İnsanlara şükretmeyen Allah'a da şükretmez"[40] buyurmuştur: İnsanlar az bir şeye de şükretmesini bilmelidirler: "Aza şükretmeyen çoğa da şükretmez".[41]

2. Sabır ve Tevekkül

Müslümanlara sabretmeleri emredilmiştir. Sabır, imanın, ibadetin, ilim ve hikmetin ve bütün faziletlerin başıdır. Kötü huyların da kaynağı sabırsızlıktır.

Tahammülü zor olan ve nefse ağır gelen şeylere katlanmak ancak sabır ile olur. Bir hakkı müdafaa ve muhafaza hususunda gösterilen sebat da sabrın bir neticesidir. Allah'ın emirlerini tamamen yerine getirmek ve nefse hoş gelen fena arzularla tahammülü güç musibetlere direnebilmek için ruhun böyle bir kuvvete sahip olması lazımdır. Her başarının her faziletin anası sabırdır.

Birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye edenlerden başkalarının hüsranda olduğu bildirilmiştir (Asır, 104). Sabır, sıkıntıları oluruna bırakmak demek olmadığı gibi elden bir şey gelmediği için sessiz kalmak da değildir. Aksine büyük bir irâde işidir. Zira Hz. Peygamber, "Sabır, hadisenin sarsıntı tesiri yaptığı ilk anda gösterilen tahammüldür",[42] buyurmuştur. İşte asıl sabır kulun irâdesi dışında meydana gelen felaket, hastalık gibi şeyleri, ilk ortaya çıktıkları zaman tahammül ve metanetle karşılamaktır. Dolayısıyla sabır, miskinlik, hakaretlere katlanmak, demek değildir. Bunlar olsa olsa zillettir acizlikdir ve kötü şeylerdir. Çünkü meşru olmayan şeylerde sabır caiz değildir. Bunlara karşı mümkün olduğu kadar mücadele edilmelidir. Zira Peygamber Efendimiz, "Ya Rab acizlikten ve tembellikten sana sığınırım"[43] buyurmuştur.

Bunun yanında Allah'ın emirlerini yerine getirmek ve nehiylerinden kaçınmak konusunda da sabretmek gerekir. Çünkü namaz, oruç, zekat gibi şeyler yine de nefse bir yük olarak görünebilir. Bu gibi şeylerden nefis hoşlanmaz. Tembelliği bırakıp vaktinde namaz kılmak, cimriliği bırakıp malının zekatını, sadakasını vermek, nefsin arzularına karşı gelerek oruç tutmak için sabır gereklidir. Yine nefsin meşru olmayan birtakım arzularına karşı gelmek onları yapmaktan alıkoymak da sabır işidir. Dostların veya, yakınların ölümü, müzmin bir hastalık, mal kayıpları, sakatlık gibi insanın irâdesi dışındaki musibetler karşısında sabretmek te Kur'an'ın övdüğü yüksek bir fazilettir.

İslâmî davranış rasyonalitesinden sebeplere başvurduktan yani her türlü tedbiri aldıktan sonra Allah›a tevekkül etmeyi ve ona güvenmeyi anlıyoruz. Bizzat Hz.Peygamber›in (s.a.) yaşayışı bu konuda da birçok örnekle doludur. Kendisi bizzat çalışıp çabalayan ve insanlara çalışmayı emreden Peygamber Efendimizden asırlar sonra onun getirdiğinin dışında bir zihniyet oluşmuş ve bu zihniyet İslâm dünyasının geri kalmasında en önemli rolü oynamıştır.

40 Ebu Davud, Edeb, 11

41 İbn Hanbel, IV, 278.

42 Buhârî, Cenâiz, B. 32

43 Buhârî, Cihâd, B. 25

Sebeplere başvurmadan tevekkül, rızık peşinde koşmadan kanâat anlayışları yerleşmiştir. Böylece kapitalizm gelişirken İslâm dünyası teknolojik gelişmeyi besleyecek bir bilgi ve zihniyet altyapısından mahrum kalmıştır.

Tevekkül, Allah'a güvenmek, bir sonuca ulaşmak için gerekli tedbirleri aldıktan ve şartları eksiksiz bir şekilde hazırladıktan, sebeplere başvurduktan sonra o sonucun elde edilmesini Allah'tan beklemek, insanların güçlerinin yetişmediği şeyleri Allah Taâlâ'ya bırakıp ümitsizlik ve üzüntüden uzak olmalarıdır. Kul tedbirini alır, sebeplere başvurur, fakat sonucu tedbire ve sebebe bağlamaz, Allah'tan bilir. Allah'a tevekkül ettiği ölçüde sebep ve tedbire itimadı azalır. Tevekkül konusunda Kur'an'da; "Kim Allah'a tevekkül ederse O ona yeter" (Talâk, 65/3) buyrulmuştur. Yine Kur'an'da müminlere tevekkül etmeleri emredilmiştir: "Müminler Allah'a tevekkül etsinler"(İbrahim, 14/11); "Eğer mümin iseniz Allah'a tevekkül ediniz" (Mâide, 5/23).

Tevekkül kader inancının bir sonucudur. Tevekkül eden kimse Allah'a kayıtsız şartsız teslim olmuş, O'nun kaderine razı olmuş demektir ve o Allah'tan başkasına güvenemez. Salih ameller işlenmedikçe Allah'ın rızâsı kazanılmaz ve dolayısıyla cennete girilmez. Öyleyse tevekkül çalışıp çabalarken Allah'ın bizimle olduğunu hissetmektir. Bu insan için sonsuz bir güç kaynağıdır. İslâmda tevekkülün şartı tabii kanunların gerektirdiği dikkatli ve basiretli olmalıdır. Bunun için sebeplere sarılmak gerekir "Öyle ise sebeplere sarılsınlar" (Sad, 38/10).

Yüce Allah bir âyette "...Kararını verdiğin zaman artık Allah'a dayanıp güven. Çünkü Allah, kendisine dayanıp güvenenleri sever" buyurmuş (Âlu İmrân 3/159), müminlerin bir başka varlığa değil, yalnızca kendisine güvenmelerini emretmiş, çünkü tevekkül edene kendisinin yeteceğini bildirmiştir (Âlu İmrân 3/122, 160; Mâide 5/11; Tevbe 9/51; Tegâbün 64/13).

Hz. Peygamber, devesini salarak tevekkül ettiğini bildiren bir bedeviye: "Hayır, deveni bağla, Allah'a öyle tevekkül et", buyurmuştu.[44]

Tevekkül çalışmakla birlikle olur. Nitekim Allah Taalâ şöyle buyurmuştur: "Bir işe başlayacağın zaman Allah'a tevekkül et. Şüphesiz Allah tevekkül edenleri sever" (Âlu İmrân, 3/159). Bu da gösteriyor ki işe başlamadan ve teşebbüse geçmeden önce tevekkül olmaz.

İslâm insanların ihtiyaçlarını giderebildiği bir ekonomi oluştururken, bir yandan da onların meslek sahibi olmalarına önem verir. Ahilik›in temel fonksiyonu budur. Her insanın meslek sahibi olması, emeğiyle geçinmesi şarttır.

3. İhtiyaç ve Rızk

Kâinat ve her türlü dünya nimeti insanlar için yaratılmış ve onların emrine verilmiştir. Bunlar meşru yollardan faydalanılmak şartıyla insana helaldir. Bitkiler, hayvanlar, cansız varlıklar, su, yeryüzü ve uzay hep insanın maddî ihtiyaçlarına cevap vermek için yaratılmıştır (Bakara, 2/22, 29, 35, 36, 58; Mâide, 5/ 120; A'raf, 7/10, 24; Tevbe, 9/24, 115; İbrahim, 14/32; Hicr, 15/19-

44 Tirmizi, Kıyamet, 60.

21; Nahl, 16/5, 11-14; Taha, 20/53-54; Hacc, 22/65; Lokman, 31/20; Mümin, 40/79-80; Casiye, 45/13; Kaf, 50/11; Mülk, 67/15).

Yalnız insanın bunları helâl yollardan elde etmesi kendisini maddenin cazibesine kaptırarak gayesini unutmaması ve dolayısıyla cemiyetin çözülmesine sebep olabilecek ihtiras, güvensizlik ve bencilliğin doğurduğu çatışmalara yol açarak haddi aşmaması, elde ettiği nimetlerin gerçek sahibini hatırdan çıkarmaması ve onun kullarına her vesileyle uzanmak suretiyle şükrü eda etmesi gerekir (Bakara, 2/60, 68, 177; Mâide, 5/88; A'raf, 7/128, 160; Nahl, 16/114).

İnsan ihtiraslarına boyun eğip maddî eğilimlerine teslim olmamalı ve gayesini unutmamalıdır. İktisâdî faaliyetler insanları «Allah›ı anmaktan, namazlarını kılmaktan, zekâtlarını vermekten alıkoymamalıdır»(Nûr, 24/38). Zira bütün kainat ve dünya nimetleri sadece insanın imtihan edilmesi için yaratılmıştır (Sad, 38/27; Enfâl, 8/28).

Rızık, yenilen, içilen ve sarfedilen şeydir. Canlılar rızıkla hayatlarını sürdürürler. Her canlının yaşayabilmesi için gerekli rızkını takdir edip veren Allah Taâlâ'dır. Kur'an'da bu hususta şöyle buyrulur: "Hiç bir canlı hariç olmamak üzere hepsinin rızıklarını Allah verir" (Hûd, 11/6). Rızıklarımız Allah›ın ilmi, takdiri ve irâdesiyledir. Dolayısıyla insanların çabası takdir edilen rızkın miktarını ne azaltabilir ne de çoğaltabilir. Fakat insan neyin ne kadar takdir edildiğini bilemez. Bunun için rızkını arayıp bulmaya çalışmalıdır.

Rızık helal ve haram olarak ikiye ayrılır. İnsan helal ile beslendiği gibi haram ile de beslenebilir. Bunun için insan rızkından da sorumludur. O hangi türden bir rızık peşinde koşarsa, irâdesini hangi yolda kullanırsa Allah o yolda bir rızık yaratır, verir. Fakat Allah haram rızka razı değildir. Bundan dolayı Allah Taâlâ haram yiyenleri cezalandıracaktır. Müslüman helal rızık peşinde olmalıdır. Rızık konusunda da tevekkül sahibi olmak gerekir.

Haram olan şey de rızık sayılır. Fakat Allah'ın haram olan rızkı, kulun kazanmasına rızâsı yoktur. Bir âyette, "Artık Allah'ın size verdiği rızıktan helâl ve temiz olarak yiyin..." (en-Nahl 16/114) buyurularak, helâl yenilmesi emredilmiş, haram yasaklanmıştır.

Eğer kaynaklar sınırsız yaratılsaydı insanların içersindeki "kötü" onlara hakim olurdu: "Allah rızkı kullarına sınırsız olarak verseydi yeryüzünde azgınlık çıkarırlardı. Fakat Allah dilediği kadar indiriyor. Şüphesiz o kulların herşeyinden haberdar olan ve onları bilendir" (Şûrâ; 42/27).

Hz.Peygamber muhtaçları gözeteni Allah yolunda cihad edenle veya gecelerini namazla, gündüzlerini oruçla geçirenlerle bir tutmuştur.[45] İnfak, Allah'ın verdiği rızkı toplumla paylaşmadan başka bir şey değildir: "Ey iman edenler, hiçbir alışveriş, dostluk ve şefaatin olmayacağı gün gelmeden size rızık olarak verdiğimiz şeylerden infâk edin" (Bakara, 2/254). İnfâkın sosyal adaleti sağlama yanında en önemli rolü ruhî eğitime yaptığı katkıdır. Kişi infâk ederken emânetine verilen şeyi sarfettiğini bilmelidir (Vakıa, 57/7).

45 Buhârî, Nefekât, l; Müslim, Zühd, 41; Tirmizî, Birr, 44; Nesâî, Zekât, 78.

İslâm iktisâdının da hedeflerinin başında, zenginliğe değil, temiz kalbe ulaşmak gelir. Zenginlik bir güç, itibar ve iktidar vesilesi olmamalıdır. Sadece hizmet ve infak vesilesi olmalıdır. Ancak böylece temiz kalbe ulaşmayı sağlayan bir araç olabilir.

Zenginlik bir imtihan vesilesidir. Zenginlik arttıkça insanın yükü de artar ve çoğu zaman bu yükün altında kalınabilir.[46]

İnsan aşırılıklardan kaçınmalı, yani itidalli olmalıdır. Bunun için israf (savurganlık) yasağı temel ilkelerden biridir. Yine tüketimi ekonominin motoru haline getirmek İslâm ekonomi düşüncesinde mevcut değildir. Harcamalarda ve tüketimde bunun için itidal savunulmuş, tıpkı israf gibi yetersiz harcama ve tüketim de (taktîr, cimrilik) yasaklanmıştır. Alkollü içki, kumar ve talih oyunlarının yasaklanması, lüks ve israf yasakları bireyler arasında bir tüketim dengesi sağlayarak, tüketim eğiliminin toplumun her kesiminde biraz farklı fakat yaygın bir şekilde canlı kalmasını sağlar.

Üretim ihtiyaca göre olduğundan tabiî kaynakların israf edilmesi söz konusu değildir. Bu temel üzerinde oluşan üretim tarzı halkın beslenme, barınma, giyinme ve ulaşım konularındaki ihtiyaçlarını karşılar. Devlet bu konuda denetimle yükümlüdür. Böylece israf kültürü aşılayan reklamcılık, sürüm ve iktisâdî kalkınma faktörü olarak sömürgecilik ve savaş, nihayet talebin daralmasıyla ortaya çıkan işsizlik belirmez. Ancak bugün İslâm ülkelerinde israf yasağının umumi bir kültür yozlaşmasının da etkisiyle tahrip edilmesi önemli bir ilkenin devre dışı kalmasına yol açmıştır.

Kapitalizm, hevesleri sınırsız burjuva tipini oluşturmuş ve onu homo-economicus ismiyle modelleştirmiştir. Oysa üretim tarzının hedefi ise insanın tüketim ihtiyaçlarını gidermekle birlikte sonsuz maddî tatmin eğilimi yerine sonsuz manevî tatmin imkânlarını vermek olmalıdır. Yine harcamalarda ve tüketimde itidal savunulmalıdır. Harcama ve tüketim eğiliminin yaygın bir şekilde canlı kalması istenmiştir. Alkollü içki, kumar ve talih oyunlarının yasaklanması ile lüks ve israf yasağı toplumda az çok bir tüketim dengesi sağlar.

İktisâdî bağımsızlık herşeyden önce bir teknoloji üreten ve bağımlı olmayan sınaî cihazla gerçekleşir. Toplum bir tüketim çılgınlığı içine girmediği gibi yeryüzü kaynaklarını israf eden, sürekli enflasyon ortamı ve adaletsiz gelir dağılımı yaratan sanayileşmeye de yabancı olunmalıdır. Oysa kapitalist sistemde sanayileşme siyaseti alt ve üst gelir kümeleri arasındaki farkı çoğaltır. İnsanları tüketim sanayilerinin esiri haline getirir. Oluşan gelir fazlaları israf sanayilerinin daha da büyümesini sağlar. Üretim faaliyetleri ihtiyaçlara göre ayarlı olunursa ve tabiatın korunmasına büyük bir önem verilirse sanayi sistemi insana ve tabiata karşı bir tehdit oluşturmaz.

İnsanın maddî eğilimleri ve ihtirası veri olarak kabul edilebilir: «Adem oğlunun mâl dolu iki vadisi olsa hiç şüphesiz üçüncüsünü de ister. Adem oğlunun karnını ancak toprak doyurur. Bununla beraber Allah da tevbe edenlerin tevbesini kabul eder»[47] İnsan eğitimle bu eğilimi

46 "Her ümmet için bir fitne vardır. Benim ümmetimin fitnesi de maldır": Tirmizî, Zühd, 26.

47 Buhârî, Rikak 10; Müslim, Zekât 116-119; İbn Hanbel, III, 247, 341; V, 219; Ayrıca bkz. Tirmizî, Zühd 27, Menâkıb 32, 64; İbn Mâce, Zühd 27.

sınırlandırabilir: "Adamlar vardır. Ne bir ticâret ve ne de bir alışveriş onları Allah'ı anmaktan, namazlarını kılmaktan, zekâtlarını vermekten alıkoyamaz" (Nûr, 24/38).

D. İş ahlâkı

İş (veya çalışma) ahlâkı, ahlâk kurallarının hayata geçirildiği en önemli alandır ve iş hayatında ortaya çıkan meselelerde kendini gösterir. İş ahlâkı işverenlerle işgörenlerin ahlâkı demektir. Yani hem çalışanların hem de çalıştıranların uymak durumunda oldukları ahlâka işaret etmektedir.

İktisat gibi çalışma iktisâdı da ahlâka dayanmalıdır. İşçi ahlâkının temeli işini iyi yapması, müteşebbis ahlâkının temeli ise işçinin hakkını vermesidir. Oysa günümüzün tüketicinin korunması, asgarî ücret ve gelir dağılımı gibi konuları incelediğimizde iş ahlâkının çok gerilerde olduğunu görebiliriz.

Türk çalışma hayatının geçmişinde güçlü bir teşkilatlanma görülmektedir. Tarım kesimi önceleri ikta, sonraları bunun bir devamı olan timar nizâmı içersinde teşkilatlanırken ticaret ve sanayi kesimlerinde de fütüvvet ve ahilik ilkelerine dayanan esnaf birlikleri düzeni sağlamıştır. Maamafih fütüvvet ve ahilik geleneğinin tarım kesiminde çalışanlar üzerinde de etkili olduğu bilinmektedir.

Modern anlamıyla bu alandaki tartışmaların yoğunlaşması, 1970'lerin başına rastlar. Siyaset ve kamu yönetiminde yozlaşma, uzun süre azgelişmiş ülkelere özgü bir hastalık gibi görülürken, 1970'lerde Batı ülkelerinde ortaya çıkan büyük yolsuzluklar, kamuoyunun dikkatlerinin etik sorunu üzerine yoğunlaşmasını sağlamıştır. Bu yüzden Batı üniversiteleri ile işçi, işveren ve meslek birlikleri; iş ahlâkı alanında çalışmalar yapmak zorunda kalmışlardır. Ülkemizde, bu konuda akademik çalışmalar yapılmaya başlanmıştır.[48]

Ancak bu tür çalışmalarda sistemin sorgulanmaktan çok, veri olarak alındığını görebiliriz: Farklı coğrafyaların, farklı dinlerin ve farklı kültürlerin iş ahlâkı üzerindeki etkileri; bir ekonomik ve sosyal dönüşüm noktası olan "Sanayi Devrimi" sonrası, dünya kapitalizminde iş ahlâkının biçimlenişi, Türk iş hayatı ve Türk işadamının özellikleri; iş ahlâkının, bugün küresel ve ulusal bazdaki sorunları ele alınmaktadır.

İslâmın öngördüğü çalışma hayatı belli ahlâkî davranışlara dayanır. Bu ahlâkî davranışların zihnî kökleri, İslâm›ın getirdiği işbölümü anlayışı içerisinde başka bir anlam kazanan, emeğiyle çalışan grupların ve fütüvvet-ahi-esnaf birliklerinin yönetmelikleri mahiyetinde olan fütüvvetnâmelerde dile getirilmiştir. Bunun yanında devletin hisbe (ihtisâb) kurumu vasıtasıyla daha çok tüketicinin korunmasına yönelik bir denetimi vardır.[49]

48 Mesela bkz. Güran Tatlıoğlu, İş Ahlâkî ve Yönetim, Yeditepe Üniversitesi yayınları. Yine bkz. N.Haydar Nakvî, Ekonomi ve Ahlâk, Çev. İ. Kutluer, İst.1985; Macit Fahri, İslâm Ahlâk Teorileri, Çev. M. İskenderoğlu–A. Arkan, İst. 2004; R.İsa Bîkun, İş ahlâkı, Çev. A. Yaşar, İst.2004.

49 Fütüvvet ve fütüvvetnâmeler hakkında geniş bilgi için bk. Abdülbaki Gölpınarlı, "*İslâm-Türk İller*inde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", *İÜİFM*, XI, İst. 1952, s. 354; Aynı yazar "*Şeyh* Seyyid Gaybi oğlu Şeyh Seyyid Hüseyin'in Fütüvvetnâmesi,

1. Emek

İslâm iktisâdı emeğe, kapitalizm sermayeye dayanır. Kapitalizm refah üretmeden zenginlikler ve zenginler yaratırken insanların emeğini kullanıyor. Gerçekte bu zenginliklerde bunları üreten emek sahiplerinin hakları vardır.

İslâm iktisâdı emeği en yüce değer olarak görür, kanâati ön planda tutar, servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılmasını sağlar, sosyal refahı gerçekleştirmeyi amaçlar. Böylece ekonomimiz emeği en yüce değer olarak gören ve üretimle ticareti ibadet haline getiren bir anlayışa dayanırsa ahlâk temeli üzerine yükselebilecektir.

Ahlâkın temelinde insan, dolayısıyla emek vardır. İktisâdın bir din ve ahlâk hayatına bağlanması insanlığı esirlikten kurtarabilir. Küçük sanayi içinde, iktisâdın bir din ve ahlâk hayatına bağlı olması medeniyetimizin önemli bir unsurudur. Bugün iş ahlâkından ayrılmış olan bir iktisâdî hayat kapitalist medeniyetin temelidir. Sermaye sahipleri insanların emeğiyle kendilerine saltanatlar kuruyorlar.

Emeğin aşağılanması büyük sermaye ve servetin, sınıf farklarının ve bütün zorbalıkların kaynağıdır. Kendi emeğiyle yaşamayı dinî bir temel olarak tanıyan adam zorbalık yapamaz.

İnsanın başkasına muhtaç olmadan, kendi emeğiyle geçimini sağlaması ahlâkın esasıdır. İktisâdın ahlâka bağlanması insanlığı esirlikten kurtarabilir. Küçük sanayi içinde, iktisâdın bir din ve ahlâk hayatına bağlı olması medeniyetimizin önemli bir unsurudur.

İnsanın kendi emeğiyle hayatını sürdürmek istememesi kadar emeğin hakkının verilmemesi de ahlâksızlıktır.

Sanayi kapitalizmi sermayeyi yüceltirken emeği aşağılamıştır ve insanlar arasına telafi edilemeyecek düşmanlık unsurları koymuştur. Hem zenginlerde hem de emekçilerde ruhî ve maddî sefaletler oluşturmuştur. Kapitalist hayat tarzı insanlardaki ahlâkı öldürmüştür. Bu hayat tarzı insanlar istese de ahlâk ortamı oluşturmaz.

Emeğiyle geçinenlerin gelirleri, kutuplaşmanın olduğu bir düzende bir hiç mesabesindedir.

Büyük üretim belki maddî refahı sağlamıştır ama özellikle çalışanların manevî tatminsizliklerini ve "yabancılaşma"larını arttırmıştır. Yine büyük üretim, işsizliğin sebeplerinden birisi olması dolayısıyla da toplum düzenini tehdit etmektedir. Kapitalizm belki modernleşmenin diğer adıdır ama ticaret eski dönemlerden beri vardır. Hz. Peygamber doğru tüccarın peygamberler ve sıddıklarla birlikte haşrolacaklarını buyururken ticaretin ne kadar sorumluluk isteyen bir meslek olduğunu vurguluyordu. Tüccarın müslüman olması zordur ama Hz. Ebu Bekir ve Ebu Hanife gibi gerçek anlamda dindar olan tüccarın mertebesi de yüksek olmalıdır.

Ahlâkî kurallara uyarak büyük sermaye sahibi olmanın imkânı yoktur. Bu yüzden küçük sermaye ve küçük mülkiyet emek ürünü olabilir fakat bunu büyük sermaye için düşünemeyiz.

İÜİFM, XVII, İst. 1960, s. 27-155; Franz Taeschner, "*İslâm Ortaçağında Fütüvva Teşkilâtı*", *İÜİFM*, XV, İst. 1955; Aynı yazar, "*İslâm›da Fütüvvet Teşkilâtının Doğuşu Meselesi*", Belleten, 142, Ankara 1972, s. 209-210; "Fütüvvetnâme", Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, III, 262.

Modern toplum tarzı kazanmak, dövmek hatta öldürmek üzerine kurulmuştur. Geçmişin, zencileri vahşi hayvan gibi avlayıp emek piyasasına süren sömürgecilerinin, kadın ve çocuk işçileri acımasızca sömüren sanayicilerinin ve toplama kamplarında toplu imha gerçekleştirenlerin torunları günümüzde belki insan haklarını ençok savunananlardır ama bu durum bu temeller üzerine kurulu modern hayatın temel özelliklerini değiştirmez. Bu hayat tarzı sermayeyi ve tekniği ön planda tutuyor, insan ise bunların işine yaradığı sürece değerlidir. İnsan, tekniğin ve sermayenin önünde olma hakkına sahip değildir. Sözgelimi modern toplumda, otomobil insandan daha değerlidir.

Batı medeniyeti, sömürü, büyük üretim, büyük tüketim ve harcama hırsına dayanmakta, ahlâka dayanmamaktadır. İktisat ahlâka dayanmadıkça insanlığa huzur getiremez. Ahlâka verilen öncelik ihtiraslarımızı frenleyecektir. Zira ihtiraslarımız bizi teknolojiye esir etmektedir. Oysa ahlâk bizi teknolojiye değil, teknolojiyi bize esir edecektir.

İslâm bir «zenginleşme» davası değil öncelikle bir kul hakkı ve ahlâk davasıdır.

Çalışma ibadettir. En kötü şartlar altında çalışma başkalarına yük olmaktan üstün tutulmuştur.[50] Çalışma ahlâkının esası insanın emek sarfederek geçimini sağlamasıdır.

Sömürü iş olmadığı gibi işsizliğin ve ahlâksızlığın temelidir. Gerçek anlamda emek sarfederek geçimlerini sağlayanlar toplumun örnek gösterilmesi gereken insanlarıdır.

Emek temel değer kaynağı ve üretim faktörüdür. İslâm›a göre kazancın dolayısıyla mülkiyetin en kutsalı el emeğinin mahsulü olandır. “Ve gerçekten de insan ancak kendi çalıştığını elde eder.” (Necm, 53/39) âyeti bunu ifade eder.[51]

Emeksiz kazanç asgarî seviyede tutulmaya çalışılmıştır. Ribânın yasaklanışının temel sebebi bu olmalıdır. Belirtilen istisnalar dışında, emek-kazanç dengesinin bozulması konusunda büyük bir duyarlılık gösterilir. El emeğinin ürünü olan kazanç haramlık şüphesi bulunmayan kazançtır.

Günümüzde emeğin hor görülmesinin temel sebebi insanın hor görülmesidir. İnsan bir beşerî sermaye, bir kaynak, bir işçi, bir tüketici, bir müşteri vs. gibi ele alınabilir ama bir “insan” olarak ele alınmaz. İnsanın insan yerine konmaması emek sömürüsünün de yoğun olmasının göstergelerindendir. İslâm ülkelerinde bu daha da çok belirgindir.

Kapitalizmin oluşturup idealize ettiği homo economicus’un temel sâiki ferdî menfaattir ve bunun somut şekli burjuvadır. Bizde ise toplum yararını kendi çıkarından üstün tutan, kanâatkâr fakat müteşebbis insan tipi idealize edilmiştir. Ahiler bunun somut örnekleridir.

Ücret konusu, İslâm ülkelerinde adaletsiz bir görünüme sahip hale gelmiştir.[52] İslâm

50 “Kişinin sırtında odun taşıyarak geçimini sağlaması, versin- vermesin birisinden birşey istemekten daha hayırlıdır”. Buhârî, Nefekât, 1.

51 Hz. Peygamber de kazancın en üstününün el emeğinin ürünü olduğunu belirtir: “Hiç kimse elinin emeğinden daha hayırlı bir şey yememiştir”: Buhârî, Büyû‘, 15.

52 Oysa Hz. Peygamber ücretin işçiye “teri kurumadan” verilmesini emretmiş (İbn Mâce, Ruhûn, 4) hele ücretle bir kimse çalıştırıp da ücretini vermeyen kimsenin kıyamet gününde hasmı olduğunu bildirmiştir (Buhârî, Büyû‘, 106).

ülkelerindeki işçi ve emek meselesine İslâm'ın öncelikli yeri vermesi gerektiğini savunmalıyız. Çünkü Batı dünyasında sendikalaşma süreci içersinde belli bir dengeye ulaşmış bulunan işçi meselesi, İslâm ülkelerinde adaletsiz bir görünüme sahip hale gelmiştir. Bu adaletsizliğin unsurlarını işveren sömürüsü, sendikacı sömürüsü ve dış sömürü oluşturmaktadır. Gerçekten, özellikle Türkiye'de, bir taraftan işsizlik, bir taraftan da bu işsizlerle alay edercesine istenen veya fiilen ödenen yüksek ücretler ile birlikte emek karşılığı olmayan yüksek haksız kazançlar söz konusudur.

Bugün emeğiyle geçinenlerin gelirleri azalıyor. Zengin daha zengin fakir daha fakir hale geliyor. Küreselleşme ile dünya ekonomisinde üretimin payı azalıyor, finans sektörünün payı artıyor. Bir başka deyişle üretim fakir ülkelere bırakılıyor, ileri kapitalist ülkeler ise finans sistemine sahip olup dünyanın geri kalan kısmını kontrol ediyorlar.

Küreselleşme veya kapitalizmin ulaştığı son aşama hem dünya çapındaki eşitsizlikleri daha da arttırmakta hem de ileri kapitalist içindeki çelişkileri keskinleştirmektedir.

2. Mülkiyet

Mülkiyetin asıl sahibi Allah'tır ve Allah'ın kullarına bağışladığı mülk onların sınanmalarına yönelik emânetten başka bir şey değildir: "Biliniz ki mallarınız da çocuklarınız da ancak birer imtihan vasıtasıdır. Asıl büyük mükâfat ise şüphesiz Allah katındadır" (Enfâl, 8/28 ve Âlu İmran, 3/186; Kehf, 18/7; Casiye, 45/22; Teğâbün, 64/15), "Şüphesiz ki Allah inananlardan kendilerini ve mallarını Cennet karşılığında satın almıştır" (Tevbe, 9/111).

Özel mülkiyet bu imtihan esprisi çerçevesinde toplumsal görev niteliği olan bir haktır. Helâl yollardan elde edilen mülkiyeti gasb ve hırsızlıktan korumak, bu suretle helâl olmayan kazançlara mani olmak emeğe olan saygının bir ifadesidir. Yine bu sebepten meşru mülkiyet korunmuştur ve onu müdafaa hakkı verilmiştir ve Peygamberimiz «Malının önünde öldürülen kimse şehittir» buyurmuştur.[53]

İslâm›da böyle bir esas olan özel mülkiyetin çerçevesini toplum çıkarları çizmektedir. Toplumun menfaati gerektirdiği zaman özel mülkiyete müdahale edilebilir.

Mülkiyet olgusu bir yönüyle insan şahsiyetiyle ilgilidir. İslâm insana güvendiği ve onun şahsiyetine büyük değer verdiği için özel mülkiyeti de tanır. Zira özel mülkiyeti kabul etmeyen sistemler insana güvenmeyenlerdir. Mülkiyet insan şahsiyetinin gereği ise mülkiyete hürmet insana hürmetten başka bir şey değildir.

Mülkiyet şahsiyet ve hürriyetle ilgili olduğu için mülkiyet büyüdükçe ona sahip olan kişinin de hürriyeti büyür ve toplumun hürriyetini tehdit etmeye başlar. Bu durum, ancak mülkiyetin büyümesine engel olunursa önlenebilir.

Şahsiyetin belirleyicilerinden olan mülkiyet, tarihimizde görüldüğü gibi, küçük ve yaygın

53 Buharî, Mezâlim, 33.

olmalıdır. Büyük mülkiyet ve büyük sermaye fertlerin elinde olmamalı, devlet elinde olmalıdır. Aksi takdirde gelir dağılımı bozulur, halk birbine düşman iki zümre oluşturur. Çünkü günümüzde içtimâî sınıflaşmayı belirleyen de emek ve sermayedir. Herhalde en önemli bölücülük türü de bu olsa gerektir.

Toplum hayatının işlemesi emanetleri ehline vermekle kabildir. Toplumun kaderini belirleyen de mülkiyetin ehline verilip verilmemesidir.

3. İşsizlik

Günümüz ekonomilerinin temel sorunu ahlâkî sefaletlerin en önemli kaynağı olan ve emek israfından başka birşey olmayan işsizlik sorunudur. Çoğunluğunu İslâm ülkelerinin oluşturduğu az gelişmiş (daha doğru bir deyişle az kapitalistleşmiş) ülkeler ise daha da kötü durumdadırlar.

Devletin en önemli görevi işsizlere iş bulmaktır. İş görenler de topluma hizmet şuuru içinde olmalıdırlar.

Enflasyondan daha çok göze çarpan ve sıkıntı kaynağı problem olan işsizlik sanayi kapitalizminin bir ürünüdür. Kitlevî üretimin bir sonucu kitlevî tüketim, bir diğer sonucu da kitlevî işsizliktir. Bir başka deyişle işsizliğin en önemli sebeplerinden biri kitlevî üretimden başka bir şey değildir. Yine işsizlik, en önemli kaynak ve emek israfıdır. Batı'da kitlevî üretimin bir sonucu olarak daha fazla arttırılamayan talep, malların satılamamasına, fabrikaların kapanmasına dolayısıyla işsizliğin artmasına yol açıyor. Çünkü satılamayan ürünlerin işsizliğe sebep olması tabiidir. Bir başka deyişle kitlevî üretim kitlevî işsizliğe yol açmaktadır.

İşsizliğin bir başka sebebi de insanların artık meslek sahibi olmaya önem vermemeleridir. Bir başka deyişle işsizlik daha çok mesleksiz ve vasıfsız insanların meselesidir. Modern hayat tarzı artık insanları meslek ve vasıf kazanma mecburiyetinden uzaklaştırmış gibidir.

Her nasılsa iş bulup çalışanlar da çok mutlu değildirler. Çünkü bunların elde ettikleri, genel gelir ve servet kutuplaşmasının olduğu bu düzende bir hiç mesabesindedir. Yine iş-hizmet ilişkisi kopunca topluma verdikleriyle uyumlu olmayan bol kazanç sağlayanların el üstünde tutulduklarını görüyoruz. Gerçek işsizler bunlar olmalıdırlar. Üstelik hak etmedikleri yüksek kazançlar veya rantlar ahlâksızlık göstergesidir.

Şöhretle servet, ihtirasla iktidar iş ve hareket ahlâkının temeli olan namuskarlığın en büyük düşmanlarıdır. Bu ahlâkî temel üzerinde yükselmeyen çalışma faaliyetleri sadece birer meşgaleden ibarettir.

İşsizliğin azalmasında olumlu gelişmeler ve beklentiler olsa da bu olgu hala sosyal ve iktisâdî sıkıntılarla hırsızlık ve terör gibi olayların da en önemli sebebi olmaya devam etmektedir.

IV. Fütüvvetnâmelerde AhlâkÎ Esaslar

A. Fütüvvet, Tasavvuf ve Ahilik

Kelime olarak mertlik, yiğitlik, delikanlılık, gençlik, delikanlılık, yiğitlik, cömertlik, diğergamlık (altruizm), fedakarlık gibi anlamlar taşıyan fütüvvet İslâmî-Tasavvufi bir kavramdır. Bu kavram (Batı'daki şövalyelik, İran›da civanmertlik, eski Türklerdeki akılık ve alplik ülküleri gibi) her toplulukta görülebilen bir yiğitlik ülküsü olarak eski Arap toplumunda da mevcuttu, önceleri sadece cömertlik, misafirperverlik ve kahramanlık boyutlarına sahip iken zamanla İslâmî ve tasavvufi derinlikler kazanmıştır. Türklerin müslüman olmasıyla da ahi teşekküllerinin kurulmasında manevî ve fikrî ortamı sağlamış, bu teşekküllerde yaşamış ve etkisini günümüze kadar sürdürebilmiştir.

Fütüvvet ve bunun Türklerde aldığı şekil olan ahilik öncelikle gençlik ülküsüdür. Her toplumda ve çağda görülebilen ve gençle bir arada olma, bir grup oluşturma ihtiyaçlarından kuvvet alıp gelişen kurumlardır. Batı'nın şövalyelik kurumu ile Japonların samurailik kurumunu fütüvvet ve ahiliğe benzetebiliriz.

Fütüvvet ve ahiliğin en önemli ilkeleri namusluluk (elini, belini ve dilini korumak) ile içtimâî dayanışma ve hizmet, sabır, samimiyet, cömertlik, Allah'tan başkasına kul olmama, insan sevgisi, iyi niyet, irâde, bencillikten ve kibirden uzaklaşma; hürriyet ve kanâat, dürüstlük, sürekli gelişme ve yenilenme, tevazu, geçimli olma, hörmet, merhamet, dürüstlük, iyi kalplilik hep fütüvvetin özellikleri arasında sayılmıştır.[54]

Müslümanların zamanla müştereken kullandıkları fütüvvet ıstılahı tasavvuf aracılığı ile İslâmî anlayışla zenginleştirilmiş ve bu kelimenin öznesi olan fetâ denince faziletli insan tipi akla gelmiştir.

Görüldüğü gibi fütüvvet İslâmî ve tasavvufî muhtevaya sahip kılınmak istenmiştir. İfadeye dökülen incelikler toplum hayatına yansıyan bir zihniyetin temellerini vermektedir. Fakat bununla da kalınmayarak gündelik hayat içersinde işiyle gücüyle meşgul olan genç ve emekçi gruplara fütüvvet aracılığı ile ahlâkî davranış esasları verilmekten geri kalınmamakta ve zihniyet yapısının pratik bir hüviyete bürünmesi sağlanmaktadır.

Son haliyle fütüvvet anlayışı umumi İslâmî ve tasavvufî düşünce ve hayat telakkisinin içinde yer alır. Zira bu anlayışı oluşturan ilkeler Kur'an ve Hz.Peygamber'in sünnetine dayandırılmıştır ve tasavvufî eserlerde işlene işlene adeta bütün İslâmî ve insanî faziletleri barındıran bir mahiyet kazanmıştır. Sehl b. Abdullah'ın "Fütüvvet, Hz.Peygamber'in sünnetine tabi olmaktır" sözü bu ülkünün tamamen İslâmî bir hayat yaşamak anlamına geldiğine bir delildir.

Kurân'da fetâ (çoğulu fitye veya fityân) kelimesi 7 yerde geçer. Yusuf sûresi 4 ve 62. ayetler. Kehf sûresi 10, 13, 60 ve 62. ayetler ve Enbiya sûresi 60. ayet). Sathî bir bakışla fetâ kelimesinin

54 Bu ilkeler için bkz. Msl. Kuşeyrî, Risale, Mısır, 1319, s. 112; Muhyiddîn b. Arabî, Fütûhâtu'l-Mekkiye, I, Bulak, 1269, s. 262; Erdebilî Kitabu'l-fütüvve, v.100b. Süleymaniye Ktp. Ayasofya Kit. Nu. 2049 da kayıtlı Mecmuatu'r-resail fi't-tasavvuf içinde.

ve çoğullarının sadece genç adam manasıyla zikredildiği zannedilebilir. Yalnız bu kelime ile sıfatlananlar gözönüne alınınca bunun iffet, emanet, doğruluk, dındarlık, şefkat, dostluk, cömertlik, takva, vefa gibi vasıfların belirtilmesi için kullanıldığı neticesine varılabilir.[55]

İslâmın daha ilk asrından beri fütüvvet ülküsüne dayalı teşekküllerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu birlikler özellikle kafa dengi gençlerin bir araya gelme ihtiyaçlarından kaynaklanmaktaydı. İlk sofilerden beri fütüvvetle tasavvuf arasında muntazam bir ilişki kurularak fütüvvet teşekkülleri adeta bir tarikat görüntüsü almışlardır.[56]

İslâmın yayılmasına paralel olarak fütüvvet ideali ve teşekkülleri çeşitli isimler altında önce Suriye ve Irak'ta sonra da mahalli kültürlerin de katkısıyla İran ve Türkistan'da yayılmaya başlamıştır. V/XI. yüzyılda fütüvvetin İran esnafı arasında yaygın olduğunu biliyoruz. Endülüs, Kuzey Afrika ve Mısırda da her türlü esnaf ve emekçi fütüvvet ülküsüne bağlı görünüyor. [57] Oysa Bizans Anadolu'sunda bu türden bir kurum yoktu.[58]

Fütüvvet teşekkülleri ilk dönemlerden beri Türkistan'dan İran ve Anadolu'ya kadar olan sahalarda ve özellikle ticâret ve sanayi merkezlerinde yaygındı. Daha Büyük Selçukluların ele geçirdikleri veya gelip geçtikleri şehirlerde fütüvvet birliklerinin yani fityânın etkili olduğu biliniyor. Şehir teşkilatı yeniden kurulurken fütüvvet-esnaf birlikleri de oluşuyordu. Büyük Selçukluların, özellikle Melikşâh zamanındaki (1072-1092) iktisâdî tekamüllerinde fütüvvet teşekküllerinin ve tarikatlerin dolayısıyla esnafın büyük yerleri vardı.

Ticâretin Büyük Selçukluların hâkim olduğu bölgelerde öteden beri örgütlü olduğunu biliyoruz. Yine daha Islâmî dönemlerin başlangıcından itibaren tasavvuf ile etkileşim içersinde bulunan fütüvvet birlikleri içinde IX. yüzyıldan itibaren fütüvvet teşekkülleri içinde esnaf birlikleri oluşmaya başlamıştı.

Gençlerin bir iş ve meslek sahibi yani üretici olma gereğinden kaynaklanan bu gelişme ile birlikte emekçi zümreler de fütüvvetin sağladığı ortak hayat tarzı etrafında birleşmeye başlamışlardı. Zaten Abbâsî hilafetinin başlangıcı olan bu devirde ekonomik gelişme ve artan nüfusun şehirlerde toplanması birleşme ihtiyacını doğurmuştu.[59]

Fütüvvet ehli çoklukla kavlî (sözlü) ve seyfı (kılıçlı) olarak ikiye ayrılır. Bazan kavlî kol Hz. Ebû Bekr'e seyfî kol Hz. Ali'ye isnad edilir. Fütüvvet yolunun bazan tamamiyle Hz. Ali'ye atfedildiği de görülür. Her halde Hz. Ali'nin fütüvvet geleneğinde büyük bir yeri vardır. Kavlîler çok kere esnaf ve sanatkar, seyfîler ise silahlı fityân birlikleri şeklinde karşımıza çıkar.

Ahilik, fütüvvetin Türkler arasında özellikle Anadolu'da aldığı isimdir. İslâm'ın bir ahlâk ilkesi

55 Ahmed Erdebilî, Kitabul-Fütüvve v. 99b; Hartburtî, Tuhfetul-Vasaya, v. 109 (Süleymaniye Ktp. Ayasofya Kit. No. 2049)

56 F. Taeschner, "İslâm'da Fütüvvet Teşkilatının Doğuşu Meselesi", Belleten 142, Ankara, 1972, s. 209-210; Umumi olarak fütüvvet için bk. Abdulbaki Gülpınarlı, "İslâm-Türk illerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", İÜİF.Mecmuası, XI, İst. 1952, s. 92.

57 Keykavus, Kabusname, İst. 1966, s. 318-325.

58 Turan, 1971. 297-8; 1980, 357; Cahen, 1979, 197.

59 Massignon, "Sınıf", İA, X, 555-6; "Guild, Islâmic", Enyclopaedia of the social sciences, VII-VIII, 214-216.

olarak ortaya koyduğu ve ahiliğin günlük hayata geçirdiği hizmet anlayışı dayanışmacı bir toplum oluşturmayı hedef almıştır.

Daha III/IX. yüzyıldan beri Türkistan'da ve İran'dan Anadolu'ya kadar olan sahalarda fütüvvet ülküsünün esnaf ve sanatkarlar arasında yaygın olduğu bilinmektedir.[60]

Ahilik Orta-Asya'dan beri görülen akı yani cömertlik (cevanmertlik kelimesinin bir başka okunuşu) felsefesinin İslâmî fütüvvet geleneğiyle kaynaşması ile ortaya çıkmıştır. Burada önemli olan her toplumda görülebilen gençlik, yiğitlik, ahlâklılık, diğergamlık ülkülerinin belli geleneklerin tesiri altında özgün bir karaktere bürünmesidir.

Ahi Türkçe'de cömert anlamına gelmektedir. Arapça bir kelime olan ahî kelimesi kardeşim anlamına gelmektedir ve tasavvuf erbabı arasında kullanılan bu kelime (çoğulu ihvan) ilk Arapça fütüvvetnâmelerden beri kullanılmaktadır.

İslâm esnaf teşekkülleri IX, yüzyıldan itibaren oluşmaya başlamış bundan iki yüzyıl sonra da ahiler Anadolu'da bu teşekkülleri devam ettirmişlerdi. Başlangıçta aralarında esnaf ve sanatkarlarla birlikte ilim adamları, mutasavvıflar, silahlı kişiler hatta toplum dışı kalmış kişiler bulunabilmiş, geçiş dönemi sona erdikten sonra istikrarlı esnaf birlikleri olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Geniş anlamıyla bir Asya ve Ortadoğu hadisesi olan ahilik, daha III/IX. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya kadar olan sahalarda etkisini göstermiş ve nihayet VII./XIII. yüzyılda Anadolu'da Nâsıruddîn Mahmud el-Hoyî (Ahi Evren) (567-660/1171-1261) tarafından ahi esnaf teşkilâtı kurulmuştur. Şeyhi Evhadüddîn Kirmânî ile Anadolu›yu dolaşarak ahi teşkilatını Kur'an Ahi Evren onun ölümünden sonra (635/1238) bütün Anadolu ahilerinin önderi oldu ve Sultan Alâeddîn'den büyük itibar gördü. Ahi Evren'ın çeşitli eserleri ve Sadreddîn Konevî ile mektuplaşmaları bilinmektedir.[61]

Selçuk sultânları Anadolu'da yeni bir şehir ve bölgeyi fethettikleri zaman ilk iş olarak orada câmi, medrese ve zâviye inşa ediyorlar, tüccarlar ve hocalar önde olmak üzere Türk nüfusu buralara yerleştiriyorlardı.. Bu dönemde Anadolu'ya gelen sofiler ve dervişlerin de fütüvvet-ahilik geleneğiyle yakın ilişkileri vardı. Anadolunun yurt edinilmesi sırasında güçlerini iskân ve kolonizasyon işine, ziraata, hayvancılığa ve asayişi temîne veren şehirlerdeki ahiler, XII. yy.ın sonlarından itibaren, esnaf teşekküllerini oluşturmuşlardı.

Her sanat erbabı ayrı ayrı birlikler halinde teşkilatlandığı gibi, bir teşekkülü besleyemeyecek kadar az miktarda olan muhtelif meslek sahipleri de bir teşekkülde toplanabiliyorlardı.

Fütüvvet geleneğine bağlı bir teşkilat olarak Anadolu esnaf birlikleri Batı'daki benzerlerinden oldukça farklıydı. Roma ve daha sonra Bizans imparatorluklarında meslekler birbirinden ayrı olarak devletçe düzenlenmişlerdi ve devletin denetimi altındaydılar. Selçuklularla aynı

60 M.Cevdet, Zeyl ala'1-fasl "Ahiyyati'l-fityân", İst. 1351/1932, s. 34, 47, 48, 153, 161.

61 Mikail Bayram "Ahî Evren (567-660/ 1171-1261)", İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi, 1, 93-94.

zamanda Avrupa'da da oluşmakta olan korporasyonlar Roma esnaf birlikleri (Collegia) geleneğinden ayrılmışlardır.[62] Zira korporasyonlar İslâm esnaf birliklerine benzer şekilde kısmi bir özerkliğe sahiptiler; kendi kurallarını kendileri belirlemekte, üyelerini karşılıklı yardımlaşma ve dinî faaliyetler yönünden Collegia'nın etkileyemeyeceği bir biçimde etkilemektedirler.[63]

Maamafih Selçuklu Anadolusunda esnaf şeklinde örgütlenmiş ahilerin ötedenberi var olduğu bilinmektedir. Bunlar saltanat mücadelelerinde ve sosyal karışıklıkların giderilmesinde etkin idiler.[64]

Ahi teşkilâtı küçük gruplardan oluşmaktadır. Teşkilâta veya mesleğe ilk girenlere meslekî ve ahlâkî eğitimleri için yol arkadaşı, yol atası gibi birkaç kişi görevlendirilir. Çıraklar bu küçük gruplar içinde eğitilerek Ahi unvanını kazanırlardı. Günümüzde de küçük gruplar içinde eğitimin (ve tedavinin) oldukça önem kazandığını belirtelim.

Ahilikte ehliyet ve liyâkat çok önemlidir. Teşkilâtın ileri gelenlerinin oğullarının bile işe, çıraklıktan başlamaları ve eğitim kademeleri başarıyla geçmeleri gerekiyordu.

Ahiliğin temeli olan tasavvuf "iç"in temizlenmesine dayandığından eğitim ancak bir noktaya kadar haricî olabilirdi. Bundan sonra insanın kendisini aşması söz konusudur. Sağlam bir teşkilâtın buna ilâveten sağladığı güvenlik hissi, ahilerin dolayısıyla esnafın doğruluk kanaatkârlık hislerini bilemekteydi.

Ahiler, kendimize mahsus bir iktisat süjesi oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. Hatta bizim medeniyetimizi Batı'dan ayıran en önemli özelliklerin ahilikten kaynaklandığı söylenebilir. Batı medeniyeti ve kapitalizmi yapan en önemli faktör burjuva zihniyeti iken bizim içtimâî-iktisâdî hayatımızı büyük ölçüde ahi zihniyeti yönlendirmiştir. Bu zihniyetin hâkim olmasından dolayı bizde kapitalizmi oluşturan sömürgeci faaliyetler, sınıf mücadeleleri görülmemiştir.

Ahi düşüncesi her zümreden insana hitap etmekle birlikte özellikle esnaf birlikleri şeklinde müesseseleşmiştir. Bu birlikler sosyal güvenlik ve kooperatif kurumları özelliğini de barındırmaktadırlar. Bir başka açıdan devletin sınaî ve ticari kesimlerdeki uzantılarıdır. Devlet bu birlikler aracılığıyla sınaî üretimi ve fiyatları denetim altında tutar, piyasaları düzenlerdi.

Ahilik ve fütüvvet mevzii bir vakıa değildir. Anadolu'yu aşan Balkanları ve bütün yakın ve Ortadoğu'yu kapsayan iktisâdi, kültürel ve medeni bir harekettir.

Toplumumuzda, toplum çıkarını kendi çıkarından üstün tutan insan tipi hayatiyetini zayıf da olsa sürdüregelmiştir. Hatta Tanzimat döneminden beri bütün özlem ve çabalara rağmen

62 Roma, Mısır, Çin ve Hindistan'da eski zamanlardan beri esnaf birlikleri mevcuttu. Ancak bunların önemleri önce İslâm, sonra Katolik dünyasında olduğu kadar hiçbir yerde söz konusu olmamıştır. Bkz. Kessler, 1940. 124-6.

63 Cahen, 1979, 195.

64 Mesela Gıyâseddîn Keyhüsrev I. ile Süleymân Şâh II. arasındaki iktidar mücadelesinde "ihvân ve serverân" (ahiler ve yiğitbaşılar) önemli rol oynamışlardı: İbn Bîbî, TTK, tıpkı basım, s.32; Akdağ, I. 18.

Türkiye'de bir burjuva sınıfının oluşmamasının en önemli sebeplerinden biri de bu olmalıdır.[65]

XIII. yüzyıl Selçuklu Anadolusunda tasavvufun yoğun biçimde yaşandığı görülür. Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Sadreddîn Konevî ve Hacı Bektâş-ı Velî dönemin büyük sûfîleridir. Horasan kökenli tasavvufî cereyanlar Anadolu'ya daha ziyade bu akımların Moğol istilâsından kaçan temsilcileri vasıtasıyla girmiştir.[66]

Fütüvvetin Anadolu sahasında nüfuz kazanması da XIII. yüzyılda olmuştur. Halife Nâsır fütüvveti yeniden teşkilatlandırırken, Anadolu Selçuklu Devleti'yle, ilk defa Gıyaseddîn Keyhüsrev I'in (1205-1211) şahsında ilişki kurmuştur. Bu hükümdar 1204›te ikinci defa tahta geçince ilişkiler yoğunlaşmış ve Muhyiddîn b. Arabî, Şeyh Nâsıreddîn el-Hoyî (Ahi Evren) gibi mutasavvıflar Anadolu›ya gelmişlerdir.[67]

Abbâsî devleti'nin son dönemlerinde görülen otorite boşluğu fütüvvet teşekküllerini de olumsuz yönde etkilemiştir. Bu yüzden Abbâsî halifesi Nâsır (575-622/1180-1225) bu birlikleri yeniden teşkilâtlandırmış ve merkezî otoriteye bağlamıştı. Devrin ünlü sofileri kendisine yardımcı olmuşlar ve birçok hükümdar fütüvvet teşkilâtına girmişdir.[68]

Abbâsî devleti'nin dağılmasından sonra Moğol istilası döneminde fütüvvet geleneği Memluk Sultanı Baybars (1260-1277)'tan itibaren Mısır esnaf teşekküllerinde ve Anadolu›da ahi birliklerinde hayatiyetini sürdürmüştür.

Anadolu'da Selçuklu döneminden beri sanayi ve iç ticâret kesimleri fütüvvet ve ahilik ilkelerine dayalı esnaf birlikleri tarafından teşkilatlanmıştır. Bununla birlikte, bu geleneğin tarımda çalışanlar ve kırsal kesimde etkili olduğu bilinmektedir.[69]

Yine XIII. yüzyılın ilk yarısı olan bu dönemde İzzeddîn Keykâvus I. (1211-1220) ve Alâeddîn Keykûbâd I. da (1219-1236) fütüvvet teşkilatına girerek, birbirini takip eden bu üç sultanın idaresinde Anadolu ahi teşkilatı kurulmuştur. Özellikle İzzeddîn Keykâvus I. döneminde Anadolu fütüvvet ve ahiliği disiplinli bir teşkilat halinde belirmeye başlamıştır.

Alâeddîn Keykûbâd I. zamanında da Nâsır meşhur mutasavvıf Ömer Sühreverdi'yi sultana göndererek teşkilatlanma tamamlanmıştır.[70] Bu dönemlerden itibaren eski Türkçedeki akı (cömert) veya arapça ahi (kardeşim) kelimelerinden kaynaklanan ahilik Anadolu fütüvvet akımının unvanı olacaktır.

65 Ahilik konusunda genel bilgi için bk. A.Tabakoğlu, "Sosyal ve İktisâdi Yönleriyle Ahilik", XII. Milletlerarası Ahilik ve Esnaf Sempozyumu'na sunulan tebliğ, Ağustos, 1984; M.Bayram-A.Tabakoğlu "Ahî", İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi, 1, 89.

66 Kucur, "Selçuklular", DİA, XXXVI, 385.

67 Anadolu'da ahi teşkilatının oluşmasından önce Azerbaycan'da esnaf ve sanatkarlar için ahi ünvanı kullanılıyordu. Özellikle Ahlatşahlar (Sökmenli) Devleti (1100-1207) döneminde ahilerin bu bölgede yaygın olduklarını biliyoruz. Anadolu'daki ilk ahiler de Azerbaycan'dan ve Sökmen ilinden gelenlerdir. Teşkilatın kurucusu Nâsıreddîn el-Hoyî (Ahi Evren) de bu Sökmen bölgesindendir. Bkz. Bayram, 2003, I. 94.

68 Hartburtî, Tuhfetu'l-vesâyâ, Not 1 deki mecmua içinde, v. 108 a-b F.Taeschner, "İslâm Ortaçağında Futuvva Teşkilatı", İÜİF.M. İst. 1955, XV, 12-16; M.Cevdet, s. 59, 62, 77.

69 Taeschner, 1955, 12-16.

70 Selçuklu sultanlarının iskân siyasetinde ilim adamları, ticaret ve sanayi erbabı, vasıflı işgücü ile birlikte değerlendirdikleri sofi ve dervişlerin de fütüvvet-ahilik geleneğiyle yakın ilişkileri vardı. Bkz. Bayram-Debbağoğlu, I. 90; Cahen, 1979, 197.

Anadolu ahiliğinin kurucusu olarak bilinen ve asıl isminin Şeyh Nâsıruddîn el-Hoyî (1171-1261) olduğu tahmin edilen Ahi Evren 1205'te Kayseri'ye yerleşerek burada bir debbâğhâne kurmuştu. Şeyhi Evhadüddîn Kirmanî ile birlikte bütün Anadolu'yu dolaşarak ahi teşkilatını Kur'an Ahi Evren şeyhinin ölümünden sonra bu teşkilatın önderi oldu.[71]

Ahi zümreleri şehirlerde olduğu kadar, köylerde ve uçlarda da büyük bir nüfuza mâlikti. Özellikle XIII. yüzyılın ikinci yarısında Moğol istilasından sonra devlet otoritesinin zayıfladığı dönemlerde bu teşkilat varlığını hissettirmiş, şehir hayatında faal bir rol oynamış, siyasî bir amil olarak daima hesaba katılmıştır.[72]

Alâeddîn Keykûbâd'ın I. ölümünün ardından siyâsî dengelerin değişmesinden ahilerin de zarar gördüğü anlaşılmaktadır. İleriki yıllarda adları öne çıkan Ahi Çoban, Ahi Ahmed, Ahi Ahmed Şah, Ahi Kayser gibi şahıslar siyasal ve sosyal olaylar sırasında farklı taraflarda yer almıştır.[73]

Fütüvvet-ahi zümrelerinin büyük şehirlerde çeşitli gruplar halinde teşkilatlandıklarını ve her zümrenin ayrı bir zâviyesi olduğunu biliyoruz. Eğer bir sanat erbabı büyük şehirlerde bir zâviyeye sığmayacak kadar kalabalık olursa şehrin çeşitli yerlerinde zâviyeler açıyorlardı. Bazen de bir teşekkülü besleyemeyecek kadar az miktarda olan çeşitli meslek mensupları da bir araya geliyorlardı.[74]

Haçlı Seferlerinden sonra korporasyonların oluşmasında İslâm esnaf birliklerinin etkisi olduğu da belirtilmelidir.[75] Ancak burada korporasyonların özerk yapılarıyla ortaçağ Avrupa şehirlerinin kurucuları olduklarını, İslâm esnaf birliklerinin ise sonuçta devlete bağlı yarı özerk kurumlar olduğunu vurgulamak gerekmektedir.

Selçuklu esnaf teşekküllerinde mesleğe ve ahiliğe ilk girenlere çırak ya da yiğit denirdi. Ahilik mertebesi daha sonra kazanılırdı. Bu teşekküller ilgili mesleğe ve sanata ait bütün işleri yönetir, mensupları arasındaki ihtilafları halleder ve devletle esnaf arasındaki ilişkileri düzenlerdi. Ücretlerin tayini, mal cinslerinin ve fiyatlarının tesbiti birliğin görevleri arasındaydı.[76] Bu birlikler Osmanlı esnaf birliklerinin temelidir.

Büyük şehirlerde sanayi ve ticâret erbabının belirli yerlerde açık veya kapalı çarşıları vardır. Esnaf buralardaki dükkanlarda çalışırdı. Meslek ahlâkının dayanışmacı ve başkasını gözetmeci (dîğergâm, altrüist) olması fütüvvetten gelmektedir.

71 Bayram, "Ahi Evren", İslâm Bilgiler Ansiklopedisi, I. 93-4.

72 Köprülü, 1972, 118. Ahiler ve bunların kadın kuruluşu bacılar genellikle Moğollarla mücadele halindeyken Mevleviler Moğolları sisteme kazanma yolları aramaktaydılar. Maamafih XIV. yüzyılın ikinci yarısında yazan Karamanlı tarihçi Şikârî, XIII. yüzyılın ikinci yarısının ortalarındaki Siyavuş isyanında Konya›daki ahilerin Karamanlılar›dan yüz çevirip Moğollar›dan yana çıktıklarını belirtiyor. Bkz. Werner, I. 111. Benzer görüş için bkz. İbn Bîbî, 1941, 704-705.

73 Kucur, "Selçuklular", DİA, XXXVI, 385.

74 Arnakis, 1953, 238-9.

75 Grousset'yi zikreden Akdağ, I. 434.

76 M.Cevdet, 1919, 122-123; Köprülü, 1972, 117.

Ahilerin üzerinde sırasıyla nakipler, halife ve şeyh vardır. Şeyh esnaf birliğinin başkanı, Şeyhü'l-meşâyih (şeyhler şeyhi) ise bütün esnaf birliklerinin en üst makamıdır. Çıraklar çeşitli kişilerin nezâretinde meslekî ve manevi yönlerden yetiştirilirdi.[77] Esnaf önderleri siyâsî bakımdan da nüfuz sahibi kimselerdi.[78] Diğer yandan, ahilik köylerde de alpler (sipâhiler) zümresi ile de ilişki kurmuştur.

Ahi zümreleri şehirlerde olduğu kadar köylerde ve uçlarda da büyük bir nüfuz kazanmışlardı. XIII. yüzyılın ortalarından itibaren, Moğol istilası döneminde, düzenin sağlanmasında özellikle şehirlerde faal roller oynamışlardı.[79] Bunların büyük şehirlerde çeşitli guruplar halinde teşkilatlandıklarını ve her zümrenin ayrı bir zaviyesi olduğunu biliyoruz. Kalabalık olurlarsa birden fazla zaviye açıyorlardı. Bazan da sayıca az birkaç esnaf gurubu bir zaviyeyi paylaşabiliyordu.[80]

Osmanlı devleti'nin kuruluş döneminde bütün Anadolu'da ahiliğin itibarı doruğuna ulaşmış, şehirlerde esnaf, köylerde ikta düzeni içersindeki sipahîler tarafından benimsenmiş hatta devlet adamları, müderrisler, çeşitli tarikat şeyhleri, büyük tacirler bu teşkilata girmişlerdir.[81]

Âşıkpaşazade›nin Osmanlı devleti›nin kuruluşunda en önemli rolü oynadıklarını bildirdikleri zümrelerin başında ahiyan-ı Rûm gelmektedir. Ahiler diğer zümreler, Gâziyân, Abdâlân ve Bacıyân ile de yakın ilişki halindeydiler.[82] İlk Osmanlı fetihlerinde de ahiler ve dervişler büyük rol oynamışlardır. Hatta ahilerin yeniçerilerin prototipi olduğu savunulmaktadır.[83]

Ahilerin, Anadolu Selçuklu devleti'nin son zamanlarında sosyal ve iktisâdî yapının büyük sarsıntı geçirmeden intikalini sağladıklarını ve Osmanlı devleti'nin kuruluşunda hayatî rol oynadıklarını belirtmiştik.

XIV. yüzyılın ortalarında, Sultan Orhan zamanında Anadolu ve Orta Doğu'yu dolaşan Kuzey Afrikalı gezgin İbn Battuta'nın bize ahiler hakkında verdiği bilgiler fütüvvet ilkeleriyle, tasavvufı hayatla ve esnaflıkla yakın ilgilerini belirtmekte, ahi birliklerinin hem şehirlerde hem de köylerde teşkilatlanan zenaatçi ve ziraatçi zümreler olduğunu teyid etmektedir.[84]

Ahi teşekküllerinin devlet otoritesinin zayıfladığı XIV. yüzyılda Anadolu'nun her yerinde siyâsî ve idarî etkenlik sağladıkları, şehir yönetimlerindeki ağırlıklarının arttığı[85] ve devlet

77 İbn Bibî esnaf çıraklarının şehir güvenliğini sağlamak için "serverân-ı rünûd" veya "serverân-ı fityân" denen yiğitbaşılar önderliğinde hükümete yardımcı birlikler oluşturduklarını kaydeder: Akdağ, 1, 191.

78 Cevdet, 1919, 122-3.

79 F.Köprülü, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu, Ank. 1972, s. 117-118.

80 G.G. Arnakis, "Futuwwa traditions in the Ottoman Empire", Journal of Near Eastern Studies, XII, Oct 1953, n. 4, p. 238-239.

81 F.Köprülü, 1972, 154-156.

82 Aşık Paşazade Tarihi, Neşreden F.Giese, Leipzig, 1929. s. 213.

83 F.Giese, "Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi", Türkıyat Mecmuası, İst. 1925, I, 163.

84 İbn Battûta 'ahi' tabirini sadece bu kurumun önderleri için kullanmaktadır. Bkz. Tuhfetu'n-nuzzâr, Kahire, 1322, s. 215-241.

85 Cahen, 1979, 326-331.

işlevlerini gördükleri[86] bilinmektedir. Çünkü merkezî otorite oldukça zayıflamıştır ve en teşkilatlı ve disiplinli bir kurum olarak ahiler kalmışlardır. Bunlar, bu dönemde bazı şehirlerin yönetimlerini doğrudan üstlenmişler[87] ve Osmanlı Devleti'nin oluşmasında önemli rol oynamışlardır.

XIII. yüzyılın ikinci yarısından XIV. yüzyılın başlarına kadar büyük devlet adamlarının, kadıların, müderrislerin, tarikat şeyhlerinin, büyük tâcirlerin ahi teşkilatına girdiklerini görüyoruz. Bu olgular ahiliğin bu geçiş döneminde sosyal itibarı çok yüksek bir kurum olduğunu göstermektedir.[88]

Yine ahiler, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda gaziler, abdâllar ve bacılarla birlikte önemli bir rol oynadılar.[89] Rum gazileri daha çok cihad ve gaza ile meşgul olan alp ve alperen de denen gruplardır. Rum abdâlları Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslâmlaşmasında büyük rol oynayan, genellikle gezgin sofi ve dervişlerdir. Rum bacıları ise ahi teşkilatının bir yan kuruluşu olan silahlı kadın birlikleri olmalıdır. Bütün bunlar Moğol istilası ve Selçukluların yıkılış ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Anadolu'nun savunulmasında ve sosyal düzenin devamında görev almışlardır.[90]

Osmanlı Devleti'ni Kur'anlar, Fatih Sultân Mehmed (1451-1481) dâhil ilk Osmanlı padişahları, ilk Osmanlı vezirlerinin çoğu hep ahi önderleri ve şeyhleridir. Hatta ilk Osmanlı yeniçeri birliklerinin ahilerden oluştuğu ileri sürülmüştür.[91]

Osmanlı Devleti'nin katiyetle kurulmasından sonra ahiler siyasî ve iktisâdî işlevleriyle esnaf birlikleri ve köy geleneklerinde canlılıklarını sürdürmüşlerdir.[92]

B. Fütüvvet ve Fütüvvetnâmeler

Fütüvvetnâmeler fütüvvet ülküsü, teşkilâtı, usûlü, ilkelerini belirten ve mensuplarına yönetmelik vazifesi gören eserlerdir. Fütüvvetin ilkelerini belirleyen fütüvvetnâme geleneği ahilik safhasında da devam etmiştir.[93]

86 İbn Battûta, 22-323; Cevdet, 1919, 160, 170, 208.)

87 Ankara Murad I. ele geçirinceye kadar (1361) ahilerin yönetimindeydi: Taeschner, 1990, 284. Ancak Selçuklu otoritesinin zayıfladığı dönemden itibaren, ahiler kendi şehirlerinin yönetiminde söz sahibi olduklarından halkın önde gelen bir ahiyi, Konya, Kayseri, Sivas ve Ankara gibi şehirlerde olduğu gibi vâlî seçtikleri biliniyor: Akdağ, II. 34.

88 Köprülü, 1972, 154-6.

89 Âşıkpaşazâde, 1929, 213; 2003, 298.

90 Özellikle ahiler Moğollara ciddi direniş göstermişlerdir. Bkz. Turan, 1971. 440. 461. 561. 567, 593, 604, 619.

91 Giese, 1925, I, 163.

92 Ahiliğin Selçuklularda ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda oynadığı hayatî rolün farkına XX. yüzyılın başlarında, özellikle Osmanlı Devleti'nin kuruluşu tartışmaları sırasında varılmıştır. Osmanlı Devleti'nin ilerki yüzyıllarında ahilik unutulmuş ve hatta olumsuz bir anlam bile almıştı. Hatta M. Nuri Paşa XIX. yüzyılın sonlarına doğru yazdığı eserinde ahilerden mütegallibe (zorba) olarak bahseder. Bkz. 1294, I, 8. Yine bu bilgi aşınmasından dolayı Cumhuriyetin ilk yıllarında Ankara'da Ahi Evren'in çağdaşı olduğunu bildiğimiz Ahi Mesut'tan adını alan yörenin ismi Etimesgut olarak değiştirilmişti. Ahilik hakkında tamamlayıcı bilgi için bkz. M.Bayram-A.Debbağoğlu, "Ahi", İslâmî bilgiler ansiklopedisi, I, 89.

93 Elimizdeki fütüvvetnâmelerin başlıcaları şunlardır:
Sülemî, Kitabu'l-fütüvve (Elimizdeki ilk fütüvvetnâmedir. Bk. Süleymaniye Ktp. Ayasofya Kit. No. 2049 da kayıtlı Mecmuatü'r-Resâil fi't-Tasavvuf içinde. V. 78a-99a, S.Ateş tarafından neşredilmiştir. Ankara, 1977)

Fütüvvetnâmeler fütüvvetin Hz.Peygamberin sünnetine tâbi olmak olduğunu belirtiyorlar. Yani İslâmî bir hayat sürmek fütüvvet anlayışının temelidir. Fütüvvetin ve Türklerde aldığı şekil ile Ahiliğin en bariz unsurları olarak namusluluk (elini, belini ve dilini korumak) ile içtimâî dayanışma ve hizmet anlayışlarını görüyoruz.

Fütüvvetnâmeler İslâm esnaf birliklerinde, daha geniş olarak fütüvvet ve ahi birliklerinde iç disiplin yönetmelikleridir. Bunun yanında devletin hisbe (ihtisâb) kurumu vasıtasıyla daha çok tüketicinin korunmasına yönelik bir denetimi vardı.

Sülemî ve Kuşeyrî gibi ilk fütüvvet yazarlarından itibaren yukarıda belirttiğimiz fütüvvetnâmelerde mutasavvıfların işledikleri fütüvvetin ilkeleri bulunmaktadır.

Tasavvufi eserlerin fütüvvet bölümlerinde fütüvvet anlayışına temel teşkil eden hadisler nakledilmiştir. Mesela Kuşeyrî "Kul müslüman kardeşinin ihtiyacını giderdiği müddetçe Allah da onun ihtiyacını giderir"[94] ve Muhyiddîn b. Arabî "Bir kavmin efendisi ona hizmet edendir"[95] hadislerini naklederler. Bir başka hadiste de "İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olandır" buyrulur.[96]

Erdebilinin fütüvvetnâmesinde şöyle bir hadis naklediliyor: "Ey Ali, ümmetimin fityânının on alâmeti vardır: Doğru söz, ahde vefa, emaneti yerine getirme, yalan söylememe, yetime iyilik etme, isteyene verme, hediyeleşme, yararlı işler yapma, kavgayı terketme, Allah için sevme ve Allah için kızma".[97]

Tasavvufu bütünüyle ilk defa yazılı hale getiren Sülemî eserinde, fütüvvet-İslâm-tasavvuf ilişkilerini zaman zaman Hz.Peygambere dayanarak şöyle dile getirmektedir: "Fütüvvet uygunsuzluklardan kaçınmak, Allah'a tam manasıyla itaat etmek, kötü olan her şeyi

Ebû Hafs Ömer b. Muhammed Sühreverdî, Risaletü'l-Fütüvve (Aynı mecmuada v. 154a-158b) ve Kitabu'l-Fütüvve (Aynı mecmuada v. 158b-181b)
Abdullah el-Ensarî, Fütüvvetnâme (Aynı mecmuada, v.149a-154b)
Hartburtî, Tuhfetu'l-Vasayâ (Aynı mecmuada, v. 108a-117b)
Necmeddîn Zerkûb, Kitabu'l-Fütüvve (Aynı mecmuada, v. 218b-235a)
Nâsırî, Fütüvvetnâme (Köprülü Ktp. nu. 1597)
Feridüddîn Attar, Fütüvvetnâme (İÜ, Ktp, Farsça Yaz. nu. 1288)
Yahya b. Halil b. Çoban Burgazî, Fütüvvetnâme (XIII. yüzyılda yazıldığı anlaşılan ilk Türkçe fütüvvetnâmedir. Millet Ktp. Ali Emîrî Kit. nu. 1154/198)
Seyyid Gaybî oğlu Şeyh Hüseyin (Fatih Sultan Mehmed zamanında yazılmıştır. Ankara Maarif Ktp. nu. 0.355/1-3. v. 73b-120b)
Seyyid Muhammed Hüseyin Razavî, Miftâhu'd-Dakayık fi beyâni'l-Fütüvve ve'l-Hakayık (Üsküdar Selim Ağa Ktp. Kemankeş Kit.nu. 491, v. lb-25a)
Bunlardan başka kütüphanelerimizde birçok fütüvvetnâme bulunmaktadır. Bunların bir kısmı umumî mahiyette de olup bir kısmı da muayyen bir sanat erbabı içindir.
Fütüvvet ve fütüvvetnâmeler hakkında geniş bilgi için bk. Abdülbaki Gölpınarlı, "İslâm-Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", İÜİFM, XI, İst. 1952, s.354; Aynı yazar "Şeyh Seyyid Gaybî oğlu Şeyh Seyyid Hüseyin›in Fütüvvetnâmesi, İÜİFM, XVII, İst. 1960, s.27-155; Franz Taeschner, "İslâm Ortaçağında Fütüvva Teşkilâtı", İÜİFM, XV, İst. 1955; Aynı yazar, "İslâm›da Fütüvvet Teşkilâtının Doğuşu Meselesi", Belleten, 142, Ankara 1972, s.209-210; "Fütüvvetnâme", Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, III, 262.

94 Kuşeyrî, Risale, Mısır 1319, s.112.

95 Muhyiddîn b. Arabî, Fütühâtül-Mekkiye, c. I, Bulak, 1269, s.262

96 M.Cevdet, Zeyl ala'1-fasl "Ahiyyati'l-fityân", İst. 1351/1932, s.11.

97 Erdebilî, Kitabu'l-fütüvve, v.100b.

terketmek, ahlâkî üstünlük ve güzellikleri hem zahiren hem de bâtinen her halde muhafaza etmektir. İçinde bulunduğun her an seni fütüvvetin bir çeşidi ile ister. Hiçbir hâl fütüvvetsiz olmaz»

"Bil ki Allah seni gözetmeyi üzerine almıştır. Fütüvvetin aslı da daima dini gözetmek, sünnete uymak ve Allah'ın Peygamberine emrettiği şeye tâbi olmaktan ibarettir"

"Kalbi temizlemek fütüvettendir"

"Fütüvvet sirr ve kalple Allah'a hizmet etmektir. Allah'la sohbet etmek isteyen kimse O'nun kitabını okumalıdır. Allah'ın sözünü, sair izlerin üstünde tutmalı, emirlerine ve nehiylerine uymalıdır. Allah'ın Resûlu ile sohbet isteyen kimse O'nun ahlâkına, sünnetlerine, edeplerine ve tavrına uymalı ve her şeyi O›nun sünnetine göre değerlendirmedir. Allah›ın dostlarıyla sohbet etmek isteyen kimse onların hareket ırzlarına uyar, edeplerini kendinde tatbik eder, yollarını tutar»

"Fütüvvet gizli ve açık olarak Allah'tan korkmaktır"

"Fütüvvet iki dünyaya ait hiçbir şeyin seni Allah'tan alıkoyamamasıdır"

"Fütüvvet ilminde marifeti, marifetinde mükaşefeyi, mükaşefesinde müşahedeyi-kimse marifetin hakikatine ulaşamamakla beraber-istemektir"

"Fütüvvet Allah için kâim olmak, Allah vasıtasıyla kâim olmak, Allah ile kâim olmaktır" [98]

Sülemî'nin öğrencisi Kuşeyrî, Risale'sinde fütüvvete dair ayırdığı bölümde şu nakilleri yapıyor;

"Fütüvvet, Allah için nefsine düşman olmandır. Fetâ (fütüvvet sahibi) nefsinden başka kimseye düşman değildir"

"Fütüvvet, sonunda düşebileceğin bir korkudan dolayı nefsin arzularını yerine getirmemendir"[99]

Sühreverdî V/XI. yüzyıla ait Farsça fütüvvetnâmesinde şöyle diyor: "Tarikat şeriatın özüdür. Hakikat tarikatın özüdür. Fütüvvet de hakikatın özüdür"[100]

Yine aynı yüzyılın Hanbelî müfessir, fakih ve sofisi Ensarî de fütüvvet ile tasavvuf ayrılmaz bir haldedir:[101] "Fütüvvet kendinde bir fazilet müşahede etmemen ve bir hakkın olduğunu zannetmemendir: Fütüvvetin üç derecesi vardır:

1. Düşmanlığı ve hatalardan gafil olmayı bırakmak ve başkalarına eza verme düşüncesini hatırdan çıkartmaktır.

98 Sülemî›nin naklettiği ifadeler için bkz. age. s. 79a-90b.

99 Kuşeyrî, age, s.112-114

100 Sühreverdî, age, v. 159a.

101 Abdullah el-Ensarî, Menazilü's-Sâirîn, Mısır, 1327/1909, s.24 ve aynı yazarın fütüvvetnâmesi, age, v. 149a.

2. Senden uzak durana yaklaşman, eza verene iyi davranman ve kötülük edenin özrünü, kızginlığı tutarak değil, hoşgörü ile, sabırla değil sevgi ile kabul etmendir.

3. Allah'a yaptığın yolculukta bir rehbere takılıp kalmaman, birisine icabeti karşılık beklemek suretiyle mahvetmemen ve şuhûdunda şekle takılmamandır.

"Düşmanını af dilemeye muhtaç bırakan ve kendisinden özür dilemesinden utanmayan kimse fütüvvet kokusunu alamaz. Yine aklî istidlallerle hakikât ışığını arayan kimseye fütüvvet ebediyyen helâl olmaz"

Ensarî'nin eserini şerheden şöhretli Hanefî fakihi Kaşânî, fütüvveti şöyle tarif ediyor.[102] "Fütüvvet nefsin sıfatlarından temizlenmiş olan kalbin makamının ismidir"

Fütühat-ı Mekkiye'sinde fütüvvete bir bâb tahsis eden Muhyiddîn b. Arabî şöyle der:[103] "Fütüvvet kuvvet makamına aittir. Kuvveti olmayanın fütüvveti de yoktur. Fetânın (gencin) nefsî arzulan terkedip efendisi olan yaratıcısına dönmesi gerekir. Çünkü o bir kuldur. Kulun da kendisinin değil efendisinin hükmünde olması gerekir"

Fütüvvet ilkelerinin herhalde en önemlisi içtimâî dayanışma ve hizmet anlayışıdır, İmam Ca'fer es-Sâdık'ın "Fütüvvet, elimize bir şey geçince onu dağıtmamız, geçmezse şükretmemizdir" sözü bunun bir ifadesidir. Ahmet b. Hanbel'in "Feta yanında velinin veya kafirin yemek yemesinde fark görmeyen kimsedir" sözü de fütüvvetin her zaman ve herkese iyilik yapmak demek olduğunu vurgular. "Fütüvvet Allah'ın kulları hakkında iyi zan beslemek, onların haklarını titizlikle korumaktır" sözü de en geniş bir içtimâî dayanışma ülküsünün ifadesidir.

Yukarıda birkaç tanesi belirtilen fütüvvet ilkeleri, Kitabu'l-fütüvve veya fütüvvetnâme denen müstakil eserlerde ele alınmıştır. Bu türde elimizde bulunan ilk sistematik eser IV/X. yüzyıla aittir ve büyük mutasavvıf Sülemi'nin imzasını taşımaktadır (Arapça olan bu eser Süleymaniye Ktp. Ayasofya Kit. Nu. 2049 da kayıtlı olan Mecmuatü'r-resail fi't-tasavvuf içindedir: v. 78a-99a, S.Ateş tarafından neşredilmiştir: Ankara, 1977).

Süleymaniye Ktp.ndeki adı geçen mecmua içinde ve Kütüphanelerimizde birçok Arapça ve Farsça fütüvvetnâme vardır. Elimizdeki Türkçe fütüvvetnâmelerin en eskisi VII/XIII. yüzyılda yazılmış bulunan Burgazi'nin fütüvvetnâmesidir (Meselâ Millet Ktp. Ali Emiri Kit. Nu. 1154/198). Sonraki fütüvvetnâmelerin bir kısmı umumi mahiyyette olmakla birlikte bir kısmı da belirli bir sanat erbabı içindir. Bütün fütüvvetnâmelerde ortak olarak fütüvvetin esasları, şartları ve özelliklerinden bahsedilir. Fütüvvet yoluna girerken (şedd kuşanılırken) uyulması gerekli hususlar, kimlerin şedd kuşanamayacağı, hangi hususların fütüvvetten düşüreceği, fütüvvetin kısımları (kavlî, seyfî ve şürbî oldukları) belirtilir. Fütüvvet silsilesi tıpkı bir tarikat gibi Hz. Ali vasıtasıyla Hz.Peygambere ulaştırılır[104]

"Bir mecusî Allah'ın dostu İbrahim aleyhisselâm'a misafir olmak istedi. Bunun için Hz. İbrahim

102 Kaşânî, Şerhu Menâzili's-Sairîn, Millet Ktp. No. 0.895/1, s.109

103 Muhyiddîn b. Arabî, age, s.269-273.

104 "Fütüvvetnâme", Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, III, 262

mecusînin Müslüman olması şartını koştu. Bunu kabul etmeyen mecusî çekip gitti. Bunun üzerine Allah, Hz. İbrahim'e şunu vahyetti: "Kâfir olduğu halde biz onu elli seneden beri doyuruyoruz. Dinini değiştirmesini istemeden ona bir lokma verseydin sanki ne olurdu" Hz. İbrahim bunun üzerine mecusînin peşine düştü. Onu buldu ve özür diledi. Mecusî bunun sebebini sorunca, Hz. İbrahim durumu anlattı. Bundan etkilenen mecusî de Müslüman oldu"[105]

"Fetâ (fütüvvet sahibi genç) yanında velinin veya kâfirin yemek yemesinde fark görmeyen kimsedir"[106]

"Cömertlik fütüvvettendir (Resûlullah buyurdu: Cennet cömertlerin yurdudur)" [107]

"Fütüvvet dünyevî sebeplerden birini kardeşine tercih etmemendir" [108]

"Fetâ yaratılmışlar için hakkın razı olduğu şekilde bütün gücünü harcayan kimsedir" [109]

"Arkadaşların kusurlarını örtmek-bilhassa düşmanlar bu kusurları dillerine doladıktan zaman-fütüvvettendir"[110]

"Fütüvvet hizmet ve yardımseverlik hususunda gösterişi bırakmaktır" [111]

"Fütüvvet öyle bir fazilettir ki onu yerine getirirsin fakat onda nefsinin bir payını görmezsin"[112]

"Fütüvvet, nefsin aşın arzularını terk suretiyle afetlerden korunmaktır. Fütüvvet, kişinin dilini kötü konuşmaktan koruduğu gibi kulağını da kötü şeyler dinlemekten korumasıdır" [113]

"Fütüvvet, kardeşler yanında mütevazı olmak ve kibirlenmemektir" [114]

"Fetâ, hasmı olmayan kimsedir. Fütüvvet güzel huydan ibarettir" [115]

"Fetâ'dan hiçbir boş hareket sadır olmaz. Fetâ bir hikmetten dolayı hareket veya sükûn halinde bulunur" [116]

"Fütüvvet, kimseye kul olmamak için az şeye razı olabilmek ve kanaat edebilmektir"[117]

"Fetâ, bilgice ve yaşça daha büyük olanlara hürmet, küçük olanlara merhamet gösterir. Eşit

105 Sülemî, age, v. 79a-89a; Kuşeyrî, age, s.112-114.

106 Sülemî, age, v. 79a; Kuşeyrî, age, s.112.

107 Sülemî, age, v. 79b.

108 Sülemî, age, v. 79b; 87b.

109 Sülemî, age, v. 87a; Kuşeyrî, age, s.112; Muhyiddîn b. Arabî, age, s.273.

110 Sülemî, age, v. 79b; Kuşeyrî, age, 114.

111 Sülemî, age, v. 94a, 95b.

112 Sülemî, age, v. 87a; Kuşeyrî, age, s.112-113.

113 Sülemî, age, v. 87b, 97a.

114 Sülemî, age, v. 89b.

115 Sülemî, age, v. 90a; Kuşeyrî, age, s.112.

116 Muhyiddîn b. Arabî, age, s.270-1.

117 Sülemî, age, v. 85a, 88b.

olanları ise kendine tercih eder" [118]

"Fütüvvet, Hz.Peygamberin sünnetine tâbi olmaktır"[119]

Görüldüğü gibi ilk fütüvvetnâmelerden itibaren, fütüvvete İslâmî-tasavvufî muhteva kazandırılmaya çalışılmıştır. Böylece fütüvvet ile İslâmî hayat tarzı adeta aynîleşmiştir.

Ahilerin yaşayışları fütüvvetnâmeler tarafından tespit edilen ilkelere uygun olmalıydı. Fütüvvetnâmelere göre ahilerin dünya malına rağbet etmemeleri gerekirdi. Çünkü Ahinin ve şeyhin dünyalığı çok olunca fütüvvet yolundan sapabilirler. Bunun için elimizdeki ilk Türkçe fütüvvetnâme olan Burgazî fütüvvetnâmesine göre (VI/XIII. yüzyıla ait) ahilerin dünya malına rağbet etmemeleri ve kazançlarını ortaya koyması gerekir. Her bir ahinin ancak 18 dirhem (yaklaşık 55 gr.) gümüşe eşit serveti bulunabilirdi. Hepsinin bir sanatı, bir mesleği olmalıdır. Helalinden kazanmalıdır. Yoksullara yardım etmeli, cömert olmalıdır. Âlimleri sevmeli ve hoş tutmalıdır. İyi, anlayışlı ve temiz kimselerle sohbet etmelidir. Fakirleri sevmelidir. Alçakgönüllü olmalıdır. Namazını kazaya bırakmamalıdır. Utanma duygusuna sahip olmalı, nefsine hakim bulunmalıdır. Beylerin, zenginlerin kapısına gitmemeli, aksine padişah bile onun kapısına gelebilmelidir. İbn Battûta'nın gözlemleri ahilerin bu ilkeleri tatbik ettiklerini teyid ediyor.

YIne emekçi grupların tabi olmaları gereken **ahlâk**î kurallar belirtilirken, bunların iktisâdî ve siyasî bakımdan bağımsız olmaları da vurgulanmaktadır.

V. Burjuva Ahlâkı ve Modern Kapitalizm

Klasik dönem Batı zihniyetini belirleyen temel etken hıristiyanlıktır. Hıristiyanlık feodal sistemin esasıdır. Feodalitenin geçimlik tarıma dayalı ve kapalı ekonomisiyle değerler çerçevesi uyumlu ve anlamlı bir sistem oluşturmuştur. Feodal çerçevenin çözülmesi zihniyet değişikliği ile birarada yürümüştür.

Özellikle Haçlı seferleri sırasında başlayan deniz ticâretinin geliştiği Güney ve Kuzey şehirleri kapitalizmin ilk seçkin bölgeleri olacaktır. Güney ve Kuzey'den gelen canlılık Avrupa'nın içlerine kadar yayılıp birleşecektir. Deniz aşırı emperyalizmin hayat verip geliştirdiği ticâret Avrupa'da şehir hayatının canlanmasına yol açtı. İhracat olgusu küçük sanayii geliştirip şehirleri zenginleştirecektir.

XI. yüzyılın sonlarında başlayan Haçlı Seferleri bu çerçevenin çözülmesinde büyük bir adımdır Bu seferlerle Avrupa Akdeniz'de söz sahibi olmaya başladı. Suriye'de kurulan haçlı devletleri ticârî ve kültürel ilişkileri geliştirdi. Haçlı Seferleri ile deniz aşırı sömürgeciliği tadan Avrupa'da şehir hayatı gelişmeye, burjuva sınıfı oluşmaya ve feodal toplumun çerçevesi parçalanmaya başlamıştır. Latinler aracılığıyla Doğu ticareti gelişti ve bu sayede Avrupa'da ticârî kapitalizme adımlar atılmaya başladı.

118 Muhyiddîn b. Arabî, age, s.270.

119 Erdebili, age, v. 100b; İbn Ca'dveyh, age, v. 35a, Kuşeyrî, age, 113.

Gelişmeye başlayan şehirler bir kale (bourg) etrafında genişliyor, bu şehir halkına da bourgeois (burjuva) deniyordu. Bunlar ticârî ve sınâî faaliyetlerde ve bu faaliyetlerin desteklediği bir sürü yan tesiste çalışıyorlardı. Böylece şehir hayatı, Roma'dan sonra, yeniden önem kazanmakta, serfler hürriyetlerini elde etmeye başlamakta ve burjuva sınıfı oluşmaktadır.[120]

Burjuvazinin ortaya çıkışı ile Rönesans ve Reform hareketleri zihniyet değişikliğinde önemli bir safha sayılabilir. Rönesansta müslümanlar aracılığı ile tanınan Yunan kültürüne dönüşün önemli olduğu bilinir. Reform hareketleri ise hıristiyanlığa rasyonalite kazandırma hareketleridir. Bir başka açıdan hıristiyanlığın kapitalizme engel teşkil eden özelliklerinin değiştirilmesidir ve kapitalizm tarihi bir noktada hıristiyanlıktan sapma tarihidir.

XV. yüzyılda başlayan deniz keşifleri sonunda büyük bir gelişme gösteren sömürgecilik faaliyetleri, Haçlı seferleri gibi Batı'nın yenilgisi ile sona ermeyerek, Batı kapitalizminin en önemli birikim kaynağını teşkil etmiştir. Osmanlıların Ortadoğu ve Akdeniz'de hâkimiyet kurmasından sonra Batı için Afrika'nın güneyi yoluyla Uzakdoğu'ya yönelmekten başka çare yoktu. Burjuva zihniyetinin imkân tanıdığı sömürgecilik kapitalizmin en verimli kaynağını teşkil etmiştir. Afrika›nın, Uzakdoğunun, Amerika›nın zenginlikleri Avrupalılar tarafından yağma edilmiş, tarihin kaydettiği en hunhar usullerle birçok bölge halkları ve medeniyetleri imha edilmişti. Mesela Amerika'daki boş sahaları işletmeye açmak için Afrika'dan buraya gemilerle getirilen zencilerin ticâreti o kadar kârlı idiyki nakil esnasında bunların çoğuna ölmesine aldırış bile edilmiyordu. Türlü sömürgelerdeki yerli halk tam manasıyla köleleştiriliyor, ölümle burun buruna çalıştırılıyordu. Modern Batı ekonomisinin ve medeniyetinin kaynaklarınının başında bu vahşet gelir. Kapitalizm tarihçisi W. Sombart (1863-1941) Der Moderne Kapitalismus'ta "Zengin olduk, çünkü ırklar ve milletler bizim için tamamen öldüler, bizim için kıtalar ıssızlaştı" derken bugünkü Batı ekonomisinin ve medeniyetinin kaynaklarından birini gösteriyordu.[121]

XV. yüzyıl, Avrupa'nın kapitalizme doğru olan gelişmesinin hızlandığı dönemdir. XVIII. yüzyılın sonlarına kadar geçen bu merkantilizm veya ticârî kapitalizm dönemi zihniyet değişikliğinin ve deniz keşiflerinin açtığı yoldan sömürgeciliğin ve dış sermaye birikiminin yoğunlaştığı dönemdir.

XVII-XVIII. yüzyıl Avrupa'sının Aydınlanma çağı modern kapitalizmin zihnî temellerinin atıldığı dönemdir. Hıristiyanlığa karşı aklın üstünlüğü vurgulanmıştır. Tabîî bilimler ve tabîî düzen sosyal bilimlere ve topluma model olarak alınmıştır. Allah inancının yerini insan merkezli bir anlayış (hümanizm), daha doğrusu insanperestlik almıştır.

120 Cipolla, 2002b, 69.

121 Bkz. Sée, 1970, 43; XVI. yüzyılın ilk yarısında İspanyol Cortez Aztek, Portekizli Pizarro İnka uygarlıklarını kısa sürede 'her türlü zulüm ve alçaklık'la yokettiler. Altın elde etmek için Aztek ve İnkaların yokedilmeleri hakkında bkz. Cipolla, 2003a, 2-3; 2003b, 75; "Coğrafî keşiflerden sonra Avrupa devletleri açgözlükte ve barbarlıkta birbirleriyle yarıştılar". Baharat ticareti için Portekizliler, Hollandalılar, İngilizler, İspanyollar ve Fransızlar insanları fakir düşürdüler, köleleştirdiler ve kimilerinin de 'kökünü kuruttular": Dalby, 2004, 11.

Burjuvazi ile beraber kapitalizm de başarıya ulaşmıştır ve XIX. yüzyılın başlarından itibaren Batı sistemi hâkim sistem olma yoluna girmiştir. Feodalitenin yıkılmakta olan değerler sistemi yerine teklif edilen yeni değerler sisteminin esası şudur: Toplumun tabiat örneğinde yeniden teşkilatlanması, bilginin tabiat bilgisini model alması yani pozitifleşmesi, gelişmeci ve Batı merkezli anlayışın hâkimiyeti. Yani büyük balık küçük balığı yutar olgusunun içtimâî bir kanun haline getirilmesi. Bunun iktisâda yansıması da Keynes'e kadar kapitalizme hâkim olan serbest rekabet yani bırakınız yapsınlar zihniyetidir.

Ticarî kapitalizm ile sağlanan birikim XIX. yüzyıl başlarında sanayie yönlendiriliyor. Bu olay Sanayi Devrimidir. Sanayi Devrimi bir protestan ülkede, İngiltere'de başladı. Ancak Avrupa ulaştırma ve haberleşme ağının bu devrimdeki rolünü hatırlamalıyız.

Sanayi Devrimi dış sömürüye bir de iç sömürü ekledi. Burjuva yanında bir de işçi sınıfı ve işçi sefaleti belirdi. Sanayi Devrimi kavramını ilk ortaya atan Toynbee (1852-1883) bu devrimin serbest rekabet yoluyla refah üretmeden nasıl zenginlikler oluşturabileceğini ispatladığını belirtir.

Modern kapitalizmi oluşturan burjuvadır. Bu yüzden Marx burjuvayı tarihin kaydettiği en devrimci sınıf kabul eder. Protestan ve laik burjuvanın zihniyeti hangi fikre dayanır? Bu fikir, bu dünyada muvaffak olan öbür dünyada da muvaffak olur fikridir. Bu çerçevede işçi sınıfının zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyleri kalmaz.

İslâm›ın geri kalmışlıkta, daha doğrusu az-kapitalistleşmekte bir rolü olmadığı genellikle kabul görmüş, Batının ahlâkını değil sadece tekniğini, kültürünü değil medeniyetini almamızın mümkün ve muteber olduğu safdilliği yerleşmiştir. Bu vetîre içinde İslâm kültürünün temel unsurları adım adım etkisizleştirilmiş, günümüzün bütünlüğünü kaybetmiş, kültür yoğunluğu azalmış ve kimlik meselesi olan bir İslâm dünyası ortaya çıkmıştır.

Osmanlının terakki etmesi gerektiği vurgulanmış, bunun için Batı'da olduğu gibi bir burjuva sınıfının oluşturulması gereği işlenmiş, tecemmüî toplumdan infiradî topluma geçmekle batılılaşabileceğimiz, kurtulabileceğimiz, muasır medeniyet seviyesine ulaşabileceğimiz daha doğrusu kapitalistleşebileceğimiz zihniyeti adım adım yerleştirilmiştir.

Tanzimat Osmanlı toplumunun kapitalistleşmesi gerektiğinin vurgulanmasıdır. Bu anlamda "terakki"nin şartı tecemmüî toplumdan infiradî topluma geçiş, yani burjuva sınıfının oluşturulmasıdır. "Muasır medeniyet" seviyesine de böylece çıkılabilir. Batılılaşma aslında kapitalistleşme özlemidir.

Aydınlanma çağı Batı'da dine yani Hıristiyanlığa karşı aklı ve pozitif bilimi ön plana çıkarmıştı. Akıl ve pozitif bilim yeni bir din üretmişti. Bu yeni din ideolojidir. Oluşmasında Batı'nın antagonizmalara dayalı denge anlayışından kaynaklanan bilgi ve toplum geleneğinin önemi büyüktür. Burjuva da bir yönüyle bu antagonizmanın bir ürünüdür.

A. Sombart: Burjuva Zihniyet ve Ahlâkı

"Zengin olduk, çünkü ırklar ve milletler bizim için tamamen öldüler, bizim için kıtalar ıssızlaştı"

Werner Sombart

Sombart'ın Burjuva'sı, M.Mauss'un Armağan başlıklı çalışmasıyla aynı döneme ait olup büyük ölçüde Mauss un iddialarını doğrular niteliktedir. Mesela, senyörvari hayat armağan kültürünü çağrıştırırken, burjuva hayat tarzı bunun tam tersini, yani akılcı düşüncenin ön plana çıktığı bir hayat tarzını çağrıştırmaktadır.

Yazar, kapitalist zihniyet, burjuva ve kapitalizmin oluşmasını iki aşamalı bir olgu şeklinde değerlendirmektedir. Birinci dönemin burjuvaları çoğunlukla namuslu, dürüst, dinine bağlı, kanaatkar, çalışkan, aklın gösterdiği yoldan ayrılmayan insanlardır. Bu dönem yaklaşık XIV. yüzyıldan XIX. yüzyılın başı ya da ortalarına kadar gitmektedir. Sanayileşmiş kapitalizmle birlikte devasa şirketlerin ortaya çıkması büyük burjuvazinin ahlâk anlayışında radikal bir dönüşüme yol açmıştır. İlk başlarda Amerika'da ortaya çıkan bu devasa şirketler aynı zamanda toplumsal ahlâk anlayışında da önemli değişikliklere neden olmuşlardır ancak Sombart'a göre kapitalizmi (1913 yılında hâlâ) ayakta tutan olgu küçük burjuvazinin sahip olduğu ahlâk ilkelerine uygun bir hayat sürdürüyor olmasıdır. Başka bir deyişle kapitalizm sanayileşme aşamasında bir bakıma mecburen ahlâksızlaşmak zorunda kalmış gibidir. [122]

1. Kapitalizm öncesi

Kapitalizm öncesi insan doğal insandır.[123]

Kapitalizm ve burjuvazi öncesi ekonomiler harcama ekonomileridir. Harcama miktarı kazanma esastır. Bu yaklaşım senyörlerde (laik veya kilise) gösteriş, şatafat ve debdebeye dönüşüyor. Tarih bolluk ve israf içinde batan topluluklara tanıktır.[124]

Kapitalizm öncesinde ekonominin tek bir amacı vardır: İhtiyaçların karşılanması. Geçimi sağlayacak miktardan fazlası istenmez. Herkes mesleği ve emeği sayesinde karnını doyurur ve ihtiyaçlarını karşılar.[125]

Salt kazanç anlayışı kapitalizm öncesi ekonomik düzeni belirlemez. Kazanç tutkusuyla açgözlülüğün üretim, ulaşım ve ticaretin dışında aranması daha doğrudur. [126]

Hesap konusundaki aldırmazlık ve beceriksizlik hiçbir alanda Orta Çağ Muhasebesindeki

122 Sombart, Werner (2008), Burjuva Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlâkî ve Entelektüel Tarihine Katkı,, Çev. Oğuz Adanır, Doğu-Batı Yay. Ank. Oğuz Adanır'ın önsözünden, s.10-11.

123 Sombart, 2008, 21.

124 Sombart, 2008, 22-23.

125 Sombart, 2008, 24-25.

126 Sombart, 2008, 26.

kadar açık değildir. Muhasebeleri düzensiz bir şekilde tuttukları notlardan ibaret olup yalnızca aldıkları ve sattıkları şeylerle ilgili rakamlardır. Bu notlar hesap hatalarıyla dolu olup alacak-verecek rakamları öylesine yazılmıştır. Günümüzdeki köy bakkalları bile daha düzgün ve akıllı muhasebe düzenine sahiptir.[127]

Kapitalizm öncesi insanında zihinsel enerji yetersizliğinin yanısıra bir de irade yetersizliği olduğu söylenebilir. Ekonomik yaşantıdaki inanılmaz yavaşlığın nedeni de budur. Amaç, her şeyden önce rahat yaşamaktır. Bu insanlar hiçbir şölen, eğlence fırsatını kaçırmamaktadırlar. Çocuklar okula gitmeyi ne kadar seviyorsa onlar da işe gitmekten o kadar hoşlanmaktadırlar. Başka türlü yaşamak mümkün olmadığı zaman, gerçekten paraya ihtiyaç duydukları zaman çalışmaktadırlar. Hakikaten para kazanma aşkıyla yanıp tutuşan insanlarla karşılaşmak mümkün görünmemektedir. Bu tutum ve zihniyetle ilgili olarak söylediklerimizin gerçekliği konusunda kapitalizm öncesi bayram günlerinin çokluğu sanırız bir fikir verebilir.

Kapitalizm öncesi insanı hiç sorgulamadan, itiraz etmeden ve eleştirmeden yakınları ve ustaların söylediklerini kabul eder. "Bir insan ne kadar az gelişmişse model, gelenek, otorite ve imâ gücüne o ölçüde boyun eğer.[128]

İnsanı daha önce yapmış olduğunu, bildiğini tekrarlamaya ve kendi bildiğinden şaşmamaya iten alışkanlık adlı şeydir. Tönnies, alışkanlığı deneyimden kaynaklanan istek ya da arzu olarak tanımlamlar. Başlangıçta insana anlamsız ya da ters gelen fikirler zaman içinde kendisine hoş görünen ilkel fikirlerle kaynaşıp iç içe geçerek sonunda insana hoş görünmeye başlamakta ve hayatının akışı deyim yerindeyse insanın kanına karışmaktadır. Ancak bütün bunlar hareketli bir varlık olan insanı kendine kolay gelen hareketleri tekrarlamaya, bir başka deyişle öğrendiğiyle yetinmeye ve her türlü yeniliğe karşı duyarsız kalmaya hattâ düşmanlık beslemeye kısaca gelenekçi olmaya itmektedir. Öyleyse insan doğumdan başlayarak psikolojik gelişmesini yönlendiren belli bir uygarlık tarafından koşullandırılmaktadır. "Pek fazla karşılaşılmayan girişimcilik ruhu ve bağımsızlık duygusu gibi şeyler yeteneklerin ancak uygun koşullar altında gelişebileceğine bağlı olarak sönüp giderler.[129]

Kapitalizm öncesinde ihtiyaçların karşılanması, gelenekçilik ve atalet hakimdir. Hiçbir şeyin gelip bozamayacağı bir dinlenme halini andıran organik hayat söz konusudur. Bu Aziz Thomas'nın (Aquinas, 1225-1274) dünyaya bakış sisteminin en kusursuz halidir. Bu ideal bakış açısı insanları bütüne oranla eşdeğer kabul ederek sınıflara ve loncalara bölmekte; bireylere kendilerini geliştirip kusursuzluk aşamasına çıkartabilecekleri, sınırları belli çerçeveler sunmaktadır. Ekonomik hayatı belirleyen düşünceler de aynı ideale boyun eğmektedirler. İhtiyaçların karşılanması ve gelenekçilik ilkeleri gibi. Her ikisi de daha genel bir ilke olan ataletin ifadesidirler. Kapitalizm öncesi hayatın temel özelliği genelde hiçbir şeyin gelip bozamayacağı bir dinlenme halini andıran organik hayatınkiyle aynıdır. Bu dinlenme

127 Sombart, 2008, 27.

128 Sombart, 2008, 28-30.

129 Sombart, 2008, 30.

halinin nasıl olup da tedirgin bir çırpınışa dönüştüğünü, çok uzun bir süre yerinde saymış olan toplumun birdenbire bütünüyle dinamik bir görünüme kavuşmasını, bu dönüşümün gerçekleşmesini sağlayan ve eski dünyayı paramparça eden şey kapitalist zihniyettir. Bu günümüzde geçerli olan, dolar zenginlerinden seyyar satıcıya kadar herkesin düşünce yapısı ve eylemlerini yönlendirmeye çalışan ve dünyanın yazgısını etkileyen bir zihniyettir. Girişimcilik ruhu ve burjuva zihniyeti olmasaydı kapitalist zihniyet diye bir şey olmayacaktı. Girişimcilik ruhu para tutkusu, serüven aşkı, yaratıcılık ruhu gibi şeylerin sentezidir. Oysa burjuva zihniyeti düşünce, dikkat, sözleri tartarak konuşma, akılcı bir ölçülülük, düzen ve idareli olma gibi niteliklere sahiptir.[130]

2. Kapitalist zihniyet

a. Zenginleşme

Avrupa halkları tarihinde (Germenler) hazine biriktirmek çok önemli bir olaydır. [131]

XVI. ve XVII. yüzyıllarda her yerde olduğu gibi İspanya'da da insanlar evlerini altın-gümüş kap-kacakla doldururlardı. Zenginlerin yüzlerce hatta binlerce düzine kıymetli kap-kacakı miras bırakmaları ender değildir. Felipe III. 1600 yılında ülkedeki bütün altın-gümüş eşyanın paraya dönüştürülmesini emretmişti.[132]

Daha IX.yüzyıldan itibaren rahiplerin para tutkusuna, uyguladıkları faize dair belgeler vardır. Geç Ortaçağda kilise görevlerine atanmada paranın önemli olduğunu biliyoruz. Paraya tutkun olmayan rahip bulmak zordur. Bu konuda dönüm noktası XIII. yy.dır. Giderek artan para tutkusuna karşı protestolar da başlıyor.[133]

Açgözlülük gemiciliğin gelişmesini ve gümüş madenlerinin keşfedilmesini sağlamıştır.[134]

Altın ve gümüş tutkusu doğrudan kapitalist zihniyet ve şirketleşme sisteminin ortaya çıkmasını sağlamaz. Modern ekonomik zihniyetin ortaya çıkması sanıldığından çok daha karmaşık bir olaydır. Her geçen gün daha çok kazanma hırsının başlangıçtaki genel ekonomik hayat üzerinde hiçbir etkisi olmamıştır. Altın ya da gümüşe sahip olabilmek için normal ekonomik etkinliklerin dışında kalan yollara başvurulmuştur. Bunun için çoğunlukla kişisel ekonomik çıkarlar ihmal edilmiş ya da geri plana itilmiştir. O zamanlar saf köylü, ayakkabıcı, tüccar gündelik çalışmasıyla zengin olabileceğine inanmıyordu.[135]

Aşağıdakiler kapitalist gelişmeye yol açar. Şimdi ilgileneceğimiz çeşitli zenginleşme biçimlerine bir çekidüzen verebilmek amacıyla şiddet, sihir, zihinsel yöntem (yaratıcılık

130 Sombart, 2008, 31-32.
131 Sombart, 2008, 36.
132 Sombart, 2008, 40.
133 Sombart, 2008, 41.
134 Sombart, 2008, 45.
135 Sombart, 2008, 46.

yeteneği) ve para gibi belirleyici unsurlardan hangisinin egemen olduğuna bakarak bunları dört gruba ayıracağım:

a) Şiddet Yoluyla Zenginleşme: Haydutluk, eşkiyalık, korsanlık. Ayakkabıcı ayakkabı yapmayı nasıl öğreniyorsa soylular da eşkiyalık yapmayı öğrenirler. Girişimciliğin eşkıyalıkta olsa olsa tohum halinde bulunduğu söylenebilir. Burada eşkıyalıktan söz edilmesinin nedeni korsanlığın yolunu açmış olmasıdır.[136]

b) Sihir Yoluyla Zenginleşme: Altın elde etme amacı, Define arayıcılığı ve simya. Değerli maden imal etme hastalığı XVI. yy.da tırmanşa geçti. Simya manastırlara bile yerleşmişti. Altın elde etmeye yarayan fırının olmadığı tek bir manastır yoktu. XVI.-XVII. yüzyıllarda saray müneccimleri gibi saray simyacıları vardır.[137]

c) Zihinsel Yönteme (Yaratıcılık Yeteneğine) Başvurarak Zenginleşme. Kapitalizmin başlangıç dönemine özgü teknikten söz ettiğim bir çalışmamda Rönesans ve özellikle de Barok dönemin her türlü teknik fikir konusunda ne kadar çok yaratıcı beyin, bereketli ve durmak bilmeyen bir düş gücüne sahip insanlarla dolu olduğunu göstermeye çalışmıştım. Toplumun her kesimine yayılmış olan bu müthiş yaratıcılık yeteneğinden yalnızca teknik sorunların çözümü konusunda yararlanılmıyordu.

Zihinsel yöntemle, yaratıcılık-proje yeteneğiyle zenginleşme: XVII. yy. proje üreticilerinin altın yüzyılıdır. Proje üreticileri binlerce küçük mucidin atalarıdır.[138]

Şimdilik kapitalizm öncesi ve ötesi sayılabilecek bazı zenginleşme yollarıyla ilgili birkaç söz söyleyelim. Bunların da kapitalist zihniyetin oluşmasına önemli katkılarda bulunmuş oldukları söylenebilir.

d) Para Aracılığıyla Zenginleşme Parası olan zaten daha önceden de özel bir konuma sahipti. Soygun yapmak ya da sihirli yöntemlere başvurmak zorunda değildi. Parasını çoğaltmanın pek çok yolu vardı. Sıcakkanlı insan oyun oynamaktan hoşlanırken; araya bir mesafe koymayı bilen soğukkanlı insan borç para veriyordu. Bu ikisinin başkalarıyla ortak olmalarına hiç gerek yoktu. İkisi de evden bile çıkmadan fırsatları değerlendirebilir ve servetlerine servet katabilirlerdi.

Ödünç para verme işi kapitalist zihniyetin oluşmasına iki şekilde katkıda bulunmuştur: 1. Bu işi yapanlarda kapitalist zihniyetin oluşmasında önemli bir rol oynayacak belli psikolojik özelliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur; 2. Kapitalist girişim için bir başlangıç noktası oluşturmuştur ki, bu da doğrudan kapitalist zihniyetin doğuşuna katkıda bulunmuştur. Ödünç para özellikle üretime yönelik bir amaçla verildiğinde bu durum, tüm açıklığıyla karşımıza çıkmaktadır. Çünkü bu sayede ödünç paranın kapitalist girişimle çok yakın bir ilişki kurmuş olduğu görülmektedir.

136 Sombart, 2008, 48-49.

137 Sombart, 2008, 49-51.

138 Sombart, 2008, 52-57.

Kumar, oyun tutkusunun da kapitalist zihniyetin oluşumuna en az ödünç para vermek kadar önemli bir katkıda bulunmuş olduğu söylenebilir. Gerçeği söylemek gerekirse zar ve kâğıt oyunlarının kapitalist zihniyeti olağan gelişim çizgisinin dışına itebilecek türden oyunlar oldukları söylenebilir. XVII. yüzyıldan sonra hızla yayılan tombala oyunları da bu zihniyete çok ama çok az bir katkıda bulunmuşlardır. Buna karşın XVII. yüzyılda bir patlama yaşayan borsa oyunlarının XVIII. yüzyıl başında her yeri sarmış oldukları söylenebilir. Sanılanın tersine borsa oyunu kendi başına kapitalist zihniyeti ifade etmekten yoksun bir etkinliktir. Tıpkı zar ve kâğıt oyunları gibi özgün bir kapitalist etkinlikle herhangi bir ilişkisi yoktur. Bununla birlikte ileriki sayfalarda dolaylı yollardan kapitalizmin oluşumunda çok önemli bir rol oynadığını göreceğiz.

b. Borsa ve Lâle Çılgınlığı

Borsa oyununa özgü özel psikolojik süreçler konusunda bir fikir edinme zorunluluğu nedeniyle kısaca Hollanda'daki lâle çılgınlığına değineceğim. Bu çılgınlığın çok daha büyük boyutlu tüm diğer çılgın spekülasyon dönemlerinde karşımıza çıkan klasik özelliklerin hepsine sahip olduğu görülmektedir. Doğa bilimci Busbecq, 1554 yılında Edirne'den dönerken lâle alıp Batı Avrupa'ya götürür. Bilinmeyen nedenler sonucunda 1630'lu yıllara doğru Hollanda'da bu çiçeğe karşı hastalıklı bir tutkunun doğuşuna tanık olunur. Herkes lâle soğanlarının peşinde koşmaya başlar. Bir süre sonra insanlar sahip olmakla yetinmeyerek kısa sürede zengin olabilmek amacıyla aldıkları soğanları üstüne kâr koyarak satmaya başlarlar. Kısa bir sürede lâle ticareti örgütlü hale gelir ve herkesin katılabildiği bir lâle borsası oluşturulur. Yine kısa bir süre içinde oyun tutkusu tüm toplumsal sınıflara yayılır.

İki yıl içinde lâle ticareti tek bir Hollanda kentinde 10 milyon florine ulaşmıştır. Ancak 1637 yılında işler âniden ters gitmeye başlar. Güven yitirilir, sözleşmeler iptal edilir, hacizler gündemden düşmez olur. Sınırsız servet edinme düşleri uçup gider ve on beş gün öncesine kadar sahip olduğu birkaç lâleyi satarak bir prens kadar zengin olacağı beklentisiyle mutlu bir yaşantı sürenlerin önlerinde duran ve artık beş kuruş etmeyen küçük soğancıklara bakışları hüzün ve düş kırıklığıyla doludur. Hollanda'daki bu lâle çılgınlığı çok eğitici bir olaydır. Bunun nedeni yalnızca ilk büyük boyutlu spekülasyon hastalığına yol açmış olması değil aynı zamanda spekülasyon nesnesi olan şeydir. Daha sonraları hisseler konusunda spekülasyona gidilecektir.

Lâle çılgınlığından sonra insanlık benzer iki başka çılgınlık tarafından sarsılacaktır. Bu sarsıntıların en şiddetlileri arasında Fransa'daki Law bankasının kurulması, diğeriyse İngiltere'deki Pasifik Kumpanyası olayıdır (1719-1721). Bu bulaşıcı oyun hastalığı konusunda doğru bilgi sahibi olabilmek için onun hisse senediyle olan ilişkilerinin soyutlanması gerekmektedir.

Hisse demek ticârî bir kuruluşun getirdiği kârın bir bölümünün hak sahibi olmak demektir. Bu durumda bir hissenin değerini yükselten şey, görünüşe göre, kuruluşun yapacağı kârdan hissedara düşeceği umulan paydır.

Bununla birlikte bu tuhaf kazanç tutkusunun kapitalist zihniyetin gelişmesinde belli bir etkisi olduğu yadsınamaz. Bunun iki nedeni vardır:

1.Öncelikle borsa oyununa dönüşen kumar tutkusu sonuçta asıl kapitalizmle ilişkili nesne ve çıkarlara kayarak girişimcilik anlayışıyla (kapitalist zihniyeti oluşturan temel unsurlardan biri budur) birbirine karışmıştır.

2. Borsa oyunu olmadan kapitalist zihniyetin oluşmasını sağlayan pek çok başka zihinsel güç belki de hiçbir zaman ortaya çıkarak gelişme imkânına sahip olamayacaktı. Bu hiç kuşkusuz tamamen dışsal bir etki olarak nitelendirilebilir. Özellikle de XVII. yüzyıl Avrupa'sında, her yerde mantar gibi biten sayısız proje düşünüldüğünde, bazılarının hiç tartışmasız birçok büyük kapitalist şirketin kurulmasına yol açmış olduğu görülmektedir.[139]

3. Girişim

Girişim, geniş anlamda aynı ve tek bir iradeye boyun eğen birçok insan arasında süreklilik taşıyan bir işbirliğinin uzun vadede gerçekleştirilmesidir.

Girişim dediğimizde de bununla söylenmeye çalışılan şey, iki üçkâğıtçının ayaküstü aldıkları bir kararla sokaktan geçen birini kandırıp soymalarına benzeyen bir olay değildir. Girişimcilik ruhuna uygun olan daha çok hırsızlık örgütüne benzeyen bir derneğin önceden planlayarak şu tarihte bir soygun yapacağına karar vermesidir. Bu derneğin bir dizi soygun planı yapmasının girişimcilik ruhuna daha da uygun olduğu söylenebilir. Önemli olan önceden bir plan ya da program yapılması ve gerçekleştirme kararı alınması değildir. Önemli olan bu planın hayata geçirilmesidir. Bir girişimden söz edilebilmesi için yapılan plan gerçekleştirilme aşamasında birçok insan arasında uzun süreli bir iş birliğini zorunlu kılmalıdır.[140]

a. İlk Girişim Biçimleri[141]

Avrupa tarihinde girişimciliğin temeli olarak kabul edilebilecek ve daha sonraki tüm gelişmeleri etkilemiş olan, dört örgütlenme biçimi görüyorum. Bunlar: 1.Askerî seferler 2.Büyük toprak mülkiyeti 3.Devlet 4.Kilise[142] Askerî seferler genel olarak en ilkel girişim biçimlerinden biridir. Askerî girişimden anlaşılması gereken şey, özellikle de deniz aşırı ülkelere düzenlendiğinde bir yağma seferidir. Çünkü bu sefer düşünen ve hesap kitap yapabilen bir aklın eseri olup cüretkâr ve girişken bir kişilik tarafından düzenlenmiştir.

İyi bir askerî liderin sahip olması gereken niteliklerle tipik bir girişimcinin sahip olması gereken erdemler arasındaki ilişkiler konusunda daha kapsamlı bilgi sahibi olmak isteyenleri Clausewitz›in *Askeri Deha* başlıklı metnindeki bu konuyla ilgili bölüme gönderiyoruz.

139 Sombart, 2008, 57-63.

140 Sombart, 2008, 64.

141 Sombart, 2008, 69.

142 Sombart, 2008, 69-71.

Büyük toprak mülkiyeti, senyörlük her şeyden önce ekonomik bir yapı demektir. Zengin insanlar, başkalarının emeğinin sırtından geçinen büyük toprak sahipleri, zenginler sınıfının belirlediği ve yönlendirdiği bir ekonomi[143]

Modern devlet hem bir savaş hem de bir barış girişimi olarak nitelendirilebilir.[144]

Burada Kiliseden söz etmemin nedeni, Devletin yanısıra insan elinden çıkmış en büyük örgüt olmasıdır. Yeni bir manastır ya dayeni bir piskoposluğun kurulması temelde bir pamuk işletmesi ya da bir banka kurmaktan çok farklı bir şey değildir.[145]

Korsanlıkla Ortaçağdan itibaren Amalfi, Cenova, Pisa, Venedik gibi İtalyan kentlerinde karşılaşılmaktadır. Bunlar örgütlenmiş korsanlık merkezleridir. Sık sık ülkelerinde de yağmalar yapmaktadırlar. Bu kentler servetlerinin önemli bir bölümünü korsanlığa borçlu olup yapılan bu yağmalama seferleri ilk kapitalist girişimler olarak nitelendirilebilir. [146]

b. Savaş, Ticaret ve Korsanlık

Savaş, ticaret ve korsanlık bölünmez bir üçlüdür. [147]

XVIII.yy.ın başları Fransa ve İngiltere'de kapitalist şirket salgını dönemidir. Bu İngiltere'de Pasifik ateşi, Fransa'da Law dönemidir. İngiltere'de birinci sırada Pasifik Kumpanyası vardır.[148]

Bir yılda toplam 200'den fazla şirket kurulmuştur ki, günümüzde de bir yılda kurulan toplam şirket sayısı aşağı yukarı bu kadardır. O günlerin İngiltere'si için bunun muazzam bir rakam olduğu söylenebilir. Çağımıza ait bu spekülasyon şirketlerinin aynı zamanda müthiş bir yaratıcılığın da kanıtı oldukları söylenebilir.[149]

Büyük bankacılık girişimleri, deniz aşırı büyük ticârî girişimlerle büyük ulaşım girişimleri (demiryolları, Süveyş ve Panama kanallarının inşası) her zaman için spekülasyon yapmayı seven zihniyetin gözde konuları arasında yer almışlardır. [150]

Tüccar dediğimde bununla mal ve para ticaretini kapitalist girişimlere dönüştürmüş olan insanları anlıyorum.[151]

Dünyayı fethetmek üzere sessiz sedasız bir şekilde yola çıkan bu yeni insanların kafa yapılarını anlayabilmek için "tüccar" zihniyetinin ticaret alanında ilk olarak en saf haliyle ortaya çıkmış olduğu üç halka özgü girişimleri yakından incelemekte yarar var. Bu halklar:

143 Sombart, 2008, 71-73.
144 Sombart, 2008, 73-75.
145 Sombart, 2008, 75.
146 Sombart, 2008, 79.
147 Sombart, 2008, 87.
148 Sombart, 2008, 100.
149 Sombart, 2008, 102.
150 Sombart, 2008, 102-104.
151 Sombart, 2008, 104.

Floransalılar, İskoçyalılar ve Yahudilerdir. [152]

Başarılı olabilmek için bu girişimcilerin (bu "tüccarlar" için de geçerli bir yorumdur) diğer girişimci tiplerinde bulunması zorunlu olmayan başka yeteneklere ve özellikle de ahlâkî niteliklere sahip olmaları gerekmektedir. Bu yetenek ve nitelikleri üç sözcükle özetleyebiliriz: sayı saymayı, hesap ve tasarruf yapmayı bilmek. Çok iyi hesap yapabilmeleri ve iyi aile babası olmaları gerekmektedir. Bunlar yavaş yavaş kendilerinden sonra geleceklere aktaracakları yeni bir "zihniyete" sahip olmak ve kapitalist zihniyetin vazgeçilmez bir unsuru haline gelmek durumundadırlar. [153]

4. Burjuva zihniyeti

Burjuva zihniyeti Günümüzde "kapitalist zihniyet" olarak adlandırılan şeyin oluşumunda girişimci ruhu ve elde etme içgüdüsü ya da kazanç aşkının yanısıra kendilerini "burjuva erdemleri" olarak adlandırdığım ve pek çok psikolojik nitelik arasından çekip çıkartarak ürettiğim bir bütün vardır. Bana göre kentte oturan herkes ve karşımıza ilk çıkan tüccar ya da zanaatkâr "burjuva" değildir. O, bu burjuva görünüme sahip gruplar arasında yetişmiş ve onların arasından çıkmış olan özel bir tiptir. Özel psikolojik niteliklere sahip ve başka bir sözcük bulamadığım için de tırnak içinde "burjuva" olarak adlandırmak zorunda kalmış olduğum kişidir. Başka bir deyişle bana göre burjuva toplumsal bir sınıfın temsilcisi olmaktan çok bir insan tipidir.[154]

Burjuvanın Floransa doğumlu olduğunu söylememize yol açan şey onun XV. yüzyıldan itibaren bu kentte yaşamış olduğunu gösteren belge bolluğudur.[155]

İyi bir ekonomi için uyulması gereken koşullar şunlardır: **[156]**

1. Ekonomik *davranışın akılcı hale getirilmesi:*

2. *Tasarruf zihniyeti* hiçbir dış zorlamaya gerek kalmadan, özgürce, kişinin kendi arzu ve iradesiyle yerleşmelidir.

Savary ve Defoe'nun kitapları pek çok kez basılmış olup sonuncu baskılar XVIII. yüzyılda yapılmıştır. Onların açmış olduğu yol Ben-jamin Franklin gibi insanlar tarafından genişletilmiştir, zira Franklin, en sevdiği yazarın Defoe olduğunu söylemektedir. (Balzac'a göre) paratoneri, gazetelerde yayımlanan yalan haberi ve cumhuriyeti Benjamin Franklin icat etmiş, "burjuva" dünya görüşü onunla birlikte en kusursuz aşamasına ulaşmıştır. Bu Amerikalı, insanın ağzını açık bırakacak derecede sağduyulu ve ölçülüdür. Onunla her şey bir kurala dönüşmekte, her şey milimi milimine ya da gramı gramına ölçülmekte, her eyleminde ekonomik bir bilgelikle karşılaşılmaktadır.

152 Sombart, 2008, 104-111.

153 Sombart, 2008, 112.

154 Sombart, 2008, 114.

155 Sombart, 2008, 115.

156 Sombart, 2008, 116-133.

Zamandan tasarruf etme konusuna ne kadar önem verdiğini biliyoruz zira; "vakit nakittir" özdeyişi ona aittir.

İşte bu isimler ve yorumlar: 1.Kanaatkârlık: Patlayıncaya kadar yeyip sarhoş oluncaya kadar içme! 2.Susmayı bilmek: Yalnızca sana ve diğerlerine yararı olacak şeyler söyle; her türlü gereksiz konuşmadan kaç. 3.Düzen: Her şeyin yerli yerinde olmasına ve her şeyi zamanında yapmaya özen göster. 4.Karar vermek: Yapman gerekeni yap, kafana koyduğun şeyi bir an önce gerçekleştir. 5.Ölçülü olmak: Yalnızca kendine ve diğerlerine bir yararı olacak harcamaları yap, yani har vurup harman savurma. 6.Gayretli olmak: Zamanını boşa geçirme, her zaman yararlı olacak bir şeyler yapmaya çalış, yararsız hiçbir şey yapma. 7.Dürüstlük: Asla zarar verecek türden yalanlara başvurma, namuslu ve masumca şeyler düşün ve buna göre davran. 8.Hakseverlik: Haksızlık ederek ya da iyilik yapma görevini ihmal ederek başkalarına zarar verme. 9.Kendine hâkim olmak: Aşırı uçlarda dolaşmaktan kaçın, sana karşı yapılan saldırıları üstüne alınma zira sonradan bunların asla başlangıçta göründükleri anlama sahip olmadıklarını anlarsın. 10.Temizlik: Bedeninde, giysilerinde ve evinde en ufak bir kirlenmeye izin verme. 11.Ahlâkî denge: Ayrıntılar, gündelik ya da kaçınılması imkânsız sıkıntıların seni etkilemesine izin verme. 12.Namuslu olmak: Elinden geldiğince az ve sağlık açısından sana yararı varsa ya da soyunu devam ettirmek amacıyla cinsel ilişkide bulun. Asla ölçüyü kaçırma yoksa ahlâkî açıdan kendine ve itibarına zarar verebilirsin. Aynı şekilde başkasının ahlâk ve itibarına zarar vermemeye çalış. 13.Alçakgönüllülük: İsa ve Sokrat›a benzemeye çalış.

5. İş ahlâkı[157]

Kusursuz bir iş adamı olmak demek yalnızca aile içinde iyi bir ekonomik düzen oluşturmak değil aynı zamanda dış dünyaya karşı belli bir tavır takınmak demektir. Bu tavırla ilgili ilkeler ve kurallar benim iş ahlâkı dediğim şeyi oluşturmaktadırlar ki, burada kullanılan "ahlâk" sözcüğü ikili bir anlama sahiptir. İlk olarak işlerin gidişatıyla ilgili bir ahlâk anlayışı, bir de müşterilerle olan ilişkileri belirleyen bir ahlâk anlayışı vardır ki, buna ticarette dürüstlük denilmektedir. "Dürüst" bir tüccar demek kendisine güvenilen, müşterilerine gerçek anlamda "hizmet" veren ve verdiği sözleri yerine getiren, vs. kişi demektir. Kapitalist ekonomi geliştikçe bu ahlâk giderek yerleşik ve zorunlu hale gelmeye başlamıştır. Bir köylü ya da zanaatkârın "dürüstlüğünden" söz etmek anlamsız bir şeydir, zira onlar işlerini tek başlarına, görece bağımsız bir şekilde yapmaktadırlar. Bizim sözünü ettiğimiz "dürüstlükse" bütün ekonominin karşılıklı ilişkiler üstüne oturduğu, her türlü kişisel özellikten arındığı gün mümkün olmuş ve bir zorunluluk haline gelmiştir. Başka bir deyişle bizi ilgilendiren ahlâk anlayışı sözleşme ve anlaşmalara sadık olmayla ilgili olandır. Hiç kuşkusuz bu ahlâk anlayışı da başlangıçta kişisel bir erdem görünümüne sahipti. Bu ahlâk anlayışının Floransalı (ve diğer) yün tüccarları arasında ortaya çıkıp geliştiğini ve genel anlamda burjuva erdemlerine bunların sahip olduklarını biliyoruz.

157 Sombart, 2008, 133135.

Ancak "ticârî ahlâk" teriminin aynı zamanda ticârî avantajlar elde etmeye yönelik başka bir ahlâk anlamına da geldiğinden söz etmiştik. Kapitalizmin ortaya çıkışıyla birlikte bu ahlâk anlayışı da diğer burjuva erdemleri arasında yer almaya başlamıştır. Bu andan itibaren (ticârî nedenler dolayısıyla) tamamı kişinin burjuva olarak diğerlerinden ayrılmasını sağlayan bu erdemlerden bazılarına sahip çıkmak ya da en azından sergilemek insana bazı avantajlar sağlayabiliyordu. İyi bir tüccar için en yüce davranış kuralı "dürüst bir şekilde" yaşamaktı. Hiçbir şeyde abartıya kaçmamak, sadece iyi insanlarla birlikte görünmek, içki, kumar ve kadından uzak durmak, kiliseye gitmek, Pazar âyinini kaçırmamak gerek dışa sunulan görüntü, gerekse ticârî tutarlılık açısından iyi bir "burjuva" gibi görünmek gerekmekteydi. Zira bu tür ahlâk anlayışına uygun bir şekilde yaşamak iş adamlarının itibarını arttırıyor ve sağlamlaştırıyordu. Alberti, onesta adı altında bizim "burjuva farklılığı" dediğimiz şu erdemler bütününden söz ediyordu. Sahip olduğu ahlâk anlayışında onesta en önemli erdem olup tüm diğerlerini belirliyordu: Bütün girişimlerimizde doğru, pratik ve çok zeki bir kamusal sansür sorumlusu gibi bize eşlik etmek; bütün eylemlerimizi, düşüncelerimizi ve arzularımızı ölçmek, tartmak ve değerlendirmek durumundaydı. Yüzyıllar boyunca aynı öğütlerin aynı terimlerle durmadan tekrarlandığını görüyoruz. İtalyanların onesta 'sı, Fransa'da honnetete, İngiltere›de ise honesty'ye dönüşmüş olup bütün bu terimler genelde onurlu, ticârî açıdansa dürüst olmak anlamına gelmektedirler. Bu terimlere belli bir derecede ikiyüzlülüğün de eklenmesi gerekir, zira işlerin yolunda gitmesi için gerçek bir burjuva olmak zorunda kalmadan burjuva farklılığına sahipmiş gibi görünmek yeterli olabilmektedir. «İtibarımı ve ticârî konumumu sağlamlaştırabilmek için yalnızca gerçekten çalışkan ve kanaatkâr olmayı yeterli bulmamakla birlikte bunun tersi sayılabilecek bir dış görünüm sunmaktan da kaçındım. Sade bir şekilde giyiniyor, sıradan insanların gittikleri eğlence yerlerine asla uğramıyor, asla ava ve balığa çıkmıyordum, vs. diyen Benjamin Franklin, herhalde bu yüzden böyle bir sonuca varmıştı.

Ticârî hesap kitabın da beşiği yine İtalya daha doğrusu Floransa'dır.[158]

Ancak İtalya'da hesap kitap sanatı XIV. yüzyıldan, Kuzey ülkelerindeyse XV. ve özellikle de XVI. yüzyıldan başlayarak çok hızlı bir gelişme göstermiştir. "

İlk kez XV. yüzyılda «üretilen» ondalık kesirler Simon Stevenin›in çalışmaları sayesinde 1585 yılından başlayarak giderek daha çok kullanılmıştır. İlk hesap makinesiyle 1615 yılında karşılaşılmaktadır.

Matbaanın keşfinden sonra aritmetik kitaplarının sayısı hızla çoğalmış ve böylelikle ticârî hesap kitap işleri kolaylaşmıştır. Hesap kitap işlerinin yaygınlaşmasına katkıda bulunan bir başka şey de ticârî kentlerde kuruluşları XIV. yüzyıla kadar giden özel okulların varlığıdır.

Düzenli bir muhasebenin varlığına işaret eden ilk verilerle XIII. yüzyılda karşılaşılmaktadır. 1279-80 yıllarıyla ilgili Papa III. Nicolas'nın hesapları; 1303 yılı Floransa belediyesinin harcama kayıtları basit muhasebenin bütün ayrıntılarının bilindiğini göstermektedir. İki bölümlü "gelir-gider" muhasebesi de en az bu kadar eskidir.

158 Sombart, 2008, 135-138.

Kapitalist çağın başlangıcında ticârî muhasebe konusunda İtalya hiç kuşkusuz birinci sırada yer almaktadır. Daha sonra Hollandalılar bu konuda birinci sırayı kapmışlardır. Hollanda yalnızca burjuva erdemleri konusunda değil kesin ve doğru hesaplama konusunda da örnek bir ülke olmuştur. XVIII. yüzyılda Hollanda ve Amerika'da işlerin çok farklı şekilde yürütüldükleri görülmektedir.

Daha sonraları İngiltere, Hollanda'dan sonra ikinci sıraya yerleşmiştir. XIX. yüzyıl başında Alman tüccarlar İngiltere ve Hollanda'dan "ticârî eğitim" düzeyinin çok yüksek olduğu ülkeler olarak söz etmektedirler. Bu açıdan Almanya'da yalnızca Hamburg kenti bu ülkelerle karşılaştırılabilir.

6. Kapitalist zihniyet

a. Ülkeler

1. İtalya[159] Kapitalist zihniyetin ilk ortaya çıkıp yaygınlaştığı ülkenin İtalya olduğu söylenebilir. XIII. yüzyıldan başlayarak Yukarı-İtalya'nın tüccar cumhuriyetlerinde öylesine bir gelişme göstermiştir ki, sonraki yüzyılda neredeyse bir salgın hastalığa dönüşmüş olduğu söylenebilir. Orta Çağ boyunca bu ülkede kapitalizmin ulaşmış olduğu düzey ve yoğunluğun bir benzeriyle başka bir ülkede karşılaşmak imkânsızdır. Bu döneme ait kapitalizmin durumu, görünümü, özellikleri ve ifadeleriyle ilgili bilgilerin büyük çoğunluğunun kaynağı İtalya'dır.

Çeşitli İtalyan kentlerinde, özellikle de Venedik ve Cenova gibi iki büyük liman kentinde kapitalist zihniyetin hangi yönlerde ilerlemiş olduğundan söz etmiştim. Ancak bir kez daha Floransa›nın burjuva zihniyetinin gelişmesinde en önemli yere sahip olduğu gerçeğini vurguluyorum.

Ne var ki, Floransa'nın bu üstünlüğü uzun sürmemiştir. Hiç kuşkusuz hesap aşkı ve yeteneğiyle örgütleme yeteneğinden bir şey yitirmedikleri hattâ kimi tanıklıklara bakılırsa XVI. ve XVII. yüzyılda bu yeteneklerini geliştirmiş oldukları söylenebilir. Ancak girişimcilik ruhunda bir gevşeme olmuştur. Emin kaynaklardan elde etmiş olduğumuz bilgilere göre XV. yüzyıldan itibaren güney İtalya'da ve XVI. yüzyıldan itibaren ülkenin geri kalan bölgelerinde çok sayıda burjuvanın kazanç aşkı, risk ve yöneticiliğe boş vererek her türlü çaba ve kaygıdan muaf, kolay bir hayat tarzını yani rantiye ya da senyörler gibi yaşamayı seçmiş oldukları söylenebilir.

Floransa'da da bu feodalleşme eğilimi ya da dönemin deyimiyle hayatın İspanyollaştırılmasıyla karşılaşılmıştır. Bu eğilimin temel özelliği: "çalışmanın küçümsenmesi ve soyluluk unvanlarının peşinden koşulmasıdır".

2. İspanya Yarımadası[160] Kapitalizm, İberya yarımadasının bazı kentlerinde oldukça erken

159 Sombart, 2008, 141-144.

160 Sombart, 2008, 144-146.

bir tarihte ortaya çıkıp gelişmiştir. Orta Çağ'daki durumu, ticaret ve deniz hukuku hakkında pek az bilgiye sahip olmakla birlikte, Barselona'da oluşan iş dünyasının yerleşik hale gelmiş olduğunu ve XIV. yüzyılda burada kapitalist bir zihniyetin var olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Portekiz ve İspanya'da olaylar XV. yüzyıl başından itibaren istisnai, yani aynı yüzyıl sonunda iki büyük coğrafi keşifle sonuçlanmış olan, keşif seyahatlerinin başlamasıyla birlikte büyük bir öneme sahip olmuşlardır. Görünüşe göre denize açılan liman kentlerinde bir türlü bastırılmayan altın tutkusu ve gözü pek bir girişimcilik anlayışı nüfusun büyük bir bölümünü etkisi altına alarak XVI. yüzyıl boyunca Amerika'ya düzenlenen seferler ve yeni kıtanın kolonizasyonu bu kentlerin zenginleşmesine ve güçlenmesine yol açmıştır. Lizbonlu tüccarların Batı'nın ve Doğu'nun yeni keşfedilmiş olan bölgeleriyle kurdukları ilişkiler sonucunda İtalya'dan daha büyük bir ticaret hacmine ulaştıkları ve Sevilla'ya ait gemilerin anavatana değerli madenler getirdikten sonra buradan mallar yükleyerek yeniden yola çıktıkları görülmektedir. XVI. yüzyılda yaygın bir sanayi, kapitalist zihniyetin gelişmesine oldukça önemli katkılarda bulunmuştur.

XVII. yüzyılda İberya yarımadası aniden, sık sık betimlenmiş bir durgunluk dönemine girmiştir. Girişimcilik ruhu zayıflamış, iş dünyasına duyulan ilgi sönmeye yüz tutmuştur. Ulus ekonomiyle ilgili her şeye sırtını dönerek Kilise, saray ve şövalyelikle ilgilenmeye başlamıştır. Ticaretin (çok uzun bir süre önce ziraata karşı da aynı tavır takınılmıştı) iyi aileden bir erkek için uygun bir meslek olmadığı düşünülmeye başlanmıştır. İtalyan, Hollandalı, Fransız ve İngiliz gözlemcilerin inanmakta zorluk çektikleri bu tavrı alaycı bir dille "İspanyol tembelliği" deyimiyle tarihe mâl ettikleri görülmektedir. Guicciardini: *"Akıllarını soylulukla bozmuşlar"* demektedir.

3. Fransa[161] Fransa'da, spekülatif bir düşünce yapısına sahip, kısa sürede devasa projeler üreterek, koydukları hedefe doğru ilerleyebilen çok yaratıcı, bir parça uçuk ancak aynı zamanda çok atılgan ve hızla ilerleyen büyük dâhi girişimcilerle her dönemde bol miktarda karşılaşılmaktadır. Fiziksel yorgunluk ve güçsüzlük genç yaşta ölüp gitmelerine neden olmadığı zaman çoğunlukla tepetaklak gitmekte ya da hapse düşmekteydiler.

Fransa tarihi bu zihniyetin halkın bütün katmanlarını etkisi altına almış olduğunu gösteren bol miktarda örnek sunmaktadır. Bu eğilimlere (onların aynı zamanda hem nedenleri hem de sonuçları olarak) sıkı sıkıya bağlı bir başka neden de, Fransa da, en azından Temmuz monarşisine kadar ticaret ve sanayinin hiçbir zaman saygın bir yere sahip olamamasıdır. Bunu söylerken yalnızca zenginlerin soyluluk unvanları satın almaya çalışmalarından, soyluların XVIII. yüzyılın sonuna kadar süren ayrıcalıklı konumlarından söz etmiyorum. Bu tarihe kadar yasa bile ticaretten insanı "küçük düşüren" bir meşguliyet olarak söz etmektedir. Bu tamamıyla Fransızlara özgü bir durum değildir. Aynı eğilimler ve önyargılar İngiltere için de geçerlidir (hattâ günümüze kadar kısmen de olsa varlıklarını sürdürmüşlerdir). Burada göstermeye çalıştığım şey yalnızca sınai ve ticârî etkinliğe karşı duyulan küçümseme; bunların sahip oldukları toplumsal değerleri horlamaya yönelik görüştür.

161 Sombart, 2008, 146-149.

4. Almanya[162] Almanya'da kapitalist zihniyetin "Fuggerler döneminde" başlamış olduğu (belki de sağda solda biraz daha önce başlamış olabilir) olgusunu sanırız kimse yadsımaz. Bu dönemin belirgin bir özelliği varsa o da tuhaf bir cesaret ve tedbirlilik karışımıdır. Biri sizi iş kurmaya teşvik ederken diğerinin yalnızca ticârî sayılabilecek işleri yürütme sırasında ortaya çıktığı görülmektedir. Çok fazla abartmadan hemen, XVI. yüzyılda Almanya'da karşılaşılan kapitalizmin XVI. yüzyıldaki İtalyan kentlerinin kapitalist atılımıyla hiçbir benzerlik taşımadığını söylemeliyim.'

Hiç abartmadan Almanya'daki kapitalist zihniyetin ancak 1850 yılında, sözcüğün gerçek anlamında, yeniden doğmuş olduğunu söyleyebiliriz. Almanya ve Birleşik Devletler'in, günümüzde, kapitalist zihniyeti olabilecek en üst düzeyde ve kusursuz bir şekilde hayata geçirebilmek amacıyla rekabet ettikleri söylenebilir. Günümüzde Alman girişimciler, Amerikalı girişimcilerle birlikte bu insan türünün en saf tipini temsil etmektedirler.

5. Hollanda [163] Hollanda, belki de kapitalist zihniyetin kendini her alanda ve kusursuz bir şekilde gösterdiği, nüfusun bütün katmanlarına aynı anda sızarak, her alanda düzenli sonuçlar elde etmiş olduğu ilk ülkedir. XVII. yüzyılda, Hollanda, kapitalizmin en kusursuz örneğini oluşturmaktadır.

6. Büyük Britanya[164] Birleşik Krallık'ta kapitalist zihniyetin gelişimi üç ayrı bölgede üç farklı yönde gerçekleşmiştir. Bu bölgeler: İrlanda, İskoçya ve İngiltere'dir. İrlanda neredeyse tamamıyla kapitalist kültürün dışında kalmış olan bir ülkedir. Bugüne kadar başka hiçbir ülke kapitalist zihniyete İrlanda kadar yabancı kalmamıştır. O yüzden bu ülkeyle ilgilenmeyip onu bir kenara bırakacağız. Zira yapacağımız açıklamalara hiçbir yararı ya da zararı dokunmayacaktır. İngiltere'ye gelince, bu kitap boyunca pek çok kez bu ülkeden söz etme şansına sahip olduk. XVI. yüzyılda bu ülkede karşılaşılan serüven aşkı ve fetihler yapma arzusu güçlü bir girişimcilik ruhunun oluşmasına yol açarak İngiliz kapitalizminin kahramanlık çağını başlatmıştır. Bu dönemde feodal senyörün kapitalist bir girişimciye dönüşmüş olduğunu görmüştük. XVII. yüzyıl sonu XVIII. yüzyıl başından itibaren İngiltere, spekülasyonun bin bir çeşit girişimci kuruluş sayesinde başrolü oynayıp, ortalığı sarstığı bir döneme girmiştir. XVIII. yüzyıl sonunda burjuva erdemleri ve hesaplama yeteneği öylesine gelişmişti ki, Fransa ve Almanya gibi geri kalmış ülkeler İngiliz burjuvazisini örnek alınması gereken bir model gibi görüyorlardı. İngiltere'nin modern sanayileşmenin beşiği olduğunu biliyoruz. XVII. yüzyıl sonundan ve özellikle de iki krallığın birleşmesinden sonra, İngiltere'de kapitalist gelişme olarak adlandırılan şey kapitalizmin İskoçya'daki gelişmesinin etkisi altında kalmıştır. Oysa başka hiçbir ülkede kapitalizm İskoçya'daki kadar önemli bir gelişme göstermemiştir.

162 Sombart, 2008, 149-152.

163 Sombart, 2008, 152-154.

164 Sombart, 2008, 154-157.

7. Amerika Birleşik Devletleri[165] Kapitalizmin genel anlamdaki gelişmesi konusunda en önemli rolü Amerika Birleşik Devletleri oynamış olmasına karşın bu konuda onların adına söyleyebileceğim pek az şey var. Kapitalizmin en güçlü olduğu ve bu gücü hiç yitirmediği ülke Birleşik Devletler olup halen fıkır fıkır kaynayan ve hareket eden bir ülke görünümündedir.

b. Kapitalist Zihniyetin Kaynakları[166]

Kapitalist zihniyetin yabancı kapitalist girişimciler tarafından ticaret yapmak ya da şirketler kurmak amacıyla gittikleri değişik ülkelere dayatılmış ve yerleşik hale getirilmiş olduğu söylenebilir. Mesela, İngilizler kapitalist zihniyeti Çin'e ihraç ederken; Yahudiler kapitalizmin Magdeburg'a yerleşmesini sağlamışlardır.

c. Ahlâkî Özellikler[167]

Ahlâkî güçler dediğimizde yalnızca bu sözcüklerin herkes tarafından bilinen anlamlarından değil aynı zamanda (eylemlerimizin yönü ve amacı "âdetler" tarafından belirlenmediği ölçüde) felsefe ve dinden de söz ediyoruz.

Kapitalizmin çok işine yarayan hayatın "disiplin altına alınması" ve "yöntemli hale getirilmesi"ne yönelik bu ahlâkî zorunluluk, Ruccellai doktrinlerini yönlendiren temel düşünceyi oluşturmaktadır. İçgüdüler ve içtepilerin baskı altına alınması gerektiğini vazettiğinde ve bu amacın ancak ahlâkî bir disiplin aracılığıyla gerçekleşebileceğini ilân ettiğinde aslında kendi düşüncelerini antik çağ yazarlarının otoritesine dayanarak öne sürmeye çalışmaktan başka bir şey yapmamaktadır.

Alberti ve ardıllarının koşulsuz bir şekilde: "İstediğin kadar büyük bir servete sahip olmak senin hakkındır", vs. gibi öğütlere kulak verdikleri görülmektedir.

Antik çağın bütün ahlâkçıları istisnasız bu düşünceleri paylaşmaktadırlar. Mesela, Cicero, «İnsan parayı sırf para ya da bir çekim gücüne sahip olduğu için değil sağlayabileceği avantajlar yüzünden sever.» Bu düşüncelerin kapitalizmin ilk ortaya çıktığı dönemde de geçerli olduğu görülmektedir. İstediğin kadar zengin olabilirsin ama dürüst olma koşuluyla, zenginliği bir amaç değil bir araç olarak görürsen ona boyun eğmezsin.

Bana göre kapitalist zihniyetin oluşmasında çok etkili olmuş iki yazar vardır. Bunların biri Ksenefon (özellikle *Oeconomicus* başlıklı çalışması, henüz bir kapitalist gibi düşünmeyen, eğilimleri daha çok zanaatkârlık dönemine yakın görünen Aristo'nun benzer çalışmalarından çok daha fazla okunmuş ve beğenilmiştir), diğeri ise Kolumela'dır.

165 Sombart, 2008, 157-158.

166 Sombart, 2008, 197-203.

167 Sombart, 2008, 226-234.

7. Dinî Etkiler

a. Katolikler[168]

Modern Kapitalizmin başlangıç yıllarının, tüm toplumsal hayatın Kilise'nin talimatlarına boyun eğdiği, yani insanların Kilise yasalarına, dinin ahlâkî yaklaşımlarına uygun olmayan tek bir adım bile atmadığı, bunlara göre davrandığı bir dönemle çakıştığı görülmektedir. Katolik Hıristiyanlık anlayışı bu dönemde bütün Batı kültürünün temeli haline gelmişti. Kilise "tek ve bölünmez bir Hıristiyanlık kültürü" yaratmıştı. Kilisenin sahip olduğu bu güç XV. yüzyıla kadar zihinsel açıdan belirleyici olmuştu.

XIV. yüzyıla kadar bütün İtalya kesinlikle çok dindar bir ülkeydi, kuşkuculuk ancak XV. yüzyılda ortaya çıkabilmiştir.

İspanya›da dinî çıkarlar çok büyük bir önem kazanarak tüm diğer çıkar düzenlerini egemenliği altına almış olduğundan, Katolik mezhebi, kapitalist zihniyetin gelişmesini ciddi bir şekilde etkilemişe benzemektedir.

Tarihçilerin büyük bir çoğunluğu haklı olarak bu olgunun nedenini İberya yarımadasında bin yıl boyunca sürmüş olan Katolik mezhebi ve İslâmiyet arasındaki mücadeleye bağlamaktadırlar. İslâm dininin burada çok uzun bir süre egemen olması, Hıristiyan halkın kendisini yok etme misyonunu yüklenmesinden başka bir sonuca yol açmamıştır. "Diğer Avrupa halklarının dikkatleri yeni tinsel ve ekonomik sorunlar üzerinde yoğunlaşırken, İspanya, İberya yarımadası üzerindeki tüm Morisko kaleleri yerle bir edilinceye kadar başka bir idealin peşinde koşmayı arzulayabilecek gibi görünmüyordu". İspanya'daki tüm bağımsızlık savaşlarını din savaşları olarak adlandırabilmek mümkündür. Lafuente, "kâfirlere karşı sonsuza dek sürdürülebilecek Haçlı seferlerinden" söz etmektedir.

Moriskolorın (Müslümanların) İspanya'dan kovulması için tam 3700 savaş yapılması gerekmiştir. Ancak Moriskoların İspanya'dan sürülmesinden sonra da kahramanlık (şövalyelik) ve din ideali İspanyolların bütün koloni fetihlerinde ön plana çıkarak, kralların iç politikalarını belirlemiştir. Çok sıkı bir işbirliği içinde olan feodalizm ve fanatizm sonuç olarak yeni çağların maddîleşen dünyasında yeri olmayan bir hayat tarzının oluşmasına yol açmışlardı. İspanya'nın ulusal kahramanı bütün dünyada tanınan ve kapitalizmle hiçbir ilişkisi olmayan bir kişilik tarafından temsil edilmektedir. Bu kişi oradan oraya durmadan gezinen sevimli ve sempatik şövalye Don Kişot'tur.

Skolastik ahlâkın zenginlik ve yoksulluk sorununa nasıl yaklaştığına gelince, öncelikle bu ahlâkî yaklaşımda pek çok Kilise rahibi ve çeşitli tarikat yandaşlarına özgü ilkel Hıristiyanlığın yoksulluk idealinin herhangi bir yansımasını bulmaya çalışmak anlamsızdır. Dindar Hıristiyan için yoksulluk ve zenginliğin bir başına önemi yoktur; önemli olan yoksulluk ve zenginlikten nasıl yararlanıldığıdır. İffetli insanın korkup kaçtığı bir şey varsa o da zenginlik ya da yoksulluk değil, bunların kötüye kullanılma ihtimalidir. Terazinin bir kefesine zenginliği, diğer kefesine

168 Sombart, 2008, 234-237; 242-256.

yoksulluğu koyacak olursak zenginlik kefesinin daha ağır bastığını söyleyebiliriz. Tanrı zenginleri de sever yoksulları da... Dindar bir Hıristiyan'ın en önemli kaygısı, kendisini bir günah aracına dönüştürebilecek zenginlik olmamalıdır. Zenginliğin iyi ve doğru bir şekilde kullanılması kişiyi sık sık zenginlere yöneltilen "günahkârlık" kınamasından kurtarmaktadır. Zenginlik asla tek başına bir amaç olarak görülmemelidir. Zenginlik hem insanın hizmetinde hem de onun aracılığıyla Tanrının hizmetinde olan bir araçtır.

Erdemli olmak aklın buyurduğu dengeye uymak demektir.. Zenginlik asla tek başına bir amaç olarak görülmemelidir. Zenginlik hem insanın hizmetinde hem de onun aracılığıyla Tanrının hizmetinde olan bir araçtır. Skolastikler zenginliği hep Tanrının arzuladığı bir konum olarak gördüklerinden *zenginleşme* sorunu karşısındaki tavırları sürekli değişmiştir. Bu konuda Aziz Thomas Aquinas (1225-1274), benim kapitalist dönem öncesi dediğim statik anlayışa mensuptur.

Tanrı çalışan ve işini seven insandan hoşlanır. Bol keseden para harcayan soylular, evinden dışarı çıkmayan uyuşuk insanlar ve aylak tefecilerden hiç hoşlanmaz.

b. Protestanlar[169]

"Reform" hareketini izleyen iki yüzyıl boyunca Protestan ülkelerdeki dinî duygularda görülen olağanüstü atılımı herkes kabul eder. Bununla birlikte burada göstermeye çalışacağım şey bu dinî duyguların en üst düzeye ulaşmış olduğu ülkelerde kapitalist zihniyetin XVII. yüzyıl sonunda oldukça hızlı ve büyük kitleleri etkileyen bir gelişme göstermiş olduğudur.

Calvin ve John Knox'un Tanrısı dehşet saçan, korkutucu bir Tanrı, eli kanlı bir zorba olup, vaizler, dinleyicilerini sürekli tedirginlik hissedecekleri bir ruhsal durum içinde tutmaya çalışmaktaydılar çünkü böylelikle insanların koşa koşa Kilise'nin talimatlarına uygun bir hayat sürdüreceklerini umuyorlardı.

Protestan ya da en azından Kalvinist ülkelerin insanları için dinin önemi XVII. yüzyılda kesinlikle daha da artmıştır. Din neredeyse insanlarda gerçek bir saplantı, sabit bir fikir haline gelmişti. Bu olguyla ilgili olarak elimizde ilk bakışta açıklanması imkânsız görünen bir kanıt varsa, o da, alınyazısı doktrininin, Kalvinistlerin, Kilisenin dayattığı zorunluluklara uygun bir hayat tarzını benimsemeleriyle sonuçlanmış olmasıdır. Sağlıklı bir kafaya sahip, basit mantık kurallarına uyan bir insan, iradem ve davranışlarımın alınyazım üzerinde bir etkisi yoksa, öteki dünyada kurtulmamı sağlamıyor ve cezalandırmamı engelleyemiyorlarsa; o zaman ben de keyfime göre yaşarım demektedir. Kilise adamlarının, müminlerin sürmek zorunda oldukları hayat konusundaki düşünceleri, İngiltere'de *Directoires* adı altında tanınan kocaman kitaplar, vicdani çözümler sunan derlemeler şeklinde olup Katolik *Somme*'ların eşdeğerlisidir. Bu kitaplarda salt ekonomik ahlâka büyük bir yer ayrılmıştır.

Başlangıçta, Modern kapitalizm, özellikle de ekonomiyle ilgili alanlardaki kapitalist zihniyet

169 Sombart, 2008, 237-239; 256-267.

için Protestanlık her anlamda büyük bir tehlike oluşturmaktaydı. Zaten başka türlü olması da beklenemezdi. İster beğenelim ister beğenmeyelim, kısaca ne şekilde ele alırsak alalım, sonuç olarak kapitalizmin tamamıyla dünyevi ve maddî unsurların bir sentezine benzediği görülmekte ve insanların gözü maddî değerlere kaydıkça da bu kulübe üye olanların sayısı artmaktadır. Bu dünyadaki hayatı öteki dünyaya bir hazırlık şeklinde görenlerse kapitalizmden her zaman hem nefret etmişler hem de onu mahkûm etmişlerdir.

Küçük mülkiyet sahibi ve esnafa özgü zihniyeti nedeniyle Luther'in ekonomi felsefesi Thomascılarınkine oranla çok geri olduğundan Luther yandaşlarında bu anti-kapitalist eğilim daha da güçlenmişti. Lutherciliğin egemen bir din haline geldiği ülkelerde kapitalist eğilimin gelişmesinden çok engellenmesine destek olduğunu tereddüt etmeden söyleyebiliriz. Başka Protestan mezhepleri ve özellikle de Kalvinizm'in egemen olduğu ülkelerde başlangıçta Kilisenin kapitalizme ve sahip olduğu zihniyete karşı büyük bir düşmanlık beslediği görüldüğünden, bu yeni dinin kapitalist zihniyetin yayılmasında yararından çok zararının olduğunu söylemek durumundayız. Günümüzde genellikle Kalvinizm ve özellikle de onun Anglosakson değişkeni olan Püritanizmin kapitalist zihniyetin kaynağında yer aldıkları ve onun yaygınlaşıp gelişmesine büyük katkılarda bulundukları düşünüldüğünden, Püriten Kalvinizm'e özgü etikte karşılaşılan anti-kapitalist eğilimler konusunda birkaç ayrıntı sunmak yararlı olabilir. Bu işi Anglo-Sakson kaynaklardan yararlanarak yapacağım zira kapitalizm ve Püritanizm arasındaki çok yakın ve sıkı bağlardan söz edildiğinde öncelikle akla gelen ülke Büyük Britanya'dır.

Püriten etiğin en çok önem verdiği şey ilkel Hıristiyanlığa ait fakirlik idealidir. Zenginlik ve zengin olmayla ilgili her türlü etkinliğe yaklaşım biçimi göz önünde bulundurulduğunda, bu etiğin tamamıyla İncil'deki ahlâk anlayışına benzediği ve Skolastiklere oranla dünyevi zenginliklerden çok daha fazla tiksindiği görülmektedir. İlke olarak Püritanizm ve Thomascılık zenginlik ve yoksulluğun ruhun kurtuluşuyla hiçbir ilişkisi bulunmadığını kabul ve ilân etmişlerdir. Thomascılar zenginliğe belli bir hoşgörüyle yaklaşırken, Püritenler yalnızca yoksullara sempati duymuşlardır. Aklın yolunu izledikleri sürece gerek Thomascı gerekse Püriten ahlâkçıların zenginler ve yoksullar arasında bir ayrım yapmadıkları ancak işe duygular karıştığı andan itibaren Skolastiklerin zenginleri, Püritenlerinse yoksulları yeğledikleri görülmüştür. *Directory* başlıklı kitabında Baxter'in zenginliği mahkûm ettiği, yol açtığı tehlikeler ve yararsızlığına değindiği bölümler herhangi bir Thomascı dinî kurallar kitabına oranla çok daha fazladır.

Püriten ahlâk, inançlı insanları, düzenli bir hayat sürmeye teşvik ederken aslında neredeyse kelimesi kelimesine Thomascı ahlâkın buyruklarını yinelemekten başka bir şey yapmıyordu. Öğütlediği burjuva erdemlerse Skolastiklerin övgüler düzdükleri erdemlerin aynısıdır. 1.İnsanın kendini işine verip çok çalışması: *"industry".* Bu Tanrının bir isteğidir. Hiç kuşkusuz bütün yetenekler Tanrı tarafından bahşedilmiştir ancak Tanrı kendimizi geliştirmemizi istediğinden bizler de *"industrious"* olmak zorundayız. 2.Skolastik ahlâk gibi Püriten ahlâk da insana yalnızca yararlı şeylerle ilgilenmeyi salık vermektedir; spor, oyun, av, maskeli balo

türü şeyler kesinlikle mahkûm edilmekte ve kınanmaktadır. 3.Her ikisi de ölçülü olmayı salık vermektedir. Sefahat âlemlerine dalmak sarhoşluk, vs. en büyük günahlar arasında yer almaktadır.

XVII. yüzyılda Püriten ülkelerde uygulanan denetimin XV. yüzyıl İtalyan kentlerindekinden daha katı olduğu bilinmektedir.

Püritenler ve Skolastiklerin toplumsal ahlâk anlayışlarının doğasında ortaya ilk kez gerçek bir farkın çıktığı görülmektedir. Bu farkın özelliğini kısaca açıklamak gerekirse, Protestanlığın kendi yandaşlarındaki gösteriş ve büyüklük taslama arzusunu sanatsal düzeyde tamamen yok etmeye çalışmış olduğu söylenebilir.

Püriten ve Quaker ahlâk anlayışı tutumluluk zihniyetini pintilik aşamasına kadar götürerek yalnızca bu nedenden dolayı burjuva zihniyetiyle birbirine karıştırılan kapitalizme inanılmaz bir şekilde hizmet etmiştir. Faizle ödünç para verme yasağının kaldırılmasının kapitalizmin çok işine yaramış olduğunu söyleyenlere biz tam tersine asıl bu yasağın kapitalist zihniyetin gelişmesinde çok işe yaramış olduğu yanıtını vereceğiz. İlahiyatçıların tefecilik sorunu konusunda yaptıkları bu düşünsel değişikliğin uygulamada hiçbir işe yaramamış olduğu söylenebilir.

Püriten inancına sahip büyük girişimcilerin ortaya koydukları ürünleri yalnızca Püriten ahlâka bağlamak zorunda değiliz.

c. Yahudiler[170]

Yahudiler üzerine yazdığım sırada Thomascı etik konusunda yeterli bir bilgi birikimine sahip değildim. Bu yüzden diğerleri arasında hayatın irrasyonel ilkelere boyun eğmesinin ve zenginliğin koşul tanınmadan kabul edilmesi gibi Yahudi dinine ait kimi özel koşulları (Püritanizm öncesi) Hıristiyanlık din anlayışlarıyla karşılaştırdığımda bunları yalnızca Yahudilere özgü şeyler olarak değerlendirdim. Bu konuda yanılmışım. Yahudi din sistemine, özellikle de Yahudi ahlâk teolojisine ait bu çok önemli unsurlarla daha önceki sayfalarda göstermiş olduğumuz gibi ilkel Hıristiyanlığa ait Thomascılıkta da karşılaşılmaktadır. Bunda şaşıracak bir durum yoktur çünkü Thomascılığın belirgin özelliği Yahudi ahlâk yasasının, İlahî doğal yasanın çekirdeği olduğunu kesinlikle kabul etmiş olmasıdır. Püritanizm gibi Yahudilik de temel noktalarda Thomascılıktan farklı bir anlayışa sahip değildir.

Yahudi dininin de kapitalizmin ilk evrelerinde çok önemli bir rol oynadığı ve insanların hayatını çok özgün bir şekilde belirlemiş, yönlendirmiş olduğu söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında Yahudi dininin, önceki iki bölümde söz edilen dinlerden farklı özellikler taşıdığı söylenemez. Hattâ biz Yahudi dininin genelde hayat, özeldeyse ekonomik hayatı yönlendirme ve örgütleme konusundaki etkisinin diğer dinlere oranla daha da güçlü ve derinlemesine olduğunu söyleyeceğiz.

170 Sombart, 2008, 239-242; 267-275.

Bir ahlâk öğretisine benzeyen Yahudi hukuku, dinî sistemin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu hukuku yerli yerine oturtan varlık Tanrı olduğuna göre herhalde ahlâkî açıdan iyi ve hoş olmayan bir şeye izin vermezdi. Yahudi açısından ahlâk yasası ve ilahî emirler birbirlerinden ayrılmaz nosyonlardır.

Dünya halkları arasında en az dindar olanların Yahudiler olduğu söylenmiştir. Ancak kesinlikle emin olduğum bir şey varsa dünya halkları arasmda Tanrıdan en çok "korkanların" onlar olduğudur. Her zaman Tanrının öfkesini, gazabını üstlerine çekme kaygısı, saplantısı içinde yaşamışlardır. Bir dizi dışsal etken de aynı yönde hareket ederek genelde Yahudileri her zaman dinî buyruklara sadık olmaya ve onlara harfiyen uymaya itmiştir.

8. Kapitalist Ahlâk[171]

Kurucusu ne kadar büyük bir dehaya sahip olursa olsun bir din ancak dış çevre önceden belli koşulları yerine getirdiği takdirde ortaya çıkabilir. Bunlar yalnızca ekonomik koşullardan ibaret olmayıp aynı zamanda biyolojik ve etnolojik özelliklere de sahiptirler.

Oysa günümüze doğru geldikçe halkların sahip olduğu "özellik", Batı Avrupa tarihi boyunca insanın psikolojik hayatında giderek daha önemli bir yere sahip olan ekonomik çıkarlar nedeniyle ekonomik koşulların etkisi altında kalmıştır. İşte bu yüzden bir din ne kadar yeniyse o kadar çok ekonomik koşulların etkisi altında kalmak durumundadır.

Ekonomik unsur Thomascı sistemin gelişmesinde ve özellikle de Skolastiklerin XIV. ve XV. yüzyıllara ait ahlâkî öğretisinde biraz daha önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte erken Orta Çağ da Katolik dünyası temel unsurlarını hem içinde yaşamakta olduğu coğrafyadan çok uzak hem de kendisiyle aynı anda ortaya çıkmamış kaynaklardan ödünç almıştır. Burada Katolik inancının bir dinî deneyimler, gündelik hayata ait olguların insan üzerinde bıraktığı izlenimler, antik dönem felsefi öğretiler ve Yahudi halkının ahlâkî emirler sentezi olduğu çok açık bir şekilde görülmektedir.

Eğer Püritanizm burjuva hayat tarzının önemli bir günah işlenmemesi durumuyla uyumluluk gösterdiğini kabul etmişse, bu, ekonomik koşulların etkisi ve baskısıyla gerçekleşmiştir.

Daha önce büyük bir ekonomik sefalet içinde yaşamakta olan Almanya'da Lutherciliğin yapmış olduğu gibi kapitalizmin gerçekleştirdiği gelişmeleri görmezlikten gelmeleri mümkün değildi. Hiç kuşkusuz onun varlığını istemeye istemeye kabul ettiler ve ellerinden geldiğince kendi din anlayışlarıyla uzlaştırmaya çalıştılar.

Eski ahlâkçılar ve Luthercilerin yararlandıkları hukukî karşılaştırmaların yerini alan bu ticârî karşılaştırmalar, insanı, ruhunun kurtuluşunu Tanrıyla imzaladığı senet karşılığı satın almış olan biri gibi gören Püritanizme ait belirgin özelliklerden biridir.»

Püriten ilahiyatçılar bunları Yahudi meslektaşlarından ödünç almış olabilirler. Zaten bunları

171 Sombart, 2008, 275-283.

alış nedenleri Yahudi ilahiyat düşüncesinin kapitalizmle aşırı derecede haşır neşir olması ve yine söz konusu dönemde kapitalizmin ördüğü ağların yavaş yavaş dünyayı sarmaya başlamasıdır. Püriten vaizler öğretilerini yalnızca köylüler, feodal senyörler ve zanaatkârlardan oluşan bir çevreye yaymış olsalardı, dertlerini bu insanlara anlatabilmek amacıyla muhasebe, sermaye, faiz gibi sözcüklere başvurmak yapabilecekleri en büyük saçmalık olurdu.

Dinî (ya da felsefi) bir sistem kök salmaya başladığı andan itibaren onu oluşturan ve gözle görülmez bir hâleyle aydınlatan öğretiler de hayatın genelini ve özellikle de ekonomik yaşantıyı etkilemektedirler. Ekonomik öznelerin ruhsal durumlarının, sistemli bir şekilde geliştirilen ve kesinlikle uyulması istenen bu ahlâkî emirlerin etkisinden kaçabilmeleri çok şaşırtıcı bir şey olacaktır.

Bu etkinin biri kişisel diğeri nesnel olmak üzere kimi koşullara boyun eğmek durumunda olduğunu söylemeliyiz. Ahlâkî güçlerin ekonomik davranış üzerinde etkili olmasını sağlayan kişisel koşul şudur: Bu güçler insan ruhu üzerinde belli bir etkiye sahip olmak zorundadırlar. Uygulayacak, inanacak birini bulamadıktan sonra en kusursuz ahlâk bile bir işe yarayamaz.

Ahlâkî güçlerin etkinliğiyle ilgili *nesnel koşulsa* kapitalizmin ortaya çıktığı sırada kapitalist gelişme hızının yavaşlığına bakılarak anlaşılabilir.

Kapitalizmin ortaya çıkış aşamasında iki koşulun gerekleri yerme getirilmiş olup, ortaya çıkış biçimleri neye benzerse benzesin felsefe ve özellikle de din bir kez ahlâkî güç haline geldiklerinde kapitalist zihniyetin oluşumuna katkıda bulunmamış oldukları söylenemez. Başka terimlerle ifade etmek gerekirse ahlâkî öğretiler ve kapitalist zihniyet arasında kurmuş olduğumuz koşutluk çoğu kez bizim belirlediğimiz şekilde algılanmaktadır, yani ahlâkî emir neden olarak görüldüğü takdirde ekonomik öznelerin davranış biçimleri sonuç olarak yorumlanmak durumundadır.

Ahlâkî güçlerin kapitalist zihniyetin gelişmesine üç şekilde katkı yaptıkları görülmektedir:

1. Kapitalizme ve özellikle de temelinde akılcı düşünce ve her şeye bir yöntem kazandırmanın bulunduğu bir hayat anlayışına elverişli bir ortam oluşturmuşlar ve bu ortamın geliştirilmesinde erken antik çağ felsefesi ve üç temel din eşit düzeyde bir rol oynamışlardır;

2. Burjuva erdemleri kültürünün oluşmasına neden olmuşlar ve bu kültür hem antik çağ bilgeleri hem de üç din sistemi tarafından desteklenmiştir;

3. Kazanç aşkını frenleyerek ekonomik zihniyete kimi sınırlandırmalar getirilmesine katkıda bulunmuşlardır. Bu sonuç tartışmasız bir şekilde iki Hıristiyan mezhebin hesabına geçirilmek durumundadır çünkü vaazları sayesinde bunu yaşayan ve gerçek bir şeye dönüştürmüşlerdir. Keza kapitalizmin ilk dönemin sonuna kadar Hıristiyanlığın insan yanlısı ahlâk öğretiminin etkisinde kalmış olduğu söylenebilir. Bunun farkına varamayanların kapitalizmin başlangıcı konusunda bir fikir sahibi olabilmeleri mümkün değildir.

Kapitalizmin daha ilk evrelerinde Yahudilerin eski ekonomi ahlâk anlayışını yıkarak hiçbir sınır tanımayan, hayâsızlık üzerine oturan bir kazanç anlayışı geliştirdiklerini görmekteyiz. Bu düşüncelerin genel olarak kapitalist zihniyetin ayrılmaz bir parçası haline gelmesi ancak kapitalizmin en son aşamasında, yani en azından Protestan ülkelerdeki din duygusu yoğunluğunu büyük ölçüde yitirip Yahudiliğin etkisinin giderek yaygınlaşıp yerli yerine oturmaya başladığı bir sırada mümkün olmuştur. Öyleyse ahlâkî güçler, özellikle de din, kapitalizmin gelişip yaygınlaşmasında hayati bir rol oynamışlardır. Kapitalist atılım: Din duygusunun zayıflaması ve Yahudilere özgü din duygusunun sürüp gitmesi gibi iki karşıt gücün gerçekleştirdikleri eylemin bir sonucu gibi görülebilir.

Öte yandan ilk kapitalist dönemin sonundan bu yana nasıl gerçekleştiğini gördüğümüz ekonomik gelişmenin sorumluluğunu yalnızca ahlâkî güçlerin etkisine bağlamak fazla abartılı bir yaklaşım sergilemek olacaktır. Ahlâkî güçlere yüklemiş olduğumuz çok geniş bir eylem alanıyla ilgili değerlendirmeler aynı zamanda bu eylemin sınırlarını az çok belirlememize de yardımcı olmaktadırlar:

1.Ahlâkî değerler insanlar tarafından kabul edildiği, yani insanlar bunlara (sözcüğün geniş anlamında) "inandıkları" sürece, ahlâkî güçler (belli dış koşulların da varlığı sayesinde) kapitalist zihniyetin ortaya çıkması ve gelişmesinde kesinlikle belli bir etkiye sahip olmuşlardır.

2.Ancak insanların ahlâkî değerlere "inanıyor olmaları" kesinlikle bunların dışında başka etkilere maruz kalmadıkları anlamına gelemez. Aksi varsayım göz önünde bulundurulduğu takdirde aynı dinî sistemin her yerde aynı kapitalist zihniyetin oluşmasına yol açması gerekirdi ki, böyle bir şey söz konusu bile değildir (İtalya ve İspanya karşılaştırması yapılabilir) çünkü farklı dinî sistemlere bağlı ülkelerde (İtalya, Almanya, Amerika) aynı kapitalist zihniyetin doğmuş olduğunu gördük.

Kapitalizmin (ekonomik bir sistem olarak) ortaya çıkmasındaki en *önemli* etken servet birikimiyle birlikte oluşan kapitalist zihniyettir. Bunların dışında kalan birkaç unsurun etkisini de unutmamak gerekir. Salt ahlâkî özlemler hiçbir şekilde ekonomik *biçimlerin* ortaya çıkmasını sağlayamazlar. Daha önce kapitalizmin tamamıyla dinî motiflere dayandığı suçlaması yapıldığında, Max Weber bu yanlış anlamaya şiddetle karşı çıkmıştır.

Kapitalist zihniyeti oluşturan başka unsurların kimisine doğuştan sahip olunduğundan, ki bunlara *yetenekler* deniliyor, başka bir şekilde edinilmeleri imkânsızdır. Gözü pek girişimcinin yeteneği, yaratıcı spekülatörün yeteneği, ustaca hesap kitap yapabilenin yeteneği gibi. Dünyada bir aptalı bir dahiye; düşler âleminde dolanan birini iyi bir hesap ustasına dönüştürebilecek bir ahlâkî güç yoktur. Hiç kuşkusuz yetenekleri "geliştirebilmek" mümkündür. Mesela, (seçme yöntemiyle) sayılarını artırabilmek ve düzeylerini yükseltebilmek mümkündür ancak bunların oluşması kadar, gelişmesi ve seçilmesinde de ahlâkî güçler hiçbir rol oynamamaktadır.

Kapitalist zihniyeti oluşturan üçüncü özgün unsur *tekniklerdir.* Bunlar işleri özümseme, hesaplama, örgütleme, vs. yeteneğidir. Bütün bunlar da ahlâkî güçlerin müdahale alanı dışında kalan ve öğrenilen yeteneklerdir. Ahlâkî açıdan kusursuz bir adam yanlış bir muhasebe sisteminden yararlandığında ya da sürekli yanlış hesaplamalar yaptığında çok kötü bir kapitalist girişimci olmaya mahkûmdur.

İlk kapitalist dönemin sonundan bu yana, ahlâkî güçler, bizim Hıristiyan cemaatlerimizde kesinlikle belirgin bir güç kaybına uğramışlardır. Bu dönemden itibaren kapitalist zihniyet müthiş bir atılım yaparak yaşantımızda radikal dönüşümlere yol açmış olup, bu olay, gerek Katolik gerekse Protestan ülkelerde ahlâkî öğretilerin geçerliliklerini yitirmeleri sayesinde gerçekleşmiştir. Bu dönüşümlerin gerçekleşebilmesi için Katolik ve Protestan mezheplerinin ekonomik özneyi engelleme ve yönlendirmeye yönelik tüm setlerin yıkılması gerekmiştir. Bu dönüşümler tek bir ahlâkî ilkeye, yani Yahudi ahlâk anlayışına uyularak gerçekleştirilmiştir. Ancak daha ileri gitmeden, hemen şimdi altı çizilmesi gereken bir nokta varsa, o da, Yahudi ahlâkının etkisi ne kadar büyük olursa olsun, modern ekonomi insanının tüm varlık ve davranışlarının bunun tarafından belirlenmiş olduğunu söylemenin eleştirel akılla bağdaşmayacağıdır. Dolayısıyla modern kapitalizmin diğer kaynaklarıyla yaptığı atılım ve gösterdiği müthiş gelişmenin öteki nedenlerini araştırmak durumundayız. Bunlar kapitalizmin ilk döneminde ahlâkî güçlerle *rekabet* içine girdikten sonra XV. yüzyılın sonundan itibaren onların yerini almaya başlamışlardır.

9. Devlet[172]

Devletin kapitalist zihniyetin oluşumuna neden ve nasıl yardımcı olduğunu göstermeye çalışacağım. Ancak belli açılardan Devletin aynı zamanda bu gelişmenin elini kolunu bağlayıcı bir etkiye sahip olduğunu söylemezsek işimizi yarım yapmış sayılırız. Hiç kuşkusuz abartılı bir vergilendirme politikası çoğunlukla girişimci zihniyeti engelleyici hattâ boğucu bir sonuca yol açabilir. Kazançların çok üstüne çıkan bir vergilendirme ya sanayi alanını doğrudan vuracak ya da yabancı sanayi ile rekabet etme gücünü imkânsız kılacak olan bir yüksek ücret politikası güdülmesine yol açarak dolaylı bir şekilde vuracaktır ki, bu durumda şirketlerin yatırım yapma eğilimi giderek azalacaktır. Mesela, İspanya'da XVII. yüzyılda (Ranke) başlayan ekonomik gerileme ve XVIII. yüzyılda Hollanda sanayiindeki âni çöküşün nedeni büyük ölçüde bu ülkelerin güttükleri çok abartılı boyutlara ulaşmış vergilendirme politikalarıdır. Kötü bir sanayi ve ticaret politikasıyla birlikte sürdürülen yine az çok kötü bir vergilendirme politikası, girişimcilik anlayışı üzerinde engelleyici bir sonuca yol açabilir.

Modern Devlet, kapitalist zihniyetin karşısına "kötü" ya da "yanlış" vergilendirme, sanayi, ticaret politikalarıyla bir ilişkisi olmayan daha başka engeller çıkarmıştır. Bu engellerin kökeninde bulunan şeyse *kamusal borçlanmalardır.*

*A*skerî girişimler için Orta Çağ'ın sonundan itibaren kamu hâzinesinden ne kadar muazzam

172 Sombart, 2008, 284-298.

harcamalar yapılmış olduğundan söz etmiştim. Hükümetlerin yol açtığı bu kanamaların ilk sonuçlarından biri ekonomik gücün büyük ölçüde zayıflaması olmakla birlikte, daha sonraları birikimlerin bir kısmının üretime yönelik kullanımı yitirilen gücün bir kısmının yeniden kazanılmasını sağlamıştır.

İngiltere, Fransa, Hollanda gibi ülkelerde XVII. ve XVIII. yüzyıllar boyunca bu durum pek çok protesto eylemine yol açmıştır. Girişimcilik ruhuna ve kapitalist zihniyete sahip insanlar; para, ticaret ve sanayinin gelişmesine ve desteklenmesine yardımcı olmak yerine büyük kazançlar elde etmek isteyenlerin iştahını kabartan kamuya ait kasaların içine gömülüp kalıyor demekteydiler.

Devlet, daha önce görmüş olduğumuz gibi özellikle Fransa'da *vergi gelirlerini satışa çıkartarak* girişimcilik ruhunu boğmaya yönelik çok etkili bir silah bulmuş ve bu silah yüzyıllar boyunca Fransız kamu yaşantısının temel kurumlarından biri olarak kalmıştır. Bu, halka arz edilen Devlet tahvilleri gibi bir şey olmamakla birlikte aynı sonuçlara yol açmıştır.

Devletin kapitalizme destek olmasının birinci nedeni bu desteği vermek istemesidir. Devletin kapitalist çıkarlara destek olmak amacıyla aldığı bütün önlemler, düşünülerek, bilinçli bir şekilde kaleme alınmıştır.

Devletin en büyük kapitalist girişimcilerden biri olduğunu ve hep öyle kaldığını biliyoruz. Para kazanmak isteyen insanlar için kapitalist Devlet benzemeye çalıştıkları bir model olmuştur.

Ancak Devletin kapitalist zihniyetin gelişimi üzerinde oynadığı en önemli rol dolaylı yollardan ve özellikle de ekonomi politikaları aracılığıyla gerçekleştirdikleridir. Gerçekten de kapitalizmin ortaya çıkma aşamasında merkantilizm politikasının kapitalist çıkarların işine ne kadar çok yaramış olduğunu biliyoruz. Bu politikanın belirgin özelliklerinden birkaçını sayalım.

Devlet para kazanmak isteyen insanları kapitalizme, kapitalist girişimci olmaya itebilmek amacıyla elindeki bütün imkânları, gücü ve ikna yeteneğini kullanmıştır.

Kapitalist zihniyetin gelişmesi üzerinde önemli bir rol oynamış olan Devlet yönetimi altındaki meslek dalları arasında şunlar yer almaktadır:

1. *Askerî yönetimin* etkisi kendini değişik biçimlerde göstermektedir. Yahudilerin kusursuz bir tüccar halk olmalarının başlıca nedenlerinden biri, tarihî yazgılarının kendilerini iki bin yıl boyunca her türlü askerî etkinlikten uzak bir hayat sürdürmeye mahkûm etmiş olmasıdır ki, sonuç itibariyle bu durumun onları içlerinde barındırabilecekleri tüm savaşçı tiplerini tamamıyla saf dışı etmeye zorladığı söylenebilir.

XVIII. yüzyıldan bu yana sürdürülen askerî erdemleri gözden geçirirken, bunların burjuva erdemleri adı altında bildiklerimizden hiç de farklı olmadığını görüyoruz. Modern ordular örgütlenmeyi büyük kapitalist şirketlerden önce başarmış oldukları için de yine bu görüş

doğrultusunda, yani burjuva kültürü ve erdemlerinin oluşum sürecinde, kapitalist zihniyetin askerî zihniyetten etkilenmiş olduğunu söyleme hakkına sahip olmamız gerektiğini düşünüyorum.

Modern Devlet düzenli bir ordu oluşturduğunda hiçbir yöneticinin aklına bu yeni kurumun, patlayıcı bir madde gibi, eski Devlet anlayışını yok ederek, etnik bir unsurun yükselişine yol açacağı gibi bir düşünce gelmemiştir. Bu konuyla ilgili olarak Yahudilerden söz etmiştim. *Yahudiler* üstüne yazmış olduğum kitapta XVII. yüzyıldan itibaren askerî amaçlarını gerçekleştirebilmeleri için, prenslere, gereksinim duydukları büyük meblağlarda borç para verdiklerini ve bunu ya doğrudan kişisel bir borç şeklinde ya da ortaya çıkma sürecinde önemli bir role sahip oldukları borsa aracılığıyla yaptıklarını göstermiştim. Yine Yahudilerin ordulara yiyecek, giyecek, silah, vs. sağlama konusunda oynamış oldukları önemli rolden de söz etmiştim. Askerî alanda vermiş oldukları hizmetler onları yalnızca zenginleştirmekle kalmamış, yaşadıkları ülkedeki toplumsal konumlarını da geliştirmiştir. Bu konuda şöyle bir neden sonuç ilişkisi kurulabilir. Düzenli modern orduların oluşturulmasının ardından Yahudiler özgürleşmişler ve bu özgürleşme sonucunda Yahudilere özgü kapitalist zihniyet tüm dünyaya yayılmıştır.

Bu durum bizi kapitalist zihniyetin gelişmesi üzerinde büyük bir rol oynamış olan bir başka Devlet kurumundan söz etmeye götürmektedir:

2. *Malî İdare* kapitalist zihniyetin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu kurum aracılığıyla Yahudiler kendi varlıklarını kabul ettirme ve vazgeçilmez bir unsur haline gelebilmişlerdir. Bir kez daha üstünde durmak istediğimiz bir nokta varsa, o da Yahudilerin nüfuz alanını genişletmeye ve ekonomik hayat üzerindeki etkilerini artırmaya yönelik her şey aynı zamanda kapitalist zihniyetin gelişmesini hızlandırma özelliği taşıdığıdır. Özellikle de Yahudilerin doğuştan sahip oldukları yetenek ve eğilimlere en uygun ve en gelişmiş kapitalist zihniyet biçimlerine doğru bir gidişat olmuştur. Kapitalizmin bu en gelişmiş biçimlere doğru gidişatını etkileyen dört önemli etken vardır: 1. Yahudi kapitalistlerin sayısında görülen artış; 2. Yahudi zihniyetinin kapitalist girişimciler üzerindeki etkisi; 3. Bu zihniyetin giderek ekonomik hayatın çok çeşitli ve değişik alanlarını kapsaması; 4. İşleri yeni bir şekilde yürütme konusundaki değişkenler arasında seçim yapabilme imkânı.

Venedik, modern istatistiğin beşiği olarak görülebilir. Bu konudaki tek rakibinin Floransa olduğu söylenebilir. İrili ufaklı İtalyan prenslikleri de onları yakından izlemişlerdir... İtalyan Devletlerinde, yalnızca Muhammed dinine mensup ülkelere ait bir idarenin dış görünümlerini, eski ve güçlü bir ticaret ve sanayi eğilimiyle bilinçli bir şekilde uzlaştırarak gerçek bir istatistik biliminin temellerini atma çabasıyla karşılaşılmaktadır. Bilindiği üzere kapitalist zihniyetin en önemli unsurlarından birini oluşturan, toplumsal evrenin salt sayılarla temsil edilmesinin, zihinler üzerindeki etkisini "ölçebilmek" için biraz düşünmek ve bu zihinsel canlandırma biçiminin nicelik kazandırma eğilimi üzerinde belirleyici bir güce sahip olduğunu görmek yeterlidir.

İlkel cemaatlerde geçerli **ahlâkî** güçlerin ötesine geçen büyük çaplı (Tönnies'in bu sözcüğe vermiş olduğu anlama uygun olarak) "toplumsal" ilişkilerin oluşmasına yol açan kamu borçları; öte yandan toplumun ayakta kalabilmesi için, aşiret ya da kast gibi yapılanmaların ötesine geçen ilk büyük "sözleşmeler sisteminin" ortaya çıkmasına önayak olmuşlardır. Gelişmekte olan Devletler ve kentlerin büyük kamu borçları yönetimlerinde kapitalist değiş tokuş ekonomisinin temelinde bulunan ticârî sağlamlık, güven ve dürüstlük, uzun vadeli sözlerin verilmesi ve tutulması gibi uygulamalar, çok erken bir tarihten itibaren hayatın çok büyük bir bölümünde ne kadar zorunlu ve etkili araçlar olduklarını gösterme konusunda istisnai denilebilecek bir fırsat yakalamışlardır.

10. Göçler

Sapkınlığın kapitalist zihniyetin oldukça önemli kaynaklarından biri olduğu yadsınamaz. Dinî sapkınlığa ben bir de politik sapkınlığı ekleyecek ve kapitalist zihniyetin oluşmasında sapkınlığa bağlı ancak ondan daha da önemli bir başka toplumsal olgudan söz edeceğim.[173]

Avrupa'da Orta Çağ boyunca ve daha sonraki yüzyıllarda çok büyük ailelerin doğdukları ülkeyi terk ederek, başka yerde ev kurmaya gittikleri görülmektedir. Bu insanların çoğunlukla yerleştikleri ülkenin yerlilerine oranla kapitalist zihniyetten daha çok etkilenmiş ekonomik özneler olarak, oradaki kapitalist örgütlenmeye öncülük ettikleri görülmektedir. Bu durumda göçler ve kapitalist zihniyet tarihi arasındaki ilişkilerin araştırılması hayati bir öneme sahip olmaktadır.

Başlangıcı XVI. yüzyıla kadar giden bu kolektif göçleri üç gruba ayırabilmek mümkün:

1.Yahudi göçleri; 2.Hıristiyan göçleri, özellikle de din konusunda zulüm gördükleri için kaçıp giden Protestanlar; 3.Deniz aşırı ülke kolonizasyonu, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri. Elimden geldiğince kısa bir şekilde ve yalnızca gerekli ayrıntılara değinerek bu büyük hareketlerin dış görünüm açısından ne anlama geldikleri hakkında okuyucuya aşağı yukarı doğru sayılabilecek bilgiler vermeye çalışacağım, zira ayrıntılı bir açıklamaya girişmek bizi konumuzdan çok uzaklaştıracaktır. *1.Yahudi Göçleri* Babil'den bu yana, Yahudiler, sürekli göç eden bir halktır. Burada bizi özellikle ilgilendiren mekânsal yer değiştirmeler XV. yüzyılın başında başlayan ve 300.000 Yahudi'nin İspanya'dan kovulmasıyla ilgili olanlardır. Bu insanlar Navarre'ye, Fransa'ya, Portekiz'e ve doğuya gitmişlerdir. Pek çok İspanyol Yahudi'si İngiltere, Hollanda ve Almanya'nın Frankfurt ve Hamburg kentlerine göç etmiştir. Bu göçler Yukarı Almanya ve İtalyan kentlerinin Yahudileri kovmuş oldukları bir sırada gerçekleştirilmiştir. Doğu Avrupa'da yaşamakta olan Yahudiler, XVII. yüzyıldaki Kazak zulümlerine dayanamayıp, Orta Çağ boyunca dünyanın dört bir tarafından gelip yerleşmiş oldukları Polonya'yı terk etmeye başlamışlardır. Rus-Leh Yahudilerinin bu dağılma süreci, XIX. yüzyılın sonunda yeniden aktifleşen volkan yüzünden, neredeyse organik bir gelişme biçimine dönüşerek yüz binlerce insanı yerinden edip şanslarını Yeni Dünya'da denemelerine yol açmıştır Bu

173 Sombart, 2008, 298-312.

Doğulu Yahudi göçünün hiç abartmadan milyonlarca insanı kapsadığı söylenebilir. 1890-1905 yılları arasında yalnızca Doğu Prusya'dan 70.000 Yahudi'nin gittiği kayda geçirilmiştir.

2.Hıristiyan, Özellikle de Din Alanındaki Zulümlerden Kaçan Protestan Göçleri Reform hareketinden sonra bu göçler çok büyük boyutlara varmıştır. Bir anlamda göç alıp vermemiş hiçbir ülke yoktur. En büyük kayba uğrayan ülkenin Fransa olduğu bilinmektedir. Fransa aldığından çok daha fazla göçmen vermiştir. Bu göçlerin sayısal boyutu hakkında bir fikir verebilmek imkânsızdır. Yalnızca Avrupa sınırları içinde yüz binlerce insanın dinlerini değiştirmek yerine göç etmeyi yeğlemiş oldukları söylenebilir. Weiss, Nantes Fermanı'nın yürürlükten kaldırılmasından (1685) sonra (Fransa'da yaşamakta olan bir milyon Protestan'dan) 250-300.000 kişinin Fransa'yı terk ettiğini söylemektedir. Oysa XVI. yüzyılda göçler çoktan başlamıştı ve göç veren tek ülke Fransa değildi. Önemli olan göç etmiş insan sayısının yüz bin eksik ya da fazla olması değil, bu göçlerin ekonomik hayat üzerinde bırakmış olduğu etkilerdir. Bu göçlerin ne kadar önemli olduğu kolaylıkla tespit edilebilmektedir. Bunun için göçmenlerin yerleştikleri yeni ülkelerindeki etkinliklerin izini sürmek yeterlidir. Bu göçmenlerin her yerde kapitalizmin oluşmasına çok aktif bir şekilde katılmış, bankacılık ve sanayinin gelişmesini büyük ölçüde desteklemiş oldukları görülmektedir. Burada kapitalizmin gelişme sürecinde dinî zulümlerden kaçan göçmenlerin oynamış olduğu önemli rolü kısmen de olsa okuyucunun anlamasını sağlayabilmek önemlidir.

İngiltere›nin de kapitalist gelişmesini büyük ölçüde yabancı göçmenlere borçlu olduğu tartışılmaz bir olgu olmakla birlikte çok az kişi tarafından bilinir. XIV. yüzyılda oldukça çok sayıda İtalyan, İngiltere›ye yerleşerek bu ülkenin ekonomik hayatında kalıcı izler bırakmışlar mıdır sorusu oldukça ilginç bir soru olmakla birlikte şimdilik bu konuyu bir kenara bırakacağız.

3.Deniz Ötesi Toprakların, Özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'nin Kolonileştirilmesi Avrupa'dan Amerika'ya son iki yüzyıl içinde gerçekleştirilmiş olan kolektif göçlerin çapı şu ana kadar sözünü etmiş olduklarımızdan çok ama çok daha büyüktür.

Son kuşak göçmen kitlelerin etnik kompozisyonunda radikal bir değişiklikle karşılaşılmaktadır. Bu dönemde ağırlık artık İngiliz ve Alınanlarda değil İtalyan, Slav ve Yahudilerdedir.

11. Altın ve Gümüş Madenlerinin Bulunması[174]

1.Kapitalist zihniyetin gelişip serpilmesini sağlayacak bir çevreyle paraya dayalı bir ekonominin oluşması için belli miktarda metal paraya ihtiyaç vardır. Paraya dayalı ekonomi, ekonomik hayatı egemenliği altına alarak genelleştiğinde para giderek daha belirleyici bir unsur haline gelmiş ve günümüze kadar önemi hiç durmadan artmıştır. Böylelikle günümüzde paraya atfedilen önemin açıklanması da kolaylaşmaktadır. Paraya verilen bu büyük değer altın aşkının para aşkına dönüşmesine ve zenginleşme yarışının para kazanma tarafına çevrilmesine yol açmıştır. Avrupa tarihinde para en geç XIV. yüzyılın ortalarına doğru, en azından İtalya gibi ülkelerde, tartışılmaz bir güce sahip olmuştur…

174 Sombart, 2008, 312-322.

2.Para rezervinde bir artış olması özel servetlerde bir artış olmasına bağlıdır. Yerini belirlemenin güç olduğu pek çok dağınık noktada oldukça önemli miktarda para birikimiyle karşılaşılabilmektedir. Servetlerde görülen bu artışın para tutkusunu kamçılayarak kapitalist zihniyetin gelişip serpilmesine destek olduğunu görmüştük. Ruhunun bir özelliği olsa gerek, insan, ne kadar çok servete sahip olursa bir o kadar fazlasına sahip olmak istemektedir. Bu her dönemde ve her toplumda geçerli bir gözlemdir.

İnsanların nabzını yükseltmek istiyorsanız onlara bir parça altın göstermeniz yeterlidir.

3.Yukarıda betimlemiş olduğum olguyla ilişkili olarak, bir ülkedeki para rezervlerinin artışına bağladığım bir başka sonuçtan, yani spekülasyon tutkusundan söz etmek isterim. Bu olgu belki de para aşkı ile girişim zihniyetinin bir bileşimi gibi kabul edilebilir çünkü ikincil bir neden gibi görünebilecek para rezervlerindeki artış, spekülasyon yapma gibi bir bahanenin oluşmasına yol açabilmektedir.

Değerli maden rezervlerinde görülen artış, kapitalist zihniyetin ortaya çıkmasına değişik şekillerde katkıda bulunmuş olabilir. Öncelikle çok miktarda madenî para sahibi olmak belli bir ülkede yaşayan girişimcileri yatırıma teşvik etmiş olabilir. Colbert: "Para bir kez krallığa girdiğinde, ona sahip olma arzusu evrensel bir duygu olduğundan, insanlar, onun elden ele dolaşmasını sağlamaya çalışmaktadırlar" derken herhalde bundan söz ediyordu.

Değerli maden miktarının artış hızına bağlı olarak spekülatöre dönüşen girişimcilerin bu madenlerin işletmesine doğrudan ve etkin bir şekilde katılmak istedikleri gibi bir şey de söylenebilir. İnanılmaz fiyat artışlarına, yani XVII. yüzyıl sonunda ve XVIII. yüzyıl başında Avrupa'nın içinde bulunduğu ve XIX. yüzyıl ortasında ve sonunda sık sık karşılaşılan ekonomik koşullara benzer koşullara yol açmış olduğudur.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Fransa, özellikle dış ticareti aracılığıyla çok büyük miktarda nakit parayı kendine çekmeyi bilmiştir.

Ancak bir adım daha ileri giderek bu muazzam miktarlara ulaşan nakit paranın Fransa ve İngiltere'ye nereden geldiğini sorabiliriz. Fransa ve İngiltere'nin en yoğun ticârî ilişkilere sahip olduğu ülkelerden söz ederek bu soruya dolaylı bir şekilde yanıt vermiştim. Bu nakit paranın büyük bir çoğunluğu hattâ neredeyse tamamını gerçekten de Amerika'nın gümüş madenleriyle Brezilya akarsularından çıkartılan altın oluşturmaktadır.

Brezilya altını XVII. yüzyılda devreye girmiştir. Bu tarihten itibaren kapitalizmde yeni bir dönem başlamıştır. Gümüş yerini altına bırakmıştır. Bu yüzyıl sonunda çok zengin yataklara sahip olan *Minas geraes* keşfedilmiştir. 1701-1720 yılları arasında Brezilya altını 175.000.000 franga ulaşan bir değere sahiptir.

Şimdi 1680-1720 yılları arasında Batı Avrupa ekonomisinde yaşanan süreci daha iyi anlamaya başladığımız söylenebilir çünkü kapitalist zihniyetin gelişmesiyle değerli altın madenlerinin keşfi arasındaki bağlantıyı açıkça ortaya koymuş bulunuyoruz.

Bu artış kapitalizmin ortaya çıkmış olduğu XV. ve XVI. yüzyıllarda gerçekleşmiştir.

Buna karşın aynı koşulların oluşması durumunda bile Amerikan altın ve gümüş madenleri olmadan kapitalist zihniyetin hiç kuşkusuz tamamen farklı bir evrim sürecinden geçmiş olacağı söylenebilir.

12. Teknik[175]

Son beş yüzyılda tekniğe, özellikle de, üretim ve taşımaya yönelik tekniğe özgü gidişat göz önünde bulundurulmadan modern ekonomi insanının belli başlı özelliklerini anlayabilmek imkânsızdır.

Geniş anlamında teknik insanların belli hedeflere ulaşabilmek, belli amaçları gerçekleştirebilmek için yararlandıkları yöntemlerdir. Dar anlamda ise, somut nesnelerin akılcı bir şekilde kullanılmasını kolaylaştıran ya da mümkün kılan araçlardır.

Araçsal teknikten mal üretme amacıyla yararlanıldığı zaman buna üretim tekniği diyoruz. Kişilerin, malların ya da haberlerin bir yerden bir yere taşınmasını kolaylaştırdığında ya da mümkün kıldığında o zaman da ulaşım tekniklerinden söz ediyoruz.

Kendi başına "teknik", "toplumsal" değil zihinsel bir koşuldur. Bizi ilgilendiren sonuçlarsa ancak belli bir toplumsal örgütlenme çerçevesinde hayata geçirildiğinde bir işe yaramaktadırlar. Bu durumu toplumsal koşullar başlığı altında ele alıp inceleyebiliriz.

1484 yılından yani usturlabın icadından önce bir geminin denizde yolunu bulabilmesi imkânsız bir şeydi. Bu yüzden okyanus aşırı seferler düzenlenmesi söz konusu değildi. 1484 yılından itibaren bu seferlerin düzenlenmeye başlanması o zamanın girişimci ruhuna sahip insanlarında bir atılım yapmasına yol açmıştır. Yine hidrolik makinelerin (XVI. yüzyılda) bulunmasından önce madenlerde ancak belli bir derinliğe kadar inilebildiği ve içeride biriken suyu dışarı atmanın mümkün olmadığı söylenebilir.

Öte yandan modern tekniğin en önemli özelliklerinden biri sahip olduğu dönüştürme gücüdür.

XVII. yüzyıldan başlayarak, teknik, kişisel deneyimin payını azaltmaya ve doğa bilimlerinin verilerini temel olarak almaya çalışmıştır. Bu tarihten sonra şu ya da bu ustanın kişisel deneyimine dayanan yöntemler değil, bu konuyla ilgili insanlar tarafından üretilmiş, üstüne oturduğu yasalar bilinen ve başarılı olmasına kesin gözüyle bakılan uzun, bilinçli bir gözlemlemenin sonucu olan yöntemlere başvurulmaya başlanmıştır. Eskiden belli kurallara uyularak çalışılırken, şimdi, akılcı bir şekilde hareket etmek isteyenler için yeni keşfedilmiş ve uygulanmaya başlanmış ilkelere uymak asal bir görev olarak kabul edilmektedir.

Bir yandan eski ve modern teknik; diğer yandan zanaatkâr ve kapitalist arasındaki ekonomik

175 Sombart, 2008, 322-334.

zihniyet karşıtlığı somut bir şekilde ortadadır. Özellikle modern tekniğin etkisiyle ekonomi insanı daha belirgin amaçlara, daha bilinçli, daha akılcı bir düşünce biçimine sahip olmuştur. Yine tekniğin etkisiyle düşüncenin daha bir kesin, doğru hale geldiği ve bunun da özellikle tekniğin başta zaman olmak üzere yaratmış olduğu ve çok değişik büyüklükleri ölçme imkânı tanıyan yöntemler aracılığıyla gerçekleştirilmiş olduğu söylenebilir.

Cep saatinin keşfi modern ekonomi insanının entelektüel tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Ağır duvar saatleri X. yüzyılda keşfedilmişti. Bilinen ilk çarklara sahip saatin Fransa kralı V. Charles için 1364 yılında Heinrich von Wick tarafından yapıldığını biliyoruz. XIV. yüzyılda az çok önemli bütün İtalyan kentlerinde her saat başı çalan saatler vardı.

Günümüz ekonomi insanı hayat ve çalışma ritmini modern tekniğin büyük başarıları arasında yer alan demiryolları, telgraf ve telefona borçludur. Bu, üzerinde durulması gereksiz bir gerçektir. Başka unsurların da aynı sonuca ulaşılmasına katkıda bulunacaklarını göreceğiz ancak bu olguyu olasılaştıran, yaygınlaştıran ve genel geçer hale getiren şey tekniktir.

Günümüz ekonomi insanının zihinsel yönlendirilmesiyle dünyaya salt niceliksel bir anlam yüklemesinin tek sorumlusu modern tekniktir. Hiç kuşkusuz şeylerin değerlerini parayla ifade etme alışkanlığı bu zihniyetin oluşmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Ancak unutulmaması gereken bir şey varsa o da, modern bilimsel düşüncenin apaçık bir şekilde nitelikleri niceliklere indirgeme eğiliminde olduğudur. Kant, bize, bir olayı ortaya çıkaran yasaları ancak, onları matematiksel bir formül şeklinde ifade edebildiğimiz zaman gerçekten öğrenmiş olacağımızı söylemiyor mu?

Öyleyse burada da, diğer pek çok durumda olduğu gibi teknik aracılığıyla dışavurulan bilimsel düşüncenin gelişmesiyle kapitalist zihniyet arasında bir koşutluk bulunduğu söylenebilir. Son olarak dikkati, kapitalist zihniyet ile tekniğin gelişmesinin birbiriyle bağlantılı olduğunu ortaya koyan süreç kadar açık seçik bir psişik süreçler bütününün önemine çekmek istiyorum.

Söz konusu olan şey, çağımıza özgü muazzam teknik gelişmeler sonucunda yer değiştiren ve modern ekonomi insanının oluşumunda çok önemli bir rol oynayan hayati değerlerdir.

Teknik, hiçbir çekinme duygusuna kapılmadan bir alacak-verecek bilançosu çıkartabileceğimiz tek alandır. Devamlı bir başarı arayışı içinde olan kitlelerin, en cahil ve deneyimsiz insanların bile bu alandaki başarılar silsilesiyle ilgilenmemesi mümkün müdür? Telsiz, telgraf ve havacılık gibi konuların insanların ve özellikle de günümüz gençliğinin ilgisini, çok daha fazla çeker.

Modern zihniyetin bir başka özelliği olan maddî şeylere abartılı bir değer atfetme alışkanlığımızı yine önemli teknik gelişmelere borçluyuz. Çok kısa bir süre içinde zenginleştik. Teknik bizi veba ve kolera gibi korkulardan kurtardı hattâ bir ara sonsuza dek sürecek bir barışın gerçekleşebileceğini düşünmeye başladık. Bütün bunlarda insana tuhaf gelen bir şey yok. Bu koşullarda insanın bastırılmış içgüdülerinin, hiçbir şeyin keyfini bozmasına

izin vermeme arzusunun, refah ve konfor aşkının, idealist düşüncelerinin önüne geçtiği görülmektedir.

Modern ekonomi evrenimizin çarklarını döndüren bu insanlar ve teknik ilerlemelerin azdırdığı kazanç aşkı, günümüz ekonomi insanının ruhsal örgütlenmesinin temel unsurunu oluşturmaktadır.

Günümüz burjuvasının en belirgin özelliği insanın alınyazısı sorununa karşı tamamen duyarsızlaşmış olmasıdır. İnsan denilen varlık ekonomik değerler çizelgesi ve ekonomik çıkarlar alanının neredeyse tamamıyla dışına itilmiş durumdadır. Bugün yalnızca üretim, ulaşım ve fiyatların belirlenme süreciyle, vs. ilgilenilmektedir.

Ekonomi insanına özgü bu düşünce biçimi de aslında teknik dönüşümün bir sonucuna benzemektedir. Modern teknoloji, komutları yerine getiren organ olarak görülen insanı üretim sürecinden soyutlamıştır. Eski üretim sürecinde karşılaşılan organik bölümlenmede birliği, insan adlı canlı varlık sağlıyordu. Günümüzdeyse bölümlenme yalnızca mekanik bir özelliğe sahip olup, tamamıyla başarıya yönelik bir şekilde tasarlanmaktadır.

Doğal, yaşayan dünya bir harabeye dönüştürülerek bunun kalıntıları üzerine insan icadı ve cansız maddelerden oluşan yapay bir dünya kurulmuştur. Bu yaklaşım teknik kadar ekonomi için de geçerlidir. Teknik yöntemlerimizde görülen bu dönüşüm hiç tartışmasız bütün değerler skalamızı, dünya ve insana değin tüm değer yargılarımızı da dönüştürmüştür. Teknik yüzünden üretim sürecinin merkezindeki yerini yitiren insan, ekonomik ve kültürel değerini de yitirmiştir.

Tekniğin, kapitalist zihniyetin gelişmesi üzerinde, saymakla bitmeyecek kadar çok dolaylı etkiye sahip olduğu söylenebilir. Bu konuda ayrıntıya girmeden yalnızca iki önemli ve anlamlı örnek vermekle yetineceğim.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda ele geçirilen ve Avrupa'yı zenginleştiren büyük miktardaki altın ve gümüşün ortalığı kasıp kavuran ilk spekülasyon ateşi sırasında çok önemli bir rol oynadığını görmüştük. Gelişmiş bir teknik olmasaydı bu altın ve gümüşe sahip olabilmek mümkün olamazdı.

Su pompalama makinesinden daha önemli bir başka buluş da yine aynı döneme (1557) ait olup cıva kullanarak gümüş elde edilmesini sağlayan karma yöntemdir. Bu karma yöntem sayesinde, Cordilleres'in ağaçsız çıplak tepelerinde bile, düşük bir maliyetle büyük miktarda gümüş elde edilmiş, yani büyük kârlar sağlanmıştır.

Tekniğin, kapitalist zihniyetin gelişmesi üzerindeki diğer dolaylı etkisi konusunda vereceğimiz örnek, XIX. yüzyılda hızla artan nüfustur. Bu olgunun büyük ölçüde teknik gelişmelerden kaynaklandığı söylenebilir, zira söz konusu olan şey doğumlarda görülen artıştan çok, ölümlerde görülen azalmadır. Özünde bunun kökeninde iki ayrı teknik gelişme biçiminin bulunduğu söylenebilir. Birincisi sağlık koşullarında görülen gelişmedir. Salgın hastalıklara karşı oluşturulan mücadele araçları ve genel sağlık tekniğinde görülen gelişmelerse eskiden

büyük bir çoğunluğu kronik ve çoğunlukla düzenli olduğu söylenebilecek, açlıktan etkilenen nüfusun tamamının gıda ihtiyacının karşılanmasına yol açmışlardır.

Nüfusta görülen bu artış çağımıza özgü temel olaylardan biri olup, kapitalizmin gelişmesini iki şekilde doğrudan etkilemiştir. Bir yandan göçü özendirmiş, diğer yandan da girişimcilikten alınan zevkin artmasını sağlamıştır. Göçün yol açtığı sonuçlardan bir önceki bölümde söz etmiştim. Girişimcilikten zevk alma konusuna gelince, bunun kökeninde nüfus artışının bulunduğunu söylüyorum. Bunu şu gerekçelere dayandırıyorum: Nüfusta görülen hızlı artış kısa vadede ekonomik tansiyonun yükselmesine, dolayısıyla daha çok, olabildiğince çok üretim yapılmasına yol açmaktadır ki, bu da işleri yolunda giden ancak doğum oranı çok düşük olan bir nüfusu bekleyen stagnasyon tehlikesinin azalmasını sağlamaktadır.

XIX. yüzyıldaki nüfus artışı ve kapitalist zihniyetin gelişmesi birbirlerine paraleldir. Kapitalizmin Fransa'da yavaş gelişme nedeni nüfusun yavaş artışına bağlanabilir. Almanya ve İngiltere gibi ülkelerin bir önceki yüzyılda kapitalist atılım yapmasına yol açan şeyin hızlı ve küçümsenemeyecek bir nüfus artışı olduğunu söyleyebiliriz.

13. Kapitalizmin Özü[176]

Bir kez, kapitalizmin, kapitalist zihniyetin üretilmesini sağlayan *tek* kaynak olduğu düşüncesine karşı okuyucuyu uyarmak isterim. Bu düşünce tamamen yanlıştır. Kapitalist zihniyetin kapitalizmden başka kaynakları olduğuna kuşku yoktur. Ben daha da ileri giderek kapitalizm oluştuktan sonra bile başka güçlerin kapitalist zihniyetin gelişmesine yardımcı olduklarını söyleyeceğim. Bu çalışma boyunca sanırım bu olgunun doğruluğunu gösterdim. Belki de kapitalist zihniyetin oluşmasına katkıda bulunmuş olduklarını gördüğümüz bütün ahlâkî güçlerle toplumsal koşulların aslında (kapitalist) ekonomi koşullarının bir "sonucu" ya da "yansıması" olduğu gibi paradoksal bir görüşe geri dönmek isteniyor.

Kapitalist zihniyetin oluşumunda kapitalizmin hiçbir rol oynamadığını söylemek gibi bir niyetimiz yok. Hiç kuşkusuz, kapitalizm, bu zihniyeti beslemiş önemli kaynaklardan biri olup gelişip ilerledikçe kapitalist zihniyet üzerindeki etkisi artmış ve günü geldiğindeyse diğerlerinden daha baskın bir rol oynamıştır.

Burada (daha önce kimsenin ciddi bir şekilde ilgilenmediği) kapitalizmin bizzat kapitalist zihniyetin gelişmesi üzerindeki etkisinin ayrıntılı bir çözümlemesini sunuyoruz.

Ekonomik örgütlenmenin kusursuz denilebilecek bir düzeye ulaşmasında en büyük rolü kapitalizmin özünde var olan kendini kanıtlama, dayatma eğilimi oynamıştır. Burada, başka alanlarda da gözlemlenen özgün olaylardan biriyle karşı karşıya bulunduğumuz söylenebilir.

Kapitalist etkinliğin bu şekilde zorla yönlendirilmesine sonsuzluk özlemi olarak adlandırdığımız psikolojik ihtimal neden olmaktadır ki, bunun gerçekleşebilmesi ancak

176 Sombart, 2008, 342-298.

modern tekniğin gelişmesiyle mümkündür. Ancak belli sayıda koşul bir araya gelmeden tekniğin sonsuzluk özlemini hayata geçirebilmesi imkânsızdır. Bu koşullardan biri de zenginliğin insanı daha zengin olmaya iten psikolojik bir yasa olduğudur.

Modern tekniğin bilinen belirgin özelliklerinden biri de doğal sınırları, doğal ölçüleri tamamen dışlamasıdır. Girişimci, teknik buluşlardan kopmak istemediği takdirde (rekabet ve kârlarda görülen artış yasasının zorlamasıyla böyle bir şeyi arzulaması zaten söz konusu değildir) şirketinin üretim hacmini sonsuza dek büyütmekten başka seçeneğe sahip değildir. Modern tekniğe özgü yasalardan biri de her yeniliğin belli bir amaca hizmet eden üretim araçlarının artışına neden olmasıdır ki, bu da doğal olarak şirketin büyümesine yol açmaktadır.

Teknik zorlamanın tanıdığı özgürlük marjı son derece kısıtlıdır.

Daha önce de söylemiş olduğumuz gibi modern ekonomi insanı bir yandan işini sonsuza dek büyütme özlemi içindeyken bir yandan da olabildiğince küçültme özlemi duymaktadır. Şöyle ki: iş yoğunluğundaki artış nedeniyle en küçük zaman birimini bile değerlendirmeye çalışmakta ve daha önce betimlemiş olduğumuz günümüz ekonomik yaşantısına özgü ritmin çılgın boyutlara ulaşmasına yol açmaktadır.

Zamanı bu kadar değerli kılan ve ekonomik hayata böylesine hızlı bir ritm kazandıran şeyin teknik olduğunu biliyoruz. Bugünlerde Vatikan'da telefonun, Türkiye'de telgrafın bu kadar yaygın bir şekilde kullanılması, İspanya'nın bir baştan bir başa demiryolları ağıyla kaplanması, Vatikan, Türkiye ve İspanya'daki hayatın bu hızlı bir ritme boyun eğdiği anlamına gelemez. Zira teknik, bu hayat ritmini ancak kapitalizmin şekillendirmiş olduğu insan ruhu aracılığıyla oluşturabilmiştir. Ekonomik özneyi durup dinlenmeden istemeye zorlayan odur. Tekniğin insanları zorlama konusunda başvurduğu yöntem, onun herkesçe bilinen olağanüstü dünyasına ait pek çok ürünün ortaya çıkmasını sağlamış olan paranın dolanımını, sermayenin dönüş hızını arttırma arzusu adlı gizemli güçtür. Eşit koşullarda kâr ve fiyat düzeylerindeki artış, sermayenin dolanım ve yenilenme hızına bağlıdır. Sermaye ne kadar hızlı bir şekilde dönerse ürün o kadar ucuza mâl olmakta ve sonuç olarak kâr oranı o kadar yüksek olmaktadır.

Sermayelerin dolanım hızı makineler, ulaşım araçları ve alım satım kuruluşlarının gelişme hızına bağlıdır. Pek çok alanda karşılaşılan bu hız eğiliminin önümüze her gün ekonomik süreci birkaç saniyeliğine bile olsa kısaltmaya yönelik yeni yöntemlerle çıkan teknik tarafından kışkırtıldığı ve beslendiği görülmektedir. Tekniğin de desteğiyle yine kapitalizm, canı istemediği halde acele etmek zorunda kalan modern ekonomi insanının tinsel hayat ritmini belirlemektedir.

Sonsuza dek büyüyecek bir iş hacmi arzulayan kapitalizm bu ritmi de belirlemeye çalışmaktadır. Girişimci kendi hayatından bir dakika bile yitirmeden her geçen gün daha büyük bir iş hacmine sahip olmak istemektedir. Bu sonuncu gözlemle birlikte açıklamamızın

son halkasını oluşturan modern insana özgü ruhsal süreçlerin açıklanmasını tamamlamış oluyoruz.

Sağlıklı bir şekilde düşünebilen, aklı başında, çoğu kez üstün yetenek sahibi insanlar bir görev duygusu ya da düzeltilmesi gereken kötü bir durum nedeniyle değil de yalnızca kendi arzuları ve istekleriyle nasıl oluyor da hayatlarını iş dünyasına hasrediyorlar ve kalben ve ruhen kendilerini yalnızca bu işlere adayabiliyorlar?

Bu ruhsal duruma egemen olan duygunun yalnızlık ve terk edilmişlik duygusu olduğu, bunun bir tür psikolojik zorlamayla insanda girişimcilik tutkusuna, iş dünyasına katılma arzusunun doğmasına yol açtığı söylenebilir.

Yaşamını tamamıyla işlerine adayan bir adam sonunda ruhsal açıdan giderek duygusuzlaşmaya mahkûmdur. Dolayısıyla bu kişinin çevresindeki her şeyin içi kurumaya, sararıp solmaya başlamakta, bütün değerler yok olmaya yüz tutmaktadır. Bu girişimci için vatan yabancı bir toprak, bir tür sürgün yerine dönüşmektedir. Açıklanması imkânsız bir gizem perdesi gerisinde, doğa, sanat, edebiyat, devlet, dostlar ortadan kaybolmakta, girişimi bütün bunlarla uğraşacak "zaman" bulamamaktadır.

Kendini büyük bir yalnızlığa mahkûm eden ve mevcut hiçbir değere önem vermeyen bu insanın hayatta kalmasını sağlayacak bir şey kalmamış gibidir. Oysa bu insan yaşamak istemektedir, zira hayata dört elle sarılabilen biridir. Bu yüzden kendini yeni değerler yaratmaya zorlamakta ve bu değerleri içinden çıkmadığı iş dünyasından çekip almaktadır. Toprağın ayağının altından kayıp gitmesini engellemek ve son bir yaşama nedeninden yoksun kalmamak amacıyla kendisini yaptığı işin anlamlı ve değerli olduğuna inandırmaya çalışmak zorunda kalmaktadır. Doymak nedir bilmeyen bu adam tuhaf denilebilecek bir şekilde her gün içinde yaşadığı bu çölleşmiş evrende aniden yeni kaynaklar keşfetmekte, azla yetinmeyi öğrenmiş olduğu için de giderek daha büyük kâr oranlarına ulaşmış olmaktan, işlerinin giderek kusursuz ve büyüyen bir görünüm sunmasından zevk almaya başlamaktadır.

Girişimciyi iş dünyası adlı bu girdaba itmiş olan şey püritanizm değildir. Bu sonucu kapitalizme borçluyuz. O da bu sonuca girişimciyi ahlâksız bir duruma düşmekten koruyan din duygusu adlı son engelin yitirilmesinden sonra ulaşabilmiştir. "İşlerinin" hayatına anlam veren tek şey olabilmesi için girişimcinin görev duygusuna sahip olmasına gerek yoktur. Çünkü zamanla çölde bile yeni değerler keşfedebileceğini öğrenmiş ve yaptığı işi çekici kılacak niteliklerle donatmayı bilmiştir. Bu son biçimsel dönüşümle birlikte ekonomik hayat ahlâkî açıdan en çelişkili aşamasına ulaşmıştır.

Bilimsel sorunları incelerken biz de tam, pek çok olayı tek bir formülle ifade edebileceğimizi sandığımız bir sırada toprağın ayağımızın altından kayıp gittiği gibi bir izlenime kapılarak her zaman tedirgin oluyoruz. Bu nedenle de boyumuzu aşan malzemenin içinde boğulup gideceğimizi düşündüğümüz bir sırada karşımıza bizi bir seçim yapmaya zorlayan; sağlam zemine sahip bir adacığa sığınmak ya da yüzmeyi öğrenmek gibi iki ihtimalin çıktığını

görüyoruz. [177]

Bu kitap hiç kuşkusuz bugüne kadar kapitalist zihniyetin doğasını ve gelişmesini açıklamaya çalışan pek çok kalıplaşmış düşünceyi yerle bir etmiştir. Bu arada sosyalist literatürde "burjuvayla" ilgili bölümleri dolduran klişelerden söz etmeyi gereksiz bulmaktayım. Bu çalışma aynı zamanda Max Weber'in çok zekice varsayımlarına bile bir hayat hakkı tanımamaktadır.

Böyle bir duyguya kapılmak önünüze konulmuş olan değerlerin yadsınmasını gerektirir mi? Zeki bir adam bir gün iyi bir kitabın tek bir cümleyle özetlenebileceğini söylemişti. Eğer bu doğruysa benim kitabım iyi kitaplar kategorisine sokulamaz, tek cümlede ısrar edildiği takdirde şöyle bir şey söylememizde umarım bir sakınca yoktur: Kapitalist zihniyet sorununun doğası ve kökenleri olağanüstü bir şekilde karışık olup, bugüne kadar sanılandan ve sandığımdan çok daha karmaşık bir şeydir.

Bu şekilde ele alındığında burjuvanın doğası ve gelişimi konusunda şöyle bir manzarayla karşılaşılmaktadır. Bütün bu gelişmenin temelinde Roma İmparatorluğu'nun çökmesinden sonra ortaya çıkan halkların bulunduğu ve bunların Avrupa tarihini şekillendirmiş olduklarını hepimiz bildiğimizden, bu gelişmenin tüm özelliklerini belirlediğini de koşulsuz bir şekilde kabul etmek durumundayız. Bu halklar başlangıçtan, yani tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren dayanılması güç eğilimlere yol açan çok belirgin iki özelliğe sahiptirler: altın aşkı ve girişimcilik ruhu. Bu iki özelliğin uzun vadede birbirleri içinde eridikleri görülmektedir. Bu kaynaşma her ülkede ekonomik ya da başka özelliğe sahip güçlü örgütlenmelere yol açmıştır ancak her şeyden önce modern devlet ve onunla birlikte kapitalist zihniyetin gelişmesine çok büyük bir katkıda bulunmuş bir unsur varsa o da Avrupa'ya özgü etnik ruhun temel özellikleri arasında yer alan güçlü bir dinî ihtiyacın sonucu olan sapkın inançtır.

Bu eğilimler Avrupa toplumlarını dışa yönelik fetih ve girişimlerde bulunmaya itmiştir. Böylelikle altın aşkı ve girişimcilik anlayışlarını yüceltmelerini sağlayacak çok zengin değerli maden yatakları keşfetmişlerdir. Kurmuş oldukları koloniler zamanla kapitalizmin tohumlarının atıldığı fidanlıklara dönüşmüşlerdir.

Başlangıçta senyörlerin tekelinde bulunan ve bu yüzden büyük bir şiddet içeren girişimcilik anlayışının zamanla daha geniş kitleleri etkisi altına almakla birlikte, şiddetten tiksinen bu insanların çok daha yumuşak yöntemlerle para kazanabileceklerini görmüş oldukları söylenebilir. Bu dönüşüme, bu girişimcilik anlayışını yumuşatma sürecine en büyük katkıda bulunmuş olan şeyin Avrupa toplumlarına özgü belli bir zihniyet olduğu ve bunun da düzen ve tasarruf aşkı ile tedbirli ve hesaplı olma gibi özelliklere sahip olduğu görülmektedir.

Kapitalist zihniyetin gelişmesini iki döneme bölebiliriz: Birincisi XV. yüzyılın sonuna kadar uzanırken; İkincisi o dönemden başlayarak günümüze kadar süregelmiştir. Birinci dönemde kapitalizm henüz yeni doğarken kapitalist zihniyetin töreler ve ahlâk, öncelikle de Hıristiyan

177 Sombart, 2008, 353-358.

ahlâkının öğretileri ve talimatlarının egemenliği altında bulunduğu görülmektedir. XIX. yüzyılın sonundan itibaren her türlü engelleme ve kısıtlamadan kurtulmuş olduğu söylenebilir.

Kazancı hedefleyen kapitalist girişimi sonsuz bir birikim ve sınırsız bir zenginlik eğiliminden ayrı düşünebilmek imkânsızdır. Bu eğilimin ortaya çıkmasına şu koşulların yaratılmasıyla destek olunduğu görülmektedir:

1.Romano-Germen bir düşünce yapısının ürünü olan doğa bilimi modern tekniğin ortaya çıkmasını sağlamıştır;

2.Borsa, Yahudi düşüncesinin bir ürünüdür. Modern teknik ve modern borsanın bir araya gelmesiyle kazanç peşinde koşan kapitalizmin belirgin bir özelliği haline gelen sınır tanımama eğiliminin üretilmesine yol açan dışsal biçimler oluşmuştur; Bu özgürleşme sürecine en güçlü destek şuralardan gelmiştir:

3.XVII. yüzyıldan itibaren Yahudilerin Avrupa'daki ekonomik hayatı etkilemeye başladığı, sahip oldukları kendiliğinden denilebilecek sınırsız kazanç eğilimlerininse dinsel öğretileri tarafından büyük ölçüde desteklediği görülmektedir. Modern kapitalizmin oluşma sürecinde Yahudiler bir katalizör görevi yapmışlardır;

4.Başlangıçta kapitalist zihniyete âdetler ve ahlâk konusunda dayatılan kısıtlamalarda görülen gevşeme Hıristiyan halklarda da dinî duyguların gevşemesine yol açmıştır;

5.Göç eden ya da sürülen ekonomik öznelerin en çalışkan ve yetenekli olanları yabancı bir ülkeye yerleştikten sonra birbirlerine karşı artık hiçbir yükümlülük bağıyla bağlı ve ahlâkî kurallara uymak zorunda olmadıklarını düşünmeye başlamışlardır. Kapitalizm işte bu şekilde büyümüş, yaygınlaşmış ve gelişmiştir.

Zincirlerinden boşalan bu dev, yolu üzerinde ilerlemesine karşı çıkan bütün engelleri yıkıp dümdüz ederek ülkeden ülkeye yayılmaktadır.

Kapitalizm adlı bu devin doğa ve insanları yok ettiğini düşünenler günün birinde onun denetim altına alınabileceğini ve yıkıp geçmiş olduğu duvarların gerisine itilebileceğini ummaktadırlar. Bu sonuca ulaşabilmek içinse insanların ahlâkî açıdan ikna edilmelerinin yeterli olabileceği sanılmaktadır. Bana göre bunlar acınası türden girişimlerdir.

Bu dev, gücünden bir şey yitirmediği sürece yapılabilecek tek şey insanların hayatlarını ve sahip olduklarını koruyabilecek türden önlemler almaktır. İşçileri, yuvaları, vs. koruyabilecek itfaiye pompasına benzeyen türden koruyucu yasalar çıkartılarak bunlar, iyi örgütlenmiş ve düzgün insanlardan oluşan bir personele emanet edilebilir. Böylelikle uygarlık sınırlarımız içindeki huzur dolu yuvalara sıçrayan ateş parçalarını söndürebilmek mümkün olabilir.

Kapitalist zihniyet kendi yıkılış ve ölümüne yol açacak tohumu da bünyesinde taşımaktadır. Daha önce birçok kez kapitalist zihniyetin gerilemesine tanık olmuştuk. Mesela, XVI.

yüzyılda Almanya ve İtalya, XVIII. yüzyılda Hollanda ve Fransa, XIX. yüzyıl (ve günümüzde) İngiltere'de.

Bu gerilemenin kökeninde başka ne gibi koşullar bulunursa bulunsun, en önemli rol hiç kuşkusuz, geçmişte olduğu gibi gelecekte de etkisini gösterecek olan kapitalist zihniyetin özünde bulunan bir eğilim tarafından oynanacaktır. Bir rantiye yaşantısı içine gömülmek ya da senyörvari davranışların benimsenmesi kapitalist zihniyetin ayakta kalmasını sağlayan girişimcilik ruhunu her zaman öldürmüştür. Zenginleştikçe yağ bağlayan burjuva, elde ettiği gelirden bir rantiye gibi yararlanmaya, yani lüks bir yaşantı sürdürmeye ve bir soylu gibi kırda yaşaması gerektiğini düşünmeye başlamaktadır.

Günümüzde kapitalist zihniyeti tehdit eden bir başka tehlike de şirketlerde giderek büyüyen **bürokrasidir**. Kapitalist zihniyetten rantiyede kalmış olanları da bürokrasi alıp götürmektedir. Zira bürokratik bir örgütlenmenin yanısıra ekonomik akılcılık ve girişimcilik anlayışının mekanikleşmesi üzerine oturan devasa bir sanayide kapitalist zihniyete ayrılacak fazla bir yer kalmamaktadır. Bugün sahip olduğu canlılığı yitirdiği gün kapitalist zihniyetin başına neler gelebileceği bizi ilgilendirmiyor. Görme yetisini kaybeden dev belki de demokratik bir uygarlığı sırtında taşımaya mahkûm edilecektir. Belki de yeniden ilkel doğaya dönüşe tanık olacağız. Kim bilebilir ki?

B. İktisat Zihniyetinde Değişim

"Çalışmak, ticaret ve san'at erbabı olmak, el ele verip şirketler kurmak, güzel güzel, büyük fabrikalar tesis ederek, iç ve dış ticarette büyük işler başarmak dururken, muayyen bir maaşa razı olup, pasif bir köle gibi çalışmak, aklı başında kafası çalışan bir insan için reva mıdır? Vakıa me'muriyette bir şeref, bir saltanat var gibi görünürse de, hadd-i zatında hiç de öyle değildir. Bir taraftan aşağıya emir verirken, diğer taraftan yukarıdan aldığı emrin memuru ve tahakkümü altındadır(…) bütün hayatı boyunca işleri, başındaki amirin emirlerine itaatten ibarettir. Amma haram amma günah maişet kaygısı hepsini hoş gördürür."

Mehmed Zahid Kotku, Tasavvufi Ahlâk, 1975: 112.

1. Tanzimat ve Yeni İktisat Zihniyeti

Tanzimat döneminden başlayarak kapitalizm karşısında İslâm hakkında yorumlar yapılmaya başlamıştır. Bu çerçevede müslim-gayri müslim birçok Osmanlı aydını eserler verdi.

Klasik dönemde hakim düşünce olan insanın kendi kendine yetebilme, kanaatkar olma ve sahip olduğu ile yetinme anlayışı değişmeye başladı.

Özellikle 1860›lardan sonra Osmanlı basınında müslümanların girişimci bir anlayışa (teşebbüs-i şahsî) olmaları gerektiği düşüncesi işlendi. Burada, Tanzimat›ın getirdiği ve Türkiye›de bir millî burjuva sınıfının oluşturulması çerçevesinde İslâm›ın terakkiye veya

kalkınmaya engel olmadığı düşüncesinin esas olduğunu söyleyebiliriz.[178] Ahmed Midhat Efendi (1844-1912) gibi yazarlar bu temel düşünceyi bize özgü yapıya uyarlamaya çalışmışlardır (*Ekonomi-Politik* 1879).

Ahmet Cevdet Paşa da "Tarih-i Cevdet, Tezakir ve Ma'ruzat" gibi eserleri ile devrin iktisâdî siyasî ve sosyal yapısını aydınlatır. Paşa çok önemli bulduğu iktisâdî kalkınma için "halkın boş durmayıp sürekli çalışmasıyla meydana gelen emeğin semeresi" nitelemesini yapar. Bu amaçla bankaların kurulması, çiftçiye tohum verilmesi, arazilerin sulanması, hayvan cinslerinin ıslahı, yol yapımı, nehirlerin taşımacılıkta kullanılması, madenlerin işletilmesi, sanayinin canlandırılması konularını önemser. Paşa ülkenin iktisâdî kalkınması için devlet yöneticilerinin ve sultanların harcama yapmasını, bayındırlık ve imar faaliyetlerini önemser. Ona göre para basarak veya paranın ayarını bozarak bütçe açıkları giderilemez. Önemli olan paranın bolluğundan çok tedavül hızıdır. Bunu yolu da vatandaşların alışverişini artırmaktır ve bunlar devletin zoru ve baskısı ile değil, serbest piyasada mümkün olur. Dış borç sorunu için milli bir kredi müessesesi kurulmalıdır ve servet birikimini son derece olumsuz etkileyen gelişi güzel müsadere uygulamasından vazgeçilmelidir.

Ahmed Midhat Efendi serbest girişimi savunmak adına memuriyetten istifa ederek kendi işini kurmuş ve ilk iktisat kitabını yazıp yayınlamıştır. Üretim artışını sağlayacak korumacılığa dayalı iktisat politikalarını savunmaktadır. İthalatın serbest bırakılmasının ve gümrük vergisini kaldırmanın sanayileşmeyi engellediğini düşünür. Ona göre sadece makine ithalatından gümrük vergisi alınmamalıdır çünkü, üretimde makine kullanımı son derece önemlidir ve makine insanın maddeye hayat kazandırmasıdır.

İkinci Meşrutiyet›ten sonra konu yoğun bir şekilde ele alınmıştır.[179] Bu dönemle birlikte Müslüman-Türklerin ticârete atılmaları oluşmaya başlayan "millî iktisat" düşüncesinin de etkisiyle teşvik edilmeye başlamıştı.[180]

İkinci Meşrutiyet›in İslâmcı dergilerinde artık ticâret ve san›atla ilgili yazılara rastlanıyor, kâr, fâiz gibi kavramlar yeniden yorumlanıyordu. İslâm›ın temelde dünya hayatına değer vermediği görüşünün[181] yanında bunun çalışmayı ve ticârete atılmayı engellemeyeceği vurgulanıyordu.[182]

İkinci Meşrutiyet yıllarında Müslümanları iktisâdî faaliyetlere teşvik eden en etkili yayın organı İttihatçıların güdümündeki *İslâm Mecmuası'*ydı. "Millî iktisad"ı savunan bu dergi, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya Müslümanlarının ticâret ve san'attaki atılımlarına yer veriyor, Rusya'da oluşan Müslüman burjuvaziyi örnek gösteriyordu.[183]

178 "İslâm imiş devlete pa-bend-i terakki
Evvel yoğ idi iş bu rivayet yeni çıktı" (Ziya Paşa, Terkib-i Bend)

179 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Toprak, 1982, 52-55.

180 Toprak, 1982, 52.

181 Şeyhülislâm Mustafa Sabri, *İslâm›da Münakaşaya Hedef Olan Mes›eleler,* İst. 1978, s. 110.

182 Toprak, 1982, 53.

183 Toprak, 1982, 53.

Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Müslümanları tek başlarına ya da şirketler kurarak ticâret yapıyorlardı. Her tarafta yeni açılmış Müslüman dükkanları, mağazalar görülüyor, yeni yeni Müslüman şirketler doğuyordu.[184] Öte yandan Müslüman halk bu dükkanlardan, bu şirketlerden alış verişe teşvik ediliyor, bunun "millî himaye" gereği olduğu söyleniyordu.[185] Bu değişimlere rağmen Müslümanların anonim şirketçilik alanında varlık gösteremediklerini görüyoruz.[186] Yine Birinci Dünya Savaşı içinde kapitülasyonlar kaldırılmış, "millî iktisat" politikası izlenmiş, oluşacak "milli burjuvazi" için vurgunculuk göz yumulan bir faaliyet alanı haline gelmişti.

Bu atılımın benzeri 1983'lerden sonra da yaşandı. Bu tarihten itibaren Türk tüccarları dünya pazarlarına, yeniden, açıldılar.

2. Cumhuriyet dönemi ve Sabri F. Ülgener

İktisat Profesörü merhum Sabri F. Ülgener'in (1911-1983)[187] çeşitli eserleri İslâm ve Osmanlı iktisâdı konusunda değerli yaklaşımlar barındırmaktadır. Ülkemizde daha çok zihniyetle ilgili çalışmalarıyla tanınan Ülgener, Burjuvadan çok etkilenmiş ve Sombart'ın başvurduğu yöntemden esinlenip yararlanmıştır.

Ülgener, iktisâdî hayatın zihniyeti konusunu çok önemsemiş ve onu bir mesele olarak ele almış ve incelemiştir. Sabri Ülgener'e göre insanın hayatta karşılaştığı hadiseler bir takım ananeler ve ahlâk düsturlarından bağımsız olarak ele alınamaz. Dolayısıyla bu anane ve ahlâk kaideleri iktisâdî kaidelerin şekline ve derinliğine etki eder. Ülgener, insanların ekonomik faaliyetlerini, kendi kendilerini inandıracak meşruluk içinde yerine getireceklerini söyler.

Ülgener'e göre, iktisâdî faaliyet tarzına tesir eden tasavvurların, ideallerin, ahlâk umdelerinin tamamı birden 'ekonomi zihniyeti' denen ruh halini ortaya koyar. Ona göre, her ahlâk sisteminin çatısını kuruncaya kadar uzun bir oluş ve yoğruluş süreci vardır. Ancak bu oluş ve yoğruluş süreci dışarıya kapalı görünse de, aslında hem tarihinden hem de etrafından çok yoğun bir şekilde etkilenerek devam eder. Dolayısıyla ahlâk sistemi kendi değerleri ve idealleri üzerine temellenir.

Öncelikle «İktisâdî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri, İst. 1951) adlı eserini bu konuda ilk örnek olarak alabiliriz. Merhum hocamız vefatına yakın yıllarda konuyu bu asıl kitaptan hareketle tekrar ele alarak peşpeşe birçok kitap ve makale yayımlamıştır.

Eser dîvânlar, ahlâk kitapları kaynak ve delil edinilerek hazırlanmıştır. Bu çerçevede eserin dayandığı varsayım Osmanlı ictimaî-iktisâdî yapısının Ortaçağ feodalitesi içinde yeralmakla birlikte Avrupa'da feodaliteden kapitalizme geçilirken Osmanlılar'da çöküşe şahit

184 Toprak, 1982, 54.

185 Toprak, 1982, 55.

186 Toprak, 1982, 54.

187 Ülgener Sabri F. (1944), "İslâm hukuk ve ahlâk kaynaklarında iktisat siyaset meselesi", Ebu'l-ûla Mardin'e armağan, İst.

olunduğudur.

Yazar'a göre İslâmîyet, doğuş ve genişleme döneminde, özellikle doğu ticâreti gelişkin halde iken "liberal-ferdiyetçi temayüller" taşıyordu. Fakat bu kısa süren devrenin ardında "koyu Ortaçağ" gecikmemiştir; sonra bu Ortaçağı "Garp'ta olduğu gibi dar ve sert kalıplarından çıkarak tekrar ferdiyetçi-liberal bir görüşe ve bu sayede ticâret kapitalizminin mebdelerine bağlayacak olan ileri adımlar yine birçok sebeplerle daha başlangıçta duraklayıp kalmıştır".[188]

> *Ülgener›e göre, Ortaçağ feodalitesinin Batı ile Osmanlı iktisâdını ayırdığı nokta dış ticâretteki değişmelerle oluşuyor: Deniz, özellikle okyanus ticâreti kara ticâretini ikinci plana itmişti.*[189] *Batı sömürüsü dış ülkelere yönelirken siyâsî genişleme devrinin sonlarına gelen Osmanlı iktisâdî ister istemez iç sömürüye dayanıyordu: "ihtikârın kaba ve haşin çeşitleriyle müstehlike biraz daha yükleniş; mahsulünü ve el emeğini ucuza kapatarak yerli müstahsili biraz daha hırpalayış".*[190] *Küçük üreticiyi kendilerine bağımlı kılan bu «tüccar-ı zevi›l-yesâr» kapitalizmin «müjdecisi» müteşebbis prototipi olma vasfını aşamamıştır.*

Osmanlı iktisâdî "feodalite" den kapitalizme geçemeyişinin sebepleri ekonominin iş hayatı, serveti, kıymet müvazenesi ve insani açılarından ele alınabilir. Bu sebepler zamanla kökleşerek bir dönemin, iktisâdî inhitat döneminin özelliklerini oluşturmuşlardır:[191]

1. İş hayatı: Çalışma tarzı ve temposu âtıl ve durgundur. İş ve meslek tutma alışkanlığa ve geleneğe bağlıdır.

2. Servetin menşe'i genellikle iktisat dışıdır ve büyük kısmı siyâsî menşe'lidir: Servet yine büyük ölçüde "iktisat dışı" maksatlar uğruna, gösteriş, mevki ve mansıb vs. yolunda kullanılır, fazlası gömülenir: "İnhitat devri zengininin en kısa tarifi... Zihniyeti toprağa dayalı, maddesi toprak altında gömülü"

Osmanlı iktisâdında, kapitalist anlamda, sermaye birikimi de bu yüzden görülmemektedir: "İnhitat devri serveti, öyle anlaşılıyor ki, elde edilmesi gibi tüketilmesi de hiç bir zaman tipik bir tekrarlanma göstermeyen, vakadan vakaya değişik şekilleriyle daima bir defaya münhasır kalan tarihî-ferdî bir kategori olmaktan ileri varamamıştır".[192]

3. Kıymet müvazenesi: İstihlakçi (tüketici) bir zihniyet hâkimdir. İktisat rejimi istihlake göre ayarlıdır. Bir noktada "Ortaçağ ve bilhassa inhitat devri iktisâdınca, istihlake ve sarfiyata göre ayarlı iktisat rejimi diyoruz... Önce istihlake ve masrafa hakkını tanıyan ve arkasısıra irat (gelir) kaynaklarını onlara yetiştirmeye çalışan bir rejim!"[193]

4. İnsana ağalık, efendilik şuuru ve atalet hâkimdir. Kendiliğinden davranabilme kaabiliyeti

188 Ülgener, 1951, 20.

189 Ülgener, 1951, 137.

190 Ülgener, 1951, 131.

191 Ülgener, 1951, 196-7; 200-4.

192 Ülgener, 1951, 177.

193 Ülgener, 1951, 187.

noksandır. Zekâ ve zihnî murakabe eksikliği vardır. Götürü hesap görür.

Bütün bunlara rağmen Osmanlı ekonomisinde kapitalizmi "müjdeleyen" girişimci prototipleri çıkabilmiştir, hatta bunlar küçük üreticiyi kendine bağımlı kılan yapıya da sahiptirler.

Ülgener, Batı›nın iktisâdî ve ictimaî değişimini ideal bir mihver olarak almış Osmanlı-İslâm iktisâdındaki ve sosyal hayatındaki gerilemeyi bu mihvere dahil olamayan bir kötü durum olarak yorumlamıştır. Elde mevcut saf kaynaklar değerlendirildiğinde bizce de bir gerileme söz konusudur. Fakat hayıflanılacak olan nokta kanaatimizce kapitalizme geçemeyiş olmamalıdır. Zira bu geçişi engelleyen birinci planda İslâmdan kaynaklanan ilkelerdir: Sömürüye, sömürgeciliğe, adaletsizliğe, fâiz ve spekülatif işlemlere, ferdî çıkarcılığa karşı olan ilkeler. Gerileme, İslâmı savunma ve canlılığı ile yaşatmayı engellediği; kapitalizmin hâkimiyetini kurmasını kolaylaştırdığı için üzülecek bir dönem ve fakat geleceğe ait hazırlıklar için değerlendirilmesi gereken bir tecrübe birikimidir.

"Halbuki mesele bizce, yakından tetkik edildiği zaman tamamı ile basit ve vazıhtır; hayatta karşılaştığımız hadiseleri ne kadar maddî-haricî âmillerle izaha çalışırsak çalışalım, bilerek veya bilmeyerek bir takım ananelerin, itiyatların, ahlâk düsturlarının tesiri altında yaşadığımızı inkar edemeyiz. Bütün bu itiyatlar, ahlâk kaideleri iktisâdî faaliyetimizin şekline ve vüs'atine (genişlik, bolluk, mâlî iktidar) müessir olmaktan geri kalmazlar, bizi muhitimize zaman zaman değişik ölçülerde yaklaştırır veya uzaklaştırırlar. Zaten ekonomi faaliyeti de, ihtiyaç tatmini vasıtalarının mahdudiyetini bir dereceye kadar hafifletebilmek için, bizi bir taraftan maddî ve sosyal muhitimize, diğer taraftan da müstakbel zaman ölçülerine yaklaştıran bir faaliyet demektir. Fakat bu tarife nazaran ekonomi faaliyetinin yalnız harici vasıtalara münhasır gözle görülebilir maddî bir hareketten ibaret olduğunu zannetmemeliyiz; insanlar yalnız şu veya bu şekilde hareket etmekle kalmazlar, ayni zamanda o hareket tarzının meşru olduğuna kendi kendilerini inandırmak için faaliyetlerine çok defa farkında olmayarak, manevi varlıklarından da bazı şeyler katmak ihtiyacını hissederler; işte fertlerin iktisâdî faaliyet tarzına müessir olan (veya hiç değilse o faaliyete ahlâken meşruiyet imkânlarını temine çalışan) tasavvurların, ideallerin, ahlâk düsturlarının heyeti umumiyesi «ekonomi zihniyeti" ismini verdiğimiz muayyen bir ruhi haleti ortaya çıkarır."[194]

"Tarihte her ahlâk sistemi gibi ortaçağ ahlâkının da, çatısını kuruncaya kadar, uzun bir oluş ve yoğruluşu vardır. Fakat bu yoğrulma, dış hayatla ilişiği olmadan sade kendi unsurları ile örülüp tamamlanma demek değildir. Umumiyetle herhangi bir devrin ahlâk sistemi dışarıya doğru ne kadar kapalı görünürse görünsün, normlarını yalnız kendi içinde hazırlayıp yoktan var eder gibi meydana koymaz; belki maziden devraldığı veya muhitinde hazır bulduğu bir sıra kıymet ve ideal üzerine temellenir."[195]

Ülgener Melâmî zihniyetin, Batı'da görülen "burjuva" kimliğinin çalışkanlık, tutumluluk, zâhidlik özelliklerini taşıdığını biliyordu. 'İktisâd ahlâkı'na dinin etkisinin tasavvuf kanalından

194 *Ülgener, İktisâdi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri, 1940, 357.*

195 Ülgener, 1951, 44.

nüfuz etmiş veya yürümüş olabileceği kanısındadır. Kapitalizmin ortaya çıkmasına engel olan "Ortaçağ ahlâkı"dır diye düşünüyordu.

Çünkü Bayramî Melâmetiliği Anadolu'nun düzenini Kur'an iktisâdî adl/nizam-ı âlem fikrinin merkezindedir. Ülgener'in sorduğu sorunun cevabı da buydu: "Melâmîlik dağınık ve üstü örtülü kalarak, tabanda sürekli iz bırakamadı. Bâtınîlik zikr, ayin, cezbe, telkinle irili ufaklı şehir ve kasabaların orta sınıf halkına uzandı".[196]

Ülgener›e göre, mal ve servet düşkünlüğünün gerçek nedeni, siyasal hayatta paye ve iktidar sahibi olma, lüks ve saltanat içinde yaşamak, unvan ve asalet satmak, şan ve şöhret peşinde başkaları ile yarışmaktır. Ülgener, bu durumu feodal cemiyet nizamının asırlarca biriktirdiği ağalık ve efendilik şuurunun akisleri olarak görür. [197] Ülgener'in bu tespitleri bugün belki daha da önemli hale geldi.

VI. Çağdaş Müslümanlar ve Ahlâkî-İktisâdî Göstergeler

1. İnsanî gelişme

Sağlık, eğitim ve gerçek gelir seviyelerinin dikkate alındığı İnsanî Gelişme Endeksi ülkelerin sosyo-ekonomik göstergelerinin başında kabul edilmektedir. Bir başka deyişle insanî gelişme artan zenginliğin ortalama ömrü, okur-yazarlığı arttırma, bebek ölümlerini azaltma gibi kaliteye yönelik durumları gösteriyor.[198] Bu indeks, tartışılmakla birlikte, İslâm ülkelerini ve Türkiye'yi geri sıralarda göstermektedir.

Yukarıdaki rakamlardan anlaşılacağı üzere İslâm ülkeleri insanî gelişmeye ancak 30. sırada katılabilmektedirler. Yüksek seviyede insanî gelişme gösterdiği kabul edilen 70 ülkenin ancak 16 tanesi İslâm İşbirliği Teşkilatı (İİT) ülkesidir. Orta ve düşük seviyede ise çok sayıda İİT ülkesi bulunmaktadır.

İslâm ülkeleri arasındaki gelir dağılımının çok farklı olduğunu biliyoruz. Bir kere İslâm ülkelerindeki fert başına düşen ortalama GSMH 1064 dolar olup dünya ortalaması olan 2692 doların çok altındadır. 1983 rakamlarına göre fert başına GSMH Birleşik Arap Emirlikleri›nde 22.870 dolar, Katar›da 21.210 dolar, Kuveyt›te 17.880 dolar, Suudî Arabistan›da 12.230 dolar ve Bahreyn›de 10.510 dolar iken bu rakam Çad›da 80 dolara düşmektedir. Yine bu rakam Arap ülkelerinde 2500, Asya İslâm ülkelerinde 700, Afrika İslâm ülkelerinde 400 dolar civarındadır.[199]

İslâm ülkelerinde düşük gelirli yüzdeye düşen payla en yüksek gelirli yüzdeye düşen payın farkı oldukça büyüktür. Bu âdil olmayan gelir dağılımından kaynaklanmış olmalıdır.

196 Ülgener, Zihniyet ve Din, Der yay. 1981:86.

197 *Ülgener, 1951, 45.*

198 İnsanî Gelişme Göstergesi (*Human Development Index*), uzun ömür, okur yazar oranı, eğitim seviyesi doğrultusunda hazırlanan bir ölçümdür.

199 M. Kaya, Turkstudent.net

2. İslâmî gelişme

George Washington Üniversitesi'nden Scheherazade S. Rahman ve Hossein Askari'nin uluslararası bir akademik dergide (Global Economy Journal) yayımlanan "İslâm Ülkeleri Ne Kadar İslâmî?" adlı makalede halkının çoğunluğu Müslüman, halkı Müslüman olmayan ve adı veya anayasasında İslâm ülkesi olduğu belirtilen ülkelerin tümü incelendiğinde, İslâm ülkelerinin İslâm'la neredeyse hiçbir bağının olmadığı tespit edildi.

Makale dinin ekonomik gelişmeler üzerinde bağımlı mı yoksa bağımsız bir değişken mi olduğu sorusundan hareket ediyor. Yazarlar, din eğer bağımsız bir değişken ise; politik ekonomi, ekonomik performans, etkin üretim kapasitesi, çalışma ahlâkı gibi konuları etkileyen bir değişken olabileceği görüşündeler.

İslâmî öğretilerin, insanlara verilen özgür iradenin dışında, sosyo-ekonomik kurallar, ekonomik sistemler, ahlâk, hukuk sistemi ve yönetim şekli gibi konuların nasıl şekillendirilmesi gerektiği hakkında kurallar getirdiğini söylüyorlar. 'İslâmî öğretileri belirli bir ideoloji altında tanımlamak gerekir ise «ahlâkî değerleri temel alan, eşitliğe dayalı liberal bir sistem»olarak isimlendirilebileceğini düşünüyorlar. İslâm öğretisinde, toplumun haklarının kişinin haklarından daha önde geldiğini söylüyor yazarlar. Bunu sağlayan kurallar arasında 'zarar verilmemesi,' israf ve tahribin engellenmesi, gereksiz lüks ve şatafattan kaçınılması, ahlâkî olmayan yollarla gelir üretilmemesi yer alıyor. İslâm›da kişisel mülkiyet hakları korunuyor ancak toplum menfaatiyle çatıştığı yerlerde toplum hakları öne çıkıyor.

Rahman ve Askari 2010 yılında, İslâm ülkelerinin ne ölçüde İslâmî olduklarını ve ekonomik İslâmî ilkelerini ne düzeyde uyguladıklarını araştırmıştı.[200] Bunun için doğrudan Kur'an'dan ve güvenilir hadis kitaplarından yararlandılar ve bu kaynaklarda yer alan ilkelerden hareketle "Ekonomik İslâmîlik Endeksi" (Economic Islamicity Index) adını verdikleri bir ölçüm geliştirdiler. Araştırmacılar Ekonomik İslâmîlik Endeksi'ni, daha önce üzerinde çalıştıkları Katoliklik Ekonomik Endeksi'ne (Catholicity Economic Index) kıyasla daha kolay oluşturduklarını belirttiler. Bunun nedenini İncil'le karşılaştırıldığında Kur'an'ın, insanın sosyal ve özel alanlarını içine alan çok açık kurallar koyması ve düzenlemeler yapması olarak açıkladılar. Bu kurallar ibadet, kendini kontrol, hukuk, bireysel haklar, ekonomik yapı, vergilendirme, ticari ve özel anlaşmalar, para alışverişi ve bunun gibi daha birçok alanı kapsamaktadır.

"How Islamic Are Islamic Countries?" çalışmasında yazarlar 208 ülkenin İslâmîliğini ölçmüşler. Çalışma iki bölümden oluşuyor:

1. İslâmî diyebileceğimiz bir ülkenin politikalarını şekillendiren önemli İslâmî öğretilerin incelenmesi,

2. İslâmî öğretilere bağlılığın ölçümü için kullanılabilecek bir İslâmîlik endeksi ortaya konması.

200 Rahman SS, Askari H.: An Economic Islamicity Index. Global Economy Journal 2010; 10:3.

Çalışma, ekonominin dine veya dinin ekonomiye etkisini ölçen diğer çalışmalara atıfta bulunarak önce kendilerine İslâmî diyen ülkeler ne ölçüde İslâmî ona bakmak lazım diyor ve 8 sayfa boyunca İslâmın adalet, iktisat, zimmilerle ilişkiler, idarecilik, hürriyet ve insan hakları gibi konulardakı görüşlerini Kur'an ve Sünnetten açıklamaya çalışıyor. Daha sonra da bu temellere dayanarak bir İslâmîlik endeksi ortaya konuyor. İslâmîlik endeksi aslında 4 farklı endeksin birleşmesinden oluşuyor:

1. Ekonomik İslâmîlik Endeksi (EI2),
2. Kanuni ve İdari İslâmîlik Endeksi (LGI2),
3. İnsan ve Siyasî Haklar İslâmîlik Endeksi (HPI2),
4. Uluslararası İlişkilerİslâmîlikEndeksi (IRI2)

I2 = (EI2)+(LGI2)+(HPI2)+(IRI2).

Batı medyası ve akademik çevrelerde İslâm dininin doğrudan veya dolaylı olarak İslâm ülkelerinin ekonomik performansları üzerinde olumsuz etkileri olduğu konusunda yaygın bir görüş birliği vardır. Özellikle Bernard Lewis ve Timur Kuran Arap âleminde uygulanan İslâm'ın modernleşmeyi ve gelişmeyi engellediğini, İslâm dünyasında kutsal geçmişe dönme özlemiyle, yeni olan birçok uygulamanın dogmatik bir şekilde reddedildiğini ileri sürmüşlerdir.[201] T. Kuran, daha ileri giderek, İslâm'ın kutsal kitabının kadercilik, tembellik, meraksızlık, bilime inançsızlık, batıl inançlar, muhafazakârlık ve gelenekçiliği öne çıkarttığı için ekonomik gelişmeyi engellediğini savunmuştur.

A. Mirakhor ve H. Askari, T. Kuran'a karşı çıktılar. Onlara göre, son 30 yıldır İslâm ekonomisi literatürü üzerinde yapılan araştırmalar, İslâm'ın en azından iki temel ilkesi konusunda fikir birliği sağlamıştır. Bunlar "adalet"ve "eşitliktir". İslâm öğretisi bütün davranışları bu iki etik ilkenin ışığında değerlendirir.[202] Ayrıca İslâm dini, Batılı yorumcuların da birçok defa atıfta bulundukları gibi, özel mülkiyet hakkını, ticarette kârın meşruluğunu, sıkı çalışma geleneğini ve ekonomik başarı ile ilahi ödül arasındaki ilişkiyi onaylamıştır. Bu nedenle İslâm'ın hızlı ekonomik gelişmeyi, hatta güçlü veya zayıf bir kapitalist sistemi dışladığını düşünmek gerçekçi değildir. Diğer taraftan İslâmî ilkeler, sosyal adaletsizlik ve vahşi ekonomik uygulamalarla sağlanacak ekonomik gelişmeyle bağdaşmaz. Bütün bunların yanı sıra çalışmak, sadece ihtiyaçların ve isteklerin karşılanması için değil, aynı zamanda toplumun bütün üyeleri için bir görev ve sorumluluktur.[203]

Rahman ve Askari, İslâm ülkelerini ekonominin üç ana boyutu üzerinden incelemiştir.

201 Kuran T.: Economic underdevelopment in the Middle East: the historical role of culture, instutions and religion [İnternet] Uygun erişim:http://www.afd.fr/webdav/shared/PORTAILS/PUBLICATIONS/EUDN/EUDN2007/Kur'an.pdf
Lewis B.: Root causes. What went wrong: Western impact and Middle Eastern response. New York, Oxford University Press; 2002.

202 Mirakhor A., A note on Islamic Economics [İnternet] Uygun erişim:https://uaelaws.files.wordpress.com/2012/05/a-note-on-İslâmîc-economics.pdf

203 Mirakhor A.: The general charecteristics of economic system. New York, Global Scholarly Publication; 2003.

Bu boyutlar, *hukuk sistemi ve yönetim*, *insan hakları ve politik haklar* ve *uluslararası ilişkiler* alanlarını kapsamaktadır. Yapılan araştırma İslâm ülkelerinin ekonomik sistem ve politikalarına ve ekonomik sosyal adalet uygulamalarına odaklanmıştır. Ayrıca İslâmiyet'in ilk yıllarında Medine'de Hz. Muhammed'in uygulamaları Müslüman ülkeler için mükemmel bir örnek oluşturur. Ancak araştırmacılara göre günümüzde İslâmî doktrini uygulamak konusunda anlaşmazlıklar hala devam etmektedir.

Ekonomik İslâmîlik (EI) Endeksi, *kendini Müslüman kabul eden ülkelerin izledikleri politikaları*, *başarıları* ve *İslâmî ekonomik ilkelerle ilgili uygulamalarını* değerlendirmiş ve sıralamıştır. Araştırmacılar, tüm İslâm ülkelerinin ekonomilerini *ilkeler*, *adalet*, *politikalar ve yönergeler* açısından ayrıntılı olarak değerlendirmenin zorluğunu kabul etmiş ancak İslâm ekonomik öğretisini, temel ekonomik dayanakları açısından üç ana noktada toplamıştır. Bunlar:

- Ekonomide adaletin sağlanması ve sürdürülebilir büyümenin başarılması
- Refahın tabana yayılması ve yeni iş alanlarının yaratılması
- İslâmî ekonomik ve finansal uygulamaların benimsenmesi

Daha sonra İslâm öğretisinin bu 3 temel ilkesi 12 ekonomik alt başlıkta değerlendirilmiştir. İslâmî ekonominin bu 12 ilkesi, aynı zamanda "İslâmî Ekonomik Vizyon"un muhtemel bir tanımını oluşturmaktadır.

Tablo 1. İslâmî Ekonomik Endeksi Sıralamasındaki İlk 20 Ülke (n=208)

1.İrlanda	11. Avusturya
2.Danimarka	12. Hong Kong, Çin
3.Lüksemburg	13. Kanada
4.İsveç, Birleşik Krallık	14. Avustralya
6. Yeni Zelanda	15. Hollanda, Amerika
7. Singapur	17. Fransa
8. Finlandiya	18. Güney Kıbrıs
9. Norveç	19. Şili
10. Belçika	20. İzlanda

Tablo 2. Bazı İslâmî İşbirliği Teşkilatı Ülkeleri ve Sıralamaları (n=208)

33.Malezya	82.Uman
42.Kuveyt	87.Lübnan
54.Kazakistan	91.Suudi Arabistan
55.Brunei	92.Türkmenistan
61.Bahreyn	95.Maldivler
64.Birleşik Arap Emirlikleri	96.Kırgız Cumhuriyeti
71.Türkiye	99.Uganda
72.Tunus	104.Endonezya
74.Ürdün	105.Arnavutluk
80. Azerbaycan	109.Guyana

Rahman ve Askari'nin araştırma sonuçlarını yansıtan tablolara bakıldığında, kendini Müslüman kabul eden ülkelerin yukarıda sıralanan 12 İslâmî ekonomik ilkeyi ve bunlara bağlı 113 parametreyi uygulamakta başarılı olmadıkları görülmektedir (Tablo 1, Tablo 2). Listede bulunan 56 Müslüman ülkenin, 208 ülke arasındaki ortalama sıralaması 133'tür. Listenin ilk 32 sırasında tek bir Müslüman ülke yoktur. Listedeki ilk Müslüman ülke olan Malezya 33. sıradadır. Daha sonra Kuveyt (42), Kazakistan (54), Brunei (55), Bahreyn (61), Birleşik Arap Emirlikleri (64) gelmektedir. Türkiye bu listede kendisine 71. sırada yer bulmuştur (Tablo 2).

Rahman ve Askari'nin çalışmaları bize Müslüman ülkelerin ülkeleri yönetmek ve halklarına refah getirmek açısından iyi bir sınav vermediklerini ortaya koymaktadır. Bu çalışma aynı zamanda İslâm dinine mensup olmayan birçok ülkenin İslâm'ın özünde barındırdığı ilkeleri hayata daha iyi yansıttıklarını göstermektedir.

Düşünülmesi gereken bir başka rahatsız edici gerçek, dünya nüfusunun yüzde 22 sini oluşturan 1,5 milyar Müslümanın, dünya üretiminin yüzde 5,6'sını, ihracatının yüzde 9'unu, teknoloji ihracatının ise binde 4'ünü gerçekleştirmeleridir.[6] Elli yedi Müslüman ülkenin toplam üretimi Almanya'nın üretiminden daha azdır.[7]

2005 yılında Harvard Üniversitesi'nde yayınlanan makale sayısı 17 Arap ülkesinin bütün üniversitelerinde yayınlanan makale sayısından fazladır.[7] Dünya nüfusunun dörtte birini oluşturan Müslümanları da kapsayarak 114 yıldır verilen Nobel bilim ödüllerini sadece üç Müslüman bilim adamı kazanmıştır.[6]

Yazarlar İslâmın ortaya koyduğu iktisâdî ilkelerin temelinde iktisâdî adalet ve sürdürülebilir büyüme, yaygın refah ve istihdam, İslâmî ekonomik ve finansal teamüllerin uygulanmasının olduğu tespitini yaparken, dünya ülkelerini sıralamak için kullandıkları 12 temel iktisâdî ilkeyi şöyle sıraladı:

1.Toplumun tüm üyelerine eşit iktisâdî fırsatlar

2.İktisadi adalet

3.Sözleşmelerin ve mülkiyet haklarının korunması

4.Çalışmak isteyen herkese istihdam imkânlarının oluşturulması

5.Eğitim imkânlarının eşit sağlanması

6.Yoksulluğun önlenmesi ve temel ihtiyaçların karşılanması (gıda, yiyecek, elbise, sağlık gibi)

7.Vergilerin toplumun diğer ihtiyaçları için kullanılması

8.Tabii kaynaklarn toplumun bugünkü ve gelecekteki üyeleri düşünülerek yönetilmesi

9.Yolsuzluğun önlenmesi

10. Destekleyici bir finansal sistem oluşturulması

11. Faizin kaldırılması da dahil finansal temayüller

12. Devlet yapısının bu ihtiyaçları karşılayacak verimlilik ve etkinlikte olması

Yazarlar makalede ileri ekonomilere bakarak ekonomik gelişmeyi ve adaleti destekleyici ilkeleri gözden geçiriyorlar. Daha sonra bu kuralların Kur'an-ı Kerim ve hadislerde bahsedilenlerle uyumlu olduğunun altını çiziyorlar. Daha sonra, çeşitli uluslararası istatistikleri kullanarak dünya ülkelerini puanlayarak sıralıyorlar. Ürettikleri 'İslâmî öğretilere uygun ekonomiler endeksi' (An Economic Islamicity Index) dört ana kısımdan oluşuyor; 12 temel İslâmî ekonomik ilkeye uygunluk, hukuki ve yönetimsel İslâmî ilkelere uygunluk, insan hakları ve politik haklar için İslâmî ilkelere uygunluk, uluslararası ilişkilerde İslâmî ilkelere uygunluk.

Sonuçta bu ilkelere uyan ilk 10 ülke arasında İslâm ülkesi yok ortaya çıkan sıralamada ilk sırada Yeni Zelanda, 8. Sırada İngiltere, 13. Sırada İsviçre, 17. sırada Almanya, 25. Sırada ABD yer alıyor sıralamada. Sıralamadaki en yukarıda yer alan İslâm İşbirliği Teşkilatı üyesi ülke 38. sıradaki Malezya olmuş. 64. Bahreyn Türkiye "ekonomik alanda İslâmîlik"sıralamasında 103. sırada yer almış. 206. Somali

Sonuçta, makale, ister Müslümanların ister Müslüman olmayanların yaşadıkları ülkelerde ekonomik ilerlemenin İslâmî ilkelerle olacağını söylüyor. Yazarlara göre, müslümanların çoğunlukta oldukları ülkeler İslâmî ilkelerden uzaklaştıkları için ilerlemiyorlar.

Scheherazade S. Rehman ve Hossein Askari'nin, ülkelerin İslâm'a uygunluklarını ölçen Ülkelerin İslâmîlik Endeksi adlı araştırması şu üç esasa göre belirlenmiş;

1. Halkının çoğunluğu Müslüman olan ülkeler

2. Halkı Müslüman olmayan ülkeler

3. Adı veya Anayasasında İslâm ülkesi olduğu belirtilen ülkeler

İslâmîlik Endeksi araştırmasına dahil edilen ülke sayısı uluslararası alanda tanınmayanlar ile birlikte toplam 208. Bu sayının 57 ülkesi İslâm İşbirliği Teşkilatı oluşturuyor. Bu Teşkilat kendi içerisinde 4 kısımda ele alınmış;

1. İslâm'ı devletin resmi dini olarak kabul eden ülkeler.

2. İslâm'ı devletin ana dini olarak kabul eden ülkeler.

3. Dikkate değer bir Müslüman nüfusa sahip olan ülkeler.

4. Kendilerini İslâm Cumhuriyeti olarak ilan eden ülkeler.

Bu araştırmada öncelikli ve özel olarak şu ülkeler inceleniyor:

İslâm ülkesi olarak bilinen ülkeler 7 tane: Afganistan, Bahreyn, İran, Moritanya, Uman, Pakistan ve Yemen.

12 ülke İslâm›ı devletin «resmi dini"olarak kabul ediyor: Cezayir, Bangladeş, Mısır, Irak, Kuveyt, Libya, Malezya, Maldivler, Fas, Tunus, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri.

Sonuç: adları İslâm ama uygulamaları İslâmî değil.

Bu listeye İslâm ülkesi olmayanlar da eklenerek, 208 ülke "İslâmîlik Endeksi" araştırmasına tabi tutuluyor. Mesela İslâm ülkesi olmayan ve İslâm'ın yaygın da olmadığı Yeni Zelanda'nın ekonomi, hukuk, yönetim, siyasî haklar ve insan hakları bakımından İslâmî hükümlere ne kadar uyum gösterdiği, ne kadar "İslâmî" yaşadığı araştırılıyor.

208 ülkenin değerlendirildiği araştırmaya göre 2013'te İslâmî kurallara en çok uyan ülke Yeni Zelanda olarak tespit edilirken, 2015'te ilk sırayı Hollanda aldı. 2013'te Yeni Zelanda'yı Lüksemburg ve İrlanda takip etti.

Listede Malezya 38. sırada, Kuveyt 43. sırada, Bahreyn 64. sırada, Brunei 65. sırada, Uganda ise 73. sırada yer almış. Somali 206. sırada yer alıyorken Türkiye 2013 yılında listede 103. sırada kalmış, ancak 2015'te 65. sıraya terfi etmiş. Somali ise 208 ülke arasında 206. olabilmiş.

2013 yılı "İslâmîlik Endeksi" sonuçlarında İlk 10 içerisinde hiçbir İslâm ülkesi yer almıyor:

1. Yeni Zelanda

2.Lüksemburg

3. İrlanda

4. İzlanda

5. Finlandiya

6. Danimarka

7. Kanada

8. İngiltere

9. Avusturalya

10. Hollanda

Bu endekste Kuveyt 48, Türkiye 103, İran 163, Somali 206. sırada.

Scheherazade S. Rehman ve Hossein Askari çalışmalarında sadece İslâm ülkelerini değil tüm dünya ülkelerini dahil eden ikili Müslümanlar için üzücü sonuçlara ulaşıyor. Birkaç İslâm ülkesi listeye ancak ortalardan girebilirken, çoğu sözde İslâm ülkesi ise listenin en sonunda sıralanıyor. Daha da ilginç olanı ise batılı ülkelerin listenin hep bir numarasında ve üst sıralarda yer alması. 2015 yılında yaptıkları çalışmayı Global Economy Journal dergisinde yayınlayan Rehman ve Askari, rapor hakkında verdikleri bilgide ülkelerin İslâm'a uygunluklarını 4 boyutta ölçtüklerini belirtiyorlar: 1- İslâmî ekonomi, 2- Yasal yönetim , 3- İnsanî ve politik haklar, 4- Uluslararası ilişkiler İslâmî endeksi

Scheherazade S. Rehman ve Hossein Askari tarafından 2015 yılında *Global Economy Journal dergisinde* yayınlanan raporda ilk 10 ülke şu şekilde sıralanmış:

1. Hollanda

2. Isveç

3. Isviçre

4. Yeni Zelanda

5. Danimarka

6. Finlandiya

7. Norveç

8. Lüksemburg

9. Avusturalya

10. Kanada

Sonuçta, makale, ister Müslümanların ister Müslüman olmayanların yaşadıkları ülkelerde ekonomik ilerlemenin İslâmî ilkelerle olacağını söylüyor. Yazarlara göre, müslümanların çoğunlukta oldukları ülkeler İslâmî ilkelerden uzaklaştıkları için ilerlemiyorlar.

Mümkün olduğunca çok ülkeden bilgi ve veri elde etmeye çalıştıklarını vurgulayan akademisyenler, gerekli bilgileri sağladıkları takdirde "israftan kaçınma" oranları gibi ölçüleri de rapora eklemek istiyorlar. Raporda baz alınan ölçüler, kurallara uyan Müslüman toplulukları karakterize etmek için daha da alt birimlere ayrılmış. İşte raporun temel aldığı başlıklar ve alt bileşenleri:

I. Ekonomik İslâmcılık

Ekonomik Fırsat ve Ekonomik Özgürlük

Cinsiyet eşitliği

Ekonomik Düzenleme

İş Yapma Kolaylığı

Ekonomik Özgürlük

İş Dünyası ve Pazar Özgürlüğü

Eğitim ve Sağlık hizmetlerine eşit erişim

Eğitim

Eğitimde Kamu Harcamaları

Eğitim Eşitliği

Eğitim Etkinliği

Sağlık kalitesi

Sağlık Hizmetlerinin Sağlanması

İş Üretme ve İstihdama Eşit Erişim

Eşit istihdam ve İş Yaratma

İş gücü özgürlüğü

Mülkiyet Hakları ve Sözleşmelere bağlılık

Mülkiyet ve Sözleşme Hakkı

Yolsuzluğun Önlenmesi

Şeffaflık Uluslararası Göstergesi

Yolsuzluklardan kurtulma

Yoksulluk Hükmü, Yardım ve Temel İnsan İhtiyacı

Yoksulluk Etkililiği

Dünya endeksleri

Yabancılara yardım

Para bağışı

Gönüllülük zamanı

Vergilendirme ve Sosyal Yardım

GSYH'nın yüzdesi olarak vergi yükü

Vergi geliri

Sosyal refah

Destekleyici Finansal Sistem

Yatırım Özgürlüğü ve Mali Özgürlük

Finansal Piyasa Riski Göstergesi

Parasal Özgürlük

İslâmî Finansa Bağlılık

Faiz Olmaması

Merkez bankası iskonto oranı

Ticari banka birinci sınıf borç verme faiz oranı

Ekonomik refah

Makro Ekonomik Gösterge

Fiyat İstikrarı

Ekonomik performans

Ekonomik Adalet

Gelir dağılımı

Endeksin ekonomi alt dalında; toplumsal cinsiyet eşitliği göstergeleri, emek piyasası verileri, ekonomik özgürlük, iş kurma kolaylığı, vergi seviyesi, eğitim eşitliği, şeffaflık ve sorumluluk, makro-ekonomik göstergeler ve diğer birçok gösterge bulunuyor. Hukuk ve yönetişim alt dalı siyasî istikrar, hükümetin etkinliği, hukuk devleti ilkelerine uygunluk, yolsuzluk, yargı bağımsızlığı, bağımsız mahkemeler ve ordunun siyaset ve yargı kurumuyla ilişkisi gibi göstergelerden oluşuyor. Freedom House'ın sivil ve siyasî haklar ile ilgili göstergelerinin yanı sıra kadınların karar alma mekanizmalarındaki etkinliği, siyasî risk göstergeleri gibi veriler de insan hakları ve siyasî haklar alt dalında bulunuyor. Uluslararası ilişkiler alt dalı skorlarını ise çevre korunma göstergeleri, küreselleşme seviyeleri ve savunma harcamaları oluşturuyor.

Endeksi somut hale getiren göstergelerin her birinin İslâmî öğretilerle birebir ilişkisinin kurulmasındaki zorluk endekse yönelik en büyük eleştirilerin de başında geliyor. Rehman ve Askari, İslâmî öğretilerin ülkelerin özelliklerinde somutlaştıracak temalara geniş kavramlardan hareketle çıkarım yoluyla varıyorlar. Ülkelerin küreselleşme seviyelerinin İslâmîlik için bir gösterge haline gelmesi de bu tür dolaylı yollarla oluyor.

Prof. Dr. Acar Baltaş'a göre Müslüman ülkelerin büyük bölümünde düşüncenin özgür olmayışı ve devletin toplum yaşamının bütün alanlarını kontrol etmeye çalışması, bugün İslâm âleminin istenen refah ve gelişme düzeyinin gerisinde olmasının en büyük nedenidir.

Para ve iktidar hırsı, kapitalist ekonomileri etkiliyor. Ancak yine de bazı akademisyenler kapitalist ekonomilerin çoğunun belli ölçüde İslâmî ilkelere uygun şekillendiğini düşünüyorlar.

VII. Sonuç

Sanma ey hâce ki senden zer ü sîm isterler

"Yevme lâ yenfeu" da kalb-i selîm isterler

(Ey hoca sanma ki senden altın ve gümüş isterler

"Hiçbir şeyin fayda veremeyeceği günde" sadece temiz bir kalp isterler)

Bağdatlı Ruhi

Konu temelde ahlâkîdir. Yani kul hakkını esas alan bir İslâm ekonomisinin günümüzde varolduğunu söylemek mümkün değildir. Belki ilkel bir İslâm kapitalizminden bahsedebiliriz.

Epigramda da vurguladığımız gibi "İslâm iktisadı"nın da hedeflerinin başında, zenginliğe değil, temiz kalbe ulaşmak gelir. Zenginlik bir güç, itibar ve iktidar vesilesi olmamalıdır.

Sadece hizmet ve infâk vesilesi olmalıdır. Ancak böylece temiz kalbe ulaşmayı sağlayan bir araç olabilir.

İktisat sistemi ahlâktan güç almalıdır. Zira hukuk gibi iktisat da, ahlâkın tamamlayıcı bir unsurudur. "Modern iktisat" modern kapitalizmin ideolojisidir. "İslâm iktisadı" ise büyük ölçüde tepki olma özelliğine sahiptir. Ancak barındıracağı bir özellik onu özgün kılabilir. O da içeriğinin hem bu dünyada hem de sonsuzluk aleminde insanı mutlu kılabilmesidir. Yani iktisâdî faaliyetlerin kâr ve fayda maksimizasyonu hedefinden önce insanı iktisâdî faaliyetlerin esiri olmaktan kurtarmaktır. Millî gelirin artmasına veya üretim artışına katkıda bulunmak önemlidir. Ancak nihaî hedef iktisâdî faaliyetleri temiz bir kalbe sahip olmaya engel olmaktan çıkarmaktır: "O gün, ne mal fayda verir ne de evlat, ancak Allah'a temiz bir kalple gelenler fayda bulur" (Şuarâ, 26/88-89)"

Hedeflerden bir başka önemli olanı da âdil gelir dağılımını sağlamak ve fakirliği ortadan kaldırmaktır. Gelir dağılımının son derece bozuk olduğu dolayısıyla fakirliğin yaygın olduğu İslâm toplumlarında iş ahlâkının ve iş barışının hatta toplum barışının sağlanması imkânsızdır. Bu yüzden ortaya çıkan toplumsal gerginliklerin büyümemesinin temel sebebi aile, akrabalık ve komşuluk geleneklerinin hala varlığını sürdürmesidir. Modern kapitalizmin hor gördüğü bu tür gelenekler toplumlarımızdaki gerginlikleri azaltan en önemli faktördür.

İslâm ülkelerinin geçmişinde belirleyici olan fütüvvet ve ahilik gibi geleneklerin ihyâ edilmesi iktisat-ahlâk bütünlüğünü tekrar oluşturmada ilk adımı oluşturacaktır. Yeni bir uygarlık oluşturmanın hareket noktası budur.

İslâmın sömürüye, sömürgeciliğe imkân tanımayan; adaletsizliğe, ferdiyetçiliğe, riba, kumar ve spekülatif işlemlere karşı olan sistemi kapitalizme geçiş imkânı vermemiştir. Bununla birlikte, iç dinamizmini kaybederek kurumlarını yenileyememiş ve durağanlaşmıştır.

Az gelişmiş veya kalkınmakta olan ülkeler Batı türü bir kalkınmayı bir hayat yolu olarak benimsemiş görünüyorlar. Bu ülkeler „kalkındıkça" kalkınmış ülkelerle aralarındaki açık kapanacağına daha da artıyor. Dünya nimetlerinin dörtte üçü dünya nüfusunun ileri kapitalist üçte birinin tekeli altındadır.

Günümüzde ihtişam ile sefalet, aşırı beslenmeden ölüm ile açlıktan ölüm yanyana barınıyor. Silahlanma ve başkalarını tahribe yönelen kaynakların çok az bir kısmı açlık sorununu ortadan kaldırabilir. Gerçekten kapitalist sistem kendisini „tehlikeye" atmıştır. Bütün bunlar insanca bir hayat tarzı özlemini ve yeni bir uygarlığı gündeme getiriyor.

İslâm, iktisâdî kutuplaşma ve rekabetin rekabeti öldürmesi gibi iki önemli iktisâdî eğilimi giderme yolunda köklü tedbirler getirmiştir. İktisâdî mekanizmayı kendi haline bırakırsanız «para parayı çeker» ve «zengin daha zengin, fakir daha fakir» olur. Oysa İslâm servetin belli bir zenginler zümresi elinde dolaşan bir güç olmaması ilkesinin rehberliğinde gelirin hem oluşum hem de bölüşüm safhalarında sisteme müdahale etmiştir.

İsraf yasağı, ihtikâr yasağı, ribâ yasağı, zekât, infâkın teşviki gibi politikalarla sosyal adaletin ve

âdil gelir dağılımın adeta bir finansman faktörü olarak kullanıldığı bir sistem oluşturmuştur.

İslâm herşeyden önce bir hak davasıdır, bir kul hakkı davasıdır. Günümüzde kul hakkı kavramını esas alan geleneksel ekonominin varolduğunu söylemek zordur. Bu yüzden gelir dağılımını olumlu yönde etkilemeyen kurumların teorisini yapmaktan çok, insanca bir hayat tarzı ve yeni bir medeniyet ile ilgili sorunlar ele alınmalıdır.

Günümüzde dünya sistemi içersinde müslümanların etken değil edilgen olmaları, İslâm ülkelerinin dünyanın gelir dağılımı en bozuk ülkeleri olmaları öncelikle ahlâkî bir problem gibi görünmektedir.

'Kul hakkı'na dayanan bir sistem kurmayı amaçlayan bu ilkeler iktisâdî ve siyâsî bağımsızlığın sağlanması, servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması ile âdil gelir dağılımı, sosyal adalet, refah ve güvenliğin sağlanması şeklinde özetlenebilecek İslâm iktisâdının ilkeleridir.

Adaletin hedefi sosyal refahı sağlamaktır. Osmanlı belgelerinde Devletin aldığı iktisâdî kararlara gerekçe olarak belirtilen olarak 'ibadullahın terfîh-i ahvalleri'nin (Allah'ın kullarının refahı) yani sosyal refahın sağlanması ilkesi bunun bir yansımasıdır.

Servet ve mülkiyetin yaygınlaşması ilkesi belli bir işveren (sanayi ve ticâret burjuvazisi) sınıfının öncülüğünde gerçekleşecek kalkınma kavramına zıttır. Aslında bu kalkınma olgusu Batılılaşma, çağdaşlaşma veya kapitalistleşme süreçlerine büyük ölçüde tekabül eder.

Oysa İslâm'da, özellikle Osmanlılarda gördüğümüz gibi, sosyal refah kavramı ön plandadır. Ekonomik faaliyetler teşvik edilen işverenler gibi belli bir sınıfin öncülüğüne değil bütün topluma bırakılmıştır. Bu hem küçük sanayiin hâkimiyeti demektir hem de işçi sınıfı diye ayrı bir sosyal tabaka oluşmamasını öngörür.

Tarihî tatbikattan çıkardığımız netice devletin siyâsî nüfûza yol açan büyük toprak mülkiyetlerine mani olması gereğidir.

Çalışan ve çalıştıran münasebetleri eski ve evrensel olmasına rağmen işçi meselesi Batı›da, Sanayi Devrimi›nin bir boyutu olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu meselenin ele alınışı kültür ve toplumlara göre değişmektedir. Günümüzde emeğin toplam gelir içindeki payı azalmakta olduğu gibi gelir dağılımı daha da bozulmaktadır.

XVIII. yüzyıl sonlarında önce İngiltere'de ortaya çıkan Sanayi Devrimi, "serbest rekabetin refah getirmeden zenginlikler üretebileceğini" ispatlamıştır. Ona göre Sanayi Devrimi üretimin artmasını, mekanik buluşların etkisiyle üretkenliğin yükselmesini ve sâbit sermaye yatırımlarının görülmemiş bir hızla gelişmesini sağlamıştır. Fakat artan zenginlik sefaletin de yaygınlaşmasına; büyüyen üretim, sınıf çelişkilerinin keskinleşmesine ve üretici kitlesinin sosyal itibarının kaybolmasına yol açmıştır. Kısacası Sanayi Devrimi teknolojik gelişme ve kitlevî üretim yanında işsizlik, düşük ücret, kötü çalışma şartları ve yaygın sefaletle birlikte gerçekleştirilmiştir. Osmanlı toplumundaki yüksek ücret vakıasının Sanayi Devriminin bu toplumda oluşmama sebeplerinden biri olduğunu belirtelim.

Sanayi Devrimi'ni ve modern kapitalizmi hazırlayan süreçte sermaye birikiminin büyük yeri bulunduğunu ve sermaye birikiminin aslında tarihî bir olgu olduğunu belirtmiştik. Bunu sağlayan da Merkantilist dönemde yoğunlaşan deniz aşırı sömürgecilik ve köle sömürüsüydü. Bu türden bir ekonomik gelişme İslâm'a yabancıdır. Yirminci yüzyılın başlarına kadar İslâm ülkelerinin kapitalizmin tahakkümüne girmesinin de etkisiyle İslâm, müslümanlar, tasavvuf suçlanmıştır. Meselenin bir sistem meselesi olduğunu görmeyen bu anlayış bir şekilde devam etmektedir. İslâm paradigması içinde meseleye çözümler aramak yerine kapitalist paradigma içine İslâmı yerleştirme düşüncesi hala etkilidir. Bu şekilde de müslümanların hâkim olacakları vehmedilmektedir.

Aynı zamanda büyük bir ahlâk problemi olarak ortaya çıkan işçi meselesini çözmek için fikir ve teklif üretenlerin başında sosyalistler gelmektedir.

Avrupa işçi sefaletini büyük ölçüde XIX. yüzyıl sonlarındaki sendikalaşma süreciyle aşmıştır. Görüldüğü gibi sendikalaşma, koalisyon hakkı veya bir başka deyişle toplu sözleşme düzeni Sanayi Devriminin bir sonucu olup sınıflı bir içtimâî-iktisâdî yapıdan kaynaklanmıştır. Bu dönem Avrupasında işçilerin toplu olarak hak aramaları ve birleşmeleri, serbest rekabete aykırı olduğu için kanunen yasaktı. İşte bir noktada verimliliği düşüren bu sefaletin giderilmesi için adım adım, bazen uluslararası andlaşmalarla, sendikalaşma, toplu pazarlık ve sözleşme hakları tanındı

Geçmişte iktisâdî hayatımız ahlâka bağlıydı. Sistemin temelini oluşturan küçük üretici yani küçük esnaf, tüccar ve köylü iktisâdî faaliyeti ahlâktan ayırmamıştı. Oysa günümüzde küçük esnaf kazanç hırsının peşinde koşan acınacak bir duruma düşmüştür. O, ve özellikle büyük sermaye sahipleri ruhlarının kurtarılmaları gereken gerçek birer 'felaketzede'dir. Esnaf dernekleri sadece teşkilatın çıkarlarını gütmemeli ahlâkî bir denetim özelliğini de taşımalıdır. İnsanları bütün ömürlerini sadece kazanç peşinde koşmaktan kurtarmak, onların insanlıklarını ön plana çıkarmak gerekir.

Günümüzde dünya, talep hacminin daha fazla genişletilememesinden kaynaklanan iktisâdî bir bunalımı yaşamaktadır. Bunun yanında maddî doyuma ulaşmakla birlikte manevi çöküntü içinde olan insanın mutsuzluğundan kaynaklanan sosyal bir bunalım da söz konusudur.

"İslâm iktisadı"nın nihaî hedefi insanın maddî eğilimlerine teslim olmamasını sağlamaktı. İktisat çerçevesinde kalan hedefler olarak israfın bertaraf edilmesi, âdil gelir bölüşümü (servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması), iktisâdî ve teknolojik bağımsızlığın sağlanması zikredilebilir.

Günümüzde Türkiye gibi ülkelerde emek sömürüsü farklı boyutlarda ele alınmalıdır. Bunun en önemli sebebi, iktisâdî kalkınmanın tasarruf eğilimi yüksek üst gelir gruplarının görevi olarak görülmesidir. Bu sistem Tanzimat'la birlikte, Batılılaşmanın iktisâdî boyutunun gerçekleştirilmesi yani burjuva sınıfı oluşturulması niyetleriyle başlamıştır. Böylece emekçilerin tasarrufları da üst gelir gruplarının finansmanına yönlendirilmekte, vergiler ve

enflasyon bu zümrelerin teşvik kaynakları olmaktadır. Böylece, zengini daha zengin, fakiri de daha fakir yapan bir sistem oluşturulmuştur. Oysa İslâm'ın üst gelir gruplarını değil, alt gelir gruplarını teşvik eden ve iktisâdî faaliyete sokan bir iktisâdî sistem getirdiğini biliyoruz.

Günümüzde kul hakkını esas alan İslâm ekonomisinin "geleneksel" anlamda sürdürüldüğünü söyleyemiyoruz.

İslâm iktisadında teşvik kredileri yani devlet eliyle zenginleri daha da zengin etme sistemi yer almamalıdır. Burada hem devletin ekonomi üzerindeki rantlar oluşturma fonksiyonunun ortadan kaldırılması hem de emeğiyle geçinenlerin kul haklarının yenmemesi söz konusudur.

İslâm iktisadında Emeğin teşkilatlanması sınıfsal karaktere bürünmemiş, işçi ile işveren, esnaf sisteminde, aynı çatı altında birleştirmiştir.

Günümüz ekonomilerinin temel sorunu olan ve emek israfından başka birşey olmayan işsizlik problemi nasıl halledilecektir? Bu soruyu daha genel bir çerçeve içersinde şu hale getirebiliriz: Emek ve çalışma meselesi nasıl halledilecektir? kapitalizmin bu soruya verdikleri cevabı, oluşturdukları dengeyi belirtmeye çalıştık. Çoğunluğunu İslâm ülkelerinin oluşturduğu az gelişmiş (daha doğru bir deyişle az kapitalistleşmiş) ülkeler belli bir çözüm veya dengeye ulaşamamışlardır. İşte bu noktada İslâm sistemi içersindeki çözümlerden bahsetme imkânı vardır.

İktisadın temelinde kültür vardır. İslâm kültüründen kaynaklanmayan iktisâdî yaklaşımlar İslâm ülkelerine çözüm değil, mesele üretmişlerdir. Özellikle iktisâdî kalkınma konusu bu istikamette yeniden değerlendirilmeli ve İslâm ülkeleri kendilerine mahsus iktisâdî sistemler geliştirmelidirler. Sonuç olarak «kalkınma»larını Batı›ya bağımlı olmadan çıkarmaları ve kendi ihtiyaçlarına uygun teknolojiler üretmeleri gerekmektedir.

Dönemimiz, insanın kendisiyle olduğu kadar beşerî ve. tabiî çevresiyle barışması özlemlerinin gündemde olduğu bir dönemdir. Fütüvvet-ahi geleneği günümüzde de hem fikrî hem de müessesevî olarak ülkemize ve dünyamıza yeni ufuklar açabilir.

İslâm›ın insandan istediği temel özellik, güvenilir olmaktır. Bunun ilk adımı, ‚el-emîn' (güvenilir) olmaktı. Müslümanlar hiçbir şeyde aşırılığa kaçmayan, insanları ürkütüp korkutmayan, iffetli, kul hakkı yemeyen, erdemli insanlar olmalı, bunları kimseye öğretmeye yeltenmeden önce kendileri tatbik etmelidir. Müslümanlar ahlâk öğretmeden önce ahlâklı olmayı denemeliler. İlimle âmil olmak şarttır.

Modern kapitalizmin başarılarını inkar mümkün değildir. Ancak koşuşturmadan uzaklaşıp lüks ve rahata yönelme ile büyüme ve bunun getirdiği hantallaşma ve bürokrasi modern kapitalizmin de sonunu getirecektir. Kapitalizm bir maratonsa bunun sonu bîtâb düşmekten başka bir şey değildir.

Elinizdeki tebliğin İslâm ahlâk ve iktisat zihniyetinin esaslarını ortaya koyduğunu ve Modern Kapitalizmin dünya hakimiyetini ele geçirmesiyle bu ahlâk ve zihniyette meydana gelen

dönüşümü ve müslümanların nasıl edilgen hale geldiklerini konu aldığını belirtmiştik. Müslümanlara yön verenlerin çoğunun üstünkörü yorumlarla bu dönüşümde ve edilgen hale gelmedeki rolleri ise apaçıktır.

Doğruyu en iyi Allah bilir.

Kaynakça

ARNAKİS G. G. (1953), "Futuwwa traditions in the Ottoman Empire" *Journal of Near Eastern Studies,* XII, S. 4

ARŞİZEN, Serandi. (2011). *Tasarrufât-ı Mülkiye*. İstanbul: Kitabevi Yay.

ÂŞIKPAŞAZÂDE TARİHİ (1929). (Neşr. F.Giese), Leipzig; Âşık Paşazâde (2003), Osmanoğullarının Tarihi, (Haz. Kemal Yavuz-Yekta Saraç) İstanbul: Gökkubbe Yay.

BAYRAM, Mikail (2003). "Ahiliğin Selçuklulardan Osmanlılara İntikali", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi Osmanlı Öncesi ile Cumhuriyet Dönemi Esnaf ve Ekonomi Semineri* (9-10 Mayıs 2002), Bildiriler, I.

"Ahi Evren", İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi, Dergah Yay. I.

BAYRAM, Mikail -A. Debbâğoğlu, *İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi*, Dergah Yay. I.

BÎKUN, R.İsa (2004). *İş Ahlâkı*. Çev. A. Yaşar, İstanbul: İktisâdî Girişim ve İş Ahlâkı Derneği Yay.

BUHARI, Muhammed b. İsmail (1323). *el-Camiu's-sahih*, Mısır.

CEVDET, Muallim, (1351/1932). *Zeyl ala'l-fasl 'Ahiyyati'l-fityân'*, İstanbul.

(1919), "İslâm-Türk teşkilat-ı medeniyesinden ahiler müessesesi", *Büyük Mecmua*, Nu. 5-10, İstanbul.

CİPOLLA, Carlo M. (2002). *Zaman Makinesi*. Çev. T. Altınova. İstanbul: Kitap Yay.

(2003a). *Fatihler, Korsanlar, Tüccarlar*. Çev. T. Altınova. İstanbul: Tarih Vakfı Yay.

(2003b), *Yelken ve Top*. Çev. A. Kayabal. İstanbul: Kitap Yay.

DALBY, Andrew (2004). *Tehlikeli Tatlar, Tarih Boyunca Baharat*,. Çev. Nazlı Pişkin. İstanbul.

EBÛ DÂVÛD es-Sicistanî, *Sünen, Daru ihyâi's-sünne*, tarihsiz.

el-ENSARÎ, Abdullah (1327/1909). *Menazilü's-Sâirîn*. Mısır.

Fütüvvetnâme, (Süleymaniye Ktp. Ayasofya Kit. Nu. 2049)

ERDEBİLÎ, Ahmed. *Kitabul-Fütüvve* (Süleymaniye Ktp. Ayasofya Kit. Nu. 2049)

ERGİN, O. Nuri (1338/1922). *Mecelle-i umûr-ı belediye*. Matbaa-i Osmaniye. Dersaadet.

FÜTÜVVETNÂME, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. İstanbul: Dergah Yay.

GİESE F. (1925). "Osmanlı imparatorluğunun teşekkülü meselesi" *Türkiyat Mecmuası*. İstanbul.

GÖLPINARLI, Abdülbaki (1952). «*İslâm-Türk İller*inde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları". İÜİF.M, . XI, No. 1-4, (Ekim 1949-Temmuz 1950).

(1960). "Şeyh Seyyid Gaybi oğlu Şeyh Seyyid Hüseyin'in Fütüvvetnâmesi. İÜİF.M, XVII, İstanbul.

HARTBURTÎ, *Tuhfetul-Vasaya*. v.109 (Süleymaniye Ktp. Ayasofya Kit. No. 2049)

HASAN Üçok, Hacı Şeyhoğlu. (1932*). Çankırı'da ahilikten kalma esnaf ve sohbet teşkilatı*. Çankırı.

İBN BATTÛTA (1322). *Tuhfetu'n-nuzzar*. Kahire.

İBN CA'DVEYH, *Kitabu Mirati'l-Mürüvvet.* (Süleymaniye Ktp. Ayasofya Kit. Nu. 2049).

KAŞÂNÎ. Şerhu Menâzili›s-Sairîn. Millet Ktp. No. 0.895/1.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1972). *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

KUŞEYRÎ (1319). *Risale*. Mısır.

LOMBARD, M. (1983). *İlk zafer yıllarında İslâm*. Çev. N. Uzel. İstanbul: Pınar Yay.

MACİT FAHRİ (2004). *İslâm ahlâk teorileri.* Çev. M. İskenderoğlu–A. Arkan. İstanbul: Litera Yay.

MASSİGNON, L. "Sınıf". *İslâm Ansiklopedisi*. X.

(1957). "Guild- Islâmic", *Encyclopeadia of the social sciences*. VII-VIII. New York.

MECMUATU'R-RESÂIL FI'T-TASAVVUF, Süleymaniye Ktp. Ayasofya Kit. Nu. 2049 (Bu mecmuada Kaynaklar'da zikredilen çok sayıda fütüvvetnâme vardır)

MUHYİDDÎN b. Arabî (1269). *Fütühâtül-Mekkiye*. c.I, Bulak.

MUSTAFA Nuri Paşa (1327). *Netayicu'l- vukûât, Matbaa-i amire* (ilk 3 cild) - Uhuvvet matbaası (4. Cild), 2. bs. İstanbul.

NAKVÎ , N.Haydar (1985). *Ekonomi ve ahlâk*. Çev. İ. Kutluer. İstanbul: İnsan Yay.

ORMAN, Sabri (2001). *İktisat, tarih ve toplum*. İstanbul: Küre Yay.

RÜSTOW, Alexander (1942). "Sombart'ın Kapitalizm Telakkisi ve Tarihçi Mektebin İlmî Hedefleri", çev. Sabri F. Ülgener, *İÜİF.M*, 1-2, 3.

SAYAR, Ahmed G. (2013). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. İstanbul:Ötüken.

SÉE, Henri (1970). *Modern kapitalizmin doğuşu*. Çev. T. Erim, Turan. İstanbul: Neşriyat Yurdu.

SOMBART, Werner (1998). Aşk, Lüks ve Kapitalizm, Çev. Necati Aça. Ankara: Bilim-Sanat.

(2004). *Dünya Görüşü, Bilim ve Ekonomi*, Çev. Tahir Akgemci. Konya: Çizgi Kitabevi Yay.

(2005). *Kapitalizm ve Yahudiler*. Çev. S.Gürses. İstanbul: İleri Yay.

(2008). *Burjuva Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlâkî ve Entelektüel Tarihine Katkı*. Çev. Oğuz Adanır. Ankara:Doğu-Batı Yay.

SÜHREVERDÎ Ebu Hafs Ömer b. Muhammed. *Kitabu'l-Fütüvve.* (Süleymaniye Ktp. Ayasofya Kit. Nu. 2049)

SÜLEMÎ, *Kitabu'l-fütüvve.* (Süleymaniye Ktp. Ayasofya Kit. No. 2049)

TABAKOĞLU, Ahmet (1979*). İslâm iktisâdına giriş*, İstanbul: Dergah Yay.

(1984). "Sosyal ve İktisâdi Yönleriyle Ahilik", *XII. Milletlerarası Ahilik ve Esnaf Sempozyumu'na sunulan tebliğ.*

(1986). *Türkiye iktisat tarihi*. İstanbul: Dergah Yay.

(1993). "Osmanlı içtimâî-iktisâdî yapısı ve zihnî esasları", *Türklerde insanî değerler ve insan hakları*, 2. Kitap içinde, İstanbul.

(1998). *İslâm ve ekonomik hayat*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.

(2005a). *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi*. İstanbul: Kitabevi.

(2005b). *Toplu Makaleler, II, İslâm İktisâdı*. İstanbul: Kitabevi.

(2013). *Osmanlı İktisat Tarihi.* (Edisyon ve Yazarlık, Eskişehir).

(2016). *Osmanlı malî tarihi*. İstanbul. Dergah Yay.

(2017). *Osmanlı Dönemi İstanbul İstanbul Su Tarihi*. İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği Yay.

TAESCHNER, Franz (1955). "İslâm Ortaçağında Fütüvva Teşkilâtı", *İÜİF.M*, XV, İst.

(1972). "İslâm'da Fütüvvet Teşkilâtının Doğuşu Meselesi", *Belleten*, 142, Ankara.

TATLIOĞLU, Güran (2005). *İş Ahlâkı ve Yönetim*. İstanbul:Yeditepe Üniversitesi Yay.

TOPRAK, Zafer (1982). *Türkiye'de Millî İktisat* (1908-1918), Ankara.

(1995). *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950), Millî İktisat-Millî Burjuvazi*. İstnabul.

TOPRAK, Sermin (2006). "Hadis Literatüründe Kitabu'l-Ahlâklar". *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,* İzmir.

ÜLGENER, Sabri F. (1940). «İktisâdi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri». İÜİF.M, 2 (1940). s. 351-380.

(1942). "İktisat Felsefesi tarihinde Werner Sombart'ın Yeri ve Şahsiyeti". İÜİF.M, 1-2, 3 (1942), s. 95-115.

(1944). "İslâm hukuk ve ahlâk kaynaklarında iktisat siyaset meselesi". *İÜHF, Ebu›l-ûla Mardin›e armağan*, İstanbul.

(1951). *İktisâdi inhitat tarihimizde ahlâk ve zihniyet meseleleri*. İstanbul: İ.Ü. Yay.

(1951). *Tarihte darlık buhranları ve iktisâdî muvazenesizlik meselesi*. İstanbul: İ.Ü. Yay. —(1955). "XIV. yüzyıldan beri esnaf ahlâkı ve şikayeti mucip bazı halleri". *İÜİF.M*. XI. İstanbul.

(1976). *Milli gelir, istihdam ve iktisâdî büyüme*. İstanbul: İÜİF. Yay.

(1981a). *İktisâdi çözülmenin ahlâk ve zihniyet dünyası*. İstanbul:Der Yay.

(1981b). *Zihniyet ve din*. İstanbul: Der Yay.

(1984). *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*. Ankara: Mayaş Yay.

WEBER, Max (1993). "Modern Kapitalizmin Gelişmesinde Din ve Diğer Faktörler", *Kapitalizm ve Din*, Ed. Mustafa Özel. İstanbul: Ağaç Yay.

(1997). *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu*. çev. Zeynep Gürata. Ankara: Ayraç Yay.

Metafiziksel İyi'den Değer'e: Ahlâkın Yolculuğu

Celal Türer

Prof. Dr. , Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe Tarihi A. B. D Öğretim Üyesi

Açıktır ki bugünün insanının yaşamakta veya deneyimlemekte olduğu ahlâki sorunlar, modern yaşam koşullarından kaynaklanmakta ve modern ahlâk felsefeleri "insanlık durumunu" yansıtan yeni durum karşısında yeterli olmakta zorlanmaktadırlar. Ahlâk alanında yaşanan bu krizin, modern yaşam koşullarının, daha önceleri ortak ahlâki değerlerin varlık koşulunu oluşturan hususları çözücü etkisinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Bu çözülme sonucunda ahlâk kürenin yansıması olan "İyi" anlayışının yerini, son tahlilde kişisel bir tercih meselesine bıraktığı görülebilir. Bu yaklaşım, Batı düşünce geleneği söz konusu olduğunda MacIntyre tarafından da teyit edilir, o, modern liberal geleneğin anatomisini ortaya koymaya çalışırken, söz konusu geleneğin en çok ortak iyi yaşam tasavvuru projelerinde başarısız olduğunu ve insanları bireysel iyiye sevkettiğinin altını çizer.[1] Bu durum, ahlâk kürenin geçmişte erdemler/faziletlerden oluşurken on dokuzuncu yüzyıldan sonra değerler alanına dönüşmesiyle alakalıdır. Hatırlanacağı gibi geçmişte her varlığın kendine özgü fonksiyonunu en iyi biçimde yerine getirme anlamında kullanılan *erdem* kavramı, genelde insana özgü yetkinlikler olarak anlaşılmıştır. Bu çerçevede erdem, akıl aracılığıyla insana nasıl davranması gerektiğini, ne yapıp neyi yapmaması gerektiğini gösteren nitelikler olarak kabul edilmiştir. İnsan, erdemler sayesinde doğru yargıda bulunarak *doğru* ya da *iyi* olanı görerek, kime, niçin, ne zaman, ne kadar, nasıl davranacağını bilerek erdemli bir kişi olurdu. Erdem, kişinin her ne kadar başkalarıyla olan ilişkilerini yönlendiren etik ilkeler olarak düşünülmüş olsa da esasen ahlâki failin kendi gerçek iyisine erişmesinin zorunlu koşulları veya *eudaimonnia*'ya götüren araçlar olarak tasarımlanmıştır.[2] İlkçağda hâkim olan bu anlayış, Ortaçağ'da en yüksek iyiye ancak ahiret hayatında erişebileceği ve bunun için de Tanrı'nın pratik rehberliğine ihtiyaç duyulduğu kabulü ile devam etmiştir. Modern dönemde bütün alanlar gibi moral alanında sekülerleşme gerçekleşmiş; erdem kavramının yerine 19. yüzyılın sonlarına doğru ahlâk alanında "değer" kavramının kullanılmasına başlanmıştır.

Düşüncenin bir tür yerinden çıkarılması olarak nitelenen modernlik, göksel olan düşünceyi

1 Muhammet Enes Kala, *Erdem ve Ödev Ahlâklarına Yeni Yaklaşımlar: David Ross ve Alasdair MacIntyre*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Dan. Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi, 2015, s. 210.

2 Ahmet Cevizci, *Felsefe*, Sentez Yayınları, Bursa, 2007, s. 320

yerküreye indirerek, teori ve pratikte çığır açan bir kayma üretmiştir. Modernliğin başlattığı derin yapısal değişiklikler, moral alanın algılanışını da değiştirmiştir. Öyle ki modern dünyada "en yüksek iyi" ve "Tanrı'nın İradesi" düşünceleri insana pratik alanda rehberlik etmeye muktedir ideler olmaktan çıkmıştır. Ahlâk alanında "Metafiziksel İyi"den vazgeçip, "Değer'e yani, insani İyi"ye geçilmesi; bütün insanlar için geçerli olan tek bir iyi yaşama tarzının mevcut olduğu ile pratik ya da ahlâki problemlerin Ortaçağda olduğu gibi dini bir zemin üzerinde çözüme kavuşturulabileceği inancını zora sokmuştur. Mademki doğa ya da Tanrı tarafından belirlenen bir en yüksek iyi, insan için dışsal kaynaklardan türetilen evrensel kurallar yoktur, öyleyse etik norm ve kuralları bizzat insanın kendi doğasından türetmek gerekir. İnsan anlayışında bireyselci, ahlâk anlayışında moral özerklik ve yararcılık olarak ifadesini bulan bu dönüşüm, aynı öznede biri *ahlâki* (moral) öbürü *ahlâkdışı* (amoral), bir bakıma birbiriyle çelişik ve bölünmeye dayanan bir ayrım üretmiştir. Ahlâki faildeki bu bölünme, bilgiyi ahlâki bir nitelik olarak gören anlayıştan ayrılarak bilginin ve düşüncenin amoral bir niteliğe sahip olması yaklaşımını oluşturmuştur. Kadim dünyadaki *ahlâklı olmak* ile modern dünyada *ahlâken tutarlı olmak* diye ifade edilen bu ayrımın modern insan sorununun özünü oluşturduğu açıktır.[3]

Modern dönemde öznenin felsefi açıdan kendisini bilinç/cogito üzerinden inşa etmesi ve dönüştürmesi bazı sonuçları da beraberinde getirmiştir. Birincisi içinde yaşadığımız nispeten statik ve durağan küre hızla değişmeye başlamış; aktif ve hareketli hale geldiği, hayatı devam ettiren maddi unsurların günden güne değiştiği görülmüştür. İkincisi, belki de daha trajik olanı manevi alanda/kürede gerçekleşmiş; bizi tanımlayan unsurlar artık aidiyetler ya da gelenekler olmaktan çıkıp, kendi ürettiklerimiz, yapıp-ettiklerimiz ya da değerli gördüklerimiz olmuştur. Düşünen, bilen ve eyleyen öznelerin artık kutsallıklar tarafından değil; onların değerli gördükleri ya da değer verdikleri hususlarca yönlendirilmeye başlanması kendimizi deneyimleme tarzını değiştirmiştir. Fâillerden çok fiillere, şahıslardan çok sistemlere doğru ilerleyen modern ahlâki dönüşümün, ahlâki fâillerin silindiği ve sorumlu tutulamadığı bir dünyanın oluşmasına doğru evrildiği açıktır. Ben-merkezciliğe işaret eden, münferit perspektifler ile tikel bakış açılarına dayanan ahlâk, 'özgür', 'normlara dayanmayan' hesap eden ben üzerinden inşa edilmeye başlanmıştır.

On yedinci yüzyıldan itibaren modern düşüncede ortaya çıkan felsefe ve bilim ayrışmasıyla beraber sanayi kapitalizmi ve liberalizm felsefesi, iktisat ve ahlâk ilişkisinin sonraki yönelişinin temelini atmıştır. Avrupa'da ortaya çıkan sanayi kapitalizmi, felsefi ve iktisadî olarak liberalizm ile birleşerek yeni bir toplum yapısı oluşturmuş; hem kapitalist burjuvazi, hem de iktisat bilimi ve liberal ekonomi birbirlerini besleyerek gelişmişlerdir. Bu dönüşüm iktisat düşüncesinde bireyin ekonomik güdülerini temel alan, yeni bir ahlâk anlayışını da egemen kılmıştır. Adam Smith'in iktisadî alandaki değer kavramını ahlâki alana uygulaması, bölünen ahlâki faili gündemimize getirmiştir. Nitekim pek çok yorumcu Smith'in çalışmalarını

3 Sadık Türker, "İslâm Ahlâkı ve Kültür Siyaseti Bakımından Güncel İnsan Sorununa Bakış", *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*, Yayına Hazırlayan: Celal Türer, Ziraat Gurup Matbaacılık, Varlık/Ankara, 2015, s. 228-229.

yönlendiren iki amacından birinin bilimsel, ötekinin ahlâki olduğunu; her ikisinin de 17. ve 18. yüzyıl düşüncesine damgasını vuran bilim ve toplum ideallerinden kaynaklandığını ileri sürerler. Burada kişiyi bilmeye yönlendiren merak ile kişiyi eyleme sevkeden kaygı duygularının insanın fıtratında hazır olduğuna temas edebiliriz. Dolayısıyla her insan, doğası itibarıyla bilme ve eyleme ihtiyacındadır.[4] Bu ihtiyaçlar dönemin ruhu ve ihtiyaçlarıyla şekillenir ve dönüşüme uğrar. Kuşkusuz Smith de söz konusu duygulara cevap verme ihtiyacını hissetmiştir. Ancak o, amaçları iktisadı merkeze alarak tasarımlamıştır. Bilimsel amaç, doğa bilimlerinde başarıyla uygulanan yöntemleri iktisada uygulamaktır. Ahlâki amaç ise, insan üzerinde zorlayıcı baskılara gerek bırakmaksızın işleyen bir toplum düzeninin kavramsallaştırılmasıdır. Literatürde "Adam Smith Sorunu" olarak bilinen bu husus, beşeri ilişkileri insanların birbirine karşı hissettikleri duygudaşlık olduğunu söyleyen Adam Smith ile daha sonra bu ilişkilerin temelinde öz-çıkar kavramını koyan Smith arasındadır. Birbirine karşıt iki insan doğası kavrayışını seslendiren bu sorun; Hutcheston ve Hume'dan esinlenmiş 1759 yılında yayımlanan *Ahlâk Duyguları Teorisi* ile Fransız fizyokratları ve materyalistlerinden etkilenerek 1778'de yazılan *Milletlerin Zenginliği* eserini nasıl uzlaştırılacağı konusundadır.

Adam Smith'in iktisadî alandaki değer kavramını ahlâki alana uygulaması, sonra da Nietzsche'nin ahlâk alanını değerlerin yeniden değerlendirilmesi olarak ele alması, düşünce modundaki köklü değişim ile geleneksel "İyi" kavramının yeni durumları karşılamadaki yetersizliğini yansıtmaktadır. Hatırlanacağı gibi geleneksel dünyada kendi başına var olan anlamında "İyi", başlangıçta tek bir anlama sahip iken; birey ve kültürlerin farklılaşmasıyla farklı anlamlarda anlaşılmaya başlamıştır. Bu durum, farklı insanların farklı bir 'iyi'yi anlamasına izin veren "değer" kavramının kullanılmasına da kapı aralamıştır. Diğer taraftan "İyi", metafiziksel olarak her daim var olana işaret ettiği, yani tarihsel olmadığı için modern dönemde terk edilmek durumunda kalmıştır. Modernlik her dönemde farklı ve değişen bir 'iyi' algısının mevcut olduğunu kabul etmiştir. Hatta modernlere göre iyi kavramı muhtemelen gelecekte kimsenin öngöremeyeceği şekilde değişebilecektir.[5] Son olarak iyi kavramı, metafiziksel statüsüne uygun olarak tarihsel süreçte normatif bir yapıyı beraberinde taşımıştır. Ancak modern dönemde değer kavramıyla birlikte *normatif* ya da *kanonik* yapı çözülmüş yerine aynı güçte bir gereklilik konulamamıştır. Hatırlanacağı gibi normlar ahlâki ya da hukuki olarak sınırlar koyan; belirli şeyleri yapmayı gerektiren hallere işaret etmiştir. Oysa değer kavramı yaptırımlardan çok önceliklerimizi ortaya koyan ve seçim yapmak zorunda kaldığımız durumlarda bizi kendimize karşı bir pozisyon almak zorunda bırakan hallere işaret eder. Bu çerçevede değerler gereklilikten çok kendisine yöneldiğimiz ve yönelmemiz ile bizi oluşturan, inşa eden unsurlara işaret etmektedir. Hayatımıza yön veren pusulalar ya da yapıp etmelerimizi ve eylemlerimizi yönlendiren ilkler olarak kabul

4 Muhammet Enes Kala, "Korku ve Merak Arasında Birlikte Yaşamaya Dair" *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi,* Yayına Hazırlayan: Celal Türer, Ziraat Gurup Matbaacılık, Varlık/Ankara, 2015, s. 116-117.

5 Fatma Tosun Köse, *Hans Joas'ın Ahlâk Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dan. Prof. Dr. Celal Türer, 2014, s. 27

edilen değerler[6] kişinin nesne ile bağlantısında beliren hususlara işaret eder. Bu çerçevede değerin gücü ya da dinamik kapasitesi, onu benimseyeni hareket ettirmesine bağlıdır.

İnsanın, bilim ve ahlâk anlayışında yaşanan bu köklü değişimi anlamak için "değer" kavramının anlaşılabilmesi gerekir. Öncelikle değer kavramının norm ve istek kavramlarından ayırılması gerekir; zira değer kavramının netlik kazanması ancak böylelikle mümkün olur. Norm kavramı değer kavramıyla sürekli bir arada telaffuz edilse de aralarında büyük fark vardır; norm bizi ahlâki olarak ya da hukuki olarak sınırlar ve belirli şeyleri yapmamızı ve dahası belirli araçları kullanmamızı engeller. Sözgelimi bir markette para vermeden herhangi bir şey alıp çıkmak, ahlâki açıdan ya da hukuki olarak istenmeyen bir duruma işaret eder. Her iki alanda bu şekilde davranmamız istenmez, dolayısıyla da sınırlanmış oluruz. Oysa değerler güçlü duygularla dolu kişinin kendi iyisinin düşünceleridir. Onlar, insanı kendisine çeken ve etkileyen bir yöne sahiptir. Diğer taraftan değeri "istek" kavramından ayıran aralarında derece farkının mevcut olmasıdır. İstekler arzuları nitelerken değerler bir üst derecede arzu edilen hakkındaki bir düşünceyi seslendirir. Daha açık bir ifadeyle değerler bizim önceliklerimizi ortaya koyar ve seçim yapmak zorunda kaldığımız durumlarda bizi kendimize karşı bir pozisyon almak zorunda bırakır. Bu durumu örneklendirecek olursak, hamile bir kadın, sigara içme isteği olsa da, sigara içmesinin kendisine ve bebeğine zarar verebileceğini ve bunun yanlış bir davranış olduğunu bilir. Söz konusu kişinin sahip olduğu değer bağlılığı ona bu isteğinin doğru olmadığını söyler. Oysa sigara içmek norm tarafından yasaklanmış bir şey değil, kendi isteği doğrultusunda almış olduğu bir kararın sonucudur. Çünkü sigara içmeme eylemi kadın için bu durumda daha değerlidir.[7] Görüldüğü gibi değer, süjenin yönelimi ve bağlılığında ortaya çıkan bir duruma işarete eder. Nitekim Gabriel Marcel (1889-1973) bu durumu dile getirir: "Değeri kabul etmek, mühür basarak bir olayı yüklenmek gibi, bir görevi yüklemektir. Eğer hayatımı yüce bir değerin 'tehlikede' olduğu bir nedene hizmet etmeye adıyorsam, bu değeri tarihî değişikliklerden kurtarmayı da kabul ediyorum demektir.[8] Bu yüzden değerler benimsendiği ve yüceltildiği ölçüde mücadele etmemizi destekler, bize riskler karşısında sağlam bir sıçrama zemini sunar.

Son dönemde değerler konusuna büyük önem atfedilse de onların mevcudiyetlerinin sorgulanmadan kabul edildiği ifade edilir. 19. yüzyılda William James, George Herbert Mead, Emile Durkheim, George Simmel, Max Scheler ve John Dewey değerlerin nasıl oluştuğuna dair bazı teoriler geliştirilmiştir. Günümüzde bütün bu sorgulamalar unutulsa da 1980'lerden itibaren sorun Charles Taylor ve Hans Joas tarafından yeniden ele alınmaya başlanmıştır. Sözgelimi Joas, hem faydacılık (utilitarizm) hem de normativizmin insan eylemlerinin göz ardı edilemez normatif bir boyuta sahip olduğu hususunda birleşseler de değerlerin kaynağını analiz etme hususunda yetersiz kaldıklarını ileri sürer. Ona göre değerler, insanın kendisini inşasındaki deneyimlerinden ve kendi aşkınlık tecrübesinden meydana gelen

6 Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, İstanbul, 1983, s. 135.

7 Fatma Tosun Köse, *Hans Joas'ın Ahlâk Anlayışı*, s. 28-29.

8 Murtaza Korlaelçi, "Küreselleşme Karşısında Değerlerimiz ve Şahsiyetin Oluşumu", *Küreselleşme Karşısında Gençlerimiz: Şahsiyetin İnşası,* Yayına Haz. Celal Türer, Ankara, 2017, s.

hususlara işaret eder.[9] Joas'ın bu yaklaşımında dikkat çeken anahtar kavramlar, ''inşa etmek'', ''deneyim'' ve ''aşkınlık'' kavramlarıdır. Gerçekten o, hayatı anlamlandırma ve kimlik inşasının değerlendirmelerimizle geliştiğini ve bu deneyimlerin ''ben'liğimizi aşan'' yapıda olduğunu ifade ederek, aşkınlık deneyiminin tıpkı sevgi gibi tüm insanlarda mevcut olduğunu iddia eder.[10] Bireyin kendi isteklerini arka plana atan, ahlâkı sırtında sopa gibi hissettiren evrensel bir ahlâk/lar/a başkaldırı olarak okunabilecek bu değer anlayışı, insan bilinci ötesinde başka bir husus görmediği için değeri bilincin varması gereken bir ideal olarak görür. İster kişinin kendisini aşma deneyimi, ister sonlu oluşuna bir karşı çıkış, ister içimizdeki yasa yahut da onu sürükleyen bir güç olarak bu ideal, insanlığın deneyimlerinde görünen idealleri yansıtan bir imkânlar alanını temsil eder.

İdealleri yansıtan bir imkânlar alanı olarak değerlerin temelini deneyimde görmek gerekir. Gerçekten değer, deneyim esnasında kendini insana bir durumla açar ve onu etkiler. Bu noktada insan değerlere karşı bir tavır geliştirir; ya onu reddeder ya da kendini onlara adar. Doğa içinde mukim gerçek imkânları ve insanın arzu ettiği amaçlara dair hayalleri yansıtan değer, ancak farkına varabildiğimiz ve onların lehine ya da aleyhine karar verebildiğimiz değerlendirmelere işaret eder. Birey kendini inşa süreci ve aşkınlık deneyiminde idealleriyle ya da değerlendirmeleriyle karşılaşır. Sahip olduğumuz bu idealler ya da değerlendirmeler bir taraftan kendimizi diğer taraftan toplum içindeki durumumuzu oluşturur. Bu ideallere saygı, onları bizim dışımızda var olan ve genel geçer bir şey olarak algılanmasına sebep olur. Bu noktada birey, değerleri meydana getiren deneyimlerin arayışına girebilir, fakat onları kendi başına oluşturamaz. Değer yargılarımızı da temellendirebileceğimizi düşünebiliriz, hatta onları temellendirmek ve onlar hakkında tartışmak bizim için büyük bir değer olabilir; fakat bu değerlerimizi temellendirmeler ve tartışmalar sonucu kazandığımız anlamına gelmediği gibi, değerleri temellendirmede zorlandığımızda da onlara uymayacağımız anlamına gelmez.[11] Bu noktada değer bağlılığı, değerleri temellendirmeden önce gelir. Ancak değer bağlılığı ne bir zorunluluk ne de bir görev sonucundadır. İnsanın ''başka türlü davranamam'' demesi onun değere olan bağlılığından meydana gelir ve insan kendini kısıtlanmış ve özgürlüğü elinden alınmış hissetmez, aksine gönüllü bir şekilde davranır.

Gerçekten insan bir taraftan toplum içerisinde değer anlamlarından oluşan bir ağın/örgünün içerisinde, diğer taraftan ise insanın sahip olduğu değerler ahlâki bir alan oluşturarak insanın bir şeyi değerli ya da değersiz kılan yönelimlerini barındırmaktadır. Buradan hareketle insan değerleri aracılığıyla sürekli olarak hayatının yönünü ve çabalarını gözden geçirir. Değerler, bireyin iyi hakkındaki öznel düşüncelerini, yani ideal olanı barındırdığı için, bir insanın hem nasıl olmak istediğini hem de nasıl olmak istemediğini de ifade eder. Böylelikle değerler istek ve önceliklerden ayrılırlar; zira değerler içerisinde istekleri değil, istekleri değerlendiren ölçütleri barındırır. Fakat birey bu ölçütlere rağmen, her durumda kendinden emin bir şekilde

9 Tosun Köse, *Hans Joas'ın Ahlâk Anlayışı*, s. 30

10 Tosun Köse, *Hans Joas'ın Ahlâk Anlayışı*, s. 32-36

11 Tosun Köse, *Hans Joas'ın Ahlâk Anlayışı*, s. 65.

davranamaz. Çünkü değerler insana nasıl davranması gerektiğini tarif etmez, yani eylem doğrudan değerden dolayı gerçekleşmez. Eylemden bulunan kişi değerleri doğrultusunda hangi durumda nasıl davranması gerektiğini yaratıcı bir şekilde çözümler ve ancak bu sayede değerler günlük hayatına girer.

Değerlerin diğer bir özelliği, onlara dair bağlılığımızın olumsal oluşudur. Başka bir ifadeyle değerler hiçbir zaman mutlak bağlılık meydana getirmezler. Bununla beraber değerlerin olumsal oluşu onlara dair bağlılığımızı sarsmaz. Sözgelimi bir kimsenin eşinin dışında milyarlarca başka kadının yeryüzünde oluşu, onun eşine olan bağlılığını sarsmadığı gibi değerlerin olumsallığı da, onlara dair bağlılıkların oluşmasına engel olmaz; muhtemelen değer bağlılığının niteliğini değiştirebilir.

Nihayetinde değerlerin genelleştirilebilir olması, yani başka kültürlerin de onlara sahip olabileceği hususuna işaret eder. Sözgelimi İnsan Hakları belli bir kültürün ürünü olsa da farklı kültürler onları benimseyebilir ve başka değerleriyle uyumlu bir yapı oluşturabilirler.

Adam Smith'in bir taraftan *Milletlerin Zenginliği* ile bireyin kendi menfaatini maksimize etmeye çalışması, diğer taraftan *Ahlâk Duyguları Teorisi* ile hukuk veya ahlâkın üstünlüğünü bir ölçüt kılması ve nihayetinde tüm bunların aklın hâkimiyeti içerisinde yapılmasını sağlamak için geliştirdiği ve ahlâkta büyük dönüşümü ifade eden "değer" teorisi ahlâkta yeni bir dil ve küre oluşturmuştur. Buna göre değer, (ilkin) norm ya da kanonik yapıdaki *erdem/arete*, Tanrısal İyi ya da O'nun Yasaları değildir; o, "benim için iyi olana", bakışımı ve değere olan bağlanmamı iyi olarak gören bir yaklaşıma dönüşmüştür. İkinci olarak ahlâk alanında ölçü dışımızda olan bir şey iken artık kriter mutluluğumuz, rahatımız ve karar vermemizde bizimle beraber olan bir hususa işaret eder. Üçüncü olarak ahlâk, aşkın alana değil aksine insanlar arası ve toplumsal ilişkilerle şekillenen bir mahiyete sahip hale gelir. Dördüncü olarak değerler artık bir kararlılık alanıdır; onlar Kant'ın anladığı gibi bizi mutlak zorunluluğa ya da itaate götürmez. Nihayetinde değer genelleştirilebilir, başkalarınca paylaşılabilir bir özelliğe sahip olarak anlaşılmaya başlanmıştır. Tüm bu hususların soruşturulması, yani ahlâki deneyimin doğasını, onun sosyal ve fiziksel çevrede nasıl gerçekleştiğini anlama ve olumsal bir dünyada deneyimin bize sunduğu imkânları daha iyi bir yaşamı inşa etme yolunda zekice kullanma ve dönüştürme potansiyelini nasıl gerçekleştireceği ahlâkın kendi içinde değerlendirmesi olmaya devam edecektir. Yaşanan bu süreci anlamaya yönelik eylemin de sonlu-akıllı varlığın biricik değeri olabileceği söylenebilir.

Kaynakça

Ahmet Cevizci, *Felsefe*, Sentez Yayınları, Bursa, 2007.

Fatma Tosun Köse, *Hans Joas'ın Ahlâk Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dan. Prof. Dr. Celal Türer, 2014.

Muhammet Enes Kala, *Erdem ve Ödev Ahlâklarına Yeni Yaklaşımlar: David Ross ve Alasdair MacIntyre*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Dan. Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi, 2015.

Muhammet Enes Kala, "Korku ve Merak Arasında Birlikte Yaşamaya Dair" *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi,* Yayına Hazırlayan: Celal Türer, Ziraat Gurup Matbaacılık, Varlık/Ankara, 2015.

Murtaza Korlaelçi, "Küreselleşme Karşısında Değerlerimiz ve Şahsiyetin Oluşumu", *Küreselleşme Karşısında Gençlerimiz: Şahsiyetin İnşası,* Yayına Haz. Celal Türer, Ankara, 2017.

Sadık Türker, "İslâm Ahlâkı ve Kültür Siyaseti Bakımından Güncel İnsan Sorununa Bakış", *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*, Yayına Hazırlayan: Celal Türer, Ziraat Gurup Matbaacılık, Varlık/Ankara, 2015.

Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, İstanbul, 1983

II. BÖLÜM
İnsan ve İktisat

Arif Ersoy (Prof. Dr.)
Erdemli Olmanın Merhaleleri ve Sosyal Kurumsal Yapı:
Modern Tekelci İktisadî Sistemden İnsan Merkezli İktisadî Nizama Geçiş

Mustafa Özel
Modern İktisat, Din ve Ahlâk

Hakan Sarıbaş (Prof. Dr.)
İslâmî İktisat ve İnsan: Tüketici Talebi Analizi

Mahmut Bilen (Prof. Dr.)
İslami İktisat ve İnsan

Erdemli Olmanın Merhaleleri ve Sosyal Kurumsal Yapı:Modern Tekelci İktisadî Sistemden İnsan Merkezli İktisadî Nizama Geçiş

Arif Ersoy

Prof. Dr., İstanbul S. Zaim Üniversitesi, İslâm Ekonomisi ve Finans Bölümü Öğretim Üyesi

1.Giriş

İnsanı, yaratılanların en şereflisi (eşrefi mahlûkat) kılan husus, sahip olduğu yetenekleri ve üstlendiği görev sorumluluklarıdır. Akıl ve muhakeme gücüne sahip olan insan, dört temel yetenekle donatılmış bir varlıktır. Hissetme, düşünme, irade ve ünsiyet yetenekleri ile donatılan insanın bu yetenekleri beşerin doğasına uygun (fıtri) eğitimle geliştirilir ise, varlıkların en hayırlısı (hayr-ul beriye) olur. Yaradılış gayesine uygun bir canlı olarak yeryüzünü imar ve ıslah eder. Fiziki çevreyi mamur ve sosyal hayatı ıslah eder.

Şayet insanın temel yetenekleri beşerin fıtratına uygun olmayan bir eğitim ile eğitilir ise, insan canlılarını en tehlikesi haline gelir. Yeryüzünü tahrip ve ifsat eder. İyilikte de kötülükte de hiçbir canlı varlık insanla yarışamaz.

İnsan fıtratına uygun eğitim, insanın müspet davranmaya sevk eder. Ona üretim faktörlerini verimli kullanma ve sorun çözme becerisini kazandırır. Eğitilmiş kişiler bir işte istihdam edilirse, bilgi ve becerisini üretime ve faydalı hizmetlere dönüştürülür.

Eğitilmiş işgücü bir toplum için en büyük servettir. Çalışma gücüne ve iradesine sahip olan insanın, özellikle eğitimli insanların işsiz bırakılması ise, telafisi mümkün olmayan bireysel ve toplumsal bir kayıptır. Çünkü geçen zamanın geri getirilmesi mümkün değildir. Potansiyel üretim gücü olan emeğin âtıl kalmasını ifade eden işsizlik, yoksulluğun temel nedenidir. Emek stoklanarak ileride kullanılamaz.

İnsanın dışındaki varlıklar yaradılış gayelerine göre işlevlerini, atomlarında, hücre ve DNA'larındaki programlara göre yerine getirirler. Bundan dolayı cansızlar, bitkiler ve hayvanlar âleminde ahenk ve barış (silm) hâkimdir. Mineraller, bitkiler ve hayvanlar âleminde hâkim olan ahengin kanunlarını bu varlıkları konu edinen ilimler ortaya koymaktadırlar. Allah, Rabb-ul âlemin olarak mineraller, bitkiler ve hayvanlar allemlerinde koyduğu doğal (ilahi) kanunlar ile ahenk ve barışı tesis etmektedir. Bundan dolayı kâinatta ahenk ve doğal

denge söz konusudur. Fizikçi ve kimyagerler, fizik ve kimya kanunlarını koyma gücüne sahip değillerdir. Onlar, Yaratıcı olarak Allah'ın koydukları kanunları keşfetmektedirler.

Allah insanı, sahip olduğu yeteneklerin yanında bir de farklı alternatiflere arasında tercih özgürlüğüne sahip kılmıştır. Bundan dolayı bu dünya insan ve cinler için sınanma, imtihan yeridir. Peygamberleri, ilahi kaynaklı bilgiyi içeren kutsal kitaplarla göndermiştir. Peygamberler, bu kitapların içerdiği ilkelerle doğal (İlahi) kanunları birlikte değerlendirerek insan fıtratına uygun eğitimle insanlara yeryüzünü nasıl imar ve ıslah edeceklerinin yol ve yöntemlerini öğretmişlerdir. Peygamberler fıtri eğitim ile insanı erdemli bir varlık haline getirmişlerdir. Peygamberleri ve onları rehber edinen eğiticiler, insanlara inandıkları gibi düşünme, düşündükleri gibi konuşma ve konuştukları gibi yaşamayı öğretmeye gayret etmişlerdir. Kimse onların elinden ve dilinden zarar görmemiştir. Bundan dolayı onların önderliğinde oluşan toplumlar örnek toplumlar olmuşlar ve tarihin akışını değiştirmişlerdir.

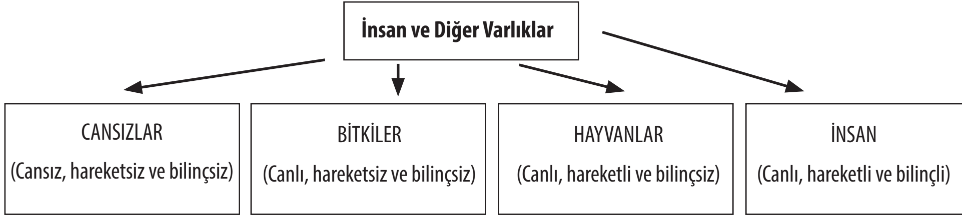
Her toplum için bireylerin fıtri eğitimle erdemli hale getirilmesi sosyal barış ve dayanışmanın sağlanması için gerekli ve önemlidir. Fakat yeterli değildir. Çünkü insanın davranışlarını içinde yaşadığı sosyal çevrenin kurumsal yapısı etkiler ve biçimlendirir. Eğer sosyal yapıyı belirleyen ve biçimlendiren hâkim sistem düzgün değil ise, erdemli insanlar yeteneklerini, ahlâki konularda iyi ve güzeli yaymada, ilmi alanda doğruları ortaya koymada, iktisadî hayatta kaynakları verimli kullanarak faydalı mal ve hizmet üretmede ve siyasette ise hukukun üstünlüğünü sağlayarak adaleti tesis etmede yeterince başarılı olamazlar. Kötü işleyen bozuk düzen iyileri tasfiye eder; kötüleri öne çıkarır. Bundan dolayı erdemli bir toplumu inşa etmek için hem insan fıtri eğitim ile eğitilmeli, hem de mevcut sosyal yapıyı biçimlendiren kurumsal yapıyı ıslah edilmeli. Sosyal kurumsal yapı üretim tezgâhı gibidir. Bozuk olan üretim tezgâhında kaliteli mal üretilemez. Tezgâhtarın sarıklı veya apoletli olması neticeyi değiştirmez.

Bun tebliğin sınırlı çerçevesi içinde ferdi erdemli kılacak bir eğitim sistemin dayanacağı temel paradigmalar üzerinde durulacak ve erdemli fertlerinin ahlâki davranışları üzerinde kurumsal yapının etkileri özetle anlatılmaya çalışılacaktır. Dinleyicilerin eleştir ve katkıları ile erdemli bir tolumun inşasına yönelik öneri ve tavsiyelerimizi paylaşmaya çalışacağız.

2. İnsan ve Diğer Varlıklar

İnsan, hissetme yeteneği ile inanır. Düşünme yeteneği ile bilgi edinir. İrade yeteneği ile eşyayı faydalı hale getirir. Ünsiyet yeteneğiyle diğer insanlara birlikte yaşar ve teşkilatlanır. Bu yetenekler insanı gezegenimizin en gelişmiş varlığı haline getirir. Sınırlı bilgimize göre gezegenimizdeki varlıkları dört ana kategoriye ayırarak inceleyebiliriz. Bunlar, cansızlar, bitkiler, hayvanlar ve insanlardır. Bu varlıklar aşağıdaki şekil:1'de gösterilmektedir.

Şekil:1, Gezegenimizde Bildiğimiz Varlıklar

Kaynak: (Ersoy, 2014, s.2)

1.1. Cansızlar (Cemadat)

Gezegenimizin temel elementleri cansız minerallerden oluşmaktadır. Mineraller, yaradılış gayesine göre atom ve moleküllerinde derç edilen programlara göre işlevlerini doğal olarak yerine getirirler. Molekül ve atomların yapılarındaki mükemmel ahenk, hiçbir varlığın rastgele yaratılmadığını ve her varlığın kâinat bütünün bir parçası ve bu bütün içinde yerine getirdiği işlevlerinin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Mineraller dünyasında Yüce Yaratıcının koyduğu doğal(İlahi) yasalar hâkim olduğu için ahenk ve doğal dayanışma egemendir. Su, bilindiği gibi bir oksijen ve iki hidrojen atomun bileşkesinden meydana gelir. Eğer hidrojen atomu yakılır ise, su oluşur. Bu doğal bir kanundur (Kılıç, 2005, s.11).

Bütün mineraller gibi su işlevlerini yaradılış gayesinin ortaya koyduğu bir programa göre yerine getirir. İnsan bu programı bilir ise, sudan daha fazla yararlanır. İnsan için esas olan doğal dengeyi bozmak (ifsat etmek) değil, doğal yasalara uyarak doğal dengeyi korumak ve suyu kirletmemektir. Cansızlar dünyasında doğal kanunlar ve denge olmasaydı, Fizik ve Kimya bilimleri de olmazdı.

Canlı varlıklar, cemadat âlemin sağladığı imkânlardan yararlanarak varlıklarını sürdürmektedirler. Bu âlemin bir öğesi olan suyun canlıların varlıklarını sürdürmedeki önem ve işlevleri, elementler âlem ile canlılar âlemin arasındaki ilişki ve ahengi bir örnek olarak ortaya koymaktadır.

1.2. Bitkiler (Nebatat)

Bitkiler canlıdır, fakat hareket etmezler. Bilinç sahibi değillerdir. Bütün bitkilerin küresel denge içinde belli işlevleri bulunmaktadır. Bitkiler, çekirdek ve hücrelerinde derç edilen programa göre işlevlerini bilinçsiz olarak kendiliğinden yerine getirirler. Mükemmel bir düzen ve ahengin egemen olduğu bitkiler âleminde her bitki, çevresel denge içinde belli işlevleri yerine getirir. Bitkiler, minerallerin sağladığı imkânlarla varlıklarını sürdürmekte ve işlevlerini yerine getirmektedir. Bugün gezegenimizin karşılaştığı iklim değişikliği ve küresel

ısınma sorunu, bitkiler âlemindeki dengenin beşer tarafından bozulmasından ve doğal yasaların ihlalinden kaynaklandığı bilinmektedir. Bugün hava kirliği birçok gelişmekte ülkede insan sağlığını tehdit eden bir sorun haline gelmiştir. Dünya Sağlık Teşkilatı verilerine göre hava kirliliği, doğal ahengi bozduğu için her yıl dünya çapında yaklaşık 3.3 milyon insanın ölümüne yol açmaktadır (Cesur, Tekin ve Ülker, 2013, s. 2). Mineraller bitkilerin var olmasına ve işlevlerini yerine getirmesine ortam hazırlamaktadır.

1.3. Hayvanlar (Hayvanat)

Hayvanlar canlıdır. Hareket ederler. Fakat şuur sahibi değillerdir. İçgüdüler ile hareket ederler. Tercih özgürlüğüne sahip olamayan hayvanlar da yaradılış gayesine uygun olarak DNA'larındaki programlarına göre işlevlerini bilinçsiz olarak yerine getirirler. Bütün hayvanların gezegenimizdeki çevresel denge üzerinde belli işlevleri bulunmaktadır. Gayesiz ve amaçsız bir hayvandan söz edilemez. En ufak bakterilerden en büyük hayvanlara kadar her hayvanın küresel denge içinde belli işlevlerin bulunduğu bilinmektedir. Hayvanlar âlemindeki ahenk ve dayanışma bilinçsiz olarak doğal yaslara göre sürdürülmektedir. Her ne kadar hayvanlar arasında çatışma cereyan etmekte ise de bu çatışma genel bir dengenin korunmasına yöneliktir. (Kuşaklı, www.gencgelisim.com/.../1076-hayvanlar-alemindeki, 12.04.2014).

Hayvanlar, mineral ve bitkilerin sağladığı imkânlarla varlıklarını sürdürmektedirler. Gezegenimizdeki mineraller ile bitkiler arasındaki doğal denge, cansızların bitkiler için yaratıldığını gösterdiği gibi, bitkilerin de hayvanlar için yaratıldığı gerçeğini ortaya koymaktadır. Bütün hayvanların da bitkiler gibi hücrelerden oluştuğu 19. yüzyılda keşfedilmiştir.

Arı ve bazı böceklerin morötesi ışınlardan faydalanarak yönlerini tayın etmeleri, bitki ve hayvanlar âlemi arasındaki muazzam ilişki ve ahengi ortaya koymaktadır (Doğanoğlu, www.ariplatformu.org/.../etkin_uretim_yontemleri.pdf, 12.04.2014).

Yukarıda belirtilen cansızlar, bitkiler ve hayvanlar âlemlerinde kâinatı yaratan Allah'ın koyduğu doğal yasların belirlediği çerçeve içinde denge ve dayanışma bulunmaktadır. Gezegenler ve galaksiler ile en ufak bitki ve bakteriler arasında ahenk ve denge egemendir. Çelişki ve çatışma söz konusu değildir. Bu varlıklar âleminde barış (silm) ve ahenk (harmony) hâkimdir. Küresel ölçekte çatışma ve çelişki değil; doğal kanunların oluşturduğu denge hâkimdir. Her varlık yaradılış gayesine göre belirlenen program çerçevesinde işlevlerini yerine getirmektedir (Ersoy, 2011, s.4).

Kur'an-ı Kerim'in ifadesiyle yerde ve gökte var olan varlıklar gezegenimizin en gelişmiş canlısı olan insan için yaratılmıştır. İnsan varlığını, cansızlar, bitkiler ve hayvanların sağladığı imkânlarla sürdürmektedir.

1.4. İnsan (Beşer)

Akıl ve muhakeme gücüne sahip olan insan, meziyetleri itibarıyla yukarıda sıralanan varlıkların en gelişmişidir. İnsan canlıdır. Bilinçli hareket eder. Diğer canlı varlıklardan farklı olarak eşyanın mahiyeti hakkında bilgi edinir, sayı sayar ve bilgisini kullanarak eşyaya şekil verir. Doğal kanunların dayandığı ölçüleri matematik bilgisiyle tahlil eder. Ölçer, tartar ve sayılarla ifade eder. İşte bu özellikler insana has özelliklerdir. İnsan, farklı alternatifler arasında tercih özgürlüğüne sahiptir. Bundan dolayı yaptıklarından sorumludur. Fıtri eğitimle yetenekleri geliştirilen insan, hem yeryüzünü imar ve ıslah edeceği gibi insan fıtratına uğun olmayan eğitimle eğitilen insan tahripkâr ve bozguncu bir varlık haline de gelebilir.

İnsan, cansız varlıklar, bitki ve hayvanların sağladığı imkânlardan yararlanarak varlığını sürdürmektedir. Akıl ve muhakeme gücü sayesinde dört temel yeteneğini kullanarak diğer varlıklardan faydalanır; onlara şekil vererek ihtiyaçlarını karşılar. Yukarıda belirtilen varlıklar insan için yaratılmıştır. İnsan bu varlıklar için yaratılmamıştır.

3. İnsanı Üstün Kılan Meziyetleri

İnsanı diğer varlıklardan üstün kılan meziyetlerden biri de farklı alternatifler arasında tercih özgürlüğüne sahip olmasıdır. Diğer canlılar tercih özgürlüğünden mahrumdurlar. Aralarında iradi iş birliği ve dayanışmadan söz edilemez. Doğal olarak ya toplu halde veya ayrı ayrı yaşarlar. İçgüdüleri ile bir arada yaşayan canlılar yine içgüdüleriyle kendilerini korur ve ihtiyaçlarını giderecek maddelerden yararlanırlar.

İnsan hem bir toplumun üyesidir hem de kişilik sahibidir. İnsan ünsiyet yeteneği ile topluma bağlı bir bireydir. O aynı zamanda kişiliği (nefsi) ile topluma karşı direnme ve başkaldırma eğilimine de sahiptir. Topluluk içinde yaşayan canlılar, kişilik sahibi değillerdir. Ayrı ayrı yaşayanlar ise, herhangi bir topluluğa bağlılıkları yoktur. İnsan kendi irade ve rızası ile kabul ettiği yasa ve kurallara uyarak toplum içinde özgür yaşar. Hukuki kural ve normlara uymakla insan özgürleşir.

Beden ve ruhtan oluşan insan şuur sahibi bir canlıdır. Bedeni ile ruhi boyutu arasındaki ilişkiler, hissetme, düşünme, isteme ve ünsiyet gibi dört temel yeteneği (meleksi) tarafından düzenlenmektedir. Geniş manada insanın ihtiyaçları bu dört temel yetenekten kaynaklanmaktadır. İnsanın bütün davranışları, bu dört yetenekten kaynaklanan ihtiyaçlarını tatmin etme amacına yöneliktir. Bu yeteneklerin dengeli bir şekilde tatmin edilmesi, insan davranışlarında da dengeyi sağlar. Söz konusu yeteneklerden biri veya birkaçının tatmin edilmemesi, insan davranışlarında dengesizliklere yol açar. Düşünen, inanan, isteyen ve hem cinsleriyle birlikte yaşamak zorunda olan insan, sahip olduğu yeteneklerinden dolayı diğer canlılardan farklıdır ve en gelişmiş canlıdır. Diğer canlılar, akıl, muhakeme, düşünme, inanma, irade ve ünsiyet yeteneklerinden yoksundur. Öğretim ve öğrenme ile insanın bilgisi artırılır. Eğitimle insan, sahip olduğu bilgisini ile sorun çözer ve bilgisinden yararlanarak yeteneklerini verimli olarak istidam eder ve becerilerini geliştirilir.

4. Fıtri Eğitim İnsanı Hem Fiziken Hem De Manen Geliştirir

İnsan, sadece fiziki bedenden oluşan bir canlı değildir. O, hem ruh hem de beden sabi bir varlıktır. İnsanı bir bütün olarak kabul etmeyen ve sadece onun bir boyutunu öne çıkaran ve belli ihtiyaçlarını tatmin etmeyi hedefleyen sistemler, şimdiye kadar insanı mutlu edemedikleri gibi bugün ve gelecekte de onu mutlu kılamazlar. Materyalizmin insan anlayışı yetersizdir ve oldukça sığdır. Bu anlayışa dayalı yaklaşımlar, beşerî sorunlara yeterli çözüm üretemediler, İnsan hem biyolojik hem manevi hem de sosyal yönleri olan bir canlıdır (Hodgson, 2004, s.131-4).

İnsanın zihinsel yönü maneviyat boyutunu ifade eder. İnsanın ruhi ve bedeni boyutlarını birlikte ele almayan yaklaşımlar, beşeriyetin sorunlarına kısmi çözümler üretmişlerdir. Bu tür kısmi çözümler ile bazı sorunlara çözüm üretilmeye çalışılırken yeni sorunlara ortam hazırlanmıştır. İnsanı sıradan canlılardan bir canlı kabul eden ve sadece maddi ihtiyaçlarının bir bölümünü tatmin etmeyi hedefleyen materyalist anlayış ve yaklaşımlar sınırlı olan insan hayatının sıkıntı ve huzursuzluklarla geçmesine ortam hazırlamışlardır. Materyalist Aydınlanma felsefesinin etkisiyle 18., 19. ve 20. yüz yıllarda gündeme getirilen materyalist eğitim, insan doğasına aykırı olduğundan insanı mutlu ve huzurlu kılamamıştır. Sosyalizm, insanı baskı ve tahakkümcü bir zihniyetin esiri haline getirmiştir. Kapitalizmde ise, insan kendi maddi menfaatinin peşine koşan bencil ve doyumsuz bir varlık haline getirilmeye gayret edilmiştir.

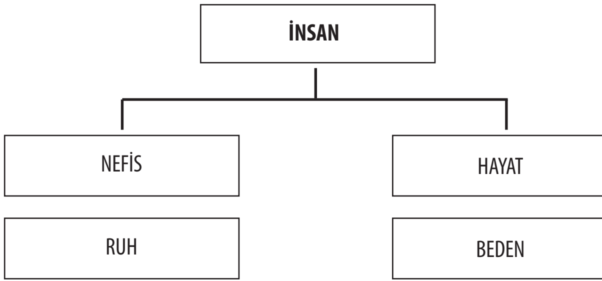
Aydınlanma felsefesine dayalı olarak geliştirilen materyalist eğitim ile gezegenimizin en gelişmiş varlığı olan insanın akıl, muhakeme ve dört temel yeteneği yeterince fark edilemedi. Beşerî gelişmenin temel dinamikleri olan içgüdü ve alışkanlıklar göz ardı edildi. İnsan, diğer canlılardan biri sayıldı. Hatta C. Darwin ve onu izleyenler insanın bir hayvanın evrimleşmesi sonucu ortaya çıktığını savundular. T. Veblen ise, evrimci yaklaşımı ile insanı, iktisadî değişmelerin temel dinamiği kabul etti (Hodgson, 2004, s.162- 175). İnsanın manevi ihtiyaçları hep gündemin dışında tutuldu. İktisat Bilimi ahlâki ve manevi değerlerden tamamen soyutlanmaya çalışıldı. İnsanı sosyal faaliyetlerin merkezine yerleştirmeyen bu tür yaklaşımların yol açtığı sorun ve çelişkilerin çözümü hayli zaman alacaktır (Sen, 2004, s.92).

Bugün bazı eğitimciler, insanın manen geliştirilmesinin ihmal edilmesinin yol açtığı sorunları gündeme taşımaya çalışmaktadır. Onlara göre insanın hem maddi hem de manevi yönlerinin birlikte ele alınması gerekli ve hatta zorunludur. İnsanı bütün sosyal faaliyetlerin merkezine yerleştiren bütün peygamberlerinin beşeriyete tebliğ ettiği İslâmî eğitim ilkelerine göre geliştirilecek insan hakları ve adalet eksenli bir eğitim sistemine bütün beşeriyet muhtaçtır.

Aşağıdaki Şekil: 2'de görüldüğü gibi ruh ve bedenden oluşan insan ruhunun etkileme ve etkilenme boyutuna nefis denilmektedir. Nefis bir bakıma kişiliğin ifadesi de sayılabilir. İnsan fiziki bedenin işlevlerini sürdürmesi hayatla (yaşama) ifade edebiliriz. İnsan hayatı, fizyolojik yapısını belirleyen bedeni işlevlerini sürdürdüğü sürece devam eder. Canlı, çevresiyle alışverişte bulunan varlıktır. Çevresi ile ilişkisi kesilen varlık canlı sayılmaz. Ölüm,

bir bakıma bedenin fiziki işlevlerini kaybetmesi, dışarı ile alışverişinin kesilmesi olayıdır. İnsan dışarıdan beden ve ruhunu beslemek için iki şey alır. Aldığı besin ve ısı ile bedeni varlığını devam ettirir. Eğer aldığı besinler ile sağlıklı besinler ise ve aldığı ısı insan bedenin tahammül edeceği düzeydeyse, bedeni gelişir ve fiziki gücü artar. Dışarıdan duyduğu ses ve gördüğü cisim ve manzaralarla beyin yoluyla ruhunu besler. İnsanın hoşuna giden sesleri duyması, kitap okuyup film seyretmesi ruhunu besler. Eğer bu ses ve bilgiler insanı olumlu etkiliyorlarsa, insanla kâinat, doğal ve sosyal çevresiyle barışık olmasına ortam hazırlıyor ise, insan manen gelişir. Ruhen güçlenir ve morali düzelir. Stresten kurtulur.

Şekil:2, İnsan= Beden x ruhtan oluşan bir canlıdır

Kaynak: A. Ersoy, 2014, s.6.

Beşerin fıtratıyla uyumlu olmayan ve deruni dünyasını tatmin etmeyen, insanla doğal ve beşerî çevre arasında çelişki ve çatışmaya yol açan bilgi ve sesler, insanın huzursuz kılar. Korku ve dehşete sürükler ve ruhen bunalıma düşmesine ortam hazırlar.

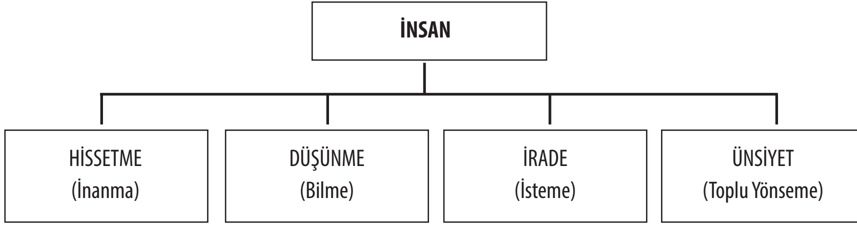
5. İnsanın Temel Yetenekleri ve Eğitim

İnsan, “hissetme” yeteneğiyle inanır. “Düşünme” yeteneğiyle bilgi edinir. İnsan aklını, bir bakıma bilgisayara benzetebileceğimiz beynin bir programlayıcısı gibi algıladığı hususları düşünceye dönüştürür. Adeta sembolik bir dil ile eşyayı ve işitilenleri algılar (Eliasmith, 2005, s. 131). “İrade” yeteneği insanı istek sahibi kılar. İrade yeteneğiyle eşyaya sahip olmak ister

Eşyayı üretir ve tüketir. “Ünsiyet” yeteneği ile diğer insanları sever ve onlara ilgi duyar ve diğer insanlarla birlikte yaşar.

İnsanın “hissetme” yeteneğinden “dini ve ahlâki”, “düşünme” yeteneğinden “ilmi”, “irade” yeteneğinden “iktisadî” ve “ünsiyet” yeteneğinden de “siyasî” ihtiyaçları kaynaklanır. Beden ve kişilikten oluşan insanın çevre ile ilişkilerini dört yeteneği (melekesi) belirlemektedir. Bu yeteneklerin tatmini dört farklı ihtiyaç türünün karşılanmasını gerektirmektedir. Beşerî temel ihtiyaçlar, dini-ahlâki ve sanatsal, ilmi, iktisadî ve siyasî ihtiyaçlardan oluşur. Diğer ihtiyaçlar bu temel ihtiyaçların türevleri olarak değerlendirilebilir. Bu yetenekleri itibariyle insan diğer canlılardan farklıdır. Bu nedenle yaradılış gayesi ve dünyadaki işlevleri de farklı olmalıdır.

Şekil:3, İnsanın Yetenekleri ve İşlevleri

Kaynak: A. Ersoy, Silm Sosyal Yapılanma, Yörünge Yayınları, No:5, İstanbul, 1995

İslâm insanı gezegenimizin en üstün canlısı olarak kabul eder. İslâm'a göre insanın yaradılış gayesi, sosyal hayatta hukukun üstünlüğü sağlayarak yeryüzünü imar ve ıslah etmektir. İnsan farklı alternatifler arasında tercih yapma özgürlüğünü sahip olduğu için tercihini imar ve ıslahtan yana veya tahrip ve ifsattan yana kullanabilir. Fıtri eğitim, insanın tercihini imar ve ıslahtan yana yapmasına ortam hazırlayan eğitimdir.

İnsanın dört temel yeteneği, benliğini oluşturur. Varlığının bir parçalarıdır. Bu yeteneklerin baskı atılda tutulması veya bunlardan birinin yok sayılması insanın gelişmesini engeller ve şahsiyetinin zayıflamasına yol açar. Beşerî davranışları belirleyen bu yeteneklerin kullanılmasında insan özgür olmalıdır. Bundan dolayı insana inanma, bilgi edinme, serbest girişimde bulunma ve siyasî düşünme özgürlüğünü sağlayamayan sistemler insanı mutlu edemez ve insanın kişiliğinin gelişmesine ortam hazırlayamaz. Özgürlük bir bakıma insanın sahip olduğu dört yeteneğini serbestçe kullanması durumunu ifade eder. İnsanın davranışları suç sayılan eyleme dönüşür ise cezalandırılmalıdır.

İnsanın bu yetenekleri eğitimle geliştirilir ve öğretimle takviye edilir. Baskı ve bilgisizlikle insanın yetenekleri köreltilir. Bu yetenekler kendi ölçütlerine (kriterlerine) göre asli işlevlerini yerine getirir ve bir yetenek diğerlerini destekler ise, insan dengeli bir kişiliğe sahip olur. İnsan merkezli eğitim, insanın kimliğini biçimlendiren bu yeteneklerinin geliştirmeyi amaçlamalıdır.

6. Eğitimin Dayandığı Dünya Görüşü ve Değer Ölçüleri

Her insanın düşüncesini inancını ve değer ölçüleri belirler; davranış ve eylemlerini biçimlendirir. Aynı şekilde toplumun ortak inancı, ortak dünya görüşü ve değer ölçülerini oluşturur. Toplumların ortak dünya görüşü ve değer ölçüleri, tarihi birikimi, kültürel ve doğal çevresi de toplumların ortak davranışlarını ve bu davranışları tanzim eden kurumsal yapılarını belirler. Her medeniyetin kurumsal yapısını, o medeniyete mensup olan toplumların ortak inancı ve değer ölçüleri biçimlendirir. Bundan dolayı bir medeniyetin kurum ve kuralları, başka bir medeniyetin dünya görüşüne inanan bir topluma aynen aktarılamaz. Şayet aynen aktarılır ise, bozulma ve yozlaşmaya yol çar. Bir toplumun veya medeniyetlerin dayandığı

dünya görüşünün bilinmesi, kurumsal yapının kendi çerçevesi içinde karşılaşılan sorunlara ne ölçüde ve nasıl çözüm üretip üretmediğinin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Burada toplumlar, medeniyetler ve sistemler arasındaki farklılığı belirleyen dünya görüşlerine özetle işaret edilmesi yararlı olacaktır.

6.1. Medeniyetlerin Dayandığı İki Temel Dünya Görüşü

İnsanlar göçebe merhalesinden yerleşik düzene geçtikten sonra dünyada ilk kurulan Mezopotamya ve ondan sonra gelen medeniyetlerin kurumsal yapısı, dayandığı dünya görüşleri, hak ve adalet anlayışlarına göre farklı olmuştur. İkiden fazla insan bir araya gelerek teşkilatlandıktan sonra karşılaşacakları iki temel soruya cevap bulmaya çalışırlar. İnsanlık tarihi meydana gelen savaşlar ve çatışmalar bu iki soruya verilen cevapların tarzından ve farklı uygulamalardan kaynaklanmıştır. Bu sorulardan biri hak, görev, yetki ve sorumlulukları kim ve hangi ölçülere göre belirleyecek? İkinci soru ise, birlikte çalışacağız. İş birliği ve iş bölümünün artırdığı ve tüketmediğimiz fazla değerlerin paylaşım kurallarını kim, neye göre ve nasıl tayın edecektir? Bu iki sorunun cevabına göre medeniyetlerin dayandığı dünya görüşleri farklı olmuştur. Bu iki dünya görüşünün biçimlendirdiği sistemler ve kurumsal yapıları da farklı olmuştur. Bu yapıların işleyiş tarzları farklılıklar göstermektedir.

Medeniyetlerin insan hakları ile nimet-külfet paylaşım anlayışlarına göre ikiye ayırabiliriz. Bu iki dünya görüşünün çerçeveleri içinde farklı görüşler de yer alabilir. Birbiriyle sürekli etkileşim içinde bulunan bu görüşlerin kesişen noktaların bulunması, aralarındaki benzerlikleri arttırmaktadır. Bununla birlikte insan hakları ve nimet- külfet paylaşım anlayışlarına göre medeniyetler farklı şekilde sosyal yapılarını inşa etmişlerdir. Burada bu iki dünya görüşüne özetle değinilmesi, medeniyetlerin sergiledikleri kurumsal yapılarının anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Bu iki dünya görüşü;

A- Hak Merkezli Dayanışmacı Dünya Görüşü (HMDDG),

B- Kuvvet Merkezli Çatışmacı Dünya Görüşü(KMÇDG).

6.2. Hak Merkezli Dayanışmacı Dünya Görüşü: Tevhid ve Adalet Eksenli Dünya Görüşü

Bu dünya görüşüne göre evrende ahenk ve dayanışma egemendir. Fiziki dünyada, canlı-cansız bütün varlıklar arasında bir dayanışma söz konusudur. Evrendeki denge ve düzen bu dayanışmayı ifade etmektedir. İnsanlar arasında da dayanışma ve yardımlaşma esas olmalıdır. Sosyal hayatta barış ve dayanışma, fertlerin temel hak ve özgürlüklerinin korunması ve nimet-külfetin adil paylaşımıyla sağlanır. “Hak Merkezli Dayanışmacı Dünya Görüşüne” (HMDDG) göre sosyal teşkilatlanmanın gayesi, hukukun üstünlüğünü sağlamak, haklının haklarının korumak ve nimet-külfet paylaşımında adaleti tesis etmektir (A. Ersoy, 2015, s. 4).

6.3. Sosyal Hayatta Esas Olan Yardımlaşma ve Dayanışmadır

İnsanlar yaradılışları itibariyle farklı fizik güç ve kabiliyetlere sahiptirler. Teşkilatlanarak aralarında iş bölümü ve yardımlaşmayı sağlarlar ise, emeklerinin verimi artar. Toplumu oluşturan bireyler arasında "menfaat uyumu (paralelliği)" bulunmaktadır. Her birey gücü ve kabiliyetine göre belli alanlarda başarılı işler yapabilir. Bu bakımdan biri diğerinin yardım ve desteğine muhtaçtır. Aralarında yardımlaşma ve dayanışma ne kadar arttırılırsa, ihtiyaçlarını o oranda kolay karşılarlar. Taraflar arasında menfaat paralelliğine dayanan ticaret, iş bölümü ve dayanışmayı artırır. Bundan dolayı insanlık tarihi boyunca ticari faaliyetlerin serbest cereyan ettiği toplumlarda iktisadî ve sosyal gelişme süreci hızlı olmuştur (P. Deane, 1994, s. 46-47). Hukukun üstünlüğünün sağlandığı ve nimet-külfetin adil paylaşıldığı bir toplumda gönüllü iş birliği ve dayanışma sağlanabilir. Sosyal barış tesisi edilebilir.

6.4. Hak Merkezli Dayanışmacı Dünya Görüşünün Fikri Temelleri

Bu dünya görüşüne göre toplum, insanlar arası dayanışmayı artırma amacına yönelik ve sosyal anlaşmaya dayalı bir müessesedir. Toplumun kolektif gücünü (egemenliğini) temsil eden devlet de sosyal dayanışmayı arttırmak amacıyla kurulmuştur. Bu dünya görüşünün fikri temellerini oluşturan, ilah, kâinat, insan, hak, hayat, toplum, tarih ve devlet anlayışı hakkında aşağıdaki başlıklar altında kısaca bilgi arz edilecektir.

6.4. 1. İlah Anlayışı

HMDD Görüşüne göre İlah, hak veren, alan, yönlendiren, getiren ve götüren otoriteyi ifade eder. Allah tek ilahtır. Veren, alan, getiren, götüren O'dur. O'nun benzeri ve ortağı yoktur. Kâinatı yaratan, yöneten ve kâinat üzerinde mutlak tasarruf sahibi olan tek İlah Allah'tır. En ufak cisimden gezegen ve galaksilere kadar her şey, O'nun varlık ve birliğinin kanıtıdır. Kâinatta çelişki ve eksiklik yoktur (Kur'an, Suresi:67, ayet: 1-4).

Allah, insanı gezegenimizin en üstün canlısı olarak yaratmıştır. Onu temel yetenek ve haklarla donatmıştır. İnsanın doğal haklarının ihlali ve ortadan kaldırılması yetkisi, Allah'tan başka hiçbir güç ve otoriteye verilemez. HMDD Görüşü, "Tevhid" inancına dayalı bir dünya görüşüdür. Kâinatta dayanışma ve barış doğal (ilahi) kanunlarla sağlanmıştır. İnsan doğal ahengi, doğal yasaları ihlal ederek tahrip etmemeli. İnsan sosyal hayatta ahengi hukukun üstünlüğünü ve nimet-külfet paylaşımında adaleti tesis ederek sağlamakla görevlidir.

İslâm'a girişin ilk beyanatı mahiyetinde olan "Kelime-i Tevhid", Allah'tan başka İlah olmadığının kabul ve ilânıdır. "Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur. Muhammed Allah'ın Resulüdür" anlamına gelen Kelime-i Tevhid-i diliyle ikrar ve kalbiyle tasdik eden insan, İslâm Dinini kabul ettiğini ve Allah nezdinde tek din olan ve bütün peygamberlerin beşeriyet tebliği ettiği İslâm Dini' ne girdiğini ilan etmektedir (A. Ersoy, 2015, s.5). Kelime-i Tevhidin sosyal hayata yansıması, insana temel (doğal) hak ve özgürlükleri veren ve alan tek ilah

Allah'tır. Ondan başka temel hak ve özgürlükleri ihlal etme hak ve yetkisine sahip hiçbir güç (ilah) yoktur. Allah'ın insana bahşettiği doğal hakları ihlal yetkisini başkasına vermek bir bakıma Allah'a ortak koşmak mesabesinde kabul edilir.

6. 4. 2. Kâinat ve Eşya Anlayışı

HMDD Görüşüne göre Kâinatta muazzam bir nizam ve ahenk bulunmaktadır. Her şey bu ahenk içinde, yaradılış gayesine göre kendisine verilen görevleri yerine getirmektedir. Kâinatta her şey çift yaratılmıştır. Denge ikili sistem ile sağlanmaktadır. Farklı taraftarlar arasında çatışma değil dayanışma ve uyum bulunmaktadır. Esas olan dayanışmadır. Taraflar birbirlerine muhtaçtırlar. Biri diğerinin yardımına adeta koşmaktadır.

Fizik, Kimya ve gök bilimleri bu dengenin kurallarını ortaya koymaktadır. Bu dünya görüş, farklılıkta birlik (tevhid) ilkesini esas alır. Farklılıklar çatışmak (cidal) için değil, yardımlaşma (teavün) ve dayanışma (tesanüt) için olduğunu kabul eder. HMDD Görüşüne göre kâinat ve içindekiler insan için yaratılmıştır. İnsan içinde bulunduğu doğal çevrenin sahibi ve hâkimi değildir. Her şeyin sahibi (maliki) Allah'tır. Dünyadaki kaynaklardan yararlanma hakkı insana geçici olarak verilmiştir. İnsanın bu emanet üzerinde yaradılış gayesine aykırı işlem yapmaya hakkı yoktur. Aksi takdirde doğal dengeyi bozar ve doğal ahengi tahrip eder. Doğal dengenin bozulması hem insanın hem de bütün canlılar hayatını olumsuz yönde etkiler.

6. 4. 3. İnsan Anlayışı

İnsanı gezegenimizin en üstün ve en gelişmiş canlısıdır. Dünyanın nimetleri insanın emrine ve hizmetine verilmiştir. Fiziki beden ve ruhtan oluşan insan, en güzel biçimde yaratılmıştır. Farklı alternatifler arasında tercih özgürlüğüne sahip olan insanın yaradılış gayesi, yeryüzünü ıslah ederek imar etmektir. İfsat etmek değildir. Islah hukukun üstünlüğünü sağlamakla ve nimet-külfet paylaşımında adaleti tesis etmekle sağlanır. Dünya imtihanını yeryüzünü ıslah ve imar edenler kazanır. Sosyal hayatta denge ancak tevhit ve adaletle tesis edilir.

6. 4. 4. Hayat Anlayışı

İnsan ölümle yok olmamaktadır. Bu dünyadan başka bir gezegene göç etmektedir. Dünya hayatı bir imtihan yeridir. Allah insanlara farklı iki alternatif arasında tercih özgürlüğü vermiştir. Eğer insan, ilmi gerçekleri esas alır ve tercihini hak ve adaletten yana kullanır ise, sosyal hayatta barış ve dayanışmayı sağlarsa, yani "ıslah" ve "imar" görevlerini yerine getirir ise, imtihanı kazanır. Şayet tercihini, baskı ve dayatmacı yönetimleri desteklemek ve yeryüzünde haksızlıklara ve çatışmalara yol açanlardan yana kullanır ise, imtihanı kaybeder. Yaradılış gayesine aykırı hareket etmiş olur. Fesat ve bozgunculuğa ortam hazırlar.

6.4. 5. Toplum Anlayışı

İnsan yaradılışı itibari ile toplum için yaşam zorunda olan bir canlıdır. İnsan, bütün ihtiyaçlarını tek başına karşılayamaz. Beşerî temel ihtiyaçlar ilmi, ahlâki ve kültürel, iktisadî ve siyasî ihtiyaçlar olarak sınıflandırılabilir. Diğer bütün ihtiyaçlar bu dört temel ihtiyacın türevidir. Bu ihtiyaçlar insanlar arasında iş bölümü ve dayanışma ile daha kolay ve düşük maliyetle karşılanır.

İnsanların arasında iş bölümü, yardımlaşma ve dayanışmayı sağlayacak kurum ve kuruluşların tesis edilmesi gerekir. Kâinatta yardımlaşma ve dayanışma hâkim olduğuna gibi insanlar arasında da dayanışma ve yardımlaşma doğaldır ve esastır. Sosyal kurum ve kuruluşlar insanlar arasında menfaat uyumuna (paralelliğine) göre kurulup işletilmelidir. İnsanlar yaradılışları itibariyle farklı fizik güç ve kabiliyetlere sahiptirler. Bu bakımdan biri diğerinin yardım ve desteğine muhtaçtır.

Birey esastır. Toplum ve kurumlar bireye hizmet için vardır. Bireyin menfaati ile toplumun menfaati arasından çatışma yoktur. Uyum vardır. Birey erdemli olur ise, toplum da erdemli olur. Toplum bireyin gelişmesine ortam hazırlayan çevreyi oluşturur. Fıtri eğitimle yetişen ahlâklı birey topluma hizmet ederek bir bakıma kendine ve diğer insanlara yaralı hizmetler yapar.

6. 4. 6. Hak Anlayışı

Hak Merkezli Dayanışmacı Dünya görüşüne göre sosyal kurumların varlık nedeni haklının hakkını korumaktır. Devletin varlık nedeni hukukun üstünlüğünü sağlamak ve nimet-külfet paylaşımında adaleti tesis etmektir. Hukukun üstün olduğu bir toplumda haklı olan güçlüdür. Çünkü sosyal kural ve kurumların temel işlevi, haklının hakkını korumaktır. Güçlü olanların her zaman haklı sayıldığı toplumda hukuktan söz edilemez. HMDD Görüşe göre temel haklar aşağıda belirtilen kaynaklardan neşet ederler.

A- Doğumla Elde Edilen Haklar:

- aa) Yaşama Hakkı
- bb) Neslin (Irz ve Namusun) Korunması Hakkı,
- cc) Aklın ve Sağlığın Korunması Hakkı
- dd) İnanma Hakkı,
- ee) Mülkiyet Hakkı,

B-Emeği Değerlendirme Hakkı

C-Anlaşmadan Kaynaklanan Haklar

D-Adalet Gereği Haklar,

E- Akrabalık hakları,

F- Komşuluk Hakları.

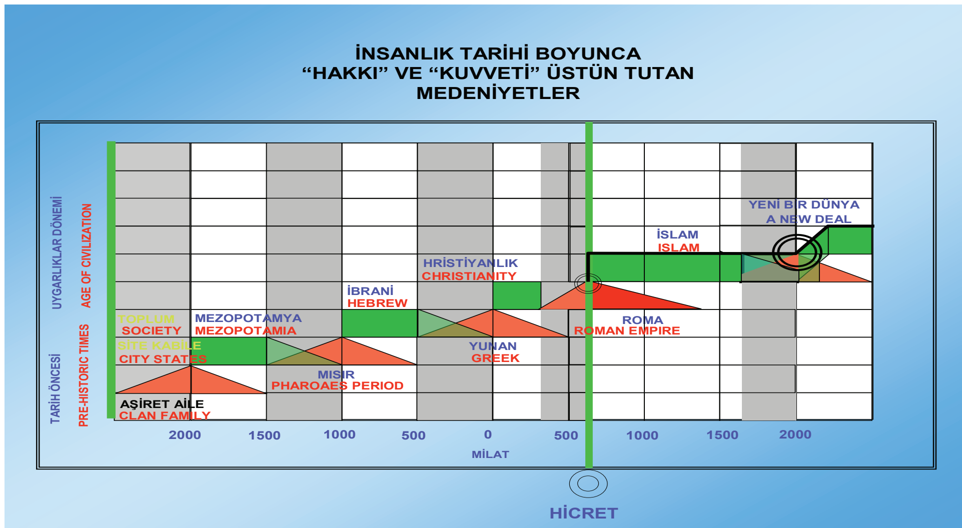
İnsanın yukarıda sıralanan doğal haklarını sınırlama veya ortadan kaldırma yetkisi hiçbir şahsa, sınıf veya zümreye verilemez. Doğal haklar tartışma ve oylamaya konusu edilemez. Doğal hakları koruyan ilke ve yaslar hukuki kurallar oluşturur. Doğal hakları ihlal eden kurallar hukuki kurallar değildir. Onlar kanundur. Doğal hakları ihlal eden yasaların şekillendirdiği düzen hukukun üstün olduğu bir düzen değildir. Egemenlerin istek ve menfaatine hizmet eden bir kanun düzenidir.

Bu dünya görüşüne göre insan, doğuştan dört temel yetenekle ile donatıldığı gibi doğal haklara da sahiptir. Doğal haklar denilen bu temel haklar, insan olmanın gerekli kıldığı haklardır. Peygamberler, haklı olanı sosyal hayatta güçlü kılan Tevhid ve adalet merkezli dünya görüşünün rehberleridir. Firavunlar, despot ve tağutlar ise, sosyal hayatta güçlü olanı haklı kılan dünya görüşünün önder ve rehberleridir (N. Erbakan, 2010, 12-13).

6.4.7. Tarih Anlayışı

İnsanlar, tarih boyunca "Hak Merkezli Dayanışmacı Dünya Görüşünü" veya "Kuvvet Merkezli Çatışmacı Dünya Görüşüne" dayalı medeniyetlerden birin, tercih etmişlerdir. İnsanlık tarihi boyunca "Tevhit" ve "adaletten" yana olanlarla, "tekelci güçler ve haksızlıktan" yana olanlar arasında sürekli mücadele olmuştur. Hak ve batıl mücadelesi bir bakıma haktan yana olanlar ile kuvvette yana olanların mücadelesidir. Hak ve kuvvet merkezli medeniyetler arası çatışmalara, "Hak ve Batıl" mücadelesi veya "Islah ve İfsat" gayretleri diyoruz. Hak merkezli medeniyetlerde insan sosyal faaliyetlerin merkezindedir. Kuvvet merkezli medeniyetlerde sosyal yapı egemenlerin belirlediği kural ve normlara göre oluşturulmuştur. Hak merkezli medeniyetlere, adaleti tesis ederek yeryüzünü ıslah ettikleri, barış ve dayanışmayı sağladıkları için "gün düz" medeniyetleri olarak tavsif edilir.

Şema; 1.Hak ve Kuvvet Merkezli Medeniyetlerin Seyir Tarihi ve Tarihin Kırılma Noktaları

Kaynak: N. Erbakan, 2010

Kuvvet merkezli medeniyetler ise, sürekli savaş, çatışmalara ve haksızlıklara ortam hazırlayarak fesatlıklara zemin hazırladıkları için bir bakıma "gece" medeniyeti olarak değerlendirilmektedir. Dünya hayatında hem gündüz hem de gece var. İnsan hayatı için hem gündüzün hem de gecenin belirleyici etkileri bulunmaktadır. İnsanlık tarihi boyunca kâh gündüz medeniyet, kâh gece medeniye öne çıkar. Hem gündüz hem de gece medeniyetlerin akış seyri İlah-i iradenin belirlediği çerçevenin sınırları içinde cereyan eder. Neticede hem İlah-i irade, hem de İlah-i rızaya uygun olan Hak ve adalet eksenli medeniyetten yana olanlar kazanacaklar. Hak Merkezli medeniyetlerin yol haritası İslâm dinidir. Mevcut Batı medeniyeti kuvvet merkezli bir medeniyettir. Bugün sorun çözme gücünü kaybetmiştir. HMDD Görüş anlayışına dayalı yeni hak merkezli bir medeniyetin inşa zamanı gelmiştir. 21.Yüzyılın başındayız ve bu medeniyetin kuruluş aşamasındayız.

6.4. 8. Devlet Anlayışı

HMDD Görüşüne göre devlet, iyilik ve hayırda yarışa ortam hazırlayan, fırsat eşitliği sağlayan bir rol üstlenmelidir. Devletin taraf olduğu toplumlarda yarış olmaz. Devletin temel hak ve özgürlükleri ihlâl etmesi, baskı ve dayatmayı öne çıkarması, paylaşımda adaleti sağlayamaması, ömrünü kısaltır. Zulüm ve baskı sosyal kurumları çürütür ve çökertir. Haklının hakkını koruyamayan veya ihlal eden devlet ve kurumlar bir bakıma varlık nedenlerini ortadan kaldırmış olurlar. Devlet, hukukun üstünlüğünü sağlayarak ve adaleti tesis ederek her çeşit tekelleşmeyi önlemeli. Tekelleşmenin her çeşidi sosyal gelişmeyi engeller. Devlet, bireylerin yeteneklerini serbestçe kullanarak üretken olmalarına ortam hazırlamakla görevli bir kurumdur. Mal ve hizmet mübadelesini sağlayan ticaret serbest olmalıdır. Çünkü ticaret, taraflar arasında menfaat uyumuna dayanmaktadır. Mal = Para dengesini korumak devletin asli görevidir. Para hükümranlığın ve güvenin simgesidir (A. Ersoy ve M. B. Altundere, 2016, s. 14-15).

HMDD görüşüne göre "idareciler hâkim değil, hâdimdir". Halka hizmet etmekle görevlidir. Devlet, baskı ve dayatma aygıtı değil; hukukun üstünlüğünü, güvenliği ve adaleti sağlamakla görevli bir teşkilâttır. Tarih boyunca tercih özgürlüğünün bulunduğu toplumlarda ilmi, iktisadî ve kültürel gelişme daha hızlı olmuştur (F. A. von Hayek, 1995, s. 16-17).

7. Kuvvet Merkezli Çatışmacı Dünya Görüşünün Fikri Temelleri

Kuvveti haklı olmanın nedeni kabul eden Kuvvet Merkezli Çatışmacı Dünya (KMÇD) Görüşüne göre kâinatta çatışma vardır. Canlı ve cansızlar arasında çatışma olduğu gibi, insanlar arasında, sosyal gruplar arasında da çatışma bulunmaktadır. Çatışma süreklidir. Her şey rakibiyle (zıddı ile kaimdir) ayakta durur. Bu anlayışa göre çatışmada galip gelen taraf, sosyal hayatı düzenleyen kurallar koyma ve nimet- külfet paylaşımını belirleme yetki ve ayrıcalığına sahiptir. Sosyalizmde nihai kararı siyasî tekele; Kapitalizm ise sermaye tekeli vermektedir. Tekel konumunda olan bu imtiyazlı gruplar, kendi konumlarını korumak

amacıyla sosyal çatışmayı sürekli bir olgu olarak kabul etmekte ve hatta istemektedirler (M. Duverger, 1971, s.13-14).

7.1. KMÇD Görüşüne Göre Çatışma Süreklidir

Bu dünya görüşüne göre oluşturulan medeniyet ve sistemlerde oyunun kurallarını güçlü olan belirler. Güçlü taraf, sosyal mekanizmayı kendi lehine işletmeye ve menfaatlerine süreklilik kazandırmaya çalışır. Bu dünya görüşüne göre, tarih boyunca sosyal hayatta sürekli çatışmalar olmuştur. Çatışma sonucu iktisadî, siyasî, kültürel ve ahlâkî müesseselerin işleyişini hep güçlüler belirlemiştir. Toplumun kolektif gücünü (egemenliğini) kullanan devlet, sürekli belli bir sınıfın çıkarını korumak ve sürekli kılmak amacıyla güçlüler tarafından kullanılmış ve kontrol edilmiştir. Çatışmanın yaygın olduğu toplumlarda kitleler korku ve baskıyla idare edilir. Siyasî tekelin hâkim olduğu Sosyalizmde baskı siyasîdir. Kapitalizm de ise baskı iktisadîdir. Bu dünya görüşüne sahip olanlar, farklılıkları çatışma nedeni sayarlar. Sosyal çatışmaların kayanlarından biri olan ırkçılık bu anlayışının ürünüdür.

7.2. Kuvvet Merkezli Sistemlerde Paylaşımın Kuralların Güçlüler Belirler

Bu anlayışa göre sosyal yapıyı biçimlendiren kanun ve kurallar, siyasî veya iktisadî tekel konumunda olanların irade ve isteklerini yansıtır. Temel hak ve özgürlükler başta olmak üzere temel görev ve sorumlulukların ve sosyal hayatta nimet-külfetin paylaşım kurallarını siyasî veya iktisadî tekel konumunda olanlar tayin ederler. Bu durum tarih boyunca sınıflar ve taraflar arasındaki çatışmayı sürekli kılmıştır. Kapitalizm ve Sosyalizmin dayandığı iktisadî düşünceler, kuvveti haklı olmanın nedeni kabul eden bu dünya görüşüne göre şekillendirilmiştir. Tevhid ve adalete inanmayanlar hep güçlülere hizmet etmişler ve onların menfaatini önceleyen teoriler geliştirmişlerdir.

7.3. KMÇD Görüşünün Fikri Temelleri

KMÇD görüşünün ilâh, kâinat, insan, hayat, toplum, tarih, hak ve devlet anlayışları hakkında aşağıda kısa bilgi verilmeye çalışılacaktır.

7.3.1 KMÇD Görüşünde İlah Anlayışı

İnanma, insanın "his etme" yeteneğinden kaynaklanan doğal temel bir ihtiyaçtır. Her insan, üstün bir güce inanır. Tanrı tanımadıklarını ileri süren ateistler de mutlaka bir şeylere inanırlar. İnkâr edenlerin inançları inkârcılık inancıdır. Ateistlerin dini ateizmdir. Putperestler, tapar gibi göründükleri putların kendilerine hiçbir faydası olamadığını bildikleri halde onlara tapmaları kendi istek ve arzularını putlar adına dile getirmelerinden kaynaklanmaktadır. Çünkü Zeus'un heykeli vasıtasıyla isteklerini kitlelere benimsetirler. Onlar, putlaştırdıklarına insanüstü bir paye (ilah) verirler. Kitleleri baskı altında tutmak ve kendilerine ilah payesi

vermek için despot diktatörler putperestliği savunurlar ve yapay ilahlar oluştururlar. Bu yapay ilahları kendi sultalarını sürekli kılmak amacıyla istismar ederler. İlahlar adına kitleleri felaketler ile tehdit ederek korkuturlar. Hükümranlıklarını zorla ve hile ile kitlelere benimsetme yol ve yöntemlerini kullanırlar. Firavunlar gibi bazı despotlar da kendilerini ilâh konumunda gösterirler.

7.3.2. Kâinat ve Eşya Anlayışı

KMÇD görüşüne göre evrende çatışma olduğu gibi insan ile doğal çevre ve sosyal gruplar arasında da çatışma vardır. Sürüp giden çatışma güçlü ile zayıf, köle ile efendi, serf ile derebeyi, işçi ile burjuva sınıfı arasında cereyan etmektedir. K. Marx'a göre bu sürüp giden mücadele bireyler arasında değil, sosyal sınıflar arasında cereyan etmektedir (K. H. Marx, 1998, s.65). Kendilerine ilah payesi ve veren despot diktatörlere göre çatışmanın neticesinde galip ve mağlup olan taraflar vardır. Çatışmada er veya geç güçlü olan galip gelir. Galip olan güçlü taraf, oyunun kurallarını belirler. Bu anlayışa göre kuvvetli olanların yönetim ve paylaşım kurallarını koymaları doğaldır (M. Zedong, 1977, Cilt: V, s.393-5).

Bu dünya görüşüne göre insan, kendini eşyanın mutlak malik kabul etmektedir. İnsanın malik olduğu eşya üzerinde istediği gibi tasarruf etme hakkına sahip olunduğuna inanılır. Bundan dolayı menfaati için çevreyi tahrip etmekten ve kirletmekten sakınca görülmez.

Bu anlayışın bir sonucu olarak Batılı sömürgeci güçler 15. Yüzyıldan itibaren dünya kaynaklarını yağmalarcasına sömürmüşler ve doğal çevreyi tahrip etmişlerdir. Kapitalizm, dünyanın kaynaklarını sınırlı, insan ihtiyaçlarını ise sınırsız olduğu kabul eder. Kapitalist sistemde insanlar eşyaya sahip olmak ve kıyasiye tüketmek için adeta yarışmaktadırlar. İnsan adeta atmak için satın almakta ve "kullan, tüket ve at" mantığı bir tür modaya dönüştürülmüştür. (İ. Güler, 2010, s. 51). Bu Kapitalist anlayışla son dört yüzyıl boyunca dünya kaynaklarının paylaşımında büyük haksızlıklar meydana geldi. Bugün beşeriyetin dörtte biri yoksulluk ve sefalet içindedir. Dünya kaynaklarının önemli bir bölümü az sayıda insan tarafından çarçur edilmektedir. Üretken yatırıma kanalize edilebilecek fazla değerlerin önemli bir bölümü öldürücü silah üretimine ayrılmaktadır.

7.3.3. İnsan Anlayışı

KMÇD görüşüne göre insan, diğer canlılar gibi bir canlıdır. Bu tanımlara göre insan, düşünen "hayvandır" (homo sapiens), "Araç yapan hayvandır" (homo faber) (A. Şenel, 1985, s.35). Bireysel menfaatini düşünen, her an ve her yerde "ekonomik davranan" (homo economicus) bir canlıdır (A. Smith, 1930, s. 12). Konuşan, gülen ve teşkilatlanan bir hayvandır. Bu anlayışa göre insan da diğer varlıklar gibi sıradan bir varlıktır. Hatta Charls Darwin, "Evrim Teorisi'ne" dayanarak insanın maymunun evrimleşmesi sonucu ortaya çıkan bir canlı olarak tanımlamıştır. Güce tapanlar, diğer insanlar ile ve kâinatla barışık değildir. Benlik gururu ve güçlü olma tutkusu onu ben merkezli kılar. Diğer insanları kendisinin kölesi

gibi görür. Dünya kaynaklarını istediği gibi kullanacağına ve ötekileri de istediği gibi idare edebileceğine inanır. Bu anlayış, geçen yüzyılın ilk yarısında iki dünya savaşına yol açmış ve milyonlarca insan katledilmesine ortam hazırlamıştır. Günümüzdeki terör, vekâlet savaşları ve sıcak çatışmalar bu sömürgeci anlayışın ürünüdür (A. Ersoy, 2015, s.18).

7.3.5. Fert ve Toplum Anlayışı

Toplum ile fert ilişkileri hususunda farklı iki yaklaşım sergileyen Kuvvet merkezli dünya görüşüne göre kurumsallaşan Liberal Kapitalizm bireyi esas kabul eder. Sosyalizm ise, toplumu öne çıkartmayı amaçlar. Bireyi merkeze alan materyalist kapitalist anlayış, insanın manevi ve ahlâki yönünün ihmal etmiştir. Bu sistem kar güdüsünü beşerî faaliyetlerin merkezine yerleştirmiştir. Karı iktisadî faaliyetlerin yegâne amacı haline getiren Tekelci Kapitalizm, son üç yüz yılda dünyada yol açtığı savaş ve çatışmalar, dünyanın üçte ikisinin yoksullaşmasına zemin hazırlamıştır. Sosyalizm ise bireyi ihmal etmiş ve ferdi bürokratik mekanizmanın insafına terk etmiştir.

7.3. 6. Tarih Anlayışı

Kuvvet merkezli dünya görüşüne sahip olanlar tarihi, siyasî, iktisadî ve gelişmişlik düzeyleri bakımında farklı merhalelere ayırarak incelemiş ve farklı aşamalara ayırmışlardır. Marksist anlayışa göre tarih bir bakıma sınıflar arası mücadele tarihidir. Karl Marx, "gelmiş geçmiş bütün toplumların tarihi, sınıf savaşımları tarihidir. Özgür ile köle, senyörle serf, bey ile kul, lonca ustası ile kalfa; kısacası ezen ve ezilen sürekli birbiriyle karşıtlık içinde olmuştur (K. H. Marx, 1998, s. 65).

Kapitalizm, varlığına süreklilik kazandırmak amacıyla gerginlik, savaş ve çatışmalara ortam hazırlamış ve hazırlamaktadır. Irkçı-tekelci sermaye, kendi ülkelerinde barış ve dayanışmanın sağlanmasına özen gösterirken küresel düzeyde terörle ve vekâlet savaşlarıyla çatışma ve istikrasızlıklara yol açmıştır. Bir bakıma tarihten ders alınarak sürekli yeni hile ve desiseler üretilmekte; savaş yöntem ve teknolojilerinin öldürücü kapasitesi geliştirilmektedir.

7.3.7. Hak Anlayışı

Bu dünya görüşüne göre hakkın kaynağı kuvvet, menfaat, çoğunluk ve imtiyazdır. Çünkü haklılık mefhumunun muhtevasını kuvvetlilerin koydukları kurallar tayin etmektedir. Sosyal yapılanma bu kural ve kanunlara göre biçimlenir. Siyasî yapı, iktisadî ve siyasî gücü ellerinde bulunduranların çıkarını sürekli kılacak şekilde tanzim edilir. Bu anlayışa göre "hak" aşağıda belirtilen faktörlerden neşet der.

a) Kuvvetten Doğan Haklar

KMÇD Görüşüne dayanan sistemlerde siyasî veya iktisadî güce sahip olanlar, tekelci konumlarını kullanarak insanların hak ve görevlerini belirleyen kuralları kor ve uygularlar. Bu kurallar, nimet- külfetin nasıl paylaşılacağını belirler.

Kural koyan güç siyasî ise, insanları baskı ve dayatma ile yönetir ve kitlelerin hayatını tehdit ederek korku ile sindirir. Şayet toplumun ortak gücü olan milli egemenliği ele geçiren güç iktisadî tekel konumunda ise, insanları işsiz bırakmakla tehdit eder. Denetimleri altındaki basın yoluyla algı operasyonları vasıtasıyla aldatırlar. Yapay kahramanlar üretirler. Hilelerini fark edenleri tehlikeli insanlar olarak topluma dayatmaya gayret ederler. Siyasî otoriteleri etkileyerek yaslar çıkartırlar. "Parası olan kural kor" ilkesini savunur ve uygularlar. Egemen sınıf, nimet- külfet paylaşımının kurallarını kendilerini merkez kabul ederek belirler ve uygular (A. Ersoy, 2015, s.21).

Kuvvet merkezli zihniyete göre sosyal hayatta güçlü olan haklıdır. Güçlü olanların haklı sayıldığı bir toplumda kanunlar, gücü elinde bulunduranların lehine işletildiği için hukuki normlar sayılmazlar. Bu durumda yaslar, "hukukun üstünlüğünü" sağlayan hukuki kurallar olmaktan çıkar, "üstünlerin hukukunu" koruyan kanunlar haline gelir (S. Selçuk, 1999, s. 542).

b) Çoğunluk Kararlarından Doğan Haklar

Kitleleri yönetme, etkileme ve yönlendirme imkânlarına sahip olanlar, çoğunluğun kararlarıyla haklar ihdas ederler veya kaldırırlar. Heyecanlandıran demagojik cümlelerle etkiler, çoğunluk kararı ile Eski Yunan Filozofu Sokrat'ı idam ettirenler gibi yanlış algı oluştururlar. Çoğunluğu etkileyerek parmak sayısıyla istediklerini yaptırmaya gayret ederler. Olmuş hadiseleri olmamış gibi, olmamışları da olmuş gibi kabul ederek kimileri aklar; kimilerini de mahkûm ettirme gayret ederler. Hiç ilmi ve tarihi gerçekler parmak kaldırarak veya indirerek değiştirilebilir mi?

c) İmtiyazdan Doğan Haklar

Tekelci güçlerin egemen olduğu toplumları bir bakıma imtiyazlılar yönetir. Böyle toplumlarda doğrudan veya dolaylı yollarla ile imtiyazlı konumlarını, sahip oldukları ayrıcalıkları kullanarak güvence altına almaya gayret ederler. Eşitlik ve adalet kavramları kitleleri teskin etmek için kullanılır. Uygulamada yönetenler birçok alanda ayrıcalıklara sahiptir. Dokunulmazlıkları bulunmaktadır. Onların dokunulmazlığı, haksız sistem için bir güvencedir. Yasalar önünde dokunulmazlık zırhına büründükleri için normal insanlarla eşit değillerdir. İmtiyazlı konumda olanlara ayrıcalıklar tanınan bir toplumun sınıflı bir toplum olması önlenemez. Bazı sınıflı toplumlarda imtiyazlı sınıfların ayrıcalıklı konumları nesilden nesle geçmekteydi (D. Berreman, 1960, s. 784-5).

d) Menfaatten Doğan Haklar

Siyasî ve iktisadî tekel konumunda olanlar, menfaatleri gereği bazı haklara sahip olduklarını kabul ederler. Şirket yönetiminde olduğu gibi ülke ve dünya yönetiminde de menfaatlerini ileri sürerek diğer insanların haklarını ihlâl etmeye hakları olduğunu doğal sayarlar.

Günümüzde güçlü devletler, dünyayı nüfus bölgelerine ayırarak işgal etmeleri bu anlayışın

bir tezahürüdür. Geçen dört yüzyıl boyunca Asya, Afrika ve Amerika'yı işgal eden sömürgeci güçler, işgal eylemlerini menfaatleri gereği olduğu savunmuşlardır. Afganistan ve Irak'ı işgal eden güçler, menfaatleri gereği işgal etme eyleminin kendi hakları olduğunu ileri sürmektedirler. Aynı gerekçelere dayanarak Texas petrolleri üzerinde hak iddia etmeye kalkışan bir Güney Amerikan ülkesi yönetimi, mutlaka terörist ilan edilir. Çünkü güçsüz olanlar için menfaat bir hak nedeni değildir. Güçlüler, kendi menfaatlerinin alanlarını ve boyutlarını belirledikleri gibi güçsüzlerin hak ve sorumluluklarının alanlarını ve boyutlarını da belirlerler.

Savaş, gerginlik ve çatışma bu anlayışın doğasında vardır. Bu anlayışa sahip olanlar savaşları, karşılaşılan sorunları çözmenin ve hatta gelişmelerin bir aracı saymaktadırlar. Onlara göre tarihte bütün büyük sorunlar savaşla çözümlenmiştir (D. Moralı, 21 Şubat 2002).

7.3.8. Devlet Anlayışı

Kuvveti hak nedeni kabul edenler, devletin dayandığı milli egemenliği zorla veya hile ile ele geçirirler. Güçlünün haklı sayıldığı toplumlarda devlet, siyasî veya sermaye tekellerinin denetiminde tutulur.

Kuvveti hak nedeni sayan ideolojiler, toplumsal katmanlar arasında sürekli düşman üretirler. Gerginlik ve çatışmaları gerekti zaman özendirirler veya dolaylı yollarla desteklerler. Sosyal çelişki ve çatışmalar ile zorba düzenlerinin ömrünü uzatma aracı olarak kullanırlar. Totaliter yönetimde istikrar korku ve baskı ile sürekli kılınır. Egemen zümreler adına hizmet eden bilim çevreleri kavramların içini boşaltırlar veya içi boş ve anlamı net olmayan kavramlarla yapay gündemler oluşturulur. Zihnen veya sahip oldukları ayrıcalıkları bakımında sömürge yönetimine bağlı çevreler, kavram kargaşası sayesinde yapay gerginlikleri teşvik eder.

8. Erdemli Olmanın Merhaleleri

Her insanın düşüncesini inancı, dünya görüşü ve değer ölçüleri önemli ölçüde belirler. Doğal olarak insanın inancı, düşüncesini; düşüncesi söylemini ve şayet insan dengeli bir kişiliğe sahip ise, söylemi de eylemini belirler. Genel anlamda erdemli insan inandığı gibi düşünür, düşündüğü gibi konuşur ve konuştuğu gibi yaşamaya çalışır. Peygamberler yeryüzünün en güvenilir şahsiyetleridir. Ulu-l Azim denilen büyük peygamberler tarihin akışını müspet yönde değiştirmişlerdir. Çünkü onlar nasıl inanıyorlar ise, öyle düşünmüşlerdir. Nasıl düşünmüşler ise öyle konuşmuşlardır. Nasıl konuşmuşlar ise, öyle yaşamışlardır. Onların inancıyla düşüncesi, düşüncesiyle söylemi ve söylemi ile eylemi arasında asla çelişki söz konusu olmamıştır. İslâm Dinin temel ilkeleri ve evrensel ahlâk kurallarına göre inandığı gibi düşünmeyenlere, münafık; düşündükleri gibi konuşmayanlar yalancı ve konuştukları gibi yaşamayanlar sahtekâr denilmektedir. Erdemli olma veya olmamanın aşamalarını aşağıdaki başlıklar altında değerlendirebiliriz.

8.1. İnanma Aşaması

İnsan hissi yeteneğiyle inanır. İnancı hakkında düşünce yeteneğiyle bilgi edinir. İlmen doğruluğunu ispat ettiği hususları diğer insanlarla tartışarak doğruluğunu test eder. Ünsiyet yeteneğiyle inandığını ve ilmen doğru kabul ettiğini diğer insanlara anlatır ve nasıl uygulayacağını hususunda diğer insanların görüş ve tavsiyesine başvurur. Dinen iyi ve güzel olan, ilmen doğru olan ve karşılıklı tartışmalar ile doğruluğunu test ettiği hususu eyleme dönüştürür ise kendine, çevresine, içinde yaşadığı toplumuna, ülkesine faydalı ve yararlı mal ve hizmet üretir. Ortak sorunların çözümüne katkıda bulunmaya gayret eder. İslâm'a ve evrensel ahlâk kurallarına göre kâmil insan, inandığı gibi düşünen, düşündüğü gibi konuşan ve konuştuğu gibi yaşayan insandır.

Din kurumu, insanların neyi "iyi" ve "kötü" veya "güzel" ve "çirkin" olduğunu algılamalarını belirleyen ölçüler ortaya koymaktadır. Neyin "iyi" veya "kötü", neyin "güzel" veya "çirkin" olduğunu ilmi nedenlere dayanarak ortaya koyamayız. Bu ölçütleri inancımızın biçimlendirdiği değer ölçülerimizi kullanarak bulabiliriz. Bu ölçülerin önceden bilinmesi insanlar arasında güve ve dayanışmayı artırır veya azaltır. İslâm Dininin ahlâki ilkeleri, Çin Seddi'nden Atlas Okyanus'una kadar yüzyıllar boyunca insanlar arasında güven ve dayanışmayı artırmıştır. Bu coğrafyada mal, bilgi, sermaye, teknoloji ve emek akışı artmıştır. Yasaların kapsamadığı birçok alanda karmaşık ticari faaliyetler, İslâm ahlâkının ilkelerine göre oluşan güven, piyasa müessesesine işlerlik kazandırmış ve ticari faaliyetlerin gelişmesiyle bu geniş coğrafyada o döneme göre ileri bir uygarlık oluşmuştur. Afrika'da ve Uzak Doğuda kabileler arasında İslâm'ın yayılması, İslâm ahlâkının ticari ilişkilerde güveni artırmasına dayandırılabilir. Milyonarlarca Afrika ve Asyalı bu güven ortamında yer almak için Müslümanlığı tercih ettikleri ileri sürülmektedir. Ticari faaliyetlerin gelişmesiyle Müslümanların yaşadığı geniş coğrafyada 7.- 15. Yüzyıllar arasında ileri bir uygarlık kurulmuştur (Hitti, 1980, s. 527-8).

Bazı ülkelerde ise din tamamen devlet faaliyetlerin dışına çıkartılmış ve bağımsız hale getirilmiştir. Bu durumda dini müesseseleri yönetenler zaman zaman dinin ilgi alanın dışına çıkmışlar ve dinin sosyal yapı içinde üstlenmesi gereken ahlâki işlevlerinin ihmal edilmesine yol açmışlardır. Böylece sosyal yapıyı oluşturan ilmi, dini ve ahlâki, iktisadî ve siyasî kurumlar arasında yardımlaşma ve dayanışma sağlanamamış, din kurumu adeta yok sayılmıştır. Din fıtri (doğal) bir kurumdur. İnanma doğal bir beşerî ihtiyaçtır. Din sosyal faaliyetlerin ahlâki boyutu ile ilgilenmeli, kişileri iyi ve güzel işler yapmaya özendirmeli; kötü ve çirkin eylemlerden sakınmaları alanında bilinçlendirmelidir. Bu işlevlerini yerine getirirken ilmi, iktisadî ve siyasî kurumların faaliyet alanlarına müdahale etmemelidir. Bu kurumların işlevlerine ahlâki boyut kazandırmalıdır.

İnsan, his etme yeteneğinden kaynaklanan inançla ilgili davranışlarında özgür olmalıdır. İnanç özgürlüğü temel özgürlüklerden biridir. İnsanlar istedikleri inanca sahip olmalı; inandıkları dinin gereklerini özgürce yerine getirebilmelidirler. Asla baskıya tabi olmamalıdırlar. İnanç özgürlüğünün olamadığı ortamda insan çifte kişilik sahibi olur. İnandıkları gibi düşünmediklerinden dolayı münafıklaşma süreci yaygınlık kazanır.

8.2. Düşünce Aşaması

İnsanın düşünce yeteneğinden (melekesinin) kaynaklanan ihtiyaçlarına ilmi ihtiyaçlar denilmektedir. Bu amaçla tarih boyunca çeşitli ilmi müesseseler kurulmuştur. İlmi kurumların temel gayesi, insanın düşünce yeteneğinden kaynaklanan ilmi ihtiyaçlarını karşılamaktır. Sahip olduğu bilgiyi değerlendirme ölçütleri "doğru" veya "yanlış" ölçütleridir. İnsan, ilimi ile doğruyu yanlıştan ayırır. Bilimde tartışma ve sorgulama esastır. Bilimsel müesseselerin gayesi, doğru olan bilgileri artırmak, yanlışları azaltmaktır. Bu müesseseler, olayları ne kadar doğru değerlendirir, kâinattaki oluşumların kurallarını hiçbir yönlendirici dış etkenin tesirinde kalmadan açıkça ve gerçeğe uygun bir şekilde ortaya korlar ise, gayeleri doğrultusunda o ölçüde işlevlerini yerine getirmiş olurlar. İlim edinmede insanlar düşüncelerini açıkça ortaya koymalı ve diğer insanlarla tartışmalıdır. İlimle desteklenen inancının eyleme yansıması insanın başarı ve azmini artırır.

8.3. Söylem Aşaması

İnsan, düşünme yeteneğinden kaynaklanan fikri davranışlarında özgürce anlatmalı ve diğer insanlarla tartışmalıdır. Bundan dolayı insanın düşüncesi, başkasına zarar verecek eyleme dönüşmedikçe suç sayılamaz. İnsanlar düşüncelerini serbestçe ifade etmeli, diğer insanlara anlatabilmeli. Ayni düşünceyi paylaşanlar ortaklaşa teşkilatlanmalıdır. Bu amaçla araştırma ve ilmi müessesler kurabilmeli ve bilgilerini diğer insanlarla serbestçe paylaşabilmelidirler. Düşünce özgürlüğünün olmadığı ortamda insanlar yeteneklerini geliştiremezler. Sahip oldukları imkânlarını verimli bir şekilde değerlendiremezler. Araştırma ve geliştirme kapasiteleri yeterince harekete geçiremezler.

8.4. Eylem (Uygulama) Aşaması

İnsan, ünsiyet yeteneğinin ortaya koyduğu sosyal davranışlarında özgür olmalıdır. Yönetme ve yönetilme ile ilgili insanların davranışları baskı altında tutulmamalıdır. İnsanlar irade ve rızalarına dayalı serbest sözleşmelerle dinine-ahlâken iyi ve güzel kabul ettiği, ilmen doğruluğunu ispat ettiği, diğer insanlarla tartışarak doğruluğuna kani olduğu hususları eyleme dönüştürmek için teşkilatlanmalı ve ortak müesseseler kurabilmelidir. İhtiyaçların gerektirdiği müessese kurma girişim özgürlüğüne sahip olamayan toplumlar üretkenliklerini artıramadıkları gibi ortak sorunlara da çözüm üretemezler. Birçok toplumun geri kalması ve üretkenliklerini artıramamaları başlıca nedenlerin başında kurumsal yapışlarının bozuk olmasından kaynaklanmaktadır. Kurumsal yapı üretim tezgâhı gibidir. Bozuk tezgâhta iyi mal üretilemez. Tezgâhların apoletli veya sarıklı olması neticeyi değiştiremez. Bozuk kurumsal yapı iyileri tasfiye eder; beceriksiz dalkavukların önce geçirilmesine ortam hazırlar.

9. Eğitimin Dini, İlmi, Iktisadî ve Siyasî Boyutları

Eğitim, bir bakıma insanın sahip olduğu bilgisini dünya görüşü ve değer ölçülerine göre

hayatına aktarma becerisini geliştirme disiplinidir. Eğitimle insan doğru kabul ettiği bilgisini uygulayarak iyi, güzel, faydalı ve yararlı neticeler elde etmeye çalışır. İnsan neyin iyi ve güzel; kötü veya çirkin olduğunu inandığı değerlerle belirler. Bundan dolayı eğitimin her aşamasında hem ilmi boyutu hem de inanç yönü göz önünde bulundurulmalıdır. İlimsiz eğitim insanı yanlış eylemlerden; inançsız eğim ise insanı kötü ve çirkin hareketlerden alı koyamaz. Burada eğitimin dini, ilmi, iktisadî ve siyasî boyutları hakkında özet bilgi arz edilme çalışılacaktır.

9.1. Eğitimin Dini Boyutu

İnsan, dini inancı ve sahip olduğu dünya görüşüne göre ahlâkî ve kültürel değerleri "güzel" veya "çirkin", "iyi" veya "kötü" ölçütlerini kullanarak değerlendirir. İnsanlar doğuştan gen ve kromozomlara sahip olan canlılardır. Ana rahminde oluşan bu genler insana hayatı boyunca hem "iyilik" yapabilme, hem de "kötülük" yeteneği kazandırmaktadır. Bilerek veya bilmeyerek iyi eylemleri de kötü eylemleri de yapabilir. Kimseye peşinen "iyilik yapar, kötülük yapmaz" diyemediğimiz gibi hiç kimseye de "bu zat hep kötülük yapar, hiçbir iyilik yapamaz" diyemeyiz. İnsanı iyi veya kötü insan yapan eylemidir, işidir. İnsan iyi işler yaptığı sürece iyi; kötü işleri yaptığı sürece kötüdür. İyilik ve kötülük insanın özünde değil; işinde ve eylemindedir. Eğitim, insanın hissetme yeteneğini iyi ve güzel işler yapmaya özendirdiği; kötü ve çirkin işlerden alı koyduğu ölçüde anlam ifade eder. İnsanların doğuştan iyi veya kötü kabul edilmesi ilmi dayanaktan yoksun bir anlayıştır. İnsanı yargı denetimin dışına çıkartılarak dokunulmazlık zırhıyla korunması savunulmayacağı gibi insanın tamamen kötü kabul edilerek sürekli itham ve tarassut altında tutulması da savunulamaz. Doğuştan her insan hangi ırk veya soy-sopa ait olursa olsun masumdur. Suçu yargıca kararlaştırılmadan suçlu ilan edilemez. İyilik yapanların mükâfatlandırıldığı ve kötülük yapanların da cezalandırıldığı adil bir düzende iyilik yapmak özendirilmiş ve kölük yapmak da caydırılmış olur. Her ferdin eğitimi, toplumun ortak dünya görüşü ve değer ölçülerini yansıtan ilkelere göre yapılırsa, sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı artırır (A. Ersoy, 2014, s.9). Her insanın ahlâki değerlerini dini inançları belirler. İnsanın diğer insanlara iyilik yapmasını ve kötülük yapmaktan sakınmasını dini inançları motive eder (Arthur, 1997, s.22-3).

Bazı ülkelerde Dini-ahlâki kurumlarının tamamen sosyal hayatın dışına itilmeye çalışılması ahlâki yozlaşmaya yol açmıştır. Dinsizliğin bazı devletlerin resmi politikası haline getirilmeye çalışması, sosyal yozlaşmayı kaçınılmaz kılmıştır. Laikliği dinsizlik olarak uygulayan yönetimler, tahrip ettikleri dinin yerini dolduracak bir inanç sitemi geliştirememişlerdir. Manevi değerlerini kaybeden toplumlarda ahlâki değerler zayıflamış; hukukun alt yapısını oluşturan vicdani ve ahlâki değerler erozyona uğramıştır (Altan, 2011, s. 56). Artan bencillik ve çıkarcılık sosyal dayanışma ve yardımlaşmayı önemli ölçüde zayıflatmıştır. Sosyal hayatta dinin birleştirici işlevini yerine getiren yeni bir müessese kurulup geliştirilememiştir. Sosyalist ülkelerde Marksizm'in tahrip ettiği dinin yerini dolduramamıştır.

Din fıtri (doğal) bir kurumdur. İnanma doğal bir beşerî ihtiyaçtır. Din sosyal faaliyetlerin ahlâki boyutu ile ilgilenmeli, kişileri iyi ve güzel işler yapmaya özendirmeli; kötü ve çirkin eylemlerden sakınmaları alanında bilinçlendirmelidir. Bu işlevlerini yerine getirirken ilmi, iktisadî ve siyasî kurumların faaliyet alanlarına müdahale etmemelidir. Diğer sosyal kurumların işlevlerine ahlâki boyut kazandırmalıdır (A. Ersoy, 2014, s.10). İnsanın hissetme yeteneği eğitimle geliştirilir ise, sahip olduğu dini ve ahlâki değerleriyle iyi ve güzeli yaymaya gayret eder. Kötülük ve çirkinliklerden sakınır.

9.2. Eğitimin İlmi Boyutu

İlim, insanı doğru bilgisini artırır ve yanlışlıklarını azaltırsa, insanın sorun çözme kapasitesini ve sahip olduğu üretim faktörlerinin verimini artırır. İlmi faaliyetlerin ahlâki boyutun ihmal edilmesi, sosyal hayatta çelişki ve yozlaşmalara ortam hazırlamaktadır. İlmi kurumların Dini- ahlâki kurumların bakısına maruz kalması ilimde serbest tartışmayı engelleyebilir. İlmi bulguların belli sınıf ve menfaat grubunun menfaati için kullanılması haksızlıklara yol açabilir. Eğitimle erdemleştirilen insan, düşünce yeteneğini kullanarak doğrulara ulaşmaya ve yanlışlarını azaltmaya çalışır. Eğitimle insanın bilgisi ile amel etmesi, yani uygulaması sağlanırsa, insanın sorun çözme ve kaynakları verimli kullanma kapasitesi geliştirilir. İnsan, çevresindeki olayları düşünerek değerlendirir; neden ve sonuç ilişkilerini sahip olduğu bilgi ile anlamaya çalışır. Düşünce yeteneğimizle neyin "doğru" ve neyin "yanlış" olduğuna karar veririz. İnsanın düşünce yeteneği fıtri eğilimle geliştirilir ise, insan ilim edinme gayretine süreklilik kazandırabilir; ilmi gerçekleri öne çıkartma ve yanlışları azaltma azim ve iradesine sahip kılınabilir. Neden ve sonuçlardan hareketle sentezlere ulaşma becerisi geliştirilir. İlmi bulgulara dayanmayan eğitim insanı doğrulara ulaştırmaz.

9.3. Eğitimin Iktisadî Boyutu

Fıtri eğitimle iktisadî faaliyetlerin ahlâki boyutu da geliştirilebilir. İnsan hayatını devam ettirmek için eşya tüketerek enerjisini yeniler. Enerjisini çalışarak harcar, eşyaya değer kazandırır. Bütün iktisadî faaliyetlerin iktisadî yönü bulunduğu gibi iktisadî faaliyetlerin ahlâki boyutu bulunmaktadır. Batılı iktisatçıların önce iktisat ile ahlâkı ayırmaları daha sonra da iktisadî faaliyetlerin ahlâki boyutunu ihlal etmeler ülkeler ve küresel düzeyde önemli sorun ve yozlaşmalara ortam hazırlamıştır. Kaynakların verimli ve etkin kullanılmasında ve paylaşımda adaletin tesis edilmesinde önemli aksamalara yol açtı. Ekonominin hem arz hem de talep yönlerinin ahlâkî boyutlarının göz ardı edilmesi, küresel kaynakların âtıl bırakılmasına ve yoksulluğun yaygınlaşmasına ortam hazırladı (Vickers, 1997, s.10-5). Erdemli insan, irade yeteneğiyle sahip olduğu imkânları verimli şekilde kullanarak faydalı ve yararlı olan mal ve hizmetleri üretir. Kendi menfaatini düşünürken başkasına zarar vermez. Çünkü İslâm İktisadının temel ilkelerine inan erdemli insan helal kazanç başkasının zararına olmayan kazançtır anlayışına sahiptir. Bu anlayışa göre iktisadî faaliyetlerini tanzim eder.

Kaynaklarını faydasız ve yararı olmayan alanlarda israf etmez. Onun inancına göre göre Allah ve toplum israf edenleri sevmez.

Eylül 2008 Küresel Mali Bunalım, ekonomik faaliyetlerin ahlâkî boyutların ihmal edilmesinin yol açtığı çelişki ve çürümeleri açıkça ortaya koydu. Sembolik değerler üzerinde hile yapanların kitleleri nasıl kandırdıkları ve dolandırdıkları küresel boyutta endişelenmeye yol açtı.

9.4. Eğitimin Siyasî Boyutu

İnsanlar yaradılışları itibariyle birlikte toplum içinde ortaklaşa üretir ve aile içinde tüketir. Toplumun bir üyesi olan insan ya idare edendir. Ya da idare edilen bir varlıktır. Siyaset bir bakıma idare edenler ile idare edilenler arasındaki faaliyeti biçimlendiren bir disiplindir. İnsanın siyasî yönü ahlâklı eğitimle geliştirilir ve irfan düzeyi yükseltilir. İrfanlı insan başkasına zulüm etmeyen ve kendisine başkasının zulüm etmesine rıza göstermeyen insandır. Ünsiyet (toplu yünsüme) yeteneğiyle hak ve adaletten yana tavır alır. Fıtri eğitimle yeteneği geliştirilen insan, haksızlıklara ve adaletsizliklere yol açan eylemlerden sakınır. Eğitimle irfan düzeyi yükseltilen insan, söylem ve eylemiyle başkasının haklarını ihlal etmez ve başkasının da kendi haklarını ihlaline rıza göstermez.

İslâm'ın eğitim ilkeleri ile eğitilen irfanlı insan, her söylem ve eyleminin ilmen "doğru", dinen ve ahlâken "iyi" ve "güzel", iktisaden "faydalı" ve siyaseten "adil" olmasına özen gösterir.

10. İnsan Merkezli İktisadi Gelişme Ve Eğitim: İrfan-İmar Eksenli Eğitim

Batı'da iktisadî gelişme ile ilgili yapılan bütün tanımlar Kapitalist dünya görüşüne göre yapılmış ve sadece insanın maddi ihtiyaçları öne çıkartılmaya gayret edilmiştir. İnsanın manevi yönü ihmal edilmiştir. Hâlbuki bütün sosyal faaliyetlerde olduğu gibi iktisadî faaliyetlerde de insan merkez kabul edilmeli; maddi ve manevi ihtiyaçların birlikte karşılanmalı. İnsan, diğer üretim faktörlerinden bir faktör değildir. Bütün iktisadî faaliyetlerin gayesi insanın mutlu ve huzurlu kılınması esas kabul edilmelidir. İnsan fabrikada üreticidir. Pazar yerinde üretilen malı tüketmek için talep edendir. Aldığı ücretle evinde üretilen malı tüketendir. Ücretimin bir ölümüyle geleceğin işgücünü yetiştiren ve eğitimine yatırım yapan bir sosyal yatırımcıdır. İnsanı ihmal eden veya onu sadece üretim faktörü olarak kabul eden bir anlayışla çağımızın iktisadî sorunlarının çözümlenemeyeceği son üç yüzyıl boyunca meydana gelen savaşlar, çatışmalar ve küresel düzeyde dayanılmaz hale gelen yoksulluk ve sefalet açıkça ortaya koymuştur. Bundan dolayı İslâm medeniyetinin dayandığı dünya görüşü ve değer ölçülerine göre iktisadî olayların yeniden tahlili gerekmektedir. Aşağıdaki tanımı, İslâm medeniyetinin dayandığı dünya görüşü ve değer ölçülerinden hareketle yapılacaktır.

10.1. İktisadi Gelişme Kavramına Yönelik Farklı Bir Tanım

Sosyal hadiseleri anlatan kavramların farklı açılardan tanımlanması doğal ve yararlıdır. Çünkü sosyal hadseler tek boyutlu hadiseler değildir. Sosyal olayların farklı açılardan yapılan her tanımı, sosyal olayların farklı boyutlarına açıklık kazandırır. Biz, insanı sosyal hadiselerin merkezine yerleştirerek sosyal olayları değerlendirmeye çalışmayı bir yöntem olarak kabul etmekteyiz.

İnsanı yaratılanların en şerefli varlığı olarak değerlendiren milletimizin ortak dünya görüşü, insan merkezli bir dünya görüşüdür. Bu dünya görüşüne göre iktisadî gelişme ve büyümenin gayesi, insanın refah düzeyini yükseltmek ve onu mutlu kılmaktır. Bu açıdan insan, iktisadî gelişmenin aracı değildir. İktisadi gelişmenin amacı insanın hayat standardını yükseltmektir. Maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılayarak onun hayatını huzur ve mutluluk içinde sürdürmesine ortam hazırlamaktır. Rakamlar ve büyüklüklerle ölçülen iktisadî gelişme ve büyümenin amacına ulaşması, ancak insanın refah düzeyini yükseltmek ve manevi yönünü (irfan düzeyini) geliştirmekle mümkündür.

İnsanı bir üretim aracı olarak kabul eden materyalist Kapitalizm, İktisadi gelişmenin beşerî boyutunu ihmal etti. Adeta insan iktisadî kalkınma ve büyümenin aracı haline getirdi. Bu yaklaşım, gerçek bir gelişme yaklaşımı sayılamaz. Çünkü istenen ve sürekli olan gelişme hem fiziki hem de beşerî gelişmeyi birlikte gerçekleştiren gelişmedir. Gelişmenin beşerî boyutunun ihmal edilmesi, dünyada sefaleti artırmış ve gelir dağılımındaki adaletsizliği dayanılmaz hale getirmiştir. Irkçı- tekelci sermaye için savaş ve çatışmalar adeta karlı kazanç kapısı olmuştur. Coğrafyamızda yüzbinlerce insan vekâlet savaşlarıyla öldürülürken milyonlarca insan, çoğu çocuk ve bayan olmak üze kendi ülkelerini terk etme zorlanmış ve göçebe haline getirilmiştir. Bu yanlış materyalist yaklaşım, 1929 yılkında bütün dünyayı etkileyen Büyük Ekonomi Bunalımına ve 2008 yılında Küresel Mali Bunalıma yol açmıştır. Yeryüzünde yoksulluk ve sefaleti afet haline getirmiştir. Bugün beşeriyetin muhtaç olduğu hak ve adalet eksenli insan merkezli yeni bir iktisadî düzenin kurulması bütün dünyanın gündemine getirilmiştir. İslâm Dini ve doğal yasaların ilkelerine göre biçimlendirilecek yeni fıtri- doğal iktisat düzeni Ortaklık İktisadı (İslâm İktisadı) olacaktır. Bu iktisat düzeni sadece Müslümanların lehine işleyen bir düzen olmayacaktır. Hak ve adalet eksenli bu yeni iktisat düzeni, yeryüzünde barış ve adaletten yana olan; baskı ve haksızlığa karşı durma bilincine sahip olan herkesin lehine, yani rahmet-en lil-âlemin olacaktır. Bu bakımdan Ortaklık İktisadi, devleti veya sermayeyi değil, insanı merkeze alan "Beşerî İktisat" olarak tavsif edilebilir.

Devleti iktisadî faaliyetlerin merkezine yerleştiren Sosyalist İktisat, kitlelerin refah ve mutluluğuna yeterince ortam hazırlayamadı. Sermaye merkezli Kapitalist İktisat ise, son üç yüzyılda üretim artışı ve teknolojik gelişmedeki başarısı dünya nüfusunun sadece beşte birinin refah düzeyin artırdı. Küresel düzeyde beşeriyetin büyük bir bölümünü yoksulluk ve sefaletle baş başa bıraktı. Kitle iletişim araçlarının gelişmesiyle dünyada olup bitenleri yakinen takip eden beşeriyetin bu haksız gidişata karşı tahammülü giderek tükenmektedir. Bugün sermayenin menfaatine hizmet eden İktisat Bilimi artık bütün beşeriyetin hizmetinde

olmalıdır. Bu yeni iktisadî nizam Ortaklık Iktisadî, yani "Beşerî İktisat" olarak bütün beşeriyeti kuşatacak ve yeryüzünün imar ve ıslahına gayret sarf etmek insanlar için ortak bir platform oluşturacaktır.

Bugün beşeriyet tarihi bir kırılma döneminden geçmektedir. Mevcut sistem ve düzenler sorun çözmedikleri gibi, bilakis sorun üretmektedirler. Bugün tekelci siyasî veya iktisadî çevrelerin tahakküm ve sömürülerine süreklilik kazandıran mevcut eğitim sistemleri de sorgulanmaktadır. Çünkü mevcut materyalist ve gayri milli eğitim sistemi bencil, ihtiraslı ve açgözlü nesiller yetiştirmektedir.

10.2. Eğitim ve İrfan- İmar Düzeyi

İnsanı merkeze alan iktisadî gelişme, ülkenin "mamur" kılınmasını ve toplumu oluşturan bireylerin "irfan" düzeyinin yükseltilmesini sağlayan fiziki ve beşerî gelişmenin bileşimidir. Ortaklık İktisadına göre "İktisadi Gelişme = imar x irfan" eşitliği ile ifade edilebilir. Bu tanıma göre iktisadî gelişmenin iki boyutu bulunmaktadır. Biri fiziki boyutudur. Ülkenin fiziki gelişmesini sağlayarak "mamur" hale getirilmesidir. Diğeri ise beşerî boyutudur. İnsanların eğitim ve kültür düzeyini yükselterek "irfan" sahibi kılınmasıdır.

Bu yaklaşıma göre iktisadî gelişme, bir ülkenin imar düzeyi ile eğitim ve kültürel düzeyine bağlıdır. Ülke fiziki bakımdan ne kadar imar edilmiş ise, fiziki alt yapısı ne ölçüde kaynakların verimli kullanılmasına elverişli hale getirilmiş ise, o ölçüde imar edilmiştir. İnsanların eğitim, sağlık, bilgi ve kültürel düzeyi ne kadar geliştirilmiş ise, o ölçüde insanların irfan düzeyi yükseltilmiştir. Bu yaklaşıma göre iktisadî gelişme, fiziki gelişme ile beşerî gelişmeyi içeren iki boyutlu bir olgudur. Bu yeni tanıma göre beşerî gelişmeyi ihmal eden ülke sadece imar edilmekle gelişmiş ülke olamaz. Aynı şekilde fiziki gelişmeyi sağlayamayan ülke de tam anlamıyla gelişmiş ülke haline gelemez.

Bir ülkenin imar düzeyi tarım kesiminde istihdam edilen emeğin verimlilik düzeyi ile ölçülebilir. Söz konusu olan ülke tarım ülkesi olsun veya olmasın, tarım kesiminde çalışan kişi başına düşen hâsılanın fazla olması, ülkenin imar düzeyinin yüksek olduğunu göstermektedir. Şayet emeğin verimi düşük ise, ülkenin altyapı yatırımları yetersiz ve teknolojik girdiler azdır. Başka bir anlatımla ülke mamur değildir. Gelişmiş Batı ülkelerinde ve ABD'de tarımsal verimlik düzeyinin yüksekliği, bu ülkelerin mamur olduğunun bir göstergesi sayılabilir. Bu açıklamaya göre;

İmar = Tarımsal Hâsıla / Tarım Kesiminde Çalışan İşgücü

şeklinde ifade edilebilir.

Günümüzde hemen hemen bütün gelişmiş ülkelerde tarım kesiminde çalışan işgücünün verim düzeyinin yüksel oluşu, bu ülkelerin mamur ülke olmasından kaynaklanmaktadır. ABD ve diğer gelişmiş ülkelerde tarım kesiminde çalışan nüfusun toplam nüfusa göre oranı oldukça düşüktür. Üretim faktörlerinin verimi yüksek olduğundan tarımda çalışan bir işçi,

diğer kesimlerde çalışan yaklaşık 20 kişinin tarımsal ürün ihtiyacını karşılamaktadır. Öte yandan az gelişmiş ülkelerin bazı mamur bölgeleri ve kentleri oldukça gelişmiş olmasına rağmen ülke genelinin imar düzeyi düşük olduğundan tarımsal faaliyetler ile uğraşanların ortalama verim düzeyi oldukça düşüktür. Tarım sektörü ile sanayi kesimi arasındaki karşılıklı alışveriş yetersiz olduğundan tarım kesiminin milli hasılaya ve iktisadî kalkınmaya katkısı sınırlıdır.

Gelişme kavramının tanımında kullanılan "irfan" ile toplumun tasarruf eğilimi kast edilmektedir. Bir ülkede insanlar, tasarruf eğilimi yüksekse; harcamaları ile sağlıklı ve iyi beslenebilme imkânlarına sahip iseler; o ülke insanlarının irfan düzeyi yüksektir. Tasarruf eğilimi yüksek olan bir ülkede fiziki sermaye hacminin artması ve emek faktörünün eğitim ve sağlık ihtiyaçlarını iyi karşılayacak yeterli yatırımların yapılması gelişme düzeyini yükseltecektir. İrfan ile bir bakıma toplumun tasarruf eğilimi düzeyi ifade edilmek istenmektedir. Yaradılış gayesini bilen, kendisiyle, doğal çevresi ve etrafındaki insanlarla ve içinde yaşadığı toplumla uyumlu olan insan irfanlı insandır.

Eğitimle irfan sahibi kılınan insan, sahip olduğu kaynakları israf etmez. Önce üretmenin erdem olduğunu; sonra ürettiğinden pay istemenin hak olduğu bilincine ulaşır. Üretebilir güç ve imkâna sahip olduğu halde üretmeden istemenin başkasının hakkını ihlal etmek olduğunu bilir. Budan dolayı eğimle irfan düzeyi yüksek olan fertlerden oluşan toplumun tasarruf eğilimi de bu yaklaşıma göre yüksek olacaktır. Çünkü bireyler üretmenin erdem olduğunu esas alan değerlere göre eğitilmişlerdir. Bu değerlere göre üreteni Allah da toplumda sever.

İrfanlı insan, sahip olduğu kaynakları israf etmeden verimi şekilde kullanma bilgi ve eğitim düzeyi yüksek olan insandır. İrfanlı insan, kendi imkânlarını başkasına kasten zarar vermeden en verimli kullanma yetenek ve becerisine sahip insandır. Başka bir ifadeyle irfanlı insan, başkasının hakkını ihlâl etmeyen ve kendi hakkının da ihlâl edilmesine rıza göstermeyen insan olarak da tanımlanabilir (Ersoy, 2011, s.).

Bu açıklamadan hareketle;

İrfan = Toplam Ülke Nüfusu / Tüketim Harcamaları

formülünü elde ediyoruz.

Bu eşitlik, ilk bakışta hem güç anlaşılabilir hem de eleştirilere konu edilebilir. Hatta burada tüketim harcamalarının kısıtlanması ile basit bir hayat önerildiği ileri sürülebilir. Harcamaların azaltılmasının ekonominin talep cephesini aksatacağı iddia edilebilir. Aslında burada harcanabilen gelirin etkin kullanılması, toplam tasarrufu artırarak istihdam imkânlarının genişletilmesi bu formülle ifade edilmeye çalışılmaktadır. İsrafın önlenmesinin beşerî bir erdem olduğu vurgulanmak istenmektedir.

Tasarrufla doğrudan harcamalarda meydana gelen azalma yatırım harcamaları ile telafi edilmektedir. Doğrudan yapılan harcamaların azalması ekonominin genel dengesini

bozmayacaktır. Bu amaçla iktisadî bakımdan "irfan" kavramı mevcut gelirin en iyi ve verimli şekilde kullanılmasını ifade eden bir kavram olarak kullanılmaktadır.

Bize göre gerçek anlamda iktisadî gelişme, ülkenin imar ve halkın irfan düzeylerinin yükseltilmesiyle gerçekleştirilebilir. İmar olmadan kalkınma olmayacağı gibi irfansız kalkınma da süreklilik arz edemez. 2008 Küresel Ekonomik Bunalım ve Temmuz 2011'de küresel ekonomi ile ilgili baş gösteren endişeler bu "irfan" kavramı ile gündeme getirilen tasarruf eğilimin yükseltilmesinin nedenli önemli olduğu ortaya çıkmıştır. Paylaşımdaki adaletsizlikten kaynaklanan üretmeden tüketme çılgınlığının makro iktisadî dengeleri nasıl alt üst ettiğini, 21. Yüzyılın başında yaşadığımız iktisadî sorunlar açıkça ortaya koymuştur.

Bu açıklamalardan hareketler;

$$\text{İktisadi Gelişme Düzeyi} = \frac{\text{Tarımsal Hasıla}}{\text{Tarım Kesiminde Çalışan İşgücü}} \times \frac{\text{Nüfus}}{\text{Tüketim Harcamaları}}$$

eşitliği ile ifade edilebilir (A. Ersoy, 2014, s.18).

Ülkenin imar edilişi, tarımda çalışan işgücü veriminin artırılması, kişilerin irfan düzeyinin yüksekliği ise, gelirinin etkin bir şekilde kullanılmasıyla ölçülebilir.

Burada gelişmeyi belirleyen imar ile irfan çarpı işaretinin (x) niçin kullanıldığı, toplama işaretinin niçin kullanılmadığı sorulabilir. Bize göre bu ilişki çarpı (x) ile ifade edilebilir. Aralarında çarpan ilişkisi bulunan x'lerden biri sıfır (0) olur ise, netice de sıfır (0) olur. İmarsız gelişme, gerçek anlamda gelişme olmadığı gibi irfansız da gelişme de toplumun huzur ve refahını yükselten gelişme sayılmaz. Hâlbuki insan merkezli gelişme, beşerî ve fiziki boyutu olan bir olgudur. Fiziki gelişme olmadan beşerî gelişme ve beşerî gelişme olmadan da fiziki gelişmeden gerçek anlamda söz edilemeyeceği aşikâr olan bir husustur. İnsanın hem fiziki hem de ruhi ihtiyaçlarının dengeli bir şekilde karşılanmasıyla insan merkezli gelişme sağlanabilir (Ersoy, 2011, s. 7).

Peygamberleri insanları tevhide davet ederek adalet bilincini geliştirmek suretiyle insanların irfan düzeyini yükselten rehber eğitimcilerdir. Onlar, insanın yaradılış gayesinin Tevhid ve adalete inanarak yeryüzünü "imar ve ıslah" etmek olduğunu insanlara öğretmişler. Kendilerine inanları eğiterek yeryüzünün imar ve ıslahın örnek rehberler olmuşlardır. Milletimizin dünya görüşü ve değer ölçülerini İslâm Dininin esasları biçimlendirmiştir. Milletimiz, tarih boyunca kendi dünya görüşü ve değer ölçülerine dayalı olarak eğitilen fertlerden oluştuğu dönemlerde bu coğrafyayı mamur kılmışlar ve kitlelerin irfan düzeyini

yükseltmişlerdir. Bundan dolayı yüzyıllar boyunca Barış (İslâm) medeniyetinin kuruluşuna öncülük etmişlerdir.

Sonuç

Geleceğin eğitimini milletimizin dünya görüşü ve değer ölçülerine göre yeniden düzenlenir ise, bu coğrafyayı mamur kılacak ve insanlarımızın irfan düzeyini yükseltecek yeni bir barış medeniyetin inşasında öncü ve örnek bir misyon üstlenebiliriz. Batı'nın değerlerini esas alan bir eğitim sistemiyle geldiğimiz düzey ve Batı'nın içinde bulunduğu çelişkiler ortadadır. Gelinen bu noktada dünyada olup bitenleri incelemeliyiz. İlim evrenseldir. Nereden ve kimden elde ediliyorsa, elde etmeliyiz. İlimden faydalanarak sorunlarımızı kendi imkân ve şartlarımıza göre ürettiğimiz teknik ve yöntemlerle çözmeliyiz. İlim evrenseldir. Eğitim ise milli olmalıdır. Milli değerlere dayanmalıdır. Öyleyse Kuran'dan feyz alan ve Son peygamber Hz. Muhammed (a.s.) kendilerine rehber edinen Mevlana'ya, Hacı Bektaş-ı Veli'ye, Yunus Emre ve önder konumunda olan İslâm âlim ve mutasavvıflara yeniden kulak vermenin zamanı gelmiştir. Onların irfan düzeyimizi yükselten ölçülerinden faydalanarak geleceğin eğitim sistemini yeniden geliştirmeliyiz.

İktisadi gelişmenin sürdürebilir olmasında beşerî gelişmenin nedeni önemli olduğu 20. Yüzyılın son çeyreğinde sınırlı sayıda düşür tarafından gündeme getirilmiş ve beşerî gelişme sağlanmadığı sürece iktisadî gelişmenin sürekli kılınamayacağı vurgulanmaya başlanmıştır (Emmerij, 1985, s.13- 27).

İnsanı sosyal faaliyetlerin merkezine yerleştirirsek; bütün sosyal gelişmelerin insana ne kazandırdığını ve ne tür külfet getirdiğini tahlillerimizde göz önünde bulundurmamız gerekir. İnsan emeğiyle üretim sürecine bir faktör olarak katılmaktadır. Ama insanın diğer faktörler gibi sadece bir üretim faktörü olarak kabul edilmesi gerçeğe aykırıdır. İnsan hem üretim yapan hem de kendisi için üretim yapılan bir varlıktır. O hem emeğiyle üretim faktörü işlevini yerine getirmektedir. Talebiyle de üretilen mal ve hizmetlerin tüketimini gerçekleştirmektedir. Emek hem makro iktisadî dengenin arz hem de talep cephesinde yer almaktadır.

Yeniden geliştireceğimiz imar ve irfan eksenli eğitim ile hem iktisadî ve sosyal gelişmeye önem vermeliyiz; hem de manevi gelişmeyi sağlamaya gayret etmeliyiz. Maddi ve manevi gelişmeyi dengeli bir şekilde gerçekleştirdiğimiz ölçüde iktisadî gelişmemiz anlam ifade eder. Sürdürüle bilir kılınabilir.

İnsanın yaradılış gayesini esas alan bir eğitim sistemi geliştirerek insanımızın "irfan" düzeyini yükselterek ülkemizi "mamur" kılmak suretiyle örnek ve önder bir ülkenin inşasına katkıda bulunabiliriz.

Kaynakça

ADELMAN, Irma,(1972). *Ekonomik Büyüme ve Kalkınma Teorileri,* Çeviren: Vural Savaş, Bursa İktisadî ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, N0:3, İstanbul.

ALTAN, Mehmet,(2010). *Kent Dindarlığı,* 6. Baskı, TİMAŞ Yayınları, İstanbul.

ARTHUR, John,(1997). "Reading and Writing Philosophy", *Morality and Mral Controversies,* Dördüncü Baskı, Prentice Hall, New Jersey, ABD.

BERREMAN, Gerald D. (1960). "Cultural Variability and Drift in the Himalayan Hills**",** *American Anthropologist,* Sayı: 62, Issue, 5 Aralık 1960.

CESUR, Resul, TEKİN, Erdal ve ÜLKER, Aydoğan,(2013). "Air Pollution and Infant Mortality: Evidence from the Expansion of Natural Gas Infrastructure", Discussion Paper No. 7179 , IZA , P.O. Box 7240, Bonn, Germany January 2013.

DEANE, Phyllis (1994). İlk Sanayi İnkılabı, çeviren: Tevfik GÜRAN, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, X Dizi,- Sa.10a, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

DOĞANOĞLU, Muhsi, (2014). "Arı ürünleri ve Etkin Üretim Yöntemleri", www.ariplatformu.org/.. ./etkin_uretim _yontemleri.pdf, 12.04.2014

DUVERGER, Maurice (1971). *Politikaya Giriş,* Çeviren: TİRYAKİOĞLU, Samih, Varlık Yayınları, Faydalı Kitaplar Serisi, N0:37, İstanbul.

ELIASMITH, Chris,(2005). "Moving Beyond Metaphors: Understanding the Mind for What It Is", *Cognition and the Brain*, The Philosophy and Neuroscience Movement, Derleyenler: BROOK, Andrew ve AKINS, Kathleen, Cambridge Üniversitesi Yayını, Cambridge.

EMMERIJ, Louis, (1985). " The Human Factor in Development", *Human Development,* The Neglected Dimension, North South Roundtable, Derleyenler: HAQ, Khadija ve KIRDAR, Üner, North South Roundtable, Islamabad, Pakistan.

ERBAKAN, Necmettin (2010). *Yeni bir Dünya ve Adil Düzen*, Ekonomik ve Sosyal Araştırma Merkezi (ESAM) yayını, Ankara.

ERSOY, Arif ve AKDEMİR, Süleyman (1987). "Growing Economic Interdependency Between the North and South: A New Approach for Economic and Social Solidarity", adlı tebliğ Avrupa Konseyi ve T.C. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından ortaklaşa 25-27 Eylül 1987 tarihlerinde Bolu, Abant'ta düzenlenen *Orta Öğretimde Kalkınma Eğitimi* Seminerine sunuldu.

ERSOY, Arif (1995). *Silm Sosyal Yapılanma*, Yörünge Yayınları, No:5, İstanbul.

ERSOY, Arif, (2011). "Human Development and Education in Islam: Irfan", bu tebliğ, University of Sciences of Malaysia tarafından Penang Adası, Paradise Sandy Beach Resort Hotel' de düzenlenen *"Decolonising Our Universities: the Multiversity "* konulu konferansta sunulmuştur. Penang/Malezya, 27-29 Haziran 2011.

ERSOY, Arif (2014). "İktisadî Gelişme Ve Eğitim: İrfan- İmar Eksenli Eğitim", Editörler: Kamil TÜĞEN ve Asuman Altay, *Prof. Dr. Fevzi Devrime' e Armağan,* Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, İzmir.

ERSOY, Arif (2015). "Medeniyetimizin Dayandığı Dünya Görüşü ve Değer Ölçüler: İnsan Merkezli Yeni bir Medeniyetin İnşa Felsefesi", başlıklı bu tebliğ, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimler Fakültesi, Felsefe Bölümü tarafından 13-15 Kasım 2015 tarihlerinde Ankara'da düzenlenen *Felsefe Şurası: İmkânlar, Sorunlar ve Çözüm Önerileri* etkinlikte sunulmuştur.

ERSOY, Arif ve ALTUNDRE, Merve Büşra (2016). "İslâm İktisadında Devletin Temel İşlevleri: İnsan Merkezli İktisadî İlkeler" başlık tebliğ Yrd. Doç. Dr. Merve Büşra Altundere ile birlikte hazırlanmıştır. Bu tebliği, Yrd. Doç. Dr. Merve Büşra Altunder Sakarya, İstanbul Sabahattin Zaim ve Durham üniversitelerin ortaklaşa 1-3 Eylül 2016 tarihlerinde düzenledikleri International Joint Conference on Islamic Economic and Finance konferansında sunmuştur.

ERSOY, Arif ve ALTUNDRE, Merve Büşra (2017). "The Market Institution and the Sate in Islamic Economics: From Past to Present and Future", International Journal of Economics, Management and Accounting 25, no: 2(2017), p. 253-284, Uluslararası Malezya İslâm Üniversitesi Yayını.

GÜLER, İlhami(2010). *Direniş Teolojisi,* Ankara Okulu Yayınlar, Ankara.

GOULD, J. D.,(1972). *Economic Growth in History,* Methuen and Coltd, Londra.

HAYEK, Friedrich A. Von (1995). *Kölelik Yolu,* Çeviren: Turhan Feyzioğlu ve Yıldıray Arsan, Liberal Düşünürler Topluluğu, Ankara.

HERRICH, B. ve KINDELBERGER, Charles P.,(1983). *Economic Development,* McGraw Hill Book Company, New York.

HİÇ, Mükerrem, (1981). *Büyüme Teorileri ve Gelişen Ekonomiler,* İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, N0:377, İktisat Fakültesi, N0:2143, İstanbul.

HITTI, Philip, (1980). *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,* çeviren Salih TUĞ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

KILINÇ, Süleyman, (2005). *Olaylara Analitik Çözüm,* Bayrak Matbaası, İstanbul.

KUŞAKLIi, Vedat, (2014). *"Hayvanlar Alemindeki Kusursuz Denge ve Uyum",* www.gencgelisim.com/.../1076-hayvanlar-alemindeki**,** 12.04.2014

LEIBNESTEIN, Hervey, (1962). *Economic Growth*, Üçüncü Baskı, New York.

LEWIS, Arthur, (1955). *Theory of Economic Growth*, Richard D. Irwin, INC. Homewood, Illinois.

LYON, Fergus ve PORTER, Gina,(2009). "Market Institutions, Trust and Norm: Exploring Moral Economies in Nigerian Food Systems", *Cambridge Journal of Economics,* Volume: 33, Number.

MANİSALI, Erol,(1975). *Gelişme Ekonomisi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, N0:204, iktisat Fakültesi, N0:354, İstanbul.

McGREEN, Mathaw, (1973). *The Economic of Developments,* Problems and Policies, Widenfeld and Nicolson, Londra.

MARX, Karl H. ve ENGELS, Friedrich (1998). *Komünist Manifesto*, Çeviren: Levent KAVAS, Ç Yayınevi, Ankara.

MORALI, Deniz (2002). "Yeni Dünya Düzeni" Ya da Yeni Emperyalist Paylaşım", *Marksist Tutum.*

ÖZDEMİR, Hıdır, (1985). İktisadi Az Gelişmişlik Sorunu, Bilgehan Basımevi, İzmir.

SELÇUK, Sami (1999). *Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne,* Yeni Türkiye Yayınları, Beşinci Baskı, Ankara.

SAMUELSON, Paul A.(1973). *Reading İn Economics,* 7. Baskı, McGraw- Hill Book Company, New York.

SEN, Amartya, (2004). *On Ethics and Economics,* Blacwell Publishing, Oxford.

VICKERS, Douglas, (1997). *Economics and Ethics*, Praeger, London.

ZEDONG, Mao (1977). "On the Correct Handling of Contradictions Among the People", *Selected Works*, Cilt: V, ELP. Pekin.

Modern İktisat, Din ve Ahlâk[1]

Mustafa Özel
İstanbul Şehir Üniversitesi Öğretim Üyesi

Modernlik, üç direkli bir yapı olarak tasavvur edilebilir: İktisatta kapitalizm, siyasette demokrasi ve kültürde bireycilik. Bu üç sütunun üzerinde yükseldiği zemin ise laikliktir (*sekülarizm*). Laiklik en geniş anlamda, cemaatten kopmuş bireyin, dinî hiçbir sınırlama olmaksızın iktisadî girişimlerde bulunması ve aynı şekilde siyasette din ve devlet işlerinin birbirlerinden ayrılmasıdır. Fakat bu kuramsal çerçeve, uygulamada karşımıza üç paradoksal durum, daha doğrusu aşılması zor üç çelişki çıkardı: 1. Kapitalizm, kâğıt üzerinde bir serbest rekabet sistemi olarak tanımlanmasına rağmen, piyasa düşmanı bir tür tekelciliğe dönüştü. 2. Demokrasi, halk egemenliği yerine, Aristo'nun 2400 yıl önce öngördüğü üzere, güçlü birey ve grupların "kendi çıkarları uğruna" büyük çoğunlukları manipüle etme aygıtına dönüştü. 3. Bireycilik, çok az sayıda güçlü insanı büyük toplumdan ayırdı, diğerlerini ise eski dayanışmadan yoksun birer güçsüz zavallıya dönüştürdü.

Bu çelişkiler yumağı, ister istemez, modernliğin üç direğinin ve dayandıkları zeminin sorgulanmasına yol açtı. Gerek Batı dünyasında, gerek Batı-dışı dünyada alternatif sistem yahut düzen programları geliştirildi. Batı-içi alternatif temelde *Sosyalizm* diye adlandırıldı ve 20. yüzyılda, dünya nüfusunun yaklaşık yarısında yarım asırlık bir uygulama geçirdi. Fakat hem *kapitalist bireycilik*, hem de *sosyalist toplumculuk* laik (dindışı veya din-karşıtı) bir temeli varsaydığından, Batı-dışı alternatifler önemli ölçüde dinsel bir renk taşıdı. Genelde şöyle bir kalıp benimsendi: İnsanlık için üç yol vardır: Kapitalizm, Sosyalizm ve … (Bu üç nokta yerine İslâm, Budizm, vb gibi herhangi bir din yahut Gelenek yerleştirilebilir oldu.)

Türkiye'de 1970'lerin başlarından itibaren dillendirilen Adil Düzen arayışını da bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Prof. Arif Ersoy'un kitap-tebliği, bir şahısdan ziyade, takriben 1970-2020 arası elli yılda, iki kuşağın dinî, siyasî ve iktisadî emellerini yansıtan bir ütopik mektuptur. Arif bey, ilk nesle mensuptur. İkinci neslin, ortaya konan 'teori'ye herhangi bir katkısının olup olmayacağını zaman gösterecektir. Şahsen bu hususta fazla iyimser değilim, çünkü modern durumla yüzleşmiyor; sadece sistemin çok kötü olduğunu varsayıp, bir takım formüllerle "adil bir ekonomik düzen"in kurulabileceğini öngörüyorlar. Yüzleşme içermeyen red, alternatif üretemez!

1 "Erdemli Olmanın Merhaleleri Ve Sosyal Kurumsal Yapı: Modern Tekelci İktisadî Sistemden İnsan Merkezli İktisadî Nizama Geçiş" Başlıklı Makalenin Müzakere Metnidir

Oturumumuzun başlığı Modern İktisat ve İnsan, sunulan tebliğin alt başlığında Modern Tekelci İktisadî Sistem ibaresi var; ama tebliğde modernliğin mahiyetine ve modern iktisatın felsefî içeriğine dair hiçbir ilmî açıklama ve değerlendirme yok. Sadece her şeyin çok kötü ve haksız olduğu, "fıtrata dayalı eğitim ve kurumsal ıslah" yoluyla, bu "kuvvete dayalı çatışmacı sistemden, hak merkezli dayanışmacı bir dünyaya" geçilebileceği iddiası, bir takım dinî ve tarihî kaynaklara dayandırılarak ileri sürülüyor. Sunulan kurtuluş modelinin kendine göre bir tutarlılığı ve albenisi var, fakat modern durumla hiçbir irtibatı ve hesaplaşması yok. Kasırganın ortasında okunan bir dua; yanık bir ilahi. Tebliğin adil bir dünya özlemini paylaşıyor, temelsiz iyimserliğine hayretediyorum.

Tebliğin alt başlığından Modern İktisatın, ve onun bir yandan açıklamaya, diğer yandan da meşrulaştırmaya çalıştığı Modern İktisadî Sistemin insan-merkezli olmadığını anlıyoruz. Muhtelif formüllerle önerilen alternatif, mevcudun yerine insan-merkezli bir iktisat sistemi ikame edecektir! Oysa, tam aksine, modern iktisat, insanı teorinin merkezine yerleştirdiğinden, hümanist geleneğin zirveye ulaşmasıdır. Adil Ekonomik Düzen'in önerdiği iktisadî sistem ise insan-merkezli değil, olsa olsa melek-merkezlidir. İnsan bu sistemde eğitim ve dinî telkin yoluyla kusursuz hâle getirilmektedir. Hümanizmin ve hümanist (klasik/neoklasik) liberal iktisatın insanı ise doğal, yani kusurlu insandır. Kusurlu olmasa, dünyada ne işi var? İnsanın anayurdu Cennet değil miydi? Orada bolluk içinde, iktisatın zembereği olan nedret (enderlik, kıt'lık) ilkesine tâbi olmadan yaşıyordu. Açgözlüğü yahut merakı yüzünden, yasak ağaca uzandı ve ayvayı yedi! Dünya hayatı, iktisadî bir terminoloji kullanacak olursak, enderlik yasasıyla yaşamaya hüküm giymiş olmaktır.[2]

Elbette dinî çerçevede Yahudi/Hristiyan geleneği ile İslâm arasında önemli farklar vardır. Birincisinde insan (Cennette işlediği suçtan dolayı) günahkâr doğmaktadır. Fıtraten kusurludur. İslâmda bu anlayış yoktur, herkes masum doğar. Fakat, insan, Şeytanın sapmasına vesile olduğu için, onun tarafından ebediyen ayartılmaya da açıktır. Şeytana böyle bir ruhsat (belki de görev) verilmiştir. Dolayısıyla, doğal insan ya günahkâr, ya da günaha eğilimli insandır. Melek-insanlar için ideal bir ekonomik düzen tasarlamaya gerek yoktur!

Gerek bu tebliğde, gerek son yarım asır içinde Adil Ekonomik Düzen bağlamında ortaya konan çalışmalarda, modern iktisatla teorik düzlemde esaslı bir yüzleşmeye rastlamadım. Okuduklarımdan, sanki Adam Smith'den başlayarak bütün klasik/neoklasik liberal iktisatçılar "tekelci kapitalizm yanlısı" imişler yahut bu geleneğe dahil iktisatçıların birey olarak da hiçbir dinî endişeleri yokmuş gibi bir izlenim ediniyoruz. Oysa, diğer sosyal bilimler gibi, iktisat da laik (seküler/dindışı) bir zeminde gelişiyor olsa da, liberal iktisatçıların birçoğu tekelcilik düşmanı, az sayıda da olsa bir kısmı laiklik karşıtı idiler. Birinciler piyasayı kapitalizmden, ikincilerse iktisat bilimini ateizmden kurtarmak istiyorlardı. Bu çerçevede tam 25 yıl önce Adil Ekonomik Düzen hakkında yapıcı bir eleştiri yazmıştım. Eleştirimin odak noktası şuydu: Gelişmeci bir iktisat anlayışıyla bu tür rasyonel ıslah programları önerenlerin başlıca

2 Sigmund A. Wagner-Tsukamoto: *The Economics of Paradise*, London/NY: Palgrave, 2015.

hatası, piyasanın basit bir mekanizma olduğunu varsaymaktır. Tarihsel bir sistem olarak kapitalizmin gerçekte serbest piyasayı boğmaya çalıştığı hususunda kendisiyle hemfikir olmasam da, Hayek'in piyasa yaklaşımının temelde doğru olduğunu düşünüyorum: Piyasa bir keşif sürecidir. Statik bir durum değil, dinamik bir prosestir. Kritik mesele, Braudel'in deyişiyle, devleti tekelcilerin suç ortağı olmaktan men edebilmektir.[3]

Arif Ersoy hocamızın tebliği de dahil olmak üzere, son çeyrek asırda, daha önce ifade edilmiş olanlara katkıda bulunan yeni bir şey söylenmiş değildir. Adil Ekonomik Düzenin dinî uygunluğu yahut sunduğu formüllerle gerçekten adil bir alternatif ekonomi ortaya konup konamayacağı farklı düzlemlerde tartışılabilir. Ben kapitalizmin temelde rekabetçi değil, tekelci bir sosyal sistem olduğuna inandığım halde, liberal iktisatçıların külliyen "tekelci kapitalizm yanlısı" olarak görülmemesi gerektiğine inanıyorum. Ayrıca, ciddi teorik katkısı olmuş iktisatçıların bir kısmı da bunu gayet ileri bir dinî bilinçle yapmaya çalışmışlardır. Eserlerinin, her türlü "teorik" çabaya katkı sağlayabileceği kanaatindeyim. Müzakeremde, 25 yıl öncekine benzer bir polemiğe girmek yerine, bu iki hususu örneklendirmeye çalışacağım.

Modernlik: Üretimci Ekonomiden Tüketimci Ekonomiye

Kadîm iktisadî sistemler üretkenci (*productivist*) olmayan üretim ekonomilerine sahipti. Modern iktisat sistemi ise üretkenci bir tüketim ekonomisi istemektedir. Tüketimi sürekli arttırma yoluyla, kesintisiz büyüyen bir ekonomiyi hedeflemektedir. Sayın Arif Ersoy'un tebliğinde ana hatlarını çizdiği Adil Ekonomik Düzen de, bütün modern iktisat tasarımları gibi, gelişmecidir. Yani sosyal/iktisadî servet yahut sermayenin *sürekli arttırılmasını* hedefler. Belki bu durum, kapitalizm öncesi toplum sistemlerinde de bir dereceye kadar böyleydi. Onlar da adına gelişme, büyüme, vs demeden, sosyal serveti arttırma arayışındaydılar. Fakat, modern durumla aralarında çok önemli bir fark vardı: Klasik sistemlerde sosyal serveti arttırmanın ana yolu "üreticilerin tüketim seviyelerini düşük tutmak suretiyle üretim maliyetlerini de düşük tutmaktı." Tüketim seviyesi düşük tutulan bir ekonomi, hissedilmez bir ölçüde büyüyebilir ancak. Modern yol ise, "üreticilerin tüketimlerini arttırmak suretiyle, üretim sürecinin kalitesini (üretkenliğini) yükseltmeye" dayanmaktadır."[4] Tüketimin zorlanmasının bir üretkenlik unsuru olabileceği, kapitalizm öncesinde umumiyetle düşünülmemekte; dolayısıyla bildiğimiz bütün din yahut sosyal felsefeler, *tüketimin düşük tutulmasını* tavsiye etmektedirler. Yahudi-Hristiyan geleneğinde, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Cennet'teki sınırsız bolluğun ardından, insanoğlu dünya kıtlığına düşürülmektedir. (Kıt'lık burada hem doğal kıtlık, hem de meydana getirilmiş kıtlık olarak anlaşılmalıdır. İnsan için gerekli şeyler dünyanın her yerinde kıt olmasa da, insan sınırsız arzularıyla eşyayı yetersizleştirmektedir.) Eşya yetersiz olduğundan, talep düşük tutulmalıdır ki, insanın (gözü değilse de) karnı doyurulabilsin.

3 Mustafa Özel: *Piyasa Düşmanı Kapitalizm,* İstanbul: İz, 1993, s. 75-85.

4 Cosimo Perrota: *Consumption as an Investment I: The Fear of Goods from Hesiod to Adam Smith*, London, Routledge, 2004, s. 1.

Yunan mitoloji ve felsefesinde de durum farklı değildir. Prometeus efsanesine göre, Promete kurban öküzün sadece kemiklerini büyük tanrı Zeus'a ayırıyor, eti bütünüyle insanlar için gizliyor. Yani insanlar tüm zenginlikleri kendilerine alıyor, tanrılara sunacak bir şey kalmıyor. Gazaba gelen Zeus, ateşi sakınmak suretiyle onları cezalandırıyor. Ateşi çalmaya kalkan Promete ise ebedî bir cezaya çarptırılıyor.[5] Felsefe çağında, gerek Eflatun, gerek Aristo ve filozofların büyük bir kısmı, tüketimi sınırlayan mutedil ve huzurlu şehirler hayal etmişlerdir. Klasik dönem Çin iktisat düşüncesinde de ana ilke, "insanın arzularının, onları tatmin araçlarının çok ötesine geçmemesi" idi. "Elbiseler sabit bir tipte, evler sabit bir büyüklükte olmalıydı. Sosyal statüye ters düşen her türlü süs ve dekorasyondan uzak durulmalıydı."[6] Klasik Japon iktisat düşüncesi de kendine-yeterliliği esas alıyordu. "Tutumluluk teşvik ediliyor, tahıl yüceltiliyor, para hor görülüyordu."[7] Mehmet Genç, 19. yüzyıla kadar Osmanlı iktisadî dünya görüşünün bir tür sistemik kendine-yeterliliği hedefleyen şu üç ana ilkeye dayandığını söylüyordu: İaşe (*provizyonizm*), Gelenekçilik (*tradisyonalizm*) ve Fiskalizm.[8] Osmanlıların önceliği "ekonomiyi ve ekonomik anlamda zenginleşmeyi öne çıkarmak yerine, insanı ve insanın yaşayabilmesini öne çıkarmaktı. Bu nedenle, kapitalizmde olduğu gibi, her ne pahasına olursa olsun, toplumun bir grubuna veya başka uluslar üzerine yüklenilecek bir alternatif maliyet ile sermaye birikimini gerçekleştirmeyi tercih etmediler."[9]

Gelişme, Erdemsiz İnsanın Eseridir!

Modern İktisat biliminin hazırlayıcıları, 17. yy merkantilist ticaret politikalarını savunan risale yazarları, bilim ve felsefe devrimlerinin öncüleri; ve özellikle büyük ölçüde Çin öğretilerinden yararlanan 18. yy Fizyokrasi düşünürleriydi. Adam Smith ve halefleri, "Liberal İktisat" kuram(lar)ını formüle etmeye başladıklarında, yeni iktisat ve hayat felsefesini büyük ölçüde dile getirilmiş buldular. Bu felsefe, hem kendine-yeterlilik anlayışını, hem de bunun için gerekli olan erdemli insan ihtiyacını eleştiriyor; bu ilkeleri adeta tersine çeviriyordu.

Mandeville ve Vico gibi, farklı Avrupa uluslarına mensup düşünürler, Medeniyet'in (iktisadî gelişme ve ilerlemenin), erdemli insanın değil, erdem-siz insanın eseri olduğunu ortaya koymuşlardı. Medeniyet ve terakkiyi doğuran şey, insanın açgözlük ve bencilliği idi. O güne kadar, bütün dinler ve sosyal felsefeler, insanın bu açgözlük ve bencilliğini, tamah ve hırsını birer kusur sayıp, onu terbiye etmeye çalışmışlardı. Yeni filozoflarımıza göreyse, bu kusurları gidermek, insanı kısırlaştırmaktı. Mandeville, *Arılar Meseli*'nde çağın eğilimini özetliyordu: Modern insan hesapçı, haris ve hayduttu. Fakat ne hesabîliği, ne de hırs ve hırsızlığı o icat etmişti. Bunlar ilk insan topluluklarından beri gözlemlene gelen hasletlerdi. Dinî bakış açısıyla söylersek, atamız Kabil'in inovasyonlarıydı. Güneş altında yeni bir şey yoktu. Yeni

5 Age, s. 12.

6 Cheng Lin, Terry Peach ve Wang Fang: *The History of Ancient Chinese Economic Though*, London: Routledge, 2014, s. 18.

7 Eijiro Honjo: *Economic Theory and History of Japan in the Tokugawa Period,* New York: Russell and Russell, 1965, s. 5-6.

8 Mehmet Genç: *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi,* İstanbul: Ötüken, 2013, s. 41.

9 A. Mesud Küçükkalay: *Dünya İktisat Tarihi,* İstanbul: Beta, 2016, s. 249.

olan, dinlerin ve/veya toplum felsefelerinin bunları kınamaktan vazgeçmesi gerektiğiydi. Mandeville ve Vico ile, hırs, bencillik ve açgözlük kusur değil, birer meziyet olarak algılanmaya başlandı. Bunlar olmadan, Medeniyet olmazdı! Mandeville'in ünlü formulü, kapitalist çağın ana eğilimini özetliyordu: *Private Vices, Public Benefits!* Özel (kişisel) kötülükler, kamu yararı ile sonuçlanır. Ne kadar şer, o kadar servet!.. Bir toplum ya millî servete sahip olabilirdi, yahut millî erdeme. İkisibirdenolmazdı![10]

Başta Dr. Quesnay olmak üzere, Fransız fizyokratları devlet ve diğer kurumların, iktisadî faaliyete karışmaması ilkesini yaygınlaştırdılar. Quesnay'nin o günün medyasındaki ünvanı "Avrupanın Konfüçyüs'ü" idi. Fizyokrasinin ana ilkesi olan *laissez faire, laissez passe*, görünmeyen elin Fransızcasıdır. İlkenin Çince orijinali felsefi bağlamda *li,* içtimai/iktisadî bağlamda ise *wu wei.* Özeti şu: Tabiat, insandan daha akıllıdır. İnsanları şöyle veya böyle davranmaya, hareketlerini kısıtlamaya çalışmanız beyhudedir. Bu çabalar hem sonuçsuz, hem de verimsizdir. Bu ilkelere rağmen, Çin'de devlet ekonomik faaliyeti genelde sıkı denetim altında tutmakta; tüketimciliği ise caydırmaktaydı. Aydınlanma Avrupa'sı, Çin'in pratiğini değil, felsefesini ithal etti.[11]

Bilim olarak İktisat, ahlâk-sızdır!

Adam Smith ve yakın takipçileri, disiplinlerini "milli servetin üretim ve bölüşümünü düzenleyen yasaların bilimi" olarak tanımladılar. İlm-i servet-i milel. Siyasî iktisatçının görevi, bu millî servetten sosyal saadetin nasıl elde edileceğini formüle etmekti. Bilimin amacı servetin arzuya şayan olup olmadığını, yani ahlâkî amacı tartışmak değil; belirlenmiş amaç bağlamında, üretim ve bölüşümün nasıl en iyi olabileceğini belirlemeye çalışmaktı. Smith'in anahtar kavramı İş Bölümü idi. İş bölümü sayesinde insanlar uzmanlaşır; uzmanlaştıkça da üretkenlikleri artardı. Nihayette, bir ülkeyi zenginleştiren, emeğin üretkenlik derecesi idi. *Milletlerin Zenginliği* (1776) daha ilk bölümünde şu cümle ile başlıyordu: "Emeğin üretici güçlerindeki en büyük gelişmenin ve bir yerde, emeğin yönetiminde ya da kullanılmasında gösterilen ustalığın, el yatkınlığının ve kavrayışın çoğu işbölümünden ileri gelmiştir."[12] Smith'in ülkeleri zenginleştirme formülünü şöyle ifade edebiliriz: **Ulusların Zenginliği = Emeğin üretkenlik derecesi * Üretken emek miktarı**. Ondan 216 yıl sonra, ileri kapitalizm safhasında aynı sorunun cevabını arayan Michael Porter, benzer bir formüle ulaşmıştı: **Ulusların Rekabetçi Üstünlüğü = Ülke insanlarının yenilik yapma ve bu yeniliklerinin içeriğini sürekli olarak zenginleştirme yeteneği** ("the ability to innovate and upgrade") *** Yetenekli insan sayısı.**[13] (Tabiatıyla,

10 Bernard Mandeville: *The Fable of the Bees: Or Private Vices, Publick Benefits,* London: Penguin, 1989. Gianbattista Vico: *The First New Science,* Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

11 Lewis A. Maverick: *China: A Model for Europe*, Texas, Paul Anderson Company, 1946. Stefan Gaarsmand Jaconsen: "Physiocracy and the Chinese Model," *Thoughts on Economic Development in China* içinde, ed. Ying Ma ve Hans-Michael Trautwein, London: Routledge, 2013.

12 Adam Smith: *Milletlerin Zenginliği,* İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 5.

13 Michael Porter: *The Competitive Advantage of Nations,* New York: The Free Press, 1998.

formüllerin ifadesi bana aittir. Her iki kitaptan çıkardığım sonuçlardır bunlar.) Modern İktisat erdem-siz, değer-siz ve ahlâk-sız dır. İktisat, 19. yüzyıldaki adıyla Siyasî İktisat, ahlâk ve değerlerle değil, *gerçeklerle* ilgilenmeli; üretim ve bölüşümün (ulusal zenginlik ve paylaşımın) YASALARINI ortaya koymalıydı. Amaçla değil, araçlarla ilgilenmeliydi. Her şey kişisel kazanç temel fikri etrafında dönüyordu. Copleston, ticari işlemlerde *kâr*, tıpkı kâinat sistemi içindeki *yerçekimi* gibidir; bu ilkenin yokluğunu varsayan hiçbir mesele kulak vermeye değmez" diyordu. Stewart'a göre, Adam Smith'in maksadı "insan işlerinin gidişatını düzenleyen genel yasaları" belirlemekti. Bu yasalar sayıca azdır, pratik iyi niyet ilkeleridir bunlar ve tefekkür ile keşfedilebilirler:
1. Siyasî Düzen, bireysel kararların *kendiliğinden* neticesidir ve "umumiyetle tahayyül edildiğinden daha az insan tasarımının eseridirler."(Hayek 20. yüzyılda neredeyse tüm mesaisini bu görüşün daha geniş ifadesi ve kanıtlanmasına tahsis edecektir. M. Ö.) 2. Her insan, kendi çıkarının, herhangi bir yasakoyucunun olabileceğinden, daha iyi bir yargıcıdır. 3. Özel (kişisel) çıkara, insanlar arasında evrensel bir eylem ilkesi olarak, güvenle itimat edilebilir. 4. Bunların neticesi: Mülkiyet güvenliği şartına tâbi olarak, iktisadî özgürlüğü en çoklaştırma lehinde makul bir zan vardır. (Ne kadar özgürlük ve mülk güvenliği, o kadar zenginlik ve ilerleme!)[14]

Bilimi Tanrısızlardan Kurtarmak!

Adam Smith'in halefleri 19. yüzyılın son çeyreğine kadar, ustalarının görüşlerini farklı yönlerde geliştirmeye çalıştılar. Bunları iki genel grupta toplayabiliriz: Radikaller ve Muhafazakârlar. Liberal ve sosyalistleri çoğunlukla birinci gruba, dindarları da ikinci gruba sokabiliriz. Radikaller 'ıslahat' programları peşinde koşuyor, muhafazakârlar ise "siyasî iktisatı onların tanrısız ıslahat programlarının pençesinden kurtarmak" istiyordu. Gelişmeleri şöyle özetliyor Waterman:

Richard Whatley ile Nasau Senior, siyasî iktisatla desteklenen bilimsel bilginin 'tecavüzüne' karşı dinî bilgiyi koruma altına alacak bir strateji geliştirmeyi, bunu yaparken de iktisatın sahiciliğini zedelememeyi hedeflediler. Onlardan önce, bir din adamı olan Thomas Maltus ve takipçileri (Paley, Sumner, Copleston..) 1820'lere kadar, devrimci polemiğe karşı, siyasî iktisat ile Hrıstiyan ilahiyatı arasında ideolojik bir ittifak kurabildiler. 1810'larda Jeremy Bentham ve Baba Mill radikal davaya yanaşmış, hatta Ricardo bile ölümüne kadar onlara yakın durmaya meyletmişti. Radikallik terimi 1837 yılında oğul J. S. Mill tarafından icat edildi. Özünde, Bentham'ın faydacılığı yatıyordu. Bu, dindar Paley'in "teolojik faydacılığından" Tanrı'nın dışlanmasıyla ulaşılan bir faydacılıktı. Liberal/Sosyalist Felsefi Radikalizm, "tanrısız faydacılığın siyasî iktisatla birleştirilmesi" idi. Dindarlar bu öğretiyi, tanrısızlığı siyasî iktisatla bütünleştirdiği için eleştiriyordu. Edebiyatçı romantikler faydacılığa birçok yönden saldırıyor, fakat iktisatı bir ilim olarak önemsemiyorlardı. Dindar Richard Whatley, hem tehdidin farkındaydı, hem de romantik başkaldırının faydasızlığının. Edebî romantiklerin aksine, siyasî

14 A. M. C. Waterman: "Whately, Senior, and the Methodology of Classical Economics," *Economics and Religion: Are They Distinct?* İçinde, ed. H. G. Brennan ve A. M. C. Waterman, s. 52.

iktisatın bilimsel değerine ve ideolojik tesirine inanıyordu. Kendi görevini şöyle tanımladı: Siyasî iktisatı radikallerin pençesinden kurtarmak suretiyle, onu kurulu düzenin nazarında saygınlaştırmak. Şayet, dinin ve sosyal düzenin müdafiileri bu bilgi dalının gelişmesini dine ve sosyal düzene hasım olanlara terk edecek olursa, durum vahimdi."[15]

Nasau Senior, Whately'nin gölgesinde yetişti ve ondan hep destek gördü. Başlıca eseri olan *Siyasî İktisat* (1826) şunları öğretir: 1. Servet nelerden oluşur? 2. Hangi failler tarafından üretilir? 3. Hangi yasalara göre bölüştürülür? 4. Üretimi kolaylaştıran ve bölüşümü düzenleyen kurum ve töreler nelerdir, ki her bireye azami miktarda servet verilebilsin... 5. Siyasî İktisat etüdü binaenaleyh uygulamalı ve kuramsaldır. Her ne kadar servet arayışı erdem ve bilgi arayışından daha aşağı ve mutluluk için yeterli değilse de, uygun biçimde bölüştürülmüş ulusal zenginlik ahlâk ve mutluluk için ve hatta "tüm gerçek din" için gereklidir.[16]

O yıllarda Oxford'da çoğu kimse Siyasal İktisatı din ve ahlâkı ifsat edici keyfi ve fantazi kuramlar kümesi olarak görüyor, aşağılıyor ve korkuyordu. Whatley bunları yatıştırma görevini üstlenmişti: Hakikat, hakikate ters düşmezdi; Kutsal Kitab'a "desteksiz aklın kudretinin ötesindeki meseleler söz konusu olduğunda" başvurulmamalıydı. İncil insanlara Astronomi, Jeoloji yahut Siyasî İktisat değil, Din'i öğretmek üzere tasarlanmıştı. Çok geçmeden, şu veya bu tipdeki siyasî iktisatçılar dünyayı yönetiyor olacaklar. Şimdilik din düşmanları bu bilimi kendilerinin kılmak ve kendi kavramlarıyla inşa etmek için canhıraş bir çaba içindedirler.

Whately'ye göre, seküler (dünyaya dair) ve kutsal bilgi karşıt değildirler. Bunlar birbirlerini dışlamaz; bilim yoluyla elde edilen seküler bilgi, bizim Tanrı bilgimizi genişletebilir yahut teyit edebilir. Bunların kesişimi "doğal ilahiyat"ın alanıdır. İman ile Akıl çatışmaz. Fizik bilimine dair meselelerde Vahye başvurmak "hatalı bir ilke"dir. Siyasî İktisat da fizik bilimine benzer. Onun gibi, "gözlemlenebilir olgularla" alakalı bir *kuram*dan oluşur. Bugün Siyasî İktisata din-düşmanı diye topyekün karşı çıkanlar, dün Kopernik sistemine aynı mantıkla karşı çıkanlardır. Bu çalışmalarından ötürü, Dublin Dini Otoritesi 14 Eylül 1831'de, tarihte ilk ve tek örnek olarak, iktisat profesörlüğü kürsüsünden, aradaki tüm kademeleri atlatarak, Whately'i doğrudan Başpiskoposluğa tayin etti.

Whately'nin ikinci gayesi, Ulusal Zenginlik ile Erdem arasındaki uyumsuzluk yahut uyuşmazlığı, tutarsızlığı ortadan kaldırmaktı. Siyasî İktisatın kesin amacı, servetin üretim ve bölüşümünü araştırmaktır; servetin erdem veya mutlulukla ilişkisi başka bir şeydi. Hem özel hem de kamu serveti "kendi başlarına iyi şeylerdir". İyi yahut kötü olan servet değil, insanın onu kullanma biçimidir. Piyasa mübadelesi sayesinde "İnsanoğlu, aynı eylem ile kendi yararına bir tercihte bulunurken; tasarlanmış bir şekilde, Uluhiyet'in rehberliği altında, topluluğa da hizmet etmiş olur."[17]

15 Agm, s. 44-6.

16 Agm, s. 47

17 Agm, s. 48-57.

Neoklasik İktisat ve Din

Ondokuzuncu yüzyılın başlarında, Ricardo ve benzeri liberal iktisatçılar "rekabetçi piyasa" varsayımı yapmakta mazur görülebilirlerdi. Fakat yüzyılın ikinci yarısında kapitalist ekonomiler rekabetten büyük ölçüde uzaklaştı ve haydut para babaları ("robber barons") piyasalara hükmetmeye başladılar. İşçiler ve küçük esnafın iktisadî durumları (görece) kötüleşmeye başladı. Dinî kurumlar, cemaatlerinin siyasî duruşlarına rehberlik etme kabiliyetlerini yitirir oldular. Şehirleşme/sanayileşme hızlandıkça sendikalaşma da hızlandı ve sendikal hareket Kilise'yi "örgütlü sermayenin aracı" olarak görmeye başladı.

Bilimlerin ve bilhassa Darwinci biyolojinin gelişmesi, her türdeki dinî otoriteleri ciddi biçimde sarsıyordu. Newtoncu anlayışta evren bir SAAT olarak tasavvur ediliyordu ve birinin bu saati kurması gerekiyordu (Tanrı). Darwinci evrim kuramıyla, tasarım zorunluluğu ortadan kalktı, onun yerini sürekli değişim aldı. Bunun üzerine, dini, bilimsel bilginin tecavüzüne karşı koruyacak hareketler belirmeye başladı. Bunlardan bir tanesi de Sosyal İncil Hareketi'ydi. (*Social Gospel Movement*). Emek sorununa sosyalist olmayan bir çözüm bulunmalıydı. Ayrıca, bilimsel gelişmeleri dinin mantığına uydurulmalıydı. "Bilim, Tanrı'nın dünya işlerini yönetme politikasının insan aklına yüklenmesi (vahyedilmesi) dir." Tanrı, tabiatın içindeydi, onu yönetiyor ve "Krallığa" doğru götürüyordu.[18]

Tanrı'nın Krallığı'na doğru yürüyüş, tabiat ve toplumda içkin değişmez ilahî yasaların keşfini gerektiriyordu ve Neoklasik Kurumsalcı (Institutionalist) yaklaşımın öncülerinden biri olan John Bates Clark, bu kâşiflerden biri olacaktı. Papaz olmak istiyordu, fakat hocası Julius Seelye, Clark'ı papaz olmaktan caydırıp, iktisatçı olmasını sağladı. İlk yıllarında sosyalist bir bakış açısını benimsedi: Hakiki sosyalizm ilahî olandı; Tanrı'nın planıydı sosyalizm ve Tanrı toplumu bu hedefe doğru yönlendiriyordu. Hakiki sosyalizm, Tanrı'nın yeryüzündeki Krallığı idi. Bu görüşlerin arka planında, 1870'lerden sonra Amerikan ekonomisinde gözle görünür hale gelen tekelci sermaye temerküzleri (tröstler) yatmaktaydı. Eski ham rekabetin yerini, büyük-ölçekli üretime dayalı tekelci modern bir kapitalizm almıştı. Ekonomide rekabetin hakim olduğu eski kapitalizmde, bizzat rekabetin sermaye sahipleri ile işçiler arasında adil bir bölüşüm temin etmekte olduğuna inanılıyordu. Fakat sermaye temerküz ettikçe, hem rekabet, hem de adil bölüşüm ihtimali ortadan kalktı, zira örgütsüz işçilerin karşısında artık örgütlü bir sermaye sınıfı vardı. Clark'a göre, manevî kuvvete (*moral force*) dayanması gereken yeni bir bölüşüm yasasına ihtiyaç vardı. Ücret kuvvetle değil, adalete dayalı müzakere ile belirlenmeliydi. Geliştirdiği "marjinal üretkenlik bölüşüm kuramı"na göre, her üretim amili (agent), yarattığı yahut katkıda bulunduğu kadar servete hak kazanmalıydı. Bunu bilimsel olarak ortaya koymak ve bu ölçülere razı olmak, dinî bir demokrasiye yol açardı. "Modern piyasanın zorlu çatışmalarından gerçekte yeni bir Kudüs" doğabilirdi.[19]

---

18 John F. Henry: "John Bates Clark: The Religious Imperative," *Economics and Religion: Are They Distinct?* İçinde, ed. H. G. Brennan ve A. M. C. Waterman, s. 61-6.

19 Agm, s. 70-75; John Bates Clark: *Social Justice Without Socialism,* Boston: Houghton Mifflin, 1914, s. 34-47.

Bu bağlamda değerlendirebileceğimiz diğer bir neoklasik iktisatçı, otuz yıllık papaz Philip Henry Wicksteed idi. Sosyalist fikirlere sempati duyuyor, Tanrı'nın krallığının bu dünyada kurulabileceğine inanıyordu. İktisatla diğer disiplinlerin bağının koparıldığı bir çağda, "Wicksteed, iktisat ile ahlâk, siyaset ve sosyolojinin birbirlerinden ayrılmaz ve ayrıca aynı ilkeye tâbi olduklarını düşünüyordu: *diferansiyel tatmin* ilkesi."[20] Katolik ilahiyatına dair derin çalışmalarının yanısıra, Auguste Comte, Aristo, Aquinas ve Dante'nin eserlerinin heyecanlı bir okuruydu. Yunan tiyatrosu, Wordsworth ve İbsen dersleri veriyordu. İktisatın sağduyusunu dillendirme peşindeydi ve son derece eklektik bir çalışma yöntemi vardı. Büyük eseri (*The Common Sense of Political Economy,* 1910) Comte'un bir aforizmasıyla başlıyor ve din ile bilimi, Aziz Francis ile sosyolojiyi meczetmeye çalışıyordu. Dante, İbsen, Wordsworth gibi edebî şahsiyetler de onun için sadece büyük şairler değil, hakiki din ve beşeriyetin merkez ve kaynaklarıydı.[21]

Wicksteed, gençlik dönemi vaazlarında, din, iktisat ve siyaseti bütünleştirmeye çalışıyordu. Hz. İsa bize Tanrı'nın krallığını şimdi ve burada aramamızı öğretmişti. "Ticarî güdüler dünya için paha biçilmez birer nimet yahut bela olabilir, en istikrarlı erdemlerimize alan açar yahut en aşağılık erdemsizliklerimizi tahrik edebilirdi. Bu bakımdan siyaset (ve iktisat) ahlâk ile dinin dalları olmalıydı." (*Our Prayers and Our Politics*, 1885.) Şayet dinimiz olmasa, 'servet ilmi' amaçsız bir beyhudelik, çalışma da kör bir içgüdü olur. Herkes üretken olmalı ve "marjinal üretkenlik yasasına" göre, üretimin neticesinden yararlanmalıydı. Karşılıklı yarar her türlü alışverişin tek meşru amacıydı. Azalan marjinal yarar ilkesi evrenseldi; nesnelere, özsaygıya, herşeye uygulanabilirdi. Çağdaş emek hareketi, ateistik bağlamı dışında, dünyanın bugüne kadar gördüğü en büyük dinî hareketti. Modern demokrasi, en aşağıdakilerin yeryüzünün varisleri olduğuna dair eski mistik düşüncenin somutlamış biçimiydi. O da Henry George gibi, toplumda büyük ekonomik eşitsizliklerin varlığını normal yahut gerekli görmenin "pratik tanrıtanımazlık" olduğunu düşünüyordu. Bu, hem insanların kardeşliğine, hem de Tanrı'nın babalığına ters düşüyordu. "En yüce peygamber olan Hz. İsa, en büyük iktisatçıydı da."[22] Başka bir yerde, iktisatçı olmadan da peygamber ve şairin dünyayı ıslah edebileceklerini, fakat onlar olmadan iktisatçının aynı şeyi yapamayacağını söylüyordu.[23]

Clark ile Wicksteed, Nobel ödülü alabilecek çapta iktisatçılardı ve kendilerinden sonraki iktisatçılar kuşağını derinden etkilediler. O kadar ki, ateist Frank Knight derslerinde din ve Tanrı'yı o kadar anmak zorunda kalıyordu ki, Chicago Üniversitesi öğrencileri arasında şöyle bir nükteye yol açıyordu: "Tanrı yoktur, ama Frank Knight onun peygamberidir!"[24]

20 Paul E. Frankel: Moral Revolution and Economic Science, London: Greenwood, 1979, s. 80.

21 Ian Steedman: "Wicksteed: Economist and Prophet," *Economics and Religion: Are They Distinct?* İçinde, ed. H. G. Brennan ve A. M. C. Waterman, s. 81.

22 Agm, s. 91.

23 Agm, s. 99.

24 Ross B. Emmett: "Frank Knight: Economics *versus* Religion," *Economics and Religion: Are They Distinct?* İçinde, ed. H. G. Brennan ve A. M. C. Waterman, s. 119.

Elbette bir tebliğ sınırları içinde Whately, Clark veya Wicksteed'in iktisata kuramsal katkılarını anlatabilmek mümkün değil. Tartışmamız bağlamında şunu söylemek yeterlidir: Klasik/Neoklasik iktisat tekelci kapitalizmi topyekün meşrulaştırmaz ve kapitalist uygulamanın her yönünü doğru bulmaz. Ayrıca, kuramsal gelişmeye dinî kaygı taşıyan birçok iktisatçı ciddi katkıda bulunmuştur. Bunlarla hesaplaşmadan, gelişmeci bir anlayışla, rasyonel tasavvurlarımıza bazı dinî ilkelerin ilavesiyle elde edilecek formüller, ilmî bir disiplin olarak iktisata hiçbir katkı yapmayacağı gibi, alternatif uygulamalara da ışık tutamayacaktır. Önce yüzleşme; sonra red ve teklif!

İslâmî İktisat ve İnsan: Tüketici Talebi Analizi

Hakan Sarıbaş
Prof. Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi, İktisat Bölümü

1. Giriş

Yaşamımızı sürdürebilmek için rızkımızı kazanmak zorundayız ve bu istikametteki gayretlerimiz, hayattaki faaliyetlerimizin çok önemli bir kısmını oluşturur. Beşerî bilimlerden biri olan iktisat bilimi de zamanımızın çok önemli bir kısmını işgal eden bu alana odaklanmakta ve rızkımızı kazanma yönünde yapıp ettiklerimizle ilgilenmektedir. Bilimsel çalışmalar iktisadî hadiselerin hikmetini kavramaya çalışır, bu kavrayış sonucunda iktisadî olayları kontrol ederek sorunları gidermeye ve yaşam şartlarını iyileştirmeye çalışır. Hedef insan refahının sağlanmasıdır.

İktisadi meseleler insan seçimlerinden veya tercihlerinden kaynaklanır. İnsanın karşı karşıya kaldığı iktisadî meseleler nesnel olabileceği gibi insan yapısı da olabilir. Nesnel iktisadî sorunlar tüm insanlığı kuşatırken tercihlerden kaynaklanan sorunlar o tercihe özgüdür ve tercih kaynaklıdır. Tercihler ferdi ve kolektif olabilir. Ferdi ve kolektif iktisadî tercihlerin daima iktisadî sonuçları olur ve elde edilen bu iktisadî sonuçlar insan seçimlerinin bir karşılığıdır.

Tercih yapma imkânı çeşitli alternatiflerin varlığını gerektirir ve bu alternatiflerden her biri farklı iktisadî sonuçları beraberinde getirir. Peki, belirli bir alternatifi seçerek diğer seçimleri dışlayan bir insanın tercihine kaynaklık eden en temel unsur veya unsurlar nelerdir? Bu sorunun cevabının verilmesiyle iktisadî kararlarda hareket ettirici gücü öğreniriz ve böylece mevcut iktisadî sorunlarımızın temelindeki kurucu özne ortaya çıkar.

Allah-ü Teala insana rahmet ederek ayetlerini Hz. Muhammed (sav) gibi mükemmel bir örnekle indirmiştir. Bu bir öğüttür diyerek de insanları serbest bırakmıştır. İslâmî dünya görüşü çerçevesinde hayatını sürdüren Müslüman kararlarını alırken İslâm'ın hükümlerine göre hareket etmeye gayret eder ve böylece dünya ahiret dengesini kurmaya çalışır. Kararlar mutlaka İslâm'dan etkilenmektedir.

İslâm iktisadî Müslüman kişinin karşılaştığı hem nesnel hem de tercihe dayalı iktisadî meseleleri inceleyerek olayların hikmetini kavramaya çalışır. Elde edilmesi umulan hikmet sayesinde de yeryüzünün imarı hedeflenir. Ümran olarak adlandırılabilecek yeryüzünün imarı pek tabii olarak Müslümanın yapıp ettikleri sayesinde olacaktır. Müslüman kişinin

tercihleriyle oluşan iktisadî kararların ümrana götürüp götürmeyeceği, götürecekse nasıl ve hangi etkinlikle ümranın elde edilebileceği İslâm iktisadının araştırma sorularıdır.

Bir başka problem sahası İslâm iktisadının araştırma sorularının çözümünde diğer bilim topluluklarının bilgi müktesebatından ne ölçüde yararlanacağıdır. Bilimsel gelişmelerde ödünç almalar pek tabii olmakla birlikte burada yapılabilecek yanlışlıklar özü vahye dayanan İslâm dininin tahrip edilmesine sebep olabilir. Bu ise iktisadî sorunların çözümünü tehlikeye attığı gibi Müslümanın dünya ve ahiret saadetini de tehdit eder. İslâm iktisadının bugün karşılaştığı ödünç alma meselesi daha önce farklı medeniyetlerin eserlerinin tercüme edilmesi sonrasında da yaşanmış ve bu konuda önemli ölçüde bilgi birikimi oluşmuştur.

Bu makalede İslâm iktisadında mallara yönelik talep konusunu ele alıp incelemekteyiz. İkinci bölümde tüketici talebi konusundaki İslâm iktisadî literatürü taranmakta ve mevcut durum tespit edilmektedir. Üçüncü bölümde, İslâm dinindeki "nefs" konusu izah edilmektedir. Nefs 'in mallarla olan ilişkisi ve İslâm'ın nefse yönelik tutumları talep bağlamında ortaya konulmaktadır. Dördüncü bölümde, İslâm iktisadı zaviyesinde tüketici talebi analizinin dayandığı aksiyomlar bilimsel araştırma programı çerçevesinde açıklanmaktadır. Beşinci bölümde Müslümanın mal ve hizmet talebi belirlenmektedir. Son bölümde ise elde edilen bulgular özetlendikten sonra gelecekte muhtemel çalışmalardan söz edilmektedir.

2. İslâm İktisadında Müslüman Tüketici Davranışı

Beden ve Ruh birlikteliğinden oluşan insan varlığını devam ettirebilmek ve dünyevi rahatlığa ulaşabilmek için mal ve hizmetlere ihtiyaç duyar. İnsanının ihtiyaç ve istekleri mal ve hizmetler tarafından yatıştırıldığından onlara yönelik talebi süreklilik arz etmektedir. Modern dönem İslâm iktisatçıları İnsan ile mal arasındaki bu ilişkiyi açıklamaya çalışmışlardır.

Müslümanın iktisadî davranışını inceleyen ilk dönem İslâm iktisatçılarından olan Zarqa (1980) Müslümanın genel iktisadî davranışını analiz etmeye çalışmıştır. Ona göre Müslümanın iktisadî davranışını yönlendiren iki temel ilke vardır: **Mülk 'ün Allah'a ait olması** ve **hayatın bir test 'den ibaret olmasıdır**. Mülkiyet ve hayatın amacı konusundaki bu iki temel ilke ekonomideki tüketim ve arz yönlerine rehberlik etmektedir. Zarqa'ya göre insanın gerçekte sahip olduğu tek şey onun **isteğidir** ve **isteğini belirleme** konusunda Allah'ü Teâlâ onu serbest bırakmıştır. İnsanın hayatta başardığı ve sahip olduğu her şey onun isteğinin bir sonucudur. İstek belirlendikten sonra Allah'ü Teâlâ'nın kanunları işlemekte ve isteğinin sonuçlarını elde etmektedir. Müslümanın kalbinde bu ilke tezahür edince Allah'ü Teâlâ'nın koymuş olduğu limitler içerisinde servet elde edecek, ondan faydalanacak ve bir kısmını da diğerleriyle bölüşecektir. Zarqa'ya göre insan, tüketici veya üretici olarak kullandığı her şeyden mesuldür ve ahirette bu dünyada yapıp ettiklerinden sual olacaktır. Tüketici ve üretici faaliyetlerinin hiçbiri ahlâki değerden yoksun değildir. Hepsi değer yüklüdür. (Zarqa, 1980:11-13).

Zarqa (1980) daha sonra İslâmî sosyal refah fonksiyonundan söz etmektedir. Ona göre İslâm insan hayatı için hedefler koyar. Konulan bu amaçları sağlayacak bütün faaliyetler sosyal refahı artırır ve onlar Masalih veya faydalar (utilities) olarak adlandırılırken engelleyici olan faaliyetler mafasid veya zararlılar (disutilities) olarak isimlendirilir. Gazali ve Şatibi'den aktararak sosyal faydaların üç kategoriye bölündüğünü belirtmektedir: Zaruri olanlar (necessities), hayatı kolaylaştıranlar (conveniences) ve lüks olanlar (refinements). Zaruri olanlar dini, hayatı, aklı, nesli ve serveti koruyan faaliyetlerin hepsidir. Hayatı kolaylaştıranlar ise zaruri olanları korumak için elzem olmayan ama hayattaki güçlükleri giderenlerdir. Lüks olanlar ise zaruri ve kolaylaştıran kategorisinin ötesine geçenlerdir. Hayattaki incelikleri artıran faaliyetlerdir. (Zarqa,1980:13-14).

Zarqa (1980) bu makalesinde sadece Müslümanın iktisadî davranışına yön veren temel ilkeleri ve insan isteklerini yerine getiren mal ve hizmet kategorilerini belirlemiştir. Bir Müslümanın mal talebini veya emek arzını doğrudan analiz etmemiştir. Bir Müslümanın satın aldığı mal miktarı veya sarf edeceği emek miktarının belirlenmesi sonraki çalışmalara bırakılmıştır.

Nakvi (1985) aksiyomatik sistem göz önünde bulundurulduğunda Müslümanın dört adet ahlâk aksiyomuna sahip olduğunu belirtmektedir: Tevhid, Muvazene, Özgür İrade ve Sorumluluk. Tevhid aksiyomu ile Müslümanın kayıtsız şartsız Allah'ın iradesine teslim olmasını, Muvazene aksiyomu adaleti tesis etmesini, özgür irade ile Allah-ü Teala'ya itaat etme ile karşı çıkma özgürlüğünü ve sorumluluk aksiyomuyla yaptıklarından ahirette hesaba çekilmesini ifade etmektedir. Nakvi bu aksiyomların açıklamalarını yaptıktan sonra neoklasik iktisat'ın ileri sürdüğü aksiyomları değerlendirerek dört ahlâki aksiyomun ekonomik sonuçlarını ifade etmiştir. Ona göre a) Müslümanın tüketim kümesi İslâmî kurallara tabi olduğundan malların değerleri değişecek ve neticede alternatif sistemlerden farklı olacaktır, b) İsraf edilmediği sürece doyumsuzluk geçerli olacak olsa bile bütün mallar için doyumsuzluk varsayımı geçerli değildir, c) Müslümanın fayda fonksiyonu atomistik değil aksine diğerlerinin faydalarına bağımlıdır. Dolayısıyla, Müslümanın davranışı neoklasik iktisat'ın öngördüğü gibi bencil değildir.

Nakvi (1985) Müslümanın ahlâki aksiyomlarını belirlemeye çalışmakla birlikte bu aksiyomlardan türetilen formel bir model geliştirme yoluna gitmemiştir. Neoklasik iktisadın aksiyomlarını eleştirmiş ama temel altyapı olarak neoklasik iktisat'ı alarak bu aksiyomların ekonomik sonuçlarını tartışmıştır.

Zarqa ve Nakvi'den farklı olarak Kahf (1980), Müslümanın fayda fonksiyonunu onun tükettiği mal ve hizmetlerin ve Allah yolunda harcadıklarının bir fonksiyonu olarak ifade etmiştir. Müslümanın tükettiği mal ve hizmetler İslâmî çerçevedeki mal ve hizmetlerdir. Allah yolunda harcananlar Müslümanın özel mülkiyetinde olanların diğerlerine harcanmasından ibarettir. Müslüman fert bu fayda fonksiyonunu maksimize etmeye çalışmaktadır. Daha sonra bu mikro temelden yola çıkarak onun makro ekonomik yansımalarını açıklamıştır.

Kahf (1980)'ın analizinde kullandığı araç ve gereçler neoklasik iktisat'dan ödünç alınmıştır. Ancak, eserinde bu araç ve gereçlerin değerden bağımsız olduğu konusunda ayrıntılı bir açıklaması yoktur. Sadece öyle olduğunu varsaymıştır. Nakvi ve Zarqa'nın itirazlarına bir cevabının olmadığını söyleyebiliriz. Fakat, Kahf (1980)'ın çalışması Müslümanın talep davranışını modelleme konusunda diğerlerinden daha başarılıdır.

Kahn (1984) (aktaran Bendjilali (1993:3-4)) Müslümanın fayda fonksiyonunu, bugünkü ve gelecekteki tüketimi göz önünde bulunduran bu dünyadaki tatminin ve ahiret saadetini temin etmek üzere başkalarına yapılan harcamanın bir fonksiyonu olarak takdim etmiştir. Kahn (1980) ayrıca bu gelirin iki grup arasında bölüştürülme tercihini ferde bırakmış ve ikisi arasındaki bölüştürme oranını ferdin takva durumunun belirlediğini söylemiştir. Ona göre Müslüman tüketicinin davranışındaki temel unsurlar şunlardır:

a) Müslüman tüketicinin harcaması iki gruba bölünmüştür. Bu dünyadaki saadet için harcama ve ahiret saadeti için harcama. İlki kişinin bu dünyadaki tüketimini oluştururken, ikincisi ihtiyaç sahiplerinin bu dünyadaki tüketiminden meydana gelir.

b) Müslümanın tüketim kümesi helal mallardır.

c) Bu dünya ve ahiret için yapılan harcamaların bölüştürülmesi rasyonel davranan Müslüman ferde bırakılmış ve oran takva seviyesi tarafından belirlenmektedir.

d) Müslüman ferdin Allah-ü Teala'dan korkması davranışında önemlidir.

e) Müslüman fert tasarruf etmektedir ve tasarrufun önemli bir kısmı yatırımlara gitmektedir. Aksi takdirde Zekât bu tasarrufları zaman içerisinde tüketecektir.

f) Başkalarına yapılan harcamanın bir sınırı vardır.

Bendjilali (1993)'e göre Kahn (1984), Müslüman ferdin davranışını açıklayan genel bir çerçeve sunmada başarılı olmasına rağmen aksiyomatik formel model takdimiyle farklı tüketim kümelerindeki tercih sıralamalarını açıklayamamıştır. Diğerleri gibi Kahn (1984)'da genel çerçeve takdimi yapmıştır.

Bendjilali (1993) Müslüman tüketicinin genel tüketim davranışını matematiksel olarak modellemiştir. Fayda fonksiyonu, felah fonksiyonu ve iman seviyesi arasında bağlantıyı formüle etmiş, felah fonksiyonunun iman seviyesi vasıtasıyla fayda fonksiyonunu etkilediğini ifade etmiştir. İman seviyesi yükseldikçe fayda fonksiyonunun felah fonksiyonuna yaklaşacağını göstermiştir.

Bendjilali (1993) analizini Hurwicz (1960) ve Sato (1981) üzerine inşa edip onlara İslâmî içerik ilave ederek genişletmiştir. Fayda, felah ve iman arasındaki ilişkileri matematiksel olarak göstermekle beraber literatürde zaten sözel olarak var olan ilişkileri matematiksel içerikle yeniden takdim etmiştir. Bu açıdan entelektüel tutarlılık ve cazibede ilerlenmiş olmasına

rağmen Müslüman tüketicinin miktar talebini ortaya koyan analizi yapmamış daha sonraki çalışmalara bırakmıştır. Ayrıca, neoklasik tüketici talebi analizinin ideolojik olarak yüklü olduğunu, dolayısıyla ideolojik temel uyuşmadığından Müslüman tüketicinin davranışında kullanılamayacağını ifade etmiştir. Bu reddiyeyi temellendirmediği gibi okuyucuyu başka çalışmalara sevk edip konu hakkında bilgi edinmelerini önermemiştir.

3. İktisadi Açıdan Nefs:

İnsanın mal ve hizmetlere karşı duyduğu ihtiyacı ve ilgisi onun varlığıyla doğrudan ilişkilidir. Sağlık için yeterli beslenme olmazsa hayat sona erer. Hayattaki meşakkatlerin azaltılması da mal ve hizmetler sayesinde gerçekleşmektedir. Özel, kamusal ve yarı kamusal malların en acil olanlarının seçimi, üretimi ve bölüşümü insanın kendi değerlendirmesiyle yapılmaktadır. Mal ve hizmetlerle olan ilişkimiz daima devam edeceğine göre alınan bu kararların doğasının anlaşılması ve özellikle kararların temel kurucu öznesinin tanınması iktisadî sistemlere kaynaklık edecek kadar önemlidir.

İnsanın malla olan ilişkisinde nefs kavramı öne çıkmaktadır. Sözlükte nefs 'öz varlık, kişilik' ve 'insanın yeme içme vb. gibi gereksinimlerinin bütünü' olarak tarif edilmektedir (TDK Büyük Sözlük). Dini ıstılahta ise 'ruh, can, hayat, hayatın ilkesi, nefes, varlık, zat, insan, kişi, heva ve heves, kan, beden, bedenden kaynaklanan süfli arzular' olarak tanımlanmaktadır (Uludağ, 2017: 526; Dalkılıç, 2012: 19-25).

Kur'an-ı Kerim'de nefs, 'ruh' (En'am 6/93) ve "zat ve öz varlık" (Al-i İmran 3/28, 30) manasında kullanılmıştır. Nefsi konu alan diğer ayetlerde kötülüğü emretme (emmare, Yusuf 12/53), yapılan kötülüğü kınama (levvame, Kıyamet 75/2) ve huzura erme (mutmaine, Fecr 89/27) durumları bir nefsin sıfatlarıdır, yani nefse ait özelliklerdir. (Uludağ, 2017: 526).

'Ruh' konusundaki hadisler ruhu bedenden bağımsız, müstakil ve ölümle canlılığı sona ermeyen bir varlık olarak takdim etmiştir. Bir rivayette Hz. Muhammed (sav), ölmüş kimselerin ruhlarının sağ insanların seslerini işittiğini fakat cevap veremediklerini haber vermiştir (Dalkılıç, 2012: 50).

Kelamcılar ve filozoflara göre nefs, bitki ve hayvan türlerindeki canlılığa ve insanın psikolojik özelliklerine kaynaklık eden bedenden ayrı bir manevi cevherdir. Kelamcılar ve İslâm filozoflarının çoğunluğuna göre ruh ve nefs aynı şeylerdir.

"*Fahreddin er-Razi tarafından söz konusu edilen ve ibn Kayyım el-Cevziyye tarafından benimsenen bir görüşe göre nefis nurani, ulvi, şerefli, latif ve canlı / diri bir cisim olup mahiyeti itibariyle hissi /maddi olan bedenden ayrı bir şeydir. Suyun güle, ateşin kömüre, yağın süte yayılması gibi vücudun her tarafına sirayet ederek onu harekete geçirir. Beden ve organlar bu latif cisimden gelen etkileri kabule elverişli olduğu sürece bu latif cisim onlarla kenetlenmiş bir halde bulunarak onlara hissetme, hareket etme ve irade gibi halleri kazandırır. Organlar bozulup işlevsiz hale gelince nefis bedenden ayrılır ve ruhlar aleminde yerini alır. İbn-i Kayyim'e göre nefis*

konusunda Kur'an, sünnet, icma, akli delililer ve fıtrata uygun olan görüş budur; diğerleri batıldır." (Uludağ, 2017: 526).

İnsanın beden ve nefs birlikteliğinden oluşan bir varlık olduğu ve bir bedende sadece bir nefs' in bulunduğu görüşü geniş bir mutabakatla kabul edilmiştir (Uludağ, 2017: 526-527).

İslâm düşünce tarihindeki kelamcılar, selefiler, filozoflar ve mutasavvıflar nefsin özellikleri hakkında çeşitli görüşler benimsemişlerdir. Mutasavvıflar nefsin zaafları, kötülükleri, hileleri ve onları tedavi etme yolları üzerinde durmuşlar, seyrü suluk sürecinde insanın nasıl nefsin kötülüklerinden sıyrılıp kâmil bir insan olabileceğini göstermeye çalışmışlardır. Mutasavvıflara göre nefs, heva ve hevesine çok düşkün olduğundan kötülükleri işleme ve hayırdan kaçınmaya istidatlıdır. İnsandaki kötü sıfat ve huyların kaynağıdır. Bu sebeple onu şeytanın içimizdeki işbirlikçisi olarak görmüşlerdir. (Uludağ, 2017: 527).

İmam-ı Gazali, insanın ruh ve bedenden oluştuğunu, ruhun latif bir cisim, bedenin ruhun şehri ve memleketi olduğunu ifade etmektedir. Nefsin pek çok manaya geldiğini belirttikten sonra onun iki manası üzerinde durmuştur. Nefsin birinci manası, insanın şehvet ve öfke kuvvetlerini ifade eden ve onları derleyen manadır. Bu tanıma göre nefis, insanın şehvet ve öfke (gazap) kuvvetleridir. Tasavvuf bu mana üzerinde durmuş, kötülüğü emrettiğinden (nefs-i emmare) dolayı nefisle mücadele yolunu tutmuştur. İkinci manadaki nefis ise insanın hakikati olan latifedir. Gazali, bu latifenin insanın nefsi ve zatı olduğunu söylemektedir. Allah-ü Teâlâ'yı ve diğer hakikatleri idrak eden nefis insanın zatı olan nefistir (Gazali, 1979: V/10-20).

Gazali bu iki manadaki nefsin esas itibariyle ruh olduğunu, şehvet ve gazap (öfke) kuvvetlerinin ruhun kuvvetlerinden olduğunu belirtmektedir. Ruhun diğer bir kuvveti idrak edici olan akıldır. Şehvet ve gazap kuvvetleri aklı kendi emirleri altına almaya çalışır. Beden memleketinde adalet ve istikrar için rabbani akıl kuvveti, şehvet ve gazap kuvvetlerine galebe çalmalı, padişah mertebesinde bulunarak kötülüğü emreden nefsi idare etmelidir. Aksi takdirle şehvet ve gazap kuvvetleri aklı idareleri altına alarak ona isteklerini yaptırırlar. Şeytan şehvet ve gazap kuvvetlerini azdırarak, vahiy ise akla hitap ederek (idrak eden kalp) insana tesirli olmaktadır (Gazali, 1979: 1-26). Gazali böylece insanoğlunda dört vasfın olduğunu belirtir:

"Bil ki, insanoğlu, yaradılış ve terkibinde dört şüphe ile maluldür. İşte bunun için insanoğlunda sıfatlardan dört çeşit vardır. Onlar yırtıcı, hayvani, şeytani ve rabbani sıfatlardır…İnsanoğlunun iç aleminde yırtıcı hayvanın saldırganlığı, öfkesi, domuzun harisliği ve oburluğu vardır. Binaenaleyh domuz, oburluktan ötürü, fuhşiyat ve münkeri işlemeye insanoğlunu davet eder. Yırtıcı hayvan, öfkeden ötürü zülüm ve eziyet yapmaya davet eder. Şeytan ise daimî bir şekilde domuzun şehvetini, yırtıcının öfkesini durmadan körükler, birisini diğeriyle kışkırtır. Yaradılışların icabı olanı onlara güzel göstermeye gayret eder. Aklın misali olan hekim ise, şeytanın hilesini ve mekrini ayırt edici basiretiyle keşfedip def etmekle memurdur (Gazali, 1979: V/24-26).

Gazali burada misaller vererek nefsi ve sıfatlarını izah etmektedir. Şehvet ve gazap kuvvetleri aklın misali olan hekimin siyaseti altına sokulduğu zaman kalpte şerefli sıfatlar yayılır. Aksi takdirde şehvet ve öfkeye ibadet etmek suretiyle şeytana ibadet edilecek ve kalpte şeytani sıfatlar yayılacaktır.

Nasreddin Tusi (2005) insani nefsin sade ve basit bir cevher olduğunu, kendisi de dahil olmak üzere aklın idrak ettiği her ne varsa onun sayesinde gerçekleştiğini ifade eder. İnsan bedenindeki değişikliklerin ve faaliyetlerin kaynağı insani nefistir. Bu cevher cismani olmadığından duyu organlarıyla hissedilemez (Tusi 2005: 71-78).

Tusi (2005) bütün insanlarda üç nefsin birleştiğini ve her birinin birçok yetiye sahip olduğunu söyler. Birinci nefis nebati (bitkisel) nefis, ikincisi hayvani nefis, üçüncüsü insani nefistir. Nebati nefiste bulunan yetiler gıdalanma, büyüme ve üreme yetileridir. Hayvani nefiste hareket ettirici iki yeti bulunur: ilki fıtri (içgüdüsel) olan yani irade dışı hareket yetisi. İkincisi, iradi hareket yetisidir. İradi olarak yönlendirici yetiler kendi içinde iki yetiye sahiptir. İlk iradi yeti, faydaları elde etmeye yönelen şehvet yetisidir. İkinci iradi yeti ise, zararlıları ve faydasızları def etmeye yönelen gazap yetisidir. İnsani nefiste bulunan yeti ise düşünme yetisidir ve insan bu yeti sayesinde tabiatta bulunan diğer varlıklardan ayrılır. Düşünme yetisi idrak edilebilecek şeylerin tamamını birbirinde ayırır. Nazari akıl ve ameli akıl olmak üzere iki kategoride bulunur (Tusi, 2005: 79-80).

İbn Rüşd (2016) Aristo'nun De Anima adlı eserini incelediği psikoloji şerhinde (Kitab-un Nefs) nefsin beden olmadığını ifade eder. Nefis suret bakımından bir cevherdir, bedende bulunan bütün kuvvetlerin ilkesidir. Besleyen, hisseden, akleden ve hareket ettirendir. Buna göre nefis, bilen ve ayırt edicidir. Bilmeyi ve ayırt etmeyi akıl ve duyu ile gerçekleştirir. Ayrıca, nefis mekânda hareket ettiricidir. Nefsin mekânda harekete geçmesini sağlayan şey ise arzu ve istek gücüdür. İstek gücü (şevk) şehvet, gazap (öfke) ve iradeden oluşur. İnsan zorla hareket ettirilmediği müddetçe, ya bir şeyi elde etme isteği ile veya bir şeyden kaçma arzusuyla harekete geçer. Hareketi yöneten güç de akıldır. Dolayısıyla, mekânda hareket akıl ve istek güçleriyle beraber gerçekleşir. Bir başka deyişle şehvet-bilgi veya şehvet-tahayyül beraberliği hareketi sağlar. Burada arzulanan şeyin veya objenin hareketteki konumu önemlidir. Her istek ve arzu bir obje içindir. Arzulanan obje, aklı veya mütehayyileyi harekete geçirir. Obje onları hareket ettirdiğinde akıl veya tahayyül gücü onu arzular, onlar arzuladığında da insan harekete geçer. (İbn Rüşd, 2016: 39-50; 110-117).

Mal ve hizmetlerden haz alma ve acı duyma olguları esas itibariyle nefse ait özellikler olduğundan Allah-ü Teala'nın mal ve hizmetlere ilişkin hükümlerini dikkate alıp almama manevi cevherden yani nefisten kaynaklanmaktadır.

4. Tüketici Talebi Analizi: İslâm İktisadı Zaviyesi

Bu bölümde ilk önce tüketici talebini tespit edebilmek için bilimsel araştırma programı çerçevesinde temel aksiyomlar açıklanmaktadır. Ana akım bilimsel araştırma programının

tüketici analizinde kullandığı varsayımlar tercihler ve fayda fonksiyonu başlıkları altında takdim edilebilir.

Tercihler konusundaki varsayımlar: x ve y mal sepetlerini göstersin. Mümkün olan bütün mal sepetlerini ifade eden küme 'tüketim kümesidir' ve X harfiyle gösterilen mal uzayının boş olmayan bir alt kümesidir. Tercihler >,<, ≥, ≤ işaretleriyle ifade edilmektedir.[1]

Aksiyom 1) (Reflexivity). Bütün $x \in X$, $x \geq x$. Her mal sepeti en az kendisi kadar iyidir.

Aksiyom 2) (Transitivity). X' deki herhangi üç mal sepeti için x, y, z, eğer $x \geq y$ ve $y \geq z$ o zaman $x \geq z$ olur.

Aksiyom 3) (Completeness). X' deki herhangi iki x ve y mal sepeti için $x \geq y$ veya $y \geq x$'dir.

Aksiyom 4) (Continuity). Bütün $x \in X$ için $\{y \in X \mid y \geq x\}$ ve $\{y \in X \mid x \geq y\}$ kümeleri X' e göre kapalıdır.

Tercihler konusundaki bu aksiyomlar fayda fonksiyonunu sürekli bir fonksiyon yapmaktadır. Tercihler veya fayda fonksiyonu kullanılarak talep belirlenebilir. Ayrıca, fayda fonksiyonu ve/veya tercihlerin monotonluk, doyumsuzluk ve konvekslik özellikleri de bulunmaktadır:

Monotonluk:

Eğer $x \geq y$ olur ve $x \neq y$ olduğunda $x > y$ durumunu ima ediyorsa o zaman bu tercih sırası R^t monotondur.

Monotonluk özelliği daha fazla malın tercih edildiğini gösterir. Bir başka deyişle monotonluk bütün malların arzu edilebilir olduğunu ifade eder.

Doyumsuzluk:

Tercih sıralamasında, ≥ , eğer bütün $y \in X$ için $x \geq y$ devamlı doğru ise mal sepeti $x \in X$ doyum noktasıdır.

Tüketici tercihinde böyle bir global maksimum noktası mevcut değildir ve tüketici mal sepetini değiştirerek durumunu daima iyileştirebilir.

Konvekslik:

Eğer bütün $x \in X$ için $\{y \in X \mid y \geq x\}$ kümesi konveks ise $X \subset R^t$ deki tercih sırası konvekstir.

Konvekslik özelliği ordinal fayda özelliğini garanti etmektedir. Bilindiği üzere konkavlık kardinal fayda özelliğini yansıtır.

Ana akım iktisat'ın tüketici talebini açıklamak için ortaya koyduğu formel modelin temelleri bunlardır. Bu aksiyomların Müslüman bireyin tüketici talebini belirlemede kullanışlı olup olmadığı konusu önemlidir. Birinci aksiyom her mal sepetinin en az kendisi kadar iyi olduğunu ifade etmektedir. Bu aksiyomla insanın mal sepetini arzuladığı tanımlaması

1 Bkz. Barten and Böhm (1982) ve Varian (1992).

yapılmaktadır. İkinci aksiyom tercihlerin tutarlı olduğunu söyler. Üçüncü aksiyom tercihlerin tam olduğunu, tercihlerde eksiklik veya yetersizlik olmadığını ifade etmektedir. Kişi bir tercih yapmaktadır. Burada iki tercihin birbirine eşit derecede olabileceği dolayısıyla aynı tercihler arasında kayıtsız kalma durumu da söz konusudur. Dördüncü aksiyom sürekliliği ve devamlılığı varsayar.

Tüketici tercihlerini açıklamada kullanılan ilk dört aksiyom insan nefsinin mal ve hizmetler karşısında takındığı tutumdur. Malları arzu ederiz, daha fazlasını da isteriz, bu arzumuzda tutarlıyız, tercihlerimiz gayet açık ve tamdır ve mallarla olan bu ilişkimiz devamlıdır. İnsan nefsi göz önünde bulundurulduğunda bu önermelerin apaçık önermeler olduğu hatta ispat etmeye dahi gerek olmadığı söylenebilir.

Doyumsuzluk önermesi ise insan nefsinin daima daha iyiyi aradığını, kendi durumunu sürekli iyileştirme imkânının son bulmadığını ifade etmektedir. Bu önerme de insan nefsinin mallara karşı takındığı tutumu ifade eder. Dünya hayatı cennet değildir ve daima daha iyisine yönelme imkânı söz konusudur. Ahirette cennet tasavvurumuzun olması dünya hayatında cennet özlemimizin bitmeyeceğinin bir işaretidir. Bilindiği üzere, İslâm geleneğinde Gazali ve Şatibi'ye atfen mallar zaruri, hayattaki güçlükleri kaldıranlar ve hayatı süsleyen ve inceliği artıran mallar olarak sınıflandırılmaktadır.

Konvekslik önermesiyle malların sağladığı faydaların niceliksel olarak ölçülmediği, önemli olanın onlar arasındaki sıralamanın olduğu vurgulanmaktadır. En acil olanlar öncelikli iken daha acil olanlar sıralamada geride kalır.

Model geliştirilirken kullanılan varsayımların gerçeğe tekabül etmesi bilimsellik kriteridir. Tüketicinin mal ve hizmet talebini modellemede kullanılan bu önermeler insan nefsinin mal ve hizmetlere yönelik tutumudur. Nefsin emmare, levvame ve mutmaine durumları vardır. Ana akım iktisadı ile İslâm iktisadı arasındaki en temel ayrım İslâm iktisadının katı çekirdeğindeki Tevhid aksiyomudur. Batı iktisadı aydınlanma çağından sonra şekillenmiştir. Nefis, aydınlanma çağı sonucunda Allah'la olan bağını (batıl din ile olan bağını) tamamen koparmıştır. İslâm iktisadında ise böyle bir durum söz konusu değildir ve nefsin ilahi rehberlikle mutmaine seviyesine çıkması arzu edilir.

Dolayısıyla, İslâm iktisadının tüketici talebi araştırma programı aşağıdaki unsurlardan oluşur:[2]

Katı çekirdek:

Metafizik unsurlar:

1) Tevhid / Kelime-i Şehadet

2) Akılcılık

2 Bilimsel Araştırma Programlarının açıklanması için bkz. Lakatos (2012).

3) Sünnetullah / Adetullah

Fiziki unsurlar:

4) Yansıma

5) Geçişkenlik/Tutarlılık

6) Tamlık

7) Süreklilik

Koruyucu Kuşak:

8) Monotonluk

9) Doyumsuzluk

10) Konvekslik

5. Mal ve Hizmet Talebinin Belirlenmesi

Tüketici talebi araştırma programında temel sorulardan birisi Müslümanın mal ve hizmet talebi davranışıdır. Müslümanın talep ettiği mal ve hizmet miktarı nedir? Bunun incelenmesi gerekir.

Modelde x_i tüketilen i malı miktarını ve P_i i malının fiyatını göstersin. Müslümanın hedef fayda fonksiyonu aşağıdaki gibi yazılabilir:

$U=u(x_1, x_2, \ldots, x_n)$

Müslümanın elde ettiği brüt gelir Y olarak gösterilsin. Bundan Allah yolunda harcanması için ayrılan payı çıkardıktan sonra kendi nefsine düşen pay kalmaktadır. Onun kendi nefsine ayırdığı dünyevi payı aşağıdaki gibi ifade edebiliriz:

Y_{nefs} Brüt Gelir (Y) – Allah yolu için ayrılan (Z).

Buradan Müslümanın bütçe doğrusu aşağıdaki gibi yazılır:

$P_1 x_1 + P_2 x_2 \ldots + P_n x_n = Y_{nefs}$

Müslümanın amaç fonksiyonu veri bütçe kısıtı altında faydasını maksimize etmek veya veri fayda fonksiyonu kısıtı altında bütçe doğrusunu minimize etmek şeklinde ifade edilebilir.

Birinci durumu esas alırsak Langrange fonksiyonu:

$L=U(x_1, x_2, \ldots, x_n) + \lambda (Y_{nefs} - P_1 x_1 + P_2 x_2 - \ldots - P_n x_n)$

Birinci derece koşulları:

$$\frac{\partial L}{\partial x_i} = \frac{\partial U}{\partial x_i} - \lambda p_i = 0 , \qquad i = 1, \ldots, n$$

$$\frac{\partial L}{\partial \lambda} = Y_{nefs} - p_1 x_1 - p_2 x_2 - \cdots - p_n x_n = 0$$

Birinci derece koşullarını çözdükten sonra Müslümanın denge seçim değişkenlerinin değerlerini buluruz. Bu değerler modeldeki bağımsız değişkenlerin bir fonksiyonudur.

$$x^*(p_1, p_2, \dots, p_n, Y_{nefs})$$

Fonksiyona bakıldığında her bir malın talebinin, piyasa fiyatları ve Müslümanın kendi nefsine ayırdığı geliri tarafından belirlendiğini görülmektedir.

Bulunan birinci derece koşullarından aşağıdaki eşitliğe ulaşırız:

$$\frac{\partial U/\partial x_i}{\partial U/\partial x_j} = \frac{p_i}{p_j}$$

Eşitliğin sol tarafı i ve j malları arasındaki marjinal ikame oranıdır. Sağ taraf ise i ve j mallarının fiyatlarının oranıdır. Dolayısıyla iki malın marjinal ikame oranları o malların fiyatlarının oranına eşittir. Müslümanın mal talebini belirleyen denge noktası bu koşulla gerçekleşir.

Birinci derece koşullarını kullanarak aşağıdaki eşitliği de ulaşırız.

$$\frac{\partial U/\partial x_i}{p_i} = \lambda$$

Sol taraftaki ifade Müslümanın i malına harcadığı son liradan elde edeceği ilave faydayı gösterir. Harcanan her bir liradan elde edilen marjinal fayda tüm mallar için eşittir. Dolayısıyla, Langrange çarpanı gelirin marjinal faydasını ölçmektedir.

Burada elde edilen sonuçların gerçekten Langrange fonksiyonunu maksimize edip etmediğinden emin olmak için ikinci derece koşullarına bakılır. Sınırlı Hessian aşağıdaki gibi yazılır:

$$\bar{H} = \begin{bmatrix} \frac{\partial^2 L}{\partial x_1^2} & \cdots & \frac{\partial^2 L}{\partial x_1 \partial x_n} & \frac{\partial^2 L}{\partial x_1 \partial \lambda} \\ \vdots & & \vdots & \vdots \\ \frac{\partial^2 L}{\partial x_n \partial x_1} & \cdots & \frac{\partial^2 L}{\partial x_n^2} & \frac{\partial^2 L}{\partial x_1 \partial \lambda} \\ \frac{\partial^2 L}{\partial \lambda\, \partial x_1} & \cdots & \frac{\partial^2 L}{\partial \lambda\, \partial x_n} & \frac{\partial^2 L}{\partial \lambda^2} \end{bmatrix}$$

Faydanın maksimize edilip edilmediğini yukarıdaki sınırlı Hessian'ı hesaplayarak belirleriz. İkinci derece koşulu olan sınırlı Hessian sağlandığında birinci derece koşulundan elde edilen kritik değerler veya talep miktarları Müslümanın amaç fonksiyonunu maksimize eder.

Kişinin faydasını optimize eden talep miktarları artık bellidir. Elde edilen sonuçlarından ilki Müslümanın talep ettiği mal miktarları bağımsız değişkenlerin bir fonksiyonudur. Optimum

mal sepeti ilgili malın fiyatı, diğer malların fiyatları ve kişinin nefsi için ayırdığı gelirin bir fonksiyonudur. Bunlardaki değişiklik mal sepetini değiştirir. Kısaca, tüketici teorisinde geçerli olan unsurlar Müslümanın talebi içinde geçerlidir.

Elde edilen ikinci sonuç brüt gelirin Allah yolu ve Nefis olarak ikiye ayrılmasıdır. Brüt gelir sabit olur ve Allah yoluna harcanan pay artarsa tüketici dengesi daha düşük bir mal sepetinde gerçekleşir. Yani, Allah yolundaki payı arttıkça kişinin nefsine ayırdığı pay azalır.

Allah yoluna ayrılan pay harcandığından ekonomide önce zaruri mallara, sonra konfor mallarına ve daha sonra lüks mallara talep oluşur.

Tek tek kişilerin taleplerinin toplamı piyasa talebi olduğundan Allah yolundaki pay dara kaybı oluşturmaz.

6. Sonuç

İslâmîyet Hz. Âdem (as)'dan beri insanlığa saadetin yollarını göstermektedir. Dünya hayatı bir imtihan alanı olduğundan insanın önüne seçenekler çıkmakta ve bu seçeneklerden biri veya bir kısmı Allah'a giden yol olarak belirlenmektedir. Hz. Muhammed (sav)'in örnek şahsiyetinde dileyen öğüt alıp Allah'a giden yolu seçerken bir başkası ilahi öğütten yüz çevirip batıl yolu seçebilmektedir. Seçim bir davranıştır ve her davranışın mutlaka sonuçları olur. Dolayısıyla, İslâmî iktisat ilk önce Müslümanın davranışının iktisadî sonuçlarını tahlil ederken ikinci olarak Müslümanca yaşanmayan bir hayatın iktisadî sonuçlarını da ortaya koymaya çalışır.

Ruh ve beden birlikteliğinden oluşan insanın mal ve hizmetlerden haz aldığı veya acı duyduğu bilinen bir olgudur ve manevi cevheri olan nefisten yani ruhtan kaynaklanmaktadır. Ruh beden vasıtasıyla hazzı artırmak veya acıyı azaltmak amacıyla mal ve hizmetlere yönelmekte ve emellerini onlarla gerçekleştirmektedir. Nefsin mallarla kurduğu ilişkiden elde ettiği haz veya acı duyma olgusu Ana akım iktisat 'da fayda kavramıyla tanımlanmıştır.

Her nefis haz alma ve acı duyma yetileriyle donatıldığına göre bu ortak olgu temelinde İslâm iktisadının tüketici davranışını modellenebilir. İslâm iktisadı tüketici davranışı bilimsel araştırma programını diğer programlardan ayıran en önemli kurucu özne Tevhid aksiyomudur. Buna göre Müslümanın nefsi Kur'an-ı Kerim ayetleri ve Hz. Muhammed (sav)'in örnekliğine göre davranışta bulunmaktadır. Bir başka deyişle Müslüman mal ve hizmetlere yaklaşırken ilahi rehberliğe uyarak hareket eder.

Tüketici talebi programının katı çekirdeğinde yer alan yansıma, tutarlılık, tamlık, süreklilik, monotonluk, doymazlık ve konvekslik özellikleri esas itibariyle faydayı yani nefisle mal arasındaki ilişkiyi açıklayan unsurlardır. Tevhid aksiyomuyla nefsin mal ile olan ilişkisi ilahi kontrole alınmaktadır. Ana akım tüketici talebi programında böyle bir kontrol yoktur, nefis heva ve hevesiyle baş başadır.

Müslüman kendi nefsi için mal ve hizmet talep etmeden önce elde ettiği gelirden Allah'a yoluna bir pay ayırır. Bu paydan arta kalan kısım kendi nefsi içindir. Müslüman nefis bütçesi

kısıtı altında faydasını azami yaparak kendi tüketici dengesini oluşturur ve böylece talep ettiği mal ve hizmet miktarı ortaya çıkar. Bu talep malın fiyatı, nefis bütçesi ve diğer malların fiyatları tarafından belirlenir. Diğerleri sabitken bunlardaki herhangi bir değişiklik talep edilen mal miktarını değiştirir.

Tercihleri ve brüt geliri aynı fakat Tevhid aksiyomu birinde geçerli diğerinde geçersiz olan iki tüketici karşılaştırıldığında Müslümanın daha az mal tüketeceğini fakat Allah yolunda harcanmak üzere pay ayıracağını görmekteyiz. Tevhid aksiyomu işlemeyen tüketici Allah yoluna pay ayırmaz, brüt gelirinin hepsini kendi nefsine ayırarak daha fazla mal ve hizmet tüketir. Allah yolunda harcanması gereken kısım kendisine harcanır. Fakat her iki piyasa talebi aynı kalır. Mal ve hizmet bileşimi farklılaşır. Ayrıca, Tevhid aksiyomu dara kaybına müsaade etmez.

İslâm iktisadî tüketici talebi araştırma programı, ileriki çalışmalarda dinamik yaklaşımı esas alarak araştırmalarını sürdürmelidir. Özellikle Allah yoluna harcanan kısmın dinamik analizi literatüre önemli bir katkı sunacaktır.

Kaynakça

Barten, Anton P. and Volker Böhm (1982). "Consumer Theory". Chapter 9, Volume 2, in *Handbook of Mathematical Economics*. Kenneth J. Arrow and Michael Intriligator Eds. North Holland.

Bendjilali, Baualem (1993). "On Muslim consumer behaviour: A Mathematical Set-Up". *Journal of Islamic Economics*, Vol.3, No.1, p.1-16.

Dalkılıç, Mehmet (2012). *İslâm Mezheplerinde Ruh*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Imam-ı Gazali (1979). *İhya-ı Ulum-id-din*. Çev. Ali Arslan, İstanbul: Arslan Yayınları.

Hurwicz, L. (1960). "Optimality and Informational efficiency in resource allocation process". in *Mathematical Methods in Social Sciences* (K.J. Arrow, S.Karlin and P.Suppes Eds.), 27-46 Stanford, Univ.Press Stanford, 1960.

İbn Rüşd. (2016). *Psikoloji Şerhi (Kitabu'n-Nefs*). Çev. Atilla Arkan, Ed. Muhittin Macit, İstanbul: Litera Yayıncılık.

Kahf, Monzer (1989). "A Contribution to the theory of consumer behaivour in an Islamic Society". in *Studies in Islamic Economics*, International Centre for Research in Islamic Economics, King Abdül Aziz University, Jeddah, and the Islamic Foundation U.K.

Khan, M.F. (1983). *Implication of Islamic consumption patterns for saving growth and distribution in a macroeconomic Framework, School of Economics*. Islamic University, Islamabad, Pakistan.

Lakatos, Imre. (2012). *Bilimsel Araştırma Programlarının Metodolojisi*. Çev. Duygu Uygun, İstanbul: Alfa Bilim.

Nakvi, N. Haydar (1985). *Ekonomi ve Ahlâk*. Çev. İlhan Kutluer, İstanbul: İnsan Yayınları.

Sato, F. (1981). "On the informational size of messages spaces for resource allocation processes in economics with goods". *J.E.T.*, 24, 48-69.

Uludağ, Süleyman (2017). Nefs, TDV İslâm Ansiklopedisi, ss. 526-531, http://www.İslâmansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=320526&idno2=c320384#2 (Erişim: 21 Ağustos 2017).

Tusi, Nasreddin (2005). *Ahlâk-ı Nasıri*. Çev. A. Vahap Taştan ve Habil Nazlıgül, Ankara: Fecr Yayınları.

Varian, H. R. (1992). *Microeconomic Analysis*. 3rd Edition, New York: W.W. Norton and Company.

Zarqa, A. (1980). "An approach to Human Welfare, in Studies in Islamic Economics". *International Centre for Research in Islamic Economics*. King Abdul-Aziz University, Jeddah and the Islamic Foundation U.K.

İslâmî İktisat ve İnsan[1]

Mahmut Bilen
Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi SBF, İktisat Bölümü

I. Giriş

Batı aydınlanmasının dayandığı Yunan medeniyetinde tanrıların görevleri birbirlerinden farklıdır. Bu gelenek, Hıristiyan inancı ve kültüründe devam eder, St. Augustin'in geliştirdiği Katolik kilisesi tarafından da benimsenmiş ve "iki Dünya ", De Civitas Dei (Tanrı'nın ülkesi) ve De Civitas Terrana (Yeryüzü ülkesi, insanların ülkesi)'ya dayanır. (Augustinus, 1969'dan aktaran: Aslan ve Koçal: 2016: 1). Batı aydınlanması zihinsel arka planının da etkisi ile modern bilim ile dinin alanını birbirinden ayırmak için çok ciddi bir çaba harcadı. Bu inancın gereği olarak modern bilimler insanı, sadece "yeryüzü ülkesinin" parçası olarak algılayarak Tanrı'nın ülkesi ile irtibatını kopuk şekilde analiz etmektedir. Böyle olduğu için insanın sadece maddi yönünü dikkate alan bir çerçeve içinde analiz etmektedir. Buna karşın İslam inancı ve geleneksel kültürü, ilahi alan ile dünyevi alan arasında bir mesafe veya fark oluşturmadığı gibi, tam tersine bir bütünlük gözeten metodolojik bir yaklaşımı benimser. Bunun doğal sonucu olarak dünyaya ait olanın uhrevi olanla arasında bir kopukluk ve bir tenakuz olmaktan daha çok, bir bütünlük ve uyumun olması vurgulanır. Dünyanın şekillenmesinde Batı medeniyetinin etkin olduğu içinde yaşadığımız zaman diliminde, artan çevre sorunları, suç oranları, gelir ve servet eşitsizlikleri, savaş ve diğer felaketler dikkate alındığında, bu anlayışın yerine her iki dünyayı dikkate alacak daha kapsayıcı ve sağlıklı ulvi bir referansa her zamankinden daha fazla ihtiyaç olduğu fark edilecektir.

Aydınlanma sürecinde ortaya çıkan kapitalizmin bir dünya cenneti kurma projesi olduğunu göz ardı etmemek gerekiyor. Dine karşı gelişen batı aydınlanmasının tanrısız, seküler bir dünya kurma arayışı, insanlığın yüzyıllar boyunca geliştirmiş olduğu piyasa ekonomisini dönüştürerek, yeni bir forma kavuşturularak ortaya çıkarmış olduğu bir ekonomik sistemdir. Kapitalizm insanı sadece madde boyutuna indirger, iktisat bilimi de kıt kaynaklarla sonsuz ihtiyaçları için çözüm bulmak üzere, homo economicus (iktisadi insan) olan insanı mutlu etmeye çabalar. Kapitalizm insanda var olan üç özelliği temel almıştır: prize (ödül, şan şöhret arayışı), pleasure (haz, fayda maksimizasyonu) ve power (güç maksimizasyonu). Sürekli daha fazla fayda elde etmeye odaklı hayvansal güdü/fil, bencil egosu/gösteriş düşkünlüğü şeklinde ifade edilebilir. Bunlar insanda var olan ve ıslah edilmesi gereken özellikler, bunların yanında yine insanda var olan kalp/kral, vicdan/yargıç ve akıl/vezir gibi değerler insanın önemli erdemleridir. Kapitalizm esas itibariyle insanın zayıflığını oluşturan hayvansal güdüsünü, bencilliğini ve egosunu besleyecek bir şekilde insanı esas almış ve

1 "İslami İktisat ve İnsan: Tüketici Talebi Analizi" başlıklı makalenin müzakere metnidir.

bu insanın taleplerine uygun bir model dizayn etmiştir. Hâlbuki insanın erdemi olan ve güçlendirilmesi gereken kalp, vicdan ve sağduyusunu esas alacak kısımlarını göz ardı etmiştir. Kapitalizm, insanın rasyonel beni, hayvani beni ve egoisttik benini dikkate almasına karşın ahlaki ve manevi benini göz ardı ederek, insanı sürekli hırsları, hazları ve bir dünya cenneti hayali arayışına odaklamıştır. İfade edilen bu noksanları sonucu insan, suicide (kendi katili), homoicide (kendi neslinin katili) ve ecocide (çevre katili) sorunlarının hem faili hem de kurbanı haline geldi (Aydın, 2013: 22). Paranın en üst değer haline getirildiği bu medeniyet, bunun dışında diğer değerleri yok sayar hale gelmiştir.

II. **Tüketici Talebi Analizi Müzakeresi**

Neo-klasik iktisadın rasyonel mekaniği, eğer sosyal devlet için daha fazla miktarda kaynak sosyal yardım ve transferlere aktarılacak olunur ise bunun sosyal adalet için kısa vadede iyi olabileceğini, ancak uzun vadede yatırımlar için ayrılan kaynağın yetersiz kalması nedeni ile ekonomik büyüme için önemli bir engel oluşturacağını ileri sürmekteydi. 1950 ile 1970 arasında hem yüksek düzeyde sosyal transferler hem de neo-klasik iktisadın aksine yüksek ekonomik büyüme oranına ulaşılmıştır. İfade edilen dönem Keynesyen iktisadın talep yetersizliği sorununa bir politika seçeneği oluşturması olarak bakılabileceği gibi, daha geniş bir perspektifte yoksullara yardım edilmesi halinde verdiğinizin bereketleneceği ve miktarının da artacağını ifade eden ilahi referans da görülebilir. Ancak yeniden dağıtım mekanizmalarının (gönüllü veya zorunlu şekilde) toplumlar için sağlıklı sonuçlar oluşturduğu fark edilecektir.

Neo-klasik okula yönelik ilk ve dikkate değer eleştiriyi tarihçi okul yapmıştır. Bireyin her zaman kendi çıkarını maksimize edecek şekilde hareket edeceği ve apriori olarak bireyin her zaman rasyonel olarak homo economicus bir tutumla hareket edeceği yaklaşımlarını eleştirmiştir. Bu, yöntemin bilimsel olarak geçerliliğini sorguladığı gibi, bunun yapılan araştırmalarda bireylerin her zaman böyle davrandığına ilişkin bulguların da zayıf olduğu ortaya konulmuştur. Dolayısıyla neo-klasik teorinin talep teorisinin sadece bireyin kendine yönelik değişkenleri dikkate alması ve başkalarını bütünü ile göz ardı edecek bir şekilde belirlenmesi neo-klasik teorinin homo economicus yaklaşımına dayanmaktadır (Erkan, 2016). Hâlbuki bireyi içinde yaşadığı sosyal çevreden soyutlayan bir şekilde tasavvur etmek doğru olmayacaktır. İçinde yaşadığı sosyal çevredeki olumlu veya olumsuz gelişmelerin birey üzerinde etkileri olmaktadır. Bu etkilerin bireyin fayda ve talep fonksiyonuna yansıyan etkileri olacağı düşünülebilir. Dr. Sarıbaş tam da bu ifade edilen eksikliği, özellikle Müslüman bireyin tabi olduğu dini yükümlülüklerin gereğine işaret etmektedir. Müslüman bireyin brüt gelirinin bir kısmını Allah yoluna tahsis edeceğini ve geri kalan kısmını "nefis bütçesi" olarak tahsis etmesi gerektiğini başka çalışmalarda bulunmaktadır (Kahf, n.d.2). Kahf bu çalışmasında tüketicinin felahı amaçlayacak şekilde hem maddi hem de manevi tatminini kapsayan bir talep fonksiyonu gelişmeye girişmiştir. Bu çerçevede Müslümanın tüketici talebini oluşturmak için hem İslam'ın hem de modern iktisat biliminin temel prensiplerini

dikkate aldığı aksiyomları ortaya koymaktadır. Bunun için ilgili literatür ortaya konulmakta ve yapılan analizler ile geliştirilecek modelin sağlam bir arka planı ortaya konulmaktadır. Makalede öncelikle Müslüman tüketici davranışı ile ilgili literatür taranarak mevcut durum analiz edilmiş, devamında İslam dininde önemli bir kavram olan "nefs" kavramının ilgili literatürde nasıl kullanıldığı ortaya konulmuştur. Dördüncü bölümde İslam iktisadı ekseninde tüketici talebinin dayandığı aksiyomların neler olduğu bilimsel araştırma yöntemi ekseninde ortaya konulmuştur. Bu aksiyomların bir kısmı neo-klasik iktisadın dayandığı prensipleri esas alırken, önemli kısmı ise İslam dininin ortaya koyduğu aksiyomlarla ilişkilendirilerek, İslam iktisadının dayandığı tüketici talebinin zemini hazırlanmak istenmiştir. En nihayetinde Müslümanların mal ve hizmet talebi ortaya konulmaktadır.

Dr. Sarıbaş makalesinde işaret ettiği şekli ile Müslüman bireyin brüt gelirini "Allah yolunda ve nefs biçiminde ikiye ayırması" noktasından hareket etmiş ve nefse ait bir talep fonksiyonunu ortaya koymuştur. Ancak burada ifade edilen gelirin ne düzeyde nefse ne düzeyde Allah yolunda tahsis edileceğine ilişkin bir analize yer verilmemiştir. Aşağıda bu çerçevede bir katkı olarak buna ilişkin kararın nasıl verilebileceğine ilişkin bir model ortaya konulmaktadır. Bireyin fayda fonksiyonunun, hem kendine nefsi için yaptığı harcama (H) ve hem de Allah yolunda yaptığı hayır anlamında tasadduka (T) bağlı olduğu düşünülmektedir[2]. Birey hem kendi nefsi için yaptığı harcamadan fayda elde etmekte hem de Allah için yaptığı hayırlardan bir tatmin, fayda elde etmektedir. Bir kişinin izlediği bir sinemadan aldığı fayda gibi, yüksek gelirli bir kişinin yoksul bir kimseye yaptığı yardımdan elde ettiği tatmin hissi de kişiye bir tatmin sağlayacaktır. O nedenle kişinin kendine yönelik harcaması ve yardıma muhtaç kişiler için yaptığı yardım, tasadduk da kişinin fayda düzeyi üzerinde olumlu bir etki meydana getirecektir. Ancak buradaki fayda artışı insanın nefsi için yaptığı harcama artan tüketim düzeylerinde toplam faydası azalarak artar, bir başka ifade ile Dr. Sarıbaş'ın konvekslik özelliği ortaya çıkar. Ancak tasadduk için artan bağış durumda elde edeceği tatmin sürekli artan bir fonksiyon niteliğine sebep olacaktır. Örneğin yüksek gelirli bir kişinin daha çok sayıda yoksul öğrenciye burs vermesi halinde, her öğrencinin o gelirden elde edeceği tatmin düzeyi ile ilişkili olarak bağış yapan kişinin tatmin düzeyinde artan düzeyde fayda elde etmesine neden olacaktır. Daha fazla öğrenciye yardım yaptıkça daha yüksek fayda elde edecektir. Diğer bir değişle artan öğrenci sayı ile irtibatlı şekilde sürekli bağışçının fayda düzeyi artacaktır. Böyle olduğu için bağışçının marjinal fayda fonksiyonu her öğrenci için sabit bir değer alacaktır. İfade edilmek istenen husus bir ürünün artan tüketim düzeylerinde karşılaşılan azalan marjinal fayda olgusu, artan tasadduk durumunda ortaya çıkmayacaktır. Bu aşamada bir Müslüman bir bireyin fayda fonksiyonu, hem kendine nefsi için yaptığı harcama (H) ve hem de Allah yolunda yaptığı hayır anlamında tasadduka (T) bağlı olduğu fayda fonksiyonu;

2 Tasadduk etmek ifadesi Kur'an'da infak ediniz emrinin gereği olarak Müslümanın cebir veya gönüllü olarak yaptığı bağış için kullanılmaktadır. Kutsal kitabımızda "infak" kelimesini benzeri anlamlara gelen şekilleri ile bütün kullanımları dikkate alındığında İslam'ın beş emrinden (Şehâdet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak ve hacca gitmekten) daha fazla, 167 defa zikredilmektedir. Peygamberimiz (SAV) döneminde benzer şekilde çok sayıda örnekler olduğu ifade edilmektedir (Kahf, n.d.1).

U= f (H, T) şeklinde olacaktır.

Bu kabulden hareketle, birey gelirinin α kadarlık kısmını tasadduk için ayırmakta geri kalan kısmını nefsi için kullanmaktadır.

Y= (1-α)Y +αY H= (1-α)Y; T= αY

Bu çerçevede bireyin gelirini bu iki şekilde tahsis edişi, kısıt denkleminde harcama (H) ve tasadduk (T) şeklinde yeniden düzenlenecek olunur ise aşağıdaki şekilde gösterilebilecektir. Harcama için tahsis edilen gelir; Y= ve tasadduk için tahsis edilen gelir; Y=T şeklinde olacaktır.

Dr. Sarıbaş'ın Müslüman bireyin gelirini "nefsi ve Allah yolunda ayıracağı" şeklinde tespit ettiği şekilde durumu içeren Langrange fonksiyonu;

L= U (H,T) + λ(Y- (1- α)Y- αY=0) şeklini alacaktır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi kişinin kendi nefsi için yapacağı harcamayı (H) ve tasadduk (T) tutarlarını bütçe kısıt denkleminde H ve T'nin yer alacağı hali ile yeniden yazılması halinde denklemin H ve T için çözülmesine imkân sağlayacaktır. Bu nedenle denklem yeniden düzenlenecek olur ise;

L= U (H,T) + λ(Y- - T =0) Bu denklemin hem H hem de T için kısmı türevleri alınıp sıfıra eşitlenecek olunur ise her iki amaç için tahsis edilecek gelirin Müslüman bireyin faydasını maksimize edecek düzeyleri tespit edilecektir. Bu işlemler yapıldığında;

)=0 MU_H -)= 0 MU_H (1- α)=

)=0 MU_T -)= 0 MU_T .α =

Elde edilen hem H için hem de T için değerlerinin aynı olduğu dikkate alındığında;

hareketle, MU_H (1- α) = MU_T .α sonucuna ulaşılacaktır. Bu aşamada yapılacak matematiksel işlem sonrasında aşağıdaki eşitlik elde edilecektir.

Elde edilen sonuç, Müslüman bir kişinin gelirinden tasadduk için ayırdığı pay arttıkça, bireyin kendi nefsi için ayırdığı gelirle yaptığı harcamanın marjinal faydası artacaktır. α büyüdüğünde hem kişinin kendi nefsi için yaptığı harcamaya bağlı ürünlerden elde ettiği marjinal faydası artacak hem de birim TL için tasadduktan elde ettiği marjinal fayda değeri artacaktır. Eşitliğin korunması için α büyüdükçe matematiksel olarak insanın kendi nefsine ayırdı ürünler için yaptığı harcamaların marjinal faydası artması gerekir, teorik tüketim teorisi de bunu teyit edecek nitelik taşımaktadır. Bir başka ifade ile tasadduk için ayrılan paydaki artış, doğrudan bireyin dünyalık refahında ciddi bir kayıp anlamına gelmediği gibi, Ukba dikkate alındığında tam tersine felahında bir artışa neden olmaktadır. ABD için yapılmış bir araştırmaya göre (Veenhoven & Dumluda, 2015: 8), 30 yıllık bir zaman periyodunda ülkede ortalama gelir ikiye katlanmış olmasına karşın, ortalama bireyin mutluluk düzeyinde çok sınırlı düzeyde bir değişme gerçekleşmiştir. Benzer şekilde Türkiye'de yapılmış bir araştırmada ise, gelir seviyesinin kişilerin mutluluğu üzerinde etkili olmadığı ancak gelir

memnuniyetinin mutluluk seviyesi üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir. Bu araştırma aylık geliri 5000 TL'yi geçen kişilerin kendilerini mutlu edeceklerini düşündükleri gelirin göreli öneminin azaldığını göstermektedir. Ayrıca bu araştırmada "kişilerin bir başkasına yaptığı yardımların hem yaşam doyumunu hem de mutluluk seviyesini pozitif yönde etkilediği" tespit edilmiştir (Çirkin, 2015:111-119). İfade edilen bütün bu araştırmalardan elde edilen sonuç, neo-klasik iktisadın bireyin fayda fonksiyonunu sadece bireyin geliri ile ilişkilendirmesi ve dolayısı ile bireyin talep fonksiyonunu da bu fonksiyondan hareketle oluşturması ciddi eksiklikler taşımaktadır. Gelirin insanların refahlarını tayin eden en önemli faktör olarak gösterilmiş olması kabul edilebilir, ancak onun dışındaki başkaca faktörleri göz ardı etmesi önemli bir eksiklik oluşturacaktır. Bu nedenle Dr. Sarıbaş'ın işaret ettiği eksikliğin dikkate değer olduğu görülmektedir. Yukarıda geliştirilmiş olan modelde elde edilen bulgu, bir bireyin başkalarına yönelik yapmış olduğu yardımlar sadece yardımı yaptığı kişinin fayda düzeyi üzerinde olumlu bir etki oluşturmamakta, aynı zamanda kişinin kendi nefsine ayırdığı bütçesi ile satın aldığı ürünlerdeki marjinal fayda düzeyi artmaktadır. Bu olgu, bireyin refah veya daha geniş bir perspektifte bakıldığında felah fonksiyonu üzerinde önemli bir katkı oluşturmaktadır.

Buradan hareketle yeni yazılacak talep fonksiyonu;

$Q = f(P_1, P_2, P_3, \ldots P_n, Y_{nefs}, Y_{tasadduk})$ şeklinde yazılacaktır. Bireyin kendi nefsi için yapacağı harcamada hem kendi nefsi için ayrılan gelirden yaptığı harcama hem de alacağı ürünün fiyatı ve diğer bütün malların fiyatları belirleyici olacaktır. Aynı zamanda kişinin Dr. Sarıbaş'ın ifadesi ile Allah yolunda yapacağı harcama olarak ayıracağı $Y_{tasadduk}$ düzeyi kişinin bir ürüne yönelik talep üzerinde belirleyici olan bir özellik arz edecektir. Ekranlarda yer alan Darüşşafaka reklamında yer alan ifade ile "olmasa da olur"[3] düşüncesiyle bireyler bir kısım lüks taleplerini kısıp, başka insanların temel ihtiyaçları için transfer edecekleri bir sürece yönelebilirler. Bu reklam benzeri durumda olduğu gibi lüks taleplerimiz daralacak ancak temel ürünlere yönelik talep daralmayacağı için ekonomide Dr. Sarıbaş'ın ifade ettiği gibi bir dara kaybı ortaya çıkmayacaktır.

İslam dininde önemli bir kavram olan "nefs" olgusu, neo-klasik iktisatta yakın tarihe kadar göz ardı edilmiş olmasına karşın, 2017 Nobel ekonomi ödülünü alan Richard Thaler'in (The Committee for the Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel, 2017) "kısmi rasyonellik" kavramı aslında derin bir zihinsel kavrayış ile analiz edildiğinde Dr. Sarıbaş'ın "nefs" olarak ifade ettiği kavrama işaret etmektedir. Neo-klasik iktisadın üzerine kurulduğu "rasyonelliğin" insan davranışlarının tamamını izah etmekte yeterli olmadığını, nefs denilen bir olgunun aklın dışında ekonomik kararlarda etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Nefsin her isteğinin insanın mutlak olarak lehine olduğu yaklaşımı İslam dinin literatüründe genişçe tartışılmaktadır. İnsanın sadece kendi nefsini tatmin edecek bir yaşam biçiminin, o insanın mutluluğunu garanti etmeyeceği ifade edilmektedir. Bu olgu aslında Dr. Sarıbaş'ın

3 Darüşşafaka Reklamı için bakınız: https://www.youtube.com/watch?v=lTKOBLKCm8o

çok yerinde tespit ettiği biçimi ile insan davranışları İslam'ın kavramsal çerçevesi içinde analiz edildiğinde daha güçlü ve sağlıklı bir şekilde açıklamaya katkı sunacağı düşünülebilir. Esas itibariyle aranan şey bütünlükçü bir evren ve insan tasavvurudur. Sürekli faydasını maksimize etmeye odaklanan bireyin içine düştüğü nihilizm ve haz düşkünlüğünün yol açtığı tüketim çılgınlığı, insanlığı çıkmaz sokağın eşiğine getirmiştir.

Nefsi tatmin etmeye yönelik ayrılan bütçenin artması insanı giderek daha fazla tüketmeye ve bir tüketim çılgınlığı ile lüks tüketim arayışına sürükleyecektir. Dünyanın güney ve kuzey şeklinde veya merkez ve çevre kavramları ile yoksulların ve aşırı zenginlerin olduğu iki kutuplu yapısı iktisatçıları, sosyologları ve filozofların zihinlerini çokça meşgul eder hale gelmiştir. İnsanlığın daha iyi bir dünyayı oluşturabileceği arayış, insanın hem bu nefis yapısını hem de ruh köklerinden beslenen manevi özellikleri dikkate alan özellikle nefsi kontrol edecek ve ruhunu güçlendirecek bir erdeme ihtiyaç bulunmaktadır. Bu erdem kişinin kendi için bu günden daha az tüketim çılgınlığına ve daha fazla paylaşmaya sevk edecek bir erdeme ulaşmaya yardım edecektir. Bu erdemi dikkate alacak bir gelişmenin talep fonksiyonu, neo-klasik iktisadın dizayn ettiğinden faklı olacaktır. Dr. Sarıbaş'ın ifade ettiği gibi bu paylaşım sonucunda toplam ekonomide temel ürünlere olan talep düşmeyeceği için gelir transferinden dolayı ekonomide bir dara kaybı meydana gelmeyecektir.

III. **Sonuç**

Sonuç olarak neo-klasik iktisat, insanın sadece bir yönünü dikkate alan bir analizi eksen almaktadır. Bu eksen, insanın sadece kendi çıkarını maksimize etmeye yönelik motivasyonunu dikkate almaktadır. İnsanın böyle bir boyutu bulunmaktadır, ancak bunun dışında insanın içinde yaşadığı sosyal çevrenin bir parçası olması nedeni ile çevreyi korumak başta olmak üzere diğer insanların refahını arttıracak bir duyarlılık, yine insanın doğasında var olan bir özelliktir. İnsanlar etrafında biri zor durumda kaldığında genelde bir duyarlılık gösterirler, mümkün olan imkanları ile zor durumda olan insanlara yardım etmek isterler. İnsanın bu yönünün maalesef neo-klasik iktisat tarafından pek dikkate alınmadığı bilinmektedir. Sonuç olarak, Dr. Sarıbaş'ın yapmış olduğu bu çalışma, neo-klasik yaklaşımın göz ardı ettiği boşluğu doldurmaya yönelik önemli bir çabadır. Bu ve benzeri bilimsel gayretler, dünyamızın daha yaşanılabilir ve adil bir yer olmasına yardım edecektir.

Kaynakça

Aslan, Seyfettin ve Koçal, Vedat (2016), "İslam Kaynaklarında Devlet ve Ekonomi Düşüncesi: Teolojik, Tarihi ve Felsefi Bir Çerçeve", *İslam Ekonomisi ve Finansı,* Ed.: S. Erdoğan, A. Gedik ve D. Ç. Yıldırım, Umuttepe Yayınları, s. 1-50.

Aydın, Necati (2013), "Redefining Islamic Economics as a New Economic Paradigm***", İslamic*** *Economic Studies*, Vol.21(1), pp. 1-34.

Ekan, Birol (2016), "Ana Akım (Ortodoksy-Neoklasik) İktisat Öğretisi Eleştirisi: Heteredoks Yaklaşım İhtiyacı", *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 14, p. 25-40.

Çirkin, Z. (2015). *Gelir ve Mutluluk Arasındaki İlişkinin İncelenmesi.* Ankara.

Kahf, M. (n.d.1). "Infaq in the Islamic Economic System", http://monzer.kahf.com/papers/english/Infaq_in_the_Islamic_Economic_System.pdf

Kahf, M. (n.d.2). "The Demand Side or Consumer Behavior İslamic Perspective", http://monzer.kahf.com/papers/english/demand_side_or_consumer_behavior.pdf

Richard H. Thaler (2017). "The Committee for the Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel".. Richard H. Thaler: *Integrating Economics With Psychology. Scientific Background on the Sveriges Riksbank Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobe*l 2017, 50005. Retrieved from https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/2017/

Sarıbaş, H. (2017). "İslami İktisat ve İnsan: Tüketici Talebi Analizi", *IV. Ahlak Şurası*, Ahlak ve İktisat Kongresi, 15-17 Eylül 2017, Hatay.

Veenhoven, R., & Dumluda, D. (2015). "İktisat ve Mutluluk". *İktisat ve Toplum Dergisi*, (58), 46–68. Retrieved from https://personal.eur.nl/veenhoven/Pub2010s/2015cb-fullt.pdf

III. BÖLÜM
İnsan, Tüketim ve Ahlâk

Lütfi Sunar (Doç. Dr.)
"Kapitalizmin Ahlâkı" Modern Ekonominin Zihniyet Çerçevesi

Ömer Demir (Prof. Dr.)
Kapitalizme Ahlâk Biçmenin İmkanı

İsmail Demirezen (Doç. Dr.)
Tüketim Toplumlarında Ahlâk Tasavvuru ve İslâm

Mustafa Orçan (Prof. Dr.)
Tüketim Toplumu ve Ahlâk Tasavvuru

"Kapitalizmin Ahlâkı" Modern Ekonominin Zihniyet Çerçevesi

Lütfi Sunar
Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

Günümüzde sıklıkla kapitalizm ahlâksız bulunarak eleştirilmekte ve ondan kaynaklanan sorunları aşmak üzere bir ahlâka çağrı yapılmaktadır. Bu bağlamda kapitalimi ahlâksız ve çıkarcı ilan etmeye kimsenin bir itirazı olamaz. Aslında kapitalizm (ya da daha şık tabiriyle liberalizm) sıklıkla bir dinin ahlâki nosyonu içerisinden yapılan bu eleştirilere karşı şerbetlidir. Zira kapitalizm doğuş dönemlerinde de kilise tarafından ortaçağın ahlâki kavrayışı ile ahlâksız bulunmakta idi. Ancak kapitalizm aydınlanma düşünürlerinin özellikle İskoç ahlâk felsefecilerinin geliştirdikleri "bir ahlâk teorisi" aracılığıyla bu eleştirileri aşmış ve kapitalizmi bir zemine yerleştirmişlerdir. Bu zemin aslında modern toplumun da üzerinde bina edildiği zemindir. Kapitalizmle Modernitenin birbiri ile bu kadar iç içe geçmiş olmalarının nedeni ikisinin de İskoç ahlâkçıları tarafından geliştirilmiş olan insani gelişme fikri ile yoğrulan ilerlemecilik üzerine inşa edilmeleridir.

İskoç ahlâkçılarının geliştirdiği duyuşsal ahlâk teorisi bireyci, akılcı, fayda ve haz kavramlarına dayanmaktadır. Aslında kapitalizmin ahlâkını sorgulamak onun arkasında bulunan bireyciliği, faydacılığı ve hazcılığı reddetmek anlamına gelmektedir. Bütün bu bileşenler insanın anlamını yeniden yorumlamayı ve dolayısıyla yeniden bir ahlâk oluşturmayı söz konusu yapmıştır. Böylece aslında özgür özerk özne ile yakından ilişkili olan kapitalizmin ahlâki içerimi bir bakıma insanın bu dünyadaki anlam ve konumu ile ilgili de bir bakış sunmaktadır.

Öte yandan ortaya konan ahlâk teorisi bir taraftan da Modernitenin anlamlandırılmasında daha önce genellikle karşılaştırmalarla sağlanan açıklamaların yerine geçmiştir. Zira artık bireycilikle ve faydacılıkla temellendirilmiş farklı bir ahlâki nosyon ile birlikte modern toplumun meşrulaştırılmasında bir merhale kat edilmiş ve böylece başka toplumlardan bir delil ve örnek getirme ihtiyacı ortadan kalkmıştır. Bu yönüyle de kapitalizmin ahlâkı modern toplumun açıklanmasında önemli bir dayanak teşkil etmiştir.

İskoç Aydınlanması ve Bireyci-Çıkarcı Ahlâk Fikri

On sekizinci yüzyılda Kuzey'in Atina'sı olarak adlandırılan Edinburgh'da ortaya çıkan İskoç aydınlanmasının ayırt edici üç odaklanma alanı mevcuttur: ahlâk, tarih felsefesi ve ekonomi-

politik. Aslında tarih felsefesi ve ekonomi-politiği meydana çıkaran ilerlemecilik fikri ve piyasa teorileri, ahlâk teorisi içinden meydana çıkmıştır. Bir bakıma ahlâk teorisi, İskoç aydınlanmasının alamet-i farikası olarak görülebilir. İskoç aydınlanmasının Lord Kames (1696-1782) hariç Francis Hutcheson (1694-1746), Adam Smith (1723-1790), Thomas Reid (1710-1796), David Hume (1711-1776), John Millar (1735-1801), Adam Ferguson (1723-1816), Dugald Stewart (1753-1828) ve William Robertson (1745-1814) gibi önde gelen isimleri akademisyendir ve üniversitede dersler vermektedirler. Bu durum İskoç aydınlanma düşüncesinin daha sistematik bir gelişim seyri göstermesine neden olmuştur.

İskoç aydınlanmasının tarihinde Hutcheson'ın ahlâk tartışmalarının önemli bir yeri bulunmaktadır. Ondan etkilenen Hume, ahlâkilik etrafındaki tartışmaları derinleştiren isim olmuştur. Hume, ahlâk üzerine felsefi bir soruşturma kadar onu dinin gelişimi ve toplumun tarihsel ilerlemesiyle ilişkili bir biçimde ele alarak ahlâk teorisi ile toplum teorisi arasındaki bağlantıları tesis eden kişidir. Böylece Hume, İskoç aydınlanmasının ve belki de modern düşüncenin en etkili ve kayda değer isimlerinden birisi olmuştur.

Bu dönemde İskoçya'da ticaret ve sanayi gittikçe yayılmakla birlikte yoğun ve hızlı bir toplumsal değişme yaşanmakta ve geleneksel toplumun yeni bir biçim alması gerçekleşmekteydi. Dolayısıyla toplumsal düzen ve geleneksel ahlâk sarsılmakta ve piyasanın bencilliği ve buna yol açan insan davranışları hakkında gittikçe endişeler ortaya çıkmaktaydı. Geleneksel dini fikirlerle örülmüş uyumlu eski toplumsal yapı, yaşanan değişimlerle ciddi bozulmalara uğramakta ve yeni toplumun adalet ve ahlâkı geçerli kılıp kılmayacağı tartışılmaktaydı. Zira ahlâki bir nosyon olmadan bir toplumsal yapının oluşması imkânsızdır.

Bernard de Mandeville (1670-1733), *The Fable of the Bees* (Arılar Masalı) isimli eserinde kamu menfaatinin bazen bozuk ahlâki özellikler olarak görülen niteliklerden ortaya çıkabileceğini ve dahası o güne kadar erdemli davranışın toplumsal düzen açısından düşünüldüğü gibi etkin olamayacağını ileri sürmekteydi. Ona göre insan davranışları yüksek ya da düşük olarak nitelenemezdi. Zira yüksek ve erdemli olarak görülen davranışlar aslında toplum ve devlet tarafından işe yarar bulunanlardı. Bu sebeple toplum ve devlet değişip ilerlerken yeni bir erdem tanımının yapılması kaçınılmazdır. Mandeville, daha sonra piyasa teorilerinin ve İskoç ahlâk teorisinde duyusal (santimantal) teorinin temellerini atmıştı. Buradan hareketle İskoç aydınlanmacıları, bireysel çıkarlarla kamu menfaatinin çatışmadığını ve daha doğrusu burjuva toplumunun da ahlâklı olabileceğini göstermeye çalıştılar.[1]

Bu bakımdan aynı zamanda bir din adamı olan Hutcheson'a göre erdem, insanın doğal ve doğuştan ahlâkî duygularına uyduğu için mutluluk vermekte iken, ahlâksızlık da doğal ve fıtri olmadığı için acı vermektedir (Başdemir, 2005). Dolayısıyla hazzı istemek ve acıdan kaçınmak ona göre Tanrı tarafından doğaya yerleştirilmiş ilahi düzenin bir gereğidir. İnsan tabii olarak hazzı arar ve acıdan kaçar. Dolayısıyla haz veren şeyler erdemin bir parçası olarak kabul edilebilir. Hume, bunu bir adım daha ileri götürüp insanların doğru olarak nitelediği

1 Mandeville ve eseri ile ilgili yakın tarihli bir inceleme için bkz. Bulut (2016)

şeylerin mutluluk veren, yanlış olarak nitelediklerininse acı veren şeyler olduğunu ileri sürdü. Ancak o ahlâkı ilahi bir kaynağa bağlamaktansa doğrudan insanın toplumsal düzeni içinde açıklamayı yeterli görmekteydi. Bu ahlâk teorisini bir piyasa fikrine dönüştüren Smith de bu iki düşünüre bazı ilavelerde bulunarak "doğal sempati" kavramsallaştırması ile insanlar arasındaki ahlâkın "doğal bir çekim"e dayandığı fikrini ortaya attı.

İskoç ahlâk teorisyenlerinin bu kavramsallaştırmaları modern toplumun temellendirilmesi için önemli bir zemin inşa etmiştir. Bu düşüncenin özellikle geleneksel düşünce karşısında kendisini temellendirmekte sıkıntılar yaşayan yeni burjuva toplumunun üretkenlik ve verimliliğe, fayda ve hazza dayalı sosyal düzenini açıklamada ve buna ahlâki bir mahiyet kazandırmada ciddi bir katkısı olmuştur. Ancak İskoç teorisyenlerin katkısı sadece bununla sınırlı değildir. Bu ahlâk teorisi aynı zamanda bir tarih ve piyasa teorisine dönüşmüş, modern toplumun kendisini diğerlerinden ayırt etmede kullandığı bir ölçü halini almıştır.

David Hume'un İlerlemeci Dünya Atlası

Hume, *A Treatise of Human Nature*'da (İnsan Doğası Üstüne Denemeler) ahlâk ve toplumu insan doğası ve marifetinin bir bileşimi olarak sistematik bir biçimde açıklamaktadır. Hume'dan Smith'e kadar uzanan bir çizgide ilerlemeciliği salt insan edimlerinin tabii ve doğrudan bir neticesi olarak görmeye başlayan İskoç aydınlanmacıları ilerleme fikrine tarihsel bir perspektif kazandırdılar. 1792'de Dugald Stewart'ın (1753–1828) "konjonktürel tarih"[2] olarak adlandırdığı bu bakış açısından ilerleme toplumun tarih içerisinde gelişiminin bir görünümü olmaya başladı. Tarihteki çeşitli aşamaların her birinde değişik toplum biçimlerinin mevcut olduğu fikri hiç şüphesiz modern toplumu geleneksel olandan ayırt etmek için kullanışlı bir çerçeve sunmaktaydı. Yeni olanın daha gelişmiş ve ileri olduğuna olan inançla şekillenen bu fikir eski ile olan yüzleşmesinde modernlere bir kalkış noktası temin etmiştir. Eskiler ile modernlerin kavgasında, arkasına dinin, geleneğin ve kanonun gücünü alan eskilere karşı ilerleme fikri yeni olana ahlâki bir mahiyet kazandırarak modernliği meşrulaştırıcı bir rol icra etmiştir.[3] Böylece kavganın tarafları birbirine eşit hale gelmeye başlamış, modernlerin kendilerini ifade etmek üzere ikide birde Batı dışındaki toplumlardan (Çin'den, Hint'ten, Müslümanlardan) ve kültürlerden örnekler ve modeller getirme zorunlulukları azalmaya başlamıştır.

Stewart'ın toplumun "teorik veya doğal tarihi" olarak da adlandırdığı konjonktürel tarih ona göre aynı zamanda Avrupa üzerine düşünmenin en uygun yolu idi. Buna göre güncel

---

2 Stewart "Konjonktürel tarih" tamlamasını ilk defa 1792'de Adam Smith'in *Dissertation on the Origin of Languages* (Dillerin Kaynağı Üzerine Tezler) isimli çalışmasını değerlendirdiği *An Account of the Life and Writings of Adam Smith* (Adam Smith'in Yaşamı ve Eserleri Üzerine) isimli eserinde zikretmiştir (Stewart, 1854, ss. 31–32). Smith'in çalışmasını teorik tarih çalışmasının olgun bir örneği olarak gören Stewart'a göre bu tarzın ayırt edici özelliği din, dil veya hükümet biçimi gibi bazı fenomenlerin doğal etkilere dayalı olarak geliştiğini açıklamaktır (Brown, 2008; Costain, 1976).

3 İlerleme fikrinin Britanya'da meydana çıkması önemlidir. Zira Onyedinci yüzyılın ikinci yarısında yaşanan çetin mücadele ve iç savaşlar neticesinde aristokrasi yönetimden el çektirilmiş ve burjuvazi egemen hale gelmiştir. Böylece diğer Avrupa toplumlarına göre erken denebilecek bir tarihte iç öteki bertaraf edilebilmiş ve ona karşı dış ötekinin örneklenmesi zarureti ortadan kalkmıştır.

olayların tarihsel bakımdan anlaşılmasını sağlayacak şey, Hume'un kavramsallaştırması ile olayların arkasındaki doğal etkenlerin incelendiği teorik bir çerçeve olan "doğal tarih"tir. Böylece ilerlemecilik iki şeyi birden yapmıştır: (*1*) Modernitenin kendisini gelenek karşısında konumlandırmak ve (*2*) tarihsel bilginin değerlendirilmesinde teorik bir yapı kurmak. Stewart (1854, s. 30) "toplumun içinde yaşadığımız bu evresinde, kendi entelektüel kazanımlarımızı, fikirlerimizi, adetlerimizi ve kurumlarımızı kaba kabileler arasında mevcut olanlarla karşılaştırırsak gelişmemiş halkların basit çabalarından bu kadar muhteşem insan ürünü ve karmaşık bir hale nasıl geldiğimizi sormak ilginç olmasa gerek" demektedir. Dolayısıyla teorik tarihin anlamını ortaya çıkaracak şey, Avrupa'nın nasıl gelişmiş olduğunu göstermek üzere karşılaştırmalar yapmaktır. Bu artık önceki karşılaştırmadan farklı olarak realiteden kopuk, tarihin teorik dünyasında boşlukları dolduracak ve ilerleme basamaklarını tanımlamaya yardımcı olacak bir karşılaştırmadır.

Kendisinden sonra gelen Smith, Ferguson, Stewart ve Millar gibi İskoç aydınlanmacılarının tarih ve toplum analizleri teorik tarihin fikir babası olan Hume'a çok şey borçludur (Whelan, 2009, ss. 8–19). Onun modern toplumun analizine kattığı en önemli şey mülkiyet, din ve sivil toplum teorileridir. Bu teorilerde modern toplumun konumlandırılmasına dair önemli argümanlar bulunmaktadır.

Hume, tarihsel aşamaları mülkiyetin gelişimi ile açıklamaktadır. Daha sonra en olgun ifadesini Smith ve Millar'da bulan Hume'un ticaret toplumu ve onun üstünlüklerine dair görüşleri, İngiliz ticaret imparatorluğunu gözlemleyerek şekillenmektedir. Hume, *Of Commerce* (Ticaret Üzerine) isimli yazısında İngilizlerin ürettikleri refahın hem askeri hem de siyasî güce dönüştüğünü ve böylece dünyaya egemen bir toplumsal sistem oluştuğunu düşünmektedir (Hume, 1994a). Smith, (2007, ss. 881–882) daha sonra buradan hareketle medeni toplumların askeri yapılarının daha disiplinli ve işbölümü neticesinde daha etkili olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla onların barbarların disiplinsiz orduları ile karşı karşıya geldiklerinde üstün gelmeleri doğaldır.

Hume, özel mülkiyeti hükümet ve hukuk biçimi ile yakından ilişkili bir olgu olarak görmektedir. Bu çerçevede sınıflandırma vahşi, barbar ve medeni şeklinde üç temel kategori çerçevesinde gerçekleşmektedir. Vahşi ile mülkiyetin ve siyasî örgütlenmenin hiç olmadığı toplumsal yapılar kastedilirken, ortaçağın geniş tarım imparatorlukları barbar olarak nitelenmektedir (Hume, 1994a, s. 95). Bu toplumsal biçimlerin özel mülkiyete olan mesafelerini Hume uygarlığa, inceliğe ve nezakete olan uzaklık olarak yorumlamaktadır. Böylece barbarlık ile uygarlık arasında açık bir ayrım gerçekleştirdikten sonra Hume, tarih yorumunda bazı temel fikirler oluşturur (Hume, 1993b). Bunlardan ilki tarihte ampirik olarak da gözlemlenebilecek bir ilerleme olduğu fikridir. Ona göre insanların yaşam koşullarındaki daimi bir iyileşmeye tekabül eden bu ilerleme, modern uygarlığı ortaya çıkarmıştır. İkinci olarak Hume, özel mülkiyete vurgu yapmaktadır. Her ne kadar göçebe halde çobanların bir tür mülkiyetleri olsa ve barbarlık döneminde bu mülkiyetin sınırları genişlese de standart

ve istikrarlı bir mülkiyet sistemi ancak modern ticari toplumlarla birlikte ortaya çıkabilmiştir. Mülkiyetin gelişimi tüm toplumsal yapıya sirayet eden gelişmeleri ortaya çıkarmıştır. Ona göre mülkiyetin yokluğu bir hukuk sisteminin ortaya çıkmasını da engellemektedir. Daha sonra klasik ekonomi-politikçiler tarafından geliştirilerek olgun hale kavuşturulacak olan toplumu, siyaseti ve hukuku mülkiyet etrafında tanımlama fikri buradan kaynaklanmaktadır.

Konjonktürel tarih, çağdaş Batı dışı toplumları Avrupa'nın önceki ilkel aşamalarının canlı birer temsilcisi olarak görmektedir. Aslında daha sonra antropoloji biliminde temsil bulacak olan bu düşüncenin Aydınlanmacı, ilerlemeci fikirde bulduğu karşılık Avrupa'nın diğerlerinden üstün ve diğerlerini yönetmeye layık olduğu fikridir. Seyyahların güncelerinden hareketle oluşturularak Avrupa'nın emperyal arzularını tahrik eden bu fikir aynı zamanda kendisi dışındaki toplumları istediği gibi değerlendirebilme cesaretini de kazandırmıştır. Fakat bir taraftan da barbarlarla aynı dünyada yaşama fikri tehdit imgesini beslemektedir. Hume'un sıklıkla atıfta bulunduğu gibi Roma'nın barbar Cermenler tarafından yıkıldığı unutulmamalıdır. Hume, medeni Avrupa'nın henüz yeterince olgunlaşmadığını ve Roma'da olduğu gibi çökme ihtimalinin bulunduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla bir barbar tehlikesi gözlemlemektedir. (Hume, 1993a, s. 56). Barbarlar bir medeniyetin ne kıymetini anlayabilirler ne de ona saygı duyabilirler (Hume, 1994b). Medeniyetin yapması gereken, tüm gücünü kullanarak onları kontrol altında tutmaktır. Bu kontrol onların da medenileşebilmesi için önemli katkılar sunacaktır. Hume, yine bir başka İskoç düşünürü Ferguson gibi bir zamanlar Roma'nın uygarlığına başkaldıran İskoçların ve Cermenlerin barbarlıktan uygarlığa giden yolu kat ettiğini ve bunun bütün barbarlar için geçerli olabilmesi için zamana ihtiyaç olduğunu ifade eder. O zamana kadar daha uygar olanın daha az uygar olanı kontrol ve terbiye etmesi gerekmektedir. Böylece Roma tarihine atıfla uygar-barbar ikilemi çerçevesinde daha sonra on dokuzuncu yüzyılda egemen bir fikir haline gelen uygarlık adına ötekini kontrol fikrinin temelleri oluşturulmuştur.

Aydınlanma düşünürleri insanlığın düşünme biçiminin ilkel bir zihin yapısından daha rasyonel medeni bir zihin yapısına doğru hareket ettiğini düşünmektedirler. Bu sebeple ilerlemeyi zihnin ve zekânın ilerlemesi olarak formüle ederler. Bunu en yalın haliyle Hume'un halefleri arasında en parlaklarından biri olan Ferguson'da görmek mümkündür.[4] Her ne kadar Hume'un sosyal sözleşmesine muhalif olsa da onun temel ilerlemeci doğal tarih anlayışına sadık kalan Ferguson 1767'de kaleme aldığı *Essay on Civil Society* (Sivil Toplum Üzerine Yazılar) isimli çalışmasında doğal tarih fikri çerçevesinde insanlığın ilerlemesini entelektüel bir gelişme olarak ele almaktadır (Heath & Merolle, 2008).

Bu çerçevede aydınlanmacılar insanlığın modern döneme gelindiğinde daha bilimsel ve akılcı bir biçimde düşünme biçimini kazandığını düşünmektedirler. Buna göre vahşiler

4 Ferguson 1757 yılının ocak ayında Hume'un *Faculty of Advocates*'teki kütüphanecilik görevini devralarak onun bu manada da halefi oldu.

ve barbarlar nedensel düşünmeyi beceremezler ve duygularını kontrol etmede zorluk çekerler. Medeni bir insan her halükarda evrensel nedenlere dayalı analitik bir düşünceye sahiptir ve duygularını bastırabilmektedir. Hume bunu dinin gelişimi üzerinden ispatlamaya girişir. Hume, *Natural History of Religion* (Dinin Doğal Tarihi) isimli çalışmasında ilkel ve medenileşmiş ayrımını en yalın haliyle ortaya koymaktadır.[5] Amerika, Afrika ve Asya'daki istisnasız tüm vahşi kabilelerin putperest olduğunu düşünen Hume'a (1826, s. 463) göre İlkel dinler tek biçimli bir düşünce yapısını oluşturup akılcı ve derinlikli düşünmeyi ortadan kaldırmaktadır. Locke'ta da görüldüğü haliyle burada "akıl" her bireyin kullanabileceği bir yetenek ve yeterlilik olarak değil toplumun ilkel halden çıkıp ilerlemesi ile ulaştığı hal ile yakından ilişkili sosyal olgular olarak yansıtılmaktadır. Dolayısıyla modern bir bakış olan doğal düzen fikri sadece disiplini değil aynı zamanda daha etkili bir hükümeti ve medenileşmiş bir yaşam düzenini temsil etmektedir. Hume'a (1826, s. 447) göre barbar çağlarda henüz düzen sağlanmamışken insan yaşamı tesadüflerin ve batıl inançların etkisi altındadır.

Natural History of Religion kitabında Hume hurafelerle dolu çok tanrıcı bir din olarak nitelediği Çin dinini ilkel dinler arasında tasnif eder. Çinliler eğer duaları karşılık bulmazsa putlarını kırmaktadırlar (Hume, 1826, ss. 450–451). Dönemin Çin sevgisi furyası Hume'u Çin ahlâkının ve göreneklerinin Avrupa'dakinden daha iyi olduğuna ikna edemez. Ona göre iyi düzenlenmiş bir toplumda din doğanın bir düzene sahip olduğu fikrine dayanır. Bu sebeple hükümet otoritesi sosyal düzeni sağlamak için gereklidir ve eğer bir hükümet düzeni yoksa medeniyet de kaybolur. Böylece dinin, doğanın ve toplumun düzeni arasında bir paralellik kuran Hume daha sonra Hegel tarafından açıkça ifade edilecek olan modern siyasal otoritenin mutlaklığına giden yolu açmış olur. İnsan aklının işleyişi ile dini kuralların yapılanmasında tespit edilen ve uygulanan paralellikler uygarlığın ancak siyasal bir kontrolle mümkün olabileceğini, aksi takdirde kapıda her zaman bekleyen bir barbarlık tehlikesinin mevcut olduğunu ilan eder.

Fransa'da ve Almanya'da hızla gelişen Çin sevdasına (sinophilie) katılmasa da İngiltere'de de Çin'in siyasal ve sosyal sistemine karşı yaygın bir ilgi söz konusudur (Ching & Oxtoby, 1992; Jones, 2001). Özellikle Çin'deki eğitimli üst tabakaya yönelik misyonerlik faaliyetleri yapan Cizvit misyonerler Çin'in diline, düşüncesine ve tarihine dair pek çok bilgiyi Avrupa'ya aktarmaktadırlar (Brockey, 2007). Onların Çin hakkında yaydıkları olumlu imaj bütün sosyal ve siyasal düşüncede karşılık bulmuştur. Leibniz, Voltaire gibi Çin âşıkları, Çin'deki siyasal ve iktisadî sistemin insanlık için en uygun ve dolayısıyla Avrupa'da taklit edilmesi gereken bir şey olarak sunmuşlardır. Onlara göre misyonerlerin faaliyetlerine müsaade eden Çinli idareciler Avrupa'daki yobazlıkla kıyaslandığında çok açık görüşlüdürler. Yaygın bir refah üreten iktisadî sistemleri akılcı bir planlamanın göstergesidir. Aynı zamanda eğitim ve seçilmeye dayalı hükümet yapısı tam anlamıyla aydınlanmacı ideallerin hayata geçirilmiş biçimini temsil etmektedir. Aydınlanma düşünürleri Çin'deki deizmi, dine dayalı olmayan

5 Doğal tarih ismini taşıyan ilk eser 1709 tarihli Trenchard'ın *Natural History of Superstition* (Safsatanın Doğal Tarihi) isimli eseridir. (Malherbe, 1995, s. 261)

bir düzenin imkânına bir delalet olarak görmektedirler.[6] Diğer taraftan ailenin önemi ve toplumsal yapıdaki eşitlikçilik gibi unsurlar da Aydınlanmacıların Çin'de kendilerine model olabilecek bir sistem görmelerine neden olmuştur (Hung, 2003).

Ancak Hume bu ilgi ve övgüye mesafeli kalmıştır. İngiliz dünyasında pek bir karşılık bulmayan Çin sevdasına İskoç Aydınlanmacıları daha analitik ve eleştirel bir biçimde yaklaşmışlardır. Daha sonra ekonomi-politikçilerin eliyle yaygınlaşacak Çin'in durağanlığı fikri ilk kez Hume tarafından dile getirilmiştir. Özellikle Çin'in dışa açık olmaması kendi sınırları dışında pek az ticaret yapması refah üretse de idarenin durağanlaşmasına neden olmaktadır. Belki diğer "Doğulu despot" devletlerle karşılaştırıldığında Çin'in bir takım ayırt edici nitelikleri bulunsa da ona göre Çin'de de insan doğasına uymayan bir mutlakıyet mevcuttur. Montesquieu gibi Çin'i doğrudan bir despotizm olarak nitelemese de Hume'a göre Çin'de serbest bir hükümet de pek mümkün değildir (Whelan, 2009, ss. 29–32). Onlar teorik bir bakışa sahip olmaları dolayısıyla Avrupa'da gelişen yeni toplum biçimini tarihin akışının doğal bir neticesi olarak konumlandırabilmekte ve Çin hakkındaki tartışmalarda daha eleştirel bir konumda olmayı seçebilmektedirler. Bu eleştirel tavırları onların modernitenin kurucu düşünürleri olmasını sağlayan ana etkendir.

Hume, tarihe teorik bir mahiyet kazandırarak modern toplumun anlamlandırılmasında somut deliller getirme yükümlülüğünü ortadan kaldırarak modernitenin kavramsallaştırılması, aklileştirilmesi ve meşrulaştırılmasına büyük katkılar sağlamıştır. Böylece modern olanı meşrulaştırmak için Batı dışı toplumlardan deliller ve örnekler getirme zorunluluğunu da ortadan kaldırmıştır. Tarihte doğal bir ilerleme yasası fikri çerçevesinde modern toplum onun doğal bir neticesi olarak diğerleri karşısında ahlâki bir üstünlük kazandığı için eskinin ve Batı dışının ötekileştirilmesinin önü açılmıştır.

İlerlemeciliğe asıl rengini veren şey onunla paralel gelişen uygarlık kavramıdır. İlerlemeci Avrupa'nın uygar, durağan Doğu'nun ise barbar olduğu fikri modern uygarlığın kendilik bilincini oluşturmuş ve Avrupa toplumunun tanımlamasında en önemli araçlardan birisi haline gelmiştir.

Despotik Lüksler Karşısında Kapitalizmin Püriten Ahlâkı

Despotizm kavramının oluşum ve dolaşım tarihi bize çok şey anlatır. Antikiteden sonra uzunca bir süre kullanımdan kalkan despot kavramı modern çağın şafağında 16. yüzyılda

6 Çin ile karşılaşan Avrupalı düşünürler iyi bir şekilde korunmuş olan tarihsel kayıtlar karşısında şaşkınlığa uğramışlardır. İncilin tarihi, Avrupa'daki toplumsal yaşamla ilgili pek kayda sahip olmayan Avrupalı seyyahlar için Çin uygarlığının binlerce yıllık arşivler karşısında hayranlık duymamak mümkün değildi. Dolayısıyla Batılı seyyahlar Doğu'nun diğer devletlerinde de benzer şekilde gözlemlenen binlerce yıllık bir istikrar olduğu fikrine ulaşmışlar ve bu fikri Avrupa'da yaymışlardır. Daha sonra olumsuz Ferguson'dan itibaren tamamen olumsuz bir durağanlık fikrine dönüşecek olan bu istikrar onsekizinci yüzyılın ilk yarısında tüm Avrupa'da yankılanan bir hayranlık oluşturmuştur. Ferguson ve ondan sonra gelenler Doğu'da her şey değişse de sosyal ve siyasal sistemin aynı kaldığını dolayısıyla hiçbir şeyin değişmediğini ifade etmektedirler. Böylece aktif bir yapıya sahip Avrupa karşısında durağan ve Hegel'in ifadesiyle "tarihin dişleri arasında çürümeye mahkum bitkisel bir hayat" yaşayan Çin fikri kolayca hakim hale gelmiştir

yeniden tedavüle girmeye başlamıştır. Kavramın kullanımının tarihini izlemek modernitenin anlam haritalarını çözümlemek için önemli göstergeler sunmaktadır. Başlangıçta doğudaki güç ve ihtişamı anlatan kavram gittikçe ortaya çıkan modern toplumsal biçimin karşıtını ifade eden daha genel ve kapsayıcı bir içeriğe ulaşmıştır.

Despotizm kavramı MÖ beşinci yüzyılda Pers savaşlarında keşfedilse de bir yüzyıl sonra Aristo'nun onun bir siyasî rejim olarak tiranlıkla benzerlik ve farklarını ortaya koyması ile jenerik bir anlam kazanmıştır. Ona göre her ikisi de insanları köle gibi yönetmeyi içerse de Yunan dünyasının tiranlığı geçici, doğaları gereği köle olan Asyalı barbarların despotizmi ise kurumsallaşmış normalleşmiş kalıcı bir yönetim biçimini temsil eder. Despotizmde ona göre gönüllü kölelik vardır ve bu sebeple despotizm tiranlıktaki kadar kolay ortadan kaldırılamaz. Bu sebeple de uzun ömürlü ve istikrarlıdır. Bu kavramsallaştırmanın altında yatan anlam ise despotizmi bile kabul edebilecek daha aşağı bir karaktere sahip olan Asyalı barbarların Yunanlılar tarafından kolonileştirilmeleri ve yönetilmelerinin müstahak ve onların da hayrına olacağıdır.

Hume'un 1740'larda geliştirdiği siyaset teorisinde de bu nokta önemli bir yer tutmaktadır. Hume siyasî özgürlüğü antiklerin anladığı şekliyle bir vatandaşın medeni (civic) erdemler doğrultusunda bir şehir devletinde şahsi iradesiyle kendi kendini yönetmesi olarak yorumlar. Ancak modern ticaret toplumlarının antiklerde bulunan hizipçilik, daimi savaş, köleliğe pek uygun olmadığını da ekler. Bunun yerine İngiltere'de olduğu gibi dengeli bir kurumsal yönetim ya da Fransa'da olduğu gibi anayasal bir monarşiyi tavsiye etmektedir. Kendisinden daha fazla antik döneme bağlı olan Montesquieu gibi Hume da antikite ile karşılaştırıldığında geniş toplumsal yapılara hitap eden modern dönemin siyasî sisteminin daha seçkin olduğuna inanmaktadır. Yine Montesquieu'da olduğu gibi Hume da modern sistemi açıklarken şark despotizmiyle karşılaştırma yoluna gider ve Avrupa'ya özgü anayasal ve sınırlandırılmış monarşilerin ileri düzeyde güç yoğunlaşması ve zorbalıkla şekillenen Asyalı despotizmlerden daha uygun bir sistem olduğunu ifade eder. Hume, Barbar bir monarkın bir yasa koyucu olamayacağını ve yargıçların bir kurala kaideye bağlı olmaksızın onun şahsi isteklerine göre hareket edeceğini düşünmektedir. Rusya'da yaşanan değişimlere dair dönemin düşünce dünyasında yaygın bir ilgi söz konusudur. Montesquieu'da olduğu gibi Hume da Pedro'nun Rusya'sını despotizmle monarşi karışımı bir yer olarak görmektedir. Ona göre Asyalı despot monarklar Rusya'da olduğu gibi Avrupalı sanatları ve siyaseti almak isteseler de sosyal sistemleri buna engel teşkil etmektedir.

Hume ve çağdaşları lüksü, doğulu barbar bir siyasal sistemin bozukluklarının en tipik bir yansıması olarak görürler. Onların içinde yaşadıkları dönemde Osmanlı, Hindistan ve Çin'de büyük imparatorluklar güçlerinin ve refahın zirvesinde yaşamaktadır. Yeni yeni gelişen Avrupa'dan bakıldığında buraların kaybetmekte oldukları siyasî gücün tek sorumlusu imparatorluk debdebe ve şaşaasıdır. Aydınlanma düşünürlerinde Roma ve Yunan'ın basitliği eksene alan sistemleri ile Asya'nın geniş ve karmaşık sistemlerinin karşılaştırmalarına sık sık rastlarız. Avrupalılar lüksü sevmeyen ve sürekli iktisadî verimlik peşinde koşan medeni topluluklar olarak görülmektedir. Bunun aslında yerleşmiş bir toplum ile gelişmekte olan bir

toplum arasındaki temel sosyoekonomik bir fark olarak değil de toplumların ve insanların karakterlerine göre analiz edilmesi, modern toplumun karakterinin ayrıştırılması için başvurulmuş bir fikir olduğunu göstermektedir.

Aydınlanma düşünürleri medeni Avrupa ile barbar ötekiler arasındaki en temel ayrımı hukukun tesisinde görmektedirler. Onlara göre sivil toplumda üstün olan hukuktur. Vatandaş devletle bağını Roma'da olduğu gibi bir hukuk çerçevesinde sürdürür. Ancak barbarların topraklarında itaat hukuka değil efendiye ve onun şahsi hukukunadır. Aydınlanmacılar bu fikre klasik Roma ve Yunan sistemi ile ilkelleri karşılaştırarak varırlar. Bu karşılaştırma aynı zamanda Hume ve Montesquieu'da görülebileceği üzere Antik şehir devleti ve cumhuriyet siyasal biçimlerinin yüceltilmesi ve merkezî idarenin yerilmesi için de bir araç olarak kullanılır. Hume'a göre siyasî idarenin en ideali, kişilerin değil hukukun üstün olduğu bir sistemdir. Bu çerçevede Hume, döneminde sıkça kullanılan despotizme başvurarak Avrupa'daki sistemin kişilere bağlı olmaktan çıkarılması gerektiğini ima etmektedir. Hume (1994b), Avrupalı monarşilerin resmi görevlilerin gücünü sınırlayan hukuki müesseselere sahip olduğu ancak halklarına güvenlik sağlayan barbar monarşilerde hukuk ve yasal sınırların bulunmadığını söylemektedir. Bu çerçevede Hume, Montesquieu'da olduğu gibi daha sonra sivil toplum olarak adlandırılacak ve Avrupa siyasetini tanımlamak üzere sıklıkla başvurulacak olan Avrupalı monarşilerin aracı kurumlara sahip olduğu fikrini meydana getirmekle meşguldür. Bu aracı kurumlar tarihsel olarak meydana çıkmadığı için Batı dışında ise hukuksuz barbarca cahil bir yönetim hüküm sürmeye devam etmektedir. Hume, despotik yönetimlerin mutlaklığı ile siyasî sistemin kırılganlığı, süreksizliği güçlerinin zayıflığı arasında bir bağlantı tespit etmektedir. Ona göre despotik bir yönetimde şahsi idare dolayısıyla süreklilik ve istikrarı yakalamak mümkün değildir.

Hume, toplumun genel ilerlemesi için siyasal, iktisadî ve fikri üç temel etken saymaktadır: Siyasal olarak denetlenen bir hükümet, iktisadî olarak uluslararası ticarete açıklık ve fikrî olarak da bilim ve sanatların ortaya çıkması ve gelişmesi. Değişik toplumları bu çerçeveden değerlendiren Hume, modern Batı toplumu ile diğerleri arasında derin bir uçurum müşahede etmektedir.

Whelan'ın (2009, s. 38) ifade ettiği gibi Hume'un ahlâk eserlerinin temelinde her yer ve zaman için geçerli olan tek biçimli bir doğal hukuk mevcuttur. Ona göre modern ahlâk, insan doğası üzerine bina edildiği için evrensel geçerliliğe sahiptir. Hristiyan ekümenik evrenselciliğinin sekülarize edilmiş bir hali olan bu yeni evrenselcilik doğal hukuk fikriyle birlikte Avrupa değerlerinin tüm insanlık için geçerli olduğu fikrini ortaya çıkarmıştır. Böylece on dokuzuncu yüzyılda hayat bulacağı şekliyle tüm toplumların evrensel geçerliliğe sahip bu topluma göre değerlendirilmesi ve hatta yargılanması gündeme gelmiştir. Avrupa'nın giderek baskın olması ve gelişen dünya hâkimiyeti de bunun doğal olduğu fikrini yaymıştır.

Adam Smith'in Piyasası: Kendiliğinden Oluşan Denge

Smith medeni toplumun ortaya çıkışını ihtiyaçların giderilmesinin daha iyi bir yolunun ortaya çıkması ile açıklar. Bunlar esasında bireylerin tercihlerine bağlı olarak değil, onların kendi ihtiyaçlarını giderirken giriştikleri şahsi eylemlerinin niyetlenilmemiş kolektif bir neticesi olarak ortaya çıkarlar. Bu mekanizmayı anlamak için Smith'in insanın doğasına dair analizlerini bilmemiz gerekmektedir. Ona göre insanlar kendi varlıklarını devam ettirmek için güdüsel bir biçimde çıkarlarının peşinden koşarlar. Mandaville'den beslenerek daha önceki çıkarcı insan tipinin üzerindeki bütün olumsuzlamaları bir kenara iten Smith bu çıkar arayışının medeni toplumun temel dinamiği olduğunu ilan eder. Zira ona göre birey kendi ihtiyaçlarını giderme ve çıkarını maksimize etme peşindeyken farkında olmadan bir dengenin oluşmasını ve dolayısıyla da toplumun da çıkarlarının maksimize edilmesini sağlamaktadır. Smith bunu işbölümü kuramı ile açıklar. Ona göre bireyler arasında bir işbölümü mevcuttur ve bireylerin bir araya gelerek toplumu oluşturmalarının temelini bu sağlamaktadır. Bireyler kendi ihtiyaçlarını daha iyi bir biçimde gidermek üzere başkalarıyla işbölümü yapmak zorundadırlar. Böylece işlerde uzmanlaşma ve daha verimli bir iktisadî hayat meydana çıkar. Eğer her bir birey kendi ihtiyaçlarını tek başına gidermek isterse bu verimsiz bir iktisadî aktivite olacaktır. İşbölümü ve uzmanlaşma üretkenliği ve verimliliği artırarak medeni bir toplumun ortaya çıkmasına zemin teşkil eder.

Görüldüğü gibi Smith'in sivil toplum analizi iktisadî bir içerik taşımaktadır. Belki de daha sonra onu aşılmaz bir klasiğe dönüştüren şey modern toplumun temelinde iktisadî aktivitenin bulunduğunu çok erken bir aşamasında görmesi olmuştur. Onun işbölümü kuramı daha sonra modern toplumu açıklamak üzere geliştirilen teorilerin temelinde yer almaktadır.

Smith, Hume'u takiple kendi aşamalandırmasını ve toplum tiplerini oluşturmuştur. Smith'e göre bir toplum tipini belirleyen temel unsur geçim biçimidir. Siyaseti ahlâk ve iktisatla birleştirerek yeni bir toplum felsefesi yaratmaya çalışan Smith, insanların neyle geçindiklerinin mülkiyet kavramını nasıl algıladıklarını, dolayısıyla adalet ve hükûmet hakkındaki düşüncelerini belirlediğini düşünmektedir.

Smith, hükûmetin meşruiyeti ile adalet arasındaki bağı sorgulayarak toplum aşamaları fikrine ulaşmıştır. Buna göre insanlık tarihi avcılık, hayvancılık, tarım ve ticaret şeklinde birbirini takip eden dört aşamalı bir şekilde gerçekleşmiştir. Toplumsal gelişmenin aşamalarında en ilkel toplum, mülk ve hükûmetten habersiz, avcı toplumudur. İkinci aşama, mülk olarak hayvan sürülerine sahip olunan çobanlık aşamasıdır. Bu toplum biçiminde adalet ve hükûmet kavramlarının ilk biçimleri görülmeye başlanmıştır. Üçüncü ve dördüncü aşamalar tarım ve ticaret aşamalarıdır (Smith, 2007, ss. 712–715, 737–738).[7] Bu aşamalarda mülkiyet ilişkileri karmaşıklaşmış ve dolayısıyla adaleti sağlayacak güçlü hükûmet sistemlerine ihtiyaç duyulmuştur. Buna göre Smith, Siyah-Afrika ve Kuzey Amerika'nın vahşi avcı ve toplayıcı

7 Smith burada ticaret öncesi toplumları barbarlığın değişik derecesindeki toplumlar olarak değerlendirmektedir. Başka değerlendirmeler için ayrıca bk. (Smith, 2007, ss. 117–118, 206–209)

kabilelerini birinci, Orta Asya'nın göçebe haklarını ikinci ve Doğu'nun geri kalan bölümünü üçüncü, Avrupa ülkelerini de en ileri aşama olan dördüncü aşamada saymaktaydı.

Bu sınıflandırma çerçevesinde Smith, "Şark despotizmi"ni iktisadî terimlerle çözümleyerek 19. yüzyıl sosyal bilimlerine temel oluşturmuştur. Bir 18. yüzyıl düşünürü olan Smith, Doğu toplumlarını hâlâ iç siyasî meselelerde bir delil olarak kullanmaktaydı. Bu çerçevede fizyokratlarda olduğu gibi Şark despotizmini egemenin ülke içindeki ticari faaliyetlere karışmasının ne gibi kötü sonuçlara yol açacağına dair korkutucu olumsuz bir örnek olarak kullanmıştır. Döneminde Doğu üzerine yazan pek çok Avrupalı gibi seyyahların düşüncelerinden, ama özellikle Bernier'den etkilenen Smith (2007, pp. 35–36, 683, 729–731, 837–840), devletin yolları ve kanalları yapmadaki rolü ve bundan elde ettiği faydayı iktisadî bir çözümlemeyle ilk kez ele almış, sulama ve bayındırlık hizmetlerinin devletin gelirini nasıl artırdığını çözümlemiştir. Smith, Çin, Hint, Mısır ve Asya'nın diğer ülkelerinde Avrupa'dan farklı olarak toprak vergisi ile toprak kirasının aynı şey olduğunu yazmaktaydı. Böylece Doğu'da hükümdarın toprakla hem kamusal hem de özel ilişkisinin mevcut olduğunu iddia etmiştir (Smith, 2007, ss. 730, 838). Smith buradan Doğu'da iktisadî alanda özel ve kamusalın birbirinden henüz ayrışmadığı sonucunu çıkarmaktaydı.

Smith hakkında kapsamlı bir inceleme kaleme alan Jenifer Pitts'e (2005, s. 34) göre o, ilkel avcı toplumların mensuplarını cahil ve bilgisiz gören diğer konjonktürel tarihçilerden ayrılır. Halbuki Ronald Meek (2011) onu diğer İskoç ve Fransız tarihçilerle aynı kefede ele almaktadır. Ona göre bu tarihçiler Avrupa toplumunun avcı ve çoban toplumları karşısında üstün olduğunu düşünmektedirler. Pitts'e göre ise Smith çağdaş ticari toplumun gelişimini bir başarı hikayesi olarak görse de onun diğer toplumları cahil ve "soysuz" olarak gördüğünü söylemek haksızlıktır. Zira Smith bu toplumları saygı ile anmakta, aşağılamamaktadır. Bazen *vahşi* ve *barbar* gibi sıfatları kullansa da bu kullanımlar tarih teorisi bağlamının dışındadır. Bu kavramları insanlığın ilk aşamalarını ifade etmek üzere yargılayıcı ve değerlendirici bir şekilde değil, daha analitik biçimde kullanır. Öte yandan Pitts (2005, s. 37) pek çok İskoç tarih felsefecisinin aksine Smith'in ilkelleri asla çocuğa benzetmediğini ifade eder. Pitts bu değerlendirmelerinde bizim burada ortaya koymaya çalıştığımız tarihsel aşamalandırmanın ve toplum tiplerini tasnifin genel mantığını göz ardı etmektedir. Smith aşağılayıcı bir ibare kullanmasa da yaptığı tarihsel aşamalandırma ile Batı-dışı toplumları aşılmış arkaik biçimler olarak sunmaktadır. Smith'in geliştirdiği işbölümü kuramı sosyolojinin ana fikirlerinden birisine dönüşerek uzunca bir zaman modern toplumun öteki toplum biçimlerinden ayırt edilmesi için kullanılmıştır. Böylece Smith, Hume ile Hegel'i birbirine bağlayan kişi olarak konjonktürel tarihe iktisadî bir içerik oluşturarak ampirik bir geçerlilik kazandırma yolunda önemli bir aşamayı temsil etmektedir.

Kaynakça

Başdemir, H. Y. (2005). İskoç Aydınlanma Etiği: Hutcheson, Hume ve Smith. *Liberal Düşünce*, *10*(37), 27–44.

Brockey, L. M. (2007). *Journey to the East the Jesuit mission to China, 1579-1724*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press.

Brown, M. P. (2008). Stewart, Dugald (1753–1828). *Oxford Dictionary of National Biography* (online edn). Oxford University Press. Tarihinde adresinden erişildi http://www.oxforddnb.com/view/article/26471

Bulut, F. (2016). *Fable Genre as a Form of Scientific Discourse: A Discussion of the Fable of the Bees by Bernard Mandeville* (Master of Arts). Fatih Sultan Mehmet Waqf University.

Bury, J. B. (1920). *The idea of progress: An Inquiry into its Origin and Growth*. London: Macmillan and Co.

Ching, J., & Oxtoby, W. G. (1992). *Discovering China: European interpretations in the Enlightenment*. Rochester, N.Y.: University of Rochester Press.

Cholewiak, D. B. (1994). Giambattista Vico's Idea Of "Progress": The Collapse Of Reason. Lake Forest College Publications. Tarihinde adresinden erişildi http://publications.lakeforest.edu/allcollege_writing_contest/59

Costain, K. M. (1976). Theoretical History and the Novel: The Scottish Fiction of John Galt. *ELH*, *43*(3), 342. https://doi.org/10.2307/2872419

Çiğdem, A. (2001). *Aydınlanma Düşüncesi*. İstanbul: İletişim Yay.

Heath, E., & Merolle, V. (Ed.). (2008). *Adam Ferguson: History, Progress and Human Nature*. London: Pickering & Chatto.

Hume, D. (1826). The Natural History of Religion. Içinde *The Philosophical Works of David Hume* (C. IV, ss. 433–513). Edinburgh: Adam Black And William Tait, And Charles Tait.

Hume, D. (1993a). Of Civil Liberty. Içinde S. Copley & A. Edgar (Ed.), *Selected Essays* (ss. 49–56). Oxford: Oxford University Press.

Hume, D. (1993b). Of Essay Writing. Içinde S. Copley & A. Edgar (Ed.), *Selected Essays* (ss. 1–4). Oxford: Oxford University Press.

Hume, D. (1994a). Of Commerce. Içinde K. Haakonssen (Ed.), *Hume: Political Essays* (ss. 93–104). Cambridge: Cambridge University Press.

Hume, D. (1994b). Of the rise and progress of the arts and sciences. Içinde K. Haakonssen (Ed.), *Hume: Political Essays* (ss. 58–77). Cambridge: Cambridge University Press.

Hung, H.-F. (2003). Orientalist Knowledge and Social Theories: China and the European Conceptions of East-West Differences from 1600 to 1900. *Sociological Theory*, *21*(3), 254–280. https://doi.org/10.2307/3108638

Jones, D. M. (2001). *The Image of China in Western Social and Political Thought*. New York: Palgrave.

Malherbe, M. (1995). Hume's Natural History of Religion. *Hume Studies*, *XXI*(2), 255–274.

Meek, R. L. (2011). *Social Science and the Ignoble Savage*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.

Nisbet, R. A. (1980). *History of the idea of progress*. New York: Basic Books.

Nisbet, R. A., & Costa, G. (1976). Vico and the Idea of Progress. *Social Research*, *43*(3 (Vico and Contemporary Thought-1)), 625–639.

Pitts, J. (2005). A turn to empire: the rise of imperial liberalism in Britain and France. Princeton: Princeton University Press.

Robertson, J. (2005). *The case for the Enlightenment Scotland and Naples 1680-1760*. Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press.

Smith, A. (2007). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. (S. M. Soares, Ed.). Lausanne: MetaLibri Digital Library.

Stewart, D. (1854). Account of the life and writings of Adam Smith. Içinde W. Hamilton (Ed.), *The collected works of Dugald Stewart* (C. X, ss. 5–100). Edinburgh: T. Constable and co.

Vico, G. (1999). *New science: principles of the new science concerning the common nature of nations*. (D. Marsh, Çev.). London; New York: Penguin Books.

Whelan, F. G. (2009). *Enlightenment political thought and non-Western societies: sultans and savages*. New York: Routledge.

Kapitalizme Ahlâk Biçmenin İmkanı[1]

Ömer Demir
Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Öğretim Üyesi

Değerli katılımcılar, toplantıyı düzenleyenlere teşekkür ediyor, verimli bir toplantı olmasını diliyorum.

İskoç aydınlanması özelinde aydınlanmacı yaklaşımın nasıl şekillendiğine dair betimsel güzel bir sunu dinledik. Konuşmacımız bir sosyolog yaklaşımıyla (yoksa uyanıklılığıyla mı desem) analitik olmaktan ziyade betimsel bir tutum takınınca, yani, sunduğu tablonun unsurlarına dair kişisel tercihlerini de dolaylı veya doğrudan gösterecek biçimde bir değerlendirme yapmayınca, müzakerecinin işi biraz zorlaşmış oldu. "Sunduğunuz tabloda şunlar niçin yeterince yok" veya "şunları eksik resmettiniz" dışında geriye müzakere edilecek pek bir alan kalmadı. Böylece, sunum için süre de belli olduğuna göre, gayet *"güvenli"* bir sunum yapılmış oldu.

İskoç aydınlanmasının izleri sürülürken, özel mülkiyetin merkezi rolü, din ve akıl ikileminde akıldan yana tavır alınması, bireyler üzerinde uzlaşılmış genel kurallar çerçevesinde kendi çıkarı peşinde koşarken en uygun toplumsal çıkar dengesinin kendiliğinden oluşması veya dünya çapındaki toplumsal değişimin anlaşılmasında ilerlemenin merkeze alındığı bir düşünce çizgisini betimlenirken konuşmacının bulunduğu yeri de anlama imkânımız olsaydı, belki daha renkli bir tartışma ortamı olabilirdi. Örneğin konuşmacımız aydınlanmacıların batı merkezci *"ilerleme"* fikrine kendisinin nasıl baktığını da ifade etmiş olsaydı onu tartışabilirdik ya da farklı düşünürlere dipnotlanarak betimlenen *"kendiliğinden denge"* veya *"vahşi-medeni"* ikileminde konuşmacımızın konumu ne? Durum böyle olunca bize de ancak "güzel bir sunumdu, tebrik ederiz." demek düştü. Şunu söylemeden bu faslı kapatmak uygun olmaz; böyle bir sunum yapmak, bahsettiğimi yansızlık stratejisiyle şimşekleri uzaklaştırmak, özellikle de disiplinler arası konularda "başarılı" bir sunum olarak nitelenebilir. Bu genel değerlendirmeden sonra, "başarılı" bu sunumun ardından "İktisat ve Ahlâk" isimli bir kitap yazacak kadar bilgiyi bir araya getirmiş birisinden (konuşmacı kendisinden bahsediyor) bu değerlendirmelerden fazlasının beklenmesi de normal. Bu yüzden yapılan sunum ile irtibatlı birkaç konuya kısaca değineceğim.

İktisat ve ahlâk ilişkisinde ana temaları birkaç başlık altında toplayabiliriz. İlki, iktisat ve ahlâkın ilk nerede karşılaştıklarıdır. Bunun izlerini iki kavramın tanım bileşenlerinde hemen bulabiliriz. İktisadın tanımında fayda ve maliyet kavramları, ahlâkın tanımın da ise iyi ve

1 "Kapitalizmin Ahlâkı -Modern Ekonominin Zihniyet Çerçevesi-" başlıklı makalenin müzakere metnidir.

kötü kavramları ön plana çıkar. Burada fayda nedir, iyinin ve kötünün kültürel ve tarihsel bağlamı gibi konulara girmeden bunlardan dilin normal kullanımında ne anlaşılıyorsa onun kastedildiğini varsayarak anlam durumunu veri kabul edelim. Bir şey faydalı olur ve aynı zamanda iyi olursa orada sorun yoktur. Hem iktisat hem de ahlâk burada uyum gösterir, kol kola giderler. Sorun ahlâken "kötü" olanın iktisaden "faydalı" olduğu durumda ortaya çıkıyor. İktisadın terminolojisiyle, mal ve hizmetlerin insan isteklerini karşılama özelliğine "fayda" denir. Yani insan isteklerini karşılayan her şey, herhangi bir hiyerarşik ayırıma tabi tutulmadan faydalı olarak görülünce, doğal olarak, ahlâk ile çatışma başlıyor. Çünkü ahlâk, doğallığına bakmadan, bazı isteklerin denetim altında tutulmasını öngörür. Her gelene "buyur geç" denen yerde ahlâka alan kalmaz. İktisat ahlâk ilişkisinde ilk tartışma alanı budur. "Faydalı" ama "kötü" şeyleri nasıl belirleyecek ve nasıl yöneteceğiz.

İktisat ve ahlâk ikilisinin ikinci tartışma alanı, iyi ve kötünün sebep ve sonuçlar bakımından farklılaşmasında ortaya çıkar. Aynı kültür içinde sonucu "iyi" görülen bazı süreçleri ortaya çıkaran sebeplerin "kötü" olarak görülmesi halinde ahlâkîlik tartışmaları ateşlenir. Sermeye biriktirmenin "kötü", ama bir şekilde biriktirilmiş sermaye ile yatırım yapıp istihdam yaratmanın "iyi" olarak görülmesi bu duruma örnek olarak verilebilir. Sonuçta " *'ahlâksızlar'* sermaye biriktiriyor, *'erdemliler'* yatırım yapıyor!" gibi bir manzara ortaya çıkıyor. Bu ikisi arasındaki zorunlu bağı görmeyince ahlâk tartışması uzayıp gidiyor.

Somut bir örnek verelim. İnsanların kâr peşinde koşmalarını onları suçlama gerekçesi yaptığınızda ortaya şöyle garip durumlar çıkıyor. Moderatörümüzün de bir iş adamı olduğunu düşünerek ihtiyatlı söylemeye çalışayım. Kârlı olduğunu düşünerek memleketine yatırım yapan bir iş adamı, iş yeri açılış konuşmasında "bu memleketin ekmeğini yiyen kişi olarak, sizin bir kardeşiniz olarak söylüyorum ki, bu açılış sayesinde birçok hemşerimize istihdam yaratılmış, halkımız daha uygun fiyatlarla ürün temin etme imkânına kavuşmuş ve sonunda devletimize daha çok vergi vermiş olacağız." şeklinde bir şeyler söyler ve büyük takdir toplar. Aramızdan kaçımız bu iş adamının bahse konu yatırımı yaparken ana motivasyonunun istihdam yaratmak, halka kaliteli ve ucuz ürün sunmak, devlete daha çok vergi vermek olduğuna ikna oluruz. Aynı iş adamı aynı söz konusu açılış konuşmasında "Burada kârlı bir yatırım fırsatı bulduk, valilik ve belediye de kolaylıklar gösterdi, teşvikler de özendirici oldu, biz de bu yatırımı yaptık." demiş olsa dudak bükeriz.

Benzer şeyi aynı alanda faaliyet yürüten ve rekabet içinde olanların saikleri için de söyleyebiliriz. Zaman zaman dile getirilen ve açılış dersinde Ahmet Tabakoğlu hocam tarafından da dile getirilen "komşum siftah yapmadı, ondan al" ifadesi bir erdemi temsil eder ama standart bir esnaf motivasyonu hiçbir zaman olmadı. Zira rekabetçi ortamı oluşturan ortalama esnaf tutumu "bana gel, sana daha iyisini daha ucuza vereyim." İfadesiyle temsil edilebilir. Rekabetin sonuçlarına bayılıyoruz ama onu ortaya çıkaran güdülere savaş ilan ediyoruz. Sebep-sonuç arasındaki bahsettiğim ikilemi bu şekilde ifade edebilirim.

Üçüncü tartışma alanı, gruplar veya nesiller arası ilişkilerin ayarlanmasında ortaya çıkıyor. Zira "fayda" ve "iyi" aynı zaman diliminde yaşayan gruptan gruba değişebilir, bir grubun

faydasına olan diğer grubun zararına olabilir. Genelde bunu dengelemek, bir orta yol bulmak için ahlâka ihtiyaç duyulduğu söylenir. Benzer durum, aynı grubun farklı nesilleri arasında da geçerlidir. Bir neslin faydasına olan gelecek neslin aleyhine olabilir veya tam tersi de söz konusu olabilir. Bu durumda fayda gruplar arasında veya aynı gruba ait farklı nesiller arasında nasıl dağıtılacak? Bu sorunun cevaplanması sırasında ahlâkî tartışmalar devreye girecektir. Geçmiş kuşaklardan devraldığımız mirasın korunması ve gelecek kuşaklara korunarak ve büyütülerek aktarılması bunu sağlayacak ahlâkî kuralların işletilmesine ihtiyaç hissettirir. Bu durumda da iktisat ve ahlâk münakaşa etmeye başlar.

Dördüncü tartışma alanı, fayda üretme ve üretilen faydayı bölüşmede, insan tutum ve davranışlarını yönlendiren ve zaman zaman da çatışan akıl ve duygunun dengelenmesinde ortaya çıkar. Duygu mu, akıl mı ya da ne kadar duygu ne kadar akıl? Aklın gösterdiği yoldan mı gidelim yoksa duygularımızın gösterdiğinden mi? Niçin? Ahlâk sadece birey için değil, o bireyi de ortaya çıkaran topluluk için de hangisinin peşinden gitmenin iyi olduğunu vazederek, duygu ve akıl ilişkisini düzenlemeyi amaçlar.

Beşinci tartışma alanı vade meselesidir. İktisadın alanını dolduran fayda-maliyet sarmalının hangi vadede geçerli olduğu konuşulduğunda ahlâk destekleyici olarak devreye girer. Kısa vade, orta vade ve uzun vadede fayda-maliyet dağılımı farklılık gösterir. Ahireti de içine aldığınızda vade meselesi tamamen farklı bir veçhe kazanır. Bu açıdan bakınca her şey vade ile ilişkilendirilebilir. İşini düzgün yapmaktan, başkalarına yararlı işler yapmaya kadar her şey uzun vadede kendine yarar sağlama odaklı bir süreç olarak karşımıza çıkarır.

Tüm bu konuları tartışmaya başladığınızda, tartışmaya tarihi, sosyolojiyi, felsefeyi, psikolojiyi de dahil etmek zorundasınız. Çünkü doğru-yanlış, iyi-kötü, faydalı-zararlı ikilemleri eksenindeki tüm tartışmalar, değişik odak noktaları olan insan bilgi birikiminin tüm alanlarından destek almadan sağlıklı biçimde sürdürülemez. Örneğin "fayda" dendiğinde, ilk bakışta kavramın çok açık bir içeriğe sahip olduğu izlenimi verebilir ama ayrıntıya girdiğinizde, durumun hiç de öyle olmadığını görürsünüz. Hangi kültürel ve siyasal ortamda, hangi dönemler için (kısa, orta, uzun, çok uzun) "fayda"dan bahsetmenize bağlı olarak faydanın anlamı değişecektir.

Ahlâk ve iktisat konularını çerçevelendiren bu alanların her birinde söylenecek çok söz var. Burada terminolojik ayrıntılara girmeden bugünün dünyasında ekonominin sembol kavramı olan piyasanın ahlâk ile olan ilişkisine dair birkaç önermeyi -bazı tartışmalı konulara girmeyi göze alarak- ifade etmek isterim.

Ahlâk merkezinden bakacak olursak;

Ahlâk bilgi ve işlem maliyetlerini düşürür, anonim ilişkileri düzene sokar, çatışmaları azaltır, bölüşümü etkinleştirir.

Piyasa merkezli olarak konuya baktığımızda da piyasanın ahlâkı daha geniş kitleleri içine almak anlamında evrenselleştirdiğini söyleyebiliriz.

Ahlâkın işlem maliyetlerin düşürmesi kolay anlaşılabilir; ahlâki ilkelere uygun davranan bireylerin oluşturduğu toplulukta, iş ve işlemlerin yolunda gitmesi için son tahlilde daha az bedel ödenir. Daha az polis, daha az mahkeme, daha az hapishane gerekir. Bu kolay anlaşılabilir bir durum. Ancak piyasanın ahlâkı evrenselleştirmesine kuşkuyla yaklaşılabilir. Burada kastedilen, küçük gruplarda insanların karşılıklı olarak birbirine karşı sorumlu sorumluluklarını yerine getirmede daha istekli davrandıkları görülür. Yüz yüze temas arttıkça bu daha kolay olur. Araya mesafe ve başkaları girdikçe sorumluluk duygusunda azalma görülür. Bireyler genelde aile, yakın komşu veya arkadaşlarına karşı sorumluluklarının aynısını yabancılara karşı duymazlar. İlişki ölçeği büyüdükçe kişilerin kendilerini kurala bağlı hissetme duygularında zayıflama meydana gelir. Soru şu; Piyasa bu duyguyu nasıl artırıyor ve evrenselleştiriyor?

Bunun cevabı gayet basit; ne kadar çok karşılıklı bağımlılık olursa, o kadar çok ahlâki kurallara uyma ihtiyacı oluşur. Küreselleşen dünyada, mal ve hizmetlerin küresel ölçekte hareket etmesi, dünyanın diğer ucunda farklı hayat anlayışı ve felsefesi olan insanları doğrudan veya sanal ortamlarda dolaylı yoldan bir araya getiriyor. Piyasa ilişkiler özünde karşılıklı rızaya dayandığı için karşıdakini memnun etmeden onunla alışveriş yapmanız mümkün olmadığı için piyasa büyüdükçe daha büyük ölçekte karşılıklılık ilişkisi doğuyor. Bu da birbirini yüz yüze ilişkilerle tanıma imkânı olmayan milyonlarca insan arasında, sadece piyasa ilişkileri nedeniyle de olsa, karşılıklılık ilişkisi yüzünden yeni bir ahlâki duruşu zorunlu hale getiriyor. Karşılıklı yükümlülüklerin düşük maliyetle yerine getirilebilmesi, temel ahlâkî ilkelere uygun davranmayı gerektiriyor. Sözünüzde durmazsanız, taahhütlerinizi zamanında yerine getirmezseniz, piyasadan dışlanırsınız. Ayrıca müşteriniz veya tedarikçiniz iyi olursa siz de iyi olursunuz. Rusya'da bir sorun çıktığında, Antalya'lı bir tarım işçisi bundan etkilendiği için konuya duyarlı ve "kaygılı" hale geliyor. Aynı şekilde bir üretici ürünlerini dünyanın dört bir yanında yaşayan insanların kullandığı kişilere karşı daha sorumlu hale gelir. Tüm bunlar küreselleşen dünyanın temel ahlâk kurallarının daha geniş kitlere ve coğrafyalara yayılmasına yol açıyor. Dünyada yaşayan tüm topluluklar küresel piyasalar yoluyla, küreselleşme ölçüsünde başkalarına karşı sorumlu olma ve ona göre davranma yönünde bir tutuma doğru evriliyor. Bunu, piyasa ilişkilerinin yaygınlaşmasının ahlâkı evrenselleştirmesi olarak niteleyebiliriz.

Sonuç olarak, ahlâk işlem maliyetlerini düşürür, piyasa da ahlâkı evrenselleştirirse bu ikisini uzlaştıran akademik yaklaşımlar daha çok ilgi görür diyebiliriz. Hepinize saygılar sunarım.

Tüketim Toplumlarında Ahlâk Tasavvuru ve İslâm

İsmail Demirezen
Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Günümüz toplumları birçok şekilde tanımlansa da, dünya çapında yaygınlık göstermesi bakımından en önemli tanımlamalardan birisi tüketim toplumu isimlendirmesidir. 1970'lerde Jean Baudrillard (1929-2007), George Ritzer (1940-) gibi bazı Batılı akademisyenler Batı toplumlarının tüketim toplumları olmaya başladıklarını ifade ettiler. Soğuk savaşın bitimiyle birlikte sadece Batı bloğu değil tüm dünya küreselleşmenin de etkileriyle tüketim toplumu olma yolunda önemli mesafeler kat etmiştir.

1980'lerde başlayan liberalleşme politikalarının bir sonucu olarak Türkiye hem daha güçlü bir şekilde dünya kapitalist sistemiyle bütünleşmiş hem de Türkiye'de tüketim toplumunun oluşması için gerekli olan ekonomik alt yapı ortaya çıkmıştır. 24 Ocak 1980 kararları Türk toplumunun tüketim toplumuna dönüşmesindeki en önemli dönüm noktalarından birisini oluşturmaktadır. Bu kararlar ile ithal ikameci ekonomik sistem yerini liberal ekonomik sisteme bırakmıştır.

Söz konusu kararlar sadece ekonomi alanında değil aynı zamanda toplumsal hayatta da önemli değişikliklerin tetikleyicisi olmuştur. Bir yanda hem ithalatta hem de ihracatta önemli yükselişler görülürken diğer yanda toplumsal orta sınıf daha da belirginleşmeye başlamış ve orta sınıfın alım gücü artmıştır. 1980 yılında yaklaşık 8 milyon dolar olan ithalat 1990 yılında 22 milyon doları aşarken, 1980 yılında 3 milyon dolar olan ihracat ise 1990 yılında 13 milyon dolara ulaşmıştır. İthalattaki vergilerin azaltılması ekonomik büyümeyle birlikte özellikle orta sınıfın alım gücünün artmasına sebep olmuştur. Lüks tüketim metalarının hem daha çok bulunabilir hale gelmesi hem de göreceli olarak orta sınıf tarafından alınabilir olması metaların kültürleşebilmesi için gerekli olan ekonomik alt yapının oluşmasının sağlamıştır.[1]

İkinci önemli dönüm noktası kuşkusuz özel tv ve radyoların yayın yapmaya başladıkları 1990'lı yıllardır. 1994'de bu yayınlara izin veren yasal düzenlemenin yapılmasıyla beraber tüketim toplumsal yapısının oluşmasını sağlayan kültür endüstrisi Türkiye'de oluşmaya ve derinleşmeye başlamıştır. Kültür endüstrisi hem kültürel ürünlerin metalaşmasını

1 Tüketim toplumunun özelliklerinin anlatıldığı bir sonraki bölümde metaların kültürleşmesinden ne kastedildiği açıklanacaktır.

sağlamakta hem de reklamlar aracılığıyla metaların kültürleşmesine katkı sunmaktadır. Adorno'nun iddia ettiği gibi insanlar kültür endüstrisinin öznesi değil nesnesi durumundadır. Kültür endüstrisinin temel amacı daha fazla kârdır. Önceleri kültürel ürünler dolaylı olarak metalaştırılırken kültür endüstrisi ile birlikte üretilme amacı kâr elde etmek ve metalaşma olmaktadır (Adorno, 1991, s. 99).

Özel tv ve radyolar hangi amaçla kurulurlarsa kurulsunlar, Marshall Mcluhan'ın da iddia ettiği gibi aracın kendisi mesaj olma özelliği taşımaktadır. Kültür endüstrisinin bir parçası olarak özel tv ve radyolar hem kültürel değerlerin metalaşmasına hem de tüketim kültürünün oluşmasına katkı sağlayarak ahlâk tasavvurunda önemli dönüşümlere sebep olmaktadır. Postman televizyon bağlamında bu değişiklikleri şöyle ifade etmektedir:

Televizyon, eğlenceyi her türlü tecrübe temsilinin doğal biçimi olarak bize sunmaktadır. Sorun televizyonun eğlenceli programları sunması değil, her türlü konunun birer eğlence malzemesi haline getirilmesidir. Çünkü eğlence televizyondaki tüm söylemlerin meta ideolojisidir. Neyin sunulduğu veya hangi bakış açısının gösterildiğinin hiçbir önemi yoktur. Önemli olan televizyondaki her şeyin bizi eğlendirmek ve haz vermek için sunulduğudur. Bundan dolayı günlük trajedi ve dramların gösterildiği haberlerin sonunda spiker rahatlıkla yarın görüşmek üzere diyebilmektedir. (Postman, 2005, s. 87)

Özellikle özel televizyon ve radyolar hem reklam aracılığıyla hem de yayın programları çerçevesinde tüketim kodlarını ve değerlerini bireylere ulaştırarak ahlâk tasavvurunun dönüşümünde önemli etkiler oluşturmaktadırlar. Türkiye'de de söz konusu medya aygıtları narsisizmi, gösterişi, lüksü ve tüketim üzerinden bir var oluş algısının yaygınlaşmasını sağlayarak yeni bir ahlâk tasavvurunun temellerini atmakta ve tevazu, sadelik, dayanışma gibi İslâmî ahlâk tasavvurunun temel unsurlarının zedelenmesine sebep olmaktadırlar.

Toplumsal yapının değişimi beraberinde doğal olarak kültürel değişimi de getirmektedir. Tüketim toplumsal yapısı tüketim kültürünün oluşmasını sağlamaktadır. Tüketim toplumunda, tüketim kültürüyle sosyalleşen bireylerin hem tüketim davranışlarında hem de genel anlamda ahlâki davranışlarında bir değişim olması kaçınılmazdır.

Bize göre ahlâki davranış, ahlâki kurallardan belki de daha fazla ahlâk tasavvuru tarafından belirlenmektedir (Demirezen, 2013). İnsanoğlunun ufku ve tasavvur yetisi gündelik hayatındaki basit kararlarından tutun da en soyut akıl yürütmelerine kadar etkilidir. Hans-George Gadamer anlamayı ufukların birleşimi olarak tarif ederken bir yandan anlamanın ontolojik olduğuna vurgu yapıyordu diğer yandan ise insan ufkunun anlamada ne kadar önemli roller üstlendiğine dikkat çekiyordu (Gadamer, 1998). Mark Johnson da aynı şekilde tasavvurun ahlâki davranışın oluşumun da çok önemli olduğunu ifade ediyordu (Johnson, 1993). Hatta Johnson'a göre, "ahlâk anlayışı büyük ölçüde tasavvur şemaları, mecazlar ve hikâyeler gibi tasavvur yapılarına dayanmaktadır" (Demirezen, 2013, 32). Günümüzde tasavvur yapılarını oluşturan hikâyelerde bir çeşitlilik ortaya çıkmaktadır. Hikâye ve masalların yanına sinema, film, çizgi film ve reklamlar da eklemlenmiştir. Medyanın hâkim olduğu tüketim toplumla-

rında kişilerin bebeklikten itibaren maruz kaldıkları hikâyeler genellikle tüketim kodlarını taşıyan ve bu kodları dayatan hikâyelerden oluşmaktadır. Kişileri sürekli tüketmeye teşvik eden, varlığı tüketmeye indirgeyen reklamlar veya filmler tüketim toplumlarında ahlâk tasavvurlarının oluşumlarında en önemli faktörlerdendir. Tevazuyu, sadeliği, dayanışmayı, kulluğu, takvayı içeren hikâye etme türlerinin kişilerin hayatlarında daha az yer alması söz konusu değişimde önemli bir etkendir. Dolayısıyla davranışlardaki değişim tüketim toplumsal yapısı ve kültürünün özellikle medya aracılığıyla ürettiği tasavvurdaki değişimin kaçınılmaz bir sonucu olmaktadır.

Günümüz toplumları tüketim toplumu olmaları ve kişilerin tüketim kültürü ile sosyalleşmeleri tüketim tasavvurunun sadece tüketim davranışıyla sınırlı bir tasavvur olmasını imkânsız kılmaktadır çünkü söz konusu toplumsal yapı ve kültür bireyin var oluş bilincinden tutun da gündelik davranışlarına kadar etki eden bir tasavvur üretme yetkinliğine ulaşmaktadır. Tüketim toplumlarında kişi bir malı satın alırken, günlük bir ihtiyacını karşılamanın çok ötesinde bir davranış ortaya koymaktadır. Dolayısıyla tüketim ahlâk tasavvuru, tüketim toplumlarında genel ahlâk tasavvurunun oluşumunda belki de en önemli faktörlerden biri haline gelmiştir. İşte biz de bu toplumsal yapı ve kültür sonucunda ortaya çıkan ahlâk tasavvurunu analiz etmeye ve mümkün olduğunca İslâm ahlâk tasavvuruyla karşılaştırmaya çalışacağız. Söz konusu analizi ve karşılaştırmayı yapabilmek için ilk olarak tüketim toplumunun ve kültürünün özellikleri ele alınacaktır. Bu özelliklerin iyi ortaya konulması söz konusu toplumsal yapı ve kültürün ahlâk tasavvuru üzerindeki etkilerini anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Tüketim Toplumu

Tüketmek insanoğlunun hayatını devam ettirebilmesi için yapmak zorunda olduğu bir eylem biçimidir. Varlığını devam ettirebilmek için tüketmek zorundadır. Dolayısıyla tüketim yeni bir eylem biçimi değildir. O zaman günümüz toplumları neden "Tüketim Toplumu" olarak nitelenmektedir? Geçmiş toplumlar bu şekilde nitelenmezken neden çağdaş toplumlar böyle tarif edilebilmektedir? Günümüz toplumlarında tüketim nasıl bir rol oynuyor ki bu toplumların tanımlanmasında vazgeçilmez bir unsur teşkil etmektedir? Bu soruların cevabını tüketimin günümüz toplumlarında oynadığı rollerde bulabiliriz. Zygmunt Bauman'ın ifade ettiği gibi, neredeyse hiçbir şey tamamen özgün değildir. Her şeyin geçmişten gelen bir bağlantısı bulunmaktadır. Geçmişin izlerinin bir şekilde olmadığı özgün bir olguyla karşılaşmak neredeyse imkânsızdır. Bir olgunun özgün olması söz konusu olgunun çeşitli öğelerle girdiği konfigürasyon sonucunda farklılaşmasından kaynaklanmaktadır (2007, 27). Tüketim de geçmişten gelmesine rağmen günümüz de farklı öğelerle girdiği etkileşimler sonucunda günümüz toplumların en temel özelliği haline gelmiştir.

Tüketim toplumu kavramsallaştırmamız Max Weber'in ideal tip kavramı çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Gerçek hayatta birçok öğelerle karışık bir şekilde bulunmasına rağmen bir veya birkaç öğesi ön planda tutularak diğer öğelerin ayrıştırılmasıyla ulaşılan modele Weber ideal tip demektedir (Ritzer, 2000,115). İdeal tip sosyal bilimcilerin toplumsal olguları incelemek

için kullandıkları bir araçtır. İdeal tip tamamen hayal ürünü veya sosyal bilimcinin bir fantezisi de değildir. Sosyal bilimci ideal tipi oluştururken gerçek hayattaki bir olguyu soyutlaştırır. Bu soyutlamayı yaparken de bu olgunun bazı yönlerine daha fazla vurgu yapar. Bu soyutlamadaki amaç gerçek hayatın analitik bir şekilde çözümlenmesidir. Dolayısıyla, ideal tipler birer analitik araçtır (Ritzer, 2000, 115).

Weber'in bu yöntemi bize günümüz toplumlarını anlamak için bir imkân sunmaktadır. Biz de tüketim toplumu kavramsallaştırmasını bir ideal tip olarak kabul edebiliriz. Tabii ki realitede saf bir tüketim toplumu bulmak çok zordur. Fakat saflaştırdığımız bu kavramsallaştırmayla günümüz toplumlarını anlayabilir ve açıklayabiliriz. Bauman'ın da ifade ettiği gibi, tüketim toplumunu, diğer toplumlardan ayıran en önemli özelliklerinden birisi bu toplumda insanoğlunun en tabii aktivitesi olan tüketimin toplumu yönlendiren ve belirleyen bir güce dönüşmesidir. Bu güç toplumun kendini yeniden üretmesini, sosyalleşmeyi, sosyal dayanışmayı, toplumsal tabakalaşmayı, bireylerin kimlik inşasını ve hayat stillerinin oluşumunu belirlemekte ve şekillendirmektedir (Bauman, 2007, 28). Sanayi toplumlarında üretim nasıl o toplumu belirliyor ve şekillendiriyorsa aynı şekilde tüketim toplumlarında da tüketim toplumsal yapıyı belirlemektedir.

Geleneksel toplumlarda ibadethaneler nasıl şehir merkezlerinde yer alıyorlarsa, tüketim toplumlarında da alış veriş merkezleri (AVM) şehir merkezlerinde yer almaktadır. AVM'lerin şehir merkezlerinde yer almaları tesadüfen gerçekleşen bir durum değildir. Söz konusu konum simgesel olarak günümüz toplumlarında tüketimin oynadığı rolün merkezliğini göstermesi açısından önemlidir. AVM'ler sadece tüketimin gerçekleştiği mekânlar olma özelliklerinin ötesine geçerek sosyalleşme, eğlence ve boş vakit geçirme mekânları haline dönüşmeye başlamışlardır.

Tüketim toplumunun temel özelliklerini üç temel boyutta ele alabiliriz: (i) Kültürün metalaşması, (ii) metaların kültürleşmesi ve (iii) ihtiyaçların oluşturulması.

A. Kültürün Metalaşması

Metalaşmadan kastımız daha önce meta olarak değerlendirilmeyen, bir market değeri bulunmayan birçok kültürel ürününün ve değerin değiş-tokuş değeri kazanmaya başlamasıdır. Tüketim toplumlarında piyasanın dışında yer alan ve değiş-tokuş değeri bulunmayan birçok kültürel ürün ve değer piyasaya dâhil olarak market değeri kazanmaktadır. Marx'ın doğru tespitiyle, kapitalizm katı olan şeyleri buharlaştırmakta, kutsal olanları ise profanlaştırmaktadır (Marx ve Engels, 2007, s.12).

Frankfurt ekolünün de ifade ettiği gibi kültürel değerlerin metalaşma sürecini doğuran ve hızlandıran kültür endüstrisi günümüz toplumlarında yaygınlaşmaktadır. Adorno'ya göre, kültür endüstrisinin pratiği kar amacını kültürel formlara dönüştürebilme yetisidir. Bu kültürel formlar, yaratıcıları için kar getiren metalar halinde piyasaya çıktıkları andan itibaren kar amaçlı olarak var olmuşlardır (1991, s. 99).

Kültür endüstrisi ile tüketim toplumunda insanoğlunun kendini gerçekleştirmesini sağlaması gereken kültürel ürünler kar amaçlı olarak üretilerek metalaşmakta ve standartlaşmaktadır. Standartlaşma da insanlar arasındaki kültürel farklılıkları yok ederek kültürel zenginliği yok etmektedir.

B. Metaların Kültürleşmesi

Tüketim toplumlarında ironik bir şekilde bir taraftan kültürel değerler metalaşma temayülü gösterirken diğer taraftan metalar kültürleşmektedirler. Metalar kullanım değeri ve market değerlerine ek olarak kültürel değerler kazanmaları neticesinde kültürleşme sürecine dâhil olmaktadırlar. Özellikle Baudrillard'ın işaret değerleri kavramsallaştırması metaların kültürleşmesine örnek olarak verilebilir (Baudrillard, 1970 (1998)). Fakat biz burada daha geniş bir perspektifle metaların değişik anlamlar kazanarak kullanım ve market değerinden sıyrılmasını kastetmekteyiz. Günümüz toplumlarında çok az meta kullanım değeri çerçevesinde satın alınıp tüketilmektedir. Özellikle meta fetişizmi, reklamların etkisi ve oluşturulmuş ihtiyaçlar metaların farklı anlamlar ve değerler kazanmalarını sağlamaktadır. Bireyler de bu farklı anlamlar çerçevesinde metaları tüketme eğilimi göstermektedirler.

Metaların kültürel değerler kazanmasına en güzel örnek işaret değerleridir. Metalar sosyal statü göstergeleri haline gelerek işaret değerleri kazanmaktadırlar. Tüketim toplumunda, işaret değerleri çoğu zaman kullanım değerlerinin de önüne geçerek metaların asıl değerlerini oluşturmaktadırlar. Ne metaların sosyal statü göstergeleri haline gelmeleri ne de insanların işaret değerleri üzerinden gösteriş yapmaları ve tüketmeleri yeni bir olaydır. Yeni olan durum ise metaların sosyal statü göstergeleri haline gelmelerinin sadece zengin gruplar için geçerli bir durum olmaktan çıkarak toplumun tümüne yayılarak toplumdaki tüm bireyler için sosyal gerçekliğe dönüşmesidir. Thorstein Veblen üst sınıfın gösteriş yapmak amacıyla tüketim yapmasını Aylak Sınıf Teorisi(2007) adlı eserinde yetkin bir şekilde göstermiş bulunmaktadır. Geçmiş toplumlarda sadece üst sınıfın kendini farklılaştırmak için kullandığı metalar günümüz toplumlarında bütün sınıflar için geçerli olmaya başlamıştır. Günümüz toplumlarında, farklılaştırma koduyla ayrışan hiyerarşik bir metalar sistemi oluşmuş ve bu metalar sistemi toplumsal hayatı belirler hale gelmiştir. Baudrillard'in ifadeleriyle, kelimeler nasıl dil sistemindeki konumuna göre anlam kazanıyorsa, işaret değerleri de saygınlık ve statü sistemindeki konumlarına göre anlam kazanmaktadırlar(1970).

C. İhtiyaçların Oluşturulması

Kapitalist ekonomik sistemde, metaların üretilme sebebinin tüketicilerin ihtiyaçlarından mı yoksa üretim aracına sahip olanların daha fazla kar elde etme isteğinden mi kaynaklandığı tartışmalı konulardan birisidir. Medyanın çok geliştiği ve derinleştiği hatta Baudrillard'ın ifadesiyle hiper-gerçekliklerin oluştuğu tüketim toplumlarında tüketicilerin piyasayı belirlemesi daha da zorlaşmaktadır. Piyasada ki hâkimiyetin medya ve reklam sektörüne de sa-

hip olan üreticilerin eline geçtiği, günümüzde daha fazla dile getirilmektedir. John Kenneth Galbraith da tüketicinin piyasa hâkimiyetinin bir mit olduğunu ifade etmektedir. Galbraith'e göre, tüketimdeki en önemli etken tüketicinin tercihi değil, tüketicinin isteklerinin üretici tarafından manipülasyonudur:

Ekonomide, ekonomik hayatın bağımsız tüketiciler tarafından yönlendirildiği inancından daha önemli başka bir inanç bulunmamaktadır. Ne üretileceğini ve değişen teknolojiyi tüketicinin tercihi belirler; hatta belirli oranda teknolojik yenilikler tüketicinin ihtiyacına bir cevap olarak isteklerini tatmin etmek için ortaya çıkar. Ben iddia etmekteyim ki üretimdeki belirleyici faktör gerçekte tüketicinin tercihi değil önemli bir şekilde tüketicinin manipülasyonudur. Satış tasarımları ve yeniliklerin hepsi tüketicinin dikkatini çekmek ve tüketiciyi elde etmek için kullanılmaktadır (Galbraith, 2001, s. 31).

Tüketicilerin bu metalara yönelik ilgilerinin uyandırılmaları ve daha da önemlisi bu metaları tüketmeleri gerektiğine inandırılmaları medya ve reklamlar aracılığıyla yapılmaktadır. Reklamlarda birçok taktik ve teknik kullanılarak söz konusu metaların ihtiyaç olduğu hissi uyandırılmaktadır. Tüketim toplumlarında metalar temsil ettikleri imajlar çerçevesinde tüketilmektedir. Bu imajlar da reklamlar ve medya tarafından üretilmektedir. Metaların genelde temsil etme iddialarında bulundukları imajlar başarı ya da mutluluktur. Tüketilen meta ile mutlu olunacağı inancı ya da tüketilen metanın başarının göstergesi olduğu inancı tüketim toplumlarında metalara yönelik ihtiyacın temelini oluşturmaktadır. Reklamlar metaları başarı ve mutluluk sembolleriyle bezeyerek başarının ve mutluluğun ölçüsü olarak söz konusu mala sahip olma kıstasını getirmektedir (Leiss, Kline, Jhally, 1997, s. 248-251).

Jackson Lears'e göre, reklamlar tüketim toplumlarında mutlu bir hayatın nasıl olması gerektiğine yönelik bir bakış açısı kazandırmaktadır. Reklamlar dünyada var olmanın bir şeklinin propagandasını yapmakta ve meşrulaştırmaktadır (Lears, 1997, s. 251). "Bu var olma şekli metaların tüketimi üzerinden mutluluk ve başarı elde edileceğini iddia eden hedonistik bir var olmadır. Reklamlar aracılığıyla tüketim toplumlarında söz konusu hedonistik var oluş insanların bilinçaltına işlenmekte ve insanlar bu şekilde var olabilmek için hayatlarını bu amaca adamaktadır" (Demirezen, 2015, s. 52).

Tüketim Toplumlarında Ahlâk Tasavvuru

Tüketim toplumlarında var olma tüketime indirgenmekte ve tükettiğin kadar varsın ilkesi hâkim olmaktadır. Tüketim toplumlarında hiyerarşik bir metalar sistemi medya aracılığıyla kurgulandığı için üstünlük de söz konusu metalar sistemindeki bir üst metayı tüketime indirgenmektedir. Söz konusu metalar sistemi Baudrillard'ın ifade ettiği işaret değerleri çerçevesinde bir metanın diğer metalardan farklılığı esas alınarak oluşmaktadır. Tüketim saygınlık ve statü göstergesi haline gelerek toplumsal bir baskıya dönüşmektedir. Var olmanın tüketime indirgendiği toplumlarda insanoğlu kendine yabancılaşmaktadır. İnsanlar kendilerini metalara sahip olup olmama çerçevesinde değerli veya değersiz olarak hissetmektedirler. Bu du-

rum kişinin kendine yabancılaşmasını sağlamakta ve metalara aparat haline getirmektedir. Söz konusu durum aynı zamanda kişilerin diğer insanlara da yabancılaşmasına yol açmaktadır. Metalar sistemi çerçevesinde metaların işaret değerleri aracılığıyla diğer insanlarla kurulan iletişim ve etkileşim doğal olarak insanların hemcinslerine yabancılaşmasına katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda kurulan ilişki insani bir ilişkiden daha çok metaların ön planda olduğu bir ilişkidir.

İslâm ise var olmayı kulluğa bağlamakta, üstünlüğü ise takvaya indirgemektedir. İslâm'a göre insanoğlunun var olma amacı Allah'a kulluk olmalıdır. "Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım" (Zariyat, 51/56). "Hükümranlık elinde olan Allah, yücedir. O her şeye hakkıyla gücü yetendir. O, hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır. O, mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır" (Mülk,67/1-2). İnsanlar arasında üstünlük de Allah karşı sergilenen takva ile ölçülmektedir. "Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizle tanışmanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır" (Hucurat, 49/13). Dolayısıyla İslâm'ın ortaya koyduğu var olma bilinci ve üstünlük değerlendirmesi tüketim toplumlarındaki tüketime dayanan var olma algısı ve üstünlük fikriyle uyumlu değildir. İslâm'a göre tüketim bir var olma amacı olarak değil, kulluk yapmaya imkân sağlayan bir araç olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu olan bu araç belli sınırlamalar içinde gerçekleştirilmelidir. İslâm'a göre tüketimin helal olması gereklidir.

İslâm'ın tüketimle ilgili en önemli kuralı tüketilen malın helal olmasıdır. Kur'an'a göre yeryüzünde olan her şeyi Allah insanlar için yaratmıştır. "Yerde olanların hepsini sizin için yaratan O'dur…" (Bakara, 2/29). Fakat bazı metalar haram kılınırken bazıları temiz ve helal kılınmıştır. İnsanoğlunun yapması gereken de temiz ve helal olanları tüketmektir. "Ey İman edenler! Eğer siz ancak Allah'a kulluk ediyorsanız, size verdiğimiz rızıkların iyi ve temizlerinden yiyin ve Allah'a şükredin" (Bakara, 2/172). Ayrıca, İslâm'a göre söz konusu malların kazanılmasının da helal yoldan olması gereklidir. Dolayısıyla İslâm helal yoldan kazanılan helal ve temiz malların tüketimine izin vermektedir.

Geçmişte de var olan tüketim toplumlarında ise yaygınlaşma emareleri göstererek toplumsal bir hastalığa dönüşen tüketim biçimlerinden birisi de kuşkusuz gösterişçi tüketimdir. İhtiyaç giderme amacıyla değil de diğer insanlara karşı gösteriş yapmak ve üstünlük taslamak için yapılan tüketime gösterişçi tüketim ismini veriyoruz. Gösterişçi tüketimde, insanoğlunun kendini farklı kılma isteğinin yanlış bir yola everilmesinin etkileri ve en büyük günahlardan kibrin izleri bulunmaktadır. Özellikle sosyal medya kullanımının yaygınlaşmasıyla, gösterişçi tüketim daha da toplumsal olarak yaygınlık kazanmıştır. Metaya sahip olmaktan daha ziyade metanın tüketiminin gösterilmesi daha önemli hale gelmiştir. Sosyal medya da buna önemli bir imkân sağlamıştır.

İslâm gösterişin her türüne karşı çıktığı gibi tüketimin gösteriş amacıyla yapılmasına da karşı çıkar: "Bunlar mallarını insanlara gösteriş için harcayan, Allah'a ve ahiret gününe inanmayan

kimselerdir. Şeytan kimin arkadaşı olursa, o ne kötü arkadaştır" (Nisa, 4/38). Peygamber Efendimizin (s.a.) kibirlenerek yapılan tüketimin Allah rızasına aykırı olduğunu ifade eden aşağıdaki hadisi bu anlamda önemlidir. İbni Ömer radiyallahu anhümâ'dan rivayet edildiğine göre, Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: "Allah Teâlâ kibirlenip büyüklük taslayarak elbisesinin eteğini yerde sürüyen kimsenin kıyamet gününde yüzüne bakmaz." Bunun üzerine Ebû Bekir:

– Yâ Resûlallah! Dikkat etmediğimde benim de elbisemin eteği yerde sürünüyor, dedi. Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem:

– "Şüphesiz sen bunu büyüklük taslamak için yapmıyorsun" buyurdular. (Buhârî, Libâs 2, Fezâilü's-sahâbe 5; Müslim, Libâs 43-44). Gösterişçi tüketim üzerine önemli bir çalışması olan Thorstein Veblen (1857-1929)'in de ifade ettiği gibi bu çeşit tüketimin dayandığı en önemli noktalardan birisi zaman ve mal israfıdır. Veblen'e göre israf gösterişçi tüketime içkindir (Veblen, 2007). İslâm ise israfa şiddetli bir şekilde karşı çıkmaktadır.

Haddi aşmak anlamına gelen seref kökünden türetilen israf kelimesi diğer anlamlarının yanında malın gayri meşru hedefler için saçıp savurulması anlamına da gelmektedir (Kallek. DİA, 178-180). Kelime anlamı açık olmasına rağmen, israfın sabit ve sınırları net bir şekilde çizilmiş bir tanımı yapılamamaktadır. Çünkü israf zamana, mekâna, kültüre ve bireyin bulunduğu sosyal sınıf ve alışkanlıklarına göre farklılıklar arz etmektedir. Kişilerin yaşadıkları zaman, mekân ve toplumsal sınıfları çerçevesinde habitusları (yatkınlıkları) oluşmaktadır. Pierre Bourdieu'nun (1930-2002) ifade ettiği gibi söz konusu habitus bireyin sosyal konumuyla bağlantılıdır ve kişinin beğenilerini oluşturur (Bourdieu, 1980). Tüketim de kuşkusuz söz konusu beğeniler tarafından belirlenmektedir. Zaman, mekân veya toplumsal sınıf bakımından farklı bireylerden aynı tüketim davranışlarını beklemek onların beğenileriyle tezat bir durum oluşturacaktır.

İslâm hukukunda maslahat ile ihtiyacın çok yakın ilişkili olduğu hatta aynı şeyler olduğu ifade edilmektedir (Yaren, 2010, 96). Maslahat ise İslâm hükümleri çerçevesinde kişinin hem dünyada hem de ahirette mutluluğunu sağlayacak ihtiyaçlarının temin edilmesi olarak tarif edilmektedir. İslâm Hukukçuları da bu anlamda ihtiyaçları zaruriyyat, haciyyat ve tahsiniyyat (kemaliyyat) olarak üçe ayırmaktadır. Bunların ötesinde yapılan tüketimi lüks tüketim olarak israf saymakla beraber bunlar arasında keskin sınırlar çizmekten kaçınmışlardır (Kallek, DİA, 178-180**).** İnsanca bir hayat için mutlaka gerekli olan şeyler zarûrîyyat, kişinin ciddi anlamda meşakkatsiz ve sıkıntısız bir şeklide varlığını koruyabilmesini ve devam ettirebilmesini sağlayan şeyler haciyyat, daha iyi koşullarda hayatın devamı için gerek duyulanlar ise tahsiniyyat olarak değerlendirilmektedir (Yaran, 2010, 96).

İslâm her şeyde olduğu gibi tüketimde de mutedil olmayı olmayı emretmektedir. İslâm'da israf olumsuz karşılandığı gibi cimrilik de olumsuz olarak değerlendirilmektedir. Kur'an-ı Kerim açık bir şekilde hem cimriliği hem de israfı kötü karşılamaktadır: "Eli sıkı olma, büsbütün eli açık da olma, sonra kınanır ve çaresiz kalırsın" (İsra, 17/29); "Onlar, harcadıkları zaman,

ne israf ne de cimrilik edenlerdir. Onların harcamaları bu ikisi arası dengeli bir harcamadır". (Furkan, 25/67). İslâm'a göre, bireyler biyolojik, sosyal ve psikolojik ihtiyaçlarını karşılamak için zamana, mekâna ve toplumsal sınıflarına göre, gösterişe kaçmadan üstünlük taslama amacı gütmeden gerekli tüketimi yapabilir.

Tüketim toplumlarında mallar veya metalar sahipleri tarafından istedikleri gibi tüketilecek bir şey olarak değerlendirilir. Tüketim toplumunda sosyalleşen bireylerin ahlâk tasavvuruna göre mala sahip olmak onun üzerinde sınırsız bir kullanım hakkına da sahip olmak anlamına gelir. Kişi isterse söz konusu malı faydasız ve amaçsız bir şekilde tüketebilir. İslâm'a göre ise yiyeceklerimiz, içeceklerimiz, giyeceklerimiz ve her türlü tükettiğimiz mal birer nimet ve rızık olma niteliği taşımaktadır. Onlar hayır yolunda ve ihtiyaçlar çerçevesinde tüketilebilecek Allah'ın kullarına verdiği nimetlerdir. Nimetler hem birer emanet olarak değerlendirilir hem de şükredilmesi gereken birer ihsan olarak kabul edilir. "Ey insanlar! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Allah'tan başka size göklerden ve yerden rızık veren bir yaratıcı var mı? O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O halde nasıl oluyor da haktan döndürülüyorsunuz?" (Fâtır 35/3). "Ey Rabbim! Beni; bana ve ana-babama verdiğin nimetlere şükretmeye ve râzı olacağın sâlih ameller işlemeye sevk et ve beni rahmetinle sâlih kulların arasına kat" (Neml 27/19). İslâm'a göre insanoğlu verilen nimetleri hatırlaması ve verene karşı şükretmesi gereklidir.

Nimetlere şükrün bir ifadesi de infaktır. "Allah'ın hoşnutluğunu elde etme amacıyla kişinin kendi servetinden harcama yapması, muhtaçlara ayni ve nakdi yardımda bulunması"(Çağrıcı, DİA, 289-290) anlamına gelen infak, zengin olan Müslümanların yapması gereken bir tüketimdir. "Onlar gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar" (Bakara, 2/1-2). "Ey iman edenler! Hiçbir alış verişin, hiçbir dostluğun ve hiçbir şefaatin olmadığı kıyamet günü gelmeden önce, size rızık olarak verdiklerimizden Allah yolunda harcayın. İnkâr edenler ise zalimlerin ta kendileridir" (Bakara, 2/254). İsraftan ve gösterişçi tüketimden kaçınan kişinin kendisine Allah tarafından lütfedilen bol malı yine Allah yolunda harcaması hem söz konusu malların birer emanet olduğunu idrak etmesini hem de söz konusu nimetlerin şükrünü yerine getirmesini sağlamaktadır.

Sonuç

Kapitalist dünya siteminin bir sonucu olarak ortaya çıkan tüketim toplumları ve tüketim kültürü kuşkusuz insanoğlunun davranış kalıplarında önemli değişimlere sebep olmaktadır. Bu değişimin en önemli sebeplerinden birisi tüketim toplumlarının insanoğlunun ahlâk tasavvurunda yaptığı etkilerdir. Biz de bu makalede söz konusu etkilerin izlerini ortaya koymaya çalıştık. Söz konusu izlerin hem daha fazla belirgin hale gelebilmesi için hem de İslâmî ahlâk tasavvurunun daha iyi anlaşılabilmesi için İslâm'ın tüketim ahlâkına bakış açısını karşılaştırmalı bir şekilde ortaya koymaya çalıştık.

İlk olarak, tüketim toplumunun insanoğlunun ahlâk tasavvuru üzerindeki etkilerinin daha iyi kavranabilmesi için tüketim toplumlarının özelliklerini tanımlamaya çalıştık.

Özellikle metaların kültürleşmesi çerçevesinde metaların kültürel değerler kazanarak birer metalar sistemi oluşturması önemli bir unsur olarak ön plana çıktı. Bu toplumlarda işaret ve gösterge değerleri kazanan metalar bir sistem dahilinde insanoğlunun var oluş algısını dolayısıyla ahlâk tasavvurunu etkilediğini ortaya koymaya çalıştık. Söz konusu var oluş algısı ne kadar tüketiyorsan o kadar varsın ve ne kadar üst bir metayı tüketiyorsan o kadar üstünsün algısıdır. İslâm'ın ise tüketimin ve kazancın helal olması şartıyla tüketimi sadece kulluk yapılabilmesi için hayırlı işlerde ve ihtiyaçlar çerçevesinde yapılan bir davranış olarak kabul ettiğini belirttik. İslâm'a göre var oluş Allah'a kulluk içindir ve üstünlük takvadadır.

Tüketim toplumunda gösterişçi tüketim ve bu tüketimin olmazsa olmazı israf teşvik edilirken İslâm ise hem gösterişçi tüketimi şiddetli bir şekilde eleştirmekte hem de israfa karşı çıkmaktadır. Çünkü İslâma göre tüm metalar birer nimettir ve emanettir. Söz konusu nimetler israf edilmek için veya gösteriş yapılması için emanet verilmemiştir. Tam tersine hayır yolunda harcanması, olmayan kimselerle paylaşılması için verilmişlerdir.

İslâmîn ortaya koyduğu tüketim kaideleri ve tavsiyeleri tüketim toplumlarında hem kendine ve hem de hemcinsine yabancılaşan ve metalara birer aparat haline gelen insanoğlu için birer kurtuluş reçetesidir. Söz konusu kaide ve tavsiyeler hem genel ahlâk tasavvurundaki yozlaşmaları engelleyecek hem de daha adil ve insanca bir yaşamın temellerini atacak mahiyettedir.

Kaynakça

Adorno, Theodor W. (1991). *The Culture Industry: Selected Essays on Mass Culture*. London ve New York: Routledge.

Baudrillard, J. (1988). *The Consumer Society*, London: Sage Pubication.

Bauman, Z. (2007). *Consuming Life*. Cambridge: Polity

Bourdieu P. (1980). *The Logic of Practice*, Stanford: Stanford University Press.

Cengiz Kallek, "İsraf", *DİA*, 178-180.

Çağrıcı, Mustafa. "İnfak", *DİA*, 289-290.

Demirezen, İ. (2015). *Tüketim Toplumu ve Din*. İstanbul: Dem Yayınları.

Demirezen, . (2013). "Küreselleşen Dünyada Ahlâk Tasavvuru." *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* c. 12, sayı: 23, ss. 31-41.

El-Mu'cemü'l-Vasit, "istahlâk" md.

Gadamer, Hans-George. (1998). *Truth and Method.* Trans. Joel Weins Heimer and Donald G. Marshall. Newyork: Continuum.

Galbraith, John Kenneth. (1998). *The Affluent Society*. New York: Houghton Mifflen Company.

Gencer, B. (2010). "Aşkınlıktan Yüceliğe Tüketim", İçinde *Tüketim Ve Değerler*, Ed. Recep Şentürk, İstanbul.

Johnson, Mark. (1993). *Moral Imagination*. Chicago ve London: The University of Chicago Press.

Lears, Jackson. (1997). "Introduction to Fables of Abundance." İç. *The Consumer Society*. Ed.Neva R. Goodwin, Frank Ackerman ve David Kiron. Washington D.C.:Island Press.

Leiss, William, Stephen Kline ve Sut Jhally. (1997). "Goods as Satisfiers." İç. *The Consumer Society*. Ed.Neva R. Goodwin, Frank Ackerman ve David Kiron. Washington D.C.:Island Press.

Marx, Karl ve Frederick Engels. (2007). *The Communist Manifesto*. New York: International Publishers.

Postman, Neil. (2005). *Amusing Ourselves to Death*. New York: Penguin Books.

Ritzer, G. (2000). *Sociological Theory*. Boston: McGraw-Hill Higher Education…..

Veblen, Thorstein. (2007). *The Theory of Leissure Class*, Oxford: Oxford University Press.

Yaran, Rahmi. (2010). "İhtiyaç Eksenli Paylaşım Kültüründen Ben Merkezli Hayata", İçinde *Tüketim Ve Değerler*, Ed. Recep Şentürk, İstanbul.

Tüketim Toplumu ve Ahlâk Tasavvuru[1]

Mustafa Orçan
Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

İsmail Demirezen'in *"Tüketim Toplumunda Ahlâk Tasavvuru ve İslâm"* temalı bildirisinde yer alan *"tüketim toplumu"*, daha çok İkinci Dünya Savaşından sonra Batılı toplumlarda kitleselleşip buradan diğer toplumlara yayılmaya başlayan sosyolojik ve teolojik bir olgudur. Tüketim toplumunun tanımlanmasında sıkça kullanılan "lüks tüketim"[2] ise 1377 yılında İbn-i Haldun (1332-1406) tarafından yazılan Mukaddime kitabına kadar gitmektedir (1981). Batıda ise daha çok İkinci Sanayi Devriminin gerçekleştiği Amerika'da 1899 yılında T. Veblen (1857-1929) tarafından yayınlanan *"The Theory of the Leisure Class"* (1970) eseriyle boş zamanlar bağlamında yeni tüketim olgusu yankı bulmuş ve 3 yıl sonra 1902 yılında W. Sombart'ın (1863-1941) önemli bir eseri olan *"Luxury and Capitalism"* (1967) kitabıyla lüks ve tüketim konusunu akademik dünyanın ilgisini çekmiştir.[3] Tüketim toplumu teorisine daha sonraki dönemlerde en önemli katkıları verenlerin başında T. W. Adorno (1903-1969) gelmektedir. 1947 yılında *"Dialectic of Enlightenment: The Culture Industry"*, kitabıyla kapitalist sistemin bir sonucu olarak *"kültür endüstri"*sinin ortaya çıktığını ve bunun da bireyleri ve kültürleri nasıl manipüle ederek kapitalizme hizmet ettiklerini ve yeni kapitalist değerler ürettiğini belirttiği görülmektedir. Yakın dönemlerde tüketim toplumuyla ilgilenen klasikleşen çalışmaları yapanların başında J. Boudrilard (1929-2007), R. Bocock, M. Featherson, G. Rietzel gelmektedir.

Bildiride öncelikli *olarak "1980'lerde başlayan liberalleşme politikalarının bir sonucu olarak Türkiye hem daha güçlü bir şekilde dünya kapitalist sistemiyle bütünleşmiş hem de Türkiye'de tüketim toplumunun oluşması için gerekli olan ekonomik alt yapı ortaya çıkmıştır. 24 Ocak 1980 kararları Türk toplumunun tüketim toplumuna dönüşmesindeki en önemli dönüm noktalarından birisini oluşturmaktadır. Bu kararlar ile ithal ikameci ekonomik sistem yerini liberal ekonomik sisteme bırakmıştır."* denilerek, Türkiye'de kapitalist sistemle bütünleşme politikalarının 1980'lerde başlayan liberalleşme politikalarına ve 24 Ocak 1980 kararlarına bağlanarak

1 "Tüketim Toplumlarında Ahlâk Tasavvuru ve İslâm" başlıklı makalenin müzakere metnidir.

2 İbn-i Haldun'a göre lüks hayata daha çok "hadari umran da rastlanır" derken şehrin alım gücü, farklı ürünlerin bulunma imkânı ve şehrin kendine has yapısından kaynaklandığına vurguda bulunur (1981).

3 Sombart, "Lüks ve Kapitalizm" kitabında modern dünyanın Savurganlığın Ruhundan Doğduğunu iddia ederek K. Marks'tan hareketle kapitalizmin doğuşunda lüksün oynadığı gerçek rolü üzerinde yoğunlaşmış ve "kapitalist lüks kültürü"nün doğuşuna neden olduğunu ileri sürmüştür.

"tüketim toplumu" için gerekli olan ekonomik alt yapının oluştuğu ifade edilmektedir. Aslında Türkiye'nin ekonomik tarihi biraz daha geriye doğru incelendiğinde, 1980'ler kadar 1948 ve sonrasında CHP ve 1950'den sonra Demokrat Partinin Amerika'yla yapmış olduğu askeri ve ekonomik antlaşmaların Türk toplumunun tüketim alışkanlıkları ve değerlerini nasıl değiştirdiği daha rahat görülebilir. Amerika, İkinci Dünya Savaşından sonra 1948'de Avrupa devletlerinin ekonomik olarak çökmesi ve şehirlerinin harap olması nedeniyle bunları yeniden inşaa etmek için *"Marshall Yardımları"* adıyla karşılıksız hibe şeklinde yardımda bulunmuştur (Armaoğlu 1991: 34-44; Güven 1998). Sonrasında Türkiye'nin de bu yardıma dahil edilmesiyle Türkiye'de batılı tüketim kültür ve alışkanlıklarının artık Avrupa eksenli değil Amerikan eksenli kitleselleşme süreci yaşanmaya başlanmıştır. Bu tarihten itibaren Türk gündelik hayatında ve tüketim kültüründe *"alafranga"* tarzından *"alamerikan"* tarzına geçilmiştir (Orçan 2007).[4] *"Alafranga"* tarzı çağdaşlaşma, Avrupa merkezlidir ve elitisttir/seçkincidir herkese hitap etmez belli sınıflara hitap eder; "alamerikanlaşma" tazı çağdaşlaşma ve kültürü ise kitleselcidir, üst sınıflar kadar, orta ve alt sınıflara da hitap eder. Amerikan kültürü, romana karşı pembe dizileri, takım elbiseye karşı blue-jeansi, klasik batı müziğine karşı pop-müziğini, klasik yemeklere karşı fast-foodu üretmiştir. Yaş, cinsiyet ve sınıf farkı gözetmeden tüm dünyaya Amerikan tüketim kültürü hakim olmuştur (Mazrui 1990). Türkiye'deki batılı tüketim alışkanlıklarının coğrafi kökenini bu tarihsel süreç dikkate alınarak değerlendirmek gerekir. Sadece tüketim kültüründe değil Marshall Yardımlarından sonra aynı zamanda kısmen üretim ve firmalardaki değişim de dikkati çekmektedir. Elektrik şirketlerinden araba ve traktör firmalarına, süt tozundan çizgi romanlarına kadar Amerikan firmalarının ve markaların yaygınlaştığı görülmektedir. Hatta 1956'da başkent Ankara'da Amerika'nın desteklediği bir üniversite (ODTÜ) dahi kurulmuştur. Bu yüzden batılı tüketimin kitleselleşmesinin temellerini 1980'lerden önce özellikle 1950'lerde aramak daha uygun olacaktır.[5]

Çalışmanın başlarında *""Tüketim toplumu kavramsallaştırmamız Max Weber'in ideal tip kavramı çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Gerçek hayatta birçok öğelerle karışık bir şekilde bulunmasına rağmen bir veya birkaç öğesi ön planda tutularak diğer öğelerin ayrıştırılmasıyla ulaşılan modele Weber ideal tip demektedir…* İdeal tip sosyal bilimcilerin toplumsal olguları incelemek için kullandıkları bir araçtır. İdeal tip tamamen hayal ürünü veya sosyal bilimcinin bir fantezisi de değildir. Sosyal bilimci ideal tipi oluştururken gerçek hayattaki bir olguyu soyutlaştırır. Bu soyutlamayı yaparken de bu olgunun bazı yönlerine daha fazla vurgu yapar. Bu soyutlamadaki amaç gerçek hayatın analitik bir şekilde çözümlenmesidir. Dolayısıyla, ideal tipler birer analitik araçtır (Ritzer, 2000, 115)." diyerek *"tüketim toplumu"*nu M. Weber'in ideal tipinden hareketle kavramlaştırıp tanımlanması konunun içeriği ve çalışmanın amaçları açısından tutarlı bir tercih olmuştur.[6]

4 Türkiye'ye 1948 yılından 1951 yılına kadar 62 milyon $ dolar hibe edildi. Türkiye ekstradan 72 milyon $ dolar civarı kredi çekti (Otluoğlu 2017).

5 Batılı tüketimin Türkiye'de kitleselleşmeden önce seçkin sınıflar arasında yayılışı Tanzimat'a kadar gitmektedir.

6 Belki burada doğrudan Weber'in eserinden faydalanıp sonra Ritzer'in açıklamalarına yer verilmesi daha uygun olabilirdi.

Demirezen'in bildirisinde bir başka üzerinde durduğu konu, tüketim toplumu ve İslâm'ın tüketime bakışı tartışmasıdır ki bu tartışmanın gündeme getirilmesi değerli bir tercihtir. Fakat *"tüketim toplumu"* tanımlaması, başta Türkiye olmak üzere çağımızda modernleşme sürecini yaşayan her toplumda aynı ya da yakın benzerlikler içermemektedir. Bir başka ifadeyle çoğu devletler, toplum ve topluluklar modernleşmeye karşı büyük bir arzu ve istek içerisinde olsalar da batı dışı çoğu toplumların batı gibi tüketim toplumu oldukları söylenemez. *"Tüketim toplumu"* kavramlaştırması sadece tüketmekle değil, aynı zamanda o toplumun sahip olduğu kültürü, üretme gücü ve gelirle de ilgili bir durumdur. Ancak *"refah toplumları"*nda tam olarak tüketim toplumundan söz edilebilir. Üretim gücü zayıf ya da ekonomik anlamda gelişmekte olan, alma gücü sınırlı devlet ve toplumlarda, geçerli olan toplum tipi ya *"yetinen toplum*" (Odabaşı 2013) tipidir ya da *"tüketici toplum"* tipidir (Orçan 2008). Eğer böyle bir ayrım yapılmadığı takdirde İngiltere, Amerika, Japonya ile Güney Afrika, Arjantin, Türkiye, Kenya, Nijer devlet ve toplumları arasındaki tüketim farklılığını anlamakta zorluk çekeriz. Temel ihtiyaçlarını bile gideremeyen Afrika'nın çoğu toplumları *"yetinen toplum"*, Türkiye, Güney Afrika gibi toplumlar ise *"tüketici toplum"*larıdır. Çünkü bu toplumların gelir düzeyleri refah toplumu seviyesinde olmadığından tüketim toplumu olarak sayılamazlar. Ama her toplumda elit sınıflarda böyle bir potansiyel olabilir.

Yine bildiride dinle modern (kapitalist) dünyanın tüketime bakışı ele alınmakta, dini hayatta ve dindar insanlardaki son dönemlerdeki değişime değinilmektedir. Verilen örnek ve açıklamalarda, modern zamanlarda gündelik hayattan dini yaşamın zedelenmesinin önemli aktörlerinden biri olarak tüketim gösterilmektedir. Geleneksel yaşamdan farklı olarak modern ve sonrası dönemlerde özellikle gündelik hayatta artık dini referansların ve inancın etkisi kısmen azalarak belli alışkanlıklara ve mekanlara sıkıştırılmıştır. Modernizmin dini yaşama yumuşak güç olarak müdahalesi iletişim, eğlence araçları ve en önemlisi tüketim metaları aracılığı ile olmuştur. Bu yaşanan olguya din sosyolojisi açısından *"dünyevileşme/sekülerleşme"* denmektedir. Yapılan açıklama ve yorumların önemli bir kısmı dünyevileşmeyi içerse de doğrudan *"dünyevileşme/sekülerleşme"* kavramı makalede kullanılmamaktadır.

Demirezen, modern tüketimin, varolan toplum ahlâkını dönüştürdüğünü özellikle de "ahlâk tasavvuru"nu yeniden ürettiğini belirtmektedir: *"Özellikle özel televizyon ve radyolar hem reklam aracılığıyla hem de yayın programları çerçevesinde tüketim kodlarını ve değerlerini bireylere ulaştırarak ahlâk tasavvurunun dönüşümünde önemli etkiler oluşturmaktadırlar. Türkiye'de de söz konusu medya aygıtları narsisizmi, gösterişi, lüksü ve tüketim üzerinden bir var oluş algısının yaygınlaşmasını sağlayarak yeni bir ahlâk tasavvurunun temellerini atmakta ve tevazu, sadelik, dayanışma gibi İslâmî ahlâk tasavvurunun temel unsurlarının zedelenmesine sebep olmaktadırlar."* Ayrıca *"Kişileri sürekli tüketmeye teşvik eden, varlığı tüketmeye indirgeyen reklamlar veya filmler tüketim toplumlarında ahlâk tasavvurlarının oluşumlarında en önemli faktörlerdendir. Tevazuyu, sadeliği, dayanışmayı, kulluğu, takvayı içeren hikâye etme türlerinin kişilerin hayatlarında daha az yer alması söz konusu değişimde önemli bir etkendir."* diyerek bireyin ve toplumların kulluktan meta tüketen öğütücü diyebileceğimiz tüketici bireyler

haline gelmesini ifade etmesi yerinde bir değerlendirmedir. Bu değişen ahlâk anlayışı ve yeni ahlâk tasavvuruna karşı çıkan, direnen, meydan okuyan ve alternatif sunan dinin İslâm dini ve onun tüketim ahlâkı olduğunu *"İslâm helal yoldan kazanılan helal ve temiz malların tüketimine izin vermektedir."* Yine "İslâm ise israfa şiddetli bir şekilde karşı çıkmaktadır." diyerek ileri sürülmektedir:

Makalede Demirezen, "İslâm'a göre tüm metalar birer nimettir ve emanettir. Söz konusu nimetler israf edilmek için veya gösteriş yapılması için emanet verilmemiştir. Tam tersine hayır yolunda harcanması, olmayan kimselerle paylaşılması için verilmişlerdir." şeklinde açıkladığı gibi modern toplumlarda tüketimin sınırsızca ve sorumsuzca tüketiminin karşısında İslâm'a göre tüketim ürünlerinin Allah tarafından kullarına emanet olarak verilen bir nimet olduğu, sınırsızca tüketimi yasaklayan bu nedenle de israfın ve lüksün haram olduğunu belirten bir din olduğunu belirtmektedir. Aslında bu noktada, israftan ve haramdan, modaya ve lükse doğru Müslümanlarda da bir evrilmenin olduğu bütün bu değişmelerin, gündelik hayatın, modernleşmenin de bir sonucu olarak "sekülerleşme"den kaynaklandığı ifade edilebilirdi.

Tüketici ve tüketim toplumunun en önemli özelliklerinden biri de "gösterişçi tüketim"dir. Gösterişçilik aslında geleneksel olsun, modern olsun, dindar ya da dindışı toplumlarda olsun, her toplumda az ya da çok varolan bir olgudur. Fakat modern sonrası dönemlerde gösterişçilik kitleselleşerek bir sınıfa (zengin olanlara) ait olmaktan çıkmış tüm sınıfların ve farklı inanç ve kültürlerin bir parçası haline gelmiştir. Arık lüks yaşamak ulaşılamayan bir ayrıcalık olmaktan çıkmış, orta sınıfa ve bazı tüketim eşyaları düşünüldüğünde alt sınıfa kadar inmiştir. Yani "lüküs hayat" reklamlarla, modayla pazarlamayla kitleselleşmiştir. Ahlâk anlayışında olduğu gibi gösterişe karşı da İslâm, insanlardan sorumlu davranmalarını ister ve kapitalizmin tüketim tasavvuruna karşı çıkar:. *"İslâm gösterişin her türüne karşı çıktığı gibi tüketimin gösteriş amacıyla yapılmasına da karşı çıkar: "Bunlar mallarını insanlara gösteriş için harcayan, Allah'a ve ahiret gününe inanmayan kimselerdir. Şeytan kimin arkadaşı olursa, o ne kötü arkadaştır" (Nisa, 4/38)...* Demirezen bu ayetten hareketle *"Tüketim toplumunda gösterişçi tüketim ve bu tüketimin olmazsa olmazı israf teşvik edilirken İslâm ise hem gösterişçi tüketimi şiddetli bir şekilde eleştirmekte hem de israfa karşı çıkmaktadır."* değerlendirmesinde bulunur.

Dinde gösterişin ortaya çıkışı ve yaygınlaşması üzerine çalışmalar yapan E. Okumuş (2002;2015), *"İmaj ve teşhirin güçlü olduğu toplumsal evrende gösterişçi dindarlık ortaya* çıkar… Gösterişçi dindarlık, dini ve dindarlığı bir tüketim metaı haline getirir…." der, ki bu da bilinçli davranmayan dindarların Demirezen'in gösterişçi toplum dediği topluma çok kolay eklemlenmelerini sağlar. Tüketim ve gösterişçi toplumda kutsal olanın içi boşaltılıp (M. Weber (1964-1920) buna *"büyünün bozulması"* demektedir) metaya satılabilir nesnelere dönüştürülmektedir. Böylece "kültürün metalaşması, metaların kültürleşmesi" denilen bir sürece kapı aralanmaktadır. Bu değişimlerden yola çıkarak Johnson'dan (1993) hareketle Demirezen'in (2013:32) yerinde tespiti ile "tüketimin ahlâk tasavvuru(nun), tüketim toplumlarında genel ahlâk tasavvurunun oluşumunda belki de en önemli faktörlerden biri"

olduğunu ileri sürerek oluşan yeni "ahlâk tasavvuru"nun birey ve toplumları tehdit ettiğini vurgulaması önemlidir.

Sonuç Olarak

İsmail Demirezen'in *"Tüketim Toplumunda Ahlâk Tasavvuru ve İslâm"* temalı bildirisinin tüketim, din ve değerler sosyolojisi açısından önemli tarafları bulunmaktadır. Batılı tüketim toplumunun etkisiyle tüm toplumlarda ve kültürlerde sahip oldukları değerlerde ciddi ölçüde aşınmalar ve kırılmalar yaşanmaktadır. Din temelli ve referanslı hayata bakışın yerini yumuşak bir güç olarak batılı tüketim nedeniyle *"seküler"* değerler almaya başlamıştır. Bu yüzden günümüzde tüketim ürünlerine, haram - helal, israf ve yardımlaşma gözüyle değil, daha çok lüks ya da moda olup olmamasına bakılmaktadır. Bu bakımdan Demirezen'in yerinde değerlendirmesiyle ahlâki değerlerde ve özellikle "ahlâk tasavvurunda" ciddi bir kırılma eğilimi yaşanmaktadır.

İslâmî değerlerin tüketime de "emanet" bilinciyle bir sorumluluk yüklediğini ayet ve hadislerden hareketle ispatlamaktadır. Makale bu tür yaşanan sorunun tespiti konusunda önemli değerlendirmelerde bulunurken, günümüz gündelik hayatında nasıl çözümler üreteceği konusunda okuyucuyu bir beklentide bırakmaktadır.

Çalışmada batılı tüketim alışkanlığının dünyaya yayılması genelde tek tip olarak ele alınmakta, bu da farklı coğrafyaların, toplum, kültür ve deneyimlerin sadece *"tüketim toplumu"* ile karşılanmasına neden olmakta ve realiteyi tam olarak okunmasını zorlaştırmaktadır. Çünkü *"tüketim toplumu"* tanımlaması daha çok *"refah toplumları"* ve kültürleri için kullanılmaktadır. Bunun dışında *"kanaatkar topumlar", "yetinen toplumlar"* ve *"tüketici toplumlar"* da vardır.

Batılı tüketimin Türkiye'ye 1980'lerde girişi ve gelişmesi hakkındaki değerlendirmeler, daha erken dönemdeki yaşanan gelişmelerle belki daha fazla zenginleştirilebilirdi. Cumhuriyet döneminde özellikle Marshall Yardımlarıyla (1948-1951) geleneksel tüketim kültür ve alışkanlıklarında ciddi kırılmaların başladığı ifade edilmesi daha uygun olabilirdi.

Makalede dikkat çeken eksikliklerden biri, tüketim üzerine daha önce yapılmış yerli çalışmaların ve bu çalışmalardaki değerlendirmelerin yer almamasıdır. Bu da çalışmada batılı tüketimin Türkiye'ye girişi hakkındaki değerlendirmeleri eksik ve zayıf bırakmaktadır.

Kısmen görülen eksikliklere rağmen, Demirezen'in çalışmasından tüketimin, toplumları ve değerleri dönüştüren önemli bir güç olduğu anlaşılmaktadır. Toplumların kimlikleri birkaç usulle, yöntem ve araçlarla değişime tabi tutulmaktadır. Bunlardan biri doğrudan bir devletin diğer devlet ya da toplumu işgal ederek toplum ve kültür değiştirmesi; diğer yöntem, hukuk, eğitim ve ekonomiyi bir araç olarak kullanarak zorla ve baskıyla makro yapıları ve kimlikleri değiştirme ve son olarak serbest piyasa ortamında zorlama olmaksızın yumuşak güçle bir toplumun kimliği ve kültürel değerlerini aşındırma ya da dönüşüme uğratma. Bu güçlerden en önemlisi, yumuşak güç olarak adlandırdığımız batılı tüketim kültürüdür. Demirezen bu

çalışmasıyla böyle bir değişime dikkat çekmekte, din ve ahlâk ekseninde Türkiye örneğinden hareketle İslâm toplumunda şimdi ve gelecekteki muhtemel değişimlerin tüketim yoluyla nasıl gerçekleşmekte olduğu üzerinde durmaktadır.

Kaynakça

Demirezen, İ. (2013) *"Küreselleşen Dünyada Ahlâk Tasavvuru."* *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* c. 12, sayı: 23, ss. 31-41.

Güven, H. Sami, (1998) *1950'li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerinde Amerikan Kalkınma Reçeteleri*, Bursa: Ezgi Kitapevi.

İbn-İ Haldun (1981) Mukaddime, Haz., Süleyman Uludağ, Cilt: I, 2. Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları.

Johnson, M., (1993) *Moral Imagination*, The University of Chicago Press, London: Chicago.

Mazui, A. (1990) *Culturel Forces in World Politics,* London:Villiers Puplication.

Odabaşı, Y. (2013) *Tüketim Kültürü*, 3. Baskı, Sistem Yayıncılık.

Okumuş, E., (2002) *Gösterişçi Dindarlık,* İstanbul: Ark Yayınları.

Okumuş, E., (2013) "Gösterişçi Dindarlık" http://www.dinbilimleri.com/Makaleler/423163499_0602020359.pdf, Ayrıca http://İslâmvemedya.com/index.php?option=com_content&view=article&id=486:gosterisci-dindarlik-ve-medya&catid=24&Itemid=140 30/7/2015

Orçan M., (2007), *"Türk Gündelik Hayatında Alamerikanlaşma Eğilimleri"*, Avrupa Günlüğü/Euro Agenda Dergisi,, Yıl 6, Sayı 10, 125-146. https://www.academia.edu/people/search?utf8=%E2%9C%93&q=alamerikanla%C5%9Fma

Orçan, M., (2008). *Osmanlıdan Günümüze Modern Türk Tüketim Kültürü*, 2. Baskı, Harf Yayınları, Ankara,

Otluoğlu, A. (2017) *"Marshall Yardımı ve 'Dertli' Türkiye"* https://xyazar.com/marshall-plani-nedir-turkiye, yayın tarihi: 3 Eylül 2017.

Ritzer, J. (2017) *Toplumun McDonaldlaşması*, Çev. A. E. Pilgir, 5. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Sombart, W (1967) *Luxury and Capitalism Hardcover*, Philip Siegelman (by Introduction), 1st Ed. Edition, University of Michigan Press.

Veblen T. W. (1970) *The Theory of the Leisure Class.* London: Unwin Books, (First published in 1899)

Weber, M. (1999) *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Z. Gürata, Ankara: Ayraç Yayınları.

IV. BÖLÜM
Piyasanın Ahlâkı

Çağdaş İslâmî Finansal Ürünlere Ahlâkî Açıdan Bakış

(Murabaha, Teverruk ve Sukuk Örneği Özelinde)

Servet Bayındır
İstanbul İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Giriş

Ahlâk (**أخلاق**) Arapça'da '*halkun* (خَلْقٌ) ile aynı kökten '*hulkun* (خُلْقٌ) veya '*hulukun* (خُلُقٌ) kelimelerinin çoğuludur. '*Halk* ile öncelikle hissî, fiziksel yön; '*hulk* ile manevî yön kastedilir. *Ahlâk,* fiil olarak (خَلَقَ: *'haleka*) sözlükte "ölçü koyma, takdîr etme, kural belirleme, yoktan yaratma, şekillendirme, huy, tabiat, seciye, meleke, karakter ve fıtrat oluşturma" manalarına, isim olarak ise (مَخْلوقُ: *mahlûkun*) "konulmuş ölçü, oluşturulmuş kural, belli ölçü ve kurala göre yaratılmış/şekillendirilmiş şey, yerleştirilmiş tabiat, seciye, meleke, huy ve fıtrat" gibi anlamlara gelir[1]. Ahlâk tüm bu manaları içinde barındıran çok kapsamlı bir kelimedir. Grekçe'de karakter anlamında kullanılan "Ethics" ile Latince'de adet, hal, davranış anlamını içeren "Morals", Arapça'daki ahlâk ile yakın anlamlı kelimelerdir.

İslâm düşünürlerince ahlâk için çok sayıda tanım yapılmıştır. "*İnsanın iyi ve kötü olarak vasıflandırılmasına yol açan manevî nitelikler, huylar ve bunların etkisiyle ortaya koyduğu davranışlar bütünü*", yahut "*kişide* yerleşik olarak bulunan, fiil ve davranışların herhangi bir zorlama olmadan kolaylıkla ortaya çıkmasına zemin oluşturan melekedir" şeklindeki tanımlar bunlardan bir kaçıdır[2]. Ahlâk bireysel anlamda insanın yaratıcısı, kendisi, hem cinsleri ve diğer tüm varlıklar karşısındaki tavır ve davranışlarının belirleyici kodlarını ve bunlara dayalı olarak dışa vurduğu eylemleri ifade eder. Bu nedenle hemen bütün tanımlarda birinci olarak ahlâkın fıtrî yönüne, yani kişinin tabiatı, karakteri, doğası ile bütünleşmiş haline; fıtratına vurgu yapılır daha sonra eylem ve davranışlarına geçilir. Ahlâkî kodlardan iyi ve güzel kabul edilenler *hüsnü'l-'huluk, mehâsinü'l-ahlâk, el-ahlâkü'l-hasane*; kötü ve çirkin görülenler ise *sûü'l-'huluk, el-ahlâkü's-seyyie ve el-ahlâküz-zemîme* gibi kelimelerle ifade edilir. Dolaysıyla ahlâk denince sadece güzel huylar, iyi ve doğru davranışlar kastedilmez; kötü ve istenmeyen huylarla kötü ve yanlış davranışlar da bu kapsama girer. Bu yaklaşıma göre ahlâksız kişi yoktur; aksine iyi ahlâklı veya kötü ahlâklı kişi vardır.

1 İbnü'l-Münzir, *Lisânü'l-Arab*, "'H-l-k" md.; Rağıb el-Isfahânî, *Müfredât-ü elfâzı'l-Kur'an,* "'H-l-k" md.; Geniş bilgi için bkz., Koca Suat, *"Ahlâk Kavramı Üzerine Etimolojik ve Semantik Bir Araştırma",* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 57:2 (2016), s. 12-135.

2 Ahlâk hakkında çeşitli tanımlar için bkz., Kılıç, Recep, *"Ahlâk Kavramının Analizi", İslâm Ahlâkı ve Sevgi, 2006 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri,* Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2007, s. 37-48.

Ahlâk sadece teorik (nazarî), felsefi tartışmalarla yetinilecek söylemden ibaret bir mesele değildir. Zira her kişi ve kurum kendisinin ahlâklı olduğunu iddia edebilir. Asıl olan ahlâkın pratik, amelî tarafı; diğer bir ifade ile ahlâkın davranışsal, eylemsel yönüdür. Çünkü ancak eylem ve davranışlarıyla kişilerin sahip oldukları, karakterlerinde saklı ahlâki tutum ve tavırları dışa vurur; ancak buna göre kişiler ve onlardan dışa vuran davranışlar hakkında iyi-güzel ahlâklı yahut kötü ahlâklı olduklarına dair yargıya varılır.

Konuya Dinî, Fıtrî ve Şeklî Açıdan Bakış

Ahlâk (**اخلاق**) kelimesi Kuran-ı Kerim'de türevleriyle birlikte yaklaşık 15 kez geçer. İlgili ayetlerden kelimenin evren ve içindeki tüm maddî varlıklarla din ve fıtrat dâhil her çeşit manevî, soyut varlıkları, olayları, kuralları, uygulamaları, eylem ve davranışları kapsayacak şekilde kullanıldığı anlaşılır. Kur'an'da kâinattaki her şeyin en güzel şekilde oluşturulup şekillendirildiği ve ölçüsünün konulduğu bildirilir[3]. "*Şey*"in kapsamına âlemdeki maddî, fiziksel nitelikli bütün varlıklar girdiği gibi, manevi, soyut nitelikli varlık, eylem, tutum ve davranışlar da girer. Dolayısıyla insan müdahalesinin olmadığı bütün somut ve soyut varlıklar, davranışlar yaratıldıkları şekil, gaye ve maksatları doğrultusunda görevlerini ifa ederler. İsa (a.s)'ın katılaşmış çamurdan maddî nitelikli kuş şekli/heykeli oluşturmasından bahsedilirken "أخلق: *ehluku*" kelimesi kullanılır[4]. Burada balçığın kuşun fiziksel ölçülerine göre şekillendirilmesi eylemi söz konusudur. İnsanoğlunun yaratılış aşamalarından bahsedilen ayetlerde onun fiziksel yönünün topraktan, nutfeden, alakadan oluşturulduğu/şekillendirildiği haber verilir ancak "sonra onu başka bir yaratılışla, şekille şekillendirdik"[5] buyrulurken maddî yönüne ek olarak manevî/ruhsal yönüne işaret edilir. Dolayısıyla insan dâhil kâinattaki varlıkların maddesel/fiziksel kuralları, kanunları, standartları, ölçüleri ile soyut, manevî, ruhsal kanun ve ölçüleri onların ahlâkını, karakterini (maddî ve manevî kodlarını, genlerini, formüllerini) oluşturur.

Kur'an'a göre insanın dünya ve ahirete ilişkin tutum ve davranışlarının bütününü içeren dinin diğer bir adı da ahlâktır; tersinden bakıldığında ahlâk eşittir dindir. İnsan Allah'ın hanîf –katıksız olan- dini, fıtratı üzerine yaratılmıştır. Allah'ın hanîf olan dini dışında bozulmuş, şirke bulaştırılmış dinler de vardır. Bu sebeple tâbi olunması emredilen din "Sırat-ı müstakim" şeklinde vasıflanan İslâm'dır. En'am suresi 151 ve 152. ayetlerde İslâm açısından en önemli ahlâkî ilkeler ve manevî-maddî tutum ve davranışlar olan Allah'a ortak koşmamak, ana-babaya iyilikte bulunmak, fakirlik korkusuyla çocukları öldürmemek, açık-gizli bütün çirkin davranışlardan kaçınmak, haksız yere insan canına kıymamak, yetimin malına iyilik dışında yaklaşmamak, ölçü ve tartıda adalete riayet etmek, adil olmak, doğru olmak ve Allah'a olan ahdi yerine getirmek gibi temel ahlâkî ilke ve davranışlar sıralandıktan sonra 153. ayette bütün bunların ***Sırat-ı müstakim'***i oluşturduğu vurgulanır. Zira sırat-ı müstakîm, içine başka

3 Secde, 32/7.

4 Âli imrân, 3/49.

5 Mü'minûn, 23/14.

bir şeyin karıştırılmadığı, Kur'an'da açıklanan dinin bizatihi kendisidir[6]. Hûd 112. ayette Hz. Peygamber ve dolaysıyla onun şahsında tüm müminlerin istikamet (: sırat-ı müstakîm) üzere olmaları emredilmiş, başka bir ayette de bu yolda yürümekte olan Hz. Peygamber'in (s.a.v) yüce bir ahlâk üzere olduğu beyan edilmiştir[7]. Dolaysıyla sırat-ı müstakîmde olmak, bahsedilen kurallara, ahlâkî ilkelere riayetle yaşamak, Kur'an'a göre ahlâkın en zirve noktasıdır.

Kur'an'da doğru inanç, güzel tutum ve davranışlar ahlâk olarak nitelendirildiği gibi yanlış inanç, tutum ve davranışlar da ahlâk olarak nitelenir. Örneğin, ataların İslâm'a aykırı davranışları[8] da putperestlerin putlara tapınma eylemleri de menfi/olumsuz ahlâkî davranış olarak nitelendirilir[9]. İnsanlığı yanlış tutum ve davranışlara sevk eden en önemli etken ise Kur'an-a göre şeytandır. Çünkü Kur'an'da şeytanın sırat-ı müstakim'in ortasında oturup insanların sağlarından, sollarından, önlerinden ve arkalarından sokularak onları kandırıp Allah'ın maddî ve manevî alanla ilgili koymuş olduğu kanunları, kuralları, ölçüleri kısaca fıtratı, *ahlâkı* değiştirtmeye çalışacağı bildirilmektedir[10]. Dolaysıyla evrendeki gerek maddî gerekse manevî her şeyin yaratılıştan belirlenmiş bir kanunu, kuralı, ölçüsü, standardı vardır ki bu bir açıdan fıtrat, bir açıdan doğru din bir açıdan da ahlâktır. Ahlâkın muhafazası insanlığın hem bireysel hem de kurumsal anlamda önemli görevlerindendir. Aksi halde şeytanın tuzaklarına düşülür ki Yüce Allah bu konuda insanlığı çeşitli vesilelerle uyarmaktadır.

Kâinattaki tüm varlık ve olayların, davranış ve eylemlerin doğal yapısı onun fıtrat tarafını, bu fıtratın Kitab'a geçirilmiş, yazıya dökülmüş hali dinî tarafını, bunların hukuksal forma büründürülmüş olanları ise fıkhî tarafını ifade eder. Fıtrat ve din ikisi birden ahlâkın ve dolaysıyla fıkhın kaynağını oluşturur. Çünkü fıkıh ahlâk'ın uhrevî ve dünyevî müeyyide ile desteklenmiş, kurallara büründürülmüş zahirî yönünden ibarettir. Fıkhın ve ahlâkın ölçütleri madalyonun iki yüzü gibi birbirini tamamlayıcı niteliklidir. Ancak, ahlâkın kapsama alanı fıkha göre daha geniştir. Her ahlâkî davranış fıkhın çerçevesi içine alınamayabilir fakat fıkhî olan her kural ve davranış mutlaka ahlâkın dairesi içinde yer alır. Fıkıh kuralları, hakkında müeyyide konulabilen ahlâk kurallarının adeta ete kemiğe bürünmüş halidir. Dolaysıyla bir davranış fıkha aykırı ise aynı zamanda ahlâka da aykırıdır. Ancak her ahlâka aykırı tutum ve davranışın mutlaka fıkha aykırılığı ispatlanamayabilir. Çünkü ahlâk öncelikle duygu, düşünce, niyet, maksat ve iç iradeyi, fıkıh ise dışa vurula(bile)nları ifade eder. Nitekim ahlâk ile günümüzde daha çok davranışların kalbî, manevî nitelikli niyet ve maksat boyutu, fıkıh ile de zahirî, şeklî nitelikli dışa vurulan boyutu murad edilir. Dolaysıyla bir davranışın, uygulamanın, sözleşmenin, finansal işlemin ahlâkî yönü öncelikle ve somut şekilde fıkhın ilgili işleme dair kriterlerine müracaatla tespit edilebilir, yoksa onu icat edip uygulayanların

6 En'am, 6/ 126.

7 Kalem, 68/4.

8 Şuarâ, 26/ 137.

9 Ankebut, 29/17.

10 A'raf, 7/16,17.

"iyi veya kötü niyetleri"ne dair kanaatler burada belirleyici olamaz. Bir finansal işlem fıkhın ölçülerine göre problemli ise ahlâken de sorunlu demektir. Bir kısım finansal işlemler formülasyonları, ambalajları ile zahiren fıkha uygun hale büründürülebilirse de bunların aynı zamanda ahlâkî oldukları ileri sürülemeyebilir. Dolaysıyla finansal işlem ve sözleşmelerin ahlâkî açıdan incelenme sürecinde hem fıkhın somutlaşmış kuralları hem de ahlâkın soyut nitelikli ilkeleri bir arada göz önünde tutulmalıdır. Ancak bu yolla finansal işlemlerin ahlâkîliği hakkında sağlıklı kanaate ulaşılabilir. Aksi halde –günümüzde yaygın şekilde karşılaşıldığı gibi- finansal sözleşme ve işlemlerin yapılarında yerleşik fıtrî, dinî ve ahlâkî kodlarla oynanmak suretiyle içlerinin boşaltılması, genleriyle oynanması ve şarî tarafından konuluş maksatlarından uzaklaştırılıp hileye ve böylece sömürü ve zulme aracı kılınmalarının önüne geçilmesi mümkün olmaz. Çünkü günümüzde İslâmî diye nitelenen finansal ürünlerin büyük kısmı şeklî açıdan fıkha uygun ise de öz, ruh ve maksat açısından fıkıh ve ahlâkın kriterlerine uymamaktadır.

İnsanlık tarihi sürecinde fıtrat ve dinlerin yönlendirmesi ile kurumsallaşmış olan iktisadî eylem ve müesseseler de bu kapsamda değerlendirilir. İktisadî hayatın bina edildiği ana sütunlar mal ve hizmetlerin karşılıklı rızaya dayalı olarak el değiştirmesine zemin hazırlayan sözleşmelerdir. Sözleşmeler finans piyasasında "finansal ürün" şeklinde adlandırılır. Her bir sözleşmenin, finansal ürünün bütün rükün ve vasıflarıyla kendine özgü bir yapısı, vazedilişinden güdülen maksadı ve sistem bütünlüğü içerisinde îfa ettiği fonksiyonu vardır. Bunlar o sözleşmenin, işlemin, finansal ürünün formülünü, fonksiyonunu, standardını, karakterini, maddî ve manevî yapısını, özetle *ahlâkını* oluşturur. Kur'an ve Sünnet'te bir sözleşme (finansal ürün) onaylanıp yahut yasaklanırken onu oluşturan unsurları, karakteri başka bir ifade ile onun ahlâkı dikkate alınmıştır. Sözleşmelerdeki en küçük bir fark onun ismini, sistem bütünlüğü içerisindeki rolünü ve dolaysıyla dinî-hukukî hükmünü etkiler. Birçok sözleşme ilk bakışta büyük oranda birbirine benzerlik göstermesine rağmen, sistemin bütünlüğüne etkisi bakımından küçük ve fakat önemli farklılıklar barındırması sebebiyle değişik isim ve hükümlere tabi tutulurlar. Çünkü isim ve hükümler benzerliklere değil farklılıklara göre verilir. Dolaysıyla iktisadî hayatla ilgili olarak sözleşmelerin rükünlerine –vazediliş amacına aykırı şekilde en küçük bir müdahale- onların ahlâkî yapılarına, genlerine müdahale anlamına gelir. Bu konuda bireyler kadar kurumların tutumları da önemlidir. Çünkü kurumların ahlâka aykırı davranışlarının tahribatı bireylerinkine göre daha yıkıcıdır.

Konuya Bireysel ve Kurumsal Açıdan Bakış

İslâmî finansal işlemlerin/ürünlerin uygulandığı alan finansal piyasalar, uygulayıcıları da öncelikle faizsiz çalıştığını/çalışacağını deklare etmiş olan faizsiz finansal kurumlardır. İşletmeler hukukta tüzel kişi olarak kabul edilirler. Bireylerde ahlâki tutum ve davranışların temelinin fıtrî ve kesbî (sonradan kazanılmış) olduğu konusunda ahlâk düşünürleri arasında yaygın kanaat vardır. İşletmeler de sonuçta birer kişidir; fakat hakiki değil hükmî (tüzel) nitelikli kişilerdir. Onların da ahlâkı vardır. Bireyin fıtratındaki ahlâkî kodlar yaratılış sürecinde

yaratıcısı (kimine göre doğa) tarafından kodlanırken, işletmelerin fıtratındaki ahlâkî kodlar (şirket değerlerini yansıtan kuruluş felsefesi) ise kurucuları tarafından belirlenir. İşletmeler kuruluş felsefeleri doğrultusunda ekonomik hedeflerini gerçekleştirmeye çalışırlar ki nihaî hedef kâr maksimizasyonudur. Bu süreçte bazen kuruluş felsefesi ile ürün ve işlemler arasında birbiriyle örtüşmeme, uyumsuzluk ve hatta çatışma durumu söz konusu olabilir. Bu gibi durumların tespiti ve yönetimi için günümüzde "iş ahlâkı", "işletme ahlâkı" "kurumsal ahlâk", "çalışma ahlâkı", "ticaret ahlâkı" gibi değişik kavram ve bilimsel alanlar ortaya çıkmıştır. İşletme ahlâkı ile iktisadî bir kurumun, şirketin, işletmenin benimsediği değerleri yansıtan kodlar ve politikalar kastedilir. Burada nihaî hedef işletmenin insanlığa, kâinata, doğaya faydalı nitelikli etkinliklerde bulunmayı öncelikli hedef seçmesini, zararlı ve faydasız görülen her türlü tutum ve davranıştan uzak kalmayı öncelikli ilke olarak benimsemesini talim, telkin ve teşvik etmek; aksi durumda gerekli uyarı ve yönlendirmeleri yapmak, gerekli tedbirleri almasına katkı sağlamaktır. İslâmî hassasiyete sahip olduğu düşünülen işletmelerde, özellikle finansal kurumlarda İslâm'ın iş hayatına ilişkin ahlâkî kodlarının ruhuna, fıtratına, özüne müdahale edilmeksizin, orijinalitesine dokunulmaksızın, nasıl ve hangi düzeyde pratiğe aktarıl(acağı)dığının tespiti son derece önem arz etmektedir.

Konuya Faizsiz Finans Kurumları Özelinden Bakış

İlgili literatür incelendiğinde, faaliyetlerinde İslâmî finansal ürünlere başvuran faizsiz finans kurumların iş ve işletme ahlâkı açısından aşağıdaki ahlâkî ilkeleri, kodları, değerleri benimsedikleri görülür: Bu kurumlar İslâm'da meşru görülmeyen her türlü ürün ve işlemden uzak duracaklarını ilan etmişlerdir. Faiz, kumar, aşırı spekülasyon (ğarar), fahiş fiyat uygulaması (ğabin), ikrah (baskı), hile, aldatma, darda kalmışları sömürme, ahde/va'de/sözleşmeye riayetsizlik gibi İslâm'da onaylanmayan, gayri hukukî ve ahlâkî görülen tutum ve eylemler faizsiz finans kurumlarınca kaçınılacak başlıca ahlâkî ilkeler olarak benimsenmiştir. Sermayenin risk ve menfaat ortaklığı temelli toplanıp meşru nitelikli iktisadî faaliyetlerle çalıştırılıp değerlendirilmesi, bunun sonucunda servetin tabana yayılması ve fakirliğin elimine edilmesi bu kurumlar açısından belirlenen öncelikli iktisadî ve ahlâkî hedeflerdir.

Faizsiz finans kurumlarının üstün ahlâkî kodları benimsemiş olmaları ne derece önemli ise, bu kurumların finansal ürün ve işlemlerinde, müşterileri ile iş tutuş biçimlerinde aynı ahlâkî değerlere ne oranda riayet ettiklerinin tespiti de bir o kadar önemlidir. Bu ise faizsiz olduğu ileri sürülüp de piyasada işlem gören bütün ürün ve işlemlerin İslâm'ın iş ahlâkına ilişkin vazettiği değerler süzgecinden geçirilip özellikle fıkhın somut kriterleri açısından tek tek incelenmesi mümkündür. Dolayısıyla faizsiz finans kurumlarınca *İslâmî finansal ürün* diye yapılandırılıp piyasaya sürülen her bir finansal ürün ve sözleşmenin fıtrî ve ahlâkî açıdan teste tabi tutulmasında fayda mülahaza edilmektedir. Bütün ürünlerin incelenmesi geniş zamanlı ve ayrıntılı bir çalışmayı gerektirdiğinden bir tebliğ kapsamındaki bu metinde sadece çağdaş İslâmî finansal ürünlerin en yeni ve yaygın kullanılan üçü üzerinde durulmuştur. Bunlar; Murabaha, Teverruk ve Sukuktan oluşmaktadır. Dünya üzerinde en yaygın uygulanan faizsiz

finansal ürün Murabahadır. Türkiye'de murabahanın diğer ürünlere göre başvurulma oranı (Leasing de bu kapsamda değerlendirildiğinde) yaklaşık %95'tir. Ayrıca Teverruk ve Sukuk son yıllarda hem ülkemiz hem de dünyada hızla gelişen ve yaygın şekilde başvurulan finansal ürünlerden diğer ikisidir.

I. Murâbaha ve Ahlâkî Açıdan Değerlendirilmesi

Murâbaha fıkıhta bir malı alış fiyatı veya mâliyetine belli oranda kâr ekleyerek satmak şeklinde tanımlanır. Murâbahanın faizsiz bankacılık işlemleri içerisindeki oranı dünyada ve Türkiye'de yaklaşık %95 düzeyindedir[11]. Bu nedenle murâbaha faizsiz bankacılıkla ilgili tartışmalarda en fazla gündeme gelen konulardandır. Fıkıh kitaplarında murâbaha satıcı ve alıcı arasında cereyan eden ikili akit şeklinde ele alınır. Faizsiz bankacılıkta ise siparişi veren müşteri, banka ve satıcı arasında gerçekleşen üçlü bir akitten ibarettir. Bu özelliklerinden dolayı faizsiz bankacılıktaki murâbaha uygulaması çağdaş murâbaha şeklinde isimlendirilir.

Faizsiz bankacılık sisteminde genelde murâbahanın taksitli yöntemi uygulanır. Türkiye'de bu yönteme *üretim desteği sağlanması*, Ortadoğu'da ise *satın alma emriyle yapılan murâbaha*[(12·)] adı verilir. Bu yöntem ile hammadde, yarı veya mamul madde, teçhizat, makine ve gayrimenkul gibi şeylere ihtiyacı bulunup da peşin alma durumunda olmayan kişi veya işletmeler, söz konusu malın satıcısı, nitelikleri ve fiyatını ön araştırma ile belirleyerek, peşin satın alıp, taksitle kendisine satması talebiyle bankaya başvururlar. Banka müşterinin risk durumunu, talebin yerine getirilmesinin maliyet ve kâr analizini yaptıktan sonra neticenin olumlu çıkması durumunda bu işe girebileceğini müşteriye bildirir. Ardından müşteri ile banka arasında ön anlaşma yapılır ki buna *Genel Kredi Sözleşmesi (GKS)* adı verilir. Bu anlaşmada bankanın müşteriye satacağı malın maliyetinin hesaplanmasında dikkate alınacak hususlar, tarafların hak ve yükümlülükleri vb. gerçekleştirilmesi planlanan ticarî işlemin genel kuralları, tarafların hak ve sorumlulukları yer alır. Ön anlaşma sonrasında talep edilen mal kurumun verdiği yetkiye (sözlü vekâlete) dayanılarak müşteri tarafından bedeli peşin ödenmek suretiyle, banka adına, bayiden (ilk satıcıdan) satın alınır. Bunu takiben müşteri bankayı temsilen (onun vekili sıfatıyla) başta anlaşılan vade ve taksitlerle söz konusu malı kendisine satar. Çalınması, kaybolması, taşıma esnasında hasar görmesi vb. tehlikelere karşı mal müşteriye sigorta ettirildiğinden, bankanın zarar riski söz konusu olmaz.

Murabaha fıkıhtaki anlatıldığı şekliyle doğal yapısı, fıtratı açısından incelendiğinde şöyle bir durum ortaya çıkar: Öncelikle bir kişinin mülkiyetinde meşru bir mal bulunmaktadır. Bu malı tacir peşin veya vadeli olarak satın alıp fiilen veya hükmen kabzederek mülkiyetine geçirmektedir. Tacir bu yolla mala ilişkin miktar, vasıf, kalite, hasar ve piyasa risklerinin tümünü üstlenmiş olmaktadır. Daha sonra başka bir müşteri bu mala talip olmakta, tacir de mülkiyetindeki varlığı -açıkça beyan etmek suretiyle- maliyetine belli oranda kâr ekleyerek

---

11 Murâbaha'nın ülkemiz ve dünya uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Bayındır, Servet, *İslâm Hukuku Penceresinden Faizsiz Bankacılık,* İstanbul 2005, s. 75-93.

12 المرابحة للآمر بالشراء (·)

genelde taksitler halinde müşteriye satmaktadır. Müşteri mala ilişkin miktarda eksiklik, ayıp, kusur, teslim edil(e)meme vb. nedenlerle rücu ettiğinde tacir bunu kabul etmekte ve fıkhın kuralları doğrultusunda sorun çözüme kavuşturulmaktadır. Müşteri borcunu vadesinde öde(ye)mediğinde gerekçesine bakılıp meşru mazereti varsa eli genişliğe çıkıncaya kadar süre tanınmakta, daha sonra taksitler işletilmeye başlanmaktadır. Geciken vadeler için mahrum kalınan kâr, gecikme cezası yahut cezaî şart adı altında ilave meblağ talep edilmemektedir. Olayın mahkemeye aksetmesi durumunda taraflar mal alım satımı yapmış iki bayi ve müşteri gibi yargılanmakta, dava bu minvalde çözüme kavuşturulmaktadır. İşlem tarafların muhasebe kayıtlarında mal alım–satımı şeklinde tutulmaktadır. Zira her iki tarafın maksadı da alış veriştir; tacirin amacı bu yolla kâr etmek, müşterininki ise tüketmek, kullanmak veya satarak değerlendirmek üzere bir malın mülkiyetine sahip olmaktır. Sonuçta her iki taraf da fıkhın ve dolaysıyla ticari örf ve adetlerin gerektirdiği doğal yapıya, ahlâka uygun davranmaktadırlar. Tacir, bir bayi'yi (satıcıyı) bayi yapan hangi unsurlar, özellikler gerekiyorsa tümüne haiz iken alıcı da, bir müşteride aranan bütün vasıfları üzerinde taşımaktadır. Her iki taraf da kendileri açısından giriştikleri işin risk ve menfaatine muhataptırlar. Bu şekildeki bir murabaha insanlık tarihi boyunca bilinen ve uygulanan, herkesçe meşru kabul edilen, iktisadî hayatın fıtratı ile çelişmeyen, insanların ekonomik ihtiyaçlarına olumlu katkı sağlayan, katma değer üretici nitelikli bir işlemdir. Dolaysıyla fıkhî ve ahlâkî bakımdan bir sorun içermemektedir.

Bankacılık murabahasına gelince, bu uygulama birçok açıdan fıkıhtaki geleneksel murabahadan ayrılır. Öncelikli olarak, GKS'nin imzalanıp siparişin verilmesiyle birlikte müşteri malı alma taahhüdü altına girmiş olur. Şayet mal gelir de almaktan vazgeçerse bankanın bu yolla maruz kaldığı bütün maddi zararları tazmine mecbur tutulur. Oysa GKS'nin imzalanması aşamasında ortada henüz mal yoktur, bankanın zimmeti de bu anlamda boştur. Banka süreç içerisinde malı hiçbir şekilde mülkiyetine geçirmemekte, müşteriye sözlü olarak (e-posta, mesaj şeklinde) malı banka adına satın alıp, daha sonra banka adına başta anlaşılan fiyat ve vadeden kendisine (müşteriye) satması konusunda (sözlü) vekâlet vermektedir. Ancak bu vekâletin hukuk önünde herhangi bir geçerliliği yoktur. Zira bankaların buna yönelmesinin altında malın riskine katlanmamak ve çifte vergiden kaçınmak yatar. Şayet sözlü vekâletin hukuk karşısında bir geçerliliği olsaydı bu vekâletle banka malın maliki olup mala ilişkin bütün riskleri üstleniyor ve çifte vergiye katlanıyor olurdu. Oysa pratikte böyle bir durum söz konusu değildir. Malın siparişte belirtilen miktar ve kalitede çıkmaması, kusurlu veya eksik çıkması, taşıma esnasında hasara maruz kalması, gemide batması, yanması, kırılması ve hatta müşteriye hiç teslim edilmemesi… gibi bütün risklerin müşteriye ait olacağı, bankanın sadece bir finansör sıfatıyla malın bedelini müşteri adına satıcıya ödeyeceği ve ödediği bu bedelle birlikte ilave kârını talep edeceğine dair hemen tüm banka GKS'lerinde çok sayıda örnek vardır. Müşteri borcunu vadesinde öde(ye)mediğinde (kanuni zorunluluklar hariç) gerekçesine bakılmaksızın taksitler muaccel hale dönüştürülmekte, geciken her bir zaman dilimi için mahrum kalınan kâr, gecikme cezası yahut cezaî şart adı altında ilave meblağ talep edilmektedir. Olayın mahkemeye aksetmesi durumunda taraflar mal alım satımı yapmış iki bayi ve müşteri gibi değil kredi ilişkisine girmiş iki borçlu alacaklı kişi gibi davalaşmaktadırlar.

Dolayısıyla murabaha uygulamasında bankalar müşterileri ile yaptıkları GKS ile kendilerini normal mal veya hizmet satan ticaret kurumu olarak değil, bu tür ticari faaliyetleri finanse eden, taliplilere kredi veren finans kurumu olarak konumlandırmaktadırlar. Özellikle, henüz sahip olunmayan malın fiilen mülkiyete geçirilmeden satılması, malın teslimi sürecinde ortaya çıkacak muhtemel hiçbir riski üstlenmemeleri ve nihayet vaktinde ödenmeyen borçlara farklı adlarla da olsa vade farkı uygulamaları bu kurumları fıkhî ve ahlâkî ilkelere uygun ticaret yapan kurumlar olmaktan oldukça uzaklaştırmaktadır. Murabahada bütün risk müşteriye gelir ise bankaya aittir ki bu ticaretin ruhuna, fıtratına aykırıdır. Normal bir satış akdinden ibaret murabahayı satım akdi kılan temel unsurlarını buharlaştırıp faizli bir enstrüman haline dönüştürmek, murabahanın doğası, fıtratı, tabiatı ile oynamak yani onun ahlâkına müdahale anlamına gelir.

Bugünlerde[13] BDDK tarafından katılım bankacılığını da içeren Faizsiz Finans Kanun Taslağı hazırlanmış bulunmaktadır. Bu taslakta murabahaya ilişkin düzenlemelere yer verilmiştir. Taslak madde 13(9)'da murabahaya ilişkin olarak "*satıcı tarafından müşteri adına düzenlenen bütün belgeler sebebiyle…*"; 16(2) de ise "*… finansal kiralama dışındaki yöntemlere dayalı olarak gerçekleştirilen işlemler dolayısıyla ilgili yasal düzenlemelere istinaden düzenlenmesi gereken fatura, serbest meslek makbuzu, müstahsil makbuzu, gider pusulası, sevk irsaliyesi ve diğer yasal belgeler; satıcı tarafından doğrudan müşteri adına düzenlenir ve bunlar tarafından varsa defter kayıtlarına alınır*" ifadesi yer almaktadır. Bu ifadeler baştan beri anlatılmaya çalışıldığı üzere işlemi normal bir alım satım, murabaha değil faiz sözleşmesi olarak düzenlemiş olmaktadır. Dolayısıyla Taslaktaki bu ve buna ilişkin diğer maddeler tümüyle gözden geçirilip faturanın müşteri üzerine değil bizzat banka üzerine kesilmesi zorunluluğunu getirilmelidir. Kurumların çifte vergi yahut satıcılardan kaynaklı hilelere ilişkin endişeleri ise katılım bankalarınca gerçekleştirilecek murabaha işlemlerinde çifte vergi uygulanmayacağı ve satıcıların kasıt, kusur ve hilelerinden bankanın sorumlu tutulmayacağı kaydıyla giderilebilir. Bu şekildeki bir uygulamada kamunun murabaha kaynaklı mevcut gelirlerinde bir eksilme olmayacağından maliyenin itiraz etmesinin de bir anlamı kalmaz.

II. Teverruk ve Ahlâkî Açıdan Değerlendirilmesi

Teverruk geçmişten beri bilinen ve uygulanan bir nakit ihtiyacını giderme yöntemidir. Literatürde önceleri *beyu'l-î'ne* kapsamında değerlendirilmiş, ilerleyen süreçte müstakil bir sözleşme halini almıştır. Günümüzde ise geçmişin aksine, oldukça karmaşık, birçok işlemden müteşekkil bir finansal ürün paketi niteliğine büründürülmüştür. Teverruk yaygın kabul edildiği şekliyle şöyle tanımlanır: "*Nakit elde etmek için, bir malı vadeli olarak satın alıp teslim aldıktan sonra, onu satıcıdan başkasına peşin olarak daha ucuza satma işlemine teverruk denir*"[14].

13 Bu tebliğin hazırlandığı 01 Eylül 2017 tarihi itibariyle BDDK tarafından hazırlanan *Faizsiz Finans Kanun Taslağı* ilgililerin görüşlerine açılmıştı.

14 Kalacî, Muhammed Ravvas- Hamdid Sadık Kuneybî; *Mu'cemu Luğati'l-Fukaha*, "Teverruk" md., s. 150; Hammad, Nezih, *el-Mucemu'l-mustalahâtu'l-iktisâdiyye*, s. 108; Cum'a, Ali, *Mucemu'l-mustalahâti'l-iktisadîyye ve'l-İslâmiyye*, s. 192; Dünya İslâm Birliği (Rabıta) Fıkıh Heyeti, *Karârat,* s. 320.

Teverruk ile fukahânın çoğunluğu tarafından gayri meşru addedilen beyu'l-îne arasındaki en önemli fark, teverrukta malın satıcı dışında bir başkasına satılması, beyu'l-îne'de ise doğrudan veya araya üçüncü kişinin girmesiyle dolaylı olarak malın ilk satıcıya dönmesidir[15].

Günümüzde başlıca iki çeşit teverruk uygulaması söz konusudur. Bunlar a) Bireysel (Fıkhî) teverruk, b) Organize teverruk. "*Kişinin nakit elde etmek için bir malı vadeli olarak satın alıp, daha sonra o malı satıcı dışındaki birine peşin olarak satması işlemine*[16]" bireysel teverruk" denir. "Satıcı veya sermayedar ile nakit talebinde bulunan kişinin anlaşmalı olarak oluşturdukları bir düzen, sistem içerisinde gerçekleştirilen teverruk işlemine" ise organize teverruk denir. Organize teverruk da kendi içerisinde ikiye ayrılır: Birincisi Normal Banka Teverruku diğeri ise Ters Teverruktur.

Bankaların genelde nakit sıkıntısı çeken müşterileri ile gerçekleştirmiş oldukları teverruka normal banka teverruku denir. Genelde yüksek meblağlı sermaye sahipleri ile finansal kuruluşların yatırım yahut likidite yönetimi amaçlı olarak başvurdukları yönteme ise *Ters teverruk* adı verilir. Bireysel ve normal banka teverrukunda amaç nakit bulmak iken ters teverrukta amaç eldeki fazla nakdi belli bir gelir karşılığında finans kurumuna yatırmaktır[17].

Bireysel teverruk fertler arasında gerçekleştirilir. Bireysel teverrukun fıtratında doğal seyri içerisinde meşru bir ticarî işlem akışı söz konusudur. Nakde sıkışan bir kişi, piyasada var olan gerçek bir malı, peşin fiyatına göre daha yüksek fiyattan vadeli olarak satın alıp fiilen ve hükmen kabzetmektedir. Kişi daha sonra mülkiyetindeki o gerçek malı, nakit ihtiyacını karşılamak için, aralarında önceden açık veya gizli herhangi bir anlaşma bulunmayan başka bir üçüncü kişiye piyasa fiyatından peşin olarak satmaktadır. Bu işlem ahlâkî açıdan nakit sıkışıklığı çeken bir insanın daha fazla maliyete katlanmadan bu ihtiyacını giderebileceği bir yöntemin bulunmamış olması sebebiyle sorgulanabilir. Nitekim İbni Teymiyye ve talebesi İbni Kayyim bu gerekçe ile bireysel teverruka sıcak bakmamışlardır. Fakat işin doğasına bakıldığında, sonuçta gerçek bir malın hakiki yahut hükmî kabzla mülkiyete geçirilmesi ve muhtemelen daha fazla gelir (yahut kayıptan avantaj) beklentisiyle piyasa fiyatının altında satılmak suretiyle gerçek nitelikli bir ticarî işlem yapılmakta ve piyasada bir sıkıntıya yol açılmadan nakit sıkışıklığı giderilmektedir. Satıcı malı ucuz satarak görünürde zarar ederken, başka bir kişi bu malı ucuz alma fırsatı yakalamakta ve böylece ekonomik anlamda bu işten fayda sağlamaktadır. Ticarette ise hedef kârdır. Birinci taraf malını satarak, ikinci taraf bu yolla nakit sıkışıklığını gidererek üçüncü taraf da ihtiyaç duyduğu malı ucuz fiyattan satın alarak gerçek anlamda ekonominin çarklarını çalıştırmış olmaktadırlar. Bu şekilde gerçekleşen bir teverrukun öz itibariyle fıkhî ve ahlâkî her hangi bir sorun içermediği söylenebilir.

---

15 Teverruk çeşitleri ve dünyadaki uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Bayındır, Servet, *Fıkhî ve İktisadî Açıdan İslâmî Finans,* İstanbul 2015, s. 195-214.

16 Heyetü'l-Muhâsebe ve'l-Murâcaa li'l-Müessesâti'l-Mâliyye el-İslâmiyye, *Meâyir*, 2010, s. 412.

17 Muhammed Osman Şübeyr, "et-Teverruku'l-fıkhî ve tatbîkâtuhu'l-masrafiyye el-muâsıra fi'l-fıkhi'l-İslâmî", Bahsun mukaddemun ilâ mu'temeri'l-Mecmai'l-fıkhi'l-İslâmî fî'devretihi et-tâsia aşere, Şârika, İmarât, t.y., s. 4, 22, 30.

Normal banka teverrukuna gelince bu işlem bireysel teverruka göre oldukça karmaşık ve ahlâkî açıdan da bir o kadar sorunludur. Bu teverruk uygulamasına genelde nakit sıkıntısı çeken bireyler yahut *şirketler* başvururlar. *Müşteri teverruk yoluyla* ya nakit ihtiyacını giderir ya da bu sayede bankaya olan borcunu kapatır; borcunu belli bir vade farkıyla yeniden yapılandırır.

Banka teverrukunun *işlem akışı şu şekilde* gerçekleşir: Öncelikle banka ile müşteri arasında bir genel kredi sözleşmesi imzalanır; bu sözleşmede teverruka başvurulması durumunda izlenecek süreç ve yerine getirilecek şartlar belirlenir. Müşteri bankaya teverruk talebiyle başvurur. Banka Teverruk Talep Formunu doldurarak müşteriye imzalatır. Talep formunda müşterinin ihtiyaç duyduğu nakit miktarı ve banka tarafından eklenecek farkla vade ve taksitler belirtilir. Müşteri talep formunu imzalarken, banka tarafından yerli veya uluslararası piyasadan satın alınacak emtiayı (genelde platin, nikel, alüminyum) satın alma va'dini ve bankanın bu malı müşteri adına piyasada satıp nakde çevirme iznini içeren vekâleti yer alır. Banka müşterinin nakit ihtiyacı değerindeki bir emtiayı (genelde platin, nikel gibi madenleri) temsil ettiği ileri sürülen evrakı (kontratı) uluslararası borsalardan (genelde Londra Metal Borsası: LME) aracılar (brokerler) vasıtasıyla peşin olarak satın alır. Banka kendi adına satın almış olduğu emtiayı (temsil eden kontratı, evrakı) talep formunda anlaşılan şartlarda, maliyetine belli kâr(?) ekleyerek, müşteriye vadeli olarak satar. Daha sonra banka müşterinin vekili sıfatıyla söz konusu malı (temsil eden evrakı) aracıları vasıtasıyla borsada peşin olarak satıp nakde çevirir ve parayı müşterinin hesabına yatırır. Böylece müşteri nakit ihtiyacını gidermiş, banka da bu işlem sayesinde kazanç sağlamış olur. Bu işlemde brokerlerin kazancı aracılık faaliyeti karşılığında aldıkları komisyon, borsanınki ise nakit girişi ve böylece işlem hacminin yükselmesidir. T*üm bu maliyetler sonuçta teverruk talebinde bulunan müşteriye yansıtılır.*

Ters teverruka gelince bu günümüz finans mühendisleri tarafından satış, vedîa, vekâlet, murâbaha, türev kontrat, va'd ve indirim yap peşin tahsil et (ضع و تعجل) gibi her biri müstakil akitlerin bir araya getirilerek oluşturulduğu paket niteliğindeki yeni ve karmaşık/sofistike bir finansal üründür. Geleneksel banka teverruku uygulamasının geliştirilmiş ileri aşamasını oluşturur. Geleneksel teverruk nakde ihtiyacı olanların başvurduğu bir yöntem iken ters teverruk elinde nakit fazlası bulunan kişi veya finansal kuruluşlarca gelir sağlamak üzere başvurulan anapara ve getiri garantili bir işlemdir. Bu işlem -genelde faizsiz çalışmak üzere kurulmuş- finansal kurumlarca likidite yönetimi için de başvurulan bir finansal araçtır.

Ters teverruk uygulamasının işlem akışı şöyle gerçekleşir: Elinde nakit fazlası bulunup da bunu sabit ve garantili gelir getirici bir alana yatırmak isteyenler (ki bunlar genelde yüksek meblağlı nakit sahibi kişilerle finans kuruluşlarıdır) faizsiz (hatta bazen faizli) banka ile ters teverruk sözleşmesi yaparlar. Sözleşmede paranın hangi vadede ve hangi getiri oranıyla değerlendirileceği, erken talep durumunda ne tür kuralların uygulanacağı yer alır. Yatırımcı,

kendi adına borsalardan emtia satın alıp, başlangıçta anlaşılan vade ve kâr oranıyla kendisine murâbaha yapması (kendisine vadeli olarak satması) konusunda bankaya yetki verir; onu vekil kılar. Aynı zamanda banka veya yatırımcının (genelde güçsüz tarafın) sözlerinden dönmeyeceklerine dair tek taraflı bağlayıcı va'd sözleşmesi yapılır. Yatırımcı elindeki nakdi bankaya, kendisinin vekili sıfatıyla teslim eder. Banka bu para ile yatırımcı adına borsadan (çoğunlukla Londra Metal Borsası: LME) peşin fiyatla emtia (altın ve gümüş dışındaki metallerden birini temsil eden kontratı, evrakı) satın alır; böylece yatırımcının parasını borsaya aktarır. Banka, mülkiyeti müşterinin malı haline gelmiş olan bu emtiayı (temsil eden evrakı) başlangıçta mutabık kalınan vade ve kârlılık oranıyla müşteri adına kendisine satar. Banka böyle kendi mülkiyetine geçmiş olan evrakı artık kendisi adına borsada tekrar satarak nakde çevirir. Böylece müşterinin parası, dolaylı yoldan da olsa, bankanın kasasına nakit olarak girmiş ve banka da müşteriye anlaşılan vade ve getiri oranıyla garantili şekilde borçlanmış olur. Müşterinin alacağını bankadan vadesinden önce talep etmesi durumunda başlangıçtaki anlaşma gereği *"indirim yap peşin tahsil et"* kuralı işletilir. Daha önce de belirtildiği gibi bu yöntem sadece yatırımcılarla bankalar arasında uygulanmaz; bazen bankalar kendi aralarında likidite yönetimi için bu yönteme başvururlar. Bu yöntem günümüzde birçok banka tarafından (yüksek meblağlı nakit sermayeye sahip) müşterilerin mevduatını çekmek için faizli bankacılıktaki sabit getirili tasarruf hesaplarının alternatifi olarak kullanılmakta ve "Murâbaha", "Alternatif vadeli ürün", "Ters murabaha", "Ters teverruk" "Doğrudan yatırım" ve "Murabaha yöntemiyle yatırım" vb. şekillerde isimlendirilmektedir[18].

Banka ve ters teverruktan oluşan organize teverrukun ön plana çıkan belli başlı özelliklerini şöyle sıralamak mümkündür:

- Organize teverruk birbirine bağımlı birden çok akdin bir araya getirilmesi ile oluşmuştur. Banka gerek müşteri gerekse borsada teverruk işlemine aracı olacak kurumlarla işlemi sağlama alıp kazancını garanti etmek için önceden anlaşmalar yapar.

- Organize teverrukta banka hem asil olarak kendisini hem de vekil olarak müşteriyi temsil eder. Şayet bu vekâlet sözleşmesi olmasa bir ucu uluslararası borsaya uzanan bu tür organize bir işlemin gerçekleşmesi mümkün olmaz.

- Organize teverrukta ne banka ne de müşteri tarafından malın gerçek kabzı söz konusudur. Bu durum işlemi fıkıhta yasaklanmış olan kabzdan önce satım (بيع ما لم يقبض) ve riske katlanmadan kazanç elde etmeye (ربح ما لم يض)götürür.

- Organize teverrukta taraflar birbirlerinin maksadını bilirler. Bu işlemde müşterinin maksadı nakde ulaşmak, bankanınki ise finansmandan kazanç sağlamaktır, yoksa gerçek ticaret değildir.

- Organize teverrukta mal gerçek olarak alınıp satılmaz; fiilen teslim ve tesellüm

18 Şübeyr, s. 31.

> gerçekleşmez. Gerçek olarak alınıp satılsa dahi mal borsada brokerler aracılığıyla el değiştirmekte, ilk satıcıya dönme ihtimali daima mevcut olmaktadır[19].

Organize teverrukta işlem genelde kaydî olarak, türev nitelikli/hayalî mallar/kağıtlar/kontratlar üzerinde gerçekleşmektedir. Zira organize teverrukun gerçekleştirildiği borsaların başında gelen LME'de adı geçen malların gerçek şekilde fiilen alınıp satılması durumu çok nadirdir. Bu ve benzeri borsalarda genelde kaydî şekilde üretilen ve emtiayı temsil ettiği ileri sürülen türev ürün niteliğindeki evraklar/kontratlar bilgisayar ortamında internet ağı üzerinden saniyelik süreler içerisinde el değiştirir. LME'de bu şekilde gerçekleşen türev işlemlerin gerçek işlemlere oranı %97 civarındadır. Başka bir ifade ile LME'deki işlemlerin sadece %3'ü (çok sayıda fıkhî sorunu barındıran) gerçek nitelikli işlem iken %97'si fıkhen ve ahlâken hiçbir zemine oturtulamayacak türev nitelikli, hayalî işlemdir[20]. Çünkü organize teverrukta akde konu malın el değiştirmesi amaç değil araçtır. Teverruka başvuranlar emtiayı ticari amaçla kullanmamaktadırlar[21]. Organize teverrukta müşteri malın başkasına satılması konusunda bankaya vekâlet vermekle zorunlu kılınmaktadır. Teverruka başvurma faizsiz bankaları gerçek fonksiyonlarını icra etmekten önemli ölçüde uzaklaştırmaktadır. İslâm'da karz, hibe, sadaka gibi hayır amaçlı ilişkiler dışındaki bütün finansal işlemler/sözleşmeler ticaretle irtibatlı olarak meşru kılınmış; ticarete tâbî kılınmıştır. Teverruk vb. yapay/sun'î nitelikli finansal işlemler ise bu kuralın tam tersi istikametindedir: Burada ticaret finansal işleme tabi kılınmaktadır. Bu uygulamada asıl olan ticaret değil finansal ilişkidir, ticaret o ilişkinin kılıfı mahiyetindedir. Bu ise iktisadın mantığına/fıtratına/ahlâkına aykırıdır. Çünkü finansman maliyeti ancak gerçek, reel nitelikli bir iktisadî faaliyete dayalı olarak ortaya çıktığında meşru olur. İktisadî faaliyetler fıtratı/ahlâkı gereği toplumun refah ve kalkınması için meşru kılınmıştır. Bu tür işlemler ise borç ve diğer finansman işlemlerinin maliyetini karşılamak ve dolaysıyla borçtan kazanç sağlamaya aracılık için kullanılmaktadır. Bu da iktisadî faaliyetin topluma değil sermaye sahiplerine hizmet etmesi sonucunu doğurmaktadır[22]. Sonuç olarak normal banka teverruku da ters teverruk da fıkhen ve ahlâken çok sayıda sorunu içinde barındırmaktadırlar. Murabaha bölümünde atıfta bulunulan yeni Taslağın madde 13(10)'da teverruka ilişkin olarak "*Faizsiz finans kuruluşlarının organize piyasalarda gerçekleştirdikleri emtia ve diğer kıymetlerin alım satımına aracılık faaliyeti, müşterinin finansal durumu ve finansman ihtiyacının mahiyeti dikkate alınarak, müşteri bazında süreklilik arz etmemek üzere, Kurul tarafından belirlenen standartlara uygun olarak gerçekleştirilir*" ifadesine yer verilmektedir. Kanaatimce bu madde taslaktan tümüyle çıkarılmalıdır. Katılım bankaları için Taslakta sıralanan diğer finansal işlemler gerek banka gerekse müşterilerin

---

19 Abdurrahman Yusri Ahmed, "et-Teverruk: Mefhûmuhu ve'l-asârul'l-iktisâdiyye el-mürettebe alâ tervicihî min hilâli bünûkin İslâmiyyetin", Bahsun mukaddemun ilâ mutemeri'l-Mecmai'l-fıkhi'l-İslâmî fi'devretihi et-tâsia aşere, Şârika, İmârât, t.y., s. 6,7.

20 Türev ürünlerin dünyadaki uygulama şekli, oranı ve fıkhî durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Bayındır, Servet, *Vadeli İşlem Sözleşmeleri,* İstanbul 2008.

21 Şübeyr, s. 27,28.

22 Samî Suveylim, "et-Teverruku ve't-tevrruku'l-munazzam", Bahsun mukaddemun ilâ mecmaı'l-fıkhi'l-İslâmî Râbıtati'l-Âlemi'l-İslâmi, Mekke, Ağutos 2003, s. 33.

likidite ihtiyaçlarını meşru yolla karşılayacak niteliktedir. Teverrukun gerek ülkemiz gerekse dünyadaki tüm katılım bankalarınca fıkha uygun olarak icra edilmediği, hatta fıkhın gösterdiği yolların istismar edildiği çok açıktır. Bu şekildeki suiistimale açık bir uygulamanın kanunlara dercedilmesi faizsiz bankacılığa ilişkin algıyı olumsuz şekilde etkileyecektir.

III. Sukuk ve Ahlâkî Açıdan Değerlendirilmesi

Ahlâkî açıdan analiz edilmesinde fayda mülahaza edilen çağdaş finansal ürünlerden biri de Sukuk'tur ki ülkemizdeki yaygın kullanımı *Kira Sertifikaları* (KS) şeklindedir. Sukuk "s-k-k: ص ك ك" kelimesinin çoğuludur (صكوك). Arapçaya, Farsça kökenli yazılı belge anlamındaki " جك"'ten geçmiştir. Sakk (الصك) sözlükte bir hakkı, yükümlülüğü, varlığı temsil eden belgeye denir[23]. Günümüz Türkçesindeki karşılığı "menkul kıymet" (İngilizcesi: Security) dir. Finans edebiyatında "*mevcut yahut proje halindeki mal veya menfaatin şayi ortaklık esaslı eşit değerli sertifika haline getirilerek yatırımcılara arz edilmesi işlemine menkul kıymetleştirme (Arp: taskik; İng. secutization), bu değeri temsil eden belgeye Sukuk denir*". Sukuk Türk mevzuatında Kira Sertifikası (KS) şeklinde şöyle düzenlenmiştir: "*Her türlü varlık ve hakkın finansmanını sağlamak amacıyla varlık kiralama şirketi tarafından ihraç edilen ve sahiplerinin bu varlık veya haktan elde edilen gelirlerden payları oranında hak sahibi olmalarını sağlayan menkul kıymettir*"[24]. Özetle sukuk ile teoride, "*bir varlık veya menfaatin mülkiyeti ile birlikte risk ve getirisindeki ortaklığı temsil eden mislî (standart) nitelikteki belgeden ibaret olan menkul kıymet*" kastedilmektedir. Batıda menkul kıymetleştirme (securitization) özellikle ipotekle satılmış konutlar, finansal kiralama, faktoring ve kredi kartı işlemlerinden doğan alacaklar gibi getirisi sabit (standart) ve düzenli senetler esas alınarak borç satımı temelli olarak geliştirilmiştir[25]. Batılı anlayışta menkul kıymetleştirme faizli borç satımına dayanırken, İslâm'a uygun sukuk anlayışında –teorik düzeyde de olsa- icâre, murâbaha, mudâraba, müşâreke, selem ve istısnâ gibi bir projeden veya menfaatten oluşan somut yahut soyut nitelikli varlıkların risk ve menfaat ortaklığına dayanır[26].

Literatürde çok sayıda sukuk çeşidinden bahsedilir. Mudârebe, müşâreke, icâre, murâbaha, selem, istısnâ ve hibrit sukuk bu sukuk türlerinden bir kaçını oluşturmaktadır. Bunların her birinin kendine özgü yapısı, işleyişi ve bunun sonucu olarak da fıkhî ve ahlâkî nitelikleri vardır[27]. Biz bu metinde dünyada ve ülkemizde yaygın sukuk türlerinden icâre sukuku ve vekâlete dayalı sukuk türleri üzerinde duracağız.

Her iki sukuk türü ihracı için de asgari üç taraf bulunması gerekir. Bunlar, kaynak sağlamak için sukuk ihraç etmek isteyen (1) Kaynak Kuruluş (KK), bu kuruluşça ihraç edilen sukuk

---

23 İbnü'l-Münzir, *Lisanu'l-arab*, "ص ك ك" md.

24 Resmi Gazete(RG), Tarih: 7 Haziran 2013, Sayı: 28670.

25 Erdönmez, Pelin Ataman, "Aktif Menkul Kıymetleştirmesi", *Bankacılar Dergisi*, Sayı: 57, Yıl: 2006, s. 75.

26 el-Belvârî, Şaban Muhammed İslâm, *Borsatü'l-evrâkı'l-mâliyye min manzûrin İslâmiyyin: Dirâse tahhlîliyye nakdiyye*, Dımaşk 2002, s. 158-160.

27 Sukuk çeşitleri ve dünyadaki uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Bayındır, Servet, *Fıkhî ve İktisadî Açıdan İslâmî Finans,* İstanbul 2015, s. 137-160.

işleminde, KK karşısında yatırımcıyı, yatırımcı karşısında KK'yı temsil eden yed-i emin (Trusty) konumundaki (2) Özel Amaçlı Kuruluş (Varlık Kiralama Şirketi: VKŞ) ve sukuka yatırım yapan (3) Sermaye sahiplerinde/Yatırımcılardan oluşur. Türkiye'de konuya ilişkin en son tebliğe göre[28] KS ihracında yer alacak taraflar (1) Fon kullanıcıları (KK), (2) Varlık kiralama şirketi (VKŞ) ve (3) Yatırımcılar şeklinde adlandırılır. Sükuk türlerine baktığımızda ülkemiz mevzuatında İcâreye Dayalı Sukuk *Sahipliğe Dayalı Kira Sertifikaları*, Vekâlete Dayalı Sukuk ise *Yönetim Sözleşmesine Dayalı Kira Sertifikaları* şeklinde adlandırılır. Bu çalışmada yer yer bu kavramlar birlerinin yerine kullanılacaktır.

Ülkemizde gerek Hazine gerekse katılım bankacılığında en yaygın olarak başvurulan sukuk uygulaması sahipliğe dayalı (icâre sukuku) olandır. Bu nedenle biz de öncelikle bu sukuk türü üzerinde duracağız. Sahipliğe dayalı sukuk, daha önce de ifade edildiği üzere teorideki *İcare sukuka* karşılık gelir. Fakat fiiliyatta gayrimenkul teminatlı faizli bono ve tahvil ihracına dönüşmüş durumdadır. Bu yöntemde fon taliplisi kaynak kuruluş (KK) (ör. Hazine/Katılım bankası), başlangıçta bir VKŞ kurar. KK kendi mülkiyetindeki bir varlık veya hakkı sertifika ihraç etmesi için VKŞ'ye satar; mülkiyetini devreder. VKŞ, KK'dan satın alma yöntemiyle devraldığı varlığı esas alarak sukuk ihraç eder. İhraç sonrasında tasarrufçuların sertifikaları satın almakla yatırdıkları toplam meblağı varlığın bedeli olarak KK'ya aktarır; böylece KK piyasadan nakit fon sağlamış olur. İkinci aşamada, VKŞ KK'dan devraldığı varlığı (uygulamada) KK'nın bizzat kendisine başlangıçta yapılan sözleşmeler gereği belli bir kira ücreti karşılığı kiraya verir. VKŞ vade boyunca proje yöneticisi sıfatıyla kira gelirleri adı altında tahsil ettiği meblağı sözleşmede belirlenen aralıklarla sertifika sahiplerine payları oranında getiri olarak dağıtır. Tebliğe göre, sukuk'a dayanak alınan varlığın gayrimenkul olması ve KK'nın talep etmesi halinde KK tarafından geri alım hakkının (bey'u'l-vefâ) tapu kütüğüne şerh edilmesi zorunludur[29]. Uygulamada KK ile VKŞ arasında söz konusu gayrimenkulün vade sonunda başlangıçtaki satış fiyatından geri satın alınacağı/satılacağına dair taahhüt sözleşmesi yapılır. KK gayrimenkulü başlangıçtaki satış fiyatından geri satın alacağına dair (teoride ayrı bir kefalet sözleşmesi ile) garanti verir, kefil olur. Dolaysıyla *İcare sertifikası* klasik fıkıhtaki bey'u'l-istiğlâl'in modern finansal araç halinde yeniden piyasaya sürülmesinden ibaret bir işlemdir. Fakat bunun klasik dönem bey'u'l-istiğlâl uygulamasına göre kredi özelliği daha baskındır. Çünkü bu evrak kamu tarafından Devlet İç Borçlanma Senetleri (DİBS) kapsamında piyasaya sürülmüştür. Yani bunları ihraç edenler de, bunlara yatırım yapanlar da aslında işlemin borç alış verişinden ibaret olduğunu, normal faizli bono ve tahvil ihracında olduğu gibi, anapara ve getiri garantili (fixed income security) temelli gerçekleştirildiğini bilmekte ve pazarlığı buna göre yapmaktadırlar. Bu nedenle özellikle bu sukuk türünün fıkhî ve ahlâkî bakımdan ciddî şekilde tahlili gerekmektedir.

Son yıllarda ülkemizde ismi yaygın olarak gündeme gelen sukuk türlerinden bir diğeri de *Yönetim Sözleşmesine Dayalı* olandır. Bu sukuk türü her ne kadar literatürdeki *Vekâlete dayalı*

28 RG, Tarih: 7 Haziran 2013, Sayı: 28670.

29 *Agt*., md. 5.

sukuk'u çağrıştırsa ve teorisyenleri bunu kastetseler de uygulamada tamamen farklı bir şekle büründürülmüştür. Zira orijinal halindeki uygulamada KK, gayrimenkulün mülkiyeti kendi üzerinde kalmak kaydıyla yalnızca kullanım hakkını (menfaatini) sukuk ihracında bulunmak üzere VKŞ'ye devretmekte, VKŞ bu hakka dayalı olarak sükuk ihraç etmekte, kaynak kuruluşun vekili sıfatıyla varlığın menfaatini sertifika sahiplerine satarak finansman sağlamakta, ihraçtan gelen meblağı varlığın menfaatinin belli süreliğine toplu halde devir bedeli olarak KK'ya aktarmaktadır. VKŞ bu gayrimenkulün kullanım hakkını (menfaatini) KK veya başkasına belli ücret karşılığı kiralamaktadır. Dünya uygulama örnekleri varlığın genelde asıl sahibi olan kaynak kurulaşa kiralandığını göstermektedir. Bu işlemde bir anlamda *î'ne yollu icâre* söz konusudur. VKŞ malı sukuk sahipleri adına kendisi kiralamakta, daha sonra aynı malı ilk sahibine daha yüksek fiyattan (ters kiralama ile yeniden) kiraya vermektedir. Sonuçta VKŞ, malı onun ilk ve asıl sahibine kiralamak suretiyle elde ettiği gelirleri sertifika sahiplerine payları oranında getiri olarak dağıtır. Vade dolunca menfaati (sertifikaları) geri alıp anaparayı iade (sertifikaları itfâ) eder[30].

Teoride Yönetim Sözleşmesine Dayalı Sukuk yukarıda anlatıldığı şekilde iken son yıllarda ülkemizde yaygın olarak başvurulan Yönetim Sözleşmesine Dayalı KS ise şöyle uygulanmaktadır: KK (Katılım bankası) meşru yollarla işletip anapara ve belli oranda getiri ödeme vadiyle piyasaya yönelik sukuk ihraç etmek üzere VKŞ'yi yetkilendirir. VKŞ banka adına sukuk ihraç eder. Toplanan sermaye murabaha vb. meşru finansman işlemlerinde değerlendirilmek üzere (yatırımcıların vekili sıfatıyla VKŞ tarafından) bankaya teslim edilir. Bu esnada banka VKŞ'ye, VKŞ de sukuk sahiplerine sermayenin anapara ve vaat edilen getiri ile geri ödeneceği hususunda garanti verirler; kendileri finansman işlemi yaptıkları müşterileri adına, sukuk yatırımcısına karşı, anapara ve getiriye kefil olurlar. Başlangıçta, fon yönetim şirketlerinde olduğu gibi, sermayenin belli getiri oranıyla vekâletle işletileceği temeline dayalı olarak yola çıkılırken, banka ve VKŞ'nin yatırımcıya karşı anapara ve getiriyi garanti eden kefâlet vermeleri sözleşmeyi faizli borca dönüştürmektedir. Bir anlamda faizli bankalardaki bono ihracı ile aynı teknik yapı ve işleyiş söz konusu olmaktadır. Bu uygulama son yıllarda ülkemizde giderek artmaktadır. Bu nedenle İslâm iktisadı denince akla gelen ahlâkî ilkeler açısından gündeme alınması elzem teşkil eden konulardandır.

Sukuk'un Fıkhî ve Ahlâki Açıdan Tahlili

Sukukun literatürde anlatıldığı şekliyle uygulanması halinde fıkhî ve ahlâkî açıdan bir mahzur içermediği söylenebilir. Ancak teorideki sukuk ile uygulamadaki sukuk arasında çok büyük fark vardır. Teoride sukuk ile sermaye ve getiri garantisi olmaksızın mevcut veya proje halindeki mal veya hizmet üzerinde şayi nitelikli risk ve menfaat paylaşımını temsil eden standart (mislî) nitelikli evraklar kastedilir. Yani yatırımcı yatırdığı paranın hem aslı ve hem de getiri riskini üstlenmiş olmaktadır. Ancak ne ülkemizdeki ne de diğer ülkelerdeki

30 *Agt.*, md. 6.

sukuk uygulamaları (bilmediklerimiz varsa müstesna) teoriye uygundur. Bu nedenle biz bu çalışmada en yaygın şekliyle uygulanan Sahipliğe Dayalı Sukuk ve Yönetim Sözleşmesine Dayalı Sukuk üzerinde durduk.

Yukarıda verilen işlem akışında da görüldüğü üzere sükuk ihracında gerçekte ne bir satış ne kiralama ne de gerçek vekâlete dayalı fon işletimi söz konusudur. Yönetim sözleşmesine dayalı kira sertifikaları öz itibariyle anapara ve getiri garantili borç sözleşmesinden ibarettir. Çünkü banka sukuk sahiplerinden belli oranda getiri vadiyle para talep etmekte, bu parayı sukuk sahiplerinin vekili sıfatıyla kendi müşterileriyle yapacağı finansman işlemlerinde değerlendireceğini vaat etmekte ve fakat sukuk sahiplerine vaat ettiği getiri ve anaparaya kefil olmaktadır. Dolaysıyla araya kefalet girdiğinde sözleşme vekâletten çıkıp karza dönüşmektedir. Sözleşmede belli oranda getiri garantisi de olduğundan işlem otomatikman faizli krediye dönüşmektedir. Bu işlemle bankacılıktaki faizli bono veya tahvil ihracı işlemi arasında isim dışında herhangi bir fark kalmamaktadır. Bu nedenle *Yönetim Sözleşmesine Dayalı Kira Sertifikaları* işin fıkhına da ahlâkına da açıkça aykırılık içermektedir. Çünkü vekâlet ve murabaha görüntüsüne büründürülmüş faizli kredi işlemi yapılmaktadır. Fıkhın kavramları ile oynanarak kamuoyunun ve yatırımcıların yanıltılması durumu söz konusudur ki bunun ahlâkî açıdan izahı mümkün değildir.

Sahipliğe dayalı kira sertifikalarına gelince, ilgili yerde izah edildiği üzere KK kendisine ait varlığı belli fiyattan VKŞ'ye satmakta, vade sonunda aynı malı başlangıçta belirlenen fiyattan geri satın alacağını taahhüt etmekte ve bu malı bu süre zarfında belli bedel karşılığında kendisi kiralamaktadır. Ancak ne fıkıhta ne de örfte satım ve (aynı bedelden) belli bir vade sonunda geri satın alma şartını içeren bir sözleşmeye satım sözleşmesi denmez. İktisaden de bu satış olarak kabul edilmez. Fıkıhta satım akdinin en önemli unsurlarından biri mülkiyetin müşteriye ebedî şekilde intikalidir. Mülkiyet hakkı ise sahibine o malda meşru nitelikli tüm tasarruflarda bulunma hakkının ve mala ilişkin tüm riskleri üstlenme yükümlülüğünün mevcudiyeti ile anlam kazanır. Bahsedilen uygulamada VKŞ ve dolaylı olarak gayrimenkulün mülkiyetini elinde bulundurdukları varsayılan yatırımcılar varlığa baştan belirlenen bir süre içerisinde (zahiren/görünürde) mâlik olmakta ve fakat o varlığın üzerinde hiçbir tasarruf yetkisine sahip olamamaktalar. Tek yetkileri, kaynak kuruluşun borcunu iade etmemesi durumunda varlığın satılıp bedelin paylar oranında paylaşılmasını talepten ibarettir ki tüm rehinli, ipotekli borçlar bu hükme tabidir. Kira konusuna gelince, kaynak kuruluş zaten kendi tasarrufunda olan varlığın menfaatine hukukta ölçüleri belirlenmiş gerçek bir kiracı gibi malik olmamakta, aksine ilgili kanunlar ve yapılan sözleşmelerin bağlayıcı şartları gereği, malın gerçek mâliki gibi her türlü risk ona ait olmaktadır. Örneğin, sertifikalara dayanak gösterilen bina depremde yıkılsa, zararın tazmin sorumluluğu malın sahibi olduğu ileri sürülen sertifika sahiplerine değil kiracı olduğu ileri sürülen kaynak kuruluşa aittir. Oysa fıkha uygun kiralamada, kira konusu malın (kiracının kasıt ve kusuru dışındaki) bütün riskleri kiranın değil mal sahibinin yükümlülüğündedir; kira gelirini meşru kılan unsurların başında bu gelir. Ayrıca dünya örneklerinde de görüldüğü gibi, kaynak kuruluş her zaman

iktisadî anlamda menfaatinden faydalandığı gayrimenkulü sertifikalara dayanak varlık olarak göstermemektedir. Örneğin, âtıl halde duran herhangi bir arazi dayanak varlık olarak gösterilip sertifika ihraç edilmekte, araziden iktisadî anlamda hiçbir şekilde yararlanılmasa dahi (sözde kullanım bedeli olarak) kira adı altında sertifika sahiplerine getiri ödenmektedir. Bu durum işlemin artı değer yaratıcı bir iktisadî faaliyetten ibaret olmadığını göstermektedir. Ömer Nasuhi Bilmen (v. 1971) *"Ukudda itibar; makasıd ve meâniyedir, elfaz ve mebaniye değildir"* şeklindeki Mecelle kaidesini açıklarken, bazı çağdaş fukahanın yukarıda anlatılan uygulamanın cevazı noktasındaki dayanak gösterdikleri Hanefilerin yaklaşımını şu şekilde özetler: "*Binaenaleyh bey' bi'l-vefâ'da rehin hükmü cereyan eder. Çünkü bu bey', her ne kadar "Sattım-aldım"' sözleri ile akd edilirse de bununla temlik kasd olunmaz, belki bir alacağı temin ve tevsik kasd olunur"*[31]. Rehinde mürtehinin merhundan faydalanması ise ilkesel olarak caiz değildir. Çünkü bu durumda sözleşme menfaat sağlayan karza dönüşür ki elde edilen kazanç faiz olur. Buna cevaz verenlerden bir kısmı mürtehinin rehinden istifadesini rahinin izniyle izaha çalışmışlardır. Oysa gerek klasik dönem gerekse günümüzdeki modern *beyu'l-istiğlal* uygulamasında akdin başlangıcında mürtehinin rehinden istifadesi şart koşulmaktadır. Sukuk örneğinde olduğu gibi, mürtehinlerin (sukuk sahiplerinin) rehne konu varlıktan istifade (kiraya vererek gelirini alma) şartlarının bulunmadığı bir sukukun ihracı mümkün değildir. Dolaysıyla dünyada İcare sukuku Türkiye'de ise KS olarak adlandırılan bu sertifikalar, gerçekte fıkıhtaki *bey'u'l-vefâ* ve *bey'u'l-istiğlâl* diye adlandırılan fakat doğal yapısı/fıtratı itibariyle faizli borç işlemi olan uygulamaların günümüze aktarılmış yöntemlerinden ibarettir. Günümüzde konuya ilişkin olumlu fetva verenlerin klasik dönemdeki hileli akitlere ilişkin fetvalardan ilham aldıkları muhtemeldir. İktisaden ve fıtraten ticaret olarak adlandırılması mümkün olmayan bu tür işlemlerin, doğal yapıları/fıtratları, ahlâkları göz ardı edilip, işlemin özüne bakılmaksızın sadece isim değişikliği yapılarak fıkhın meşru gördüğü bir adla (alım satım, icare, murâbaha vb.) adlandırılıp caiz olduğunun ileri sürülmesinin fıkhın ve ahlâkın konuya ilişkin ilkeleriyle bağdaşmadığı kanaatindeyiz.

Nitekim İslâm Fıkıh Akademisi 13-18 Eylül 2012 tarihleri arasında Cezayir'de yaptığı toplantıda mülkiyetin bütün şartlarıyla, tam olarak sertifika sahiplerine aktarılmadığı ve satılan bedelin aynısı ile yahut başlangıçta belirlenen bir bedel ile geri satın alma şartını/vadini içeren sukuk uygulamalarının haram olduğu noktasında karar yayımlamıştır[32]. İslâmî Finans Kuruluşları İçin Muhasebe ve Denetleme Kurumu (AAOIFI) 2003 yılında almış olduğu kararla satılan bedelin aynısı ile geri alım garantisi verilen yahut kâr garanti edilen sukuk uygulamasının caiz olmadığını beyan etmiştir[33]. Türk Hazinesinin KS ihracını hakkındaki bir yazısında Hayrettin Karaman günümüz KS uygulamasını ahlâkî zaaf sahiplerinin başvurduğu bir yöntem olarak nitelemiştir.[34]

31 Ömer Nasuhi Bilmen*, Hukuku İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhıyye Kamusu,* İstanbul, 1967, I, 256.

32 İslâm Fıkıh Akademisinin 13-18 Eylül 2012 tarihleri arasında Cezayir'de yaptığı 20. toplantıda alınan kararlar; Karar no: (20/3)188.

33 AAOIFI, *Meayir*, 2010, s. 243, 244, Karar no: 7/8/1/5, ve 2/2/5.

34 Karaman, Hayrettin, "İslâmî Bono", Yeni Şafak Gazetesi, 07. 11. 2013, (http://yenisafak.com.tr/yazarlar/HayrettinKaraman/İslâm%C3%AE-bono /40476).

Sonuç

Kur'an'ın ilgili ayetlerinden kâinattaki bütün varlık, olay ve davranışların belli bir fıtrat/ölçü temelinde var edildiği, fıtratın Kitaba kaydedilmiş halinin dini oluşturduğu, ahlâk'ın ise fıtrat ve din birlikteliğinden ibaret olduğu sonucu çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında murâbaha, teverruk ve sukuk uygulamalarının da birer sözleşme, hukuksal ve ekonomik davranış olarak belli fıtrata, ölçüye ve dolaysıyla ahlâka sahip oldukları sonucuna ulaşılır.

Bu ürünler piyasaya sürülürken murâbaha ve teverrukun bey' (alım-satım), sukuk'un ise ortaklık sözleşmesine dayandırıldığı görülür. Yani bu işlemlerin İslâm'a dolaysıyla faizsizlik ilkesine uygun olduğu görüşünün temelinde üzerine bina edildikleri sözleşmelerin fıkhen ve ahlâken meşru olduğu anlayışı yatar. Gerçekten de fıkıhta bey' ve ortaklık meşru görülmüştür. Fakat fıkıh bey' ve ortaklığı meşru kabul ederken onların mevcut fıtratını, ahlâkını esas almıştır. Satış akdini meşru kılan şey satıcı ve müşteri konumundaki iki kişinin farklı iki malı değiştirmeleridir. Zira fıkıhta bir sözleşmenin satış olarak kabul edilmesi için farklı iki malın değişimi söz konusu olmalıdır. Satıcı ve müşteri hukukun kendilerine yüklediği bütün vasıfları taşımalıdırlar. Bir kişinin satıcı olarak adlandırılmasının temel kriterlerinden biri sattığı malı sözleşmede belirlenen ölçüler çevresinde müşteriye teslim etmesi, yani işin riskini üstlenmesi, müşterinin kriteri ise bedelin teslim riskine katlanmasıdır. Bir satış sözleşmesinde satıcının taşıması gereken temel vasıflar, başka bir takım akitler ve kayıtlarla buharlaştırılırsa, o, "satış sözleşmesi" olarak adlandırılsa da gerçekte satış olmaktan çıkmış demektir. Çünkü satış sözleşmesinin fıtratına, ahlâkına müdahale edilmesi durumu söz konusudur. Ortaklık sözleşmesinin de aynı şekilde temel unsurları, ölçüleri, fıtratı vardır. Ortaklık karzla yakın bir sözleşmedir. Onları birbirinden ayıran temel ölçü karzda sermaye –şayet faizli ise getiri- garantisinin, ortaklıkta ise sermaye ve getiri riskinin mevcudiyetidir. Adı ortaklık olan bir sözleşmenin içerisine yerleştirilen maddelerle sermayedara sermaye ve getiri garantisi verildiğinde burada meşru ortaklık akdinin temel unsurlarına, ahlâkına müdahale ediliyor demektir. Dolaysıyla fıkıhta sözleşmeleri meşru kılan temel unsurlar onların, iktisadî, makasıdî ve hukukî (tümü birden ahlâkî) yönleridir. Bir sözleşme gerçekte hangi iktisadî faaliyeti gerçekleştirmek için yapılmışsa hukukta ona göre ad ve hüküm verilir. Fiilî durumla hukukî durumun farklı şekilde gösterilmesi muhatapları yanıltmaktan başka bir anlam taşımaz. Sözleşme hukukî açıdan kriterlere uygun olarak yapılmasına rağmen İslâm'ın konuya ilişkin maksadıyla da çatışabilir. Yani, bir sözleşme hukuksal kılıfa sokularak, İslâm'ın faiz yasağı kuralı delinebilir. İşte bu durumda makasıd devreye girer. Dolaysıyla bir sözleşme hakkında sağlıklı kanaate ulaşmanın yolu, onun hangi iktisadî faaliyete dayandığı, hangi hukuksal ölçülere sahip olduğu, muhasebe kaydının ne şekilde tutulduğu, taraflar arasında ihtilaf vukuunda bunun hangi kriterlere göre çözüldüğü ve taraflarının maksatlarının tespitine bağlıdır.

İş ahlâkının üzerinde durduğu en önemli kavramlar kalite, dürüstlük ve güvendir. Bahsedildiği şekliyle yukarıdaki ürünlerin kaliteden uzak oldukları görülmektedir. Çünkü kalite, ürünün doğasına, fıtratına ne ölçüde sadık kalındığı ile irtibatlı bir kavramdır. Burada

ise sözleşmeden ibaret ürünlerin içinin boşaltılıp asıl konuluş hedeflerinden uzaklaştırılması durumu söz konusudur. Dürüstlük ise işletmelerin paydaşlarına karşı içten, samimi ve doğru bir şekilde davranmaları, gerçekte hangi ürünü üretiyorlarsa onu pazarlamaları, yani oldukları gibi görünmeleridir. Nitekim Kur'an-ı Kerimde bir ayette "Ey müminler! Allah'tan korkun doğru söz söyleyin"[35]; diğer bir ayette "Niçin yapmadığınız şeyi söylüyorsunuz?"[36] başka bir ayette de "Ölümü ve hayatı hanginiz daha güzel amelde bulunduğunu denemek için yarattı"[37] buyrulmuştur. Dolaysıyla asıl olan amel yani üründür. Ürün gerçekte ne ise o şekilde piyasaya sürülmelidir. Kişiler gibi işletmeler de, bu bağlamda faizsiz çalıştığını ileri süren finans kuruluşları da, doğru söz söylemelidirler. Bütün bunlar kurumların güvenilirliğini etkilemektedir. Türkiye gibi %99'u Müslüman olan bir ülkede Katılım bankaları hala %5 civarında bir sermaye ile yetiniyorlarsa bunun nedeni biraz da bu gibi meselelerde aranmalıdır. Bir yerde bir ahlâkî sorun varsa onun sorumluları da var demektir. Türkiye'de konuyla ilgili sorumluların başında ilgili otoriteler, faizsiz finans kuruluşları ve bu kurumlarla finansal ilişkiye girenler gelmektedir.

Türk faizsiz finans sektörü halen kendine özgü kanun ve yönetmeliklere sahip değildir. İlgili otoriteler kurumların inisiyatifine terk etmeden, onları da mecbur edecek doğru dürüst kanun ve yönetmelikler çıkarmak durumundadır. Kurum yöneticileri yaklaşık 40 yıllık deneyimlerini de katarak, faizden uzak, tamamen ticarete dayalı orijinal ürünler geliştirip ilgili otoritelere sunmak ve takibini yapmak zorundadırlar. Bu kurumlarla ticarî ilişkisi bulunan işletmeler ise finansman maliyetindeki vb. maddî kazançlarına değil bu kurumların gerçekte faizsiz olarak çalışmaları için en azından kamuoyu baskısı yapmalıdırlar.

35 Ahzâb, 33/70.

36 Saf, 61/2.

37 Mülk, 67/2.

Makale Tartışması: "Çağdaş İslâmî Finansal Ürünlere Ahlâkî Açıdan Bakış"[1]

Yakup Asarkaya
Dr., BDDK

Bu çalışma genel olarak konuları detaylı bir şekilde incelemiş ve ahlâki yönlerini önemli ölçüde değerlendirmiştir. Ancak iktisat yazınında ortaya çıkan bazı teoriler ve dünya ekonomilerinin ulaşmış olduğu seviye ışığında çalışmanın günümüz sorunlarına cevap vermeyen çıkarımları olduğunu söyleyebiliriz.

Çalışma manevi zarar ya da ahlâki riziko sorununu göz ardı etmiştir. Manevi zarar, bu tebliğin konusu çerçevesinde borçlu olan kişinin borcunu ödemeye isteksiz davranması veya borcunu ödemekten imtina etmesi olarak ifade edilebilir. Bu sorunun kaynağında bankanın kredi müşterisinin iş ve işlemlerini tam olarak gözlemleyemeyesi, yani asimetrik bilgi sorunu yer almaktadır. Temerrüt davranışı sonradan gelişen ekonomik güçlükten dolayı ortaya çıkabileceği gibi borçlunun borç alırken taşıdığı ödememe niyetinden de ortaya çıkabilir. Krediyi veren tarafın bu durumlardan hangisi nedeniyle temerrüdün oluştuğunu tam olarak bilemediği durumlarda manevi zarar söz konusu olmaktadır.

Borçlunun ödememe niyeti ile kredi alması ahlâki olmayan bir davranıştır. Bu ahlâki olmayan davranışı düzeltmek için borçluyu borcunu ödemeye teşvik edici bir mekanizmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Finansta bu mekanizma geç ödeme durumunda borçluya ek maliyetler yüklemek şeklinde oluşmuştur. Bu cezalandırıcı uygulama borçluyu borcunu vaktinde ödemeye teşvik etmektedir. Nitekim cezai şartların uygulanmadığı işlemlerde borçluların ödeme performansının daha kötü olduğu görülmektedir. Borçlular öncelikle cezai şart içeren borçlarını ödemekte, sonra cezai şart taşımayan borçlarını ödemektedir. Borcunu ödemeyen borçlu ekonomik güçlükten dolayı bu duruma düşmüş ise bu durumda ahlâki olan davranışın borcunu ödeyemeyen borçluya ek kolaylıklar vermek olduğunu söylemek mümkündür. Ancak borçlunun borcu alırken niyeti bilinmemektedir. Bu nedenle borçluya ek kolaylık sağlamak her zaman çözüm olmayacaktır. Kolaylık gösterileceğinin borçlu tarafından bilinmesinin, borçluyu ahlâki rizikoya teşvik edeceği açıktır. Diğer taraftan borçlu ekonomik güçlüğe kendi bilinçli davranışı sonucu da düşmüş olabilir. Borç alanın ahlâki davranmadığı

1 "Çağdaş İslâmî Finansal Ürünlere Ahlâkî Açıdan Bakış -Murabaha,Teverruk Ve Sukuk Örneği Özelinde-" başlıklı makalenin müzakere metnidir.

bir durumda borç verenin ahlâki davranmasını beklemek borçlu ile alacaklı arasında kurulmuş olan karşılıklı çıkar dengesini bozacak bir durumdur.

Ülkemizde ve başka yerlerde neden murabahanın yaygın olup mudarabanın az olduğunu açıklayanın en önemli husus ahlâki rizikodur. Bir proje mudaraba ile yapıldığı zaman sermayeyi koyan taraf işi yapacak olan tarafı tam olarak gözlemleyememekte ve işi yapacak olan taraf ahlâki olmayan bir şekilde daha az gayret göstererek sermaye koyan tarafın zararına bir sonucun ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Bu nedenle sermaye koyacak olan taraf bu işten vazgeçmek durumunda kalmaktadır. Bu da toplumun yararına olan bir ekonomik faaliyetin yapılmaması sonucunu doğurabileceği için toplum için istenmeyen bir sonuçtur. Bu işlem murabaha ile yapılırsa sonuçta o işi yapacak taraf bütün gücünü sarf edip bu işin başarılı olması için çalışacaktır. Bu da hem sermaye sağlayan taraf için hem de işi yapacak taraf için daha olumlu bir sonuçtur. Bunu açıklamak için güzel bir örnek taksi kiralama uygulamasıdır. Bu iş mudaraba ile yapılsa idi bir taraf taksiyi satın alır diğer taraf taksiyi işletir, bu şekilde bir ortaklık oluşurdu. Ancak taksi işletecek olan taraf bu işe fazla bir katkı yapmadığı için fazla çalışmak için de yeterli isteği olmayacaktır. Sermayeyi sağlayan taraf işletmecinin ne kadar çalıştığını gözleyemediği için gelirinin azlığının işlerin durgunluğundan mı, işletmecinin yatırımcının çıkarlarını gözetmemesinden mi kaynaklandığını bilemeyeceğinden işletmeciyi cezalandırıcı bir uygulamaya gidemeyecektir. Sonuçta sermaye koyan taraf yatırımından yeterli kazancı elde edemediği bir durum ile karşı karşıya kalacaktır. Bu durum da yaygın olarak bilindiği için taksiler genelde kiralanır. Kiracı hem kirayı ödeyebilmek hem de kendine bir kazanç sağlayabilmek için gereken gayreti göstermek zorundadır. Bilgi asimetrisinden kaynaklanan bu tür sorunları ortadan kaldıracak mekanizmaların kurulması İslâmî finansın başarılı olması için gerekli şartlardandır.

Servet Bayındır'ın makalesinde İslâm'ın onaylamadığı davranışlar arasında darda kalmışları sömürme yer almaktadır. Bu ifade doğru olmakla birlikte finans açısından bu konunun diğer önemli taraflarını da incelemek gereklidir. İnsanlar darda kaldığında içinde bulunduğu zorluktan çıkabilmek için aşırı risk alan bir tutum içerisine girebilmektedir. Bu ahlâki olmayan bir tutumdur. İşin başarısızlık riski yüksek ise bu işten beklenen getirinin de yüksek olması normal karşılanmalıdır. Yani risk ile getiri arasında doğru orantılı bir ilişki kurulmalıdır. Risk ile getiri arasındaki ilişki ile darda kalmışları sömürme davranışı birbirinden ayırt edilmelidir.

Murabaha işlemlerinde bankaların riski azaltma etme davranışı özünde İslâmî prensiplere aykırı değildir. Bununla birlikte bankanın zarar etme riski her zaman mevcuttur. Zira finansman kullanan taraf borcunu ödemeyebilir. Bu durumda banka kredi riskine katlanmaktadır, finansman kullanan taraf ise iş riskine katlanmaktadır. Kredi riskinin İslâmî esaslar çerçevesinde sağlam bir çerçeveye oturtulması hususunda çalışma yapılmasında fayda vardır. Günümüzde ekonomik işleyişte uzmanlaşma önem kazanmıştır ve genel olarak maliyetleri düşürdüğünden toplum için olumlu sonuçlar doğurmaktadır. Mesela, bir malı taksitli satan bir mağazanın fiyatı ile aynı malı aynı yerden bir katılım bankası üzerinden taksitli alma seçenekleri karşılaştırıldığında, genel olarak katılım bankasının aracılığı tüketici açısından daha

cazip olmaktadır. Bunun nedeni katılım bankalarının kredi risklerini daha iyi değerlendirmeleri ve riski düşük tüketicilere daha uygun imkânlar sunabilmesidir. Finansal aracılığın en önemli uzmanlaşma alanlarından biri kredi riskidir. Bu alanda uzman kuruluşların kredi riskini üstlenip diğer riskleri o alanlarda uzman kuruluşlara bırakmaları günümüz ekonomilerinin ortak özelliğidir.

Servet Bayındır'ın çalışmasında vurguladığı üzere, murabaha sözleşmelerinde müşterinin bankaya vekâlet vermesi sorunlu bir uygulamadır. Burada temel sorun bankanın müşteri ile çıkar çatışmasında olmasıdır. Yani banka hem kendi çıkarını hem de müşterinin çıkarını aynı anda koruyamaz. Zira müşterinin çıkarı malı ucuza almakta, bankanın çıkarı ise malı müşteriye pahalı satmaktadır. Bu hususta yazarın eleştirisinin haklı olduğunu düşünüyorum. Ancak katılım bankalarının murabaha işlemlerinde işin özünün borç vermek olup alışveriş olmadığı görüşü tartışmalıdır. Burada bazı kayıtlar düzenlemelerin zorlaması sonucu farklı şekilde yapılıyor olabilir. Bu durum o işin özünü değiştirmez. Örneğin çifte vergilendirmeden kaçınma makul bir davranış olabilir. Zira mevcut şartlar altında katılım bankaları geleneksel bankalar ile rekabet etmektedir. Rakiplerin daha az vergi ödediği bir ortamda katılım bankalarının da rakipleri kadar vergi ödeyerek rekabet etme şansı elde etmeleri doğal karşılanmalıdır. Buna rağmen katılım bankaları kendilerine özgü bazı kısıtlamalardan dolayı halen mevduat bankalarının verdiği mevduat faizine göre daha düşük kar payları dağıtmaktadır.

Teverruk konusunda en önemli hususlardan biri bankaların likidite yönetimidir. Bilindiği üzere katılım bankaları ve mevduat bankaları tasarruf sahiplerinin tasarruflarını finansman ihtiyacı olanlara kullandırır. Burada tasarruf sahiplerinin bankalara yatırdığı paraların vadesi genelde kısadır. Yatırımların vadesi ise daha uzundur. Katılım fonlarının vadesinden önce çekilmesi de her zaman mümkündür. Bu durum bankaları bir zorluk ile karşı karşıya bırakmaktadır. Yatırımcıdan para isteyebilmesi için vadeyi beklemesi gerekmektedir. Ancak katılım fonu sahibine de hemen para ödemesi gerekmektedir. Bu durum likidite sıkışıklığı olarak adlandırılabilir. Bankaların düzenlemeler gereği kısa vadede ortaya çıkacak nakit çıkışlarını karşılayabilecek kadar nakit gibi likit varlıklara sahip olması gerekmektedir. Bankalar diğer tasarruf sahiplerinin tasarruflarını kullanmıyor olsalardı bu sorun ortaya çıkmazdı. Ancak küçük tasarrufların ekonomiye kazandırılması hem servetin tabana yayılması açısından hem toplumsal refahın artırılması bakımından önemli bir husustur. Bu nedenle maslahat gözeterek likidite temini için dahi olsa teverruk gibi araçların çalışır hale getirilmesinde fayda bulunmaktadır.

Bireysel teverruk uygulamaları Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu tarafından nakit teminine yönelik işlemler olarak nitelendirilmiştir. Özellikle kredi kartı ile taksitli cep telefonu alıp daha ucuz bir fiyata nakit satarak nakit temin etme yöntemi engellenmiş durumdadır. Zira Kurumun anlayışına göre bu işlem esasen bir nakit sağlama işlemidir. Bu işte nakit sağlayanlar genel olarak kanunsuz olarak borç verme işi yapan tefeciler olduğundan tüketicilerin aleyhine bir şekilde sonuçlanmaktadır. Bu örnekte görüleceği üzere genelde bireysel teverruk organize teverruka göre daha olumsuz bir finansman yöntemidir. Bu ne-

denle bireysel teverrukun her şart altında daha ahlâki olduğunu savunmak mümkün değildir. Diğer taraftan bireysel teverruk ile organize teverruk arasındaki farklar birincisini ahlâki, ikincisini gayrı ahlâki yapacak kadar derin değildir. Yukarıdaki telefon örneğini devam ettirirsek, telefonu taksitle satın alan kişi onu götürüp kullanılmış telefon alım satımı ile iştigal eden bir işletmeye satarsa organize teverruka dönmüş oluruz.

Diğer taraftan teverruk İşlemlerinde emtianın el değiştirmeden emtiayı temsil eden senetlerin el değiştirmesi ahlâki açıdan makul görülebilir. Sözleşmenin yükümlüsü malı saklayan yediemin gibi düşünülebilir. Burada ahlâki olmayan husus mevcut olmayan bir malın satılmasıdır. Her ne kadar LME'de yapılan işlemlerin büyük çoğunluğu vadeli ya da türev işlemler olsa da üretilmiş olup yolda olan veya çok yakında üretilecek olan mallar üzerine yapılan işlemler de mevcuttur. Mevcut olmayan malların satılması çok büyük finansal çöküşlere yol açmıştır. Mesela son finansal kriz öncesinde vadeli doğalgaz alan bir çok kişi krizde doğalgaz fiyatlarının düşmesi sonucu çok ciddi zararlar etmiştir. Bu tür işlemlerin faydalarından çok zararlarının olduğu genel olarak kabul görmüştür. Reel bir mal satıldığı sürece organize teverruk ve bireysel teverruk benzer şekilde ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan, teverruk işlemlerinde katılım bankasının müşteriye vekâlet etmesi hakkında ilişkin yukarıda bahsedilen sakıncalar burada da geçerlidir.

Servet Bayındır teverrukta malın aynı kişiye geri satılması ihtimalinden dolayı bu işlemlerin sorunlu olduğunu ifade etmiştir. Organize borsaların bir özelliği bazı alıcıların hem alıcı hem satıcı rolünü üstlenebilmesidir. Piyasa yapıcıları denen bu tür yatırımcılar ilan ettikleri alış fiyatından mal almaya veya ilan ettikleri satış fiyatından mal satmaya her zaman hazırdırlar. Bu işlemler sebze hallerindeki kabzımalların iş modeline benzemektedir. Teverruk ile mal satın alan kişi malı satmak için organize piyasaya arz ettiği durumda kimin aldığı zaten kontrolü dışında olacaktır. Burada önemli olan satılan malı herkesin alabilecek durumda olmasıdır. Eğer satın alan kişi malı tekrar satmak için piyasaya sunmuş ise ve piyasada yer alan her alıcı bu malı alma imkânına sahip ise geçerli bir teverruk için bu yeterli görülebilir.

Sukuk çok çeşitli şekillerde yapılabilir. Servet Bayındır çalışmasında bazı uygulamalardan bahsetmiştir. Sukuk konusunda bahsedilen bankanın anapara ve getiriye kefil olması zaman zaman katılım hesaplarında da söz konusu olmaktadır. Bu tür bir kefaletin sorunlu olduğunu kabul etmek gerekir. Ancak bazı sukuk çeşitleri vardır ki getiri ödemeyi garanti etmediği gibi belli şartların oluşması durumunda anaparadan da indirim söz konusu olabilmektedir. Bazı sukuklarda geri ödeme seçeneği de bulunmamaktadır. Bu tür şartlara özellikle sermaye olarak kabul edilen sukuklarda rastlanmaktadır. Sermaye olarak kabul edilen borçlar son küresel kriz tecrübesinden sonra ortaya çıkmış anapara veya getiri ödemesi kesin olmayan borçlardır.

Sonuç olarak Servet Bayındır'ın işaret ettiği sorunlar önemli görülmelidir. Diğer taraftan kamu maslahatının gözetilerek mutlak olarak yasak olmayan hususlarda yeni yorumlara ve uygulamalara izin verilmesinde fayda bulunmaktadır.

Tarihteki Ahlâklı Üretim Kültüründen Günümüze Dersler

Cengiz Kallek
Prof. Dr., İstanbul Şehir Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü

Giriş

Kozmolojik ilâhiyatın uzantısı olan bir sosyo-politik-ekonomik düzen kurmaya yönelik dinî titizlik İslâm siyasî tarihinin teori ve pratiği açısından iktisadın siyasetin ardılı yapılması, toplumsal istikrarın ve düzenin merkezine adaletin oturtulması gibi önemli sonuçlar doğurmuştur. Kısacası İslâm medeniyeti –kuramsal belirleyicilik sırasına göre– modern Batılı dünyadakinin tam tersine ontolojiden[1] epistemolojiye,[2] epistemolojiden aksiyolojiye,[3] aksiyolojiden siyasete ve siyasetten iktisada doğru nihaî bir hat farz etmektedir.[4] Dolayısıyla iktisadî sistemin mümkün mertebe kusursuz bir şekilde yürütülmesi –her Müslümanın bireysel yükümlülüğü olmakla beraber– son kertede devletin sorumluluğudur. Çünkü gücün Allah'ın hâkimiyetinden kaynaklandığı anlayışı uyarınca devletin ödevi siyasî velâyetin nihaî kurumsallaşmasıdır. Bireyler ya da zümreler dine rağmen öz çıkarlarını korumak için çatışırlarsa kurumsal bakımdan aşkın olan devlet bunu önleyecektir.[5]

Geçmişin olabildiğince yüksek çözünürlüklü krono-panoramik tasvirleri güncelin daha bütüncül, bağdaşık ve anlamlı net bir resminin çıkarılmasına katkı sağlayacaktır. Salt iktisatçı diliyle ifade edilecek olursa, belki de "tarih" her toplumun şimdiki zaman çıktısını üretmek için kullandığı girdiler (maddî ve beşerî kaynaklar), araçlar, kurallar, yöntemler, süreçler, kurumlar ve sairenin sistematik bütünü şeklinde tanımlananabilir. Ama en önemlisi her toplum diğerleriyle –çatışma ve dayanışmayı barındıran– rekabet içinde kendi çıktısına özgün sanatkârlığını katarak nevi-i şahsına münhasır bir eser ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu çıktının geliştirebilmesi için dönüp bütün üretim sürecinin sürekli, titizlikle ve hızla tahlil edilip gerekli değişikliklerin yapılması kaçınılmazdır. Bu bakışa "oyun teorisi" perspektifi katılacak olursa, bir yandan da mevcut evrensel piyasada rakiplerin kendi çıktılarını üretme şekillerinin ve yeni senaryolarının lâyıkıyla analiz edilmesi şarttır. Aslında her an ekonomik ve finansal piyasalar ürünlerin / hizmetlerin arzı sürecinde ve sayesinde gerek bireylerin gerekse nesillerin yeniden üretimine de sahne olmaktadır.

1 Varlık, oluş ve gerçekliğin doğası, kaynağı, mahiyeti ve düzlemini değerlendiren varlık bilim.

2 Bilginin tabiatı, kaynağı ve kapsamını araştıran bilgi felsefesi.

3 Ahlâkî ve estetik öğretileri inceleyen değerler felsefesi.

4 Davutoğlu, Ahmed, *Alternative Paradigms: The Impact of Islam and Western Weltansaungs*, Lanham 1994, s. 142, 153.

5 Ama bu, Sosyalizm'deki gibi devletin âdeta amaç haline dönüştüğü anlamına da gelmez.

Ahlâk ve Amel

İnsanın iyi veya kötü şeklinde nitelendirilmesini mümkün kılan kişilik özelliklerinin, görgülerinin ve bunların dışa vurumu kabilinden iradeli tutum ve davranışlarının[6] bireşimi diye tanımlanabilecek olan Arapça kökenli ahlâk (tek. *hulk*) kavramı, bireylere kendilerinden daha büyük, daha önemli, daha üstün, daha kuşatıcı, daha etkin (…) bir bütünün parçalarını teşkil ettiklerini, dolayısıyla icabında o uğurda bedel ödeyebileceklerini kabullendiren bütüncül bir ereksel zihniyettir. Bu zihniyetin manevî, zihnî ve maddî temelleri vardır. Bireyin davranışları –özellikle kişiliğini yansıtmaları bakımından– ahlâk boyutu dışlanarak anlaşılamaz.

Amellerin imandan bir cüz' olup olmadığı çok klasik bir kelâm tartışmasıdır. "İman" esasen bireysel ve soyut olup şeytanın iğvâları sebebiyle dejenerasyona açıktır. Buna karşılık "amel ve/veya ibadet" de *bireysel* olmakla beraber *somut*tur. "Cemaat ibadetleri" (namaz, hac, zekât) ise hem *toplumsal* hem *somut* iken, sosyal denetime açık olması[7] bakımından *yozlaşmaya dirençli*dir. İşte ahlâkı da kapsayan amel en azından imanın göstergesi olması itibariyle ondan bir cüz'dür denebilir. Başka bir ifadeyle, somutlaşmayan ve toplumsallaşmayan ahlâk kuramsal kalır; sadece kötü bireylerin sorunu olarak değerlendirilip gereği yapılmayan ahlâksızlıksa bir sistem sorununa dönüşür.

Konvansiyonel ekonomi disiplinini ahlâk felsefesinin bir dalı olarak kurgulayan Adam Smith'ten bu yana ekonomistlerinin hemen hepsi için ahlâkî meseleler pazar aygıtının ayrılmaz parçasını teşkil etmeyen "dışsallıklar"dan ibaret kalmıştır.[8] Son zamanlarda, piyasa ekonomisinin [t]ürettiği pazar ahlâksızlığı karşısında çalışma ahlâkı, meslek ahlâkı, iş ahlâkı, satıcı veya pazarlama ahlâkı gibi konular ayrı birer inceleme konusu olmaya başlamış, hatta iktisadî meselelerin değerlendirilmesine ahlâkî boyut kattığı için 1998 yılında Nobel ödülü Amartya Sen'e verilmiştir. Çünkü birey ve zümre çıkarlarıyla kamu yararını uzlaştırmak liberal toplumun ve serbest piyasanın en büyük sorunlarındandır. İktisadî büyümenin maliyetlerini ve yararlarını ilgili toplumun üyeleri arasında nasıl bölüştüreceğini inandırıcı biçimde açıklayacak bir kuramı yüzyıllarca geliştiremeyen modern ekonomi bilimi hiç değilse tüketiciy**i**[9] hakkıyla korumayı başarmalıydı ama bunu da lâyıkıyla gerçekleştirememiştir. Zira bireyin kısa vadeli maddî getirilere aşırı düşkünlüğüyle işletmenin uzun vadeli başarısı ve bekası arasında denge kuramamıştır. Neyse ki son zamanlarda uluslararası düzeyde

6 Muhtelif hadislerde "iradeye dayalı davranışlar" demek olan fiil ve ameller insanlara nispet edilmiştir; geniş bilgi için bk. Yazıcıoğlu, Mustafa Said, "Fiil", *DİA*, XIII, 59-64.

7 İnsan, bizzat gör[e]mediği kusur ve hatalarını din kardeşinin bilgilendirmesi ve/veya uyarması vasıtasıyla görür veya önemser. Nitekim Hz. Peygamber "Mümin müminin aynasıdır" buyurmuştur (Ebû Dâvûd, "Edeb", 49; Tirmizî, "Birr", 18). Bilgilendirmek tek başına uygun davranılmasını güvence altına almaz. Zira davranışları etkileyen unsurlar çok karmaşıktır. Birey bazı menfî tutum ve davranışlarını hoşlanmadığı halde sürdürüyor olabilir. Toplumsal denetim, etkileşim ve baskı, yani ihtisab, kişinin bazı olumsuzluklarını değiştirebilir veya bazı aşırılıklarını frenleyebilir; bilginin ve ahlâkî ilkelerin davranışlara dönüştürülmesine, yani kişinin ilmiyle âmil olmasına katkı sağlayabilir.

8 Zinbarg, Edward D., *Theology of the Marketplace: Religious Perspectives on Ethical Behavior in a Market-based Economy*, Basılmamış doktora tezi, Drew University, Madison, 1999, s. 23, 49.

9 Bu bildiride "tüketici" kelimesi bir değer yargısı yüklenmeksizin –yaygın bilinirliği bakımından– mal / hizmet alıcılarını belirtmek için kullanılmıştır (Tüketim çılgınlığına dair değer yargısı için bk. "Ben yığınla mal tükettim"; el-Beled, 90/6).

geliştirilen çeşitli iyi yönetişim ilkeleri ve en iyi uygulama kodları şu kavrayışı hayata geçirmeye başlamıştır: En iyi uygulama, azamî verimliliğe ulaşmaktan ibaret olmayıp işletmelerin genel kabul görmüş etik standartlar uyarınca yönetilmesini ve denetlenmesini sağlamaktır.

Kanun esasen kötüyü yasaklarken ahlâk[10] iyi ve güzeli gerçekleştirmeyi hedefler. "İş[11] ahlâkı" ile "sosyal sorumluluk" arasında yakın ilişki vardır. Şüphesiz her bireyin / kurumun içinde yaşadığı topluma ve doğal çevreye karşı ödevleri bulunmaktadır. Güven, gelişmiş bir ekonomide –yabancılar da dâhil– herkese gereklidir. Örneğin, bir işletmenin kendi çalışanlarına, paydaşlarına, ortaklarına olduğu kadar, dış çevreye (devlete, doğaya, çevreye, topluma vs.) karşı da yükümlülükleri vardır. Dolayısıyla, sosyal sorumluluk, esasen iş ahlâkının gereğidir. Bir başka ifadeyle, iş ahlâkı, sosyal sorumluluğu da içeren bir anlam taşır. Özellikle de objektif bilginin serbestçe ve yaygın biçimde dolaşamadığı –ki hisbe eserleri bu sorunu önemli ölçüde giderir–, enva-i çeşit ölçü tartı âletlerinin / birimlerinin kullanıldığı, standart fabrikasyon ürünlerin ve en azından günümüzdeki şekliyle ticarî markaların bulunmadığı, okuryazarlık oranının nispeten düşük kaldığı[12] ortamlarda piyasayı iyi bilemeyen müşteriler için güven çok daha önemlidir. İşte İslâm devletlerinde karşılıklı güveni koruyup güçlendirme sorumluluğu resmen muhtesibe verilmiştir; onun görevi emniyet unsurunun zayıflığından kaynaklanabilecek aksaklıkları en aza indirmektir.

Esasen piyasa işlemlerinin bünyesinde yürütüldüğü sosyo-ekonomik şartlar iktisadî suçları işleme eğilimlerini kamçılar. Kişinin yetiştiği ve hayat tecrübelerini kazandığı pazar gibi toplumsal alanlar bireyin zihninin hâkim kültür tarafından yapılandırılmasına, erdemli davranışların öğrenilip cemiyetin diğer üyelerine aktarılmasına ve sonunda kurumsallaşıp gelenekleşmesine imkân sağlar. İşte Asr-ı Saadet'te yerleştirilen bu örf hem sağlıklı bir kurum kültürü hem esaslı bir iş ahlâkı oluşturup, içtimaî ve iktisadî adaletin yanı sıra genel asayişi ve çalışma barışını da gerçekleştirmiştir. Hisbe yazarlarınca vurgulanan ahkâm ve anılan uygulamalar, Müslüman toplumun bütüncül yaşam biçiminin önemli bir parçasını teşkil eden "ahlâklı pazar kültürü"nün uzun dönemli olarak kurumsallaşması ihtiyacını karşılamıştır. 1985 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu›nda oy birliği ile onaylanan

10 Usulcülerin ekserisi teklifî hükmü veya ef'âl-i mükellefîni şâriin hitabına nazaran *îcâb*, *nedb*, *ibâha*, *kerâhe* ve *tahrîm* şeklinde beş kısma ayırırken Hanefîler bunu mükellefin fiiline nispetle *farz*, *vâcib*, *mendûb*, *mubâh*, *tenzîhen mekrûh*, *tahrîmen mekrûh* ve *harâm* şeklinde yedi kısma ayırarak incelerler (Geniş bilgi için bk. Öğüt, Salim, "Ef'âl-i mükellefin", *DİA*, X, 452). Aslında farz ve haram kategorileri kabaca pozitif hukukun emir ve yasaklarına denk sayılsa bile ara kategoriler ahlâkı yansıtmaktadır. İşte fıkhın, hukuk ve ahlâkı içerdiğinin en bariz göstergelerinden biri ef'âl-i mükellefin anlayışıdır. Fıkhın dinî / ahlâkî boyutu diyânî –kazâî hüküm– ayrılığında da yansımasını bulur. Şöyle ki; dışa vuran iradenin gerçek maksattan farklı olması halinde –hukukî ihtilâf doğmuşsa– düzenin korunması adına zâhir iradeye göre kazâî hüküm verilmekle beraber, diyâneten maksat / niyet esas alınmaktadır. Böylece yargıcın zâhire dayanarak verdiği hükümden ayrı olarak müftü maksada / niyete göre diyânî hükme varmak suretiyle meseleye –kişiyi vicdanen rahatlatacak veya dizginleyecek– farklı bir boyut kazandırmaktadır (Amelin fıkhî boyutuna dair geniş bilgi için bk. Dönmez, İbrahim Kâfi, "Amel", *DİA*, III, 16-20.

11 İslâmî bakış açısından "iş" kavramı için şöyle bir tanım önerilebilir: "İnsanın Allah'ın lütfettiği kaynakları O'nun emir ve yasakları uyarınca kullanmak gayesiyle alıp sonunda maddî ve manevî ceza veya mükâfata erişeceğini bilen sorumlu bir emanetçi şuuruyla ilâhî çağrıya uygun düşünce, tutum ve davranışlar içerisinde üretken muameleye tâbi tutmasıdır."

12 Hisbe yazarları bir yandan kadınların eğitimine sınır getirirlerken diğer yandan kolay kandırılabildiklerini söylemektedirler!

“Evrensel Tüketici Hakları” arasında yer alan temel ihtiyaçların karşılanması, güvenlik, sıhhat, sağlıklı bir çevrede yaşama, doğru ve kolay bilgi edinme, ekonomik çıkarların korunması, tazmin edilme gibi haklar sahabe tarafından olabildiğince gözetilmiştir. İşte hisbe[13] yazarları da piyasanın İslâm’a uygun tarzda düzenlenebilmesi için bu hakları da kapsayan birçok konuda günümüze kadar varlığını ve önemini koruyan nişan taşları dikmişlerdir.

İşletmeler müşteri odaklı kaliteli ürün ve hizmet sunarak markalaşmak suretiyle rekabette avantaj sağlayabilirler. Bütün piyasa aktörlerince bilinebilecek ve kişiden kişiye değişmeyecek olan ahlâkî ilkeler (standart etik kodlar) iş adamlarını ideale yönlendirerek markalaşmaya da katkıda bulunan önemli unsurlardır. Özellikle eskiden her mesleğin kendi mensuplarına dinî değerlerle yüklü bir ödev bilinci ve yaşam tarzı dayattığı, meslek erbabı ile ürünlerinin / hizmetlerinin âdeta özdeşleştiği –ki bu durumda Allah›ın emirleri doğrultusunda iş yapma arzusu işletme kârını azamîleştirme gayretini önceler–[14] düşünüldüğünde söz konusu unsurun ehemmiyeti daha iyi anlaşılır.

İçtimaî sorunlara, kamusal alanda işlenen suçlara karşı resmî ve ferdî duyarsızlık toplumsal çözülmenin bir göstergesidir. İşte Asr-ı Saâdet›ten itibaren İslâm toplumlarında ümmet dayanışması ve içtimaî denetim Kur’ân›a dayanan *el-emr bi’l-ma‘rûf ve’n-nehy ‘ani’l-münker* esaslı gönüllü veya resmî *ihtisab* faaliyetleri aracılığıyla gerçekleştirilmek suretiyle kanun ve muaşeret âdâbı ihlâllerine duyarsız kalınmayarak sosyal çözülme önlenmeye çalışılmıştır. Ancak “daha iyi” veya “daha kötü”nün ne olduğuna nasıl hükmedilebilir? Herhangi bir kamu politikası konusu gibi denetim / yönetim meseleleri de pozitif ve normatif kesitlerden değerlendirilebilir. Kurumsal yönetişim açısından işletmelerin nasıl yönlendirildiği ve denetlendiği (pozitif) kadar, hatta ondan ziyade, nasıl yönlendirilmesi ve denetlenmesi gerektiği (normatif) İslâmî yönetişim bakımından önemlidir. Genel tüketiciyi koruma amacını her fırsatta dışa vuran hisbe yazarları, eserlerinin iktisadî muamelelere hasrettikleri bazı bölümlerinde, doğru iş kararları verilebilmesine zemin hazırlayan uygulamalı bir değerler sistemi sundukları gibi bireysel iş ve üretici / satıcı davranışlarının sınıflandırılmasını ve incelenmesini mümkün kılan hukukî ve ahlâkî ilkeleri de açıkça ortaya koymaktadırlar. Daha fazla kamu yararı için ideal üretici davranışı olarak –bencilce kâr maksimizasyonu yerine– *değerlerin âzamileştirilmesi*ni önemsemektedirler. Yahyâ b. Ömer el-Kinânî’nin III. (IX.) yüzyıla ait *Kitâbü Ahkâmi’s-sûk* başlıklı eseri söz konusu norm ve değerleri vurgulayan türün elimizdeki bilinen ilk örneği olup ahlâklı piyasa işlemlerinin toplumsal dokuya nasıl işleneceğini göstermektedir.

İnsanlar yaratılışları icabı yalnız yaşamazlar, aksine bireysel amaçların yanı sıra müşterek yaşamın da iyileştirilmesi için cemaatler veya cemiyetler oluşturmayı avantajlı bulurlar. Farklı ihtiyaçlar, kabiliyetler ve değerleri olan insan çeşitliliğine sahip zümredeki bu heterojenlikten bir homojenlik doğmalıdır; topluma (*society*) dönüşemeyen topluluk

13 Genelde kamusal alanın denetiminden sorumlu kurumu ifade ederken, özelde –tabiri câizse– yeminli pazar müşavirliği şeklinde tanımlanması mümkündür; geniş bilgi için bk. Kallek, Cengiz, “Hisbe”, *DİA*, XVIII, 133-143.

14 Hâlbuki günümüzde kapitalist akılcılığın etkisiyle iş verimliliği ve kârlılığı için çalışma diğerinin önüne geçmiştir.

(*community*) varlığını sürdüremez. Yani bütün üyeler, topluluğu korumaya yönelik ortak davranış kurallarını ve uzlaşıları içeren bir dinî veya dünyevî "toplumsal sözleşme" oluştururlar. Yazılı olmayan bu bağlayıcı sözleşme diğerlerinin davranışları hakkındaki kabulleri ve bireylerin karşılıklı muamelelerine dair beklentileri belirler. Zira gerek iktisadî üretimin gerekse içtimaî dostluğun sağlanabilmesi uğrunda belli bir görevin başarılmasına yönelik ortaklaşa gayretlerin en iyi kombinasyonu ve koordinasyonu uzlaşıyı gerektirir. Belli tutum ve davranışların uygunluğunu belirleyen değerler veya –kadim meselelerden olan– âdâb-ı muâşeret kuralları toplum içi etkileşimlerin diğer bir boyutudur. Toplumsal güvene sıkı sıkıya bağlı olan iktisadî işlemler de sosyal uzlaşının / sözleşmenin ayrılmaz parçasıdır. Buna göre, muhtesipler işletme çabalarının sadece kamu-birey ilişkilerinden değil hâkim törelerden de etkilenebileceğini, bazı şer'î ahkâm gibi bir takım toplumsal değerlerin de zaman ve mekâna göre değişebileceğini hatırlarından çıkarmamalıdırlar.

İnsanların birbirlerini *münker* işlemekten kaçındırmak için yerine getirmeleri gereken nasıl bir yükümlülükleri var? Aslında her kültür için anlamlı olan bu soruya çok azının özenle aradığı cevap istisnaî ve çarpıcı şekilde İslâmî gelenekteki merkezî ahlâkî ilke *el-emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehy 'ani'l-münker* sorumluluğunda tezahür etmektedir. Bu ödev bizatihi işlenen "kötülük"ten mi kaynaklanmaktadır yoksa ona maruz bırakılan "kurban"ın varlığından mı? Aslında kötülük (veya haksız fiil) işleyenin nefsine zulmettiğine dair yetmişten fazla âyet[15] ve benzeri birçok hadis o kişinin kendi kendisinin kurbanı olduğu[16] –sonuç bakımından her halükârda bir mağdurun bulunduğu– gerçeğini ortaya koyar. Nitekim bir münkerden kaçındıranın aslında yaptığı, mağdura maddî anlamda yardım etmek değil de münker işleyeni adaletin önüne çıkarmak olabilir.

İlgili Literatür

İslâm iktisat-işletme düşüncesi tarihini süsleyen ve belli literatür öbekleri halinde tasnifi mümkün olan müstakil klasik kaynakları, esasen *Kitâbü'l-harâc*, *Kitâbü'l-Emvâl*, *Kitâbü'l-hisbe*, *Kitâbü'l-Kesb*, *Fütüvvetnâme* ve *'İlmü tedbîri'l-menzil* gibi ana başlıklar altında toplanabilecek eserlerden müteşekkildir.[17] Bu bildirinin, "Siz insanlık için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; ma'rûfu emreder, münkeri önlersiniz" âyeti[18] uyarınca, yukarıdaki kaynaklar arasından bazı yönleriyle genelde mikro-ekonomi veya işletme, özelde ise pazar denetimi çerçevesine

15 Meselâ bk. Âl-i İmrân, 3/117; en-Nisâ, 4/110; el-A'râf, 7/160, 177; et-Tevbe, 9/70; Yûnus, 10/44; en-Nahl, 16/33, 118; el-Kehf, 18/35; el-Ankebût, 29/40; er-Rûm, 30/9; Fâtır, 35/32.

16 "Kendine zulmeden" ifadesi bir hadiste, kötülük edenlerin kıyamet gününde bunun bedelini ödeyecekleri için sonuçta kendilerine zarar vermiş olacakları şeklinde açıklanmıştır; bk. *Müsned*, V, 194, 198; VI, 444. Ayrıca Hz. Peygamber'in, "Rabbim! Kendime çok zulmettim" diyerek Allah'tan af dilemeyi öğütlediği, kendisinin de benzer şekilde dua ettiği bildirilir; meselâ bk. Buhârî, "Ezân", 149; Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 201.

17 Eski Yunan filozoflarından klasik Müslüman düşünürlere kadarki iktisadî nitelikli metinler onların ticarî toplumun temel meselelerine nüfuzları bakımından da titizlikle kritik edilmelidir. Onları sadece antikacı merakıyla inceleyemeyeceğimiz gibi tarihe de gömemeyiz çünkü atalarımızın İslâmî değerlerle uzlaştırabildikleri düşünce ve uygulamalar bize de ışık tutacaktır.

18 Âl-i İmrân, 3/110.

sokulabilen *Kitâbü'l-hisbe* ve *Kitâbü'l-İhtisâb* türü eserlerin yayımlanmış örneklerindeki ahlâkî değerlendirmelere tahsisi yeğlenmiştir.[19]

Burada mercek altına alınan literatürün kapsadığı alan, optimum kaynak dağılımı, verimlilik gibi meseleleri önceleyip ahlâkî ilkeleri bilim dışı kabul eden serbest piyasacı ekonomistlerce işletme tarihi veya iş ahlâkı çalışanlara terk edilmiştir. Kaldı ki bu iki alandaki çalışmalar da çok yenidir. Hisbe / İhtisâb külliyatı devlet erkânının, işletmecilerin, alıcıların / tüketicilerin, ilim adamlarının –tabiri câizse– "mikro-ekonomi" ve/veya "işletme" hakkındaki tefekkür seviyesini yansıtmaktadır.

İktisadî faaliyetin mahiyeti ne olursa olsun kamu menfaati öncelikle gözetilmelidir. Toplumla ilgili meseleler –hangi terminolojinin kullanıldığından bağımsız olarak– hisbe literatürünün en önemli gündemini teşkil etmiştir.

Hisbe ve İhtisâb

Hisbe kelimesi "ihtisâb" masdarından isim olup ecir, sevap, rey ve tedbir anlamlarına gelmektedir. *İhtisâb* ise ecir ve sevap ummak, inkâr etmek, güzel tedbir sahibi olmak, sevap işleyip mükâfatını âhirette beklemek, çirkin bir işi beğenmeyip yasaklamak, işleyeni azarlamak demektir.[20] Belki de ihtisâb kelimesi, âhiret mükâfatı bekleyerek el-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy 'ani'l-münker[21] ([terkedilen] iyiliği emir ve [işlenen] kötülükten nehiy) yapan bir kimsenin icraatına bu anlamıyla isim olmuştur. Özellikle kelâm münazaralarının

19 Günümüze kadar ulaşan zengin hisbe literatürü, kapsam ve yaklaşım bakımından, biri hisbenin mantığı, felsefesi ve işlevleriyle ilgilenen nazarî, diğeri ise muhtesibe ve avenesine piyasanın kuralları konusunda rehberlik eden uygulamalı kitaplar olmak üzere iki ana gruba ayrılabilir. İkinci şıktaki eserler muhtesiplere yükümlülüklerinin ve kaçınacakları davranışların yanı sıra karşılaşmaları kuvvetle muhtemel hile türlerini ve şekillerini açıklayan kılavuzlardır. Geçmiş uygulamaları yansıtmalarına rağmen bu elkitaplarının günümüzdeki kuramsal geçerliliği, faaliyetlerini sıraladıkları hisbe teşkilâtının evrensel görev ve işlevlerinin açıkça tahlil edilmesine imkân vermeleri gerçeğinde yatmaktadır. Zaman ve mekândaki değişimlerle beraber yapılar farklılık gösterse de işlevler sürekliliğini koruduğu için, bu literatür öğreticiliğini hâlâ muhafaza etmektedir. Bu literatüre yansıyan tefekkürü hakkıyla anlayabilmek için –mahiyeti gereği– iktisat, işletme, fıkıh ve tarih disiplinlerinde belli düzeyde bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Elinizdeki kitabın yazarının aldığı lisans (işletme), yüksek lisans (fıkıh) ve doktora (iktisat tarihi) eğitimleri bu çalışma için gerekli asgari disiplinlerarası birikime sahip olduğunu göstermektedir. Aslında ilgili klasik eserlerdeki iktisat-işletme düşüncesini kültürel ve toplumsal tarih perspektifine de oturtabilmek için (sosyo-kültürel) antropoloji, iktidarların iktisat politikalarının konjonktürel isabetliliğini irdeleyebilmek için de siyaset bilimi sahalarına minimal düzeyde aşinalık lâzımdır.

20 İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mukerrem, *Lisânü'l-'Arab*, "Hasebe", Bulak 1299-1308, I, 310-317; Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir Mecduddin Muhammed b. Ya'kûb eş-Şîrâzî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, Beyrut 1406/1986, "Hasebe", s. 94-95; Sünnâmî, Ziyâeddin Ömer b. Muhammed, *Nisâbü'l-ihtisâb* (nşr. Merîzen Saîd Merîzen Asîrî), Mekke: Mektebetü't-tâlibi'l-câmiî, 1406/1986, s. 81-84; Huzâî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Taḫrîcü'd-delâlâti's-sem'iyye 'alâ mâ kâne fî 'ahdi Resûlillâh mine'l-ḫiref ve'ḫ-ḫanâi' ve'l-'amâlâti'ş-şer'iyye* (nşr. Ahmed Muhammed Ebû Selâme), Kahire: Vizâretü'l-evkâf, 1981, s. 297.

21 Arapça'da "bilmek, tanımak, düşünerek kavramak" anlamındaki *'irfân* kökünden gelen *ma'rûf* sözlükte "bilinen, tanınan, benimsenen şey" mânasına gelir. "Bir şeyi bilmemek, tanımamak, benimsememek" gibi anlamlar taşıyan *nükr* veya *nekâret* kökünden türeyen *münker* ise "onaylanmayan, yadırganan, alışılmayan, sıkıntı duyulan şey" demektir. Kur'an'da ve hadislerde ma'rûf ve münker kısmen eski anlamlarını korumakla beraber kapsamları genişlemiştir. Bu kaynaklarda tek sözcükle değinildiğinde iyi ve doğru olarak kabul edilen inanış, görüş ve davranışlar için çoğunlukla ma'rûf, buna karşın yanlış, İslâmiyet'e yabancı, Müslümanlarca yadırganan inanç, söylem ve eylemler içinse münker kelimesi kullanılmaktadır. İslâm inançta, zihniyette, gelenek ve görenekte köklü değişiklik ve yenilikler yaptığı için –özellikle kelâm tartışmalarının başlamasından itibaren– ma'rûf ve münker tanımlarında "şeriata uygunluk" ölçüsü vurgulanmıştır; bk. Çağrıcı, Mustafa, "Emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker", *DİA*, XI, 138-141.

başlamasından itibaren ma'rûf ve münkerin mahiyet ve muhtevası belirlenirken – birincisinin gerek kök anlamında gerekse dine aykırı düşmeyen tarihî referanslarında örf (Ar. *'urf*)[22] olmasına rağmen, İslâm inanç, zihniyet, gelenek ve görenekte köklü değişiklik ve yenilikler yaptığı için– töreden çok akıl ve nakle uygunluk ölçütleri vurgulanmıştır. Mu'tezile âlimlerinin ekseriyeti, "hüsün ve kubuh" telâkkileri uyarınca aklın olumladığı fiilleri ma'rûf, kötülediklerini de münker sınıfına sokarken Selefîler ile Eş'arîler nakli esas alarak genellikle ma'rûfu "şeriatın iyi sayıp emrettiği", münkeri de "şeriatın kötüleyip kaçındırdığı" şey diye tarif etmişlerdir. Bu tanımlamalar, her iki kavramın köklü geçmişi olan çok yönlü anlamlarını ve geniş kapsamlarını daraltmıştır.[23]

Daha teknik ifadeyle hisbe, el-emr bi'l-ma'rûf (izâ zahara terkuhu) ve'n-nehy 'ani'l-münker (izâ zahara fi'luhu) yaparak kulların birbirleriyle ve Allah'la ilişkilerini ıslâh faaliyetlerini ve özellikle bununla görevli müesseseyi belirtmektedir.[24] Bir başka deyişle "hisbe" veya "ihtisab" ideal İslâmî hayat tarzını gerçekleştirmeye yönelik emir ve nehiy faaliyetlerinin kurumlaşmış şeklidir. Hisbe kelimesi Kur'ân'da yer almamaktaysa da temel ilkesini oluşturan el-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy 'ani'l-münker muhtelif âyetlerle[25] emredilmektedir. Hisbe faaliyetleriyle görevli memur ise "muhtesib, vâli'l-hisbe, veliyyü'l-hisbe, mütevelli'l-hisbe, nâzıru'l-hisbe, sâhibü'l-hisbe" gibi isimlerle anılmaktadır.[26]

Kâtip Çelebi medeniyetin temel unsurlarından biri saydığı hisbe faaliyetinin en zor işlerden, bu husustaki bilginin de en hassas ilimlerden olduğunu söylemektedir.[27] Taşköprizâde

22 Mekkî bir âyette (el-A'râf, 7/199) Hz. Peygamber'e *'urf* (iyi) ile emretmesi (*ve'mur bi'l-'urf*) buyurulmaktadır.

23 Geniş bilgi için bk. Cook, Michael, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004

24 Şeyzerî, Ebü'l-Fezâil Celâleddin Abdurrahman b. Nasr(ullah) et-Taberî, *Nihâyetü'r-rütbe fî talebi'l-hisbe* (nşr. Seyyid el-Bâz el-Arînî), Kahire: Lecnetü't-te'lîf ve't-tercüme ve'n-neşr, 1365/1946, s. 6; İbn Bessâm el-Muhtesib, Şemseddin Muhammed b. Ahmed et-Tinnîsî, *Nihâyetü'r-rütbe fî talebi'l-hisbe* (*Fi't-Türâsi'l-iktisâdiyyi'l-İslâmî* içinde), Beyrut: Dârü'l-Hadâse, 1990, s. 319; İbnü'l-Uhuvve, Ziyâeddin Muhammed b. Muhammed el-Kureşî eş-Şâfiî, *Me'âlimü'l-kurbe fî ahkâmi'l-hisbe* (nşr. Muhammed Mahmûd Şa'bân - Sıddîk Ahmed Îsâ el-Mutîî), Bağdad: Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'âmme li'l-kitâb, 1976, s. 51; kelimenin etimolojisine dair geniş bir değerlendirme için ayrıca bk. İlâhî, Fazl, *el-Hisbe: Ta'rîfuhâ ve meşrû'iyyetuhâ ve vucûbuhâ*, Riyad: İdâretü Tercümâni'l-İslâmî, 1413/1993, s. 8-20. Tarife parantez içine alınan kısımları ekleyen kaynaklar için meselâ bk. Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, Beyrut 1405/1985, s. 240; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Muhammed b. Hüseyin, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* (nşr. M. Hâmid el-Fıkî), Kahire 1357/1938, s. 284.

25 Meselâ bk. Âl-i İmrân 3/104, 110; el-A'râf, 7/157; et-Tevbe 9/71, 112; el-Hac 22/41; Lokmân, 31/17. Ayrıca kısmen benzer içerikli bazı âyetler için bk. en-Nisâ, 4/114; en-Nahl, 16/90; en-Nûr, 24/21; el-Ankebût, 29/45. Ehl-i kitaptan bir zümrenin iyiliği emredip kötülükten kaçındırdığını açıklayan âyet için bk. Âl-i İmrân 3/114. Buna karşın, İsrâiloğulları'ndan birbirlerini işledikleri kötülükten kaçındırmayan kâfirlerin Hz. Dâvud ve Îsâ'nın diliyle lanetlendiklerini anlatan âyet için bk. el-Mâide, 5/79. İnananların tam tersine, kötülüğü emredip iyilikten kaçındırmanın münâfıkların alâmeti olduğunu belirten âyet için de bk. et-Tevbe 9/67.

26 E. V. Zambour kelimenin iştikakında yanılgıya düşerek Hisbe teşkilatı ile Muhâsebât Divanı'nın işlevlerini birbirine karıştırmaktadır; "Hisbe", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1940-1988, V/1, 540. Aynı hatayı Sihâm Mustafa Ebû Zeyd de tekrarlamaktadır; *el-Hisbe fî Mısri'l-İslâmiyye*, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'âmme li'l-kitâb, 1986, s. 42. Ayrıca krş. Sperber, Daniel, "On the Office of the Agoranomos in Roman Palestine", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, CXXVII/2 (1977), s. 238, dn. 45. Ancak hisbe kelimesinin "hisâb"dan (aritmatik) tamamen farklı anlama geldiğini ve ikisi arasında yakınlık olduğunu gösterecek bir metne rastlanmadığı tenkid sadedinde ifade edilmiştir; Tyan, Emile, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, Leiden: E.J. Brill, 1960, s. 621-622.

27 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerefeddin Yaltkaya), İstanbul 1360-62/1941-43, I, 15.

Kemâleddin Efendi hisbe ilmini amelî hikmetin (pratik felsefe) dalları arasında saymaktadır.[28]

İhtisabın Fıkhî Hükmü

Konusu dinî / örfî ilkeler ışığında birey, toplum ve devlet haklarının dengeli bir şekilde korunması, kamu ahlâk ve düzeninin –özellikle şehir meydanları ve caddeleri / sokakları, pazaryerleri, limanlar, kabristanlar, camiler, hamamlar gibi kamusal alanlarda–[29] muhafazası olan hisbe faaliyetinin esas itibariyle Müslümanlara farz-ı kifâye kılındığına dair –Hâricîler ve bazı İmâmîler dışındaki– âlimler ittifak etmişlerdir.[30] Bu hüküm, "*Sizden* hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten kaçındıran *önder bir topluluk* olsun" âyeti[31] ile yukarıda zikredilen diğerlerinde ve muhtelif hadislerde[32] dile getirilen el-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy 'ani'l-münker yükümlülüğüne dayanmaktadır. Hisbe teşkilâtının idare hukukundaki yeri muhtesibin yetki ve sorumluluklarına göre değişmektedir. Piyasa tarafından hiç ya da yeterince arz edilmeyeceğinden, hisbenin bir saf (tam) kamusal mal / hizmet (*public goods*) olduğu söylenebilir.

Konusu bakımından hisbe genel olarak kamu hukuku çerçevesine girmektedir. İhtisabın konusu kişi, toplum ve devlet hakları ihlâllerini oluşturan münker fiillerdir. Yani ihtisabın konusunu teşkil eden fiiller bizzat münker olmalı, kişilerin özel hayatlarına müdahaleyi (tecessüs) gerektirmeyecek kadar aleni yapılmalı, hâlihazırda gerçekleşmeli[33] ve münkerliği hususunda ihtilâf bulunmamalıdır. Hakkındaki ictihadların farklılığı sebebiyle münkerliğinde ittifak edilemeyen hususlarda belli bir bakış açısının dayatılması ve dolayısıyla tasarruf hürriyetine kısıtlama getirilmesi câiz değildir.[34] Bu teorik-doktriner tespitlere bir katkı olarak şu notu düşmekte yarar vardır: Pratik hisbe literatürü yazarlarının, muhtesibin işyeri, işlik ve ticarethaneleri denetleme faaliyetlerini, hukuka ve ahlâka aykırı veya standart dışı ürün yahut hizmet üretimine yönelik yaptırımlarını vurgularken bu alanları özel hayatın parçası olarak görmedikleri, teftişleri de tecessüs saymadıkları anlaşılmaktadır. Zira hem işyeri, işlik

28 Taşköprizâde, Ebü'l-Hayr İsâmeddin Ahmed Efendi, *Mevzû'âtü'l-'ulûm* (trc. Taşköprizâde Kemâleddin Efendi), Dersaâdet: İkdam Matbaası, 1313, I, 441.

29 Kamusal ve özel alan ayrımı için bk. Klein, Yaron, "Between Public and Private: An Examination of *hisba* Literature", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, sy. 7 (2006), s. 41-62.

30 Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, İhyâu 'ulûmi'd-dîn, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1983, II, 306; İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalîm el-Harrânî, *el-Hisbe* (*Mecmû'u fetâvâ* içinde), Riyad: Dâru 'Âlemi'l-kütüb, 1412/1991, XXVIII, 125; İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ebû Bekir ez-Züraî ed-Dımaşkî, *et-Turuku'l-hükmiyye* (nşr. Behîc Gazâvî), Beyrut: Dârü ihyâü'l-'ulûm, ts., s. 237; İbnü'd-Deyba', Ebû Abdullah Vecîhüddin Abdurrahman b. Ali eş-Şeybânî ez-Zebîdî el-Abderî, *Kitâbü Bugyeti'l-irbe fî ma'rifeti ahkâmi'l-hisbe* (nşr. Tallâl b. Cemîl er-Rufâî), Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1423/2002, s. 54, 56; geniş bir değerlendirme için bk. İlâhî, s. 43-81; Karnî, Ali b. Hasan, *el-Hisbe fi'l-mâdî ve'l-hâdır*, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1415/1994, I, 65-76.

31 Âl-i İmrân, 3/104; farz-ı kifâyeye delâlet eden italikler bana aittir.

32 Meselâ hadis külliyatının hemen hepsinde yer alan bir rivayete göre Resûlullah'ı, "İster zalim ister mazlum olsun kardeşine yardım et!" derken duyduklarına şaşıran sahâbîlerin bu şaşkınlığı karşısında Resûl-i Ekrem, "Zalime yapılacak yardım onun zulüm yapmasını engellemektir" demiştir (*Müsned*, III, 99, 201, 324; Buhârî, "Mezâlim", 4; Müslim, "Birr", 62). Ayrıca bk. Buhârî, "İsti'zân", 2; "Mezâlim", 22; Müslim, "Îmân", 83, 85; "Libâs", 114; "Selâm", 3; Ebû Dâvûd, "Edeb", 12; İbn Mâce, "Fiten", 20; Tirmizî, "Birr", 15.

33 İstikbalde vukua geleceğinden şüphe edilenler bu çerçeveye girmemektedir.

34 Gazzâlî, II, 324-327; İbnü'd-Deyba', s. 61-63.

ve ticarethanelerin hem de oralarda üretilen / pazarlanan ürünlerin / hizmetlerin kamusal boyutları vardır. Üretim veya pazarlamanın evlerin bir kısmında yapıldığı durumlarda özel ve kamusal alan ayrımı bulanıklaşmaktadır. Dolayısıyla mahremiyet, sadece kişisel alana özgü bir mefhum olmayıp onun yanı sıra, (eyleme şâhitlik eden) kamunun ve şartların bileşik ilişkiler yumağıdır.

İşlenen münker, tecessüs yapılmaksızın ve salt şüphe üzerine kişilik hakları çiğnenmeksizin tespit edildikten sonra insan psikolojisi göz önüne alınarak en hafifinden en ağırına doğru şu yöntemlerle giderilir: 1- Suçluya –bilmediği ihtimaline binaen– münkerin târifi; 2- Bilerek münker işleyene vaaz ve nasihat; 3- Tekdir ve tehdit; 4- Münkere vesile olan halin ortadan kaldırılması (malın iadesi, müsadere ve tazminat dâhil) veya âlet-edevat ve eşyanın tahribi; 5- Ölçülü bir şekilde ta‘zîr (yerine göre hapis, teşhir, darp, meslekten men, sürgün, silahlı müdahale gibi).[35] Sonuncu yöntem çatışmayı doğurabileceğinden ancak resmî görevliler tarafından yapılabilir.[36] Muhtesib ta‘zîrde bulunabilir ancak had ve ölüm cezasına hükmetme yetkisi yoktur.[37] Ancak yetkili mercilerin verdiği bu tür cezaları –talep halinde– infaz edebilir.[38] Devlet adamlarına karşı ise muhtesipler yahut sivil Müslümanlar tarafından ancak ilk iki yöntem kullanılabilir.[39] Cezalandırma yöntemleri arasında suçluyu sürgün, pazardan ihraç, meslekten men, dükkân kapatma, hapis, süresi üç günü geçmemek üzere çarmıha germe, tahkir edici bir şekilde teşhir, haram malların müsaderesi yahut imhası, standartlara uymayan meslekî âlet-edevatın yahut dince yasaklanan mûsikî âletlerinin tahribi gibi usuller de yer almakla beraber[40] bunlara sık başvurulmuş olmasa gerektir.

35 Sakatî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Muhammed el-Mâlekî, *Un Manuel hispanique de ĥisba: Traité d'Abū 'Abd Allāh Muĥammad b. Abī Muĥammad as-Saķaţī de Malaga sur la surveillance des corporations et la répression des fraudes en Espagne Musulmane* (ed. G. S. Colin ve É. Lévi-Provençal), Paris: Institut des Hautes Études marocaines, 1931, s. 8-9; Gazzâlî, II, 315, 329-333; Şeyzerî, s. 9, 109, 110; İbnü'l-Uhuvve, s. 289, 323; İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Turuk*, s. 262 vd.; İbnü'd-Deyba', s. 64-67. Muhtesibin münkeri gidermeye çalışırken uyguladığı cezalarda yanılıp haddi aşmasının mala yahut cana verdiği zararı tazmin sorumluluğu doğurup doğurmayacağı tartışma konusudur. Hanefîler ve bir rivayete göre Ahmed b. Hanbel malla ilgili olarak hiçbir tazmin yükümlülüğü bulunmadığı görüşündedirler. Mâlikîler, Şâfiîler ve diğer bir rivayette Hanbelîler cezanın suça uygunluk ölçüsünü aşması durumunda tazmin sorumluluğu olduğu kanaatindedirler. Meselâ sarhoşluk verici içeceklerin –dökülerek imhası münkeri önlemeye yeteceği halde– kaplarına zarar vermesi yahut çalınması haram olan bazı mûsikî âletlerini –imal edildiği malzemenin başka meşrû maksatlar için kullanılmasını mümkün kılacak şekilde tahribi mümkünken– yakması tazmini gerektirir (*el-Mevsû‘atu'l-fıkhiyye*, Kuveyt 1405-1410/1984-1989, XVII, 266-269; Sünnâmî, s. 328-330; Ukbânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, "Un traité de hisba *(Tuhfat an-nāzir wa ġunyat ad-dākir fī hifz aš-ša'ā'ir wa taġyīr al-manākir)* de Muhammad al-'Uqbānī at-Tilimsānī *(juriste mort à Tlemcen en 871/1467)*", *Bulletin d'Etudes Orientales*, XIX (Damas 1967), s. 12-13). Yine münker işleyen kişinin uygulanan ta‘zîr cezası sebebiyle ölmesi veya sakat kalması durumunda tazmin gerekip gerekmeyeceği hususunda da benzer bir ihtilâf vardır (Bk. Başoğlu, Tuncay, "Ta‘zîr", *DİA*, XL, 202).

36 Gazzâlî, II, 315; İbnü'l-Münâsıf, Ebû Abdullah Muhammed b. Îsâ el-Kurtubî, *Tenbîhü'l-hükkâm 'alâ meâhizi'l-ahkâm* (nşr. Abdülhafîz Mansûr), Tunus: Dârü't-Türkî, 1988, s. 318-325; İbnü'l-Uhuvve, s. 289.

37 Cersîfî, Ömer b. Osman, *Risâle fi'l-hisbe* (nşr. E. Lévi-Provençal, *Trois Traites hispaniques de hisba/Selâsü resâil Endelüsiyye fî âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib* içinde), Kahire: el-Ma‘hedü'l-‘ilmiyyi'l-Faransî li'l-âsâri'ş-şarkıyye, 1955, s. 123; Şeyzerî, s. 9; İbn Teymiyye, XXVIII, 109; İbn Cemâa, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. İbrâhim el-Hamevî, s. 93.

38 Şeyzerî, s. 108-109.

39 Gazzâlî, II, 319, 343.

40 İbn Abdürraûf, Ahmed b. Abdullah, *Risâle fî Âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib* (nşr. E. Lévi-Provençal, *Trois Traites hispaniques de ḫisba/Selâsü resâil Endelüsiyye fî âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib* içinde), Kahire: el-Ma‘hedü'l-‘ilmiyyi'l-Faransî li'l-âsâri'ş-şarkıyye, 1955, s. 92, 110; Cersîfî, s. 125-126; Şeyzerî, s. 13, 14, 42, 55, 74, 78, 88, 108, 109, 110; İbnü'l-Uhuvve, s. 88, 112, 227, 232, 239, 287-288, 348; İbn Teymiyye, XXVIII, 69; İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Turuk*, s. 262-286; İbnü'd-Deyba', s. 66.

Muhtesib

Hisbe literatüründe muhtesibin fakih, sözü özüne uygun, ilmiyle âmil, saygın, örnek bir kişi olması gerektiği vurgulanır. Pazar ahlâkı umumî değerlerden bağımsız düşünülemeyeceğinden devlet adamları ve muhtesipler genel yozlaşmanın karşısına dikilen birer rol modeli özelliği taşımalıdır. Günümüzden bakılarak muhtesibin genelde kamusal alanda, özelde ise pazaryerinde bireyleri amme maslahatı uyarınca şekillendirebilmek için iktisatçı vasıflarının ötesinde sosyolog perspektifine de sahip olması gerekecektir.

Çok kademeli pazar denetiminde güçler ayrılığı vardır; yani şu farklı güçler birbirini teftiş eder: Belli alanlarda kanun koyucu olan devlet başkanı ve/veya vezir, bağımsız yargıyı temsil eden kadı, yürütmenin mümessilliğini yapan muhtesib ile ona bağlı sektör ajanları, özgür Müslüman gönüllüler ve diğer iç-dış murakıplar. Pazar denetimleri sayesinde ve/veya sürecinde kuvvetler ayrılığı gerçekleştirilmiş olur. Zira belli işlevleri bulunan söz konusu her güç bir yandan dayanışmacı davranış sergilerken, öte yandan sınırlarının diğerlerince çiğnenmesini önlemek için üzerine düşeni yapmalıdır. Muhtesib, yardımcıları ve temsilcileri vasıtasıyla piyasa aktörlerinin (esnaf, zanaatkârlar ve tüccar) amme maslahatına en yararlı şekilde denetlenmesini sağlarken ekibini motive ve disipline etmelidir. Muhtesibin aşırı güçleri olduğu varsayılıyorsa daha iyi bir piyasa denetim performansının sırrı, otoritesini her sektörün içerisinden özdenetim yapacak ariflerle paylaşmasıdır. Esnaf birliklerinden temsilciler seçmek suretiyle ahlâkî sorunların çözümüne yönelik müşterek sorumluluğu beraberinde getiren katılımcı bir yöntem benimsemiş olacaktır. Piyasa aksaklıkları sadece kötü oyuncuların sebebiyet verdiği bilgi asimetrisi (*assymetric information*[41]), negatif dışsallık (*negative externality*), eksik / haksız rekabet (*imperfect / unfair competition*), beleşçilik (*free-riding*), zaman tutarsızlığı (*time-inconsistency*), fuzûlî tasarrufları (*agency dilemma*) gibi sorunlardan, kamusal mallardan veya muhtesiplerin beceriksizlik, ihmal yahut yolsuzluk türünden kusurlarından kaynaklanmaz; dış müdahaleler, devlet politikaları, bürokrat suiistimalleri, kültürel yozlaşma ve sektörel dejenerasyondan da neşet edebilir. Güvensizlik ve onun da tırmandırdığı istikrarsızlık ortamının herkese az veya çok ödeteceği iktisadî ve içtimaî bedeller vardır. Bunu önlemek, geçmişte resmen toplumsal hastalıklarla savaşma misyonu üstlenen muhtesibin görevi olmuştur. İşte bu bildiri onun gözünden istikrarsızlık / güvensizlik yaratıcı eylemleri / işlemleri ve bunlara yönelik önlemleri değerlendirmektedir. Ancak işini lâyıkıyla yapan muhtesibin dahi söz konusu türden sorunların hepsiyle baş etmesi çoğunlukla mümkün olmaz. Sektör temsilcilerine yetki aktarımı bu bakımdan da yararlıdır.

Hisbenin Tarihçesi

İslâm tarihi boyunca aile, kabile, cemaat gibi toplumsal ocakların, ihtiyarlar heyeti, şehir

41 Mübadele işlemlerinde taraflardan birinin diğer[ler]ine oranla daha fazla bilgiye ulaşması durumu olup güç dengesizliği üretir. Ayrıca tarafların karar ve davranışlarını etkilemek suretiyle iktisadî dengenin etkin bir düzeyde teşekkülünü engelleyerek piyasa aksaklığına yol açar; geniş bilgi için bk. Akerlof, G., "The Market for 'Lemons': Quality Uncertainty and the Market Mechanism", *Quarterly Journal of Economics*, 84/3 (1970), s. 488-500.

meclisi, devlet benzeri idarî / siyasî teşkilâtların, camiler, medreseler, fütüvvet / ahi birlikleri ve sair eğitim müesseselerinin yanı sıra özellikle hisbe kurumu, amme menfaatine olan *el-emr bi'l-ma'rûf ve ve'n-nehy 'ani'l-münker* sorumluluğunu yerine getiren ana teşekkül olagelmiştir. Ne var ki toplum hayatının bütününü kapsayan bir denetim organı anlamında *hisbe* kavram ve kurumunun menşei kesin olarak tespit edilememektedir. Bu geniş kapsamlı işlevi gören memur anlamındaki *muhtesib* mefhumu için de aynı şey geçerlidir. Hisbe teşkilâtının kuruluş aşamasında ne hisbe ne de muhtesib terimleri kullanılmıştır. Kaynaklarda bunların yerine pazar zabıtası mealinde *şâhibü's-sûk* yahut *'âmilü's-sûk* terimlerine rastlanmaktadır. Bu noktada sâhibü's-sûk yahut 'âmilü's-sûk memuriyetinin ne zaman doğduğu ve yerini hangi tarihte muhtesibe devrettiği gibi iki soru ortaya çıkmaktadır.

Hz. Peygamber'in, vaz' ettiği iktisadî hükümlerin uygulanışını yerinde görmek için bizzat pazar teftişlerine çıktığı, gayri meşru davranışlarda bulunanlara gerekli uyarı ve açıklamaları yaptığı çeşitli rivayetlerden açıkça anlaşılmaktadır.[42] Onun *el-emr bi'l-ma'rûf ve ve'n-nehy 'ani'l-münker* faaliyetlerinin toplum hayatının bütün cephelerini kapsadığı bilinmektedir.[43] Daha sonra ferdî mesuliyetleri çoğalınca uygun vasıflı bazı elemanları, muhtelif esnaf ve zanaatkârların işlerini teftiş etmek üzere resmen sâhibü's-sûk (yahut 'âmilü's-sûk) olarak görevlendirmiştir. Bu memurlardan, üçü erkek ve ikisi kadın olmak üzere beşinin adı bilinmektedir: Mekke'de Saîd b. Âs b. Ümeyye, Medine'de Abdullah b. Saîd b. Üsayha, Ömer b. Hattâb, Semrâ bint Nüheyk el-Esediyye ve Şifâ bint Abdullah. Bu sonuncusunun Hz. Ömer tarafından atandığı da söylenmektedir.[44]

İlk halifelerden Ömer, Osman ve Ali hazretlerinin ellerinde birer kırbaç olduğu halde bizzat şehir ve pazar denetimlerine çıktıkları gibi bu işler için özel görevliler tayin ettikleri de bilinmektedir.[45] Aslında bu teftişler sadece pazarla sınırlı kalmayıp toplumsal hayatın tamamını kapsamıştır. Kaynaklarda Hz. Ebû Bekir'in hilâfetine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamaktaysa da Halife Ömer tarafından Şifâ bint Abdullah'tan başka Sâib b. Yezîd b. Saîd, Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd ve Süleyman b. Ebû Hasme'nin Medine pazarında 'âmilü's-sûk olarak görevlendirildikleri kaydedilmektedir. Hz. Osman dönemine ilişkin olarak ise 2 dirhem yevmiye ile Medine pazarında görevlendirilen Hâris b. Hakem'in adına rastlanmaktadır. Ancak yetkisini kötüye kullanan Hâris kısa süre içinde azledilmiştir.[46]

Daha sonraki dönemlerde de halifelerin bizzat pazar denetimlerinde bulunmaları ve muhtesiplerin maiyetleriyle beraber kol gezmeleri esnaf üzerinde caydırıcı psikolojik etkiler yapan birer gövde gösterisi olmaları bakımından önemlidir. Günümüzdeki emniyet

42 Meselâ bk. Müslim, "Îmân", 164; Ebû Dâvûd, "Buyû'", 50; Tirmizî, "Buyû'", 4, 72; İbn Mâce, "Ticârât", 3, 36.

43 Öyle ki bu hususu inceleyen müstakil bir eser kaleme alınmıştır; Selîm, Abdurrahman Îsâ, *Hisbetü'n-Nebî*, Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1413/1993.

44 Kallek, Cengiz, *Sosyal Servet: İslâm'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015, s. 136-137.

45 Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr, *et-Terâtîbü'l-idâriyye: Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar* (trc. Ahmet Özel), İstanbul: İz Yayıncılık, 1991, II, 46-49.

46 Kallek, *a.e.*, s. 137; Hulefâ-yı Râşidîn'in hisbe faaliyetleri için ayrıca bk. Kallek, *a.e.*, s. 139-141, 146-150, 152, 154, 156, 158; Karnî, II, 500-521.

görevlilerinin copunun yerini tutan kırbaç muhtesibin korkutucu alâmetlerinden biri olmuştur. Gerek Hz. Peygamber gerekse Hulefâ-yı Râşidîn devirlerinde pazar zabıtalarının özel bir makamı bulunduğu bilinmemektedir. Ancak "Ali pazara gelir ve makamına otururdu..." şeklindeki rivayetten[47] daha o devirde halifenin hisbe faaliyetlerini yürütmek için pazarda sabit bir yer edindiği anlaşılmaktadır.[48]

Bazı şarkiyatçılar tarafından sâhibü's-sûk'un anlam ve işlev bakımından Helen şehirlerinde şehremini konumunda görev yapan *agoranomos*un[49] yahut Bizans şehirlerindeki aedile, logistês, eirenarxos, astynomas, eparxos, censor, episkopos veya prefectin, bazılarınca da bunlardan birinin Yahudi versiyonunun (İbranice *haşben*) taklidi olduğu ileri sürülmekte[50] ancak bu iddiayı ispatlayacak kayda değer deliller gösterilememektedir.[51] Cahiliye Mekke'sinde Hakîm b. Ümeyye b. Hârise es-Süleymî'ye Kureyş tarafından "muhtesib" payesi verildiğine dair rivayetten[52] hareketle hisbenin İslâm'dan önce var olduğuna dair yaklaşım da eleştirilmiştir.[53] Müslümanların söz konusu şehirlerin fethinden sonra karşılaştıkları bu organı sahiplendikleri yönündeki iddialar da belli bir temele dayanmamaktadır. Helen-Roma medeniyetinde bile İslâmiyetten önceki yüzyıllarda hem isim hem de muhteva değiştiren kurumun Müslümanlarca kopyalandığı iddiası bilimsel nesnellikten uzaktır. Öyle ki *agoranomai* kurumuna[54] fetihlerden sonraki erken devirde Bizans etkisinin yoğun olduğu Suriye ve Mısır'da rastlanmamaktadır. Oysa söz konusu etki Medine'de hemen hiç

47 Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tehzîbü'l-âsâr ve tafsîlü's-sâbit 'an Resûlillâh mine'l-ahbâr* (nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir), Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1982, IV, 46-47.

48 Meselâ Velîd b. Abdülmelik ve Hâkim-Biemrillâh ile ilgili olarak bk. Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîh* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Beyrut: Dârü Süveydân, VI, 496; İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdulhay, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, Kahire 1350-51, III, 193.

49 Gaudefroy-Demombynes, M., *Muslim Institutions* (Fransızca'dan çeviren John P. MacGregor), London: George Allen & Unwin Ltd, 1950, s. 154-155; Schacht, Joseph, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford: Clarendon Press, 1964, s. 51-52; Foster, Benjamin R., "Agoranomos and Muhtasib", *JESHO*, XIII (1970), s. 128-144; Floor, Willem M., "The Office of the *muhtasib* in Iran", *Iranian Studies*, XVIII (1985), s. 53-74. Bu kelime –Grekçe'den ödünç alınarak– İbranice kaynaklarda *igranamin*, *agronimon*, *agronimin*, *agronomon*, *agardemin*, *agardemis*, *agardemos*, *agronimos*, *hagronimos* gibi farklı formlarda kullanılmıştır; bk. Sperber, s. 229, 232-236, 239-240.

50 Glick, Thomas F., "Muhtasib and Mustasaf: A Case Study of Institutional Diffusion", *Viator*, 2 (1971), s. 64; Sperber, *a.e.*, s. 238; Patricia Crone İbranice "haşben" ve Arapça "muhtesib" kelimelerinin her ikisinin de Grekçe "logistês"i çağrıştıracak şekilde "sayman" anlamına geldiğini savunmaktadır; bk. Crone, Patricia, *Roman, Provincial and Islamic Law: The Origins of the Islamic Patronate*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, s. 107-108.

51 Meselâ bk. Von Grunebaum, Gustave Edmund, *Medieval Islam* (trc. Katherine Watson), Chicago-London: The University of Chicago, 1953, s. 137-138; Foster, Benjamin R., "Agoranomos and Muhasib", *JESHO*, XIII/2 (Leiden 1970), s. 128-144; Vercellin, Giorgio, "hisba and Religious Duty or Practical Jobs? Some Considerations on an Islamic Institution between Morals and Markets", *Annali di ca' Fascari*, XXXVI (1998), s. 67-96; ayrıca bk. Arînî, Seyyid el-Bâz, "Kitâb 'ani'l-hisbe fî Bîzanta fi'l-karni'l-'âşir el-mîlâdî ev Kitâbü Vâli'l-medîne: The Book of the Prefect", *Mecelletü Külliyeti'l-âdâb Câmi'ati'l-Kâhire*, XIX/1 (1957), s. 135.

52 Belâzürî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Yahyâ, *Cümel min Ensâbi'l-Eşrâf* (nşr. Süheyl Zekkâr-Riyâd ez-Ziriklî), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1417/1996, XIII, 331; İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Kurtubî, *Cemheretü ensâbi'l-'Arab*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1403/1983, s. 263 (260?); Kister, M. J., "Some Reports Concerning Mecca from Jāhiliyya to Islam", *Studies in Jāhiliyya and Early Islam*, London: Variourum Reprints, 1980, s. 82-83.

53 Cook, Michael, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, s. 564 vd.

54 III. yüzyılın sonlarına doğru çeşitli kamusal harcamaları gönüllü üstlenen agoranomosun yerini merkezî iktidarca atanan maaşlı Roma memuru *prefect* (Grekçe *eparxos*) almıştı. Mısır'da buna benzer konumdaki (?) görevliye artık *logistes* denilmeye başlanmıştı; bk. Foster, s. 133-134.

hissedilmemektedir. Ayrıca İslâm ülkesinde sâhibü's-sûk'un varlığı fetihlerden öncesine dayanmaktadır. Üstelik Helen şehirlerindeki agaronomos'un –adından açıkça anlaşılacağı üzere agora ile sınırlı tutulan– görev alanı mahiyeti bakımından –İslâmî ölçütlere göre– esasen seküler ve idarî olup cezalarında da vatandaş-yabancı ayrımcılığı söz konusu iken[55] sâhibü›s-sûk başlangıcından itibaren belirgin bir dinî misyon taşımakta, yaptırımlarda ayrımcı davranmamaktadır. Ayrıca X. yüzyılda Konstantinopolis›te neşredilen bir pazar nizamnâmesine dayanılarak muhtesibin Bizans prefect›inin taklidi olduğu da ileri sürülmektedir. Ne var ki bu nizamnâmenin muhtevası incelendiğinde[56] her iki müessesenin mahiyet ve hedeflerindeki temel farklılıklar derhal göze çarpmaktadır. Üstelik İslâm ülkesinde sâhibü's-sûk'un mevcudiyeti bu tarihten üç yüzyıl öncesine dayanmaktadır.[57]

Aslında müsteşrikler –özgünlükten yoksunluğunu gösterme gayretiyle– İslâmiyet'e ait pek çok şeyin önceki dinler yahut medeniyetlerden alındığını ispatlama gayreti içindedirler. Oysa Müslüman yazarlar seleflerinin tecrübelerinden faydalanılan hususları komplekse kapılmaksızın bildirmektedirler. Meselâ Medine savunmasında şehrin etrafına hendek kazılması, Tâif kuşatmasında mancınık kullanılması veya Hz. Ömer tarafından dîvan teşkilâtının kurulması gibi bazı mâlî ve askerî hususlar bunlardandır. Hatta ilerleyen zamanlarda muhtesipler için elkitabı mahiyetindeki eserlerde Müslümanların iktibas ettikleri bazı Bizans pazar düzenlemelerine atıflarda bulunulmaya başlandığı da belirtilmelidir.[58]

Osmanlı Devleti'nde "ihtisab kanunnâmeleri" ile düzenlenen ve "ihtisab ağası" veya "ihtisab emini" tarafından yönetilen hisbe müessesesinin adı, II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasının ardından 1242 yılı Muharrem ayı sonlarında (Ağustos-Eylül 1826) çıkarılan İhtisab Ağalığı Nizamnâmesi ile İhtisab Nezâreti'ne, ihtisab ağasının unvanı da ihtisab nâzırına çevrilmiştir. Daha sonra İhtisab Nezâreti tamamen kaldırılmış (10 Zilkade 1271/25 Temmuz 1855) ve görevleri yeni kurulan şehremânetine (belediye) devredilmiştir.[59] Bu kurum diğer İslâm ülkelerinde de genelde XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında ilga edilmiştir.[60]

55 Agora dışının denetiminden *astynomos* sorumluydu. Roma *aedile*si de agoranomosa benzer bir niteliğe sahipti; bk. Foster, s. 129.

56 Bk. Arînî, s. 146-178.

57 Diğer medeniyetlerden alındığı ispatlanamamakla birlikte hisbe müessesesinin Müslümanlarla temas halindeki bazı kültürlere etkide bulunduğuna kuşku yoktur. Öyle ki Müslümanların hâkimiyetinin sona erdiği doğuda Kudüs ve batıda İspanya Hıristiyan devletlerinde sâhibü's-sûk veya muhtesibin hem unvanını hem de işlevlerini devralan *çavaçoque***,** *zabazoque* ve *mathesseb* (*mustasaf*, *almutaçaf*, *almutaçaph*, *almutazaph*, *almustaçaf*, *almutaçen*, *almotacen*, *almotazen*) adlı memurların görevlendirildiği bilinmektedir. Behrnauer, Walter, "Mémoire sur les institutions de police chez les Arabes, les Persans et les Turcs", *Journal Asiatique*, XVI (1860), s. 127; Chalmeta, Pedro, "La hisba en Ifrīqiya et Al-Andalus: Étude Comparative", *Les Cahiers de Tunusie*, XVIII/69-70 (1970), s. 92; Latham, J. D., "Pedro Chalmeta Gendrón: El 'señor del zoco' en España: edades media y moderna, contribución al estudia de la historia del mercado", *BSOAS*, XXX (1976), s. 172.

58 Meselâ bk. Şeyzerî, s. 11; İbn Bessâm, s. 326.

59 Geniş bilgi için bk. Kazıcı, Ziya, "Hisbe (Osmanlı Devleti)", *DİA*, XVIII, 143-145.

60 Hisbe teşkilâtının modern devlet kurumlarındaki tam karşılığını bulmak zordur. Özelde ölçü-tartı âletleri, fiyatlar ve karaborsacılığın genelde ise meslekî ilkelerin / standartların denetimi bugün Maliye, Ticaret, Sanayi ve Sağlık bakanlıkları, Başbakanlık Türk Standartları Enstitüsü ile belediyelerin sorumluluğuna verilmiştir. Çevre temizliği ve imar-inşaat işlerinin kontrolü İmar ve İskân Bakanlığı ile belediyelere devredilmiştir. Dinî hizmetler ve görevlilerin

Pazarın Hukukî Varlığı

Pazara yönelik kararların kimin tarafından verildiği pazaryerinin hukukî nosyonunda gizlidir. Bir pazaryeri kişiler, işletmeler, şirketler, loncalar ve benzerlerinden müteşekkildir. Tamamen soyut bir yapı olarak pazarın eylemde bulunma kabiliyeti yoktur; bu, ahlâka uygun davranan veya davranmayan, iyi yahut kötü kararlar alan insanlar sayesinde mümkündür.

Pazaryeri Hz. Peygamber'in Medine Pazarı'nı[61] Müslümanlara "*hadaha*" yapmasından itibaren vakıf gibi değerlendirilmiştir. Ayrıca pazaryeri, İslâm hukuk düşüncesi bakımından bir çeşit ibâha şirketi sayılabilir.[62] Bu yönleriyle pazaryerinin bir tür "tüzel kişilik" boyutundan bahsedilebilirse de orasının vakıf veya işletme gibi yönetilmediği ve ibâha şirketinin gerçek ortaklık olmadığı hatırlanmalıdır. Kaldı ki tüzel kişiliğe en yakın sayılabilecek kurumlardan olan vakfa ilişkin tartışmalarda onun zimmetinin bulunmadığı tekrarlanagelmiştir. Klasik fıkha göre pazaryerinin, içerisinde faaliyet gösteren özel şahıslardan bağımsız kendine has hukukî gerçek kişiliği yoktur. Çünkü hukukun kamu düzenini sağlamayı amaçlaması ve genelde toplumun –bu bağlamda ise dinen yükümlü piyasa aktörlerinin– insan bireylerinden meydana gelmesi dolayısıyla, fıkhen "gerçek kişi"nin "şahıs" vasfı taşıyan yegâne varlık olarak tanındığı görülmektedir. Fıkıh düşüncesinde gerek şahsiyet gerekse zimmet konusu ontolojik bir temele dayandırılmaktadır.[63] Şahsiyetin esasını meydana getiren –kişinin dinî-hukukî hükümlere muhatap olma yetkinliği anlamındaki– "ehliyet" doğrudan "âdemiyet" kavramına bağlanmaktadır. Böylece "insan olmak" vücûb (hak ve borç) ehliyeti için hem gerek hem de yeter şart sayılmaktadır. Nitekim ehliyetin hak ve borç doğurabilme yönü temellendirilirken insanın sorumluluk üstlenen ve irade beyanına sonuçlar bağlanan bir varlık olma özelliğini

teftişi Diyanet İşleri Başkanlığı'na bırakılmıştır. Eğitim kurum ve mensuplarının denetiminden Millî Eğitim Bakanlığı ve müdürlükleri sorumlu tutulmuştur. Kalpazanlık ve fuhuşun önlenmesi ise genelde İçişleri Bakanlığı'nın, özelde emniyet teşkilâtının görev alanına girmektedir.

61 **Medine Pazarı:** Medine pazarlarının hâkimi olan müşrik veya yahudi tüccar, faaliyetlerini ya kendi dinî anlayışlarına ya da câhiliye âdetlerine göre yürütüyordu. İslâm›ın yasakladığı işlemlerin yapıldığı bu ortamlarda Müslümanların, kendi pazar hükümlerini uygulamaları ve karşılıklı güven ortamını sağlamaları zordu. Ayrıca şehirde gayri müslimlerle yapılan ticaret –piyasaya hâkimiyetleri sebebiyle– daha çok onların lehineydi ve bunun böyle sürüp gitmesi yeni devletin istikbali açısından sorun teşkil edebilirdi. Dolayısıyla İslâm›ın ıslahatı cami dışındaki ana toplumsal alan olan pazarı da içerdi. İslâm esaslarının uygulandığı ve inananların hâkim olduğu müstakil bir pazar kurmak isteyen Hz. Peygamber, Nebît ve Benî Kaynukâ' pazarı gibi muhtelif yerleri dolaşarak bunların Müslümanlara uygun düşmediğini belirtti. Yahudilere ait Benî Kaynukâ' pazarına yakın bir mevkideki Bakî' ez-Zübeyr›i pazar yeri olarak belirleyen Resûlullah›ın bu teşebbüsünü yahudilerin reisi Kâ'b b. el-Eşref sabote etti, çünkü yeni rakip pazarın iktisadî nüfuzları üzerindeki potansiyel tehdidinin büyüklüğünü kavramıştı. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "onu daha da delirtecek bir yere nakledeceğim" buyurduğu yeni pazar için Benî Sâide bölgesindeki bir alanı tahsis etti. Sonraları Medine Pazarı adını alacak olan pazarın, Mescid-i Nebî'nin yakınında, Buthân vadisinde, Medine'nin giriş-çıkış yolları üzerinde ve şehrin tümüne hizmet verebilecek bir konumda bulunması, Hz. Peygamber'in, Kâ'b'ı daha da delirtmekle ne demek istediğini açıklamaktadır. Resûlullah yeni pazara rağbeti arttırmak için kuruluşu sırasında önemli ve cazip bazı kaideler koymuştu: a) Pazar vergisi alınmayacak ve b) Devamlı sabit yerler edinilmeyecekti.

62 İbâha şirketi toplumun ortak yararına bırakılmış kamusal mallar ve kamu irtifak hakları üzerinde insanların sahip olduğu kullanma ve –fırsat eşitliği çerçevesinde– yararlanma hakkını ifade eder (Gözübenli, Beşir, "Şirket", *DİA*, XXXIX, 199).

63 Zimmetin gerek ontolojik temeli, gerekse –pozitif hukukun kapsama alanı dışında tutulan– ibadetler ve bazı dinî tasarruflarla ilişkisi, "tüzel kişilik"in onunla irtibatlandırılmasının önünde ciddi birer engel oluşturduğu için özellikle XX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren "mâlî zimmet" kavramı İslâm hukuku terminolojisine girmiştir. Ancak bu bildiride –mahiyeti icabı– klasik "kişilik" yaklaşımının veri kabul edilmesi kaçınılmazdır.

vurgulayan âyetlere[64] atıfta bulunulmaktadır.[65]

Hisbe literatüründe esasen piyasanın "yönetimi" yerine "denetimi"nden bahsedilmektedir. Muhakkak "yönetim" kavramını kullanmak gerekirse "piyasa denetiminin (çok kademeli) yönetimi"nden (*market governance*) söz edilebilir. Dolayısıyla, nihaî güç sahibi tüzel olmayan denetçiler heyetinin kimin adına karar alıp işlem yaptığı sorusu anlamlıdır. Muhtesib yetkisini, her biri kendi sektörünün temsilcisi ve öz denetçisi olan bir uzmanlar zümresine (arifler) delege eder. Pazarda resmî ve gayri resmî ilişkiler söz konusudur; önceki, hukukî ve kültürel angajmanlardan neşet ederken sonraki de iş, sanayi ve toplumun geneli arasındaki bağlantıları kapsar.

Pazarın İktisadî Konumu

Pazarı esasen kâr-odaklı bir işyerleri topluluğu olarak tasavvur eden ekonomik yaklaşım piyasada kararların "kimin için" verildiği sorusunu önemli hale getirir. İslâm'a göre bir işletmenin toplumsal sorumluluğu *kamu yararını zedelemeksizin* kârını arttırmaktır; aksi takdirde geçmişte Müslümanlar sosyo-politik istikrarla el ele giden iktisadî büyümeyi gerçekleştiremezlerdi. Muhtelif zümrelerin kombinasyonu olması bakımından pazarın amacı zoraki kâr maksimizasyonuna münhasır değildir; işverenlerin, işçilerin, üreticilerin, tüketicilerin, pazarlayıcıların, aracıların, sermayedarların / hissedarların ve kamunun hayatiyeti ve uzun vadeli çıkarları da gözetilmelidir. Dolayısıyla bu da kararların amme menfaatine uygunluğunu temin edecek bir yönetişim çerçevesi gerektirir. Özel mülkiyet kamusal sorumluluklar doğurur. Yönetişim aygıtının rolü, doğru yardımcıları ve arifleri seçmek, onlara kendi performanslarını belirleyebilecek kadar hareket alanı açmaktır. İşte bu nedenle muhtesipler kaynakları sektörler arasında ve içinde isabetle tahsis etmelidirler. Fiilen binlerce bireysel yatırımcı, müşteri vs. pasif aktörler olmayıp pazar denetiminin yönetimi sürecinde iyiliği emir ve kötülükten kaçındırma konusundaki şahsî sorumluluklarının bilincindeki ciddi katılımcılardır. Aslında nihaî kertede kalitenin ve dürüstlüğün düzeyini belirleyecek ve takdirini yapacak olan müşteridir.

İşte muhtesib kendilerini kaliteye dair bilinçlendirerek, alıcıların asgari standartlara uymayan üretimi cezalandırmalarını sağlamaya çalışmaktadır. Bazı muhtesipler bu hususu –sadece sürekli piyasa / sektör / işyeri denetimleriyle yetinmeyip– kitap yazarak alıcılara kalıcı bir şekilde hatırlatmaktadırlar, zira ısrarla ve kararlılıkla vurgulamak hedeflerin gerçekleştirilmesi için ayrıca önemlidir. Bununla beraber kalite kavramı sadece müşteri memnuniyetini değil, iş etiği ve iyi yönetişim kavramlarını da içer[melid]ir. Hisbe kurumu,

64 el-A'râf 7/172; el-İsrâ 17/13; el-Ahzâb 33/72.

65 Ceninin –sağ doğacak olması şartıyla– kısmî (eksik) vücûb ehliyeti bulunduğunun benimsenmesi, hatta kimi Hanefî fıkıhçılarınca, vücûb ehliyetinin belli konularda ölümden sonra da bir süreliğine devam edeceğinin savunulması esasen kişinin ve üçüncü şahısların haklarını muhafaza gayesi taşımaktadır. Bu kapsamdaki miras, eşya, borç, ortaklık gibi ilişkilerin dayanağını şahıs oluşturduğundan gerçek kişinin hukuku korunmuştur; geniş bilgi için bk. Bardakoğlu, Ali, "Ehliyet", *DİA*, X, 533-539; Dönmez, İbrahim Kâfi, "Şahıs", *DİA*, XXXVIII, 270; Kaya, Eyyüp Said - Hacak, Hasan, "Zimmet", *DİA*, XLIV, 424-428.

pazaryerinde faaliyet gösteren ve dolayısıyla üretim kalitesi / randımanı bakımından daha kolay denetleyebildiği tescilli işletmeleri –tüccarın üstlendiği sipariş risklerini ve belirsizlik oranlarını düşürmek suretiyle– evde üretim yapanlara göre avantajlı hale getirmiştir. Nitekim hane halkı üreticilerinin teftişi –gözden ıraklık ve mahremiyet gibi kısıtlar sebebiyle– daha zor olmuştur. Bu da aynı anda pek çok hane halkına fason imalat siparişi veren tüccarın kalite ve teslimat (tarihleri) bakımından daha büyük riskler üstlenmesine yol açabilmiştir.

Hisbe / ihtisâb ana başlığı altında toplanan söz konusu eserler müstakilen incelenince aralarında yazarlarının meslekî formasyonu, ilmî birikimi, coğrafî kökeni (Suriye-Mısır: Şeyzerî, İbn Teymiyye, İbnü'l-Uhuvve, İbn Bessâm; Mağrib: Kinânî, Cersîfî, Ukbânî; Endülüs: İbn Abdürraûf, Sakatî, İbn Abdûn; İran: en-Nâsır li'l-hak; Hindistan: Sünnâmî), siyasî-iktisadî ortamı gibi unsurlardan kaynaklanan birçok farklılık gözlenebilmektedir. Bununla beraber aşağıda çoğunun değindiği hususlar kaynak gösterilmeksizin değerlendirilecektir.

Ondan önce hisbe teşkilâtının amaç, yapı, işlerlik / işlevsellik gibi özelliklerini –akılda kolay kalması için– her harfine bir anlam yüklemek suretiyle aşağıda açılımı verilen "HİSBE SİSTEMİ" şeklinde kodlayabiliriz.

HİSBE SİSTEMİ **Çerçevesi**

Hizmet: Piyasa aksaklıklarını tarafları bilgilendirerek, aydınlatarak, eğiterek, öğreterek, geliştirerek, iyileştirerek giderme hizmeti verilmesi.

İstikrar: İktisadî istikrara katkı sağlanması.

Standartlar: Üretim ve dağıtımın girdi, araç, yöntem, süreç, çıktı, davranış vs. standartlarının belirlenip uygulatılması.

Beceri: Muhtesibin kendisi ve yardımcılarının yetkinliğini koruyup geliştirmesi.

Emniyet: Toplumun ve piyasaların bütün paydaşlarının güvencelerinin korunması.

Strateji: Genelde kamusal alanın, özelde çarşı ve pazarların denetimi için etkin bir strateji tasarlanıp tatbik edilmesi.

İslâmî Değerler: Kamusal alanlarda ve iş çevrelerinde İslâmî değer yargılarına, ülkülere, kurallara vs. uyumun benimsetilip yaygınlaştırılması.

Sistemler: Denetim düzen ve süreçlerinin yapılandırılıp işletilmesi.

Tarz: Muhtesibin kültürel kodları ve piyasa hedeflerini gerçekleştirmeye yönelik örnek, yapıcı, etkin bir tutum takınması.

Elemanlar: Hisbe teşkilâtına çeşitli işlevler görecek ehliyetli yardımcılar ve sektör temsilcileri seçilerek bu farklı üyelerin oryantasyon, iş bölümü ve ahenkli faaliyetlerinin işlevsel biçimde organize edilmesi.

Misyon: Ulaşılacak konjonktürel ve genel hedeflerin belirlenmesi.

İnceleme: Piyasaların işleyişlerinin gözlenmesi, sapmalara karşı ön tedbirlerle ve gereğinde yaptırımlarla caydırıcı davranılması.

Düzenli Denetim

Muhtesibin hayal gücümüzü zorlayan hileleri önlemekle ve her an, her gün defalarca, her hafta, aybaşları gibi sık aralıklı veya habersiz baskın türü denetimler yapmakla yükümlü kılınması o dönemlerin dünyasında yaygın biçimde uygulanan *caveat emptor* (alıcı tedbirli olsun)[66] ilkesinin İslâm pazarlarında yegâne hâkim kural sayılmadığını gösterir. Aksine belirlenen mal ve hizmet standartları "müşteri memnuniyeti" ilkesine verilen öneme işaret eder. Ayrıca bu ilkeye gösterdikleri hassasiyet hisbe yazarlarının sipariş usulüyle çalışan esnafın teslimatı geciktirmesine karşı çıkmasında da yansımasını bulur.

"Toplum içinde ve bir grup insan arasında yapılması bakımından iktisadî eylemin kamusal bir konumu [bağlamı] vardır. Bu yönüyle maruz kalınacak sosyal kontrol veya baskı dolayısıyla kişisel iktisadî faaliyet sadece bireysel güdülere atıfta bulunularak açıklanamaz. Aile fertleri, iktisadî paydaşlar, devlet adamları, kamu kurumları, ihracatçı ve ithalâtçı çevreler ve benzerleriyle bağlantılar mevcut bireysel ağların içine yerleşiktir."[67] Bu ağların yapısında yer alan biçimsel olmayan "oyun kuralları", güvenin temelini oluşturan ortak değerlerin ve davranışların yansımasıdır. Öyle ki geçmişin ana ticarî / sınaî kurumları olan aile işletmeleri sadece birer iktisadî yapı değil, çoğu bireyler için toplumsal kimlik kaynağıdır; öyle ki mesleklerin yanı sıra onlara işaret eden aile nisbeleri de babadan oğula aktarılır (Attarların Azmi, Hamamcızâde Hayri, Saraçoğlu Suphi, Zeytincigil Zeki gibi).

Çalışma Ruhsatı

Hisbe yazarları muhtesibin çeşitli meslek erbabını sınava tâbi tutarak sadece başarılı olanlara çalışma ruhsatı vermesini uygun görürler. Avrupalılar tıp lisansı verme uygulamasını Müslümanlardan ödünç veya ilham almışlardır.[68]

Ayrıca muhtesibin meselâ örücülere, kendilerine çırpıcı ve çamaşırcılarca –sahiplerinden habersiz– getirilen yırtık giysileri tamir etmeyeceklerine, değirmencilere çekilmek üzere teslim aldıkları buğdayın ununu sağlıksız veya kalitesiz unla karıştırmayacaklarına, müezzinlere de minarelerden çevredeki özel hayatı gözetlemeyeceklerine dair ant içirmesini önermektedirler. Keza İslâm hukukunun ilgili hükümlerini bilmeyenler sarraflık işine

66 Bu deyim müşterinin satın alırken görünen ayıplar bakımından malı incelemesi gerektiğini ifade eder. Bunun zıttı olan *caveat venditor* (satıcı tedbirli olsun) deyimi ise satıcının malın kusursuzluğunu beyan ve/veya ondaki ayıpları tekeffül edeceğini ve dolayısıyla sonradan farkına varılacak kusurlardan sorumlu olacağını belirtir.

67 Granovetter, Mark – Swedberg, Richard, *The Sociology of Economic Life*, Boulder 1992, s. 9.

68 Chiarelli, Leonard C., "A Preliminary Study on the Origins of Medical Licensing in the Medieval Mediterranean", *Al-Masāq: Studia Arabo-Islamica Mediterranea*, sy. 10 (1998), s. 2, 7.

girmemelidir; muhtesib sarraflar pazarını denetim altında tutup kambiyo kurallarına aykırı işlem yapanları ribâ konularında eğitmeli, buna rağmen yasakları çiğneyenleri pazardan ihraç etmelidir. Yukarıdaki görüşlerde ise profesyonellik standartları ortaya konmaktadır.

Piyasa Düzenlemeleri

Konvansiyonel ekonomi açısından değerlendirildiğinde birçok bakımdan kamusal mal sayılan bilgi de –diğer kamusal mallar gibi– bir piyasa aksaklığı olarak yetersiz arz edilir. Bu nedenle yeni standartlar konusunda devletin bilgi eksikliğini giderme görevi basit bir tüketici koruma önleminin ötesine geçer. Pek çok alandaki standartların hisbe kitaplarınca neşri, müşterilerin kalitesiz, hileli veya ayıplı ürünlerle ilgili tespitte ve gereği halinde şikâyette bulunmalarını kolaylaştırmaktadır.

Hisbe teşkilâtı aracılığıyla iktisadî davranışları değiştirmek / düzenlemek için yapılan regülasyonun yaygın örnekleri şunlardır: Üretim ve kalite standartlarının belirlenmesi; piyasa şartlarına ilişkin bilgi akışının kolaylaştırılması; temel ihtiyaç maddeleri üreticilerine kaynak tahsisinin sağlanması; karaborsacılığa karşı tedbirler alınması; tekelci girişimlerin önlenmesi; fiyat hareketlerinin gözlenmesi; hava, su, çevre, gürültü kirliliği gibi negatif dışsallıkların denetlenmesi; hıfzıssıhhanın gözetilmesi; mal ve yolcu trafiğini engelleyecek / kısıtlayacak veya kazalara sebep olacak gelişmelerin ortadan kaldırılması; belli meslekler için çalışma ruhsatları verilmesi ve uyarılara rağmen kuralları çiğneyenlerin meslekten men yahut pazardan ihraç edilmesi; hane ve işletmelerin su kaynaklarından yararlanma haklarının intizama sokulması; içki arzının –Müslümanlar bakımından– yasaklanması yahut –gayri müslimler bakımından – kontrol altında tutulması; mâlî piyasanın faizli işlemler ve tefecilikten arındırılması; diğer devlet kurumlarınca gerçekleştiril[e]mediği durumda zorunlu kamu altyapı / güvenlik hizmetlerinin üretim, bakım ve onarımı işinin imece usulüyle örgütlenmesi, vb. Regülasyon esasen işletmelerin üretkenliğini ve gelişimini olumsuz etkileyecek unsurların engellenmesini / giderilmesini hedeflemelidir.

Hisbe kurumunun uhdesindeki regülasyonun şu unsurları veya aşamaları içerdiği söylenebilir: [1] Standartların ısdar ve neşrinin gerçekleştirilmesi; [2] bazı hayatî önemi haiz sektörler için tescil ve ruhsatlandırma işlemlerinin yapılması; [3] kurallara uyumun denetlenmesi, varsa aykırı uygulamaların ve sıklıklarının belirlenmesi / raporlanması; [4] gerektiğinde yaptırım uygulanması; [5] keyfî iktisadî politikalar güden veya düzenlemeler yapan devlet adamlarının, gelişigüzel hükümler veren yargı mensuplarının –Müslümanlara göre üst ve evrensel hukuk konumundaki– şeriatın hükûmet, adalet, hakkaniyet, emanet, fazilet, liyakat, âdemiyet (keramet), mahremiyet, uhuvvet gibi ölçütlerine lâyıkıyla uymaya –uygun bir üslupla– davet edilmesi, vb.

Hisbe yazarlarının paranın tağşîşi ve ölçü tartılarda hile meselelerine mikro-ekonomik *denkleştirici* (veya *düzeltici*) adalet boyutundan daha ziyade makro-ekonomik *bölüşüm* adaleti cihetinden yaklaştıkları düşünülebilir. Ayrıca ölçü tartıların standardizasyonu ve

denetiminin tüketicinin korunmasına yönelik en önemli tedbirler arasında yer aldığını çok iyi kavramış görünmektedirler.

Konvansiyonel ekonominin bakış açısından yorumlandığında, kalitesiz veya verimsiz kamu hizmetlerinin ve haksız rekabetin yol açtığı sorunların özelde tüketicilerin, genelde ise yurttaşların mutsuzluğuna sebebiyet verdiği gerçeğinin gözlemlendiği anlaşılmaktadır. İktisaden mutsuz tüketicilerin çokluğu, evrensel temel insan hak ve özgürlüklerinin ihlâlinin ilgili ülke genelindeki yaygınlığını gösterebilir. Zira temel insan haklarının başında gelen "hayat hakkı", evrensel bir tüketici hakkı sayılan "temel ihtiyaçların karşılanması hakkı"nı da içermektedir. Dolayısıyla devletin tebaasına yönelik iş ve hizmetlerindeki kusur, kalitesizlik ve verimsizliği bu çerçevede değerlendirmek gerekir.

Gayri ahlâkî pazarlama davranışı, alırken fazla, satarken eksik ölçme, tartma veya sayma dışında ayıplı mal sunma ve aşırı fiyatlandırma gibi hileleri de içermektedir. Üretim veya pazarlama süreci ürünün toplum nazarındaki kıymeti ve etkisi ölçütüne göre değerlendirilmelidir ki bu da çatışma, haksız kazanç, hile, belirsizlik ve kamu zararının engellenmesini ön plana çıkarmaktadır.

Âdil Fiyat

Hisbe yazarları, uyulduğu takdirde piyasa işlemlerinin adaletli olmasını sağlayacak belli ahlâklı mübadele kurallarına atıfta bulunarak "âdil fiyat" nosyonunu geniş tutmuşlardır: [1] Ürünler / hizmetler helâl (ve mütekavvim) olmalı; [2] fiyat serbest piyasada spekülasyonsuz teşekkül etmeli; [3] satıcı her türlü tağrîrden (aşağıya bakınız) kaçınmalı; [4] alışverişten anlamayanlara mal satılmamalı; [5] ihtikâr (aşağıya bakınız) önlenmeli; [6] standart ölçü tartılarla doğru ölçüp tartma yapılmalı; [7] züyuf sikke kullanılmamalı; [8] ayıplı mal hakkında müşteri bilgilendirilmeli, vb.

Örgütlenerek (güncel tabirleriyle oligopol, kartel veya tröst kurarak) fiyatları kamunun zarar göreceği ölçüde arttırıp piyasa dengelerini bozan vurguncuların pazardan çıkarılmasının, doğacak boşluğun başka satıcılarca doldurulması için amme yararına uygun tedbirler alınmasının yetkililer üzerinde toplumsal bir hak olduğunu düşünmektedirler.

İhtikâr

İhtikâr[69] fiyatların sunî bir şekilde yükseltilerek normal piyasa seviyesinin üzerine çıkarılmasına zemin hazırlar. Genelde insanların ihtiyaçlarını sömürerek az emekle kolay kazanç sağlama mantığına dayanan karaborsacılık, özellikle zorunlu tüketim maddeleri söz konusu olduğunda toplumun zarar görmesine sebebiyet vereceği gibi, uzun müddet

69 Hukukî niteliği ve sonuçları hakkında fakihler ve mezhepler arasında ortaya çıkan görüş ayrılığı doğal olarak ihtikârın fıkıh terminolojisindeki tanımında ince farklılıklara yol açmıştır. Ancak terimin kabaca karaborsacılık, istifçilik, vurgunculuk ve tekelcilik anlamında kullanıldığı söylenebilir. İhtikârcıya da "muhtekir" denir. İhtikârla ilgili geniş bilgi için bk. Kallek, Cengiz, "İhtikâr", *DİA*, XXI, 560-565.

devamı halinde sosyal bunalımlara yol açabilir. İslâm hukukçuları, bu gibi nedenlerle kınanan ihtikârın haram mı yoksa mekruh mu olduğu konusunda ihtilâfa düşmüştür. Mâlikîler büyük günah telâkki ettikleri ihtikârı haram saymaktadır. Kıtlık yaratmak için yapılan karaborsacılığın vebalinin fiyat artışı beklentisiyle gerçekleştirilene göre daha ağır olduğu da vurgulanmıştır.

Naslara dayalı belirli bir cezası bulunmadığından ta'zîri gerektiren suçlardan sayılan ihtikârın müeyyidesi hususunda ihtilâf vardır. Yaptırımı genelde tekerrür unsuru da göz önünde bulundurularak, yetkililerce siyâset-i şer'iyye tarzında takdir edilir.

Resûlullah ve Hulefâ-yı Râşidîn'in serbest rekabeti engelleyerek piyasa fiyatlarının sunî olarak artışına sebebiyet veren, yani ihtikâra zemin hazırlayan muameleleri de yasakladıkları bilinmektedir. Meselâ kentlinin köylü / bedevî adına satışının (*bey'ü'l-hâzır li'l-bâdî*[70]) önlenmesi bu tür tedbirlerdendir. Böyle bir muamelede üretici ile tüketici arasına giren aracılar hem *bilgi asimetrisi*ne hem de ürünün piyasaya arzını geciktirerek yapay fiyat artışlarına yol açmaktadırlar. Muhtemelen söz konusu yasağı göz önünde bulunduran hisbe yazarları da bedevîlerin / köylülerin tarım ürünlerini getirip hanlardaki aracılara devretmelerinin pazar zabıtasınca önlenmesini, onların –mallarını fakir zengin herkesin alımına sunabilmeleri için– pazarlara yönlendirilmelerini önerirler. Başka bir ifadeyle, üreticinin bireysel ve toplumsal hayatı arasında "denge" (*equilibrium*) kurmaya çalışırlar. Fiyatın mübadele akdine taraf olanların en azından dış rızâ gösterdiği düzeyde, modern ekonomik tabirle arz ve talebin kesiştiği denge noktasında, oluşmasını yeterli bulmayarak, devreye toplumsal faydanın gözetilmesi gibi içtimaî-ahlâkî bir muvazene unsuru da katmaktadırlar.

Aracıların aldıkları malların "serbest dolaşım"ını engelleyebilecekleri endişesini de taşımakta, dolayısıyla tüm alıcılara "fırsat eşitliği" sağlanmasını önemsemekte, yani tabiri câizse, "ürün kalitesi" ve "uygun fiyat" unsurlarına "yaygın dağıtım" öğesini de katarak müşteri memnuniyetini toplum geneline yaymaya uğraşmaktadırlar. Ancak bu noktada, söz konusu ürünlerin temel tüketim malları arasında yer alan gıda maddeleri olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir.

İâşecilik

Hayat hakkı gereği temel tüketim maddelerinin asgarî geçim düzeyine sahip vatandaşların alım gücü sınırları içinde ve düzenli biçimde sunulması İslâm devletlerinin aslî görevleri arasında görülmüştür. Çünkü insan hak ve özgürlüklerinden ve dinî hükümlerin gözettiği beş temel esastan biri özel mülkiyet hakkı ve dolayısıyla malın korunması iken, bir diğeri de canın, binaenaleyh sağlığın muhafazasıdır. Hisbe kurumunca, kurallara uyan her –temel ihtiyaç maddeleri üreticisi– işletmeye âdeta varlıkbilimsel ayrıcalık ve varoluşsal güvence sağlanmaktadır. Bu güvencenin dolaylı yollarından biri söz konusu üreticilere yeterli ham madde tahsisatının garanti edilmesiyken diğeri de –kurallara aykırı davranarak– haksız rekabet avantajı elde etmeye çalışanların cezalandırılmasıdır. Dolayısıyla hisbe kurumu için

70 Geniş bilgi için bk. Kallek, Cengiz, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı, s. 67-70.

merkez sektör temel ihtiyaç maddeleri üreticisidir; diğer kesimler çevreyi oluşturmaktadır. İşte bu bağlamda, hisbe yazarları muhtesibin temel gıda maddelerinden hububat ve unun üreticilerince ekmekçilere günlük hammadde kotaları (Ar. *vahâif*) tahsisini sağlamasının kamu yararına olacağını belirtirler. Yine halkın ekmek ihtiyacının karşılanmasını garantiye almak için ekmekçilere de günlük üretim kotaları konması, yükümlülüklerini yerine getirmeyenlere yaptırım uygulanması gerektiğini vurgularlar. Onlara göre –muhtemelen bu ve benzeri maksatlarla– muhtesib ekmek fırınlarının sahiplerini ve adreslerini de tescil etmelidir.

Toplumun orta ve üst gelir grupları, daha yüksek eğitim öğretim ve kaynaklara daha iyi erişim imkânları sayesinde teklifler arasında daha iyi karşılaştırmalar yapabilip ihtiyaçlarına en uygun olanı seçebilirler. Oysa fakirler daha sınırlı seçeneklere sahiptir. Özellikle yetersiz / dengesiz / sağlıksız beslenmeleri ve sıhhate elverişsiz ortamlarda yaşamaları / çalışmaları durumunda fakirlerin verem gibi salgın hastalıklara yakalanma ve başkalarına bulaştırma olasılıkları artacaktır.

Hisbe yazarları devletin İâşecilik sorumluluğu gereği "halkın günlük temel ihtiyaçları"nı üretenlerin denetimi üzerine yoğunlaştıklarından eserlerinde "havâssa hitabeden lüks ürünler"in imalatçılarından bahis yoktur. Bununla beraber hisbe kitaplarında, temel savunma ihtiyacını karşılayan silah imalatçılarının zikredilmemesi ürünlerinin günlük tüketime yönelik olmamasından kaynaklansa gerektir.

Gösteriş Tüketimi ve Reklâm Ahlâkı

Bazı hisbe yazarlarının meselâ muhtesibin özellikle Bağdatlı hanımların rağbet ettikleri gıcırdak terliklerin üretimini –hür kadınlarca kullanımını iffetsizlik ve hayâsızlık göstergesi sayarak– engellemesini istemelerinden, cinsilatifin câzibesini arttırıp erkeklerin dikkatini çekecek türden gösteriş tüketiminin en azından toplumsal alanlarda denetim altında tutulmasını istedikleri anlaşılmaktadır.

Belki de yüksek üretim maliyetleri nedeniyle sanatkârane yenilikçiliğin bir yansıması olarak üretilen alışılmadık, değişik ve/veya yüksek kaliteli benzersiz özel ürünlerin siparişçileri / alıcıları devlet erkânı ve zenginlerdi. Anlaşılan, hisbe yazarlarının –temel ihtiyaç maddelerini arz etmedikleri için– haklarında susmayı yeğledikleri bu üreticiler muhtesibin denetimi dışında kalıyordu?! İslâm devletlerinin iâşeci (yukarıya bakınız) politikalarıyla beraber düşünüldüğünde hisbe teşkilâtının mücevherat gibi lüks malların satışlarını denetlemediği sonucu çıkarılabilir.

Kasapların pazarlarda tüketiciyi aldatmak kastıyla hedef kitleye kesimlik olarak besili sığırları teşhir ettikten (yani satacağı et ürünlerinin özelliklerini çarpıtıp yanlış bilgi aktarımı yaptıktan) sonra daha düşük kaliteli başka hayvanları kesmeleri muhtesibin önlemesi gereken hileler arasında sayılmaktadır. Buradan pazarlama iletişiminin, tüketiciyi ürünün vasfına ilişkin yanıltacak, onun güvenini kötüye kullanacak mesajlar içermeyen, tecrübe

ve bilgi eksikliğini istismar etmeyen, ahlâka ve dürüst rekabet ilkelerine aykırı düşmeyen biçimde tasarlanması gerektiği sonucu çıkarılabilir.

Hayvan Hakları

İş ahlâkının önemli bir ilkesi de mal ve/veya hizmet üretiminde / pazarlamasında kullanılan girdilerin yahut araçların, hele hele bunlar canlıysalar, insaflı şekilde istihdam edilmesidir. Meselâ nakliyatta kullanılan hayvanlar kapasitelerinin üzerinde yüklenmemeli, yüklüyken şiddetle güdülmemeli veya ağırlık altında bekletilmemeli, acımasızca dövülmemeli, yetersiz beslenmemelidir. Hisbe yazarlarının vurguladıkları bu hususlar Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi›nde[71] "İnsana bağımlı her hayvan uygun bakım ve beslenme hakkına sahiptir," şeklinde ifadesini bulan 5. maddeyi hatırlatmaktadır. Hisbe eserlerinde geçen kasapların hayvanları usulünce ve eziyet çektirmeksizin çabucak kesmelerinin sağlanması gerektiğine dair sözler de yine aynı bildirgede geçen "Hayvanlar kötü davranışlara veya acımasız muamelelere maruz bırakılamaz. Bir hayvanın öldürülmesi gerekirse, bu ansızın, acısız ve korkutmaksızın yapılmalıdır," mealindeki maddeye uygun düşmektedir. Ayrıca onlara göre, dindar ve mesleğinde uzman olanlardan başkası –kan alma, kesme, dağlama gibi işlemler sırasında hayvanların acı çekmesine veya ölmesine yol açabileceğinden– baytarlık yapmamalıdır. Hatta bazıları iyice ayrıntılara inerek hayvanlara acı vermeyecek sağlıklı nallama yöntemlerinin inceliklerini bile anlatmaktadırlar. Yine aynı bildirgedeki bir maddeyi hatırlatan sözlerle hayvanların gözetilme, bakılma ve korunma haklarını vurgulayıp, onların hukukunun da tüketici hakları gibi muhtesib tarafından himaye edilmesini isterler.

Tağrîr

Müşteri hangi bedeli ne evsaftaki kaç birim mala ödediğinden emin olmalıdır. Böylece aslında hem üreticiye malla ilgili gerekli açıklamalarda bulunma hem de tüketiciye gerekli incelemeleri yapma sorumluluğu yüklenmektedir.

Hisbe yazarlarınca tüketicinin tam bilgilendirilmesine, yani *bilginin serbest dolaşımı*na, konvansiyonel ekonominin ifadesiyle *bilgi asimetrisi*nin doğuracağı *negatif dışsallık*lar[72] ve *ters seçimler*in (*adverse selection*)[73] önlenmesine verilen önemi gösteren örneklerden, "… belirlenen nitel ve/veya nicel standardın altında kalan ya da tahsis veya kullanım amacını karşılamayan yahut müşteriye bildirilen faydaları sağlamayan mal ve hizmetlerin" *ayıplı* sayıldığı anlaşılmaktadır ki bu "kalitesizliğin hukuka yansıyan tanımı" olarak değerlendirilebilir.

71 15 Ekim 1978 tarihinde Paris'teki UNESCO merkezinde ilan edilen Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi (The Universal Declaration of Animal Rights) 1989'da Uluslararası Hayvan Hakları Birliği'nce gözden geçirilmiş ve ertesi yıl UNESCO Genel Direktörlüğü'ne sunularak yayımlanmıştır; geniş bilgi için bk. Gibson, Miah, "The Universal Declaration of Animal Welfare", *Deakin Law Review*, XVI/2 (2011), s. 540-567.

72 Bir kişinin özel tüketim (veya üretim) faaliyetlerinin diğerlerine maliyet yüklediği durumlara negatif dışsallıklar denir.

73 "Ters seçim", George Akerlof'un "kof limon" örneğinde olduğu gibi –bilgi asimetrisi sebebiyle– mal veya hizmet alımında beklentiyi karşılamayacak ölçüde yanlış seçim yapılması durumudur.

Kısacası, adalete uygun şekilde satılan malların alım kararlarının üreticilerle tüketiciler arasındaki bağları güçlendirici unsurlar içerdiği düşünülebilir.[74]

Hıfzıssıhha

Eskiden olduğu gibi İslâmî devirlerde de pis havanın, kirli suyun ve uygun atık tahliye sistemi yokluğunun salgın hastalıkların yayılmasını kolaylaştırdığı kabul edilmiştir. Hıfzıssıhha (güncel tabiriyle koruyucu hekimlik) genellikle nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayrılan İslâm tıp ilminin amelî kısmının iki alt dalından biridir.[75] Gıda zehirlenmelerinin tamamen önlenmesi mümkün görünse de Müslümanların çoğunluğunun yaşamış olduğu sıcak iklim şartlarında hıfzıssıhha uygulamalarının çok titizlikle izlenmesi gerekmiştir. İslâm ülkelerinde genel olarak hıfzıssıhhaya ilişkin kurallar son asırlara kadar hisbe teşkilâtlarınca uygulanmıştır. Bu nedenle hisbe yazarları sofraya kadarki süreçte gıda sağlığına / güvenliğine dair izlenecek şu temel ilkeleri zikretmektedirler: [1] Özellikle çiğ gıdaların kendilerinin, üretim tesislerinin ve satış yerlerinin temiz tutulması; [2] besinlerin yabancı maddelerden arındırılması; [3] yemeklerin uygun sıcaklıkta yeterince pişirilmesi; [4] pişmiş aşın kirlenmemesi için çiğ erzak, haşerat ve hayvanatla temasının önlenmesi; [5] taze gıdaların bayatlarla karıştırılmasının engellenmesi; [6] yiyecek ve içeceklerin uygun sıcaklıkta ve şartlarda saklanması; [7] ham maddelerin ve suyun korunması; [8] bozuk yiyeceklerin imha edilmesi.

Hisbe yazarlarına göre en önemli görevlerinden biri sağlıklı yaşam şartlarını temin etmek olan muhtesib, –özellikle gıda sektöründe çalışanların başını çektiği– esnafı denetlemeli, standartlara ve gıda sağlığına uymayan çürük, bozuk, bayat, kalitesiz, hileli malların satışını engellemelidir. Çünkü –günümüzde de olduğu gibi– gıda ve ilâç sektörü iş ahlâkına uygunluk bakımından diğer kesimlere oranla çok daha sorunludur. Dolayısıyla hisbe yazarlarının üzerinde durdukları iki sektöre ilişkin kurumsal düzenlemeler ve denetimler büyük önem taşımaktadır.

Âdeta bir tür gıda kodeksi ortaya koyan hisbe yazarlarına göre, meselâ muhtesib fırınlardaki hamur teknelerinin, ocak ve tandırların, örtülerin ve hamurkârların temizliğini denetlemelidir. Ekmek fırınlarına değirmenden aldıkları unu ölçmelerini, eleyerek içindeki yabancı maddeleri temizlemelerini emretmelidir. Aksine davranıp meselâ düşük kaliteli undan, eksik gramajlı, hamurumsu veya kumlu ekmek üreten fırıncıları uyarmalı, tüketici veya bakkallar tarafından iade edilen defolu somunların bedelini tazmin etmelerini sağlamalı, ikazlara aldırmayanlara kapatma cezası vererek ürünlerini yoksullara dağıttırmalıdır. Ekmekteki kusuru bilerek satış yapan bakkalları da aynı şekilde cezalandırmalıdır. Ayrıca balıkçıların taşıma, depolama ve kızartma standartlarına uyup uymadıklarını, kaplarını temiz ve deniz ürünlerini taze tutup tutmadıklarını, tazelerini bayatlarla karıştırıp karıştırmadıklarını her gün kontrol etmelidir.

74 Hekimci, Ferda, "*Tüketici Bilincinin Milli Ekonomiye Katkıları*", Hacettepe Üniversitesi, Tüketici Pazar Araştırma Danışma Test ve Eğitim Merkezi, 13.04.2006 tarihli olup 27.08.2017 tarihinde http://ekonomikcozum.com/muhtelif/yerveren/yerveren01.html adresinden alınmıştır.

75 Şeyzerî, s. 97; İbnü'l-Uhuvve, s. 253.

Manavlar sebzelerini gübre kalıntıları ve çerçöpten arındırmalıdırlar. Kasaplar kestikleri hayvanların derilerini yüzdükten sonra karkaslarına üflememelidirler;[76] uyarılara aldırmayıp bunu alışkanlık haline getirenlere pazardan ihraç gibi yaptırımlar bile önerilmektedir. Son yasağın gerekçesi etin bozulup kokuşacağı şeklinde açıklanmaktadır. Bir başka deyişle, söz konusu yaklaşım hijyenik titizlik ilkelerini öne çıkarmaktadır. Ayrıca muhtesib karkası uygun kanallardan su pompalayarak ağırlaştırma hilesine karşı da uyarırken hijyen unsuru ile temel iktisadî gereklilikler özdeşleştirilmektedir. Bu noktada, iktisadî kalkınmışlık ölçütlerinden birinin de sağlık şartları olduğu ve son zamanlarda etlerin içine çeşitli kimyasallar katılmış su basılarak ağırlık kazandırıldığına dair iddiaların yaygınlaştığı hatırlanmalıdır.

Halk sağlığına ilişkin hususlarda titiz davranan hisbe yazarları ilgili esnafın bu bakımdan kontrol altında tutulmasını önerirler. Aşhanelerde kullanılan kap kacağın kalaylı ve temiz su ile yıkanmış, yemeklerin titizlikle pişirilmiş olmasına dikkat çekilmeli, gıda sağlığı ve güvenliği düzenli biçimde kontrol edilmeli, yiyecek ve içecekler yabancı maddelerden arındırılmalı, böceklenme ve kurtlanmaya imkân vermeyecek şartlarda üretilmeli, korunmalı ve/veya sunulmalı, bayat besinler tazeleriyle, vasıfsızları kalitelileriyle karıştırılmamalı, bozulmuş yemekler ve erzak imha edilmelidir. Öyle ki muhtesibe gıda ve ilâç kontrol yöntemleri olarak duruma göre organoleptik[77] denetimlerin yanı sıra fiziksel ve hatta kimyasal analizler bile önerilmektedir.

Hamamların işleyişi her gün defalarca denetlenerek belli bir nizama bağlanmalı, kullanım alanlarının, hava ve sularının temizliğinin yanı sıra genel hijyene de özel ihtimam gösterilmeli, bu nedenle meselâ deri tabaklamak üzere sepiciler ve bazı bulaşıcı hastalıkları taşıyanlar hamam hizmetlerinden yararlandırılmamalıdırlar. Dokumacılar kumaşları yumuşatmakta kullanmak üzere dükkânlarının önlerine koydukları teknelerin temiz ve –özellikle köpeklerden necaset bulaşmaması için– kapalı tutulmasına itina göstermelidirler. Berberler –kötü kokusuyla müşterilere rahatsızlık vermemeleri için– soğan, sarımsak, pırasa gibi şeyler yememelidirler.

Hijyen şartlarına uyulabilmesi ve dolayısıyla bulaşıcı hastalıkların yayılmasının önüne geçilebilmesi için hastalıklı kimsenin gıda maddeleri pazarlaması yasaklanmalıdır; sattığı şeyler alıcılarca başkasına devredilmeden kendisine geri verilmelidir. Bulaşıcı hastalık taşıyan kişinin veya onun kullandığı kapların –abdest için bile olsa– müşterek su kaynaklarıyla doğrudan teması önlenmelidir.

Bazıları sağlıkla ilgisi dolayısıyla eczacılığı hilekârlık bakımından kamuya en zararlı meslek olarak vasıflandırmaktadırlar.[78] Bu tür nitelendirmelere zemin hazırlayan bireysel sahtekârlıklar sadece eczacının kariyerini değil eczacılık mesleğinin onurunu da zedeleyecektir. O nedenle, meslek haysiyetini kırıcı davranışlardan kaçınılması meslek ahlâkının temel ilkelerindendir.

76 Çeşitli hadislerden bu uygulamanın Hz. Peygamber ve Halife Ali b. Ebû Tâlib tarafından da yasaklandığı anlaşılmaktadır; meselâ bk. İbn Ebû Şeybe, V, 8

77 Duyu organlarıyla yapılan.

78 Meselâ bk. Şeyzerî, s. 42.

Kimi hisbe yazarlarınca içeceklerin yazılı standart bileşimlerini ve hazırlanma usullerini bildiren –tabiri câizse– bir çeşit meşrubat kodeksi olarak devrin bazı önemli tıp kitaplarının kullanılması önerilmektedir.

Çevre sağlığıyla da ilgilenen hisbe yazarlarına göre çöplükler yerleşim birimlerinin dışında bulunmalı, bozuk gıdalar oralara atılarak imha edilmelidir. Bu bağlamda iktisadî kalkınmışlık ölçütlerinden birinin de sağlık şartları olduğu hatırlanmalıdır. Bütün bu görüşler girdi, çıktı, üretim / hizmet alanı ve profesyonellik standartlarından bir demet sunmaktadır.

Muhtesibin hasta haklarını gözetmesi ve hasta-hekim ilişkilerini de düzenlemesi gerektiği belirtilirken eski Yunan uygulaması örnek verilmektedir. Buna göre, doktor hastasından aldığı tıbbî öyküyü (anamnez) ve kendi klinik bulgularını kaydedip bir nüshasını, hazırladığı reçetenin kopyası ile beraber şahitler huzurunda hasta yakınlarına verir ve hastasını her gün aynı yöntemle izlerdi. Ücretini de hastası iyileşirse alırdı. Ancak hasta ölürse, yakınları kendilerine teslim edilen söz konusu nüshalarla otorite konumundaki bir hekime başvurup doktor hatası belirlenmesi durumunda sorumludan diyet isterdi. Böylece tıp, ehil olmayanların eline düşmez, doktorlar da sorumsuz davranmazdı. Konuya gösterilen hassasiyet, hastayı tanımlamak, hastalığı teşhis ve tedavi süreç ve sonuçlarını belgelemek için yeterli bilgiyi içeren klinik kayıtların XX. yüzyıla kadar –tıbbî bakım ve terapinin kalitesinin değerlendirilmesine, varsa hekim hatası veya aksaklıkların tespit edilmesine, dolayısıyla da hukukî sorumlulukların belirlenmesine yönelik bir araç olarak– düzenli biçimde tutulmadığı gerçeği göz önünde bulundurulduğunda daha büyük önem kazanır. Bu yaklaşım, Lizbon Hasta Hakları Bildirgesi'nin 7. maddesindeki[79] "Hasta, hakkındaki herhangi bir tıbbî kayıttaki kendisiyle ilgili bilgiyi edinme ve durumuna ilişkin tıbbî gerçekler de dâhil olmak üzere sağlığına dair eksiksiz bilgilendirilme hakkına sahiptir..." şeklindeki ilkeyi hatırlatmaktadır.

Ayrıca muhtesibin bu ilimlerin teknik ayrıntılarını bilmesinin ve uygulamaları izlemesinin imkânsızlığı sebebiyle –başta gezici göz doktorları olmak üzere– hekimlere Hipokrat yemini ettirmesi, hacamatçılara sağlık tehlikesi bulunan on durumda tabiplere danışmadan kan almamaları ve ayrıca –kısırlığa yol açacağı için– kulak arkasındaki iki damardan hacamat yapmamaları, eczacılara da şurupların içeriğini bozmamaları hususunda ahit verdirmesi gerekli görülmektedir. Tıbbın kurucularından İstanköylü ünlü hekim Hipokrat (ö. m.ö. 375 [?]), günümüze kadar geçerliliğini koruyup yaygınlaşan bir tıp ahlâkı (medikal deontoloji) bildirgesi oluşturmuştur. Bu ahlâkın en dikkat çekici ilkeleri, Müslümanlarca da "el-'Ahd" veya "el-Eymân" adıyla bilinen[80] "Hipokrat yemini"nde derlenmiştir.[81] Hisbe yazarlarının

79 Dünya Tabipler Birliği Hasta Hakları Bildirgesi (The World Medical Association Declaration on the Rights of the Patient) Eylül/Ekim 1981 tarihinde Lizbon'da (Portekiz) kabul edilmiş, Eylül 1995'te Bali'deki (Endenozya) Dünya Tabipler Birliği Kurultayı'nda değiştirilmiş ve Ekim 2005'te Santiago'daki (Şili) Konsey Oturumu'nda gözden geçirilip düzeltilmiştir. Bu metinden alıntılar 06 Eylül 2017 tarihinde https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-lisbon-on-the-rights-of-the-patient/ internet adresinden yapılmıştır.

80 İbn Ebû Usaybia, Ebü'l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etıbbâ'* (nşr. Nizâr Rızâ), Beyrut, ts. (Dârü'l-mektebeti'l-hayât), s. 55.

81 Hipokrat'ın kendi ismiyle anılan yeminini konu alan eseri *'Ahdü Bukrât* Hubeyş b. Hasan tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir (İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1398/1978, s. 401; Kutluer, İlhan, "Hubeyş b. Hasan", *DİA*, XVIII, 267).

yeminin ana ilkeleri olarak şu gibi hususları vurguladıkları görülmektedir: Hekimin hiçbir hastaya zararlı (yan etkileri bulunan) veya zehirli ilâç hazırlamaması, kadınlara düşük, erkeklere de kısırlık yapan ilâç önermemesi, hastalarının özel hayatlarını gözetlememesi ve sırlarını açıklamaması. Son ilke Hasta Hakları Bildirgesi'nin 10. maddesinde "Tıbbî bakım ve eğitim sürecinin her aşamasında, hastanın kültürüne ve değerlerine olduğu gibi, onuruna ve mahremiyet hakkına da saygı gösterilmelidir" şeklinde ifadesini bulmaktadır. İslâm kültürüne hayranlığıyla ünlü Sicilya Kralı II. Friedrich'in 1231'de çıkardığı Melfi Yasasının tabâbeti ilgilendiren kısmında (Constitutiones medicinales), hekim adaylarına Salerno Tıp Okulu'nun hocalarınca düzenlenecek sınavlara girme ve başardıkları takdirde göreve başlamadan önce Hipokrat yemini etme mükellefiyeti getirilmiştir.[82] Bu yemin, XV. yüzyılda Fransa'daki, sonraları ise iyice yaygınlaşarak dünyadaki tıp fakültelerinin diploma törenlerinde edilegelmiştir.[83]

Hisbe yazarları arasında, her türlü sarhoşluk verici içkinin üretim ve dağıtımına karşı çıktıkları gibi sadece bir tür içki (*nebîz*) üretiminden veya pazarlanmasından başka amaçla kullanılmayan bakraçların imalatının engellenmesini, piyasadaki mevcutlarının toplanıp eritilerek bakırının sahiplerine iade edilmesini uygun görenler bile vardır. Günümüzde bazı çevrelerce "mağdursuz suçlar" (!) çerçevesine sokulan sarhoşluk verici içki (veya uyuşturucu) tüketimi, böyle bir maddeye bağımlı kişinin ondan mahrum kaldığında "yoksunluk sendromu" adı verilen şiddetli ve yoğun fizyolojik rahatsızlıklar yaşamasına yol açmaktadır. Sendrom oluşmasa bile bağımlılık, kişinin toplumsal ilişkilerini zedeleyebilir, meselâ bu yüzden işini gücünü ve ailesini ihmal etmesine, bütün yaşam biçimini değiştirmesine sebebiyet verebilir. Başka bir ifadeyle, söz konusu iptilâ hem bireylerin bedenî ve ruhî sağlığını hem de –onları suça yönelterek– kamu düzenini bozucu etkiler yapabilmektedir. Ayrıca mağdur yakınlarının yaşadığı psikolojik, ekonomik ve sosyal olumsuzluklar da "dolaylı mağduriyet" ile sonuçlanmaktadır. Nitekim bazı bağımlılar, yakın çıkarın tatminini –özellikle de amaçlanmayan sonuçların zararlarını (meselâ sosyal dışsallıklar) başkaları çekecekse– gerçekleştirmeye yönelebilir. Mağduriyetlerin yoğunlaşması, kurban olma korkusunu "toplumsal bir sorun" haline getirmektedir. Bu da cemiyette güven duygusunu zedeleyerek bireysel özgürlükleri gereksiz yere daraltmakta, meselâ belli yerlere ancak muayyen zamanlarda gidilebilmesi evrensel insan hakları arasında yer alan "serbest dolaşım" hakkını kısıtlamaktadır. Ayrıca böyle bir toplumsal yapıda herkes potansiyel bir mağdur edici olarak algılanmakta, dolayısıyla iletişim ve etkileşim sınırlanmaktadır; böylece bireyler de gittikçe –toplumsal bir sorun haline gelecek şekilde– yalnızlaşmaktadırlar. Yalnızlaşmanın arttığı, yabancılaşmanın yaygınlaştığı cemiyetlerde "sosyal sinerji" ortadan kalkar, toplumsal sorunların çözümü zorlaşır.

Alkolizm söz konusu negatif sosyal dışsallıkların yanı sıra trafik kazalarının başını çektiği negatif mâlî dışsallıklar da doğurabilir; bu bağımlılık ve onun yol açtığı veya tetiklediği

82 Terzioğlu, Arslan, "Bîmâristan", *DİA*, VI, 170-171.

83 Kahya, Esin, "Huneyn b. İshak", *DİA*, XVIII, 119.

kanser, siroz gibi birçok hastalık devlet yahut sosyal sigorta hastanelerinde tedavi edildiğinden alkoliklerin müptelâ olmayanlara ek vergi ya da sigorta kesintisi yükü getireceği düşünülebilir.

Ulaşım ve Dağıtım Güvenliği

Dükkâncıların pazar sokaklarında gerçekleştirdikleri kazı, inşaat vb. çalışmaların kalıntılarını geçenlere eziyet verecek şekilde ortada bırakamayacaklarını, yol açtıkları bozuklukları düzeltmelerinin vâcip olduğunu, ev ya da işyerlerinden sokağa yaya veya bineklerin zarar görmesiyle sonuçlanacak boyutlarda sıvı dökülmesi durumunda doğacak hasar yahut kayıpların fâile tazmin ettirileceğini söylemektedirler. Hırsızları engellemek gibi sebeplerle evlerinin etrafına hendek kazdıran kişilere oraya düşen suçsuz kimselerin zararının ödettirileceği kanaatindedirler. Belediyecilik ve kul hakları boyutu ön plana çıkan bu düzenlemeler aslında gerek mal gerekse yolcu ulaşımını kolaylaştırıp hızlandırarak ve dolaşım güvenliğini sağlayarak iktisadî gelişmeyi olumlu yönde etkileyebilecektir.

Caydırıcı / Cezaî Yaptırımlar

Doğrudan denetim, kuralların konulması ve davranışların izlenmesinin yanı sıra suç veya kabahatlere karşı etkin cezaların tatbikini de içermektedir. Hisbe yazarları, hilekârlık yapıp ticarî hükümlere uymamakta ısrarlı davrananlara uygulanacak yaptırımlar arasında yetkililerin takdir hakkı çerçevesinde bir kısmı yukarıda da sayılan şu gibi usulleri de zikretmektedirler: Tövbekâr oluncaya kadar suçlunun şahitliğinin makbul sayılmaması, hileli mallarının müsadere edilerek yoksullara dağıtılması, fizikî ceza, teşhir, pazardan ihraç, meslekten men, sürgün ve hapis. Bazı suçlular açısından pazardan ihraç fizikî cezadan daha ağırdır. Bu tespit üreticiler / satıcılar arasında kazanç kapısının kaybı korkusunu şeref / onur ve hayâ / utanma duygusunun önüne geçiren faydacı bir tutumun / ahlâkın varlığını yansıtıp yansıtmadığı sorusunu akla getirmektedir. Aslında çoğu kimse tahsil yapmak, iş kurmak, saygınlık ve güven kazanmak gibi geleneksel faaliyetler için büyük zaman ve çaba harcar. Bireyin uyumsuzluk derecesi, suç işlediğinde çarptırılacağı ceza sonucunda yitireceği yatırımın büyüklüğü oranında azalacaktır. Ayrıca unutulmamalıdır ki *karalanma* ve *dışlanma* yavaş işleyen adlî aygıtın hapis ve mâlî cezalarına nispetle gerçek hayatta daha kolay uygulanabilen ve dolayısıyla sık rastlanan ahlâkî yaptırımlardır; böyle olunca da kişi lekelenme veya soyutlanma korkusuyla kendini sınırlayabilmektedir.[84] Hisbe yazarlarının, pazar ortamında İslâm inancına uygun tutum ve davranışların gelişmesi veya kökleşmesinde –bugün psikologların "etki kanunu" adını verdikleri– öğrenme ilkesinin önemli bir rol oynadığını gözlemledikleri düşünülebilir. Bu kurala göre, sonunda cezalandırılması muhtemel hareketten kaçınılırken ödüllendirilmesi olası davranış tekrarlanacaktır.

84 Dunfee, W. Thomas, "The Marketplace of Morality: First Steps toward a Theory of Moral Choice", *Business Ethics Quarterly*, VIII/1 (1998), s. 141.

Dolayısıyla, muhtesibin yozlaşmayı cezalandırmakla yetinmesi sadece zorlayıcı dış etki yaparken, öğreterek kişiyi kemâle yönlendirmesi iç dürtüyü kamçılamak suretiyle daha etkin bir sonuç alınmasını sağlayacaktır.

Sonuç

Her ekonomik sistem, kurumların ve araçların yanı sıra, kurallara, bu kuralları meşrulaştıracak bir inanca / ideolojiye ve uygulamaya çalışacak vicdanlara ihtiyacı duyar. Allah sosyal varlıklar olan insanların birbirlerinin haklarını çiğnemeleri sonucunda toplumsal birliklerinin bozulmasını, yozlaşmasını, yıkılmasını indirdiği din aracılığıyla önlemeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda, zaman ve zeminle etkileşimi yansıtan iktisadî kuram, kurum ve uygulamaların İslâm'ın değişmez doktrini, evrensel ilkeleri, âlem tasavvuru ve değerleriyle uyum derecesi önemlidir.[85] Çünkü bu, her şeyden öte, politika yapıcılarına gerek geçmişte gerekse günümüzde iktisadî kararların hem çağın hem de coğrafyanın şartlarına uyarlanabilirliğini ve uygulamadaki başarı derecesini gösterecektir. Gerçekleştirmekle yükümlü kılındığımız ideal Müslüman toplumun öncelikli amacı –baskın güncel ideolojiyi oluşturan– süreğen ekonomik büyümeyi / kalkınmayı değil, ümmetin iki cihana yayılan barış ve mutluluğunu sağlayıp sürdürmektir. Dolayısıyla meselâ âdil gelir dağılımı toplumsal bir amaç olarak mutlak ekonomik büyümeden önce gelebilecektir.

İşletme, kamunun ihtiyaç duyduğu ürünleri / hizmetleri kısmen karşılayan işlevsel bir kesim olarak, toplum içindeki bireylerin ve grupların (devlet, firma sahipleri / ortakları, işçiler, tedarikçiler, aracılar, perakendeciler, alıcılar ve tüketiciler) karmaşık ilişkiler ağının parçasıdır. İşletmenin faaliyet alanı ve tarzının yanı sıra neyi nasıl üreteceği ve satacağı kısmen içinde bulunduğu toplumda egemen olan kavramlar, değerler (aksiyomlar) ve kuramlar tarafından belirlenir. İslâmî bakış açısından, işadamı kendisini bir "ekonomik adam" derekesine hapsetmemeli, yaradılış gayesi işletmeciliğine yansımalıdır. Yoksa, üreteceği çatışma ve çelişkiler toplumsal birliği, dolayısıyla o beraberlikte yansımasını bulması gereken tevhid akidesini zedeler. İşletmenin araçları, girdileri, süreçleri, çıktıları önemli olduğu kadar işadamının amaçları, ilkeleri ve ilişkiler ağı / sarmalı da değerlidir. İşte bu hususlarda bize rehberlik eden hisbe literatürü iş ahlâkına dair duyarlılık ve proaktif (önleyici tedbirler alan) tavırlar geliştirilmesini sağlamak suretiyle kaynak ve zaman israfını azaltmaktadır. Hisbe yazarları neyin iyi veya âdil olduğunu sorgulamaktan ziyade neyin kötü veya zulüm olduğunu vurgulamaktadırlar ki bu yaklaşım uygulamalı ahlâk konularına büyük bir berraklık kazandırmaktadır.[86]

Mal kıtlığı, tüketicinin bilgisizliği, kalite ve sağlık standartlarına ilişkin düzenlemelerin gevşekliği gibi aksaklıklardan satıcıların –kamu zararı pahasına– kişisel çıkar sağlamasına İslâm'ın haksız iktisap ve karşılıksız kazanç yasağı gereğince asla izin verilmemelidir. Ahlâklı

85 Bk. el-A'râf, 7/96; er-Rûm, 30/30.

86 Zinbarg, s. 43.

pazar kültürü otoritenin kullanımı, piyasanın düzenlenmesi, cemiyetin örgütlendirilmesi ve denetlenmesi hususundaki kuvvetli inanç, tutum ve davranışlar bütünüdür. Bu yönüyle ahlâklı pazar kültürü muhakeme biçimlerini, manevî tercihleri, davranışları ve kurumsal şartları üst siyasî ve iktisadî kavramlarla bütünleştiren ittihatçı bir çerçeve üretme potansiyeline sahiptir.[87] Acaba hisbe yazarlarınca ele alınan ilkeler "ahlâklı pazar kültürü"nün gelişmesine yeter mi?" sorusuna verilecek cevap bu *çerçeve hükümler*in gönülden uygulanması durumunda piyasanın en azından çok daha *insancıl* bir yapıya kavuşacağı şeklinde olacaktır.

İşletmeler müşteri odaklı kaliteli ürün ve hizmet sunarak markalaşmak suretiyle rekabette avantaj sağlayabilirler. İşte hisbe literatüründe vurgulanan, bütün piyasa aktörlerince bilinebilecek ve kişiden kişiye değişmeyecek olan ahlâkî ilkeler (standart etik kodlar) iş adamlarını ideale yönlendirerek markalaşmaya katkıda bulunan önemli bir unsurdur. Özellikle her mesleğin kendi mensuplarına dinî değerlerle yüklü bir ödev bilinci ve yaşam tarzı dayattığı, meslek erbabı ile ürünlerinin / hizmetlerinin âdeta özdeşleştiği –ki bu durumda Allah›ın emirleri doğrultusunda iş yapma arzusu işletme kârını âzamîleştirme gayretini önceler–[88] düşünüldüğünde söz konusu unsurun ehemmiyeti daha iyi anlaşılır. Sonuçta hisbe yazarları, genel kuralları vurguladıktan sonra piyasa aktörlerinin hangi konularda bireysel rehberliğe ihtiyacı olduğunun belirlenip gereğinin yapılması sorumluluğunu muhtesibe yüklerler.

Modern yönetişimin etik referanslarına rağmen İslâmî bakış açısından hala üç sorun vardır. Birincisi, Batılı iş etiğinin temelleri dinî ahlâkî otoriteye dayanmak yerine büyük oranda "seküler hümanist" sosyal değerlerden neşet eder. Dolayısıyla otoritenin kaynağı ve sorumluluğun temeli şeriatın yönlendirici güç olduğu İslâm'ınkinden farklıdır. İkincisi, temel inançları ve değerleri bakımından Batılı kurumsal kültür *kişisel çıkar* üzerine kurulu durmaktadır ve az çok revizyona tâbi tutulmasına rağmen daha genel *toplumsal menfaatler*i önceleyen kuşatıcı bir talebi yoktur. Üçüncüsü, yönetişimin ana teorik modeli "emanetçi kuram"a değil "vekâlet kuramı"na dayanmaktadır. Böylece –mikroekonomi düzeyinde– ana aktörler işletmenin iyiliği için paydaşlık ruhuyla sermayedarların / hissedarların hayrına davranmaya motive edilebilecek emanetçiler olarak değil de gözetlenmesi ve denetlenmesi gereken öz çıkarcı fırsatçı aracılar olarak algılanmaktadır. Bu nitelendirme Allah'ın yeryüzündeki halifeleri ve O'nun lütfettiği kaynakların emanetçileri sıfatıyla hesap verecek Müslümanlar bakımından makbul değildir.[89]

İslâmî bakımdan bireyde keramet**,**[90] kamu hayatında cemaat / ümmet ve idarede ehliyet ve emanet esastır. Daha kusursuz bir toplum arayışında ferdin mutluluğu ile amme yararı

87 Dunfee, s. 142.

88 Hâlbuki günümüzde kapitalist akılcılığın etkisiyle iş verimliliği ve kârlılığı için çalışma diğerinin önüne geçmiştir.

89 Lewis, Mervyn K., "Principles of Islamic Corporate Governance", *Handbook on Islam and Economic Life* (ed. M. Kabir Hassan - Mervyn K. Lewis), Cheltenham: Edward Elgar Publishing, s. 258-259.

90 Bu kelimeyle el-İsrâ' sûresinde (17/70) geçtiği üzere insanın "mükerrem" (saygın) olarak yaratıldığı gerçeği kastedilmektedir.

arasındaki ahengin kurulabilmesi ve korunabilmesi için hem insan hem de kurumlar ıslah edilmelidir. Dinî inanç ve ameller doğal dürtü, eğilim ve alışkanlıkların müspet istikamette yönlendirilmesinin yanı sıra –açık, çoğulcu ve liberal toplumlar için de vazgeçilmez sayılan– güven, dürüstlük,[91] dayanışma gibi norm ve erdemlerin korunup geliştirilmesinde en uygun zemini oluşturmalıdır.[92] Aslen ekonomiyi rayına oturtmak isteyen bir iktisat bilimi ahlâkı tanımalı, işleri yoluna koymayı dileyen bir ekonomi de ahlâklı olmalıdır.[93]

Neticede farklılıklar sosyo-politik-ekonomik hayatın işleyişi için zenginlik ve hatta gerekliliktir; hisbe teşkilâtına, avantajlı durumdakilerin diğerlerini sömürerek dengeyi / düzeni bozmasını ve bireysel inisiyatifleri öldürmesini önlemeye, böylece yeni girişimleri özendirmeye çalışma misyonu yüklenmiştir. İslâm'da rekabetin düzenlenmesi ve korunması için rekabet hukukuna verilen önem hisbe literatürüne köklü biçimde yansımıştır. İşte hisbe kurumu rekabet hukukuna meriyet kazandırma potansiyeli taşıması bakımından önemli olmuştur. Günümüzde de etkin biçimde kuvveden fiile geçirilen bir rekabet hukukuna sahip olmak şarttır.

Ayrıca, tabiri câizse, dinî toplumsal sözleşmeci ahlâk anlayışında arkadaşların ve meslektaşların saygısını kazanıp koruyarak Allah'ın rızasına nâil olmak önemlidir. Bu mülahazalara karşılık, çok rekabetçi piyasalarda sayıları arttığı için nispeten anonimleşmeye başlayan satıcıların kişisel saygınlıklarını toplumun takdirine sunma ihtiyacı duymamaya başlayacakları ve dolayısıyla ürün kalitesi, dürüst reklamcılık, çevre hassasiyeti gibi bazı konulardaki hakkaniyet telakkilerinin artan rekabet düzeyi ile ters orantılı olarak zayıflayacağı ileri sürülmüştür. Oysa asla unutulmamalıdır ki artık satıcıların kendileri meçhulleşse bile *ilkeleri markalaşmaktadır* ki bu da iç ve dış piyasalarda daha büyük pazar payı anlamına gelir.

Ortak bir ahlâklı pazar kültürü oluşturulabilmesi için piyasanın dinî içerikli temel değerlerinin, amaç ve görevlerinin tüm aktörlerce benimsenmesi gerekir. Aksi takdirde İslâm'ın biçimlendiremediği piyasa Müslümanı olumsuz şekillendirecek, günahlar ferdî ve gizli olmaktan çıkıp yaygınlaşmaya başlayınca gönülsüz, şuursuz, yarı-otomatik toplumsal günahlara dönüşüp kanıksanarak görenek halini alacaktır. Tedbir alınmazsa, kötü paranın iyi parayı kovduğu gibi, arsızlık iyiliği, zulüm adaleti, hilekârlık dürüstlüğü, vasıfsızlık kaliteyi, yolsuzluk ahlâkı … kovacaktır.[94]

Son olarak şöyle bir öneri tartışmaya açılabilir: Bilindiği üzere trafik kurallarını ihlal eden sürücüler para cezasına çarptırılmalarının yanı sıra ceza puanı almaktadırlar. Trafik suçunun işlendiği tarihten itibaren bir sene içerisinde 100 ceza puanını dolduranlar, ehliyetlerine iki ay süreyle el konulup eğitime tabi tutulmaktadırlar. Yıl bitmeden ikinci defa 100 ceza

91 Nitekim rol modelimiz olan Hz. Peygamber müşriklerce bile Muhammed *el-Emîn* olarak nitelenmiştir.

92 Byker, G. J., "The Religious and Moral Foundations of Civil Society and Free Market Economy", *Journal of Interdisciplinary Studies*, XIII/1-2 (2001), s. 1.

93 McCloskey, Deirdre, "Missing Ethics in Economics," *The Value of Culture: On the Relationship between Economics and Arts* içinde (ed. Arjo Klamer), Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996, s. 188.

94 Witzel, Morgan, *Management from the Masters*, London: Bloomsbury, 2014, s. 109-110.

puanını dolduranlar, ehliyetlerine dört aylığına el konularak psikoteknik değerlendirmeye ve psikiyatrik muayeneye tabi tutulmaktadırlar. Aynı yıl içerisinde üçüncü defa 100 ceza puanını dolduranların sürücü belgeleri süresiz olarak iptal edilmekte ve yeniden alana kadar araç kullanmaları yasaklanmaktadır. Ehliyetsiz araç kullananlara, ilk tespitinde bir aydan iki aya kadar, tekrarında ise iki aydan üç aya kadar hafif hapis cezası ve idari para cezası verilmektedir. İş yeri sahiplerine yönelik olarak buna benzer bir ceza puanlaması ve –sınırlı süreli işyeri mühürleme uygulamasına ilaveten– meslekî eğitim alma zorunluluğu ve çalışma ruhsatının iptali Ticaret ve Rekabet Hukuku kurallarına eklenebilir.

Muhasebe Ama Geçmişle![1]

Temel Hazıroğlu

Albakara Genel Müdür Yardımcısı

Giriş

Cengiz Kallek'in "Tarihteki ahlâklı üretim kültüründen günümüze dersler" adlı tebliğini değerlendirmek için öncelikle genel bakışı ele almakta fayda var.

Kallek'in hemen girişte bahsettiği iktisadın siyasetin ardılı yapılması tespiti her ne kadar tartışılır ise de, toplumsal istikrarın ve düzenin merkezine adaletin oturtulması umdesi altı çizilmesi gereken önemli bir başlangıçtır. Bununla birlikte iktisadî hayatın kusursuz bir şekilde yürütülmesinin son tahlilde devletin sorumluluğunda olmasının belirtilmesi de çok önemli ve yerinde bir tespittir. Ayrıca adil gelir dağılımının toplumsal bir amaç olarak mutlak ekonomik büyümeden gelebileceğinin belirtilmesi ise son derece takdire şayandır.

Ahlâk ve amel bölümünde iradeli tutum ve davranışların bireşimi olarak tanımlanan ahlâkın önemi vurgulanmış ve bu bütüncül bir ereksel zihniyet olarak tarif edilmiştir. Ancak burada ahlâkın dar ve geniş anlamları ile ele alınması kanaatimizce yerinde bir tutum olurdu**.** Ahlâk kavramını dar anlamıyla tutum ve davranışın sözle uyumu, geniş anlamıyla tutum ve davranışın doğayla, fıtratla uyumu diğer bir deyişle "tam bir doğruluk" (sıddıklık) olarak ele alınması yerinde ve güzel bir tutum olurdu. Ayrıca belki bir meseleyi daha iyi anlatabilmek için kullanılmış olsa bile, amel ve/veya ibadetin bireysel olarak değerlendirilmesi bizce biraz eksik bir tanımlama olmuştur. Buna ilave olarak ahlâkı da kapsayan imanın amelden bir cüz olarak görülmesi yine yanlış anlaşılabilecek bir durumdur.

Tebliğin ilerleyen bölümünde şu tespitin yapılmasını önemsiyoruz: iktisadî büyümenin maliyetlerini ve yararlarını ilgili toplumun üyeleri arasında nasıl bölüştüreceğini inandırıcı biçimde açıklayacak bir kuramı yüzyıllardır geliştiremeyen modern ekonomi disiplini var. Bu çok önemli ve yerinde bir tespit olup aynı zamanda odaklanacağımız yerlerden birini işaret etmesi açısından da stratejik ve elzemdir.

"Kanun esasen kötüyü yasaklarken ahlâk iyi ve güzeli gerçekleştirmeyi hedefler." üzerinden geliştirilen iş ahlâkı ile sorumluluk arasında yakın bir ilişkinin olması tespiti son derece yerindedir. Burada Kallek'in iş kavramı tarifi son derece takdire şayandır: "İş, insanın Allah'ın lütfettiği kaynakları O'nun emir ve yasakları uyarınca kullanmak gayesiyle alıp sonunda maddi ve manevi ceza veya mükafata erişeceğini bilen sorumlu bir emanetçi şuuruyla ilahi

1 "Tarihteki Ahlâklı Üretim Kültüründen Günümüze Dersler" başlıklı makalenin müzakere metnidir.

çağrıya uygun düşünce, tutum ve davranışlar içinde üretken muameleye tabi tutmasıdır." Bu iş tarifi gerçekten son derece yerinde, kapsayıcı ve ufuk açıcıdır.

Hisbe, İhtisab ve Muhtesib

Girişte yapılan bu tespitleri tarihi olduğu kadar çok da önemli uyarı olarak ele almak mümkündür: "Iktisadî faaliyetin mahiyeti ne olursa olsun kamu menfaati öncelikle gözetilmelidir. Toplumla ilgili meseleler Hisbe literatürünün en önemli gündemini teşkil etmiştir."

Hisbenin tarifi ve oradan ihtisab kavramına geçilip onun da ahiret mükafatı bekleyerek "emri bil maruf nehyi anil münker" (iyiliği emretmek kötülükten sakındırmak) yapan bir kimsenin icraatına denk gelen isim olarak tanımlanması bizce çok yerinde olmuştur. Ayrıca her iki kavramın köklü geçmişine rağmen çok yönlü anlamlarının ve geniş kapsamlarının daraltılmış olması gerçeğinin keşfi de son derece yerinde bir tespittir. Bu çerçevede yazarın "Hisbe veya ihtisab ideal İslâmî hayat tarzını gerçekleştirmeye yönelik emir ve nehiy faaliyetlerinin kurumsallaşmış şeklidir." ifadesi gerçekten çok önemli ve derinlikli bir açılımdır.

Hisbe literatüründe Muhtesib fakihin sözü özüne uygun, ilmiyle amil, saygın, örnek bir kişi olmasının altı çiziliyor. Devlet adamları ve muhtesiplerin genel yozlaşmanın karşısına birer rol model olma özelliğinin olması da önemli bir tespittir. Kamu yararının gözetilmesi açısından muhtesibin iktisatçı vasıflarının ötesinde bir sosyolog perspektifine de sahip olması gerektiğinin ifade edilmesi de son derce yerinde bir uyarıdır. Keza piyasa denetiminin ötesinde istikrarsızlığın ve güvensizliğin aşılmasında da muhtesiplerin önemli görevler üstlendiği açıktır. Bu, piyasayı düzenlemenin ve denetlemenin de üstünde kamu maslahatını en yararlı hale getirecek, piyasa aktörlerinin ekibini motive ve disipline edecektir. Bunlar son derece yerinde ve önemli tespitlerdir.

Aslında bütün bu yukarda anlatılanlar Hisbenin sadece piyasanın, pazarın denetlenmesinin değil bunun da ötesinde ve üstünde toplum hayatının bütününü kapsayan bir denetimi de içermektedir. Yazar, her ne kadar bu fikri zaman zaman dile getirse de, pazar denetimini öne çıkararak nispi olarak genel denetimden biraz uzak bir duruş sergiler gibi görünmektedir. Oysa bugün bu çağda insanlığın ve dünyanın içinde bulunduğu hal ürkeklikten öte daha cesur ve ses getirebilir şeyler söylenmesini işaret etmektedir. Zira Hisbenin doğuşu, tarihi ve uygulamaları bize bunu açıkça göstermektedir. Özellikle Medine Pazarı örneği ve ilk halifelerin bizzat şehir ve pazar denetimine çıkması, bu işler için özel görevliler tayin etmeleri buna açık bir işarettir. Bu aynı zamanda şunu da göstermektedir: denetimler sadece pazarla sınırlı kalmayıp toplumsal hayatın tamamını kapsamalıdır.

Medine Pazarı

Burada Cengiz Kallek 'in daha önceki çalışmalarında da gündeme getirdiği ve üzerinde yoğunlaşarak çalışmalar yaptığı Medine Pazar'ı üzerinde ayrıca durmakta fayda var.

Bilindiği gibi Medine pazarının hâkimi olan gayri Müslimler faaliyetlerini kendi dini anlayışlarına veya cahiliye adetlerine göre yürütüyordu. İslâm'ın yasakladığı işlemlerin yapıldığı bu ortamlarda Müslümanların kendi pazar hükümlerini uygulamaları ve karşılıklı güven ortamını sağlamaları zordu. Ayrıca bu piyasa hakimiyeti sebebiyle ticaret hep onların lehine sonuçlanıyordu. Bu durum da uzun vadede yeni devletin istikbali açısından tehlike oluşturuyordu. Aslında bütün bu kaygılar yeni bir pazar kurulup toplumsal alanın genişletilmesini ne kadar önemli olduğunun işaretiydi. Böylece İslâm'ın esaslarının uygulandığı ve Müslümanların hâkim olduğu bir pazarın oluşturulması fikri Hz. Peygamber ile arkadaşları arasında öne çıktı. Böylece Beni Saide bölgesindeki bir alan yeni pazar yeri olarak tahsis edildi. Bu da ileride Medine Pazarı dediğimiz pazarın temellerinin atılması anlamına geliyordu. Bu yeni pazar yeri rağbeti artırmak için ticari ilişkiler, uğraklık ve ulaşım açısından son derece uygun bir konumdaydı. Ancak yerinde değerlendirmeler ile kurulan bu pazarın yine cazibesini artıracak kurallarla da takviye edilmesi gerekiyordu. Bu kuralları iki maddede toplamak mümkündür:

Medine Pazarının temel kuralları:

1. Pazar vergisi alınmayacak ve 2. Devamlı sabit yerler edinilmeyecek.

Pazarın iktisadî konumu düşünüldüğünde, buna esas teşkil etmek üzere, İslâm'a göre bir işletmenin toplumsal sorumluluğu kamu yararı zedelenmeksizin karını arttırmak olmalıdır tanımı çok yerinde ve önemli bir tanımdır. Dolayısıyla işverenlerin, işçilerin, üreticilerin, tüketicilerin, pazarlayıcıların, aracıların, sermayedarların/ hissedarların ve kamunun hayatiyeti ve uzun vadeli yararları düşünüldüğünde bunun kalıcı ve etkili sonuçlar doğuracağı açıktır. O yüzden de güçlü ve yönlendirici bir etkileşim çerçevesi ihtiyacı açıktır.

Hisbe Sistemi

Yazarın hisbe teşkilatını amaç, yapı, işlerlik/ işlevsellik gibi özelliklerini her harfine bir anlam yüklemek suretiyle bir kodlama yapması son derece ilginç ve açılımı kolaylaştıran bir şeydir. Hisbe Sistemi kavramı kodlaması şöyle yapılmış:

Hizmet, İstikrar, Standartlar, Beceri, Emniyet, Strateji, İslâmî Değerler, Sistemler, Tarz, Elemanlar, Misyon, İnceleme.

Bu kodlama ve tanımlama her ne kadar konuyu bir şekilde açıklığa kavuşturuyorsa da nispeten bir zorlama gibi görünüyor. Yine de bu kodlamanın Hisbe Sisteminin tarihi, sosyoloji ve ekonomik açıdan önemini vurgulaması ve gelecekte de unutulmaması açısından faydası olabileceği açıktır.

Hisbe sisteminin hem çalışma ruhsatı verilmesi hem de piyasa düzenlemeleri açısından ortaya çıkan tarihi örnekler son derece ufuk açmaktadır. Değirmencilere çekilmek üzere verilen unların sağlıksız veya kalitesiz unlarla karıştırılmaması, müezzinlerin minarelerden çevreyi gözetlememeleri ve rahatsız etmemeleri, İslâm hukukunu bilmeyenlerin sarraflık

yapmamaları vb. uygulamalar ve bunların titizlikle denetimi son derece ilginçtir ve bugün için ders vericidir, öğreticidir. Piyasanın düzenlenmesi ve denetlenmesi açısından başka bir ifadeyle güçlü bir regülasyon açısından karaborsacılığın kaldırılması, tekelci girişimlerin engellenmesi, fiyat hareketlerinin gözlenmesi, adil fiyatlamanın piyasaya hakim olmasının temin edilmesi, hava, su, çevre ve gürültü kirliliğinin önlenerek hıfzıssıhhanın gözetilmesi, mal ve yolcu trafiğinin sağlıklı ve diğer insanlara zarar vermeden yerine getirilmesinin sağlanması vb. tedbirler aslında olayın öneminin ve büyüklüğünün ciddi bir işaretidir. Mesleklerin hakkınca yerine getirilmesi, gereğini yapmayanların meslekten el çektirilmesi veya pazardan men edilmesi, mali piyasanın faizli işlemlerden ile tefecikten arındırılması, ihtikarın (fiyatların suni bir şekilde yükseltilerek normal piyasa seviyesinin üzerine çıkarılmasının) engellenmesi gibi uygulamalar da buna ilave edilebilir. Hele hele alış verişten anlamayanlara mal satılmaması gibi bir uygulamanın olması insanı cidden tekrar tekrar düşündürmektedir.

İâşecilik

Bildiri sahibinin İâşecilik adı altında öne sürdüğü tez de üzerinde durulacak bir tezdir. Hayat hakkı gereği temel tüketim maddelerinin asgari geçim düzeyine sahip vatandaşların alım gücü sınırları içinde ve düzenli biçimde sunulması İslâm devletinin asli görevleri arasında görülmüştür tespiti bizce daha da ileri taşınmalıdır. Öyle ki, niye asgari geçim düzeyiyle kendimizi sınırlayalım ki? Bunu "Yeterli geçim standardı" düzeyi olarak düşünmek hem daha insanca hem de daha Müslümanca olacaktır. Zira insan temel hak ve özgürlüklerinin beş temel esası olan can, mal, din, akıl ve nesil korunması İslâm'ın ve insanlığın şiarlarındandır. Bu beşli asli koruma da söz konusu yeterli yaşama standardı düzeyinin önemini ve toplumsal karşılığını göstermektedir. Bu aynı zamanda toplumsal dayanışma ve yardımlaşmanın da bir gereğidir.

Genel Değerlendirme

Cengiz Kallek'in sonuç bölümünde tekrar altını çizdiği "Kanun esasen kötüyü yasaklarken ahlâk iyi ve güzel olanı gerçekleştirmeyi hedefler." umdesi son derece önemli ve hayatidir. Zira kendisinin de belirttiği gibi, işlerin ve faaliyetlerin yasal olması onların her zaman kamu yararına uygun olduğunu göstermez. Hatta tam tersi kamu zararı bile doğurabilir. O yüzden de neyin iyi veya adil olduğunu sorgulamak kadar neyin kötü veya zulüm olduğuna da bakmak gerekir. Ki, bu durum da ahlâkın hem önemini hem de toplumsal düzendeki yerinin ağırlığını göstermektedir. Bu noktada Hisbenin iş ahlâkı, meslek ahlâkı ve hatta vatandaşlık ahlâkı açısından taşıdığı değeri ve ağırlığı işaret etmektedir. Bu aynı zamanda proaktif yani önleyici tedbirler açısından hem toplumsal düzenin dirliği ve devamını etkileyecek hem de memleketin zaman ve kaynak israfını önleyecektir.

Müslüman toplumların bütüncül yaşam biçiminin önemli bir parçası olan "ahlâklı pazar kültürü"nün kurumsallaşmasının gerekliliği açıktır. Bu noktada Hisbe kültürünün tarihi ve sosyolojik gerçekler ışığında bugünümüze ışık tutacağı da aşikardır.

Tebliğin özüne ve geneline katılmakla, sonuç bölümünde yaptığı genel değerlendirmeleri önemsemekle birlikte bazı konularda bir kısım hatırlatmalar yapma ihtiyacı da hissediyoruz.

Her şeyden önce Cengiz Kallek Medine Pazarı kavramını önemsemiş, Sosyal Servet kavramını kullanarak bir kitap yazmış ve servetin toplumsal hayattaki karşılığını ve konumunu açıklamaya çalışmıştır. Bu tebliğde de Hisbe Kültürünü tarihin karanlıklarında çıkarmaya ve güncellemeye çalışmıştır. Cengiz Kallek'in iş tarifi ve iş hayatı ile toplumsal hayatı bir bütünlük içinde ele alması ve bunu Müslüman toplumların geleceği ile bağ kurarak anlatması çok güzel ve yerinde tutum olmuştur. Kallek'in iktisadî sistemin yürütülmesinden kamuyu sorumlu görmesi, adil gelir dağılımını ekonomik büyümeden önce görmesi, ekonomik faaliyetlerde kamu yararını öncelemesi, güçlü bir regülasyon önermesi ve hele hele o ince ve nazik üslubuyla, Müslüman aydın titizliğiyle konuları ele alıp bunu hayat telakkisi ile birleştirerek bizlere sürekli yarını, ahireti hatırlatması her türlü takdirin üzerindedir. Bütün bunlar çok önemli ve hayırlı çalışmalardır.

Ancak biz yine de tebliğ sahibinin hoşgörüsüne sığınarak bazı eleştirel katkılar yapmak istiyoruz:

Metnin genelinde Hisbe ve tarihi biraz fazla baskın olmuş. Sanki günümüze ders çıkarma zayıf kalmış gibi görünmektedir. İnsan, özellikle sonuç bölümünde günümüze aktarma ve güncelleme konusunda daha fazla şeyler bekliyor. Kallek'in mesleki kariyeri ve şahsiyeti bizim ondan günümüze dersler ve güncel öneriler konusunda bir beklentimizi ateşlemektedir. Ancak bu konular, ifade etmeliyiz ki biraz zayıf kalmış görünüyor.

Yazarın ahlâka çok vurgu yapması, onu tam ve doyurucu bir tanımla daha net açıklaması yerinde olurdu diye düşünüyoruz. Burada ahlâklı üretimin altı daha fazla çizilebilir ve doldurulabilirdi. Özellikle ahlâk, iktisat ve hukuk ilişkisi üzerinde biraz daha durulabilirdi.

Ayrıca yazar genel olarak, ama edepten ama nezaketten, biraz ürkek davranmış ve Hisbeyi pazar düzenleme ve denetleme ile sanki sınırlandırmış gibi görünmektedir. Oysa onu daha genel ve kuşatıcı bir çerçevede sunabilirdi. Zira onun anlattıklarından anlıyoruz ki, Hisbe tarihteki ahlâklı üretimden günümüze dersler verecek boyutta dersler ve öğütler içermektedir.

Metinde toplumcu yaklaşımın zaman zaman gündeme gelmesi bizi çok sevindirirken, bunun tam aksi kapitalizmi çağrıştıracak derecede serbest piyasa yaklaşımlarının arada neşet etmesi açıkçası alışılmışın ötesindedir. Hiçbir ayrım yapmadan ve hiçbir ertelemeye meydan vermeden, tüm insanlığı kuşatacak tarzda olmak kaydıyla, kişinin hak ve hukukunu koruyarak toplumculuğu savunmak ve onu ete kemiğe büründürecek çabalar içine girmek toplumsal yapının geleceği açısında yerinde olacaktır.

Sonsöz

Cengiz Kallek'in tebliğini bu çerçevede müzakere ettikten sonra biz de bu vesileyle bazı görüşlerimizi paylaşmak istiyoruz:

İnsan ve Ahlâk

İslâm dininde insan, "ahsen-i takvim" olarak, yani en güzel bir yaratılış ile Allah tarafından yaratılmış olan bir varlıktır. Yeryüzünün halifesi konumunda olan insan, mevcudatın kendisinin hizmetinde olduğu bir varlıktır. Ahlâk kelimesi ise kökeni itibariyle Arapça "yaratmak" anlamına gelen "خلق " (halaka) fiilinden türetilmiştir. Ahlâk, "yaratılan" manasına gelen "خلق" (hulk) kelimesinin çoğuludur ve "seciye, tabiat, huy" manasına gelir. Toplumsal açıdan ise ahlâk, bütün toplumlarda birey hayatını düzenleyen en önemli kurumlardan ve değerlerden biridir.

Ahlâk dar ve basit anlamıyla söz ile davranışın uyumu, geniş ve derin anlamıyla yaratılışla, fıtratla uyumudur. Bu yüzden insanın ahlâkla, ahlâkın insanla ilişkisi ekonomi hayatında önemli ve stratejik bir yere sahiptir. Yaratılış ve fıtrata uygun olarak oluşturulan toplumların iktisadı ve ekonomisi de "insan temelli" olması gerekmektedir. Bu şekilde dünyayı elde edilecek bir mülk değil bir emanet olarak gören ve daha insani olan bir ekonomi anlayışının oluşmasına imkân sağlanacaktır.

İnsan Kaynak Değil Değerdir

Bu açıdan dünyayı mülk insanı da kaynak olarak görmek İslâm anlayışına uygun değildir. Dünya insan için yaratılmıştır. Dünya üzerindekiler ayırımsız herkesindir. İnsan da kaynak değil bir değerdir ve iş çevrelerince öyle gözetilmelidir. Yeni bir mülkiyet dili oluşmalı ve insan bu dünyaya emanet gözüyle bakmalıdır. İnsan tüketici olarak değil değerlendiren olarak vasıflandırılmalıdır. İnsanın iki yönü var ve iyi yönü öncelenmelidir.

Katılım Felsefesi

Eğer önce insan diyecek ve oradan hareketle de bir İslâm iktisat felsefesi ve ekonomik ilişkiler ortaya koyacaksak hayata, kâinata iştirak olarak insanın bizatihi yaşaması, canlı olması ve hareket etmesi için "katılım" çok büyük önem arz eder. Bu noktada, öncelikle insan, ahlâk, toplum, iktisat ve ekonomi arasındaki ilişkiler "insan, ahlâk ve katılım" üzerinden ele alınmalı ve ahlâk merkeze konularak her şey buradan inşa edilmelidir. İnsan ve ahlâktan yola çıkarak hayat ve katılımı hem bir ahlâk hem de bir yaşam biçimi haline dönüştürebilirsek ancak o zaman ahlâktan neşet eden bir Katılım Felsefesini oluşturabilir ve ardından da onun ışığında bir ekonomi tasavvurunu geliştirebiliriz. İnsan, ahlâk ve katılım birdir, bütündür.

"Sizi, verdikleriyle denemek için yeryüzünün halifeleri yapan ve kiminizi kiminize derecelerle üstün kılan O'dur. Şüphe yok ki O; Gafur, Rahim'dir."[2]

"Allah'ın sana verdiği şeylerde ahiret yurdunu ara. Dünyadaki nasibini de unutma. Allah'ın sana ihsan ettiği gibi sen de ihsanda bulun..."[3]

"Görmez misiniz ki; Allah, göklerde olanları da, yerde olanları da size müsahhar kılmıştır. Gizli ve açık olarak nimetlerini size bolca vermiştir..."[4]

"Ve şüphesiz insan için çalıştığından başkası yoktur."[5]

"Muhakkak ki güçlükle beraber bir kolaylık vardır. Elbette güçlükle beraber bir kolaylık vardır. Öyleyse boş kaldın mı hemen koyul. Ve Rabbine koş."[6]

Yukarıdaki ayetler bize İslâm'ın zatında bir katılım dini olduğuna dair rehberlik etmektedir. Allah, insanı yeryüzünün halifesi olarak yaratmış ve onu yeryüzünün imar ve ıslahı ile görevlendirmiştir. Ayrıca yeryüzündeki tüm nimetleri onun emrine vermiştir. O yüzden insan hayata, kâinata iştirak ederek bu fonksiyonu yerine getirmelidir. Tam da bu noktada topluma katılmak, toplumla birlikte yaşamak önemli bir umdedir. Aksi, yani ruhbanî bir hayat tercih edilmez, edilemez. İslâm tevhit dinidir. Dolayısıyla insanlar arasında bir vahdeti gerektirir. Vahdet de birliğe katılmakla mümkündür. Toplum ve katılım birdir, bütündür.

Katılım Felsefesi insanların ve toplumların hür ve bağımsız olmalarının ve kalmalarının yegâne dayanağıdır. Zira işe, hayata, topluma, ekonomiye kısaca kâinata iştirak eden, katılım yapan insanların ve toplumların geleceği parlak olur. Nurettin Topçu'nun dediği gibi "İş, insanın kâinata içten iştirakidir." İnsanın hür ve bağımsızlığı da kâinata katılımı ile doğrudan ilişkilidir.

Buradan kalkarak hayatın bütününü ele alan tüm ahlâkî, hukukî, sosyal, toplumsal, kültürel ve iktisadî alanlarını kapsayan ve kuşatan bir felsefe olarak "Katılım Felsefesi" kavramını gündeme getiriyor ve öneriyoruz.

Yeterli Yaşama Standardı

Katılımın hâkim olduğu adil bir toplumda, bütün insanların temel ihtiyaçlarının giderildiği ve hatta garanti altına alındığı bir "yeterli yaşama standardı" oluşturulmalıdır. Bu bir tür "farz-ı kifâye" gibi herkesin sorumluluğunda olan bir görevdir. Gücü ve imkânı olanların yapması gereken bu "sosyal görev" yerine getirilmezse sosyal ve toplumsal hayat krize girer, toplum parçalanır. Peygamberin fakirlikten Allah'a sığınması ve fakirliğin küfre götürecek potansiyeli

2 Enam, 6/165.

3 Kasas, 28/77.

4 Lokman, 31/20.

5 Necm, 53/39.

6 İnşirah, 94/5-8.

olması yoksulluğun İslâm açısından bertaraf edilmesini gerektiren en büyük hususlardan biri olduğunu da göstermektedir. Dolayısıyla yeterli yaşama standardının oluşturulması toplumun varlığı, maddi ve manevi bütünlüğü için zaruri bir umdedir.

İslâm'da Akademi Sınıfı Yoktur

İslâm'da ruhbanî bir sınıf olmadığı gibi akademi sınıfı da yoktur. Akademya kendini toplumdan ayrı gören ve üstün özelliklere sahip olduğunu düşünen bilgi burjuvazisi olarak Batı'ya ait bir olgudur. İslâm'da ise ilim beşikten mezara kadar herkes tarafından kapasitesine göre öğrenilebilir ve geliştirilebilir bir olgudur. Alim tiplemesinin hayata iştirak etmeden halka katılmadan bir anlam ifade etmesi mümkün değildir. Dolayısı ile Katılım Felsefesi hayatın her alanında geçerlidir. İnsan hangi makam ve mevkide olursa olsun hayata ve topluma katılım gerçekleşmezse İslâm'ın insan için talep ettiği gayeler gerçekleşmeyecektir.

İslâm Kelimesinin Arkasına Sığınılamaz

Son zamanlarda yaygın olarak gördüğümüz, bazı kavramların Batı'dan alınıp önüne İslâm koyarak özgün bir şey üretemeyiz. Eğer İslâm için bir şeyler yapmak istiyorsak özgün bir dil oluşturmamız ve taklitçilikten sakınmamız lazımdır. Bugün İslâm dünyasının maruz kaldığı en büyük taklitçilik bu isimlendirme ile başlar. Tarihte başına İslâm koyularak oluşturulmuş bir kurum veya kavramsallaştırma görmeniz çok zordur. Çünkü İslâm için çalışanlar Batı'yı taklit ederek değil Batı'ya örnek olacak şekilde özgün iş görmüşlerdir. Bugün de İslâm kelimesinin arkasına sığınmadan özgün işler yapacak yeni entelektüel zihinlere ihtiyacımız vardır.

Katılım Felsefesinden Doğan Üç Strateji

Katılım felsefesi üzerinden neşete eden Katılım Ekonomisinin üç temel stratejisinin olması gerekir:

1) Demokratik ve Etkin Kamuculuk

Halkın iktidarını, hür ve bağımsızlığını savunan yeni bir kamuculuğa ihtiyacımızın bulunduğu aşikardır. Bu bağlamda Demokratik ve Etkin Kamuculuk oluşturmayı önermekteyiz. Demokratik ve Etkin Kamuculuk, kamulaştırma değil bizatihi kamu haklarını/halkın haklarını korumak ve kamunun etkinliğini arttırmak demektir. Güçlü ve etkili bir planlama ile etkin düzenleme, yönlendirme ve denetleme demektir. Kamu, özel ve girişimci vakıf sektörlerinin önünü açmak, ekonomik kalkınma ve gelişme için ülkenin imkânlarını ve insanlarını harekete geçirmek demektir.

Ülkenin hür ve bağımsızlığına katkı sağlamak, halkın iktidarını korumak ve kalıcılaştırmak,

yoksulların ve güçsüzlerin korunmasını temin etmek ve bunun gibi insanlığın daha iyi yaşamasını temin altına alacak tüm düzenlemelerin içerisinde yer almasını sağlayacağımız demokratik ve etkin kamuculuğa insanlığın acil ihtiyacı vardır.

Hiçbir ayrım yapmaksızın tüm insanları "yeterli yaşama standardı"na kavuşmaları için demokratik ve etkin kamuculuk zorunlu bir stratejidir.

2) Girişimci Vakıfçılık

İslâm düşüncesinde, bir açıdan, herkes başkaları için çalışmalı, onların rızkına vesile olmalıdır. Bu da ancak vakıf işletmeleri ile mümkündür. Vakıflar esas itibariyle mülkü Allah'a ait olan, toplumsal dayanışmayı ve yardımlaşmayı temel alan ve insanların istifade etmesi için oluşturulan bağış kuruluşlarıdır. Para vakıfları ise yine toplum yararına olmak üzere gayrimenkul varlıklarının inşası ve bağışı dışında menkul kıymetlerin de bağışlanarak halka finansman sağlama amacıyla kurulmuş organizasyonlardır.

Para vakıflarından da istifade edilerek hem iktisadî büyüme ve kalkınma konusunda yeni bir yaklaşım geliştirmek hem de sosyal güvenlik, bankacılık ve sigortacılık konusunda yeni modeller oluşturmak mümkündür. Bunun yolu "vakıf katılım şirketleri" üzerinde yeni bir ekonomik yaklaşım geliştirmektir. Böylece sermaye birikimi sağlamak ve biriken sermayenin bir soruna dönüşerek insanları ve toplumları ifsat etmesine fırsat vermemek suretiyle bir adım atılmış olacaktır.

Vakıf katılım şirketleri üzerinden geliştirilen bu yaklaşım insanları işe iştirak ettirmekle, ortak etmekle kalmayacak aynı zamanda toplumsal ve ekonomik alanda kamu ve özel sektörün yanında üçüncü bir sektörün doğmasına imkân vermiş olacaktır. Bu durum da topluma ve ekonomiye bir canlılık ve dinamizm kazandırmış olacaktır. Böylece servetin belli ellerde toplanmasına ve bir devlete dönüşmesine engel olunmuş olacaktır. Aynı zamanda servet hakimiyeti üzerinden toplumun yoksullaştırılmasına ve yönlendirilmesine de fırsat verilmemiş olacaktır.

Girişimci Vakıfçılık, vakıf katılım şirketleri üzerinden ekonomik kalkınma ve gelişme için gerekli olan sermaye birikimini sağlamakla kalmaz aynı zamanda sermaye ve servet temerküzünün insana ve topluma verebileceği zararları da engelleyecek önemli ve stratejik bir politikadır. Vakıfçılığın yanında etkin ve fonksiyonel kooperatifçilik ile kümelenme modeli üzerinden yeni ve stratejik yaklaşımlar geliştirmek mümkündür.

3) Kâra Ortaklık

Son yıllarda işletmelerin performanslarını ve kârlılıklarını artırmak amacıyla kurumsal performans yanında bireysel performans da sık sık gündeme gelmeye başlamıştır. Birçok kuruluş kendi kurumsal performanslarını ölçerken onu bir kırılım olarak birim ve şubelere, bir sonraki kırılım olarak da kişilere indirgemeye başlamıştır.

Gidişat şunu açıkça göstermektedir ki, insan bir değerin ötesinde işe yarayan ya da yaramayan ayırımı üzerinden tasnif edilmeye zorlanacaktır. Sonuç olarak insan bir eşya, meta derekesine indirilmek tehdidi altındadır.

Oysa hayat ve kâinat, hakikat ve insan üzerinden yapılanmalıdır. Bu yüzden de insanı merkeze alan yeni bir performans stratejisi geliştirmek zorunluluk halini almıştır. Bu da ancak çalışan ile kurumun arasında bir tür kar ortaklığının tesis edilmesi ile mümkündür. Bir tür ortaklığın tesis edilmesi aynı zamanda hem etkinliği ve verimliliği artıracak hem de motivasyonu yükseltecektir.

Çalışanların asgari olarak "kara ortaklık" üzerinden işyerlerine ortak olmaları hem çalışanları aktifleştirip etkinleştirecek hem de işyerlerinin daha üretken ve verimli hale getirecektir. Zira bu durum doğal bir murakabe ortamı oluşturacak aynı zamanda maliyetleri düşürme ve karlılığı artırma noktasında çok uygun bir çalışma sürecini de tetikleyecektir.

Sonuç olarak "kara ortaklık" stratejisinin uygulanması durumunda tüm çalışanlar çalıştığı şirketi kendisininmiş gibi hissedecek, duygudaşlık yaşayacak ve kurumunu daha çok sahiplenip çalışma temposunu, verimliliğini artıracaktır. Bu durum da ekonomik ve sosyal hayatın gelişmesinin, üretkenliğin ve verimliliğin artmasının, ekonomik büyümenin ve kalkınmanın tetiklenmesinin önünü açacaktır.

V. BÖLÜM
İş Ahlâkı ve İktisat Eğitimi

Ahlâk Anlayışının İş Kazalarını Önlemede Etkisi

Tarkan Zengin
Çalışma Hayatı Uzmanı

A- GİRİŞ

Toplumda her alanda olduğu gibi ekonomik alandaki ilişkiler de belli bir düzen ve disiplin içerisinde gerçekleşmek zorundadır. Bu durumun akla getireceği ilk soru, bu alanın kurallarının neye göre düzenleneceğidir. Toplumsal hayatın istikrar ve bütünlüğünün korunması gerekliliği de düşünüldüğünde toplumsal hayatı düzenleyen din, hukuk ve ahlak kuralları karşımıza çıkmaktadır. Çünkü bu üç temel alan bütün hayat alanlarına çözüm sunabilen temel disiplinlerdir.

Din, ahlak ve ekonomi ilişkilerinin tarihi sürecini şu şekilde özetlemek mümkündür: Ekonomik ilişkiler, bireyler arasında sosyal ilişkilerin kurulması anından itibaren varlık bulmuş, mesai ortaklığı, iş ve görev bölüşümü ortaya çıktığında gelişmiştir. Ancak hakkında konuşulmaya, yazılmaya başladığı ilk günden itibaren ekonomi, din ve ahlak ile beraber anılmıştır. Bu alanda M.Ö. IV. yüzyılda yazılan bazı eserlerde (Atinalı Xenephon tarafından yazılan Oeconomica'da) ahlaki konular, kölelerin eğitim ve kullanımı ve ekonomiyle ilgili bilgiler iç içe yazılmıştır.

Ortaçağ'da ise ekonomik ilişkiler, dinin düzenlediği alanlardan olduğu için rahipler ve teologlar tarafından dini konular olarak ele alınmıştır. Hatta bu dönemde ekonomik faaliyetler kilisenin kontrolünde yürütülen veya yürütülmesi gereken faaliyetler olarak görülmüştür.

İslam dini açısından değerlendirmelere ışık tutacak yegane kaynak ise elbette Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an, toplumların ve faaliyet alanlarının temelini ahlaka dayandırır. Ekonomi için de bu geçerlidir. Kuralların kaynağı ilahidir, uygulanması ise insanın kolektif varlığındadır.

17. yüzyıl ve sonrasında yaşanan Reform, Rönesans hareketleri ve Aydınlanma Çağı batıda ekonomi ile din ve dolayısıyla ahlak ile olan ilişkisi zayıflamaya başlamıştır. Bireyin ve mutluluğunun ön plana çıktığı bu dönemde dinde de bazı farklılaşmalar yaşanmıştır. Protestanlık adeta dinin toplumsal hayattaki yerine bir başkaldırıdır ve nihayetinde bu ayrıştırma hareketi başarıya ulaşmıştır. Toplumsal hayatın pek çok alanı gibi ekonomik alan da bağımsız hale gelmiştir. Bu bağımsızlığın ilk kazanımı(!) ise emeğin metalaştırılması olmuştur. Kapitalist sisteme doğru ilerleyen süreçte kar tek hedef haline gelirken ahlaki değerler tamamen bu alanın dışına itilmiştir. Bu dönemde İslam coğrafyasında gelişmeler

biraz daha yavaş olmakla beraber maalesef aynı yönde olmuştur. Dinin düzenleyici etkisinin gittikçe daha az hissedilir olmasından ekonomi alanı da nasibini almıştır. Nihayet geldiğimiz nokta da emek-sermaye ilişkisini belirleyen temel faktör din ve ahlak anlayışı değil, çağın getirdiği çarpık bir emek-sermaye ilişkisidir.

Modern kapitalist sistem daha düşük ücret ve daha ağır çalışma şartlarını emekçilere dayatmaktadır. Teoride ideolojilerin emeğe bakışları farklılık gösterse de pratikte neredeyse emekçilere karşı yaklaşımları benzeşmektedir. Özellikle işverenlerin savundukları ideolojilerin emekçiler için öngördükleri haklar yerine modern kapitalist sistemin dayatmalarına boyun eğdiklerini görüyoruz. Bu çelişkiler iş sağlığı ve güvenliği, çalışma şartları ve ücret başta olmak üzere birçok konuda karşımıza çıkmaktadır. Uluslararası temel normlara dayalı yasalar çıkarsak bile çalışma hayatında ahlak ölçülerini hakim kılmazsak bu yasal düzenlemeler sözel metinlerin ötesine geçmeyecektir.

B- İŞ KAZALARI

I-İş Kazalarının Kavramsal Boyutu

İş kazasının kavramsal boyutu üzerinde dururken öncelikle nelerin iş kazası sayıldığını belirtmek gereklidir. 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanununda iş kazası "İşyerinde veya işin yürütümü nedeniyle meydana gelen, ölüme sebebiyet veren veya vücut bütünlüğünü ruhen ya da bedenen engelli hâle getiren olay" olarak tanımlanmaktadır. 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ise iş kazasını "5 durumda meydana gelen ve sigortalıyı hemen veya sonradan bedenen ya da ruhen özre uğratan olay" olarak tanımlamaktadır. Bu kanuna göre iş kazası:

1.Sigortalının işyerinde bulunduğu sırada,

2.İşveren tarafından yürütülmekte olan iş nedeniyle sigortalı kendi adına ve hesabına bağımsız çalışıyorsa yürütmekte olduğu iş veya çalışma konusu nedeniyle işyeri dışında,

3.Bir işverene bağlı olarak çalışan sigortalının, görevli olarak işyeri dışında başka bir yere gönderilmesi nedeniyle asıl işini yapmaksızın geçen zamanlarda,

4.Emziren kadın sigortalının, çocuğuna süt vermek için ayrılan zamanlarda,

5.Sigortalıların, işverence sağlanan bir taşıtla işin yapıldığı yere gidiş gelişi sırasında, meydana gelen olaylardır.

Bu çerçevenin dışında meydana gelen diğer kazalar yasal açıdan iş kazası sayılmamaktadır.

Uluslararası kuruluşlar ise iş kazasını "beklenmeyen, istenmeyen, planlanmayan, sonuçta insan ve/veya eşyaya zarar veren olay" olarak tanımlamaktadırlar. İş Güvenliği (Occupational Safety) ise "İşyerlerinde işin yapılması ile ilgili oluşan tehlikelerden, sağlığa zarar verebilecek koşullardan çalışanları korumak ve daha güvenli bir iş ortamı sağlamak için yapılan

çalışmaları kapsayan bir alan" olarak tanımlanmaktadır.

Dünya Sağlık Örgütü ve ILO'ya göre iş sağlığı bütün mesleklerde aşağıda yer alan hususları amaç edinen bir bilim dalı olarak tanımlamaktadır:

1.Çalışanların bedensel, ruhsal, sosyal iyilik durumlarını en üstün düzeye ulaştırmak ve bu düzeyde sürdürmek.

2.Çalışanların çalışma koşulları yüzünden sağlıklarının bozulmasını önlemek.

3.Çalışmaları sırasında sağlığa aykırı etmenlerden oluşan tehlikelerden korumak.

4.Çalışanların çalışma koşulları yüzünden sağlıklarının bozulmasını önlemek.

5.Çalışmaları sırasında sağlığa aykırı etmenlerden oluşan tehlikelerden çalışanları korumak.

Bu evrensel tanımlardan anlaşılacağı üzere iş sağlığı ve güvenliği sadece iş kazalarını önlemeye çalışan bir alan değil, çalışanın bedensel, ruhsal ve sosyal yönden tam bir iyilik halini hedefleyen bir görevi de vardır.

II-İş Kazası ve Meslek Hastalıklarıyla İlgili Karşılaştırmalı Bilgiler

ILO'nun ve çeşitli kurumların araştırmalarında iş kazası ve meslek hastalıklarıyla ilgili önemli bazı tespitlere aşağıda yer verilmektedir:

- Dünyada her yıl 2 milyon işçi iş kazalarından veya meslek hastalıklarından hayatını kaybediyor.

- Dünyada her yıl 160 milyon işçi işle ilgili meslek hastalıklarına yakalanmaktadır.

- Dünyada her gün 5 bin işçi hayatını kaybetmektedir. Başka bir ifadeyle, dünyada her bir dakikada 3 işçi ölmektedir.

- Dünyada her yıl 22 bin çocuk işçi iş kazalarında hayatını kaybetmektedir.

- Pakistan'daki bir fabrika işçisinin işyerinde herhangi bir nedenle ölme olasılığı Fransa'daki bir fabrika işçisine göre 8 kat daha fazladır.

- Kenya'da taşımacılık sektöründe çalışanlar arasındaki ölümler Danimarka'dakinden on kat daha fazladır.

- Guatemala'daki inşaat işçilerinin çalıştıkları işlerde ölme olasılıkları İsviçre'de aynı işyerinde çalışanlara göre 6 kat daha fazladır.

- Dünya gayri safi hasılasının yüzde 4'ü yaralanma, kazalar ve hastalıklar nedeniyle kaybolmaktadır.

- Son yirmi yılda iş kazalarında Japonya ve İsveç'te yüzde 20, Finlandiya'da ise yüzde 62 oranında bir düşüş olmuştur. Bunun nedeni daha az işçinin tehlikeli işlerde çalışması ve

işyerlerinin daha güvenli hale getirilmesi olarak açıklanmaktadır.

- ILO'nun 2002 yılında hazırladığı "Güvenlik Kültürü Raporu"na göre, meslek hastalıklarının tümü, iş kazalarının yüzde 98'i önlenebilir kazalardır. Bu kazaların ancak yüzde 2'si önlem alınsa bile önlenememektedir.

III-Kazaların Maliyeti

İş kazalarının görünür maliyetlerinin yanı sıra görünmeyen maliyetleri de söz konusudur. Bu çerçevede iş kazalarının tıbbi masraflar, sigorta ödemeleri ve tazminatlar gibi görünür maliyetlerinin yanı sıra iş günü ve iş gücü kaybı, mahkeme masrafları, bina, makine, teçhizat, üretim veya üründeki hasar, işin durması nedeniyle uğranılan maliyet, sipariş kayıpları, arızalı makinenin üretim dışı kalması, verim düşüşünden doğan maliyet, çalışanlardaki moral bozukluğu, kazazede yerine alınan çalışanın eğitim maliyeti gibi görünmeyen maliyetleri de vardır. Kimi işverenler iş sağlığı ve güvenliği önlemlerinin alınması için yapacağı harcamaları gereksiz olarak görmektedir. Ancak yapılan araştırmalar, kazalar sonucu ortaya çıkan maddi kayıpların, kazaların önlenmesi için yapılan harcamaların 5 katı olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede gereksiz masraf olarak görülen güvenlik tedbirlerini almamak işverene 5 kat fazla harcama olarak geri dönmektedir.

ILO tahminlerine göre iş kazaları ve meslek hastalıklarının maliyeti ülkelerin gelişmişlik seviyelerine (gayri safi milli hasılalarına) göre değişmektedir. ILO araştırmalarına göre gelişmiş ekonomilerin GSMH'larının yüzde 1-3'ü kadar, gelişmekte olan ülkelerin GSMH'larının yüzde 4-6'sı kadar iş kazaları ve meslek hastalıklarının maliyeti vardır. ILO tahminleri dikkate alınarak yapılacak hesaplamada iş kazalarının ülkemize maliyeti yaklaşık 4-12 milyar TL civarındadır.

C- MEVSİMLİK TARIM İŞÇİLERİ

Ülkemizde önemli bir kesim yılın belli dönemlerinde farklı şehirlerde aileleriyle beraber ekmek mücadelesi için seyahat ederler. Bu yolculuklarda bazen bir minibüsün içine sığdırılan birkaç ev ve onlarca hayatı görürsünüz. Çocuklar aileleriyle beraber bazen 2 ay bazen ise neredeyse 10 ay tarım işlerinde çalışmak için evlerinden ayrılırlar. Adı geçici olsa da bu ekmek yolculuğu bazen 10 ay sürer. Aslında gerçek evleri onlar için geçici olmuştur bile. Kadınlar ve çocuklar için ise durum daha zordur. Sabahları tarlalarda çalışan kadınları akşam kaldıkları çadırlarda ikinci bir iş beklemektedir. Hane halkının yemek ve çamaşır gibi ihtiyaçlarını karşılamak kadınların üzerindeki bir başka yüktür. Çocuklar ise oyun ve eğitim yaşında çaresizce aileleriyle birlikte tarlalarda zaman geçirirler. Mevsimlik tarım işçileri için hasta olmak ücret kaybı anlamına geldiği için hastalıklarını çalışarak geçirirler. Büyük bölümünün sosyal güvenceleri olmadığı için emeklilik ve izin gibi sosyal hakları hiçbir zaman kullanamazlar. Aldıkları ücretler yetersiz olduğu gibi bazen

çalışmalarına rağmen ücret alamazlar. Aldıkları üç kuruş ücretin yüzde 10'unu "dayıbaşı" ya da "elçi" denen iş aracısını verirler. Onlar için asgari ücretli ve kayıtlı bir işçi olmak çok yüksek standarttır. Onlar çok zor olan çalışma şartlarına rağmen ekmek için emeklerini ortaya koyan emekçilerdir. Yıl içinde göç yollarında sayıları aileleriyle birlikte 1 milyonu bulan bu insanlardan çoğumuz habersiz yaşarız. Ekmek için yola çıkan tarım işçilerinin hayatları bir trafik kazasıyla sona erdiğinde varlıklarından haberdar oluruz.

Tarım, yapısı gereği insan emeğine en fazla ihtiyaç duyan sektörlerden biridir. Tarımsal faaliyetler ürünlerin ekim, ilaçlama, sulama, hasat vb. işlerinin belirli dönemlerde yapılması nedeniyle mevsimlik işlerdir. Farklı il ve bölgelerden tarımsal faaliyete yönelik çalışmak üzere gelenler "mevsimlik gezici tarım işçisi" olarak tanımlanırlar. Türkiye İstatistik Kurumunun 2014 Hanehalkı **İşgücü İstatistiklerine göre ülkemizde tarımın toplam istihdamdaki payı %23,6, geçici veya mevsimlik çalışan tarım işçisi sayısı 485 bin (15 yaş ve üzeri) ve bunların yaklaşık %95'i kayıt dışı istihdam edilmektedir. Mevsimlik tarım işçilerinin aileleriyle birlikte tarım alanlarında yaşadığı ve çalıştığı dikkate alındığında ülkemizde 1 milyona yakın insanın mevsimlik işlerde olduğu söylenebilir. Bu nedenle her yıl ortalama 1 milyon insan yapılan araştırmalara göre 50 farklı şehirden yolculuklar yapmaktadır. Bu göç yollarında başta trafik kazaları olmak üzere çeşitli sorunlar yaşarlar. Mevsimlik tarım işçileri son günlerde yaşanan trafik kazaları nedeniyle yeniden gündeme gelmektedir. Mevsimlik tarım işçileri trafik kazaları sorunu dışında ücret, çalışma şartları, sosyal güvenlik, sağlık hizmetlerine erişim, iş sağlığı ve güvenliği, eğitim ve barınma sorunları gibi çok farklı sorunlarla mücadele etmek zorundadırlar. Ülkemizin önemli bir kesimini ilgilendiren çok boyutlu bu sorun için 2015'te TBMM'de "Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu" kuruldu ve komisyonca hazırlanan rapor tüm partilerin ortak imzasıyla kabul edildi. Bu raporda mevsimlik tarım işçilerinin yaşadığı tüm sorunların çözümüne ilişkin önemli öneriler yer almaktadır.**

Mevsimlik ve gezici işçiler kalabalık olarak uygun olmayan araçlarda (kamyon kasaları vb.), uygun olmayan şekilde (yolcu kapasitesinin üstünde yolculu araçlarda) ve gerekli sürücülük niteliğinden yoksun şoförlerin kullandığı araçlarda yolculuk yapmakta bu da hayati tehlikeler doğurmaktadır. Kimi araştırmalara göre son üç yılda yaklaşık 900 tarım işçisinin hayatı kaybettiği belirtilmektedir. Ağustos 2017'de Sakarya'da fındık işçilerini taşıyan traktör devrildi. 7 işçi kardeşimizi kaybettik, 10'u ise yaralı. Bir traktörün römorkuna 17 kişiyi bindirmek büyük bir sorumsuzluk ve insanların canına kıymet vermemektir. Uygun olmayan araçlarla kapasitenin üstünde insan taşımak hangi vicdana sığar?

Ayrıca yine son kazada olduğu gibi konaklama yeri ile işyeri arasında insan taşımacılığına uygun olmayan araçlarla, genellikle kamyon kasası ve traktör römorklarında taşıma sınırı üstünde işçinin taşınmasıyla trafik kazalarında ölümleri artırmaktadır. Bu kazalarda işçi kardeşlerimizi kaybetmemek için işverenler (çiftçiler) yönetmeliklerin kendilerine

yükledikleri işçilerin yol ücretleri ile güvenli taşınmalarını sağlayıcı sorumluluğunu yerine getirmelidir. "Tarım Aracılığı Yönetmeliğinin" 11. maddesinin ç fıkrasına göre "Dayıbaşı" denen iş aracılarının yasal sorumluluğu olan "İşçilerin, konaklama yeri ile işyeri arasında uygun araçlarla güvenilir bir şekilde ulaşımının sağlanması hususunda işverenle birlikte doğrudan kontrol ve gözetim yapmak" yükümlülüğünü yerine getirmeleri gerekmektedir. Yasa ve yönetmelik çıkarmak burada olduğu gibi tek başına sorunu çözmüyor. Sıkı bir denetimin yanı sıra çalışanların hayatlarını korumak için alması gereken önlemleri "gereksiz masraf" olarak görmeyecek yüksek ahlak sahibi işverenler olmalıdır.

D- İŞ KAZALARINI ÖNLEMEDE YASALARLA BİRLİKTE YÜKSEK AHLAK ANLAYIŞINA SAHİP BİREYLER GEREKLİDİR

Ülkemizde ölümlü iş kazaları canımızı yakmaya devam ediyor. 2013'te 1235 işçi, 2014'te 1886 işçi, 2015'te 1730 işçi, 2016'da 1970 işçi, 2017'de 2006 işçi iş kazalarında hayatını kaybetti. 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği kanunu çıktığında önleyici bir yaklaşımla ölümlü iş kazalarında azalma yaşanacağını bekliyorduk. Ancak yasa çıkarmamıza rağmen ölümlü iş kazalarında bir azalma yaşanmıyorsa durup düşünmemiz gerekir. Yasa çıkarmanın tek başına yeterli olmayacağını, yasal kuralların yanı sıra iş güvenliği kültürü oluşturmanın ve iş ahlakının zorunlu olduğu unutulmamalıdır.

İş sağlığı ve güvenliğine ilişkin yasa, yasaya bağlı yönetmelikler, ILO sözleşmeleri ve AB müktesebatı anlamında birçok düzenlemeyi yapan bir ülke olmamıza rağmen iş kazalarını azaltamıyoruz. Burada meselenin bir zihniyet ve ahlak meselesi olduğunu unutmayalım. Soma faciası sırasında ambulansa taşınırken kömür tozuna bulanmış çizmesini devlet malına zarar vermemek için çıkarmak isteyen işçi kardeşimiz herkese büyük bir ahlak dersi verdi. Yine madende ölen kardeşinin bedenini taşıdığı battaniyeyi getirip Kızılay'a iade eden aileler oldu. Çalışanlar bu denli yüksek bir ahlak dersi verdiler. Bu ahlak dersinden nasibini almayanlar da vardı. Yaşadığımız iş kazalarından sonra işverenler işçileri suçladılar. Basının karşısına çıkarak kimi kaçamayan işçileri suçladı kimi de doğal afet dedi. Ünlü bir inşaat firması sahibi işçiler için her yıl 20 dairem gidiyor diyecek kadar ileri gitti. Bu kazalarla bir iş adamının 'Türkiye'de makine pahalı, insan ucuz' sözü yeniden kendini gösterdi. İnsan hayatını korumak için harcayacağı paraları ve çalışanların sömürülen emeklerini gökdelenlere dönüştüren bazı patron ve yöneticilerin tavırları, ahlak anlayışından yeterince nasiplenmediklerini gösteriyor.

13 Mayıs 2014'te Soma'da meydana gelen iş kazasında 301 madencinin ölümü, 6 Eylül'de Mecidiyeköy'de Torunlar Holding'e ait yapılan rezidans inşaatında işçileri taşıyan asansörün zemine çakılması sonucu 10 işçinin hayatını kaybetmesi, 28 Ekim'de Karaman-Ermenek'te 18 işçinin vefatı, 17 Kasım 2016'da ise Siirt'in Şirvan ilçesindeki bakır madeninde 16 kardeşimizin vefatı, gezici mevsimlik tarım işçilerinin yollarda geçirdiği kazalarla hayatlarını kaybetmeleri, Isparta'ya elma toplamak için giden tarım işçilerini taşıyan aracın devrilmesi sonucu 18

kişinin hayatını kaybetmesi sadece yasalarla izah edilecek bir durum değildir. İnsanların hayatlarını kaybetmesini bile bile göze alacak bu kar hırsını hiçbir kanun önleyemez. Dayı başı götürdüğü işçi başına para aldığı için 24 kişilik araca 46 kişiyi bindirerek işçilerin ölümüne sebep oluyor. Üç kuruşluk dünya malı için en değerli varlık olan insan hayatı hiçe sayılıyor. Kanun 24 kişilik araca 46 kişiyi bindirmeyi yasaklamasına rağmen, daha fazla para kazanma hırsı insanların bile bile ölüme gönderilmesine neden oluyor.

Ermenek'te maden ocağında çalışanların hikayeleri de ahlaktan beslenmeyen bir emek anlayışını gösteriyor. Has Şekerler Maden Ocağında vefat eden işçi Mehmet Bahar'ın eşi Emiş Bahar'ın henüz eşi içerde mahsurken söylediği sözler ahlak ihtiyacına işaret ediyordu. Maden ocağı sahibinin aylardır eşinin maaşını ödemediğini anlatan Bahar, "İçeriden sağ çıksalar ne yapacağız? Üç aydır bizi yediler, bitirdiler. Maaşlarını düzgün vermediler. Elimizde yiyecek ekmek koymayıncaya kadar uğraştılar. Şimdi de canlarını aldılar. Sağ çıksalar ne olacak, çıkmasalar ne olacak? Ekmeklerini ellerinden aldılar. Servislerini ellerinden aldılar. Güneyyurdu bitirdikleri gibi her tarafı bitirdiler" dedi. Acılı bir kadının feryadı emek sömürüsünün aynı zamanda bu facialara davetiye çıkardığını göstermektedir. Emek sömürüsünün bazen ölüme bile tercih edilmesi geldiğimiz durumun vahametini göstermektedir.

Soma maden ocağından canlı olarak kurtulan işçilerin anlattıkları ise maden ocağındaki çalışma sisteminin bozuk yapısını anlatıyor. İşçilerin taşeron amirlerinden (dayılardan) en çok duydukları söz 'Hadi Hadi'. Çünkü taşeron amirlerin aldığı paralar işçilerin ne kadar çalıştırıldığına göre değişiyor. Zira belirlenenin üzerinde çıkarılan kömürün parası taşeron amirlere veriliyor. Soluklanmaya bile imkan vermeyen bu sistem acımasız şekilde uygulanıyor. İşçilerden biri "Burası göçecek ben girmem deriz" ama taşeron amirler 'Hadi hadi hadi' derler. Eline biraz daha fazla paranın geçmesi için işçilerin iş kazası ve ölüm riskleri dikkate bile alınmıyor. Bu sistemin bir başka adı "elden ele" sistemi. Vardiya değişimlerine üretim kaybı olarak bakan bir kar hırsı var. Somalı işçilerin anlattıklarına göre "eskiden vardiya değişimi yerüstünde yapılırken, son dönemde zaman kaybı olmasın diye yeraltında yapılıyor". Vardiya değişimlerinde kazma hiç durmadan biri bırakırken öbürünün aldığı acımasız bir çalışma sistemi işliyor.

E- SONUÇ

Emekçilerin yaşadığı tüm mağduriyetlerin tek ortak noktası daha fazla kazanma hırsının insani özelliklerde meydana getirdiği aşınmadır. Çalışanların emeklerini sömürme üzerine kurulu bir çalışma hayatı sürdürülemez. Çünkü adalet duygularını zedeleyen sömürüler uzun vadeli olamaz. Sömürüye dayalı bir çalışma hayatının son bulması için ahlak ve vicdan çağrısı yapmamız gerekiyor. Ekonomik kalkınmayı insani kalkınma politikalarıyla desteklemeyince, yasalardan önce vicdanlar harekete geçmeyince sömürü düzenini bitirmek mümkün olmuyor.

Çalışanların emeklerini sömürmek modern kapitalist sistemin bir zorunluluğu olarak görülüyor. İş güvenliğine ilişkin tedbirleri almayarak çalışanların hayatına istatistik hesapları olarak bakılıyor. İnsanı yaşat ki devlet yaşasın anlayışını tüm dünyaya egemen kılmaya çalışırken, hırslarımız yüzünden bu anlayışı kendi ülkemizde bile hakim kılamadık. Mensup olduğumuz dinin sevgili peygamberi emek-sermaye ilişkisinde kesin bir kural olarak şöyle buyuruyor: "Emriniz altında çalışanlar sizin kardeşlerinizdir. Kimin bir kardeşi onun emri altında çalışıyorsa, ona yediğinden yedirsin, giydiğinden giydirsin ve onlara gücünün üstünde yük yüklemesin. Yüklediği zaman da o yükün altına kendisi de girsin". Modern kapitalist dünya ise daha çok kazanmak ve her durumda kar maksimizasyonunu empoze ediyor. İslam yediğinizden yedirin diye emrederken, işçisine yemek vermediği gibi işçinin evinden getirdiği yemeğin bile yenilmesine müsaade etmeyen bir anlayışa savrulmak ne kadar kötü bir durum. İslam giydiğinizden giydirin diye emrederken, işçiyi koruyacak teçhizatı bile ona çok gören anlayış ahlaktan nasipsizdir. Başkalarını yaşatmak için yaşayan erdemliler hareketi misyonundan insanların hayatını koruyacak malzemelere maliyet olarak bakan kapitalist anlayışa savrulduk.

Çalışanlarla kazançları paylaşmak ve onlara kardeş olarak bakmak ile onların emeklerini sömürmek arasındaki tercihimiz kimliğin önemli belirleyicisidir. Modern dünya çalışanların emeklerini sömürmeyi bile yeterli görmüyor. Emeği sömürülenlerin kanları üzerine inşa edilen sermaye birikimini de meşru görüyor. Çalışanlara aylarca ücretlerini ödemeyerek onları adeta işyerlerinde esarete mahkum eden anlayış ile emeğin hakkının işçinin alnının teri kurumadan verilmesi gerektiğini emreden İslam anlayışı arasında fark ortadadır. Maide süresi 5/32. ayeti "Bir cana kıymaya veya yeryüzünde fesat çıkarmaya karşılık olmaksızın kim bir kimseyi öldürürse bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir canı kurtarırsa bütün insanların hayatım kurtarmış gibi olur." derken, korumasız biçimde yerin derinliklerine gönderilen canlar için büyük mahkemede söz söylenebilir mi? Çalışanların ücretlerini alın teri kurumadan verin diyen bir dinin mensuplarının ücretleri zamanında ödememenin yanı sıra ücretleri hiç ödemeyen bir anlayışa savrulmaları ancak ahlak anlayışındaki aşınmayla izah edilebilir.

Kanunlardan korkmayan, yönetmelikleri takmayan, yükümlülüklerinden nasılsa bir şekilde kurtulurum diye düşünenler için yapılması gereken şey onları "Ahlaklı olmaya" davet etmektir. Alternatif olduğumuzu düşünürken geldiğimiz nokta kötü bildiğimiz düzeni taklit etmek oldu. Eleştirdiğimiz o düzen insana makine ve üretim aracı olarak bakarken biz insanın eşrefi mahlukat olduğuna inanıyorduk. Geldiğimiz nokta insanı ucuz işgücü olarak gören kapitalist anlayışa teslim olmak olmamalıydı. Dicle kenarında kurdun kaptığı bir koyunun hesabının adli ilahide sorulacağına inanan bir dinin temsilcileri, çalıştırdığı insanların can güvenliğini nasıl ihmal eder? Bir koyunun hesabını vermenin ağırlığını omuzlarında hissedenlerin, ölüme bile bile gönderilen emekçilerin hesabını vermenin çok çetin olduğunu bilmeleri gerekir.

Kaynakça

- Başbuğ, Aydın, İşyerlerinde İş Sağlığı ve Güvenliği, Şeker-İş Yayınları, Ankara, 2013.

- Yavuz, Kenan, Kazaların Önlenmesi ve İş Güvenliği: Tuzla Tersaneleri, Yayınlanmamış

Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012.

- Karışman, Selma, Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Adam Smith Marifet ile Zenginlik Arasında İki Düşünce İki Dünya, **Ötüken** Neşriyat, 2010.

- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Denetleme Kurulu, "Kamuoyunu Derinden Etkileyen Ölümlere ve Yaralanmalara Neden Olan Maden Kazalarının Önlenebilmesi İçin Gerekli Olan Düzenleme, Araştırma ve Gelişme Programları İhtiyaçlarının Belirlenebilmesi ve İlgili Bakanlıkların, Madencilik Kurum ve Kuruluşlarının, Üniversitelerin, Sendikaların ve Madencilik Sektörünün Bilgi ve Birikimi İle Uygulamalarının Değerlendirilmesini Teminen; Türkiye'de Madencilik Sektöründe Yürütülen Faaliyetlerin İş Sağlığı Ve Güvenliği Açısından Araştırılması, İncelenmesi ve Değerlendirilmesi" Konulu, 08.06.2011 tarih ve 2011/3 sayılı Araştırma ve İnceleme Raporu.

- TBMM, Madencilik Araştırma Komisyonu Raporu, Mayıs 2010.

- Akgün, Birol, "Soma Faciası Muhasebe İhtiyacı", Stratejik Düşünce Dergisi, Yıl: 5, Sayı:55, Haziran-2014

- www.csgb.gov.tr

- www.ilo.org

- www.sgk.gov.tr

İş Kazalarına Karşı En Geçerli Sigorta: Ahlâk[1]

Güven Delice
Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Çalışmada ilk olarak, din, hukuk ve ahlâk kuralları ayırımı yapılmakta ve üç sütunlu bu yapının insan ve toplum hayatının bütün alanlarına çözüm üretmek durumunda olduğu vurgulanmaktadır. Bu çerçevede ilk önce bu üç alan arasındaki ilişkilerin tarihsel boyutu üzerinde durulmakta, modern kapitalist sistemin dayatmalarının ve ortaya çıkardığı çelişkilerin işçi-işveren ilişkileri bağlamında ortaya çıkardığı sorunlara değinilmektedir. Bu sorunların çözümünde en iyi yasal düzenlemelerin bile yetersiz kalacağı, ahlâki ölçülerin insan ve toplum hayatına hâkim kılınamaması halinde anlamlı çözümler üretilemeyeceği belirtilmektedir.

Çalışmanın bir sonraki bölümünde iş kazaları ve meslek hastalıkları konusunda karşılaştırmalı bilgilere yer verilmektedir. Bu kısımda özellikle ülkemizde işverenlerin iş sağlığı ve güvenliği konusunda alınacak önlemlere yönelik harcamaları gereksiz görmesinin doğurduğu olumsuzluklara dikkat çekilmektedir. Bu başlıkta konu tamamen iş kazaları bağlamında ele alınmakta, konunun diğer önemli boyutu olan meslek hastalıklarına fazlaca yer verilmemektedir. İş kazaları bağlamında "mevsimlik gezici tarım işçileri" ele alınmakta, yakın zamanda bu işçilerin yaşadıkları ölümlü iş kazaları (trafik kazaları) özelinde işverenlerin iş ahlâkı ve sosyal sorumlulukları sorgulanmaktadır. Buna ilaveten iş kazalarının en yoğun olarak görüldüğü, inşaat ve madencilik sektörlerinden verilen örneklerle konu detaylandırılmaktadır. Uluslararası standartlarda yasal mevzuat oluşturulmasına rağmen, bu tür kazaların önlenememesinin sorumlusu olarak iş ahlâkı ve iş güvenliği kültürünün yetersizliği görülmektedir. Çözümün adresi olarak da devletin yaptığı denetimleri sıkılaştırması ve etkinleştirmesinin yanısıra, çalışanların hayatlarını korumak için alınacak önlemleri "gereksiz masraf" olarak görmeyecek yüksek ahlâk düzeyine sahip işverenler gösterilmektedir.

Sunumda da belirtildiği gibi, Türkiye iş kazalarının yoğun olduğu ülkelerden birisi konumundadır. İstatistiklere yansıyan rakamlara göre son 15 yılda meydana gelen iş kazalarında 20 bin civarında insan hayatını kaybetmiştir. İş sağlığı ve güvenliği konusundaki temel ilkeler, "önleyicilik" ve "işçi ve işverenin ortak sorumluluğu" olarak karşımıza çıkmaktadır. İşveren açısından, çalışanların sağlığını ve güvenliğini korumak, mesleki tehlikeleri önlemek, bilgilendirme, eğitim ve kurumsal gereklilikler için her türlü önlemi almak ve iş sağlığı ve

1 "Ahlâk Anlayışının İş Kazalarını Önlemede Etkisi" başlıklı makalenin müzakere metnidir.

güvenliği alanında durumu daha iyiye götürmek için değişen koşullara adaptasyon genel bir yükümlülük olarak kabul edilmiştir. 30 Haziran 2012 tarihinde yürürlüğe giren 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu iş sağlığı ve iş güvenliği konularında işverenlere oldukça fazla yükümlülük yüklemiştir. İş akdiyle birlikte, işçinin işverene ve işine sadakat borcuna karşılık işveren işçinin hayatını, sağlığını, maddi ve manevi kişiliğini korumak yükümlülüğü altına girmektedir. İşverenin yasaların veya sözleşmelerin koyduğu yükümlülüklere aykırı davranması bu anlamda "kusur" olarak kabul edilmektedir. İşyerinde meydana gelen iş kazaları nedeniyle işverenin hukuki sorumluluğu öncelikle kusura dayanmaktadır. Kusur sorumluluğunun yetersiz kaldığı durumlarda iç hukuk sisteminde düzenlenmemiş olan "kusursuz sorumluluk" olgusu gündeme gelmektedir. Yargıtay tarafından sorumluluğun kaynağının, tehlike esasına dayalı kusursuz sorumluluk olduğu esası benimsemiştir. Kusursuz sorumlulukta işverenin iş kazasından sorumlu olması için kusurlu olmasına gerek yoktur. İş kazası ile kaza sonucunda ortaya çıkan zarar arasında uygun nedensellik bağının bulunması işverenin sorumlu olması için yeterlidir. Başka herhangi bir şart aranmamaktadır (Bkz. Baloğlu, 2014). Ancak uygulamada önleyici tedbirlerin yeterince alınmadığı ve iş kazalarına ilişkin davalarda genellikle zincirin son halkasının cezalandırıldığı; asıl sorumlu durumundaki işverenler ile etkinlik düzeyi düşük olan denetim mekanizmalarının yeterince sorgulanmadığı görülmektedir. Bu durum, toplum vicdanında telafisi güç, derin yaralar açılmasına sebep olmaktadır. Ancak toplumsal tepkiler anlık olduğu ve sürdürülemediği için de asıl sorumlular üzerinde baskı unsuru oluşturma konusunda yetersiz kalınmaktadır.

İşletmelerde çalışanlara sağlanacak hakları yalnızca bir yasal zorunluluk olarak görmemek, etik ve sosyal boyutları da olan geniş kapsamlı bir sorumluluk perspektifinden bakmak gerekmektedir. İş ahlâkı, toplumlar arasında ve insanlar arasında farklılaşabilen, çalışmaya yönelik tutumların toplamından oluşur. İşverenlerin ahlâki sorumluluklarının yanısıra sosyal sorumlulukları da bulunmaktadır. İşverenlerin kendi çıkarlarının yanısıra toplumun genel çıkarlarını da dikkate almaları anlamında sosyal sorumluluk kavramı, iş ahlâkından daha geniş kapsamlı ve daha soyut bir içeriğe sahiptir. Bununla birlikte, sosyal sorumluğun da iş ahlâkının bir gereği olduğu göz ardı edilemez. Kurumsal sosyal sorumluluk kavramı içerisinde ekonomik, yasal ve etik sorumluluklar yer almaktadır. Bu bağlamda, işverenlerin başta çalışanları olmak üzere, devlete, meslek örgütlerine, tedarikçilerine, rakiplerine ve genel olarak bütün topluma karşı ahlâki ilkelerle çerçevelenmiş sorumlulukları bulunmaktadır. İşletmenin ekonomik amaçlarıyla toplumsal sorumlulukları arasında doğru bir denge kurulması oldukça önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde artık toplumlar işletmelerin bu dengeyi ne kadar gözettiklerini sorgulamaya başlamıştır. Bu çerçevede söz konusu denge, işletmelerin kârlılık düzeyini olduğu kadar, imaj ve itibarını da doğrudan etkilemektedir. Diğer taraftan, bir işletmede çalışanların verimlilikleri büyük ölçüde ücretlere, iş güvenliğine ve sosyal güvencelere bağlı olarak biçimlenmektedir. Çalışanların çalışma performanslarının belirleyicileri arasında bu bağlamda, güvenlik, işletmeye aidiyet, değer verilme, kendini gerçekleştirme gibi fizyolojik olmayan ihtiyaçlar da öne çıkmaktadır.

Çalışmada da vurgulandığı gibi, toplumsal hayatın önemli bir bölümünü oluşturan ekonomik ilişkilerin kontrol edici ve yönlendirici mekanizmaları din, ahlâk ve hukuk kurallarıdır. İktisat ilminin oluştuğu dönemde iktisat ile ahlâk birlikte düşünülüp değerlendirilirken, zamanla özellikle de neo-klasik iktisat anlayışıyla birlikte iktisat ilmi ahlâktan bağımsız, ahlâk-ilişkisiz bir disipline doğru evirilmiştir (Demir, 2013). İslâm iktisat ahlâkının temel sütunları Allah ve ahiret inancı ile adalet ilkesidir. Geleneksel İslâm düşüncesinde çalışma ve çalışma ahlâkı hiçbir zaman salt iktisadî açıdan ele alınmamış; genel İslâmî perspektifte iktisat ve ahlâk bir bütün olarak kabul edildiği için, mesele ahlâki açıdan da değerlendirilmiştir. Bu nedenledir ki, adalete dayalı ahlâki hassasiyetlerden kopmuş bir iktisadî faaliyet, gayrimeşru addedilmiştir (Nasr, 2009:148).

İslâm'ın kabul ettiği mutedil görüşe göre; insan dünyanın geçici olduğunu sürekli hatırında tutarak, dünya nimetlerinden meşru yoldan azamî derecede faydalanmalı ve başkalarının faydalanmasına da katkı sunmalıdır. İslâm iş/çalışma ahlâkında insan emeği merkezi bir konuma sahiptir. Çok mal biriktirmek ve çok harcamak eleştirilir. Malı zekât ve infak yoluyla harcamak tavsiye edilir. İslâm, insanın bencil ve mala karşı hırslı bir yapıda yaratılmış olduğunu kabul etmekle birlikte, servetin bir imtihan aracı oluşuna dünya hayatının ve nimetlerinin geçiciliğine, kimsesiz ve fakirlerin gözetilmesi gerektiğine işaretle insanları fedakârlıkta bulunmaya teşvik etmiştir (Ayengin, 2003:655). Önemli olan servetin nasıl kazanıldığı ve nerelere harcandığıdır; önemli olan servetin meşru, helal, hakkaniyete uygun yollardan kazanılması için gerekli etkin bir hukuk zemininin oluşturulmasıdır (Güler, 2015:62).

Son iki yüz yıllık dönemde yaşanan baş döndürücü ekonomik ve teknolojik gelişme, ahlâki düzlemde aynı doğrultuda ve yoğunlukta gerçekleşmemiş; ahlâki zeminin önemli ölçüde kayganlaşmasıyla birlikte, durum giderek toplumsal hayatı tehdit eder hale gelmiştir. Bugün artık çok yönlü kirlilik ve yozlaşma hayatın ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bu olumsuz gidişatın tersine çevrilebilmesi, büyük ölçüde, "dini ve ahlâki değerler olmadan birey ve toplumun yararının üst seviyeye çıkarılmasının mümkün olmayacağı" bilincinin yaygınlaşmasına bağlı gözükmektedir.

Devlet otoritesi yaptırımlar kanalıyla hukuku güvence altına alabilmektedir. Ancak ahlâki ilkelerin devlet kanalıyla bir yaptırımı bulunmadığı için konu kişinin vicdanı ve toplumun beklentisi/baskısına havale edilmektedir. Bu bağlamda ahlâk, olumsuz davranışlara devlet tarafından verilecek cezaların maddi boyutundan ziyade, eylemin bizatihi kötü oluşuyla ilgili bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Batılı iktisadî zihniyetin tasavvurundaki, başta ekonomik ilişkiler olmak üzere, her konuda "kendi çıkarını merkeze alan insan tipi" (homo economicus), ötekini düşünme anlamında ahlâki davranış sergileyememektedir. Oysa dini, insani ve ahlâki duygularını harekete geçirebilen insan bu ilişkilerde ve yaptığı tercihlerde başkalarını düşünebilmekte, zaman zaman ötekini kendine tercih edebilmektedir. Bu bağlamda, işverenin iş ahlâkı ve sosyal sorumluluk bilinciyle hareket etmesi, sonuçta vicdani bir mesele halini almaktadır. Dolayısıyla sorunun çözümü, insanın ahlâki enerjisini

ortaya çıkarmak ve bu bağlamda vicdanını geliştirmek, onu diri tutmak; başkaları aleyhine kendi servetini çoğaltma güdüsünün insani olmadığı duygusunu fertlerde yerleştirmekte aranmalıdır.

Konunun kurumsal boyutunda devletin yanısıra meslek örgütlerine de önemli sorumluluklar düşmektedir. Mesleki örgütlenme anlamında yol gösterici olabilecek tarihsel tecrübeler fazlasıyla mevcuttur. Bu coğrafyada yeşermiş "Ahilik" anlayışı ve teşkilatlanması, yüzlerce yıl Anadolu insanına dini, ahlâki, siyasî ve sosyal açıdan yön vermiştir. Bu birikimin üzerine inşa edilecek kurumsal yapılar veya var olanların bu duyarlılıkları gözetecek şekilde yeniden dizaynı halinde, işçi-işveren ilişkilerinde din-ahlâk-hukuk zemininin sağlam ve uyumlu bir şekilde oluşturulması mümkün olabilecektir.

Kaynaklar

Ayengin, Tevhit. (2003). "İslâm'da İktisadi Hayatın Ahlâki Boyutu". İslâmî Araştırmalar Dergisi, Cilt 16, Sayı 4, ss. 648-659.

Baloğlu, Cem. (2014). "İşverenlerin İş Kazalarından Doğan Hukuki Sorumluluğu". *Kamu-İş*, Cilt 13, Sayı 3, ss. 107-123.

Demir, Ömer. (2013), İktisat ve Ahlâk. Ankara:Liberte Yayınları.

Güler, İlhami. (2015). *Kur'an'ın Ahlâk Metafiziği*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Nasr, Seyyid Hüseyin. (2009). "İslâmî Çalışma Ahlâkı", Çev. Sara Büyükduru, İş Ahlâkı Dergisi, Cilt 2, Sayı 3, ss. 143-151.

Modern Zamanlarda Kadimle Buluşma Arayışları: İktisat, Ahlâk, İktisat ve Eğitim

Mehmet Bulut
Prof. Dr. , İstanbul Sabahattin Zain Üniversitesi Rektörü

Giriş

Joseph Schumpeter (1976, 73) erken bir dönemde iktisat bilimi ve düşüncesinin gelişim sürecinde "büyük bir açık"tan (*a great gap*) söz etmesine rağmen bu alandaki çalışmalarda hâlâ ciddi bir yetersizlikten söz edilebilir. Schumpeter'in VII. ile XIII. asırlar arasındaki İslâm medeniyet birikiminin modern ekonomi alanına yansıtılmamış olması ve bu tecrübeden yararlanılmamış olmasını "büyük bir açık" olarak nitelendirmesi hakkın teslimi olmakla birlikte, bugüne kadar bu alanda yeterli düzeyde çalışma yapılmış olduğunu söylemek mümkün değildir. Dahası müslümanların yaşadığı coğrafyalardaki iktisat ve finans alanındaki birikimlerini sadece bu asırlarla sınırlı tutmak da konunun önemini eksik kavramak ve tam olarak tespit edememek anlamına geldiği de açıktır.

"Modern" Ekonomik Anlayışın Oluşum ve Gelişimi

Modern ekonomi biliminin doğuşu ve gelişiminde merkantilist dönemin önemi çoğu zaman göz ardı edilmekte ve yaygın kabul edilen görüşe göre Adam Smith modern ekonomi biliminin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Adam Smith başta olmak üzere Onu izleyen David Ricardo, Thomas Malthus ve John Stuart Mill "*homoeconomicus*" bireyi esas almakla birlikte "ekonomi ile siyaseti" birlikte ele almışlar ve bir anlamda "ekonomi politik-*political economy*" yapmışlardır. "*Economics*" kavramını ilk kullanan Alfred Marshall'dır. Her ne kadar kurucu olarak kabul edilen bu isimlerin eserlerinde kendilerinden önce başta İslâm ve Osmanlı dünyası olmak üzere iktisat alanında görüşler serdetmiş olan düşünür ve alimlerin belli başlı görüşlerinden birçok iz görülmekteyse de modern iktisat (*modern economy*) bilimi Batı Avrupa merkezli bir bilim olarak ortaya çıkmış ve rengini bu coğrafyanın ekonomi düşünürleri ve filozoflarından almıştır denilebilir[1]. Avrupa merkezli bu modern ekonomi anlayışının kuşatıcı ve tutarlı bir bütünlük içinde anlaşılabilmesi için, bu anlayışın geliştiği dönemlerde Avrupa'da özellikle iktisadî alanda insan ve toplum tasavvurunda ortaya çıkan zihni ve yapısal değişikliklerin anlaşılmasının önemi açıktır.

1 Ad Van der Woude ve Jan de Vries (1997)

Modern ekonomi bilimi genelde Adam Smith'le başlatılır. Smith ekonomi ile ilgili ilk kitabını 1776 da yayınladı. Oysa bunun öncesinde iktisadî alandaki "modernitenin" inşaa edildiği uzun bir merkantilist dönem (1500 – 1775) bulunmaktadır. Bu dönem anlaşılmadan modern Batı ekonomik ve finans anlayışı ve sistemi anlaşılamaz görünmektedir. Liberal kapitalizmden önce müdahaleci devlet kapitalizminin erken sömürgecilikte ve kapitalizmin ilk merkez ülkelerindeki sermaye birikimindeki önemi son derece önemli olduğu konunun uzmanlarınca bilinen bir hakikattir. Dolayısıyla liberal dönem öncesindeki bu süreçte gelişen iktisat-ahlâk ve iktisat-hukuk ilişkilerinin de her yönüyle yeniden gözden geçirilmesi, modern iktisat ve finans sisteminin anlaşımasında ayrı bir önemi olduğu açıktır.

Modern ekonomi ve finans sisteminin oluşum temellerinin anlaşılmasında Henry Pirenne (1937) ve Fernand Braudel'in (1972, 1984) orta çağın ikinci yarısında özellikle de son dönemlerinde Güney Avrupa'daki sınırlı sayıdaki şehirlerde ticaret ve finans alanında ortaya çıkan yeni anlayış ve uygulamaları değişim ve dönüşümün başlangıcı olarak değerlendirmek gerekir. Bununla beraber günümüzdeki hâkim modern ekonomi ve finans anlayışı ve paradigmasının Batı merkezli merkantilist dönem (1500-1775) uygulamalarının hayata geçirilmesi ve yaygınlaştırılmasıyla başlatılması daha tutarlı görünmektedir. Merkantilist dönem sonrasında Fizyokratların keşfettiği "doğal düzen" anlayışının izinde Adam Smith'in 1776 da yayınladığı *Wealth of Nations*... başlıklı kitabıyla öncülüğünü yaptığı liberal ekonomi anlayışının modern dönemlerde "Avrupamerkezci" bir yaklaşım olarak tüm dünyayı etkisi altına aldığı bilinen bir olgudur. Günümüz modern ekonomi bilimi "sınırlı kaynaklarla sınırsız ihtiyaçların karşılanmasını" analiz eden bir bilim dalıdır. Sınırlı kaynak ve sınırsız ihtiyaç modern ekonomik paradigmanın temelini teşkil eder ve bu anlayışı benimseyen 'birey' ve 'kurum' lar üretim ve tüketimde çıkar maksimizasyonunu en önemli amaç olarak belirlerler. "*Homoeconomicus*" "kendi çıkarı peşinde koşan" ve tüketiciyse fayda maksimizasyonu, üretici ise kâr maksimizasyonu peşinde koşarak ömrünü geçiren bir birey ekonominin en önemli aktörü konumundadır.

Avrupa'nın ortaçağ skolastik iktisadî zihniyetinden çıkıp "modern" bir anlayışa evrilmesinde Max Weber'in (1905/2010) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* başlıklı eserinde protestan ahlâkıyla kapitalizmin ruhu arasındaki ilişki ile Werner Sombart'ın (1911/2001) *The Jews and Modern Capitalism* başlıklı çalışmasında Yahudilerin modern kapitazmin oluşumu ve gelişimindeki etkileri bağlamında ileri sürülen açıklamalarda zihniyet değişimi ile Maksist geleneğin öne çıkardığı yapısal değişim ve dönüşüm gibi iç dinamikler yanında İstanbul'un fethi ile ortaya çıkan dış dinamiklerin etkisinin üzerinde de ayrıca durulması gerekir.

Adam Smith'e göre insanlık tarihindeki en önemli iki olay[2] XV. yüzyılın sonlarına doğru Avrupalı ulusların Ümit Burnu'nu (*Cape Town*) dolaşarak Asya'ya ve Atlas Okyanusunu aşarak Amerika Kıtasına ayak basmalarıdır. Bu iki gelişmenin Osmanlıları'ın İstanbul'u fethinden kırk

2 İskoç aydınlanmasının filozofu Adam Smith tarafından yapılan bu tespitin daha sonra diğer medeniyet ve coğrafyaların aydın ve düşünürlerinin düşüncelerine etkisi ve "Avrupamerkezci" bakış açısının şekillenmesi ve tüm konulara bu zaviyeden bakma ve olayları açıklama anlamındaki etkisi üzerinde düşünmek gerekir.

yıl sonra ortaya çıktığını hatırımızda tutar ve fetih öncesine kadar Avrupalılar'ın neden büyük gemiler inşaa e/t/de/medikleri ve okyanusları aşacak teknoloji geliştiremedikleri de dikkate alındığında Osmanlılar'ın Avrupa'nın modernleşme sürecine girmesi ve dünya ekonomisi ve finans alanındaki etkinliklerini arttırma sürecindeki etkileri daha iyi farkedilebilir. İstanbul'un fethi gibi açık dışsal dinamikler yanında Avrupa'da Katolik ve Ordodoks mezheplerinden ayrı olarak Protestanlığın ortaya çıkışında Endülüs ve Osmanlı etkisi dikkate alındığında esasen Müslümanların Modern Avrupa'nın bin yılları aşan durgunluk ve skolastik anlayışından kurtulup yeniden doğuşu ve dünyaya açılmasındaki rolü ve önemi daha da iyi farkedilecektir.

Modern dönemlere kadar iktisat dâhil olmak üzere tarih, siyaset, hukuk, felsefe vb. pek çok alanda dünyada sözü dikkate alınan önemli Müslüman münevver, mütefekkir ve alimler vardı. Sonraki dönemlerde bir tarafta –Weberyen yaklaşıma göre üstyapıdaki değişim- 'aydınlanma' ile birlikte 'dinde reform' süreciyle Batı'da 'zihniyet' alanında bir değişim ve dönüşüm ortaya çıkarken, diğer tarafta -Marksist açıklamaya göre altyapıdaki değişim- Avrupalı ulusların ve tüccarların dünya ticaretine açılmasıyla –ipek ve baharat yollarına alternatif, okyanus aşırı yollar üzerinden ticaret yapmaya başlamasıyla- sermaye birikiminin hızlanması sonucu maddi alandaki gelişmeler ekonomide "yeni bir anlayışı" ortaya çıkardı. Amerikan altın ve gümüşleri ile birlikte ipek ve baharat yolu üzerinden elde edilen birikimler Avrupa'ya getirildi ve erken modern dönemde önemli bir sermaye yoğunluğu ortaya çıkmış oldu. Sermaye birikimi, ilişkileri değiştirmeye başladı. Bu süreçte sömürgecilik ve köle ticareti ile emeğinin etkisini göz ardı etmemek gerekir. Bu değişen yapıda adeta yeni bir insana, "*homoeconomicus*" bireye göre yeni bir hukuk ve ahlâk anlayışı ortaya çıktı. İnsanlık bireysel veya ulusal çıkarı önündeki bütün engelleri ortadan kaldırma ve onları bertaraf etme hakkını kendinde gören bir zihniyet değişimi ve bunu destekleyen bir kurumsal yapının ortaya çıktığı ve hukuk ile ahlâkın da buna göre şekillendirildiği yeni bir dönemle tanışmış oldu. Merkezi Batı-Avrupa (önce Hollanda sonra İngiltere, nihayet ABD) olan ve çevreden merkeze doğru kaynak transferini gerçekleştiren yeni bir modern ekonomik sistem inşa edildi (Wallerstein 1974-1984).

Merkantilistlerden sonra fizyokratların kendiliğinden işleyen "doğal düzen" fikri temelinde Adam Smith'in "bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler" *(laissez faire, laissez passer)* anlayışına dayalı piyasa ekonomisinin baş aktörü olan bu "modern birey" ve ona göre kendini konumlayan "ulus devlet" anlayışı Kuzey Batı Avrupa'da öne çıktı. Merkantilizm sonrasındaki bu anlayış artık sınırsız arzu ve istekleri peşinde koşan özgür bireyin önündeki her türlü engeli kaldıran liberal devlet ve piyasa ekonomisi anlayışı söz konusu olmuştur. Fakat liberal piyasa ekonomisinin sadece "pazar ya da piyasa" ekonomisinden ibaret bir olgu olmadığı akıldan çıkarılmaması gerekir. Bu arada piyasa ekonomisinin modern bir olgu olduğu konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Fiyatın serbest piyasada oluşumu konusunda hicretten sonra Medine'de Müslümanların kurduğu pazarın işleyişinde tekelciliğe meydan vermeyecek düzenlemelerin ve adil fiyatın oluşumu için alınan önlemler erbaplarınca iyi bilinen bir konudur.

Modern kapitalizm öncesi ekonomilerin anlaşılması noktasında Karl Polanyi'nin (1957) analizleri ufuk açıcıdır. Polanyi'nin geliştirdiği kuramsal çerçeveye göre ekonominin modern ve modern öncesi dönemde bazı farklılıklara rağmen birçok da benzerlikler bulunmaktadır. Öz ve biçim olarak iki farklı bakışın mümkün olduğuna işaret eden Polanyi'ye göre özselci yaklaşımla gelmiş geçmiş tüm ekonomileri açıklamak imkân dahilindeyken, biçimselci yaklaşımla sadece piyasa ekonomisi açıklanabilir. Biçimselci çerçeve içinde bakıldığında piyasa sisteminin işleyişi ekonominin kıt kaynaklarla sınırsız insan ihtiyaçlarını karşılamak üzere mantıksal seçimler yapan bir bireye dayandırıldığı görülür. Böyle bir insan tipi var olmadan piyasa sistemi işlemez. Bu anlamda bir piyasa ancak XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra burada tanımlanan "rasyonel seçim yapabilen özgür birey" temelli olarak ortaya çıkmıştır. Öyleyse piyasa sisteminin oluşmadığı modern öncesi toplumlarda iktisadî faaliyet ve kurumlaşmayı nasıl açıklamak gerekir? İşte burada iktisada özselci yaklaşımının benimsenmesi Polanyi'ye göre açıklamayı kolaylaştıracaktır. Bu yaklaşım iktisadın insanların çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak üzere yine insanlar tarafından kurulan bir süreç olduğu gerçeği dikkate alınmaktadır. Bu tanım ile piyasa ekonomisi dahil tüm ekonomileri analiz etmekte kullanılabilecek daha kapsayıcı bir yaklaşım önerilmektedir. Bu yaklaşım tarzı "insan davranışlarının ancak ekonomik ve aynı zamanda ekonomik olmayan kurumların çatısı altında oluştuğunu" ve ekonomik faaliyetlere süreklilik kazandırdığı gerçeğini yansıtır. Bu anlamda bir toplumun ekonomisinin incelenmesi ekonominin o toplum içerisinde nasıl kurumlaştığının incelenmesi anlamına gelmektedir. İktisadî örgütlenmenin anlaşılmasında da; karşılıklılık (*reciprocity*), yeniden dağıtım (*redistribition*), ve mübadele (*exchange*) gibi üç temel bütünleştiriciyi gündeme getiren Polanyi, bu kalıpların bireylerin davranışlarının toplamından ibaret olmadığını ve ortaya çıkmaları için bazı kurumsal desteklere ihtiyaç bulunduğuna işaret etmektedir. Ona göre karşılıklılık ilkesi için simetri, yeniden dağıtım için merkez ve mübadele için de piyasa gereklidir. Bu üç bütünleştirici ilke tarihte birbirini takip eden evrimsel bir süreç şeklinde gerçekleşmemiştir ve değişik tarih ve toplumlarda varlık göstermişlerdir. Bir toplumda aynı anda üçü birden nadir ve ancak belirli oranda görünebilmişlerdir (Polanyi 1957).

Liberal kapitalizmin en güçlü temsilcisi ve uygulayıcısı İngiltere'de özgür birey ve burjuvanın öncülüğünde dış ticaret başta olmak üzere piyasa ekonomisi emek ve sermaye piyasalarında da hayata geçirildi[3]. XVIII ve XIX. yüzyıllarda hayata geçirilen bu uygulamalar sonucunda İngiltere büyük sosyal maliyetlerle yüzleşmek zorunda kaldı. XIX. yüzyılın ortalarına doğru İngiltere'ye gelen Karl Marks, Engels ile beraber durumu gözledikten ve burjuvanın kâr ve çıkar maksimizasyon hırsını gördükten sonra, deyim yerindeyse "bu kadar da olmaz" diyerek Londra ve Manchester sokaklarında çocuk ve kadınlar da dahil işçilerin içinde bulundukları durum ve karşılaştıkları sosyal krizi ve maliyeti görünce bunun çözümünün

3 Bu yaklaşımın özünde serbets pazar anlayışı vardır. Burada Karl Polanyi'nin serbest piyasa/pazar yaklaşımı son derce önemlidir. Dolayısıyla Avrupa merkezli ortaya çıkan anlayışın masum "serbest piyasa" ile tavsifi kolay değildir. Özellikle modern kapitalizmin ruhu ve kurumsal yapısının modern zamanlardaki piyasa sistemi üzerindeki etkisi, kontrolü, belirleyiciliği bu çerçevede derin analizler gerektirir.

kapitalizmin kutsallaştırdığı özel mülkiyet yerine "kamu mülkiyetinin" esas alındığı sosyalist sistemin kurulmasıyla mümkün olacağını ileri sürdü. "Ayaklarındaki prangalarından başka kaybedecek bir şeyi olmayan" işçileri ve toplumu harekete geçirmek için 1848 yılında Engels ile beraber Komünist Manifestoyu yayınladı. Böylece Kapitalizmin alternatifi olarak Sosyalizm dünyanın gündemine girmiş oldu.

Marks'ın en önemli tespitlerinden biri kapitalizmin tekelci ve sömürüyü esas alan bir sistem olduğu yönündedir (Marks 1867/2000). Marks, er ya da geç sosyalizmin kapitalizmin merkez ülkelerinde özellikle de sanayileşme ve sömürünün zirve olduğu ülkelerde tabii bir sonuç olarak ortaya çıkacağını ve sistemin değişeceğiniz ön görmüştü. Ancak bu zan bir süre gerçekleşmedi. Ancak XX. yüzyılda merkez bir kapitalist ve sanayi ülkesi olmayan Rusya gibi bir tarım imparatorluğunda 1917 ihtilaliyle sosyalizmin hâkim olması Marks'ın öngörüsünün ne kadar gerçekleştiği ve onun teorisiyle ne kadar uyumlu olduğu önemli bir tartışma konusudur. Marks'ın öngörüsünden farklı bir durum ortaya çıktığında tartışma bulunmamakla birlikte sosyalist uygulamalar XX. yüzyılda birçok ülkede hayata geçirilmiş oldu. Sosyalizm 1989 Berlin Duvarının yıkışına kadar uzun bir dönem Rusya'dan Çin'e, Yugoslavya'dan Küba'ya kadar alternatif bir sistem olarak uygulandı. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) son devlet başkanı Mihail Gorbaçov'un uygulamaya soktuğu "*glastnost ve perestroika*" politikaları da sonuç vermeyince Berlin Duvarının yıkılmasıyla 1990'lardan itibaren başta SSCB olmak üzere birçok ülke bu sistemi terk etti. 1990'lardan itibaren liberal kapitalizmin zafer çığlıkları giderek arttı ve Fukayama (1989) bunu *Tarihin Sonu* olarak dünya aleme ilan etti. Bu yaklaşıma göre Batı merkezli liberal piyasa sisteminden başka bir alternatif model üzerinde durmak anlamsızdır.

İslâm Dünyası, Osmanlılar ve İktisat

Müslüman coğrafyaları da etkileyen modern ekonomi anlayışının sonucu olarak Batı merkezli şekillenen kapitalizm ve sosyalizmin bu serüvenlerinden sonra İslâmın ve müslümanların söyleyecekleri ve önereceklerine dikkat kesilmekte yarar olabilir. Çünkü İslâmın ve dolayısıyla müslümanların hayatın her alanıyla ilgili asırlara dayanan tutarlı ve kapsamlı önerileri mevcuttur. Bu çerçevede modern dönemlerdeki kapitalizm ve sosyalizm tecrübesi karşısında İslâm coğrafyasındaki en önemli tecrübelerden biri kabul edilen Osmanlı medeniyetindeki iktisat ve finans geleneğinin yeniden düşünülmesi, kurumsal yapının incelenmesi ve bu dünyadaki ulema ve düşünürlerinin fikirlerinin tespit edilmesinin ayrı bir önemi olduğu açıktır.

Osmanlılar, kendilerinden önceki İmparatorlukların, İran, Türk ve İslâm devletlerinin, mirasını tevarüs ederek, Ebu Hanife, Ebu Yusuf, Muhammed Şeybani, İmam Züfer gibi Hanefi geleneğinin önemli simaları alimler başta olmak Üzere Ebu Yusuf Yakup El Kindi (801-873), Muhammed El Farabi (870-950), Ibn Sina (980-1037), Ömer Hayyam (1048-1131), Muhammed El Gazali (1058-1111) Nasiruddin Tusi (1201-1274) Kutbuddin El Shirazi (1236-1311) Ibni Haldun (1302-1406) gibi düşünürlerin etkisinde Anadolu'da bir iktisadî anlayış

geliştirdiler ve buna göre kurdukları sistemi modern zamanlar da dahil altı yüz yıldan fazla devam ettirdiler.

Osmanlı dünyasında bu tasavvurun izini sürmek için klasik düşünce geleneğinde Davud-i Kayseri, İbni Kemal, Birgivi Mehmet Efendi, Bali Efendi, Çivizade Muhiddin Efendi, Ebussud Efendi, Katip Çelebi ve Kınalızade Ali Efendi gibi simaların eserlerine daha yakından bakmakta yarar vardır. Ayrıca XIX. yüzyıldaki Osmanlı modernleşme sürecinde bile Sadık Rıfat Paşa, Cevdet Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi devlet adamı, düşünür ve alimlerin görüşleri ve uygulamalarına bakıldığında iktisat ve finans alanında modern kapitalizm ve sosyalizmin paradigmasına teslim olmadan kendi değerler sistemi ve geleneklerine bağlı tutarlı bir bütünlük içinde çözümler üretme gayreti içinde oldukları konusunda çok kuvvetli emarelerle karşılaşma ihtimalimiz yüksek olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu alanla ilgili her bir düşünürün üzerinde ayrı ayrı çalışmalar gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Avrupa'daki kapitalist değişim ve dönüşüm Osmanlılar'da görülmedi. Kapitalist sistemin merkez gücü konumundaki burjuva sınıfı Osmanlı toplumunda ortaya çıkmadı veya çıkamadı. Avrupa'da da Osmanlı vakıf kurumunun benzerini ve fonksiyonlarını görme imkânı da olmadı. Kendi çıkarı peşinde koşan burjuva Avrupa kapitalizminin temel ögesi iken diğergam ve paylaşımcı ahi tipi insan modeli de Osmanlı sisteminde merkezi bir rol oynadı (Tabakoğlu 1994).

Bireysel, kurumsal ve toplumsal alanda Osmanlılar ile Avrupalılar arasında bir farklılıktan söz ediliyorsa acaba zihniyet farklılığı bunda ne kadar etkili olmuştur? Bu zihniyetin ekonominin örgütlenmesinden çalışma ilişkilerine, üretimden bölüşüme kadar birçok alanda önemli sonuçlar doğuracağı şüphesizdir. Öyle anlaşılıyor ki bu çerçevede Osmanlı'nın özgünlüğü veya modern batı ekonomilerinden farklılığının anlaşılması bağlamında önemli bir konu olarak önümüzde durmaktadır.

Osmanlılar için iktisat, ölçülü, dengeli, mutedil ve vasatı ifade ettiği anlaşılmaktadır. Osmanlı dünya tasavvurunda ve değerler sisteminde iktisat, ahlâk ilminin bir alt dalı olarak incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bilindiği gibi eski Yunanda da ekonomi kavramı tutumluluğu ve ev yönetimini ifade eden bir anlamda kullanılmaktaydı ve orada da ahlâkın alt bölümlerinden biri olarak değerlendirilmekteydi.

Eski Yunan filozoflarında ahlâk ilminin alt bölümleri, *ethique* (ahlâk düşüncesi), (insanın kendisini yönetmesi), *economie* (ev yönetimi) ve *politique* (kent yönetimi) olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı geleneğinde kişinin kendisini yönetmesi ve daha geniş anlamda tüm diğer varlıklarla ilişkisini düzen sokması *ilm-i ahlâk (ethique),* başta evi olmak üzere sorumluluğu altındaki alanın yönetimi *ilm-i tedbir-i menzil (economie)* ve şehrin ve ülkenin yönetimi konusu da *ilm-i tedbir-i medine (politique)* anlamında kullanılmıştır.

Klasik Osmanlı düşünce sistematiğinin en iyi örneklerinden Cemalettin Aksarayi'nin *Ahlâk-ı Cemali*, Amasyalı Hüsameddin oğlu Ahmed'in Çelebi Sultan Mehmed'e (1413-1421) sunduğu *Mir'at-ül Mülük* adlı eseri ve Kınalızade Ali Efendi'nin *Ahlâk-ı Alai*'si bu bağlamdaki önemli

referanslar olarak kabul edilebilir. Daha bir çok hazine bizi arşivlerde ve kütüphanelerde el yazmaları arasında beklemekle birlikte burada anılan düşünürler ve eserler bu yaklaşımı benimseyen belli başlı eserler ve kişiler olarak zikredilebilir. Bu eserlerden biri de şüphesiz Kınalızade Ali Efendi'nin *Ahlâk-ı Alai*'sidir. Anılan ve burada adı geçmeyen diğer eserlerle ilgili çalışmalar erbablarınca keşfedilmeyi beklerken Osmanlı iktisat ve finans alnıyla ilgili tasavvurunu keşfetmenin izinde burada klasik bir örneğe daha yakından bakmakta yarar vardır.

Kınalızade *Ahlâk-ı Alai*'nin *ilmi tedbir-i menzil* bölümünde ailenin insanların bir arada yaşaması için gerekli bir kurum olduğu ve bu kurumun düzenli bir şekilde nasıl idare edilmesi gerektiği konusuna geniş yer verilmiştir. Malın kazanılması yolları anlatılmış ticaret, sanat, veraset ve imaret üzerinde durulmuştur. Bu kazançların hangisinin üstün olduğu konusunda geçmişte İslâm alimleri arasında yapılan tartışmalara yer verilmiş ve Kınalızade bunların arasında el emeğine dayalı işçiliğinin (emek değer) üstünlüğünü vurgulamıştır. O'na göre el işçiliğinin sahibinin soygun ve vurgun peşinde koşturmayan, dilencilikle yüzünü yere getirmeyen, ifrattan ve tefritten de uzak olduğu için itidal ölçüsüne en fazla yaklaşan ve bu yüzden de en çok övülmeye hak kazanan geçim şekli emekle geçinmektir (Kınalızade 1564/2014).

İktisadi faaliyetin meşruiyetine vurgu yapan Kınalızade Ali Efendi, kimseye muhtaç olmamak için kendisini ve yakınlarını geçindirmeye yetecek kadar (emek ve gayret) sanat ve ticarete tutunmak gerektiğinin altını önemle çizer. O'na göre ideal insan kimseye yük olmadan kendi işinde çalışan, emel ve arzusu az olan, nefsi az şeye kanaat eden insandır.

Daha önceki İslâm filozoflarının bazılarının da üzerinde durduğu üzere sosyal bir varlık olan insanların topluluklar halinde yaşamak zorunda olmasının nedenlerinden biri de her kesin bir başkasına ihtiyaç içinde bulunmasıdır. Yemek yemek, giyinmek, barınmak v.b. ihtiyaçlar içinde bulunan insanın tüm bu ihtiyaçlarını tek başına karşılaması oldukça güçtür. Bunun için toplumda iş bölümü ve uzmanlaşmanın zorunluluğuna işaret eden Kınalızade Ali Efendi deyim yerindeyse kendinden önceki Farabi, Gazali ve İbn-i Haldun gibi İslâm filozoflarının bu konudaki görüşlerini aynen paylaşmaktadır. Zanaatlar ve sanatlar arasındaki farkı bilmenin zor olduğunu vurgulayan Kınalızade bunun ancak ortak bir değer ölçüsü olan para ile anlaşılabileceğine işaret etmiştir. Yine kendinden önceki düşünürlerin görüşleri paralelinde parayı orta adalet veya aracı adalet (*adil-i mütevassıt*) olarak vasıflandırmaktadır. Devlet başkanını konuşan adalet (*adil-i natık*) olarak tanımlarken, adaleti sessizce sağladığını düşündüğü parayı ise susan adalet (*adil- samit*) olarak tarif etmiştir (Kınalızade 1564/2014, 77-78).

Kınalızade Ali Efendi'nin üzerinde durduğu önemli kavramlardan biri itidal, diğeri de emektir. Kendsinden önceki Gazali ve İbni Haldun gibi İslâm filozoflarının üzerinde durduğu uzmanlaşma ve işbölümü ile *kanaatkarlık* ve *kemalat*ın (olgunlaşma) hasıl olacağını vurgulamıştır. Harcamanın gelirden az olması gerekliliğine işaret eden Kınalızade tasarrufun önemine dikkat çekmiştir. Malın artması sürecinde cimrilikten kaçınma, farz olan zekâtı ve sevap olan sadakayı verme konusundaki bilincin canlı tutulmasının gerekliliği üzerinde

dururken, aile halkını sıkıntıya düşürmemek için gerekli tedbirlerin alınması (*ilm-i tedbir-i menzil*) konusunda aile bireylerinin sorumlulukları üzerinde de önemle durmuştur.

Aristo'dan beri benimsenen yaklaşıma göre siyaset üç namus (araç) ile gerçekleştirilebilir: Namus-ı Şari (ilahi-tabii kanun), Hakim-i Mani (devlet başkanı) ve Dinar-ı Nafi (para) (Kınalızade 1564/2014, 73). Devlet başkanı ve para ilahi kanuna tabi olmalıdır. Devlet başkanının adaletinin ekonomi açısından da son derece önemli sonuçları olduğunu düşünen Kınalızade'ye göre bu politika sonucunun etkisi toplumun tüm bireylerinde, üretilen gıda maddelerinde ve hatta yaşayan diğer canlılarda bile hissedilebilecektir. Deyim yerindeyse adaletli bir yönetim sonucunda refah ve mutluluğun tüm alanlarda birlikte yaşanacağına ve görüleceğine inanmaktadır. Devlet başkanının bütün halka karşı adil olması, toplumdaki tüm bireyler arasında adaleti sağladıktan sonra ülkenin imarıyla yakından ilgilenmesi ve insanlara kabiliyetlerine göre davranmasının adil yöneticiler açısından en önemli görevler arasında yer aldığına inanmaktadır.

Osmanlı iktisadî zihniyetinde eşitlikten ziyade adalet kavramının merkezi bir konumda olduğu bilinmektedir. Iktisadî uygulamaların adalete dayalı olarak uygulanmasının hayati düzeyde önemli olduğunu vurgulayan Kınalızade Ali Efendi toplum düzenindeki mutluluk ve istikrarı adalet dairesine bağlamaktadır. O'nun meşhur adalet dairesinde, "asker olmadan devlet olmaz, mal olmadan asker olmaz, malı üreten reayadır, reayanın devlete bağlılığını adalet sağlar, dünyada düzeni sağlayan da adalettir, dünya bağının duvarı devlettir, devlete nizam veren şeriattır, şeriatın koruyucusu da devlettir".

Geniş coğrafyasında yaşayan müslim ve gayri müslim tüm vatandaşları için sürekli daha iyi bir ekonomik ve soyal durum, sürekli iyileşme ve daha güzele gitme anlamında "*ibadullahın terfi-i ahvali*" Osmanlı yönetici elitinin ekonomideki öncelik ve yaklaşımında belirleyici olmuşa benzemektedir. Osmanlı yönetici eliti, belli bir sınıf ya da nüfuslu kesimin değil tüm teab'asının ihtiyaçlarını giderecek bir ekonomik alt yapı kurmak için çaba harcamıştır. Osmanlıların zorunlu ihtiyaçların karşılanmadığı fakirlik düzeyinde bir insan bırakmamayı esas alan bir ekonomik anlayışı benimsedikleri söylenebilir. Tarihçiler arasında Osmanlılarda açlıktan ölen insan olmadığı konusunda yaygın bir genel kabul bulunmaktadır. Batılı seyyahlar Osmanlı toplumunda Batıdaki gibi dilenci bulunmadığını da özellikle belirtmişlerdir. Sadece müslümanlar değil müslüman olmayan vatandaşların dilenmesine de Osmanlılar'ın sıcak bakmadıkları bilinmektedir. Oysa modern Avrupa'da sanayi devrimini gerçekleştiren ülkelerde çokça dilenci ve caddelerde açlıktan ölen binlerce insanın varlığı araştırmacıların malumudur.

Modern Avrupa'da XIX. yüzyılın sonlarına soğru hayata geçirilen işçi hakları düzenlemelerinden çok önce Osmanlılar üretim gücünde yer alan faktörler ve unsurlarla ilgili düzenlemeler yapmışlardı. Osmanlılarda sadece insanların değil hayvanların bile çalışma saatleri ile ilgili düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Sabah namazından sonra çalışma başlar ve ikindiye kadar devam ederdi. Sadece insanların değil hayvanların, atların da mesaisi belli bir çalışma saatine, dolayısıyla takatlerine göre düzenlenmiştir.

Osmanlılar Avrupalılarla mukayese edilirse, çok az vergi alırlardı, o nedenle haklın vergi yükü oldukça düşüktür. Iktisadî büyüme konusunda mukayeseli çalışmalar yapan bazı araştırmacılar vergi yükü ile zenginlik ve refah arasında ve devletin topladığı vergi hasılatı ile refah arasında doğrusal bir korelasyon olduğunu düşünürler. Eldeki veriler bu çerçevede değerlendirildiğinde Osmanlılarda refah düzeyi gerçek değerinden daha düşük düzeyde hesaplanmış olur. Osmanlılar fethettikleri yerlerde vergi yükünü en az düzeyde tuttular. Dolayısıyla özellikle de Avrupa'da fetihlerde çok zor kullanmadan hızla ilerlediler ve oaralarda kalıcı oldular. Halka gerçek anlamda değer verdiler. Osmanlılar Avrupa'da feodalizmi ortadan kaldırdılar.

Avrupalılar'ın erken modern dönemden başlamak üzere kapitalizmin bu kadar maliyetli bir sistem olduğunu bilemedikleri düşünülebilir. Kapitalizmde sadece fakirler değil zenginler de ızdırap çektiler, çekmeye devam ediyorlar. Her dönemde iflas eden binlerce insan ızdırap çekmeye devam etmektedir. Esasen modern psikolojinin de üzerinde durduğu gibi infak ve pylaşma duygusunun insana verdiği haz kazanma duygusundan daha yüksektir. Öyle anlaşılıyor ki Osmanlılar kapitalizmin olumlu taraflarını çok ama çok yavaş bir şekilde kabul ettiler.

Daha önce bu satırların yazarının kaleme aldığı "Gelişen Avrupa ve Genişleyen Osmanlıdan..." (Bulut 2011) başlığını taşıyan makalede enine boyuna tartışıldığı üzere erken modern dönem olarak kabul edilen XVI, XVII ve XVIII. yüzyıllarda Avrupa medeniyetinin merkez kapitalist güçleri Hollanda, İngiltere ve Fransa'nın dünya ekonomisindeki önemi artarken Osmanlılar'ın da başta iktisadî alan olmak üzere bir çok alanda kendi klasik medeniyet tasavvurlarına göre hareket ettikleri ve bu anlayışlarını XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Hiç şüphesiz o döneme kadar sistemde bir çok değişiklikler ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede dünyadaki gelişmelere duyarsız kalmadan ihtiyaç durumunda sistemde "değişim" i de gerçekleştirerek Osmanlılar'ın "klasik" sisteminin çok uzun bir dönem kendi dinamiklerine bağlı kalarak devam ettirdikleri söylenebilir.

Osmanlılar bunu Modern Avrupa Kapitalizmi yükselirken ve tüm dünyayı etkisi altına alırken gerçekleşirdiler. Uzun süre yüksek bir özgüven içinde kendilerinin dünyada gerçekleştirilebilecek "en ideal" sistemi kurduklarını düşündüler. İnandıkları değerlerden uzaklaşmadan XIX. yüzyıla kadar kurdukları iktisadî ve finas sistemlerinin ihtiyaçlarını giderme ve ideallerine uygunluğu konusunda da herhangi bir tereddüte düşmedikleri anlaşılmaktadır.

Batı Avrupa'da sanayi devriminin ilk sonuçlarının belirginleşmeye başlamasıyla Osmanlılar XIX. yüzyılın ortalarından itibaren "acaba bizim sistemden daha iyisi" mi vardır gibi soruları sormaya başladıkları anlaşılmaktadır. Böylece iktisadî ve siyasî alanda reform ve modernleşme sürecine, dolayısıyla modern batının yörüngesine girdiler. Bu süreçte iktisat ve finans alanında modern Avrupa'nın uygulamalarını izlemeye başladılar. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar faizli banka, borsa, anonim şirket ile modern finansa dayalı sigortacılığa prim vermeyen Osmanlılar son dönemlerinde kapitalizmin bu merkez kurumlarını sistemlerine

dahil etmeye karar verdiler. Bunun nedenleri ve sonuçları ile ilgili analizler bu çalışmanın sınırlarını zorlayacağından şimdilik bu tespitle yetinmekte yarar vardır.

Sonuç itibariyle Osmanlıların dünyadaki bazı gelişmeleri ıskaladıkları, bazılarına geç uyum sağladıkları ve özellikle de bazılarınca ekonomiden bihaber olduğu şeklinde yorumlansa da yeni araştırmalar Osmanlıların ekonomiden iyi anladıklarını ve dünyadaki tüm gelişmeleri kendi önceliklerine ve dünya görüşlerine göre değerlendrdikleri anlaşılmaktadır. Hiç şüphe yok ki Osmanlıların iktisat anlayışı bizim günümüzdeki modern ekonomi anlayışından farklıydı. Onlar için ahlâktan, hukuktan, siyasetten, ilimden, irfandan, uzak veya tamamen ayrı ve bağımsız bir iktisat söz konusu olamazdı. Osmanlı yönetici elitleri, düşünürleri ve ulemasının iktisat tasavvurunda "*ibadullahın terfi-i ahvali*" (Allahın kullarının/Osmanlı vatandaşlarının durumlarının daha iyi noktaya ulaştırılması) belli bir sınıfın zenginleşmesinden çok daha öncelikli ve önemliydi.

Yeni Bir İktisat Paradigması/ Programı/Eğitimi

İnsanlığın bugün farklı coğrafya ve medeniyet havzalarındaki iktisat alanındaki birikime olan ihtiyacı düne göre çok daha önemli görülmektedir. Günümüz dünyasının her geçen gün artan ekonomik ve finansal sorunları herkesin malumudur. Ekonomik ve finansal krizler, savaşlar, iç çatışmalar, sömürü, siber saldırılar, açlık, işgaller, çevre kirliliği, sağlık sorunları, göçler, paylaşım ve bölüşüme bağlı gelir dağılımı dengesizliklikleri....Bir tarafta giderek zenginleşen ülkeler, topluluklar, kişiler, diğer tarafta Afrika başta olmak üzere belli coğrafyalarda yaşayan milyonlarca insanın yaşadığı ekonomik ve sosyal sorunlar, açlıktan ölen insanların sayısındaki artış… İç çatışmalar sonucu hayatını kaybeden ve yollara düşüp mülteci durumuna düşen milyonlarca insan…Kısacası her gün vicdanlı yürekleri yakan gerçeklikler artmaktadır. Bütün bunlar, bir şeylerin yanlış gittiğinin ve bu arada "modern iktisat" anlayışı ve paradigmasının gözden geçirilmesini, esas alınan "insan tipi" ile insana ve topluma dair öncelikleri, modern iktisat ve finans sistemlerinin dayandığı -varsa hukuki ve ahlâki- temellerinin yeni baştan gözden geçirilmesini gündeme getirmekte, hatta zorunlu kılmaktadır.

Her şeye rağmen ümitvar olmak için birçok neden vardır. Bu alanda son zamanlarda hem doğuda ve hem de batıdaki bazı üniversitelerde ve belli başlı düşünce kuruluşlarında bu konularla ilgili araştırma ve tartışmalarda bir artıştan söz edilebilir. Vicdanlı iktisatçılar, ilim ve fikir insanları, düşünürler, sosyal bilimciler giderek araştırmalarını derinleştirmekte, makaleler yayınlamakta, kongrelerde bildiriler sunmakta ve bu konularla ilgili görüşlerini daha yüksek sesle ifade etmektedirler.

Bütün bu modern iktisat ve finans alanında "yeni arayış ve anlayışlar" konusundaki çabalara rağmen bu sesin tam anlamıyla etkili ve yetkili kişiler, merkezler ve güçler tarafından duyulduğunu söylemek yeteri düzeyde mümkün olmamakla birlikte son dönemlerde "yeni yıldızı parlayan ve yükselen bazı merkez" lerden ümitvar beklenti katsayısının artmasına

sebep olduğu da not edilebilir. Tabiatıyla dünyada omuzları üzerinde sorumlu bir baş taşıyan herkesin ve imkânlar dahilinde her organizasyonun bu konuda görevi bulunmaktadır. Ancak öncelikle İslâm dünyasının başta sorumluluk mevkiinde bulunanları, mütefekkirleri, münevverleri, bilim adamları ve üniversitelerine bu konuda özellikle görev düştüğünde kuşku yoktur.

Öyle anlaşılıyor ki, islamın iktisat ve finans alanındaki birikiminin anlatılması ve anlaşılması sadece İslâm dünyasının değil tüm dünyanın içinde bulunduğu derin krizlerden kurtulması ve "daha yaşanılır bir dünya" nın kurulması için elzemdir[4]. Bir yerlerden yola çıkılıp başlanabilmesi ve yeni bir "iktisat ve finans anlayışının" inşaa edilebilmesi için modern ekonomik ve finansal anlayışın ortaya çıkışı ve tüm dünyayı etkisi altına alma serüvenin anlaşılmasının yanında "İslâm iktisat ve finans" geleneğinde önemli bir yeri bulunan ve modern zamanların İslâm dünyasında bu alandaki çağdaşı olan Osmanlı tecrübesinin keşfedilmesinin apayrı bir önemi olduğu açıktır. Hiç şüphesiz bu mirasın ortaya konulması noktasındaki sorumluluk bağlamında Osmanlıların en önemli varisçilerinin kimler olduğu konusu da çok açıktır. Osmanlı coğrafyası ve medeniyet havzasındaki birikim yanında tabiatıyla İslâm coğrafyasının Doğu ve Batı Asya, Afrika ve Batı coğrafyasındaki tecrübe birikimlerinin önemini ayrıca vurgulamaya gerek yoktur. Burada tarihi tecrübenin ışığında ahlâk ve hukuk (fıkıh) temelli yaklaşımla yeni bir iktisat paradigmasının inşaası esastır.

İktisat, Eğitim ve Gelişme

Eğitim ile iktisadî verimlilik arasında pozitif ilişki olduğu konusunda bilim insanları arasında neredeyse bir ittifak vardır. G. Clark İngiltere'nin erken modern dönemlerden başlamak üzere diğer ülkelere göre daha yoğun ve eğitimli bir nüfusa sahip bulunması modern dönemlerdeki iktisadî gelişmelerdeki farklılaşmanın en önemli nedenidir. Batı Avrupa'daki iktisadî gelişme sürecinde eğitimin önemli bir rol oynadığı konusunda şüphe yoktur. Avrupa dışındaki gelimelerde, örneğin Japonya'nın kalkınma ve gelişmesinde eğitimin rolü ne olmuştur. Öyle anlaşılıyor ki Japon kalkınmasında kültür temelli bir eğitim ve iktisadî gelişme modeli önemli bir rol oynamıştır.

Burada üzerinde durulması gereken en önemli konu zaman ve mekân (tarih ve coğrafya) gerçekliği temelinde iktisadî gelişme ve kalkınma için tüm faktörlerin bu sürece dahil edilmesidir. Hiç şüphesiz bu noktada toplumun değerler sistemi ile uyumlu bir eğitim ve

4 İçinde bulunduğumuz dönemlerde Batı Üniversitelerinde olduğu gibi İslâm dünyasındaki Üniversite öğrencilerine de sırasıyla İlkçağ, Ortaçağ ve Merkantilist Dönem iktisat düşünürleri; daha sonra Fizyokratlar, Klasik ve Neoklasik dönemi, Kurumcular, Keynesyenler, Yeni Klasikler, Moneteristler, Anayasal İktisatçılar, Rasyonel Beklenti Ekolü gibi okulların Batılı iktisat filozof ve düşünürlerin teorileri okutulur. İlkçağ'da Platon ve Aristo; Ortaçağ'da Thomas Aquinas; Merkantilist dönem'de William Petty, Jean Bodin, Thomas Mun gibi her biri bir Avrupa ülkesinden birkaç düşünür; Klasik dönemde Adam Smith, David Ricardo, John S. Mill; ilerleyen dönemlerde ana akımın dışından himayeci yaklaşımda Frederich List, sosyalist düşüncede Pj. Proudhon, J.C. Sismondi ve Karl Marx, Neoklasik dönemde ise Carl Menger, Leon Walras, Alfrerd Marshall, Kurumculardan Thorstein Veblen gibi isimleri merkeze alarak çağdaş iktisat teorilerini şekillerinden şahsiyetleri merkeze alarak konular anlatılır. İslâm medeniyetinin, tabiatıyla da Osmanlıların iktisat ve finans alanındaki birikiminin çağdaş iktisat biliminde yer bulduğunu söylemek mümkün değildir.

müfredatın gündemde bulunmasının önemi açıktır.

Yaşadığımız coğrafyada Cumhuriyet dönemi öncesinde başta eğitim alanı olmak üzere belli alanlarda Osmanlı modernleşmesi yaşanmıştır. Eğitim alanında özellikle de Sultan II. Abdülhamit Han döneminde eğitimde ilk mekteplerden Üniversite düzeyine kadar okullaşmada nicelik açısından önemli bir değişim ortaya çıkmıştır.

Son dönemlerde açılan modern Osmanlı mekteplerinde yetişen neslin duruşunda aklı Avrupa- gönlü Osmanlı/Anadolu'da bulunduğu şeklinde bir ikilemden söz edilebilmektedir. Bu dönemlerde iktisat eğitiminde Batıdaki gelişmelerin yakından izlendiği ve özellikle liberal iktisat ile müdahaleci iktisat anlayışının belli başlı temsilcileri arasında bir rekabetin varolduğu, ancak liberal iktisat anlayışının düşünce dünyasında daha etkin konumda bulunduğu söylenebilir. Ancak bürokrasi ve siyasette devletin de etkili olduğu bir anlayışın uygulandığı söylenebilir.

Cumhuriyet döneminde ise hem aklı ve hem de gönlü Avrupa'da olan bir nesil (Batılılaşma) idealize edildiği söylenebilir. Bu çerçevede iktisat eğitiminde de bu çizginin hâkim olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Cumhuriyet döneminde Mehmet Akif Ersoy, Nurettin Topçu, Eeşref Edip, Necip Fazıl Kısakürek, Cemil Meriç, Sezai Karakoç, Necmettin Erbakan ve Sabahattin Zaim gibi düşünür ve akademisyenlerin aksiyonlarına da yansıyan özellikleriyle Batılılaşmanın izindeki eğitime ve iktisat modellerine alternatif arayışları gündeme getirdikleri görülmektedir.

İslâm dünyasının 1970 li yıllara kadar süren bağımsızlık mücadelesinin de etkisiyle bu alandaki aryışlar sınırlı olmuştur. İslâm Kalkınma Örgütü (İKÖ) nün kuruluşundan sonra ilk defa 1976 yılında Mekke'de 1. İslâm İktisadı Kongresi organize edildi. Bu kongreye Türkiye'den Sabahattin Zaim Hoca iştirak ederken değişik İslâm ülkelerinden temsilciler de katıldı. Bilginin islamileştirilmesini gündeme getiren İsmail R. El-Faruki de bu kongreye katıldı. Deyim yerindeyse Osmanlı Devleti'nin çözülmesinden sonra belki de ilk defa Müslüman düşünürler iktisat alanında kendi gündemlerini oluşturarak eğitim konusu da dahil olmak üzere ilk defa bu kongrede bir araya geldi ve geniş bir şekilde belli başlı meseleleri tartışma imkânı buldular.

Daha öncelerden elbette devam eden geleneği hatırlamakta yarar vardır. Ancak Türkiye'nin düşünürleri, akademisyenleri, aksiyonerleri ve siyasetçilerinin de içinde yer aldığı arayışlar 1970'li yıllardan sonra hız kazanmış oldu. O günlerden bu günlere bakıldığında son dönemlerde İslâm Ekonomisi ve Finansı bağlamında yeni arayışların ümit verici olduğu söylenebilir. İslâm dünyasında İslâm iktisadı ve finansı alanında;

Malezya ve Endonezya, Pakistan ve Hindistan, Ortadoğu ve Afrika ve Türkiye'de iktisat alanında yeni bir paradigmanın inşaa edilmesi yolunda önemli çaba ve gayretlerin sonuç verdiği ve bu çerçevede bazı lisans ve lisans üstü programların açıldığı görülmektedir. Bu işlerin ne kadar uzun vadeli işler olduğu erbabınca malumdur. Ancak bu gayretlerin sonuçlarının yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladığı da son derece mutluluk vericidir.

İslâm dünyasının dışında da bu arayışların ortaya çıkması ayrı bir sevindirici gelişmedir. Batıda da artık bu konuların ve programların lisansüstü düzeyde de olsa gündeme geliyor olması artık dünyadaki iktisat eğitiminde yeni bir anlayışın ihtiyacını sadece Müslüman dünyasının değil tüm dünyanın gündemine alma çabaları şeklinde yorumlamak daha doğru olacaktır.

Türkiye'de bu alanın öncü Üniversitelerinden İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, açtığı Uluslararası Araştırma Merkezleri ve kısa zamanda gerçekleştirdiği projeler yanında İslâm Ekonomisi ve Fiannsı alanında Lisans (Türkçe ve İngilizce), Yüksek Lisans (Türkçe, Arapça ve İngilizce) ve Doktora (Türkçe ve Arapça) düzeyindeki programlarıbaşlatmış olması iktisat alanında modern zamanlarda kadim ile buluşmanın önemli köşe taşlarından biri olduğu söylenebilir.

Ayrıca diğer üniversitelerden özellikle de en köklü devlet Üniversitelerimizden İstanbul Üniversitesi'nin bu alanda Türkçe Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını başlatmış olmasının ayrı bir değeri olduğu herkesin malumudur. Sakarya Üniversitesi ve Konya Karatay Üniversitesinin bu alandaki gayretleri de takdire şayan niteliktedir.

Bundan sonra başka Üniversiteler de bu programlarla ilgili çalışmalar yapılacaktır. Bundan sonrasında en önemli konu programların içeriği ve kalitesi, yani kemmiyetten ziyade keyfiyet konusu önem kazanacaktır. Programlarda geleneğimizin birikimi yanında çağı bilgi birikiminin akratılmasının önemini belirtmeye gerek yoktur. Bu, tabiatıyla müfredatla doğrudan ilişkilidir. Müfredat yanında alanda iyi yetişmiş akademik kadronun en önemli öncelik olduğu konunda şüphe yoktur. Bu kadronun da iktisat alanında modern zamanlarda kadim ile sağlıklı, tutarlı ve kuşatıcı (efradını cami ağyarını mâni) bir biçimde geleneğe vakıf (Tarih, Fıkıh, Hadis, Tefsir vb. İslâmî ilimlerle) çağımızın iktisat, finans, matematik, sosyoloji, siyaset bilimi vb. gibi olayın tümüne kâmil anlamda vakıf olabilecek şekilde "çift kanatlı" iyi yetişmiş ilim adamlarına ihtiyaç bulunmaktadır. Alanın istikbali konuya vukufiyeti bulunan bu ilim adamlarına bağlı olduğu konusu tartışmadan uzaktır. Müfredat ve nitelikli hoca… Unutulmamalıdır ki "Kem alat ile Kemalat olmaz".

Sonuç

İktisat insan ve toplumun ihtiyaçları ile kaynakları arasındaki ilişkiyi inceleyen sosyal bir bilim dalıdır. Mikrodan makro analize geçildiğinde en önemli konu iktisadî büyüme ve gelişme konusu olmaktadır. İktisadi gelişmede tek bir kalkınma modeli yoktur. Piyasa (Smith), Nitelikli nüfus (Clark), Kurumcu yaklaşım (North), Sömürü (Marks), Modern Büyüme teorileri, Sermaye-Teknoloji vs. ile ekonomik gelişme ve farklılaşmalar açıklanmaya çalışılmıştır.

Toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak mal ve hizmet üretimin temin edilmesini, en az kaynakla en çok üretimin nimet-külfet dengesi gözetilerek gerçekleştirilmesi. "İnsan için bu dünyada ancak çalıştığının karşılığı vardır".

Sonuçta her toplum kendi değerler sistemi, medeniyet tasavvuru, coğrafya ve tarihi gerçekliklerle buluştuğu ölçüde sahip olduğu emek, sermaye, doğal kaynaklar, müteşebbisler ve diğer kaynakları en etkin ve verimli bir biçimde herkesi oyuna "en etkin şekilde" (ahsen-ü amele) (herkesin yaptığı işi en iyi şekilde yapması) temelinde üretime dönüştürebilecek bir oyunu kurar ve bir modeli hayata geçirilebilmesi temel amaçtır. Bunun insan merkezli, hak, hukuk, ahlâk ve temel medeniyet değerlerimiz esas alınarak gerçekleştirilmesi.

Türkiye'nin belli avantajları: genç nüfus, coğrafya, tarih, enerji koridoru, vs.

Bütün bu avantajlar dikkate alınarak belli alanlarda ihtisaslaşma ile AR-GE faaliyetlerinin arttırılması, devlet-toplum kaynaşması temelinde toplumun tüm kesimlerinin iktisadî kalkınma ve gelişme oyununa dahil edilmesi, bu birikim temelinde toplumun değerleri ve dünya görüşüne dayalı bir iktisadî kalkınma modelinin hayata geçirilmesi.

Türkiye'nin en önemli avantajı genç nüfusudur. Bu nüfusun nitelikli hale getirilmesi en önemli amaç olmalıdır. Hem ahlâk ve hem de mesleki profesyonel eğitim formasyonu anlamında iyi bir eğitim modeli. Bu model ile 2050 yılında Avrupa'nın bugün en büyük 5 ekonomik gücünün çalışan genç nüfusundan daha fazla bir çalışan genç nüfusa sahip olabilecek bir Türkiye'nin geleceği iktisadî anlamda çok parlak görünmektedir. En önemli mesele ahlâk, hak, hukuk, diğerkâmlık, dengeli, tutarlı, üretken, nitelikli ve kaliteli bir gençliğin gelecekte Türkiye'nin belli alanlarda ihtisaslaşmayı da gerçekleştirerek AR-GE ye dayalı çalışmaların yoğunlaştığı ve belli alanlarda ve sektörlerde öncü bir Türkiye'nin iktisadî altyapısının kurulması. Eğitim şart… İktisadî koordinasyon şart…

Ancak bu noktada nasıl bir iktisat eğitimi ve iktisadî kalkınma ve büyüme modeli sorusu gündeme gelmektedir. Mensubu bulunduğumuz geleneğin değerleri ışığında, medeniyetimizin birikimine yaslanarak içinde bulunduğumuz çağın iktisadî ve finansal alandaki ihtiyaçlarını en iyi düzeyde kavrayabilecek iktisat müfredatlarını güncellemek ve bunu en iyi düzeyde öğretebilecek "çift kanatlı" beyinlerin yetişmesini temin etmek.

Kaynakça

Bulut, M. (2017), "Modern İktisat Finans Geleneği ve Osmanlılar" *İslâm ekonomisi ve Finans Dergisi,* 2:1-19.

Bulut, M. (2015), "İktisat ve Ahlâk" *ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1: 13-29.

Bulut, M. (2011), "Gelişen Avrupa Genişleyen Osmanlı'dan Günümüze Dünya Ekonomisinde Değişen Dengeler ve Yeni Merkez" *ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1: 13-29.

Braudel, F. (1972), *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 vols., Trans.: S. Reynolds, New York.

(1984), *Civilisation and Capitalism, 15th –18th Century*, Çev.: S. Reynolds, 3 cilt., William Collins, New York.

Çizakça, M. (1996), *A Comparative Evolution of Business Partnerships: The Islamic World and Europe,* İstanbul.

Döndüren, H. (2008), "Osmanlı Tarihinde Bazı Faizsiz Kredi Uygulamaları ve Modern Türkiye'de Faizsiz Bankacılık Tecrübesi" *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 17/1: 1-24.

Fukayama, F. (1989), "The End of History?" *The National Interest*, Summer 1989: 1-18.

Genç, M. (2002), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken, İstanbul.

İnalcık, H. (2004), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarih*i, Çev: H. Berktay, Eren Yay., İstanbul.

Kınalızade Ali Efendi, Ç. (1564/2014), *Ahlâk-ı Alai*, Istanbul

Labib, S. Y. (1969), "Capitalism in Medieval Islam," *The Journal of Economic History,* 29(1), 79—96.

Lapidus, I. M. (2002), *A History of Islamic Societies*. Cambridge University Yay., Cambridge.

Lewison, M. (1999), "Conflicts of Interest? The Ethics of Usury," *Journal of Business Ethics*, 22(4), 327—339.

Marks, K. (1867/2000), *Kapital: Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili*, 3 cilt, Sol Yayınları, İstanbul.

Pamuk, Ş. (2008), *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*. Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul.

Pirenne, H. (1937), *Economic and Social History of Medieval Europe*, New York.

Polanyi, K (1957-2007), *The Great Transformation, the Political and Economic Origins of Our Time,* Newyork.

Rubin, J.(2010), "Institutions, the Rise of Commerce, and the Persistence of Laws: Interest Restrictions in Islam and Christianity," Working Paper, mimeo California State University Fullerton.

Schumpeter, J. (1976), *History of Economic Analysis,* Oxford University Press., Oxford.

Shatzmiller, M. (2001), "Islamic Institutions and Property Rights: The Case of the Public Waqf," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 44(1), 44—74.

Smith, A. (1776/2003), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations,* Bantam Dell, New York.

Sombart, W. (1911/2001), *The Jews and Modern Capitalism,* New York.

Tabakoğlu, A. (1994), *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yay. İstanbul.

Van der Woude, A. & De Vries, J. (1997), *The First Modern Economy:*

Wallerstein, I (1974/1984), *The Modern World-System*, 3 cilt, New York.

Weber, M. (1905/2010), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Allen and Unwin, London.

Kadim ile Modern Arasında İktisat-Ahlâk ve Eğitim: Bir Değerlendirme[1]

Sabri Orman
Prof. Dr., Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası

I. Bazı Genel Mülahazalar

Türkiye Yazarlar Birliği'ni bir Ahlâk Şurası geleneği tesis edebildiğinden ve bugün o geleneği "Ahlâk ve İktisat" konulu IV. Ahlâk Şurası'yla sürdürüyor olmasından dolayı tebrik ediyorum. Ayrıca, bu şura toplantısını aziz ve merhum hocam Prof. Dr. Sabahattin Zaim'in hatırasına adamış olmasını hem bir kadirşinaslık hem de bir hakşinaslık örneği olarak görüyor ve takdir ediyorum. Gerçekten Sabahattin Hoca ülkemizde ahlâk ve iktisat ilişkilerini hem en erken hem de en çok dert edinen ilim adamlarımız arasında, hatta onların başında yer alır. Bunun fark edilmiş ve bugünkü toplantıyla taziz edilmiş olması takdire şayandır.

Ahlâk ve iktisat ilişkilerinin günümüzde hem içerde hem de dışarda yoğun bir ilginin odağı haline geldiği söylenebilir ve bu hayra alamet bir gelişmedir. Batı âleminde bu hususta yoğun bir tartışma zemini oluşmuş olup, buna yoğun bir yayın faaliyeti eşlik etmektedir. Nobel ödülüne layık görülmüş en az iki iktisatçının bu konuda kitapları olduğunu hatırlıyorum ki bunlar James Buchanan ve Amartya Sen'dir. Hatta son iktisatçının, yani Amartya Sen'in bir zamandan beri neredeyse bütün çalışmasının bu alana temerküz ettiğini söyleyebilecek durumdayız. Diğer bir örnek İş Ahlâkı adı verilen bir disiplinin hem teorisi hem de uygulaması bakımından büyük revaç bulması, adeta popüler hale gelmiş olmasıdır.

Bizde de merhum hocam Sabri Fehmi Ülgener gibi iktisatçılarla daha 1940'lı yıllardan beri akademik ilgi konusu olagelmiş olan ahlâk ve iktisat konusunun, son zamanlarda daha geniş ve yoğun ilgiye mazhar olduğunu görmek sevindiricidir. Ayrıca akademik alandaki gelişmelere ilaveten İGİAD (İktisadî Girişim ve İş Ahlâkı Derneği) gibi dernekler kurulmuş ve *İş Ahlâkı Dergisi* gibi son derece kaliteli yayınlar devreye girmiştir. Ülkemizin en büyük meslek kuruluşlarından biri olan İstanbul Ticaret Odası'nın da bu kervana iş ahlâkına dair edisyon bir kitapla katıldığı görülür.

Son zamanlarda hareketlenmiş bulunan İslâmî iktisat ve finans alanlarının odak konularından birinin de ahlâk ve iktisat olduğu söylenebilir.

Bir konunun yoğun ilgiye mazhar olmasının bir anlamı ona yoğun bir ihtiyacın olmasıdır. Gerçekten günümüzde gerek içerde gerekse dışarda iktisadî hayat lakayt kalınamayacak

1 "Modern Zamanlarda Kadimle Buluşma Arayışları: İktisat, Ahlâk Ve Eğitim" başlıklı makalenin müzakere metnidir.

büyük ahlâki sorunlar içermekte ve onlarla ilgilenilmesi bazen bir hayat-memat meselesi halini alabilmektedir. Öyle ki ahlâki hassasiyetin yüksek olması beklenen İslâmî iş çevrelerinde dahi davranışların, farkında olarak veya olmayarak önemli ölçüde Neoliberal bir anlayışın etkisinde belirlendiğini görebiliyoruz.

Bu mülahazalarla bu Şura'nın, konusuyla, hakiki bir ihtiyaca tekabül ettiğini düşünüyor ve büyük hayırlara vesile olacağını umuyorum.

II. Tebliğin Müzakeresi

Bir tebliğin veya genel olarak bir metnin değerlendirilmesi iki şekilde yapılabilir: İçsel ve dışsal veya dâhilî ve haricî olarak.

İçsel veya dâhilî değerlendirmede metin kendi kriterleriyle değerlendirilir. Bunlar ulaşılmak istenen hedefler, izlenen metodoloji ve metnin iç tutarlılığı gibi kriterlerdir.

Dışsal veya harici değerlendirmede ise metnin, yukarıda anılanların dışında ve ötesinde yer alan kriterler ışığında, ilgili olduğu konunun hakkını şekil ve içerik bakımından ne kadar verebildiği değerlendirilmeye çalışılır.

Biz müzakeremizde birinci değerlendirme tarzını esas alacak ve ancak nadiren ikinci değerlendirme tarzına başvuracağız. Değerlendirmeyi de metnin ana başlıklarını sırayla ele alarak yapmaya çalışacağız.

1. Giriş

Bu müzakerenin referansını teşkil eden tebliğ metnindeki giriş kısmında, bir "Giriş"te yer alması mutat olan hususlar yer almıyor. Ancak metnin daha sonraki bir kısmında, dördüncü başlığın son paragrafında, bunu telafi eden ifadelerin yer aldığını görüyoruz. Bu paragraftan hareketle Mehmet Bey'in, sadece İslâm dünyasının değil, tüm dünyanın içinde bulunduğu derin krizlerden kurtulması ve "daha yaşanılır bir dünya"nın kurulması için İslâm'ın iktisat ve finans alanındaki birikiminin anlaşılması ve anlatılmasını "elzem" gördüğü ve bunun için de "bir yerlerden yola çıkılıp başlanabilmesi" gerektiğini düşündüğü söylenebilir. Yine anılan paragraftan hareketle onun yola çıkılacak yerler olarak yekdiğerine paralel iki tarihi tecrübeyi gördüğü söylenebilir:

(1) Bugünkü Batı'nın oluşumunu sağlayan tarihi tecrübe,

(2) Bu tecrübeye paralel seyreden Osmanlı tecrübesi.

Ona göre yeni bir "iktisat ve finans anlayışının" inşa edilebilmesi için bu iki tarihi tecrübenin değerlendirilmesi gerekir ve bunu yapacak olanlar da Osmanlının varisleri mevkiinde olanlardır.

Anılan paragraf aşağıdaki şekilde biter:

Osmanlı coğrafyası ve medeniyet havzasındaki birikim yanında tabiatıyla İslâm coğrafyasının Doğu ve Batı Asya, Afrika ve Batı coğrafyasındaki tecrübe birikimlerinin önemini ayrıca vurgulamaya gerek yoktur. Burada tarihi tecrübenin ışığında ahlâk ve hukuk (fıkıh) temelli yaklaşımla yeni bir iktisat paradigmasının inşaası esastır.

Buraya kadar anlatılanlar ışığında Mehmet Bey'in tebliğinin daha doğru anlaşılacağını tahmin ediyoruz ve yapılmak istenen şey muvacehesinde tutulan yolun esas itibariyle doğru olduğunu düşünüyoruz.

Mehmet Bulut'un yine sunum öncesi elimize ulaşan tebliğinin giriş kısmında Joseph Schumpeter'in "The Great Gap" (Büyük Boşluk) teziyle ilgili olarak söylediklerine ise katılmak mümkün değildir. Bulut'un konuyla ilgili ifadesi şöyle:

Schumpeter'in VII. ile XIII. asırlar arasındaki İslâm medeniyet birikiminin modern ekonomi alanına yansıtılmamış olması ve bu tecrübeden yararlanılmamış olmasını "büyük bir açık" olarak nitelendirmesi hakkın teslimi olmakla birlikte, bugüne kadar bu alanda yeterli düzeyde çalışma yapılmış olduğunu söylemek mümkün değildir.

Schumpeter'in ünlü *History of Economic Analysis* adlı kitabının "The Great Gap" (Büyük boşluk) başlığını taşıyan ilgili alt bölümündeki (s.73-74) son cümlesi ise şöyledir: "Konumuz açısından Aziz Thomas Aquinas (1225-74) zamanına kadarki 500 yıl üzerinden güvenle atlayabiliriz."[2]

Görüldüğü gibi Schumpeter, iktisadî düşünce tarihi, daha doğrusu, onun kitabının başlığının da ima ettiği gibi "iktisadî analizin tarihi" bakımından Aquinas döneminin öncesine tekabül eden 500 yıllık bir dönemi boşa geçmiş yıllar olarak tespit etmekle yetinmekte ve herhangi bir "hakkın teslimi" cihetine gitmemektedir. "The Great Gap" başlığı altında yer alan metnin son cümleye kadarki kısmında da bu cümleye muhalif herhangi bir ifade yoktur. Hatta denebilir ki metnin o cümleye kadarki kısmı zaten o cümleye hazırlık niteliğindedir. Bu konuda söylenebileceklerin özeti, tartışmakta olduğumuz bağlamda İslâm'ın ne olumlu ne de olumsuz anlamda Schumpeter'in gündemine doğrudan hiç girmediğidir. Onun metninin dolaylı olarak ifade ettiği şey ise onun İslâm'ın bu konudaki müktesebatından tamamen bihaber olduğudur.

Aslında bu hususta Schumpeter yalnız da değildir. Hatta denebilir ki yakın zamanlara kadar özellikle Batılı sosyal bilimciler İslâmîyet'in genel olarak bilim tarihine ve özel olarak sosyal bilim ve bu arada iktisadî düşünce tarihine katkıları konusunda ümmi denecek kadar bilgisiz idiler. Nitekim 40 yıl kadar önce *Gazali'nin İktisat Felsefesi* konulu doktora tezimizi gerekçelendirmeye çalışırken bu konudaki inanılmaz boşluğa etraflı bir şekilde değinme ihtiyacı hissetmiştik.[3]

2 Schumpeter, Joseph A. 1982. *History of Economic Analysis*. London, Boston and Sydney: Allen and Unwin. 74.

3 Sabri Orman. 2014. *Gazali'nin İktisat Felsefesi*. 5.B. İstanbul: İnsan Yayınları. 32-35.

2. "Modern" Ekonomik anlayışın Oluşum ve Gelişimi

Mehmet Bey, önce, "Giriş" kısmında değindiğimiz amaca uygun olarak yine orada işaret ettiğimiz iki tarihi tecrübeden biri olan modern Batı ekonomik anlayışının oluşum ve gelişiminin güzel bir değerlendirmesini yapar. Bunu iktisat tarihi, iktisadi düşünce tarihi ve iktisadî sistemler tarihi şeklindeki üç eksen etrafında yapmaya çalıştığı söylenebilir.

Uzmanlık alanlarından biri Avrupa ve Osmanlı ekonomik ilişkileri tarihi olan bir bilim adamı olarak bunu dirayetle yaptığı görülür. Ancak onun vurguladığı iki hususa biz de burada ayrıca dikkat çekmek isteriz.

Bunlardan biri Merkantilist dönemin, anılan dünyanın oluşum ve gelişiminde oynadığı rol ile ilgilidir. Kanaatimizce Merkantilist anlayış ve uygulamanın, modern Batı'nın oluşum ve gelişiminde oynadığı rol sadece tarihi olmakla kalmayıp halen de etkisini sürdürmektedir. Denebilir ki Batı dünyası arada geçen uzun zamana ve bu arada gelişen hayli zengin liberal retoriğe rağmen hala son tahlilde Merkantilist kalmaya devam etmektedir.

Anılan iki husustan diğeri, Bulut'un, Batılı ekonomilerin ve ekonomik anlayışların oluşum ve gelişiminin açıklanmasına yönelik yaklaşımlar arasında Karl Polanyi'nin tezine yaptığı atıftır. Polanyi'nin genel olarak insanlığın ve özel olarak Batı'nın tarihi gelişmesini açıklamaya yönelik yaklaşımına ve ilgili tezlerine katılınır veya katılınmaz; ama bunlar kesinlikle göz ardı edilemeyecek kadar önemli, öğretici ve kışkırtıcıdır. Bu vesileyle onun İslâmî iktisat çalışanların da okuma listelerinde mutlaka yer alması gerektiği kanaatinde olduğumuzu ifade etmek istiyoruz.

3. İslâm Dünyası, Osmanlılar ve İktisat

Hatırlanacağı gibi Mehmet Hoca'nın, İslâm'ın iktisat ve finans alanındaki birikiminin anlaşılması ve anlatılması konusunda atıfta bulunduğu iki tarihi tecrübe vardı. Bunlardan birisi modern Batı'nın oluşum ve gelişim tarihi, diğeri de ona paralel seyretmiş olan Osmanlı tecrübesiydi. Tebliğcimiz bir önceki başlık altında ilkini değerlendirdikten sonra bu başlık altında da ikincisini değerlendirmeye çalışır.

Tebliğcimizin Osmanlı tecrübesini sadece modern Batı'nın tarihi tecrübesine tekabül ettiği için önemsemediğini, onu aynı zamanda daha önceki İslâmî tecrübenin varisi hasebiyle de dikkate değer bulduğunu belirtmek gerekir. Kanaatimizce Osmanlıya yapılan bu atıf son derece yerindedir; çünkü Osmanlı tecrübesi İslâm medeniyetinin son klasik sentezini temsil eder ve bundan dolayıdır ki onu göz önüne almadan İslâm medeniyetinin son 500 yılı ile ilgili değerlendirmelerde bulunmak ve bu arada İslâmî iktisat ve finans çalışmalarında bulunmak verimsiz bir faaliyet halini alabilir. Ayrıca, tebliğcimizin de daha genel ifadelerle işaret ettiği gibi, daha tam bir fotoğraf elde etmek için Osmanlı tecrübesine tekabül eden Hint-Moğol imparatorluğu ile Safeviler'den itibaren İran tecrübelerini de hesaba katmak gerekir.

Yalnız Mehmet Hoca'nın Osmanlı tecrübesini anlamada Kınalızade Ali Efendi ile onun

Ahlâk-ı Alai adlı eserini referans almasının pek doğru olmayabileceğini ifade etmek gerekir. Zira kanaatimizce, bu eser Osmanlı'dan ziyade Nasiruddin Tusi'nin *Ahlâk-ı Nasıri* adlı eseriyle başlayan ve Celaleddin Devvani'nin *Ahlâk-ı Celali* adlı eseriyle devam etmiş olan bir ahlâki eserler geleneğini temsil eder. Ayrıca, bu geleneğin temsil ettiği iktisadî düşünce potansiyelini de İlm-i Tedbir-i Menzil'le ilgili fasıllara hasretmeyip, onu İlm-i Ahlâk ve İlm-i Tedbir-i Medine'ye dair olan fasıllarla tamamlamak gerekir. Eğer bugünkü terminolojiyi kullanmak caiz ise bu tür eserlerdeki İlm-i Ahlâk ve ilm-i Tedbir-i Menzil bölümlerinin, daha çok mikroiktisat, İlm-i Tedbir-i Medine bölümlerinin ise, diğer şeylerin yanısıra, daha çok makroiktisat alanına ilişkin konuları içerdiği söylenebilir.

4. Yeni Bir İktisat Paradigması/ Programı/Eğitimi

Tebliğcimizin bu başlık altında çizdiği çağdaş (iktisadî) problemler resmine ve buna dayandırdığı aşağıdaki ifadesine katılmamak mümkün değildir:

> *Kısacası her gün vicdanlı yürekleri yakan gerçeklikler artmaktadır. Bütün bunlar, bir şeylerin yanlış gittiğinin ve bu arada "modern iktisat" anlayışı ve paradigmasının gözden geçirilmesini, esas alınan "insan tipi" ile insana ve topluma dair öncelikleri, modern iktisat ve finans sistemlerinin dayandığı -varsa hukuki ve ahlâki- temellerinin yeni baştan gözden geçirilmesini gündeme getirmekte, hatta zorunlu kılmaktadır.*

Ancak bu başlığın sonunda yer alan "Burada tarihi tecrübenin ışığında ahlâk ve hukuk (fıkıh) temelli yaklaşımla yeni bir iktisat paradigmasının inşaası esastır" cümlesinin, tebliğin ana başlığı muvacehesinde kısmen problematik durduğuna işaret etmek gerekiyor. Malumdur ki tebliğin ana başlığı "Modern Zamanlarda Kadimle Buluşma Arayışları" ifadesini içermektedir. Az önce alıntıladığımız cümlenin ilk kısmının bu başlıkla tam anlamıyla tutarlı olduğuna şüphe yoktur. Yalnız aynı cümlenin "yeni bir iktisat paradigmasının inşaası esastır" şeklindeki bitiş kısmının ana başlıkla yeterince uyumlu olmadığı söylenebilir. Şöyle ki eğer maksat "kadimle buluşma" ise o takdirde inşa edilecek paradigmanın "yeni" olması doğru olur mu? Kanaatimizce burada tutarlılık, "yeni" bir pardigmadan ziyade, bir "paradigma yenilenmesi"ni gerektirir. Ayrıca bu son ifade İslâm geleneğindeki "tecdid" ve "ihya" gelenekleriyle de tutarlılık arz eder.

Nihayet, bu başlık altındaki son paragrafla ilgili olarak "Giriş" bölümünde bir değerlendirme yapmış olduğumuz hatırlanacaktır.

5. İktisat, Eğitim ve Gelişme

Tebliğcimiz bundan önceki başlık altında tarihi tecrübe ve çağdaş realiteler muvacehesinde yeni bir paradigma inşasına olan ihtiyaca işaret ettikten sonra bu başlık altında gerek genel olarak dünya ve İslâm dünyasında, gerekse özel olarak Türkiye'de bu yönde gösterilen gayretleri özetleyip değerlendirmekte, ayrıca onların eğitim ve akademik hayata olan

yansımalarına değinmektedir. Gerek bir akademisyen gerekse bir akademik yönetici sıfatıyla zaten bu faaliyetlerin içinde yer almakta olan bir aktör olarak adeta bu tür gelişmelerin içeriden kısmi bir tarihini de yazdığı söylenebilir.

Bu vesileyle tebliğde modern Osmanlı mekteplerinde yetişen neslin duruşunun "aklı Avrupa'da, gönlü Osmanlı/Anadolu'da" şeklindeki bir ikilemle, Cumhuriyet döneminde yetiştirilmek istenen nesillerin ise "hem aklı ve hem de gönlü Avrupa'da" şeklindeki bir Batılılaşma idealiyle ifade edilmiş olmasını ilginç ve güzel bulduğumu belirtmek istiyorum. Ancak, pek tabiidir ki, ifadelerin *estetik* ve *epistemolojik* değerlerinin her zaman tam olarak örtüşmesi gerekmez. Başka bir deyişle, bir ifade *güzel* olduğu halde veya *güzel* olduğu kadar *doğru* olmayabilir.

6. Sonuç

Mehmet Bulut'un tebliğini okurken insanın edindiği ilk izlenim sanki koşu halinde ve adeta arkasına bakma fırsatı bulamadan yazılmış olmasıdır. Bunun sebebini tahmin etmek güç değildir. Mehmet Bey bir üniversitenin tepe yöneticisidir (İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Rektörü) ve böyle insanların alamet-i farikası, merhum Sakıp Sabancı'nın ifadesiyle "zaman fukarası" olmalarıdır. Denebilir ki bu özelliğin en açık şekilde ortaya çıktığı yer tebliğin sonuç kısmı olmuştur.

VI. BÖLÜM
Modern İktisadın Ahlâkiliği Sorunu

Mustafa Acar (Prof. Dr.)
Refahın Üretimi, Bölüşümü ve Ahlâk

Rüstem Yanar (Doç. Dr.)
Bir Ütopya Olarak Piyasa ve Piyasa Başarısızlıkları

İbrahim Güran Yumuşak (Prof. Dr.)
Para – Kur Sistemi ve Ahlâk: " Kötü Para İyi Parayı Kovar"

Mustafa Çalışır (Doç. Dr.)
Para – Kur Sistemi ve Ahlâk

Refahın Üretimi, Bölüşümü ve Ahlâk

Mustafa Acar
Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBBF, İktisat Bölümü

1. Giriş

Bu çalışmanın amacı, refahın üretimi, bölüşümü ve ahlâk arasındaki ilişkileri genel hatlarıyla ortaya koymak, Müslümanca bir perspektiften adil ve ahlâklı bir üretim ve bölüşüm için dikkat edilmesi gereken hususların altını çizmektir. Günümüz dünyasında hemen hemen bütün ülkeler mal ve hizmet üretimini artırmak, üretim ve tüketim süreçleriyle meydana gelen refahı yükseltmek, iktisaden hızla büyümek için adeta bir yarış içinde bulunmaktadır. Gelişen teknoloji sayesinde daha az emekle daha fazla üretim mümkün olmakta, işgücüne olan ihtiyaç azalmakta, bu da istihdamla ilgili kaygıları artırmaktadır. Bundan çok daha önemli olmak üzere, günümüzde özellikle refahın bölüşümüyle ilgili kaygılar artmakta, zengin ile yoksul arasındaki uçurumun daha da açılmasıyla ilgili endişeler büyümektedir.

Nüfusun beslenmesi ve dünya nimetlerinden çoluk çocuğumuzu istifade ettirme arzularımızın tatmini bağlamında üretim ve zenginliğin ortaya konması ne kadar önemliyse, üretilen zenginlik ve refahın âdil paylaşımı da o kadar önemlidir. Bu konuda ifrat ve tefrite savrulmak hem dinimizin bu konudaki ilke ve tavsiyelerini ihmal etmek, hem de toplumsal barış ve huzurun tehlikeye girmesi anlamına gelmektedir. Herkesin başına buyruk hareket etmesi, kimsenin kimseyi gözetmemesi ve üretim ve bölüşümde orman kanunlarının geçerli olması nasıl bir aşırılık (ifrat) ise, bütün üretim ve bölüşüm süreçlerinin tamamen devlet kontrolüne bırakılması, iktisadî faaliyetlerin özel girişimi ve teşebbüs ruhunu boğan katı kurallara tabi olması da bir başka aşırılık (tefrit) olarak nitelendirilebilir.

Zenginliğin üst sınırı konusunda katı bir limit koymayan İslâm'ın, refahı üretirken borcuna sadakat, dürüstlük, sözünde durmak, hileden uzak durmak, işini iyi yapmak; refahı bölüşürken yoksulları gözetmek, zekât, sadaka ve infak; refahı tüketirken cimrilik ve israftan uzak durmak ve tasarrufa riayet gibi, günümüz dünyasında da karşılığı olan önemli ahlâkî ilkeleri vardır.

Bu çalışmada zenginliğin ve refahın üretimi ve bölüşümü ile ahlâk arasındaki ilişkiler irdelenmekte, üretim ve bölüşüm süreçlerinin tabi olduğu kurallar, temel iktisadî sorulara verilen cevaplara göre ortaya çıkan farklı iktisadî sistemler üzerinde durulmakta; İslâm'ın üretim ve bölüşüm sürecinde uyulmasını öğütlediği ilkelerin altı çizilmektedir. Çalışmanın bundan sonraki kısmı aşağıdaki şekilde düzenlenmiştir.

İzleyen bölümde refahın üretilmesi, ortaya konması ya da meydana getirilmesi süreçleri üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede önce her toplumun öyle ya da böyle mutlaka bir cevap

bulmak zorunda olduğu temel iktisadî kararlara ve sorulara değinilmiş, bu sorulara verilen farklı cevapların bizi nasıl farklı iktisadî sistemlere götürdüğüne işaret edilmiştir.

Üçüncü bölümde refahın bölüşülmesi, zenginliğin paylaşılması ve gelir dağılımı üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda başlıca iki bölüşüm mekanizması olarak devletçi bölüşüm ve piyasacı bölüşüm mekanizmaları irdelenmiştir. Devlet eliyle yapılan sosyal yardımların gerekliliği ve potansiyel sakıncalarına da yine bu bölümde değinilmiştir.

Dördüncü bölümde refahı üretirken ve bölüşürken dikkat edilmesi gereken hususlar bağlamında İslâm'ın öngördüğü ilkeler üzerinde durulmuştur. Çalışma ulaşılan sonuçların özetlendiği Sonuç bölümüyle noktalanmıştır.

2. Refahın Üretimi, Zenginliğin Meydana Getirilmesi

2.1. Temel İktisadî Kararlar ve İktisadî Soruların 5N1K'sı

Ders kitaplarında iktisat kısaca "kıt kaynaklarla sınırsız ihtiyaçlar arasında bir dengenin nasıl kurulabileceğini inceleyen bilim dalı" olarak tanımlanır. Yeryüzündeki kaynakların kıt olduğu, sonsuz ya da sınırsız olmadığı konusunda pek ihtilaf yoktur. Ancak "ihtiyaçların sınırsızlığı/sonsuzluğu" konusu tartışmalıdır. Esasen "hayatını devam ettirebilmesi için tüketmesi gereken nesneler" anlamında insanın ihtiyaçlarının sınırsız olmadığı, esasen sınırsız olan şeyin ihtiyaç değil, insanın ihtirasları olduğu söylenebilir. Ancak burada meselenin felsefi içerimlerine[1] fazla girmeden şunu söylemek mümkündür: insanın üretim için kullanabileceği araçlar ve varlıklar anlamında kaynaklar sınırlıdır; bu kaynaklar aynı anda bütün insanların arzu ve isteklerini veya ihtiyaç duydukları nesneleri aynı anda üretmeye yetmemektedir. Bu anlamda kaynaklarla ihtiyaçlar/istekler arasında bir dengesizlik söz konusudur. O halde ihtiyaçlarımızı bir öncelik sırasına dizme sorunumuz var demektir. Esasen mal ve hizmetleri bedava olmaktan çıkaran, "fiyat" denen olguyu ortaya çıkaran temel sorun, kıtlık sorunudur.[2]

Hemen bütün iktisat ders kitaplarında[3] ayrıntılı olarak değinildiği üzere, nasıl bir toplumda yaşarsak yaşayalım, nasıl bir iktisadî ve siyasî sistemle yönetilirsek yönetilelim, o toplumda yaşayan bireylerin vermek durumunda olduğu temel bazı iktisadî kararlar vardır. Aynı şekilde, nerede yaşarsak yaşayalım, kimler tarafından idare edilirsek edilelim, her toplumun cevaplamak durumunda olduğu bazı temel iktisadî sorular vardır. İktisadî kararların ve soruların varlığı dil, din, mezhep, renk, etnik köken ve kültürel ortamdan bağımsız olarak, her toplumsal ortam için geçerlidir. Başka bir deyişle, bu kararları herkes bir şekilde vermek ve hayata geçirmek durumundadır; zira bunlarsız hayatın devamı mümkün değildir.

1 Felsefi anlamda sonsuzluk ya da sınırsızlık ancak Tanrının sıfatıdır. O'nun dışında insan da, insanın yaşadığı gezegen de, insanın ihtiyaçları da, tüketebilecekleri de, kısaca her şey sonlu ve sınırlıdır. Sonradan olma, başlangıcı ve sonu olan şeylere sonsuzluk atfetmek gramatik bir şaşkınlığın eseri olabilir.

2 Bunun tek istisnası, belki şimdilik, hava ve sudur; herkesin ihtiyacını fazlasıyla karşılayacak kadar doğada hazır bulundukları için hava ve su bedavadır. Bunlara iktisatta "bedava mallar" denmesi gerekirken, muhtemelen yanlış çeviri sonucu Türkçe literatüre "serbest mallar" olarak anılmaktadırlar.

3 Örneğin bkz. Dikkaya ve Özyakışır (2014).

Buna karşılık iktisadî soruların *nasıl* cevaplandığı bizi farklı sistemlere götürür; başka bir ifadeyle iktisadî sistemleri birbirinden ayırt eden, farklılaştıran şey, temel iktisadî sorulara nasıl cevap verildiğidir. Iktisadî sistemleri birbirinden ayıran şey, yöntem farklılıklarıdır.

2.1.2. Temel İktisadî Kararlar: Üretim, Tüketim, Bölüşüm, Tasarruf ve Yatırım

Her insanın gerek birey olarak gerekse aynı toplumda yaşayan topluluklar olarak topluca vermek durumunda olduğu, onlarsız hayatı devam ettirmenin mümkün olmadığı temel iktisadî kararlar beş başlık altında özetlenebilir: Üretim, tüketim, bölüşüm, tasarruf ve yatırım.

Üretim, karnımızı doyurmak ve hayatımızı devam ettirmek için ihtiyaç duyduğumuz nesnelerin nasıl meydana getirileceği, ortaya konacağı, yani zenginliğin nasıl yaratılacağı ile ilgilidir. İktisat literatürünün diliyle söylersek, üretim esas itibariyle bir "fayda yaratma" faaliyetidir. Bazen doğada hazır bulduğumuz nesneleri bir araya getirerek, bazen onların şekillerini değiştirerek (şekil faydası), bazen bir yerde bulunan nesneleri başka bir yere naklederek (mekân faydası), bazen belirli bir zamanda üretilen nesneleri başka bir zamanda tüketime sunmak (zaman faydası) suretiyle çeşitli yollarla fayda yaratılabilir.

Tüketim, üretilen mal ve hizmetlerin ihtiyaçlarımızı tatmin edecek şekilde kullanılıp yok edilmesidir. Karnımızı doyurmadan hayatımızı devam ettirmenin imkânı yoktur, o halde tüketim faaliyeti hayatın devamı için en zorunlu faaliyettir.

Bölüşüm, üretilen mal ve hizmetlerin ne kadarının kimler tarafından tüketileceğine karar verilmesi meselesidir. *Gelir dağılımı* olarak da anılan mesele, toplumsal barış ve huzur açısından son derece önem arz eden bir meseledir.

Tasarruf, insanların gelirlerinden bir kısmını hemen tüketmeyip, gelecekte tüketmek üzere saklamalarıdır. Zor zamanlarda elde avuçta bir şeyler olması, beklenmedik felaket ve sıkıntılarla karşılaşınca harcayabilecek kaynak bulabilmek ancak, elde avuçta varken hepsini tüketmeyip bir kısmını "yarın için" saklamakla mümkündür.[4]

Yatırım, modern iktisattaki tanımıyla "sermaye stokuna yapılan ilave"dir; üretim kapasitesini artırmak, mal ve hizmet üretmeyi mümkün kılacak üretim tesisi, alet, edevat, makine ve teçhizat üretmek, esasen yatırım yapmaktır. Yatırımların finansman kaynağı tasarruflardır. Tasarruf yapmadan bir kenarda finansman için kullanılabilecek kaynak olmaz; kaynak olmadan yatırım yapılamaz, yatırım yapılmadan ekonominin üretim kapasitesi artırılamaz. Üretim kapasitesi artırılmadan ekonomik büyüme mümkün olmaz; ekonomi büyümeden zenginleşme olmaz, refah artmaz. Ayrıca bir şeyleri tüketebilmek için önce o şeyleri üretmek gerekir; bu anlamda tasarruf, yatırım ve üretim bölüşüm ve tüketimden önce gelir. Başka bir

4 Âşık Nesîmî'nin "Minnet Eylemem" adlı o müthiş şiirinde dile getirdiği "Bugün buldum bugün yerim, Hak Kerimdir yarına" (https://www.youtube.com/watch?v=Suuqq4YMpRM) anlayışı (bu dizede dile getirilen düşünce basitçe "yarını düşünmem, günübirlik yaşarım" şeklinde yorumlandığı takdirde) türkülerde kulağa hoş gelebilir; ancak hayatın acı gerçekleri dikkate alındığında, o kadar tercihe değer bir durum olmayabilir… İnsanoğlu yarınını düşünmek, beklenmedik kötü durumlarla karşılaşma ihtimali karşısında bugünden tedbirini almak durumundadır.

ifadeyle iktisadî faaliyetler bir zincirin halkaları gibi birbirine bağlıdır. Aynı silsileyi devam ettirecek olursak, denebilir ki, zenginlik olmadan, elde avuçta fakirlere ve muhtaçlara dağıtılabilecek bir şey olmaz…

Bu şekilde, ekonomik kararlar, tasarruf, yatırım, üretim, bölüşüm ve tüketim süreçleri birbiriyle yakından irtibatlı olup, biri diğerini doğrudan veya dolaylı olarak etkiler. Birilerinin harcaması başka birilerinin geliri demektir; birilerinin bugün tüketimden feragat ederek yaptığı tasarruflar, başkaları için yatırımlarını finanse edebilecekleri kaynak demektir. Karnımızı doyurabilmek için yiyip içmek, yani tüketmek gerekir; tüketebilmek için önce gelir elde etmek gerekir; gelir elde etmek için çalışmak, emeğini ve varsa başka varlıklarını ve yeteneklerini arz etmek, bunları kullanarak mal ve hizmet üretmek gerekir. Aile geçindirmek sorumluluğu taşıyan bir baba, çoluk-çocuğunun karnını doyurabilmek için iş bulup çalışır, emeğinin ürünleri pazarda satışa sunulur. Emeğinin karşılığını ücret olarak alan baba pazardan çocukları için peynir zeytin alarak çocuklarını doyurur. Babanın emek arzı, işverenin emek talebidir. Babaya ödenen ücret adamın gelirini, işverenin ise üretim maliyetlerini oluşturur. Babanın tüketim harcaması bu defa üreticinin satış hasılatını meydana getirir. İşveren üretim maliyetlerini düşürüp kâr etme derdindeyken, işçiler gelirlerini artırıp çocuklarını doyurma derdindedirler. İşçi olmadan üretim olamayacağı gibi, üretim sürecini örgütleyen bir işveren ya da girişimci olmadan da kendiliğinden üretim olmaz. Bu anlamda bir toplumda yaşayan bütün bireyler ve toplumun bütün kesimleri iktisaden birbirine bağımlıdır. Buna iktisat literatüründe kısaca "iktisadî faaliyetlerin döngüsel akımı" adı verilir.

2.1.2.1. Temel İktisadî Sorular: 5N1K!

Herhangi bir olay, olgu, süreç ya da gelişmeyi anlamaya, yorumlamaya ve müdahil olmaya çabalarken sorulması gerekli "Ne, nasıl, nerede, ne zaman, niçin ve kim?" sorularını içeren tanıdık formül "5N1K" olarak anılır. Bu formül büyük ölçüde temel iktisadî soruları da içerir. Her toplumun şu veya bu şekilde cevaplamak zorunda olduğu 5 temel iktisadî soru vardır. Aşağıda kısaca bu sorular üzerinde durulmuştur.

2.1.2.2. Ne üretelim, ne kadar?

Temel iktisadî sorulardan ilki, *ne üretelim ve ne kadar* sorusudur. Bu sorunun işaret ettiği mesele, esasen, toplumun kıt kaynakları, emek, sermaye ve doğal kaynaklardan oluşan üretim faktörlerinin nerelerde, ne üretmek için kullanılacağı, yani "kaynak tahsisi" meselesidir.

2.1.2.3. Nasıl Üretelim?

Nasıl üretelim sorusu teknoloji konusunu gündeme getirir. Hangi malı üretirken, hangi üretim faktöründen ne oranda kullanmalıyım, kaynakları nasıl bir araya getirmeliyim sorusu, aslında *nasıl bir teknoloji kullanmalıyım* sorusuyla aynı şeydir

2.1.2.4. Nerede üretelim?

Bir malın nerede üretileceği *yer seçimi* meselesidir; coğrafi konum, pazara yakınlık, ulaşım kolaylığı vb. unsurlar bir yandan üretim maliyetlerini, bir yandan da müşterilere erişim kolaylığını, dolayısıyla kârlılığı etkiler.

2.1.2.5. Ne zaman üretelim?

İngilizce konuşulan dünyada zamanlamanın önemini vurgulamak için kullanılan önemli bir vecize vardır: "Timing is everything!" "Zamanlama her şeydir" anlamına gelen bu söz, meselâ futbolda yapılan ortaya tam zamanında kafa vurmanın gol atmada belirleyici önemini vurguladığı gibi, iktisadî anlamda da bir iktisadî faaliyetin kârlılığını belirlemede zamanlamanın önemini vurgular. Bir malın doğru zamanda üretilip piyasaya arz edilmesi, doğru zamanda müşteriye teslimi kârlılığı gerçekten de büyük ölçüde etkiler.

2.1.2.5. Kimin için üretelim?

Kimin için üretelim sorusu doğrudan doğruya *bölüşüm* ve *gelir dağılımı* sorunuyla ilgilidir. Herkesin her istediğini istediği kadar üretebilmek, her an herkese yetecek kadar mal ve hizmet sunabilmek (*güneş* ve *hava* istisna olmak üzere) mümkün değildir. O zaman birilerinin isteklerine öncelik verilecek, birilerinin istekleri ertelenecek demektir. Üretilen mal ve hizmetler birilerinin ihtiyacını tatminde kullanılacak, öteki garipler başka bir baharı bekleyecek demektir. Bu ise doğrudan zengin ve yoksul arasındaki uçurumla, gelir dağılımıyla ilgili bir meseledir.

2.2. İktisadî Sistemler: Kumandacı ve Piyasacı Sistem

Ayrıntılara inildiğinde belki dünyada pek çok iktisadî sistemden söz edilebilir; ancak sisteme ana rengini veren temel özellikler açısından bakıldığında, esas itibariyle iki tür iktisadî sistemden söz etmek mümkündür: *kumandacı/devletçi sistem* ve *piyasacı sistem*. İktisadî sistemleri birbirinden ayırt etmeyi sağlayan başlıca özellikler özel mülkiyet, karar mekanizmasının bireysel mi yoksa merkezden kumandaya mı dayandığı, rekabet ve serbest ticaretin varlığı ile devletin sınırları konusundaki yaklaşımlarıdır. Sarkacın bir ucunda tam kumandacı, diğer ucunda tam piyasacı sistemler yer alırken, arada her ikisinden de bazı özellikler taşıyan, "iki arada bir derede" kalmış, karma sistemler yer alır. Ancak vurgulamakta yarar vardır ki, pratikte çoğu zaman karma sistemler kumandacı sisteme doğru evirilme eğilimindedirler; zira devlet müdahalesi bir kez kurumsallaştırıldığında bunun nerede duracağını belirlemek ve devlet gücünü sınırlandırmak kolay olmamaktadır. Aşağıda kumandacı sistem ile piyasacı sistemin başlıca özellikleri üzerinde durulmaktadır.

2.2.1. Kumandacı/Devletçi Sistem

2.2.1.1. Kamusal mülkiyet

En uç örneğini sosyalist-komünist rejimlerde gördüğümüz kumandacı/devletçi sistemde özel mülkiyete sıcak bakılmaz, özel mülkiyet bir "yağma ve talan" olarak görülür; bu nedenle de üretim araçlarının (toprağın, fabrikaların, madenlerin vs.) devlet mülkiyetinde olması esastır.[5]

2.2.1.2. Merkezden kumanda/planlama

Kumandacı sistemde karar mekanizması bireysel değil, merkezi planlamaya dayalıdır. Ne üretileceğine, ne kadar üretileceğine, hangi sektöre ne kadar kaynak tahsis edileceğine, mal ve hizmetlerin kimler için üretileceğine, kaç paradan satılacağına, kimin ne kadar gelir elde edeceğine esas itibariyle devlet, ya da merkezi siyasî otorite, karar verir.

2.2.1.3. Korumacılık/kendine yeterlilik

Kumandacı sistemlerde kendine yeterlilik (otarşi) esastır; dış ticarette korumacılık politikaları uygulanır. Dışa açıklık başkalarına bağımlılık işareti olarak algılanır; içe kapanma ve kendi yağıyla kavrulma özendirilir.

2.2.1.4. Ejderha devlet: "Bırakmayın yapmasınlar, yakalayın kaçmasınlar!"

Devletçi/kumandacı sistemde devlet esasen kolları her yana uzanan, hayatın her alanına müdahale eden, vatandaşın nasıl yaşayacağını büyük ölçüde belirleyen, kendisinden izin alınmadan doğru dürüst hiçbir işin yapılamadığı "ejderha devlet"tir. Üretim, bölüşüm, yatırım gibi temel iktisadî faaliyetleri merkezi olarak planlayan devlet, çoğu durumda kararları sorgulanamayan, hesap vermeyen, klasik tabiriyle "astığı astık kestiği kestik" devlettir. Özel teşebbüse güvenmediğinden, mottosu –Klasik Liberallerin "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" şeklindeki meşhur mottosuna nazireyle- adeta şudur: "Bırakmayın yapmasınlar, yakalayın kaçmasınlar!" Uç örneklerinde bu sistemin sürdürülebilir bir sistem olmadığı 1980'li yılların sonu ve 1990'lı yılların başlarında SSCB'nin başına gelenlerden anlaşılmıştır.

2.2.2. Piyasacı Sistem

Piyasacı sistem, ya da daha yaygın deyimiyle *serbest piyasa sistemi*, adı üzerinde temel iktisadî kararların arz ediciler ve talep ediciler yahut üreticiler ve tüketiciler tarafından alındığı, fiyatların arz ve talep tarafından belirlendiği, piyasaya giriş çıkışların engellenmediği,

5 Bütün sosyalist-komünist-Marksist literatür esasen özel mülkiyetin nasıl bir yağma ve talan düzeni olduğu üzerine çeşitlemeler ve kamusal mülkiyet güzellemeleriyle doludur. Tipik bir örnek olarak Orhan Hançerlioğlu'nun insanlığın özel mülkiyet kazığını toprağa çaktığı günden beri sıkıntıdan kurtulamadığını vurguladığı *Düşünce Tarihi* adlı eserine (2016) bakılabilir.

adem-i merkeziyetçi, serbest ticaretçi, sınırlı devletçi sistemin adıdır.[6] Sosyalist sisteme kıyasla kapitalizme daha yakın olmakla birlikte, piyasacı sistemi kapitalizmle özdeşleştirmek doğru değildir. Zira kapitalizmin rekabeti esas alan piyasacı versiyonları olduğu gibi, "crony capitalism" denen, Türkçe 'de en iyi "ahbap-çavuş kapitalizmi" olarak ifade edebileceğimiz, adam kayırmacılığa ve rant kollamaya dayalı, rekabete sırtını dönmüş, tekelci versiyonları da bulunmaktadır.

2.2.2.1. Özel mülkiyet

Piyasacı sistemde özel mülkiyet esastır. Bireyler emeklerinin karşılığını alırlar; mülk edinebilirler, edindikleri mülk üzerinde istedikleri gibi tasarrufta bulunabilirler, mallarını istedikleri şekilde kullanabilir veya elden çıkarabilirler. Özel mülk her türlü müsadere, soygun, gasp, yağma ve hırsızlığa karşı korunmuştur, dokunulmazlığa sahiptir.

2.2.2.2. Adem-i merkeziyet, bireysel karar mekanizması

Piyasacı sistem adem-i merkeziyetçi bir sistemdir; bireysel karar mekanizmasına dayalıdır, temel iktisadî kararlar bireyler tarafından alınmaktadır. Herkes ihtiyacının ne olduğuna ve bunları nasıl, hangi yollardan karşılayacağına, iktisadî faaliyetlerini nasıl finanse edeceğine kendisi karar vermektedir.

2.2.2.3. Rekabet

Piyasacı sistemde rekabet esastır; piyasaya giriş ve çıkışlar engellenmiş değildir; isteyen firmalar piyasaya girer, isteyen de piyasadan çıkar. Rekabet "büyük balığın küçük balığı yutması" değildir; fiyat ve kalitede yarışmaktır. Maliyetlerini aşağı çekebilen, daha kaliteli malı daha ucuza verebilen firmalar ayakta kalırken, fiyat ve kalitede rekabet edemeyen ve zarar eden firmalar piyasayı terk eder. Piyasa sisteminin hesabını yanlış yapan, gelişmeleri takip edemeyen, fiyat ve kalitede rekabet edemeyen firmalara verdiği ceza batmaktır. Batması gereken firmayı zorla ayakta tutmaya çalışmak ancak vergi mükelleflerinin sırtından yapılabilir. Devletlerin yaptığı "şirket kurtarma operasyonları"na bir de bu açıdan bakmakta yarar vardır.

2.2.2.4. Serbest ticaret

Piyasacı sistem serbest ticareti öngörür. Serbest ticaretin mal arzını artırmak, çeşidini bollaştırmak, fiyatları düşürmek, kaliteyi yükseltmek, başkalarından öğrenme ve teknoloji transferini teşvik etmek ve pazarı genişletmek gibi sayısız faydası vardır. Rekabetten

6 Piyasanın aslında birbirini hiç tanımayan milyonlarca insanın kimsenin burnunu kanatmadan, fiyatların serbestçe dalgalanması sayesinde nasıl birbirlerinin karnını doyurmasını sağlayan mucizevi bir mekanizma olduğu konusunda bkz. Roberts, 2014).

hazzetmeyen yerli firmaları ilk planda rahatsız etse de serbest ticaretin zamanla yeniliği teşvik etmek ve teknoloji transferini kolaylaştırmak suretiyle rekabet gücünü artırmak gibi çok önemli bir faydası daha vardır. Bu anlayışa göre "kendine yeterlik, sefalete giden yoldur" (Roberts, 2013).

Serbest ticaretin belki de en önemli faydası, insanların önündeki seçenekleri çoğaltarak daha dinamik ve daha anlamlı bir hayata kapı aralamasıdır.[7]

2.2.2.5. Sınırlı devlet: "Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler!"

Piyasacı sisteme göre devlet ancak piyasanın başarıyla işlemediği *dış güvenlik, iç güvenlik ve adalet* gibi alanlarda faaliyet gösteren, vatandaşın hayatına fazla müdahale etmeyen, sınırlı devlet olmalıdır. İktisat literatüründe "saf kamu malları" olarak anılan sınır güvenliği (ordu), sokak güvenliği (polis) ve adalet dağıtımı (yargı) gibi hizmetler, "bölünemezlik," "rakipsizlik" ve "bedavacılık sorunu" gibi özellikleri nedeniyle piyasa tarafından etkin bir şekilde üretilememektedir.[8] Bu hizmetleri etkin bir şekilde üretecek, sınırların ve sokakların güvenliğini sağlayacak, can ve mal emniyetini temin edecek, sözleşmelerin yerine getirilmesini sağlayacak, yasaları uygulayacak, haksızlıkları önleyecek bir "gece bekçisi" devlete ihtiyaç vardır. Bunun dışında kalan alanlarda, yani mal ve hizmet üretimi, dağıtımı, pazarlaması ve kaynak tahsisini devlet piyasa güçlerine, üretici, tüketici, tasarrufçu ve yatırımcılara bırakmalı, kimin ne yapacağına, ne zaman, nerede, nasıl ve kimin için yapacağına karışmamalıdır.

Bu bağlamda Klasik Liberal iktisadî öğretinin mottosu çok anlamlıdır: "Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler!" Bu motto, iktisat bilmeyen ya da kolektivist-Marksist argümanları hararetle tekrarlamayı iyi Müslümanlık sanan bazılarımızın sandığının aksine, hiçbir şekilde, büyük balığın küçük balığı yuttuğu bir hukuksuzluk düzenini ima etmemektedir. Bu anlamda modern iktisadın kurucu önderlerinden biri olan Adam Smith en fazla yanlış anlaşılmış, gerçekle ilgisiz bir şekilde suçlanarak haksızlığa uğramış insanlardan biridir.[9]

7 İktisatçı R. Roberts *Tercih* (2013) adlı etkileyici eserinde, serbest ticaretin egemen olduğu bir dünyada çocukların nasıl baba mesleğine talim etmeyip başka mesleklere yöneleceğini, kısa vadede bazı fabrikalar kapanacağı için bazı insanları üzecek olsa da orta ve uzun vadede başka ülkelerle yapılacak serbest ticaretin nasıl yeni sektörler ve yeni istihdam imkânları yaratacağını, serbest ticaretçi bir dünyanın nasıl çocukların hayallerinin peşinden koşabilecekleri daha dinamik bir hayata kapı aralayacağını, güncel hayattan rakamlarla da destekleyerek, alegorik bir hikâye ile anlatmaktadır. Serbest ticaret ve korumacılığın lehindeki ve aleyhindeki görüşler ve bunların gerekçeleri konusunda geniş bir tartışma için bkz., Acar (2004).

8 Piyasanın hangi durumlarda neden başarısız olduğu ve piyasa başarısızlığını ortadan kaldırma yolları konusunda daha geniş bir tartışma için bkz. Acar (2005b).

9 Özellikle Marksist çevreler başta olmak üzere, "anti-kapitalist Müslümanlar" dahil birçok çevrede Adam Smith'in insanın kişisel menfaatini kutsallaştırarak sömürüyü meşrulaştırdığı ileri sürülür ve Smith "vahşi kapitalizmin teorisyeni" olarak yerden yere vurulur. Oysa Adam Smith'in özü itibariyle söylediği şudur: insanı harekete geçiren en önemli dinamiklerden biri kişisel menfaattir; şahsi çıkar ile toplumsal çıkar arasında, çoğu kez sanıldığının aksine bir çatışma değil, uyum söz konusudur. Akşam soframızda bulduğumuz et ve ekmek kasabın ve fırıncının diğerkâmlığının eseri değil, kendi şahsi menfaatini gözetmesinin eseridir. Bu bağlamda, insanın şahsi menfaati ile toplumun menfaatini uyumlu hale getiren "görünmez bir el" vardır; insan kendi şahsi çıkarı peşinde koşarken, otomatik olarak toplumun menfaatine de hizmet eder. Smith'in kendi ifadesiyle, "Her insan kapitalini maksimum değerde bir verim sağlayacak biçimde kullanır. Birey kamu menfaatini kollamak niyetinde olmadığı gibi, onun gelişmesine ne ölçüde katkıda bulunduğunun bilincin-

Merkantilist dönemden (17. Yüzyıl) bu yana, iktisadî düşünce tarihinde kumandacı sistem ile piyasacı sistem birbiriyle rekabet ve çatışma halinde olmuş; tarihin belirli dönemlerinde kumandacı, devletçi, merkezden planlamacı, müdahaleci sistem öne çıkarken, belirli dönemlerde piyasacı, rekabetçi, adem-i merkeziyetçi sistem öne çıkmıştır (Acar, 2005a; Skousen, 2005).

2.2.3. İslâm ve Serbest Piyasa Sisteminin Uyumu

Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Batılı ekonomilerde özelleştirme ve devleti küçültme sürecinin hızlanmasıyla serbest piyasa tartışmaları gündeme uzun süre damgasını vurmuş, bu çerçevede İslâm ve serbest piyasa ekonomisinin birbiriyle uyumlu olup olmadığı tartışılmıştır. Bugün her iki görüş de (İslâm serbest piyasa sistemiyle uyumludur, değildir) kendisine taraftar bulabilmektedir. İnsanlar beslendikleri kaynaklar ve entelektüel arka planlarına göre her iki görüşü de destekleyecek argümanlar ileri sürebilmektedirler. Kendilerine "Anti-kapitalist Müslümanlar" adını veren bir grup, örneğin, serbest piyasayı kapitalizmle özdeşleştirmekte ve şiddetle karşı çıkmaktadır. İşin ironik tarafı, Müslümanca duyarlılıkla serbest piyasayı eleştirenlerin savundukları argümanların hemen tamamen sosyalist argümanlar olmasıdır. Rahmetli Sabri Ülgener'in Marksizm'i savunmanın cazibesiyle ilgili söyledikleri bizim coğrafyamızda geçerliliğini aynen korumakta, çoğu İslâmcı kapitalizme veya serbest piyasaya karşı çıkarken esasen kötü bir Karl Marx şakirdi konumuna düştüğünün farkına bile varmamaktadır.[10]

Bu satırların yazarı aksi kanaattedir. Yani, bize göre İslâm serbest piyasa sistemiyle uyumlu bir dindir.[11] Serbest piyasa sisteminin temel direği sayılabilecek başlıca beş kurum vardır: özel mülkiyet, tercih ve girişim özgürlüğü, rekabet, serbest ticaret, sınırlı devlet. İslâm'ın bunların hiçbiriyle sorunu olmadığı gibi, tam aksine, erken dönem İslâm toplumunun pratikleri serbest piyasa sisteminin nasıl hayata geçirilebileceğinin örnekleriyle doludur.

İslâm'ın özel mülkiyet kurumuyla bir sorunu yoktur; aksine özel mülkiyet kutsaldır. "Mülkünü savunurken öldürülen kişi şehittir"[12] Hadisi İslâm'da özel mülkiyet kurumunun kutsallığı

de de değildir. Her insan kendi güvenliğinden ve kendi kazancından başka bir şey düşünmez. Fakat kendi menfaatini gerçekleştirmeye çalışırken görünmeyen bir el onu kendi niyetleriyle ilgili olmayan amaçlara yöneltir. Kendi çıkarı peşinde koşmakla o çoğu zaman toplumun da çıkarına hizmet eder. Eğer birey doğrudan doğruya kamu çıkarı endişesiyle hareket etmiş olsaydı, belki de daha az verimli olacaktı.." (Smith [1776], 2014). Bu asla kişisel menfaati bayraklaştırmak ve sömürüye cevaz vermek değildir. İnsan yaptığı işlerin başkaları tarafından beğenilmesini ve takdir edilmesini ister; insanın başkalarına zarar verme dürtüsünü sınırlayan doğal eğilimlere sahiptir (Smith [1790], 2006).

10 Çağımız aydınında "anti-kapitalist" birikim ve motiflerin neler olduğu, aydınların neden kapitalizme karşı çıktıkları, Marksizmin entellektüeller arasında neden cazip olduğu ve birçok kalburüstü firmanın kapılarını neden sol aydına açık tuttuklarına ilişkin önemli bir tartışma için bkz. Ülgener (1983: 78-85). Ülgener'in şu satırları oldukça manidardır: "Kapitalizm, yıllar yılı usta bir propagandanın, aydın önüne, *her talihsizliğin ve her günahın işte sebebi* diye diktiği ve dile yerleştirdiği suçlu gövde! Üstelik "izm"li laflar etmenin sokaktaki adam üstünde "bilimsel" etkisi de az şey değil!" (s.79, vurgu bize ait).

11 İslâmın serbest piyasa sistemiyle uyumu konusunda daha geniş bir tartışma için bkz. Acar (2009), Koehler (2016), El Harmouzi and Whetstone (2016).

12 Abdullah İbn Ömer'den rivayet edildiğine göre Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Malı haksızlıkla elinden alınmak istenen bir kimse malını korumak için mücadeleye girişir de (bu "yüzden) öldürülürse o kimse şehiddir." Yine Said İbn

ve dokunulmazlığının en açık ifadesidir. Kur'an (2010, 2/188) "mallarınızı aranızda haksız sebeplerle yemeyin, kendiniz bilip dururken insanların mallarından bir kısmını haram yollardan yemeniz için o malları hakimlere (idarecilere veya mahkeme hakimlerine) vermeyin" derken, başkalarının malını haksız olarak yememe konusunda bizi uyarmaktadır. Yine Hz. Peygamber (sav) de Veda Hutbesi'nde "mü'minin mü'mine malı, canı, ırzı haramdır" demek suretiyle mal-mülk dokunulmazlığına işaret etmektedir. Modern hukuk sisteminde de mal ve can dokunulmazlığı esastır.

Piyasa sisteminin temel kurumu fiyatların sabit olmaması, arz ve talepteki oynamaya bağlı olarak fiyatların da düşüp yükselmesidir. Hz. Peygamber'den (sav) fiyatları sabitlemesi yönündeki talepleri Hz. Muhammed (sav) ısrarla reddetmiş, "bu yüzden birinize borçlu olarak Ahiret'e gitmek istemem" buyurmuştur.[13] "Fiyatları Allah belirler" demek, esasen, fiyatları dondurmanın doğru olmadığını, piyasa koşullarına göre serbestçe dalgalanan fiyatların esas olması gerektiğini söylemek demektir.

Medine Pazarının 3 özelliği vardır: şeffaflık, tekelin olmaması, esnek fiyatlardır. Pazar yeri düz bir alandır, başı ve sonu görünebilmektedir; kimin nerede ne sattığı bellidir. Günümüz terminolojisiyle söylersek, şeffaflık ilkesi geçerlidir. İkincisi, Medine pazarında hiçbir köşe hiç kimseye sürekli olarak tahsil edilmemiş, erken gelenin tezgâhını istediği yere kurabilmesi esası kabul edilmiştir. Bu hafta bu köşede yer tutmuş bir satıcı, bir sonraki hafta tezgâhını başka bir köşeye kurmaktadır. Bir başka deyişle "tekelleşme" yoktur. Pazarın her köşesi herkese açıktır.

İslâm serbest ticaret ilkesini benimsemiştir. Bizzat Hz. Peygamberin kendisi ve ilk eşi Hz. Hatice ticaretle uğraşan insanlardır. Malların daha pazara gelmeden yolda sahibinden alınıp pazarda daha yüksek fiyatla satılması, olgunlaşmamış meyveye fiyat biçilmesi, gömüleme (iddihar, stokçuluk) yasaklanmıştır. Kısaca İslâm temel esaslar itibariyle serbest piyasa sistemiyle gayet uyumludur.

3. Refahın Bölüşülmesi, Gelir Dağılımı

Bölüşüm sorunu, kaynakların nasıl dağıtılacağı ve üretilen çıktıdan kimin ne kadar pay alacağı iktisadî düşünce tarihinin en tartışmalı konularından biridir. Uzun hikâyeyi kısa keserek söylersek, ilk çağlardan bu yana yaşanan tarihsel tecrübeler ışığında ortaya başlıca iki bölüşüm mekanizması çıkmıştır: devletçi bölüşüm, piyasacı bölüşüm.

Zeyd'den rivayet edildiğine göre Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Malı uğrunda öldürülen şehiddir, ailesi uğrunda öldürülen şehiddir. Canı uğrunda yahut din uğrunda öldürülen şehiddir" (Ebû Dâvud, Sünen, 32).

13 Enes b. Mâlik'ten rivayet edildiğine göre, Resulullah (sav) devrinde fiyatlar pahalandı. Bunun üzerine halk; "Ey Allah'ın elçisi, bize narh koy" dediler. Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Şüphe yok ki, fiyat tayin eden, darlık ve bolluk veren, rızıklandıran ancak Allah'tır. Ben sizden hiç kimsenin mal ve canına yapmış olduğum bir haksızlık sebebiyle hakkını benden ister olduğu halde, Rabbime kavuşmak istemem" (**Ebû Dâvud**, Sünen, Büyû', 49; **Tirmizî,** Sünen, Büyû ; 73; **İbn Mâce**, Sünen, Ticârât, 27; **Dârimî**, Sünen, Büyû',13; **Ahmed b. Hanbel**, Müsned II, 327; III, 85, 106, 286).

3.1. Devlet veya Siyaset Kurumu Eliyle Bölüşüm

Siyasetle uğraşan, toplumu yönetmeye talip insanların, politikacıların temel amacı, iktidara gelmek, şayet iktidara gelmişse, iktidarda kalmaktır. Demokrasiyle yönetilen toplumlarda iktidarın devamı için, sandıktan galip çıkmak, seçimlerde halkın çoğunluğunun oylarını alabilmek şarttır. Durum böyle olunca siyasetçi kaynakları dağıtırken, devlet eliyle zenginlik paylaştırırken doğal olarak kendisine yakın olanlara öncelik verecek, kendisini destekleyenlere daha cömert davranacaktır.

Durum böyle olunca, siyaset kurumu eliyle yahut devlet eliyle bölüşümün öne çıkardığı bölüşüm kriterleri kısaca, siyasî otoriteye yakınlık, adam kayırmacılık, rant dağıtımıyla kendi zenginini yaratmak ve popülist politikalarla seçmen desteğini alarak iktidarı korumak olarak özetlenebilir. Yakınlarına torpil geçmenin, kıt kaynakları tanıdıklara üleştirmenin, özellikle kıtlık zamanlarında veya talebi çok yüksek ama arzı yetersiz malların dağıtımında başvurulan yaygın bir yöntem, halk dilindeki ifadesiyle "Hamil-i kart yakınımdır" yöntemidir. Elinde etkili ve yetkili makam sahibi birinin kartıyla dolaşmak, devletten torpilli olmanın, devlete sırtını dayamış olmanın, dolayısıyla kaynaklara daha kolay ulaşmanın yoludur.

Milliyetçi duyguları kabarık, "etrafımız ateş çemberiyle çevrili" korkusuyla büyütülmüş çocukların yaşadığı bir toplumda sınırlı devletin önemini anlatmak ve insanları devleti aşırı büyütmenin sakıncalarına ikna etmek kolay bir iş değildir. Ancak devleti büyütmenin, sağlam bir hukuk devletinin olmadığı durumda keyfilikler, hukuksuzluklar ve mağduriyetler doğurması kaçınılmazdır. Devletçi bölüşümün ve devleti aşırı büyütmenin sakıncasını şu söz gayet iyi özetlemektedir: "Size istediğiniz her şeyi verebilecek kadar büyük olan devlet, istediğinde her şeyinizi de alabilir!" (Reed, 2008).

3.2. Piyasa Eliyle Bölüşüm

Piyasa eliyle bölüşümde öne çıkan dört önemli faktör vardır: Yetenek, yaratıcılık, yenilikçilik, çalışkanlık. 19. Yüzyıla kadar daha çok devletçi bölüşüm mekanizması hâkim olmuş, ilk çağlarda kabile reisinin ganimet mallarını bizzat paylaştırması şeklinde cereyan eden merkezi kumandayla bölüşüm, Merkantilizm çağında devlet destekli ticaret gemileriyle yabancı memleketlerden altın-gümüş tedariki, dış ticarette korumacılık, kıymetli maden biriktirme şekline bürünmüş, sosyalist sistem her şeyi devlet eliyle merkezden üleştirmeyi önermiştir. Klasik liberaller üretim ve yatırımda piyasa güçlerinin önünün açılmasını ve devletin ekonomiden elini çekmesini önermiş olsalar da bölüşüm konusunda çok farklı bir çığır açmamışlardır. Bu konuda çığır açanlar, daha çok, "Marjinal verim" ilkesini bölüşüm sürecine uygulayan Amerikalı iktisatçılardır. "Amerikan iktisatçıları, özellikle J.B. Clark ve F.A. Fetter marjinalist devrimi üretim faktörlerine ve gelir dağılımı meselesine uygulayarak genişlettiler" (Skousen, 2005: 247).[14]

14 Bu konuda geniş bir tartışma için bkz. Skousen (2005), özellikle "Batıya Git Delikanlı: Amerikalılar İktisatta Bölüşüm Sorununu Çözüyorlar" başlıklı bölüm (ss.239-248).

Marjinal verim ilkesinin üretim faktörlerine uygulanmasıyla ortaya çıkan piyasacı bölüşüm ilkesi, faktörlerin üretime katkısını esas alır. Buna göre rasyonel, etkin bir bölüşüm "herkesin üretime katkısına göre üretimden pay alması" şeklinde özetlenebilir. Üretime katkısı çok olan çıktıdan daha çok pay alacak, üretime katkısı az olan daha az pay alacaktır. Yetenekli, çalışkan, yaratıcı, üretken olanlar üretime daha çok katkıda bulunacaklarına göre, çıktıdan daha çok pay almaları, emsallerine kıyasla daha zengin olmaları tabiidir. Devlet ya da siyaset kurumu eliyle ve daha çok siyasî menfaatler gözetilerek yapılan bölüşüme kıyasla, herkesin üretime katkısını, yani marjinal verimi dikkate alarak yapılan piyasacı bölüşümün çok daha adil, daha bireysel çaba ve yetenekleri hesaba katan bir bölüşüm olduğu ileri sürülebilir.

Ancak, teorik olarak son derece sağlam olan bu ilkenin hayata geçirilmesiyle ilgili bazı zorluklar da mevcuttur. Zira bir insanın sahip olduğu üretim kapasitesi yalnızca bireysel beceriler değil, aynı zamanda onun yetişmesine katkı sağlayan toplumsal ortam, birikim ve kurumlardır. Ancak kişisel becerilere toplumun katkısının ne düzeyde olduğunun hesaplanması gerçekten zordur (Demir, 2013: 153-160).

Mükemmel sistem yoktur. Her iki sistemin de kimi avantajları yanında birçok zorluk ve sakıncalarından söz etmek mümkündür. Artılar ve eksiler dikkate alınarak genel bir kıyaslama yapıldığında, zorluklarına rağmen piyasacı bölüşümün daha tercihe değer, devletçi bölüşümün sakıncaları daha fazla, keyfiliklere kapı aralama riski daha yüksek bir sistem olduğu söylenebilir. Bu durumda devletçi bölüşümün sınırlı ve denetlenebilir olduğu, daha çok piyasacı bölüşüme dayalı bir sistem önerilebilir. Ancak bu devlet eliyle hiç sosyal yardım yapılmaması, devletin ekonomiden tamamen çekilmesi, her şeyin piyasa güçleri tarafından kontrol edilmesini önermek anlamına gelmemektedir. Zira her şeyden önce siyaset esas itibariyle toplumu yönetme ve kaynakları kontrol etmeyi amaçlayan bir faaliyettir; bu durumda bireylerden onca riski göze alıp iktidara geldikten sonra kaynakları kontrol ve bölüşüm meselesinden tamamen vazgeçmelerini beklemek gerçekçi değildir. İkincisi, devletin piyasanın etkin işlemesini sağlayacak kurallar koyma ve bu kuralların uygulandığını denetleme anlamında ekonomide varlığı önemlidir; aksi takdirde bu kez büyük piyasa aktörleri eliyle başka keyfiliklerin yaşanması ihtimal dahilindedir.

3.3. Devlet Eliyle Sosyal Yardım Meselesi

3.3.1. Belirli ölçüde kamusal sosyal yardım gereklidir

Yukarıdaki tartışmanın ışığında kısaca ve net bir şekilde söylemek gerekirse, devlet eliyle bölüşümün bütün sakıncalarına rağmen, belirli ölçüde kamusal sosyal yardım gereklidir. Zira başta doğal afetler olmak üzere, insanların iradesi dışında çaresizlik haline düşmeleri, zor durumda kalmaları her zaman ihtimal dahilindedir. Böyle durumlarda iki sosyal yardım kaynağı vardır: devlet, özel sosyal yardım kuruluşları (vakıflar, dernekler). Esas olanın özel yardım kuruluşları vasıtasıyla bireylerin yapacağı gönüllü sosyal yardımlardır. Ancak, özellikle acil durumlarda özel sosyal yardımların yetersizliği ihtimali ciddi bir problemdir.

Devletin vergiler yoluyla bireylerden zorla kaynak toplaması mümkün iken, özel yardım kuruluşlarının böyle bir imkânı yoktur. Özel kuruluşlar ancak bireylerin gönüllü katkılarıyla ayakta duran, insanların dini-ahlâki-manevi duygularına hitap ederek topladıkları bağışlarla kaynak oluşturan girişimlerdir. Özellikle savaş, deprem, sel, hortum, tsunami, dolu, kuraklık, kıtlık, bulaşıcı hastalık gibi, aniden vuran ve bireyleri iradeleri dışında aciz bırakan felaketler karşısında aciz duruma düşen insanları bireylerin gönüllü yardımların insafına terk etmek doğru değildir. Devletin koordinasyon, yönlendirme, felaket bölgesi ve acil durum ilan etme, kamusal kaynaklardan bir kısmını felaketzedelere ulaştırma gibi fonksiyonlarına ihtiyaç vardır.[15]

3.3.2. Aşırı sosyal yardım tembelliği ve parazitliği özendirir!

Atalarımız insan nefsinin çalışma ve zahmetten hazzetmemesini, bedava şeylere olan düşkünlüğünü ifade etmek için "Bedava sirke baldan tatlıdır" demişler. İnsanoğlu, doğası gereği, bedava ekmek varken çalışmanın zahmetine katlanmak istemez. Yorgun Doğmuşlar Kulübü Tüzüğü"nde gayet isabetle vurgulandığı üzere, "çalışmak yorar!"[16] Bedava ekmek dağıtmak, devlet eliyle yapılan sosyal yardımlarda ölçüyü kaçırmak birçok sıkıntıyı beraberinde getirir: tembelliğin özendirilmesi, başkalarının sırtından geçinme eğilimini yaygınlaştırması, yapay olarak yardıma muhtaç görüntüsü veren insan sayısının artması, çalışanların çalışma şevkinin kırılması vs.

Bu konuda verilebilecek örnekler çoktur: ABD'de evlilik dışı ilişkiden çocuk sahibi olmuş veya boşanmış bekâr annelerin ("single mom") sayısının, devlet yardımlarının başlamasıyla sayılarının hızla artması, bu olgunun en tipik örneğidir. Kendi ülkemizden de bir örnek vermek gerekirse, imam nikâhıyla yaşamaya devam ederken resmi olarak boşanıp, bu sayede babasının maaşını almaya devam eden teyzeler, halalar, yetişkin kadınların olması, tam da sosyal yardımların istismarının örneğidir. Devletin cömert yardımları yüzünden köyde çalışacak amele bulamamaktan yakınan çiftçi amcalar; evlenmeye razı olacak kadın bulamamaktan yakınan dul erkekler de benzer şekilde, sosyal yardımlarda ölçünün kaçırılmasının doğurabileceği olumsuz sonuçlar arasındadır.

O halde, her konuda olduğu gibi, sosyal yardım konusunda da "orta yol"cu, dengeli bir tutum takınılmalı, öncelikle özel sosyal yardımlar özendirilmeli, ancak onların yetişemediği zorunlu durumlarda devlet eliyle sosyal yardım yapılmalı, bu yardımların gerçekten ihtiyacı olanlara dağıtıldığından emin olunmalı, etkili denetimlerle kamusal sosyal yardımların istismarı önlenmelidir.

15 Devlet eliyle yapılan sosyal yardımların sakıncaları, tektipliği, ihtiyaca göre esnetilemez katılığı, buna karşın özel sosyal yardımların esnekliği, çeşitliliği ama yetersiz kalabileceğiyle ilgili önemli bir tartışma için bkz. Roberts (2015: 177-202 ve 293-94).

16 Zekice tasarlanmış, başlarda nasıl yani dedirtip son maddesinde çalışkanlığın değerini teslim ederek durumu kurtaran, gerçekten ince zeka ürünü yorgun doğmuşlar kulübü tüzüğü" için bkz. https://www.facebook.com/yorgundoganlarklubu/posts/744724992215467

4. İslâm'ın Refahı Üretirken ve Bölüşürken Öngördüğü İlkeler

4.1. Refahı Üretirken

4.1.1. Borcuna sadakat

İslâm'da borcunun zamanında ödemek, yalan söylememek, alacaklının iyi niyetini suiistimal etmemek esastır. Allah (cc) Kur'an-ı Kerim'de Müslümanları borcuna sadık olmaya, borçlanma akitlerini yazılı hale getirmeye, borçtan hiçbir şey eksiltmeyip tamı tamına ödemeye çağırmaktadır.[17]

4.1.2. Sözünde durmak

Sözüne sadık olmak, doğru sözlülük, yalan söylememek, yalancı şahitlik etmemek, kendi aleyhine bir durum olsa bile doğruyu söylemek esastır. Kur'an'ın emri açıktır: "Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!" (Kur'an, 11: 112). "Dürüst ve güvenilir tüccar, peygamberler, dosdoğru kimseler ve şehitlerle beraberdir" (Tirmizî, Büyû, 4). Mü'minlerin başlıca özellikleri arasında "emanetlerine ve verdikleri söze riayet etmek" sıralanır (Kur'an, 23: 8). Yine Kur'an'ın birçok ayeti bizleri sözünde durmaya, antlaşmalarımıza uymaya çağırmaktadır: "Kim sözünü yerine getirir ve Allah'a karşı gelmekten sakınırsa şüphesiz Allah da sakınanları sever" (Kur'an, 3:76); "Antlaşma yaptığınız zaman Allah'a karşı verdiğiniz sözü yerine getirin. Allah'ı kendinize kefil kılarak pekiştirdikten sonra yeminlerinizi bozmayın. Şüphesiz Allah yaptıklarınızı bilir" (Kur'an, 16:81); "Ey iman edenler! Akitlerinizi (sözleşmeleri) yerine getirin" (Kur'an, 5:1); "… Verdiğiniz sözü de yerine getirin. Çünkü söz (veren, sözünden) sorumludur" (Kur'an, 17:34).

4.1.3. İşçinin ücretini alın teri kurumadan ödemek

Emek sömürüsü yapmamak, emekçinin hakkını eksiksiz vermek, "işçinin ücretini alnının teri kurumadan" ödemek esastır. Çalışanın emeğinin karşılığını tam olarak ve geciktirmeden ödemek çalışma barışının korunması ve emeğiyle geçinen insanların mağdur olmaması için kritik önem taşıyan bir husustur. Ne yazık ki, dindar çevrelerde bile bu konuda ciddi sıkıntılar yaşanmakta, çaresizlikten, siyasî yasaklardan, alternatifsizlikten kaynaklanan nedenlerle ciddi bir emek sömürüsüne rastlanabilmektedir.

4.1.4. Hileden uzak durmak

Hile yapmamak doğruluk ve dürüstlüğün bir parçasıdır. Sözle yalan söyleyip insanları kandırmak ne kadar çirkinse, ölçü ve tartıda hile yaparak alış-veriş sırasında alıp sattığımız nesneler cinsinden insanları aldatmak da o ölçüde çirkindir. Kur'an'ın bu konudaki uyarısı,

17 "Ey iman edenler! Belli bir süre için borçlandığınızda bunu yazın. Aranızda bir yazıcı adaletle yazsın. … Borçlu da yazdırsın ve Rabbi olan Allah'tan korkup sakınsın da, borçtan hiçbir şeyi eksik etmesin. … Az olsun çok olsun, borcu süresine kadar yazmaktan usanmayın. Bu Allah katında adalete daha uygun, şahitlik için daha sağlam, şüpheye düşmemeniz için daha elverişlidir" (Kur'an, 2:282).

hatta tehdidi çok açıktır: "Ölçü ve tartıda hile yapanlara yazıklar olsun! Onlar insanlardan bir şey aldıklarında tam ölçüp tartarlar. Kendileri başkalarına vermek için ölçtüklerinde ise eksik tartarlar. Onlar büyük bir gün için diriltileceklerini hiç mi düşünmezler?" (Kur'an, 83: 1-5); "Ölçüyü ve tartıyı adaletle tam yapın … (birisi hakkında) konuştuğunuz zaman yakınınız bile olsa adil olun, Allah'a verdiğiniz sözü tutun" (Kur'an, 6:152). Hz. Peygamber de ölçü ve tartıda hile yapanların yaptıkları işin çirkinliğini "Bizi aldatan bizden değildir!" (Müslim, İman, 164) diyerek ortaya koymuştur. İslâm'da kâr etmek için her yol mubâh değildir.

4.1.5. Rekabet, kaliteli iş yapma ve şeffaflık

Rekabet esas itibariyle aynı sektörde birden fazla firma, üretici ve satıcının faaliyet göstermesi, belirli bir faaliyet alanında başkalarının da aynı işi yapmasının engellenmemesi, piyasaya giriş ve çıkışların serbest olmasıdır. Rekabet tekelciliğin önlenmesinin, fiyatların aşırı yükselmesinin önüne geçmenin, kalitenin yükselmesi ve çeşitliliğin artmasının anahtarıdır. Hile hurdayla iş yapanlarının ayıklanmasının yolu, rekabettir. İşini kaliteli yapmak müşterinin güvenini kazanmanın en önemli unsurudur. Buna bağlı olarak satışların artması, pazar payının genişlemesi ve kârın artması beklenebilir.

Ayrıca şeffaf olmak da insanların güvenini kazanmanın anahtarıdır. Hz. Muhammed (sav) bir hadisinde şöyle buyurmaktadır. "Kusurlu bir malı, kusurunu açıklamadan satması Müslümana helâl değildir" (İbn Mâce, Ticaret, 45). Bu hadisten de anlaşılacağı üzere ticarette açık sözlü ve şeffaf olmak önemli bir ahlâkî ilkedir. Malın kusurunu gizlemek, doğru bilgi vermemek, kandırmak, alışverişin bereketini, insanların birbirine olan güvenini yok eder.

4.1.6. Fiyatların sabitlenmemesi

Fiyatların sabitlenmemesi, arz-talep gibi piyasa koşullarındaki değişmelere göre dalgalanması piyasa ekonomisinin temel şartlarından olup, ilk Müslüman toplumun uygulaması da bu yöndedir. Nitekim, yukarıda İslâm'ın serbest piyasa ekonomisiyle uyumu konusunun tartışıldığı bölümde de belirtildiği gibi, Hz. Peygamber (as) fiyatların aşırı yükseldiği şikayetleri ve kendisinden fiyatları sabitlemesi talepleri üzerine bir süre düşünmüş, sonunda "Fiyatların Allah tarafından belirlendiğini, Allah'tan bu konuda kendisine bir yetki verilmediği"ni beyan ederek, bu yöndeki talepleri reddetmiştir (Koehler, 2016). Piyasa fiyatının esas olduğuna işaret eden bir başka Hadis'te de bir sahabenin alışverişle ilgili bazı soruları üzerine Hz. Peygamber (as) şunu söylemiştir: "Bir şey satın almak istediğin zaman, verebileceğin [gücünün yettiği] fiyatı söyle! Bir şey satmak istediğin zaman da yüksek fiyat değil, onun piyasadaki değerini söyle!" (İbn Mâce, Ticaret, 29).

4.2. Refahı Bölüşürken: Yoksulların Gözetilmesi

4.2.1. Zekât

İslâm'ın beş temel esasından biri zekâttır. Zekât, dini ölçülere göre zengin sayılan hali vakti yerinde her Müslümanın yerine getirmesi zorunlu olan, maddi bir yükümlülüktür. Zekâtın temel hedefi, "arınma"dır, kazanırken malımıza karışmış olabilecek haksız kazancın ayıklanması, kirden ayıklanmasıdır. Zekât aynı zamanda toplumsal dayanışmanın, yoksulları gözetmenin, zengin-fakir arasındaki uçurumun kapatılmasının etkili bir aracıdır. Zekât farklı nitelikteki kazançlar için farklı oranlarda olabilmekle birlikte, yaygın olarak kullanılan zekât ölçüsü, kırkta birdir.

4.2.2. Sadaka, infak

Sadaka ve infak da maddi yükümlülüklerimizden olmakla birlikte, zekât gibi zorunlu (farz) olmayıp, insanların takdirine bırakılmış sosyal yardım mekanizmalarıdır. Yine ihtiyaçtan fazla kazancı olan hali vakti yerinde Müslümanlar gerek parasal gerekse aynî olarak muhtaç durumdaki insanlara yardım etmeye teşvik edilmektedirler. Kur'an'ın pek çok ayeti insanları sadaka ve infak mekanizmasıyla insanları kazandıklarını Allah yolunda harcamaya, akrabalara, yetimlere ve yolda kalmışlara yardım etmeye teşvik etmektedir:

"Onlar gayba inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar." (Kur'an, 2:3)

"Sana Allah yolunda ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: "Hayır olarak ne harcarsanız o, ana-baba, akraba, yetimler, fakirler ve yolda kalmışlar içindir." (Kur'an, 2:211)

"… Yine sana Allah yolunda ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: "İhtiyaçtan arta kalanı." (Kur'an, 2:219)

"Mallarını Allah yolunda harcayan sonra da harcadıklarının peşinden (bunları) başa kakmayan ve gönül incitmeyenlerin Rabb'leri katında mükafatları vardır. Onlar için korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir de." (Kur'an, 2:262)

"Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve yerden sizin için çıkardıklarımızdan Allah yolunda harcayın. Kendinizin göz yummadan alıcısı olmayacağınız bayağı şeyleri vermeye kalkışmayın ve bilin ki Allah, her bakımdan zengindir, övülmeye layıktır." (Kur'an, 2:267)

4.3. Refahı Tüketirken: Orta yolcu olmak

4.3.1. İsraftan ve cimrilikten uzak durmak, İhtiyacı kadar harcamak

İsraf esas itibariyle "ihtiyaçtan fazla tüketim" demektir. Bir insanın ihtiyacından fazla olarak yaptığı her türlü tüketim, saçıp savurma, gereksiz masrafa girmesi israf demektir. İhtiyacın ölçüsü kişiden kişiye, zamana, zemine, toplumsal koşullara göre değişebilir. Neye gerçekten

ihtiyacı olup neye olmadığını en iyi kişinin kendisi bilebilir. Bu konuda herkesi bağlayıcı kurallar koymak yanlıştır; insanlara hayatı zorlaştırmaktan, toplumu tektipleştirmekten ve insanları robotlaştırmaktan başka işe yaramaz.

İsraf tüketim konusunda bir aşırı uç, "ifrat" ise, bunun zıddı, diğer aşırı uç, yani "tefrit" de cimriliktir. Cimrilik ihtiyacın olduğu halde tüketmekten kaçınmak, başkalarından sakınmak, kimseyle bir şey paylaşmak istememek ve eline geçen her şeyi bir kenara yığma hastalığıdır. Kur›an-ı Kerim›in bu konuda uyarısı çok açıktır: "Onlar ne saçıp savurur ne de cimrilik yaparlar!" (Kur'an, 17:29)

"O, çardaklı çardaksız olarak bahçeleri, ürünleri, çeşit çeşit hurmalıkları ve ekinleri, zeytini ve narı, her biri birbirine benzer ve birbirinden farklı biçimde yaratandır. Bunlar meyve verince meyvelerinden yiyin. Hasat günü de hakkını (öşürünü)[18] verin fakat israf etmeyin. Çünkü O, israf edenleri sevmez." (Kur'an, 6:141)

"… Yiyiniz, içiniz, fakat israf etmeyiniz. Çünkü Allah israf edenleri sevmez. (Kur'an, 7:31)

"Akrabaya, yoksula ve yolda kalmış yolcuya haklarını ver, fakat saçıp savurma çünkü saçıp savuranlar şeytanların kardeşleridir. Şeytan ise Rabbine karşı çok nankörlük etmiştir." (Kur'an, 17:26-27)

4.2.2. Tasarrufa riayet etmek

Yukarıda işaret edildiği üzere, tüketim ve harcama bağlamında İslâm'ın insanlara tavsiyesi orta yolu takip etmek, saçıp savurmamak, ama cimrilik de etmemek, ihtiyacımız kadar harcayıp, bir kısmını Allah'ın muhtaç kullarıyla paylaşmak, bir kısmını da zor günler için, gelecekteki ihtiyaçlarımız için saklamak, yani tasarruf etmektir. Tasarruf gelirimizin tüketilmeyen, gelecekteki tüketim ihtiyacının karşılanması veya finansmanı için şimdiki gelirimizin bir kısmının bir kenara konmasıdır. Bugün tasarruf yapmamak yarın ani ihtiyaç olduğunda, beklenmedik bir durum veya felaketle karşılaşıldığında büyük sıkıntılar çekilmesi kaçınılmaz olacaktır. Geleceğin yükünün hafifletilmesi ancak bugün tasarruf edilmesine bağlıdır. Atalarımız "Sakla samanı, gelir zamanı," "Ak akçe kara gün içindir," "İşten artmaz, dişten artar," "Yazın tasarruf etmeyen kışın avucunu yalar," "Her şeyin bir bedeli var; tasarruf etmemenin de öyle," "Burası Türkiye, yok öyle [bedava beleş]" derken, "Ağustos böceği ile karınca hikayesi"ni anlatırken hep tasarrufun önemine işaret etmektedirler.

Özetlemek gerekirse, İslâm'ın refahı, zenginliği, üretileni tüketirken insanlara tavsiye ettiği, her biri birbirini tamamlayan dört önemli ilkeden söz edilebilir: israftan kaçınmak, cimrilikten kaçınmak, ihtiyacı kadar harcamak, tasarrufa riayet etmek.

18 Öşür: Onda bir demektir. Toprak ürünlerinde bu oranda verilen zekâtın özel adıdır. (Kur'an, DİB, 2012, s.145)

4.3.3. Piyasa ve Ahlâk

Ahlâk ve piyasa ilişkileri ilginç bir tartışma konusudur. Durduğu yere ve ideolojik yönelimine göre kimileri serbest piyasanın büyük balığın küçük balığı yuttuğu, kâr için her yolun mubâh olduğu "ahlâksız" bir sistem olduğunu ileri sürerken, aksi görüşte olan başkaları da vardır. Bu satırların yazarı da serbest piyasanın "ahlâksız" bir sistem olmadığı, aksine piyasanın ahlâkı, ahlâkın da piyasayı destekleyip teşvik ettiği, birbiriyle iyi geçinen olgular olduğu kanısındadır. Buna göre piyasanın ahlâka faydaları olduğu gibi, ahlâkın da piyasaya faydaları dokunmaktadır.

Ayrıntıya girmeden, Türkçe literatürde bu konudaki tartışmaları gayet iyi özetleyen Demir (2013:191-225) ahlâkın piyasa üzerindeki etkilerini şöyle sıralamaktadır: ahlâk, piyasada işlem maliyetlerini düşürür; bilgi maliyetlerini düşürür; piyasa içinde gayri-meşru güç kullanımını azaltır; bireyler arası çatışmaların azaltılmasına katkıda bulunur; piyasanın anonimleştirdiği ilişkilerin düzene sokulmasını sağlar; davranışları tahmin edilebilir kılar; nesiller arası ilişkilere istikrar kazandırır; ahlâk bölüşümü etkinleştirir; ve nihayet ahlâk üretim ve tasarrufu özendirerek refah artışına katkıda bulunur.

Buna karşılık serbest piyasa sisteminin ahlâk üzerindeki etkileri şöyle özetlenebilir: piyasa ahlâkı evrenselleştirir; grup dışına karşı sorumluluğu artırır, ulus-üstü ahlâkî değerlerin oluşumuna katkı sağlar; ayrıca piyasa ahlâkı etkinleştirir, zira serbest piyasa sistemi bireysel özgürlüğü artırır ve tercih çarpıtmasını azaltır (Demir, 2013: 226-238).

Vurgulamak gerekir ki, serbest piyasa sisteminin ahlâk tanımayan bir yağma düzeni olduğunu ileri sürmek ya bu sistemi tanımamaktan ya da ideolojik önyargılardan kaynaklanan bir yaklaşımdır. Ahlâk dürüstlüğü, sözünde durmayı, ahde vefayı, borcuna sadakati, şeffaflığı teşvik etmek suretiyle serbest piyasa sisteminin daha etkin işlemesini sağlarken, serbest piyasa sistemi de müşterinin güvenini kazanma, piyasada ayakta kalabilme, rekabet gücü kazanma, kâr edebilme ve krizleri hafif sarsıntılarla aşabilmek için kaliteli iş yapmayı, müşterinin isteklerine kulak vermeyi, kaliteyi artırıp fiyatı düşürmeyi, satış sonrasında da müşterinin ihtiyaç duyduğu hizmetleri sunmayı teşvik etmek suretiyle ahlâkı ve ahlâklı olmayı önemser, teşvik eder, öne çıkarır. İkisi birbirini birçok bakımdan teşvik edip destekleyen olgulardır. Asıl gayri-ahlâki ve keyfi durumlar, ne yazık ki, müşterinin fazla bir alternatifinin olmadığı, rekabete kapalı, denetlenemeyen sınırsız bir güçle donatılmış hükümetlerin keyfi kararlarına açık, rant dağıtımına dayalı devletçi, kumandacı ve tekelci sistemlerde görülmektedir.

Sonuç

Günümüz dünyasında devletler ekonomik büyümeyi hızlandırmak, üretimi, yatırımı ve GSYH'yı artırmak için adeta bir yarış içindedirler. Önce kendi nüfusunu beslemenin, ardından etrafına hâkim olmanın, nüfuzunu yaymanın, kaynakları kontrol etmenin, yerine göre "zulümleri engelleme" ve "adalet dağıtma"nın yolu "büyük devlet olmak"tan geçmekte,

bu da GSYH'yı mümkün olduğunca büyütmeyi gerektirmektedir.

Ekonomik büyümenin meşruiyeti bugün yaygın kabul görmüş bir olgu olup, çevre kirliliği gibi bazı endişelere rağmen pek sorgulanmamaktadır. Daha çok sorgulanan husus, yaratılan refah ya da zenginliğin nasıl paylaşılacağı, yani bölüşüm sorunudur. Bölüşümün nasıl yapılacağı konusunda, ilgili bölümde tartışıldığı üzere, başlıca iki mekanizma vardır: devletçi bölüşüm, piyasacı bölüşüm.

Devletçi bölüşümde pastadan kimin ne kadar pay alacağı konusunda esas itibariyle devlet, yani siyasî otorite belirleyicidir. Başta vergilendirme ve yeniden dağıtım kanalları olmak üzere, devlet, elindeki iktisadî, siyasî ve hukuki araçları kullanarak piyasalara müdahale eder. Bazılarından alır, ötekilere verir; hangi piyasada kimlerin iş yapıp kimlerin yapamayacağına (KİT'ler, tekeller, ruhsatlar, patentler, imtiyazlar, vergi muafiyetleri, istisnalar, teşvikler, vergiler, sübvansiyonlar, lisanslar, ithalat izinleri, kişilere özel yasal düzenlemeler, vs..) karar verir.

Oysa siyasî otoritenin ya da devletin bu şekilde bir kısa yoldan köşeyi dönme, kestirmeden zengin olma, istediğini zengin etme, kısaca "rant dağıtım mekanizması" olarak kullanılmasının büyük maliyetleri vardır: ölümüne devleti ele geçirme" mücadelesi gibi, her seçimin "yeni bir kurtuluş savaşı"na dönüşmesi gibi, ikide bir darbeye yeltenme kötü geleneği gibi, vatandaşa hayatı zorlaştırmak gibi, sonuçta kimsenin kendini güvende hissetmediği, gidebilenlerin ülkeyi terk ettiği, gidenlerin dönmediği, verimliliği düşük, ileri teknoloji üretemeyen, kritik sektörlerde rekabet gücü olmayan, "kendi otomobilini bile üretemeyen" bir ülke olmak gibi, "gidemeyenlerin ülkesi" olmak gibi..

Bunun alternatifi, hukuk devleti ilkeleri üzerine bina edilmiş devletin, iç güvenlik, dış güvenlik ve adalet ve altyapı gibi temel kamu hizmetlerini etkin bir şekilde ürettiği, bunun dışındaki iktisadî faaliyetleri özel sektöre, hür teşebbüse, vatandaşlara, üretici ve tüketicilere bıraktığı, piyasacı bölüşüm sistemidir.

Devletçi bölüşüm sisteminde bölüşümü belirleyen kriterler daha ziyade siyasî otoriteye yakınlık, oy vermiş olma, akrabalık, koltuğunu sağlama alma, gelecek seçimleri kurtarma gibi kriterlerdir. Piyasacı bölüşüm sisteminde ise belirleyici kriter, pastanın üretimine kim ne oranda katkı sağlamışsa, pastadan da aynı oranda pay almak (marjinal verimlilik), yenilik yapma kapasitesi, inovasyon, yaratıcılık, piyasadaki gelişmeleri ve müşterilerin ne istediğini önceden isabetle tahmin becerisi, çalışkanlık, düşük fiyat ve yüksek kalite gibi kriterlerdir. Piyasa insanların rengine, diline, dinine, mezhebine, ya da etnik kökenine bakmaz; ne ürettiğine, ürettiği şeyin fiyatına, kalitesine, insanların ihtiyacına ne ölçüde cevap vereceğine bakar. Piyasa çalışkanları ve yeteneklileri zengin ederken, devlet istediğini, kendi yandaşını zengin eder. Bu anlamda "piyasanın görünmez eli," "devletin görünür eli"nden çok daha objektif, çok daha adildir…

Müslüman bir toplumda yaşayan ve dinini ciddiye alan insanlar olarak elbette zenginle yoksul arasındaki uçurumun giderek daha fazla açılmaması, yoksulların gözetilmesi, komşumuz aç yatarken kendimizin tok yatmaması, muhtaçların ihtiyaçlarının karşılanması ve toplumsal

huzur ile ilgili kaygılarımız vardır. Bu çerçevede devlet eliyle yapılan sosyal yardımlara belirli bir ölçüde ihtiyaç bulunmaktadır. Ancak bu konuda ölçünün kaçırılmasının, "varsıllardan alıp yoksullara dağıtma" konusunda keyfiliklere yer verilmesinin tembelliği özendirmek, başkalarının sırtından geçinen insan sayısını artırmak, verimliliği düşürmek, çalışma şevkini kırmak ve sonuçta vergi tabanını daraltmak gibi sakıncaları olduğu unutulmamalıdır.

İslâm'ın refahı üretirken bize tavsiyesi işini iyi yapmak (kalite), sözünün eri olmak (doğruluk), borcuna sadık olmak ve "işçinin hakkını alın teri kurumadan ödemek"tir.

İslâm'ın refahı paylaşırken bize tavsiyesi fakir fukaranın gözetilmesi, kazandığımızda yoksulların ve yetimlerin de hakkı olduğunun unutulmaması, zekât müessesesi üzerinden malımızın bir bölümünün muhtaçlara aktarılması, sadaka ve infak kurumu üzerinden yoksullara, yolda kalmışlara, annesiz-babasız çocuklara, muhtaç durumdaki akrabalara yardım elimizin uzatılmasıdır.

Yine İslâm dininin kazandığımızı harcarken bize tavsiyesi ne cimrilik ne israftır; bu ikisinin arasında, orta yoldur. Yani ne aşırı ketum davranmalı, hiçbir harcama yapmadan elimizdekine sımsıkı sarılmalı, ne de israfa kaçacak ölçüde saçıp savurmalıyız. İhtiyacımıza göre harcamalı, cimrilikten de israftan da kaçınmalıyız.

Modern dünyada bugün nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman olan ülkelerde bile modern maliye sistemi kurulmuş, zekât ile vergi arasındaki bağ koparılmış durumdadır. Bu durumda devlet yapacağı sosyal yardımların kaynağını vergilerden sağlamak durumundadır. Zekât, sadaka, fıtır ve infak gibi yardımlar ise kişilerin vicdanına kalmıştır. Bu durumda sosyal dayanışmayı sağlamanın ve dini vecibelerimizi yerine getirmeyi teşvik etmenin yolu, sağlam bir "değerler eğitimi"nden geçmektedir. Çocuklarımıza tasarrufun önemi, israfın kötülüğü, paylaşmanın ve cömertliğin önemi daha okul öncesinde öğretilmelidir.[19]

Son olarak vurgulamalıyız ki, esas itibariyle gönüllü, kişilerin özgür iradeleri ve kendi kararlarıyla yapılması gereken dini vecibelerin devlet eliyle zorla yaptırılmaya kalkışılması asla doğru değildir. Zira zoraki ahlâk, ahlâk değildir; polis zoru ya da korkusuyla kılınan namaz, namaz değildir; gönülsüz, istemeden, icbar yoluyla yapılan yardımın da hiçbir fazileti yoktur.[20] Devlet eliyle vatandaş terbiye etmenin götürüsü getirisinden fazladır, vatandaşa devlet eliyle hayatı çekilmez hale getirmenin savunulabilir bir tarafı yoktur. Esas olan, kişilerin kendi özgür iradeleriyle, bilerek ve isteyerek yaptıkları iyilik ve yardımlardır.

19 Değerler eğitiminin önemi konusunda bkz. Yılmaz (2017).

20 Endülüs'ün yetiştirdiği ünlü Yahudi düşünür Maimonides (İbn Meymun: 1135-1204), yardımın en faziletlisi konusunda, akılda tutmaya değer sekiz dereceden söz eder. Bunların en faziletlisi "muhtaç bir kişiye, onu kendine yeterli hale getirecek bir hediye, borç, iş vermek veya ortaklık kurmak, en az faziletlisi ise gönülsüz yapılanıdır. Hz. Peygamberin (sav) sadaka verirken "sağ elinizin verdiğinden sol elinizin haberi olmasın" şeklindeki müthiş tavsiyesinin adeta açımlanmış şekli olan bu derecelendirme konusunda daha fazla bilgi için bkz. Roberts (2015:294).

Kaynakça

Acar, Mustafa (2009), "Towards A Synthesis of Islam and the Market Economy: The Justice and Development Party's Economic Reforms in Turkey," *Economic Affairs*, Volume 29, No 2, June 2009, pp. 16-21.

Acar, Mustafa (2005a), *Piyasa Devlet ve Müdahale*, Ankara: Orion Y.

Acar, Mustafa (2005b), "Nedenleri, Sonuçları ve Ortadan Kaldırılma Yollarıyla Piyasa Başarısızlığı," *Piyasa*, C. 4, Sayı 13, Kış 2005, ss. 119-139.

Acar, Mustafa (2004), "İktisadın Ezeli Sorunsalı: Serbest Ticaret mi, Korumacılık mı?" *Piyasa*, C.3, Sayı 10, Bahar 2004, ss. 1-23.

Demir, Ömer (2013), İktisat ve Ahlâk, 2. Baskı, Ankara: Liberte.

Dikkaya, Mehmet ve Özyakışır, Deniz (2014), *Ekonominin Temelleri I-II*, 2. Baskı, Ankara: Savaş Yayınevi.

El Harmouzi, Nouh and Linda Whetstone (2016), eds., *Islamic Foundations of a Free Society*, London: Institute of Economic Affairs.

Hançerlioğlu, Orhan (2016), *Düşünce Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Koehler, Benedikt (2016), İslâm'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu, (Çev. İ. Kurun), Ankara: Liberte.

Kur'an-ı Kerim Meali (2012), Haz. H. Altuntaş, M. Şahin, 22. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali (2010), Haz. H. Karaman vd., Yayın No: 86-B, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Reed, Lawrence W. (2008), "Sağlam Kamu Politikasının Yedi İlkesi," Çev. M. Acar, *Liberal Düşünce*, Yıl 13, Sayı 49, ss.157-166. (Orijinali: Seven Principles of Sound Public Policy, Mackinac Center for Public Policy, 2003.)

Roberts, Russell D. (2015), *Görünmez Kalp*, Çev. M. Acar, 7. Bs., Ankara: BB101 Yay.

Roberts, Russell D. (2014), *Her Şeyin Bedeli*, Çev. M. Acar, Ankara: Liman Kitapları.

Roberts, Russell D. (2013), *Tercih: Bir Serbest Ticaret ve Korumacılık Öyküsü*, Çev. M. Acar, 8. Bs., Ankara: Liman Kitapları.

Skousen, Mark (2005), İktisadi Düşünce Tarihi: Modern İktisadın İnşası, Çev. M. Acar, E. Erdem, M. Toprak, Ankara: Adres Yayınları.

Smith, Adam (2006), The Theory of Moral Sentiments [1790], sixth edition, Sao Paulo: Metalibri. [Türkçesi: *Ahlâki Duyguların Teorisi*, Çev. B. Erdoğdu, Roza Yayınevi, tarihsiz.]

Smith, Adam (2014), *Milletlerin Zenginliği*, Çev. H. Derin, 8. Basım, İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları.

Ülgener, Sabri (1983), *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, Ankara: Mayaş Yayıları.

Yılmaz, Süleyman (2017), *Milenyum Çağının Unutulan Gerçeği: Şahsiyet ve Değerler Eğitimi*, (2. Baskı), Ankara: Vize Yayıncılık.

Bir Ütopya Olarak Piyasa ve Piyasa Başarısızlıkları[1]

Rüstem Yanar
Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü

Öncelikle çalışması için Mustafa Hocamıza çok teşekkür ediyorum. Bu çalışmada etraflı bir şekilde refahın üretimi, bölüşümü ve ahlâk arasındaki ilişkileri genel hatlarıyla ortaya koymak, Müslümanca bir perspektiften adil ve ahlâklı bir üretim ve bölüşüm için dikkat edilmesi gereken hususları ortaya koydu. Çalışmanın başına belirttiği gibi, ekonomik sistemin iki temel ayağı vardır. Birincisi mal ve hizmetlerin (refahın üretimi) diğeri ise bölüşümüdür. Bu bağlamda yazar, ifrat ve tefride kaçmadan orta yol tutturulması gerekliliği vurgulanmıştır. Bu açıdan Ne tamamen üretim ve bölüşümün piyasa kurallarına göre belirlenmesi ne de devletin özel teşebbüsü baskı altına alması ve kumanda ekonomisi tefrit durumunu ifade eder.

İslâm'ın ekonomik düsturlarını çalışmada şu şekilde belirtilmiştir: Zenginliğe bir üst sınır koymaz, Üretim sürecinde ahlâki ilkeler (borcuna sadakat, dürüstlük, sözünde durmak, hileden uzak durmak, işini iyi yapmak), Refahı bölüşürken yoksulları gözetmek, (zekât, sadaka ve infak), Refahı tüketirken cimrilik ve israftan uzak durmak, Tasarrufa riayet. Bu ahlâki ilkelerden yola çıkarak İslâm'ın aslında serbest piyasa ekonomisi ile uyumlu olduğu vurgusu çalışmanın temel argümanı olarak ortaya çıkmaktadır.

Çalışmanın daha sonraki bölümünde üretim ve tüketim sürecinde bilinmesi gereken temel kavramlar, ana akım iktisadî yaklaşım biçimine göre detaylı olarak tanımlanmış, esas olarak ihtiyaçların karşılanması için üretmek zorunda olduğumuzu ve bu sürecin nasıl yönetileceği üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda üretim süreci, piyasacı ve devletçi olmak üzere iki kutuplu bir çerçevede ele alınmıştır. Burada yazar şiddetli bir piyasa savunucusu olarak, İslâm'ın piyasa ekonomisi ile uyumlu olduğuna dikkat çekerek, piyasa sistemini eleştirenlerin "farkında olmadan Marx'ın kötü şakirtleri" olacakları yönündeki vurgusu ve özellikle de Müslümanların bunu yapmasının ironisi üzerinde vurgu yapmıştır. Yazar, İslâm serbest piyasa ekonomisi ile uyumlu olduğunu vurguladıktan sonra serbest piyasa sisteminin beş temel özelliğinde bahseder: özel mülkiyet, tercih ve girişim özgürlüğü, rekabet, serbest ticaret, sınırlı devlet. Bu özelliklerle Serbest Piyasa ekonomisi ile İslâm'ın probleminin olmadı aksine, erken dönem İslâm toplumunun pratiklerinin serbest piyasa ekonomisi ile uyumlu olduğu vurgusu dikkat çekicidir.

Burada sunulan argümana farklı açılardan iki eleştirim olacak. Birincisi Adam Smith ile

1 "Refahın Üretimi, Bölüşümü ve Ahlâk" başlıklı makalenin müzakere metnidir.

başlayan kendi kendine işleyen piyasa sisteminin, modernleşme önce ortaya çıkan serbest piyasa pratiklerinin ontolojik olarak farklı olduğu üzerinedir. Burada özellikle Karl Polanyi'nin serbest piyasa kavramsallaştırması üzerinden hareket edilecektir.

İkinci eleştiri noktası ise, ana akım iktisat içerisinde çokça yer bulan piyasanın her zaman optimal dengeyi sağlayamayacağı, bu engelleyen faktörler üzerinden olacaktır. Şimdi bunları biraz daha detaylı açıklayalım:

1. Bir "Ütopya" olarak Piyasa Ekonomisi:

Polanyi, kendi kuralları içerisinde işleyen, kendi kendine dengeye gelen piyasa sisteminin bir ütopya olduğunu vurgular. Piyasa sistemi kendi kurallarına göre işleyen bir piyasaları öngörür. Mal veya hizmetlerin üretimi ve refahın dağıtımı, kendi kurallarına göre işleyen kurumsal bir kalıba bırakılmıştır. Adam Smith'in tanımladığı "homo economicus" karar alırken kendi çıkarını en çoklamayı hedefler. Bu açıdan ekonomik davranışın temel dürtüsü bireysel çıkarlardır. Piyasalar kendiliğinden denge sağlayan "görünmez el" mevcuttur. Fiyatlar arz ve talebi otomatik olarak birbirine eşitler. Bu durumda, üreticilerin elde edeceği karlar fiyatlara bağlı olduğundan, üretim fiyatlar tarafından belirlenir. Fiyatlar da gelirleri oluşturduğundan ve üretilen mallar bu gelirlere göre topluma dağıtıldığından, refahın dağılımında fiyatlara bağlı olacaktır. Bu çerçevede hem üretim hem de dağıtım düzeni yalnızca fiyatlar tarafından sağlanır.

Polanyi'ye göre hiçbir toplum, ekonomik bir sisteme sahip olmadan yaşayamaz; pre-modern dönemlerde ekonomik alan sosyal alana mündemiçtir. Sosyal ilişkilerin bir alt cüzüdür ve ona tabiidir. Bireylerin ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetlerin üretimi ve paylaşımı ekonomik güdüler (kâr en çoklaştırması)'den ziyade, politik, kültürel ve dini saiklerle gerçekleşir. Ekonomik sistemin sosyal sistemden soyutlanmış ve belirgin ekonomik amaçlara bağlanmış olduğu modern dünya kendine özgü bir sapmadır. Polanyi'ye göre bu sapma 19. Yüzyılda meydana gelmiş, kar elde etme güdüsü toplumsal ilişkilerin merkezine oturmuştur. Kar güdüsünün merkezi bir nitelik kazanması salt bir zihniyet değişikliği meselesi değildir. Toplum yapısında yaşanan kökten bir değişimin sonucuydu: söz konusu dönüşüm insanlar hayatta kalabilmek ve toplumsal konumlarını muhafaza edebilmek için karlı ekonomik girişimler peşinde koşmaya ya da ücret kazanmaya zorlamıştır.

Bu bağlamda kendi kendine işleyen piyasa sistemi içerisinde ekonomik güdüler toplumsal ilişkileri düzenleyen tüm değerlerin üzerine çıkmış ve onları belirlemeye başlamıştır. Polanyi "böyle bir kurum toplumun insani ve doğal özünü yok etmeden uzun süre yaşayamazdı; insani fiziksel olarak yok eder, çevresini de çöle çevirirdi. Kaçınılmaz olarak, toplum kendini korumak için bazı önlemler aldı, alınan önlemler piyasanın kendi yasalarını bozdular; çalışma yaşamını alt üst ettiler ve böylece toplumu başka biçimde tehlikeye sürüklendiği"ni vurgular[2](Polanyi, 36).

2 Polanyi, Karl, Büyük Dönüşüm, 2003 İletişim Yayınları

Bu doğrultuda Karl Polanyi 1944 yılında yazdığı Büyük Dönüşüm adlı eserinde hiçbir toplum, ekonomik bir sisteme sahip olmadan yaşayamaz, pre-modern dönemlerde ekonomik alan sosyal alana mündemiçtir. Sosyal ilişkilerin bir alt cüzüdür ve ona bağımlıdır. Kendi kurallarına göre işleyen bir piyasa toplumun ekonomik ve sosyal düzeylere bölünmesi gibi önemli bir talebi beraberinde getirir. Bu iki alanın ayrılığı her çağda, bütün toplum tiplerinde görüldüğü söylenebilir. Hiçbir toplum malların üretim ve dağıtımını sağlayan bir sistem olmadan yaşayamaz. Ama bundan ayrı ekonomik kurumların var olduğunu çıkaramayız; Normal olarak ekonomik düzen sadece sosyal düzenin bir fonksiyonudur ve onun içine yerleşmiştir. Ekonomik sistemin sosyal sistemden soyutlanmış ve belirgin ekonomik amaçlara bağlanmış olduğu modern dünya kendine özgü bir sapmadır.

Polanyi eserinde bu sürecin yıkıcı sonuçlarından uzun uzun bahseder. Ancak burada önemli olan İslâm ekonomik sisteminin, kar maksimizasyonun esas alındığı ve her üretim, tüketim ve dağılımın piyasa sistemine bırakıldığı bir sistemin mi yoksa üretim ilişkilerinin vahiy ekseninde mi düzenleneceğinin belirlenmesi gerekir. Bu anlamda İslâm'ın ideal düzlemde serbest piyasa oluşumuna izin veren bir yaklaşımından bahsedilebilir. Ancak üretim ve tüketim ilişkilerinin hayatın diğer alanlarından bağımsız ve kendi kurallarına göre hareket eden ve diğer alanlara hükmeden bir Piyasa sisteminin İslâmî olduğundan bahsedilemez.

2. Piyasa ve Piyasa Başarısızlıkları:

Ana Akım iktisat teorisi piyasanın etkinliği kadar, piyasanın etkin olmadığı konular üzerine de odaklanmıştır. Bu açıdan bakıldığında ideal anlamda etkin piyasalar reel düzlemde başarısız olduğu pek çok durum söz konusudur.

Serbest piyasa ekonomisi teorik olarak bakıldığı zaman çok sayıda alıcı ve satıcının olduğu, piyasada aktörlerin tam bilgi sahibi olduğu, giriş çıkışların serbest olduğu tam rekabetçi bir düzlemde ele alınacak olursa, ekonomik etkinlik maksimum düzeye ulaşır. Bu tür piyasada aşırı kar ortadan kalkar, en etkin aktörler(en ucuza üretenler) piyasada kalırken, etkin olmayan aktörler piyasadan dışlanır. Aşırı karlarda piyasaya yeni üreticilerin girmesi ile ortadan kalkar. Ana akım ekonomi teorisinin ön gördüğü piyasa ekonomisinin gerçek dünyada ön görüldüğü şekilde gerçekleşmemesinin bazı sebepleri vardır. Bu sebepler fiyat mekanizmasının etkin çalışmasını engelleyip kaynakların optimal paylaşımına engel olmaktadır. Bunlar aşağıdaki gibi sıralanabilir:

Eksik Rekabet piyasası

Tam rekabet piyasanın yokluğu piyasada yeterince alıcı ve satıcının olmadığı durumda oluşan bir koşuldur. Monopol, oligopol ya da duopol diye isimlendirdiğimiz bu durum piyasada bir mal ya da hizmet fiyatının bir ya da birkaç aktör tarafından belirlendiği durumlarda oluşur. Alıcı veya satıcıların sayıca az olması, rekabeti ortadan kaldırarak, aşırı karın oluşmasına üretim ve dağılımında etkinliğin azalmasına yol açar

Bazı Malların Bölünmez Olması

Teoride, etkinliğin sağlanması için mal veya hizmetlerin sonsuz bölünebilir olduğunu varsaymamız ya da bölünebilirlik problemini ihmal ettiğimizi varsaymamız gerekir. Gerçek hayatta bu durum bazı mal veya hizmetler için mümkün olmadığı için piyasa başarısızlığına bir sebep olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bölünmezlik problemi daha çok birden fazla aktör tarafından kullanılan mallarda karşımıza çıkar. Bir köprünün kullanımı bu duruma örnek verilebilir. Ayni köprüyü kullanan birçok insan için köprünün marjinal maliyeti veya marjinal faydası farklılık gösterilebilir. Köprünün veya yolun herkesin ihtiyacına göre bölmemiz mümkün olmadığı için bakim veya inşa maliyetlerinin paylaşımı ve fiyatlandırmasının optimal olması mümkün değildir.

Ortak Mülkiyet Malları

Herkesin ortak kullanımına açık malların (deniz, göl, orman vs.) istismar ve israfa açık olması, bazı aktörlerin kendi çıkarları adına bu mal veya hizmetlerden diğer aktörler üzerindeki etkilerini görmezden gelerek kullanması etkinsizliğe ve dolayısıyla piyasa başarısızlığına sebep olmaktadır.

Asimetrik Bilgi

Teoride Pareto optimal paylaşımın gerçekleşmesi için piyasa davranışlarında mükemmel bilginin (perfect information) olduğu var sayılır. J. Stiglitz; gerçek dünyada alıcı ve satıcıların bilgisizliklerinden ya da belirsizlikten kaynaklanan sebeplerle tam bilginin olamayacağını ve asimetrin bilginin aktörlerin sosyal ve özel, fayda ve maliyetleri eşitlemeyeceğini ortaya koymuştur. Asimetrik bilginin olduğu durumda piyasa etkin paylaşım yapamayacak ve basarisiz olacaktır.

Kamusal Malların Varlığı

Market başarısızlıklarının bir diğer sebebi de piyasada kamusal malların varlığıdır. Kamusal mal; bir aktör tükettiğinde diğer herkes için miktarı değişmeyen maldır. Kamusal mal; birilerinin hariç tutulamadığı ve rekabet dışı mallardır. Buna en güzel örnek ortak tüketilen "su" olabilir. Kamusal mallar ayrıca aşağıda açıklayacağımız bir başka piyasa başarısızlığı olan "dışsallıklara" da sebep olur.

Dışsallık belli bir mal veya hizmeti sunma veya sunmama durumunda, fiyatlandırmanın gerçekleşemediği için etkinliği engelleyen bir piyasa başarısızlık sebebidir. Dışsallıklar negatif ve pozitif olabilir. Bir fabrikanın herhangi bir üretim için çevreye yaydığı zararlı atıkların veya gazların çevredeki diğer insanların sağlık ve yasam koşullarını olumsuz etkilemesi negatif dışsallık olarak örnek verilebilir. Bir firmanın bir bölgeye yapacağı yatırımdan dolayı o

bölgeye yeni yollar yapılması ve diğer herkesin bundan faydalanabilmesi pozitif dışsallığa örnektir.

Yukarıda ifade edilen nedenler piyasaların etkin işleyişini engeller. Bu durumda piyasalarda aşırı kazanç, aşırı üretim ve tüketimin yanında bölüşümde etkinsizliklere yol açar. Serbest piyasanın İslâm'la ilişkisi ele alınırken sadece ideal anlamda bir uyumluluğa bakmak kolaycı bir yaklaşımdır. Serbest piyasanın uygulanması sırasında ortaya çıkacak rekabeti ve etkinliği bozan davranışların hangi politik yaklaşımlarla ele alınacağının İslâmî referanslarla tartışılmış olması hem düşünsel hem de pratik olarak daha faydalı bir yaklaşım biçimi olacaktır.

Para – Kur Sistemi ve Ahlâk: " Kötü Para İyi Parayı Kovar"

İbrahim Güran Yumuşak
Prof. Dr., İstanbul S. Zaim Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi

Giriş

Para ve kur sistemi ile ahlâk arasındaki ilişkiyi anlayabilmenin yolu iktisadî davranışlar ile ahlâk arasındaki bağlantıları bulmaktan geçer. Bunu yapmanın da birden fazla yolu ve yöntemi mevcuttur. Dolayısıyla tarihsel geçmişi ve derinliği bulunan iki farklı olguyu karşılaştırmak ciddi ve zor olmanın yanında riskli bir girişimdir. İktisat ve ahlâk alanıyla ilgili bir araştırma yapmanın diğer önemli bir zorluğu ise gerçek anlamda disiplinlerarası oluşudur. Üstelik iktisat ve ahlâk arasındaki ilişkinin daha spesifik bir alana indirgenerek para ve döviz kuru özelinde tartışılması ise tüm bu zorlukları artıran bir husustur.

Para ve kur sistemini ahlâki açıdan değerlendirmenin diğer önemli zorluğu da teori ile pratik arasında ortaya çıkan farklılıklardır. Nitekim teoride ahlâki açıdan herhangi bir sakınca görülmeyen iktisadî faaliyet ve davranışlar, bazen pratikte tam tersi bir sonuç doğurabilmektedir. Üstelik bu sonuçlar genellikle istikrarlı bir trend de izlememektedir.

Yukarıda belirtilen zorluk ve kısıtlardan sonra bu çalışmanın amacı, para ve döviz kuru piyasalarındaki iktisadî faaliyet ve davranışların ne derecede ahlâki unsurlar içerdiğine ilişkin bir analiz yapmaktır. Bu çerçevede çalışma üç ana başlıkta takdim edilecektir.

İlk bölüm ahlâk ve iktisat arasındaki ilişkiye tahsis edilmiştir. Öncelikle ahlâkın tanımı, kaynağı ve unsurları ele alınacak, sonrasında ise iktisat ve ahlâk arasındaki ilişkinin kapsamı incelenecektir. İlk bölümün üçüncü kısmında ise iktisadî yaşamda temel ahlâki prensiplerin neler olabileceği tartışılacaktır. Bu prensiplerin neler olduğu ise ahlâkın neye dayandırıldığına bağlı değişebilme potansiyeli içermektedir. Bu nedenle çalışmada İslâm ahlâkının iktisadî yaşamda genel kabul görmüş esasları baz alınmaktadır. Şüphesiz bunlar da tartışmaya açıktır. İlk bölümün sonunda ise ahlâk ile piyasa etkileşiminde ortaya çıkan bazı hususlara ilişkin değerlendirmelerde bulunulacaktır.

İkinci bölümde para ve döviz piyasalarındaki faaliyetler ahlâki açıdan analize tabi tutulacaktır. Bunun yapılabilmesi için öncelikle para ve döviz piyasalarının belirleyicileri tespit edilecek, sonrasında ise bunların temel ahlâki prensiplere ne derece uygun olup olmadığı tartışılacaktır.

Bu kapsamda konvansiyonel ekonomi ile İslâm ekonomisinin para ve döviz piyasalarına bakışı da karşılaştırılacaktır. Çalışmanın son bölümünde ise, küresel finans piyasaları ve ahlâk

ilişkisi iki alt başlık altında incelenecektir. İlkinde küresel krizler ile ahlâki tehlike ilişkisine ikincisinde ise farklı ülkelerdeki para ve döviz piyasalarında ahlâki ve ahlâki olmadığı düşünülen bazı davranışlara değinilecektir.

Çalışmanın bütününde iktisadî faaliyet ve davranışların ahlâkiliği tartışılmakla birlikte, bazen bulguları desteklediği düşünülen teorik yaklaşımlara yer verilecektir. Dolayısıyla çalışma konvansiyonel iktisat yaklaşımının önemli bir parçasını oluşturan para ve döviz piyasalarının teorik bir eleştirisini yapmaktan oldukça uzaktır.

1. Ahlâk ve İktisat

Ahlâk ile iktisat arasındaki ilişkilerin derin bir tarihsel geçmişi vardır. İnsanı merkeze koyan ve önemli düzeyde bir kesişim kümesi bulunan bu iki bilim dalı arasındaki ilişkiyi anlayabilmek için öncelikle ahlâkın tanımı, kaynağı ve unsurlarına, sonrasında ise birleriyle etkileşimine ve ekonomik yaşamdaki temel ahlâki prensiplere değinilecektir.

a. Ahlâkın Tanımı, Kaynağı ve Unsurları

Ahlâkın farklı tanımları bulunmakla birlikte genel kabul gören tanımlarından biri şudur: "İnsanın iyi veya kötü olarak vasıflandırılmasına yol açan maddi olmayan nitelikleri, huyları ve bunların etkisiyle ortaya konan iradi davranışların bütünüdür." Bu tanımdan hareket edildiğinde ahlâkın konusunun insan olduğu anlaşılmaktadır zira dünyada kendi duygu, düşünce ve davranışları hakkında iyi veya kötü şeklinde değer hükümleri veren tek varlık insandır (Çağrıcı, 1985:21).

Ahlâkın kaynağının ne olduğuna ilişkin sorunun cevaplandırılması ahlâki kuralların kökeninin nereye dayandırıldığında saklıdır. Şüphesiz bu soruya verilecek ilk cevap dindir. Ancak dinin dışında akıl, duygu ve kuralların da ahlâkın kaynağını oluşturabileceği ifade edilebilir. Bunlar arasında güçlü bir etkileşim olduğu kabul edilse de ahlâkın din ile birlikte veya birlikte olmayan başka kaynakları olduğu daha ikna edici görülmektedir (Demir, 2013a:94).

Ahlâkın konusu üzerindeki görüşlerin hepsinde ruhsal ve sosyal unsurları içerdiği genel kabul görmektedir. Bu anlamda ahlâk ile insanın ruhsal yaşayışı arasında önemli bir ilişki mevcuttur. Refleks ve içgüdüsel hareketler şuursuz yapıldığı için ahlâkla ilişkisi yoktur. Düşünen varlık olan insanın serbest kararlarının eseri olan davranışlar ahlâki sayılabilmektedir. Ayrıca ahlâkın sosyal unsurlar içerdiği de yadsınamaz bir gerçektir zira ahlâkilik insanın önemli ölçüde diğer insanlar üzerindeki hal ve davranışlarını kapsamaktadır (Topçu, 2017:18-19).

b. İktisadi Yaşam ve Ahlâk Arasındaki İlişki

İktisat ve ahlâk arasındaki ilişkileri iki açıdan değerlendirmek mümkündür (Orman, 2014:143-

149). Bunlardan birincisi ahlâki davranışları iktisadî açıdan ele almaktır. İktisat biliminin ahlâk ile ilgili genel yaklaşımının nötr olduğu dikkate alındığında bu yöntemin tarihsel ve köklü bir geçmişe sahip olduğu pek söylenemez. Her ne kadar modern iktisadın kurucusu olarak bilinen Adam Smith'in Milletlerin Zenginliği kitabından önceki eserinin adı *Ahlâki Duygular Teorisi* hatta kendisi de bir ahlâk hocası olsa da iktisat bilimindeki gelişmeler bu minvalde olmamıştır. İktisatçıların ahlâk konusuna ilgisi son elli yılda artmış ve nihayetinde iktisat ve ahlâk arasında köprü kurmaya yönelik çalışmalar yapan Amartya Sen'in 1998 yılında Nobel İktisat Ödülüne layık görülmesi ile ivme kazanmıştır.

Bireysel çıkarlar ile ekonomik adam kavramlarına gereğinden fazla önem verildiğini kabul eden, özveri, işbirliği, ahlâki değerlerin rolü ve insanlığın refahın artırılmasında bir dizi sosyal, ekonomik ve politik kuruma vurgu yapan yeni iktisadî yaklaşımlar ortaya çıkmaktadır. Toplumun ve ekonomik sistemin yeniden düzenlenmesinden ziyade ekonomik çıkarlarının peşinde koşan adamı ahlâki açıdan bilinçli bir insana dönüştürmek mümkün olursa İslâm ekonomisi ile konvansiyonel ekonomiyi birbirine yakınlaşarak birlikte insanlığın karşı karşıya olduğu bir takım problemlerin çözümüne götürebilir (Chapra, 2009:19-22).

İktisat ve ahlâk arasındaki ilişkiyi ele alan ikinci yaklaşım ise iktisadî yaşamı ahlâki prensipler ışığında analiz etmektir ki bu yaklaşımın temelleri Eski Yunanlı Filozoflara kadar dayanır. İslâm dünyasında Farabi ile başlayan çalışmalar Gazali, Tusi ve Kınalızade ile devam etmiş ve böylelikle günümüze geniş bir literatür taşınmıştır. Nitekim Kınalızade Ahlâk-ı Alai adlı eserinde parayı en önemli politik araçlardan biri olarak değerlendirmiş ve paranın adaleti sağlama ile işbölümü ve uzmanlaşmayı geliştirme fonksiyonundan bahsetmiştir. Kınalızade'ye göre para, iyi bir yönetim sergilemek ve devlet içinde düzeni sağlamak için gereklidir ve devlet başkanın kontrolü altında olmalıdır. Devlet başkanının da ilahi kanunlara uyma zorunluluğu bulunduğundan sonuç olarak paranın da dini prensiplere uygun bir şekilde değerlendirilmesi ve kullanılması gerekecektir (Oktay, 2015:477-9)

Nitekim B. Pascal'a göre de kendi yararını düşünen insanların ilahi bir yaratıcıyı kabul etmeleri rasyonel bir tercihtir. Evreni var eden bir yaratıcıya inanmanın iki muhtemel sonucu vardır. Bunlardan birincisi bu inancın doğruluğudur ki inananlar için büyük bir ödül inanmayanlar için ise elim ve sonsuz bir azap söz konusudur. İkincisi ise bu inancın doğru çıkmamasıdır ancak bu duruma inananlar için çok büyük bir kayıp söz konusu değildir. Öteki dünyada karşılığını alamayacakları bazı davranışlarda bulunmakla birlikte bu dünyada mutlu yaşamışlardır. Ama inançsızların dünyada hiçbir ilahi kurala uymadan yaşamak suretiyle elde ettikleri kazanç ile öbür dünyanın varlığı halindeki kayıpları mukayese edildiğinde muhtemel kayıpları çok daha büyük olacaktır (Demir, 2013b:113-4). Pascal'ın ortaya koyduğu ve oyun teorisini çağrıştıran bu yaklaşımın, bazı kaynaklarda Hz. Ali'nin inkârcı birine verdiği rivayet edilen cevabın neredeyse aynısı olduğunu da hatırlatmakta fayda vardır: *"Eğer senin dediğin doğru ise hepimiz kurtuluruz. Fakat eğer benim dediğim doğru ise, o takdirde ben kurtulurum, ama sen helak olursun."*

c. Ekonomik Yaşamda Temel Ahlâki Prensipler

İnsandan beklenen ahlâki davranışlar sosyal hayatın her aşamasında olduğu gibi ekonomik yaşamda da geçerlidir. İnsana verilen her imkân ve ona tanınan her hak aynı zamanda onun sorumluluğunu da artırmaktadır. Tirmizi'den nakledilen bir hadiste Hz. Muhammed (SAV) şöyle buyurmaktadır: "*Ahirette insan hayatını nerede tükettiğinden, servetini nasıl kazanıp nerede harcadığından, ne gibi işler yaptığından, bedenini nasıl yıprattığından ve bildiklerini yaşayıp yaşamadığından sorguya çekilmedikçe Allah'ın divanından ayrılamaz*." Bu kapsamda İslâm'ın temel prensipleri ışığında insanın üretim, tüketim ile gelir elde etme ve harcamaya ilişkin konularda dikkat etmesi gereken ahlâki prensipler şu şekilde sıralanabilir (Çağrıcı, 1985: 270- 282):

i) Gelir elde etmeye yönelik tercih ve çabalarında bireysel ve toplumsal sonuçları ile ahiret gününü dikkate alarak karar vermek;

ii) Toplumun maddi ve manevi açıdan olumsuz etkileyebilecek, dinen yasaklanan şeylerin üretim, tüketim ve ticaretinden uzak durmak;

iii) Mesleki bilgisini ve uzmanlığını geliştirerek yaptığı işin veya ürettiği malın niteliğini artırmak;

iv) Çalışanların ve/veya işverenlerin haklarını gözeterek kendisine verilen emaneti hakkıyla yerine getirmek;

v) Tüketim tercihlerinde orta yolu tercih ederek israfta bulunmamak, lüks ve gösteriş için harcama yapmamak;

vi) İhtiyacı olanlara yönelik yardımda bulunmak ve servetini insanların istihdamını/gelirini artırıcı faaliyetlere tahsis etmektir.

Ahlâki prensiplere bağlı bir bireyin bu amaçla gerçekleştirdiği tüm eylemleri aslında uzun vadeli bir yatırım olarak değerlendirilebilir. Bu dünyada gerçekleştirilen ahlâki davranışlar bir kısmı bu dünyada bir kısmı ise öbür dünyada üstelik kat kat fazlası olacak biçimde kişinin karşısına çıkacaktır ki bu oldukça avantajlı bir yatırım olarak değerlendirilebilir (Demir, 2013b:91)

d. Ahlâk Piyasa Etkileşimi

Oldukça geniş bir alanda hükmünü icra eden iki kurumsal olgunun birbirinden bağımsız biçimde hareket etmesi ve herhangi bir etkileşime maruz kalmaması mümkün değildir. Şüphesiz bu etkileşim iki yönlüdür. Ahlâkın piyasa üzerinde etkileri olabileceği gibi piyasanın da ahlâk üzerinde etkileri vardır. Bu etkileşimin sonuçları üzerinde genel bir değerlendirme yapıldığına, ahlâkın piyasalar üzerinde olumlu sonuçları beklenirken piyasaların özellikle kriz durumlarında ahlâk üzerindeki etkileri olumsuzluklara neden olabilmektedir.

Ahlâkın piyasalar üzerindeki etkileri Ömer Demir tarafından yazılan İktisat ve Ahlâk kitabında detaylı biçimde incelenmiştir. Bu kitapta yer alan hususlar aşağıda özetlenmiştir (Demir, 2013a:191-225)

i. Ahlâk işlem ve bilgi maliyetlerini düşürür;

ii. Ahlâk piyasadaki çatışmaları ve gayri meşru güç kullanımını azaltır;

iii. Ahlâk ekonomik davranışları tahmin edilebilir kılar ve düzene sokar;

iv. Ahlâk bölüşümü etkinleştirir ve refah artışına katkı sağlar;

v. Ahlâk nesiller arasındaki ilişkileri istikrarlı kılar;

Piyasaların ahlâk üzerindeki etkilerine ilişkin değerlendirmeler ise genellikle ideal piyasa koşullarında beklenen sonuçları içermektedir. Dolayısıyla beklenen bu olumlu etkilerin ortaya çıkması piyasa koşullarının bozulması veya başka etkenler nedeniyle mümkün olmayabilir. Serbest piyasaların ahlâk üzerinde beklenen etkileri ise şunlardır (Demir, 2013a:226-241)

i. Serbest piyasa ortamı ekonomik ilişkileri şeffaflaştırır ve denetimini kolaylaştırır;

ii. Serbest piyasa bireysel özgürlükleri artırırken tercih çarpıtmalarını azaltır;

iii. Piyasa ulus üstü ahlâki değerlerin oluşumuna katkı sağlar ve ahlâkı evrenselleştirir;

Piyasaların ahlâk üzerindeki beklenen olumlu etkilerinin en azından bir kısmı, genellikle liberal iktisatçıların piyasaları kutsaması amacına yönelik olarak ifade edilen iyimser tahminleri içermektedir. Ayrıca piyasanın belirlediği ahlâk kuralları ile İslâm dininin temel ahlâk prensipleri arasında önemli farklılıklar olduğu da belirtilmesi gereken en önemli hususlardan biridir.

2. Para ve Kur Sisteminde Ahlâk

Para arzının işleyişi orta ölçüde gelişmiş herhangi bir ticari hayatın bir aleti, bir yapısı, temel ve düzenli bir olgusu olarak görülebilir. Her şeyden önce, para her yerde kendini bütün iktisadî ve toplumsal ilişkilere sokmanın bir yolunu bulur. Bu onu mükemmel bir gösterge yapmaktadır. Onun ne kadar hızla dolandığını veya ne zaman tükendiğini, aktığı kanalların ne kadar karmaşık olduğunu veya arzının ne kadar az olduğunu gözleme suretiyle, bütün beşerî faaliyetlerin oldukça doğru bir değerlendirilmesi yapılabilir (Braudel, 1991:110). Para ve kur sisteminin ahlâk süzgecinden geçirilebilmesi için öncelikle sistemin nasıl çalıştığının anlaşılması, bu sistemin belirleyici temel faktörlerinin tespit edilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Daha sonra bu mekanizmanın önceki başlıkta belirlenen temel ahlâki prensiplere uyup uymadığının tespit edilmesi mümkün olabilecektir.

a. Para ve Kur Sisteminin Belirleyicileri

Mal para, madeni para ve kâğıt para sistemi paranın tarihi serencamını özetlemektedir. Kâğıt para sistemi, çok düşük maliyetlerle siyasal iktidarlara senyoraj hakkı sağlayan bir uygulamadır. Bu uygulamadaki herhangi bir karşılık gösterme zorunluluğu olmadığından reel gelişmelere dayanmadan yetkili otorite tarafından piyasaya para arz edilmektedir. Reel gelişmelere dayanma zorunluluğu olmamasına karşın, para ihracının üretim artışı paralellik arz etmesi tercih edilir. Aksi takdirde reel üretim artışını aşan para arzı artışı enflasyon, tersi durumda ise, deflasyon sorunu ortaya çıkar.

Modern bir para sistemi olan kâğıt para sisteminde para arzı ayarlamalarını belirleyen en önemli aktör reel üretim düzeyidir. Reel üretim ile para arzı ilişkisine en çok dikkat çeken iktisatçıların başında Milton Friedman gelmektedir. Friedman üretim artışı ile uyuşmayan para arzı ayarlamalarının iktisadî istikrarsızlıkların temel kaynağı olduğuna dikkat çekmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde uzun dönemli büyüme performansını zedeleyen enflasyon sorununun temel nedeninin aşırı parasal genişleme olduğunu öne sürerek, enflasyonun "az mal peşinde çok paranın koşması" ndan kaynaklanan bir sorun olduğunu ifade etmiştir. Friedman reel büyüme ile tutarlılık göstermeyen para arzı değişikliklerin önlenmesi için "sabit parasal büyüme kuralı"nı tavsiye etmiştir (Bkz. Friedman, 1968-1970).

Friedman ve diğer monetarist ekonomistler para arzındaki değişiklikler ile reel ekonomi ilişkisine dikkat çekerken, faiz oranındaki değişikliklerinde göz ardı edilmemesi gerekliliğine vurgu yapmışlardır. Modern dünyada faiz oranlarının iktisadî istikrarsızlığın en önemli kaynağı olduğu tartışmaları, ABD ekonomisindeki gelişmeler ile örneklendirilmiştir. Friedman, ABD ekonomisinin istikrarsız bir görünümü sergilemesini, faiz oranlarındaki istikrarsızlığa dayandırmıştır. Çünkü, faiz oranlarındaki oynaklık eğilimlerinin yüksek düzeyli olması, finansal piyasalardaki belirsizlik eğilimlerini besleyerek uzun vadeli yatırım kararlarının hayata geçirilmesini zorlaştırmaktadır. Belirsizlik nedeniyle uzun vadeli yatırım kararları yerine kısa vadeli yatırımların daha cazip olması, mal piyasası, borsa ve döviz piyasasındaki dalgalanmaları beslemektedir. Kısa vadeli dalgalanma eğilimleri, sadece ABD ekonomisini değil, aynı zamanda dünya ekonomisini de daha istikrarsız bir hale getirmiştir. (Chapra, 1996:14)

Para arzının reel üretime dayalı olarak ayarlanması, parasal genişlemenin tek başına reel etkiler doğuracağı şeklinde yorumlanmamalıdır. Ekonominin ihtiyaçları doğrultusunda para hacminin ayarlanmasına dikkat edilirken, para politikası ile tutarlı maliye politikalarının tercih edilmesi ve aynı zamanda bilim ve teknoloji politikalarının desteklenmesi gerekmektedir.

Para arzı ile ilgili değerlendirmelerde bulunurken doğal olarak para arzındaki değişikliklerin kurumsal çerçevesi de göz ardı edilmemelidir. Para arzına ilişkin ayarlamalar merkez bankaları tarafından gerçekleştirilir. Merkez bankalarının tarihi çok eski değildir. 1900 yılların başında dünyada merkez bankası sayısı sadece 20 iken, 1990'lı yıllarda 161 sayısına

ulaşılmıştır (Hasan, 2011:7) Para basma yetkisini elinde bulunduran siyasal otorite, bu yetkiyi kullanarak senyoraj geliri elde etmektedir. Öte yandan ekonominin para ve kredi hacmi merkez bankasının gözetim ve denetimi altında ayarlanmaktadır.

Son yıllarda merkez bankası konusunda üzerinde en çok durulan konuların başında bu kurumların bağımsızlığı meselesi ön plana çıkmıştır. Yöneticileri siyasî otorite tarafından atanan bir kurumun bağımsızlığından söz edilemez. Merkez bankaları, kendilerine verilen hedefler doğrultusundan ellerindeki para politikası araçlarını kullanarak genel ekonomi politikaları ile ters düşmeyen stratejiler geliştirmek zorundadırlar. Önceden belirlenen hedeflere ne ölçüde ulaşıldığı hususunun tespiti için şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkeleri yasalara ile güvence altına alınmıştır. Merkez bankaları fiyat istikrarı ve ekonomik büyüme gibi hedefler konusunda önceden belirlenen performans değerlerine ulaşmak üzere istedikleri para politikası araçlarını şeffaf bir şekilde kullanma yetkisine sahiptirler. Önceden belirlenen performansa ne ölçüde ulaşıldığı ya da başarısızlık gerekçeleri konusunda ilgili otoritelere karşı sorumluluk ilkesinin işletilmesi son dönemde birçok ülkede yasal düzenlemeler ile zorunlu hale getirilmiştir.

Günümüz dünyasında özellikle gelişmekte olan ülkeler, ara malı ve sermaye malı ithalatının yanı sıra teknoloji ithalatı açısından diğer ülkelere bağımlı hale gelmişlerdir. Söz konusu mal ve hizmetlerin ithalatı ancak döviz gelirlerinin artırılması ile mümkün olmaktadır. Döviz gelirlerinin artırılması için dışarından mal ithal edilirken, aynı zamanda dışarıya mal satılması zorunludur. Belirli sektörlerde mikro düzeyde markalaşarak yüksek fiyatlar ile uluslararası piyasalara mal ve hizmet ihraç edilmesi döviz gelirleri artışının temel kaynağıdır.

Ülkeler arasında mal ve hizmet hareketlerinin yanı sıra finansal hareketlerde söz konusu olmaktadır. Finansal hareketler portföy yatırımları kanalıyla gerçekleşmektedir. İster reel kaynaklı isterse finansal kaynaklı olsun, ülkeler arasındaki ekonomik ilişkiler farklı para birimlerinin birbiri ile transferini gündeme getirmiştir. Bir ülke parasının başka bir ülke parası cinsinden fiyatı döviz kuru kavramı ile ifade edilir. İktisadi açısından güçlü ülkelerin paraları hemen herkes tarafından tercih edildiği için göreli olarak daha yüksek fiyatlıdır.

Döviz kurunun teşekkülünde iki temel sistem mevcuttur. Sabit döviz kuru sistemi ile esnek döviz kuru sistemi temel döviz kuru sistemleridir. Sabit kur sisteminde ulusal paranın fiyatı resmi bir kararla belirlenirken, esnek kur sisteminde bir ülkenin yabancı para cinsinden fiyatı tamamen piyasa koşullarına bırakılır. Gerçekte, hiç bir ülke tam esnek kur sistemini tercih etmez. Iktisadî koşullara bakılarak piyasaya müdahale edilir. Döviz kurlarında dalgalanmalara göre piyasaya ulusal para ya da döviz arz edilerek kur stabilizasyonu sağlanmaya çalışılır. Bu uygulamadan dolayı, esnek kur sistemi yerine, kirli dalgalanma sistemi ifadesinin kullanımı tercih edilmektedir.

Sabit kur sistemi, tercih edilen bir kur sistemi değildir. Sabit döviz kuru dışa açık ekonomilerin tercih edebileceği bir sistem değildir. Ulusal paraların fiyatı, ülkelerin iktisadî gelişmişlik seviyesi ve siyasî istikrar gibi çok sayıda parametreye bağlıdır. Dolayısıyla döviz kurlarını belirli

bir oranda uzun süre sabit tutmak çok kolay değildir. Sabit kur uygulamasına gidildiğinde kurların olması gereken gerçek değer yükseldiğinde zorunlu bir devalüasyon gereği ortaya çıkmaktadır. Devalüasyon gereğini öngören yüksek gelir gurupları yabancı paraya yatırım yaparak döviz stoklarını artırmaktadırlar. Devalüasyon uygulamasına gidildiğinde elinde döviz bulunduran kesimler haksız kazanç edeceklerdir.

b. Para ve Kur Sisteminde Ahlâkilik Sorunu

Para ve kur sisteminde gerçekleşen işlemleri ahlâki açıdan değerlendirmek ve genellemelerde bulunmak oldukça zor bir süreçtir. Zira bazı işlemlerin niteliği itibarıyla ahlâki bir sorun teşkil etmemesine rağmen sonuçları için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Faize dayalı ve spekülatif işlemler için ise değerlendirme yapmak şüphesiz daha kolaydır.

i. Konvansiyonel Ekonomide Para ve Kur Sistemine İlişkin Değerlendirmeler

Merkez bankalarının kullandıkları para politikasının genel araçlarından zorunlu karşılık oranının belirlenmesi dışındaki açık piyasa işlemleri ile reeskont kredilerinin hem içeriği hem de sonuçları itibarıyla ahlâkiliği oldukça tartışmalıdır. Zira bu işlemler faiz uygulamalarıyla hem fonksiyonel hem de bireysel gelir dağılımı üzerinde adil olmayan sonuçlara meydan verebilmektedir. Ayrıca özellikle genişletici para politikaları uygulanması sonucunda oluşan enflasyonun sabit gelirlilerin hayat standartları üzerinde olumsuz etki oluşturmaktadır.

Konvansiyonel ekonomide, merkez bankasının yanı sıra, finansal sistemin de para ve kredi hacmini genişletme gücü vardır. Reel bir faaliyete dayanmaksızın gerçekleştirilen kredi imkânı parasal genişleme sürecini besleyerek enflasyonist eğilimleri tetikler. Aynı ahlâki tehlikeler bu durumda da geçerlidir.

Kur çıpasına dayalı bir parasal stratejinin izlendiği dönemlerde, cari işlemler açığının sürdürülebilirliği her zaman mümkün değildir. Kur çıpasına dayalı stabilizasyon dönemlerinde ulusal paranın aşırı değerlenmesi nedeniyle ihracat gelirlerinin azalması ve dış ticaret dengesinin sürdürülemez boyutlara ulaşması söz konusu olacağından kurların yakın bir gelecekte dalgalanmaya bırakılacağına ilişkin beklentiler güçlenir. Kurların dalgalanmaya bırakılacağı kokusunu alan rant çevreleri ve ekonomi politikalarından sorumlu bazı kimseler döviz stoklarını artırarak pusuya yatarlar. Kur çıpasından vazgeçildiğinde bu kesimler reel bir faaliyete dayanmayan kazançlar elde ederler. Bir anlamda karaborsacılık olan bu tür davranış eğilimleri hem toplumsal barışısın zedelenmesine hem de stabilizasyon programlarına ilişkin kredibilitenin yok olmasına yol açar.

Enflasyon ve işsizlik İslâm ekonomi sisteminde tasvip edilmemektedir. Enflasyon küçük bir azınlığın lehine geniş toplum kesimlerinin gelirlerinin erimesine yol açan bir problemdir. Aynı şekilde işsizlik sorunu da toplum kahir ekseriyetini ilgilendiren bir meseledir. Enflasyon ile işsiz arasındaki ödünleşimi esas alan para politikası uygulamaları İslâm ekonomisi

sistemi ile bağdaşmaz. Bu sorunlardan birine öncelik verme yerine her ikisinin de olmaması tercih edilmelidir. Demokratik rejimlerde seçimlerden önce genişletici seçimlerden sonra ise daraltıcı para politikası uygulamaları, fırsatçı davranışlara dayalı olduğundan ahlâki temellerden yoksundur. Seçim öncesi dönemlerde genişletici para politikası uygulamaları ile işsizliği azaltarak seçmenlere sempatik gözükmek, seçim sonrası dönemde ise, daraltıcı para politikaları izleyerek işsizlik sorunu ile mücadeleyi öncelememek fırsatçılığın en temel göstergesidir.

Yukarıda belirtilen hususlar dikkate alındığında, konvansiyonel para ve kur sisteminin uygulamaları neticesinde vuku bulan bireysel ve toplumsal sonuçlara hassasiyet gösterdiği iddia edilemez. En iyi ihtimalle başta yoksulluk ve gelir dağılımı adaletsizliği olmak üzere ortaya çıkan olumsuzlukların giderilmesine yönelik başka sosyal politikalar uygulanmasına çalışılmaktadır.

Konvansiyonel ekonomilerde uygulanan para ve kur sisteminin toplumun maddi ve manevi açıdan olumsuz etkileyebilecek, dinen yasaklanan şeylerin üretim, tüketim ve ticaretinden uzak durması söz konusu değildir zira bazı istisnalar dışında seküler bir anlayış hâkimdir.

Geleneksel para ve döviz kuru sisteminin ihtiyacı olan insanlara yönelik yardımlarda bulunması ve kaynaklarını istihdam/gelir artırıcı faaliyetlere tahsis etme konusundaki performansı oldukça tartışmalıdır. Yine bu sistemin ekonomik birimlerin tüketim tercihlerinde orta yolu tercih ederek israfta bulunmaması, lüks ve gösteriş için harcama yapmaması konusunda her hangi bir hassasiyeti bulunmamaktadır.

Mezkûr sistemin çalışanların ve/veya işverenlerin haklarını gözeterek kendisine verilen emaneti hakkıyla yerine getirmesi konusundaki etkileri ise olumlu yöndedir. Ayrıca serbest piyasa koşullarının yaygınlaşması ve tekelleşme eğilimlerinin kırılmasına bağlı olarak çalışanların mesleki bilgisini ve uzmanlığını geliştirerek yaptığı işin veya ürettiği malın niteliğini artırılmasına ilişkin pozitif yönlü bir etkisi de vuku bulabilecektir.

ii. Para ve Döviz Piyasalarının İslâm Ekonomisi Açısından Değerlendirilmesi

Para ve döviz kurunun belirlenmesi hususundaki İslâmî yaklaşım, İslâm ekonomisine ilişkin esasların kurumsal olarak tesisi ile gerçekleşebilecektir. Bu bağlamda konvansiyonel para ve döviz piyasalarının temel birimlerinden biri sayılan spekülatörlerin sağlam ekonomik temellere dayanmayan işlemleri meysir/kumar kategorisi altında değerlendirilecek ve İslâmî bir ekonomide var olamayacaktır (Ahmed, 2011:27). Çağdaş fukahanın büyük çoğunluğu Ortodoks para piyasası ürünlerinin tümünü her hangi bir ayrıma tabi tutmadan caiz olmadığı görüşündedirler. Ancak Eski Mısır Müftüsü M. Tantavi başta olmak üzere dönemin bazı çağdaş düşünürleri "Yatırım Sertifikaları" şeklinde adlandırılan ürünlerin caiz olduğuna ilişkin görüş bildirmiştir (Bayındır, 2015: 164-5). İslâm ekonomisinde Merkez Bankasının para piyasalarını düzenleme kabiliyeti, Ortodoks politika araçlarına göre sınırlı olduğundan oldukça kısıtlıdır. Zorunlu karşılık oranları dışındaki araçları kullanmak mümkün

olmadığından bu araçları ikame edecek ortaklığı teşvik eden yeni mekanizmaların devreye sokulması gereklidir (Nakvi, 1985:173-5)

Hz. Peygamber'in (sav); *"Altınla altın, gümüşle gümüş, buğdayla buğday, arpa ile arpa, hurma ile hurma, tuz ile tuz, misli misline ve peşindir. Ama bu sınıflar değişirse peşin olmak şartıyla istediğiniz gibi satın!"* Hadis-i Şerif'inde belirttiği üzere mübadelelerin peşin olarak gerçekleşmesi gerekmektedir. Buna binaen, döviz piyasalarında kullanılan türev araçlar (spot, forward, future, swap ve opsiyonlar) arasında sadece spot piyasalarda iki kur arasında üzerinde anlaşmaya varılan bir oranda gerçekleştirilen işlemler caiz görülmüştür (Ahmed, 2011:28). Döviz kurunun ödeme ve tesliminin gelecekte yapıldığı çağdaş forward kontratları İslâm'da caiz değildir. Future ve opsiyonlar da bu karakterlere sahip olduğu gibi, bu işlemlere dayanan akitler zımni olarak faiz bileşenleri içermektedirler. Swap ise bir akit içerisinde, biri forward olmak üzere iki akit içerdiğinden ötürü İslâmî hükümler açısından caiz görülmemiştir. Bununla birlikte, İslâm ekonomisinde faizli işlemler meşru görülmediğinden dolayı konvansiyonel tahvillerin alım satımı da mümkün değildir (Ahmed, 2011:28). Dolayısıyla, İslâmî esaslara dayalı bir ekonomik sistemde cari işlemler kaleminde faiz ödemesi veya gelirleri yer edinemeyeceği gibi, sermaye hareketleri kaleminde ise çeşitli kaynaklardan alınan faizli krediler gibi diğer kalemler de bulunamayacaktır. Bunun yerine sermaye hesabı doğrudan yatırım, sermaye transferleri ve portföy yatırımlarından oluşacaktır (Ahmed, 2011:28).

Tablo 1: Konvansiyonel ve İslâm Ekonomisinde Kabul Gören Finansal İşlemler

	Spot	Forward	Future	Swap
Tacirler	* X	*	*	*
Yatırımcılar	* X	*	*	*
Spekülatörler	*	*	*	*

*: Konvansiyonel ekonomilerde gerçekleşen işlemler. X: Şer'î olarak kabul gören işlemler.

Kaynak: (Ahmed, 2011:28)

İslâmî bir ekonomide sermayenin spekülatif hareketlerinin oldukça az olması beklenilmektedir, zira hem spekülatif davranışın kendisinden sakındırılmıştır hem de spekülatörler tarafından kullanılan finansal araçlar İslâm'da meşru görülmemiştir. Spekülatörler tarafından yönlendirilen kısa vadeli sermaye hareketleri döviz kuru oynaklığının temel sebebi olduğundan, spekülatif nedenlerle oluşan kısa vadeli sermaye hareketlerindeki bir azalma döviz piyasalarında gerçekleşebilecek olası arz ve talep şoklarını da minimize edecektir ki, bu da döviz kurunun daha istikrarlı olmasına sebep olacaktır (Ahmed, 2011:30). Bununla birlikte, satılabilir faizli borçların yokluğu da döviz kurundaki değişimleri azaltacaktır — bu durum özellikle kısa vadeli sermaye hareketleri için geçerlidir. Uzun dönem sermaye hareketleri, uzun dönemli kontratlar sermayenin hareketini kısıtladığı için konvansiyonel ve İslâmî finansman yöntemleri açısından çok ciddi farklar göstermemektedir. İslâmî akitlerde

kısa vadeli sermaye, faiz oranı yerine kar oranına duyarlıyken, İslâmî açıdan borç işlemleri tamamen finansal bir karaktere sahip olmak yerine reel bir işlem ile ilişkilendirildiği için esneklik konvansiyonel bir ekonomiye göre daha az olacaktır (Ahmed, 2011:30). Buna ek olarak, kar oranındaki değişimler ve kar oranının sermaye piyasaları üzerindeki yansımaları gecikmeli olarak gerçekleşmektedir, dolayısıyla İslâmî bir ekonomide sermaye hareketliliği kaynaklı değişimlerin döviz piyasasındaki etkileri daha az olacaktır ki bu da döviz kurunun göreceli olarak daha istikrarlı olabileceğini ifade eder. (Ahmed, 2011:30).

Satılabilir faizli borçların kaldırılması döviz kurunun hareketliliği düşürecektir fakat İslâmî alternatifler konvansiyonel finansman yöntemlerinin yerine ikame edilmezse ekonomideki uluslararası işlemlerin hacmi düşebilir. Bu bağlamda hem uzun hem de orta vadeli sermayenin çekilmesi için Kar-Zarar Ortaklığına (KZO) dayanan *mudarebe* ve *muşareke* gibi yöntemlerle birlikte *icare* gibi yöntemler kullanılabilir (Ahmed, 2011:31). Kısa vadeli finansman ise murabaha, *bey'i müeccel, bey'i selem ve* istisna gibi İslâmî finansman yöntemleri ile gerçekleştirilebilir. Böylece bankalardan ve resmi kurumlardan alınan net borçlar kalemleri, İslâmî bir ekonominin ödemeler dengesi bilançosunda net *selem* hareketleri (giren *selem* eksi çıkan *selem)* veya net *müeccel* hareketleri (giren *müeccel* eksi çıkan *müeccel)* ile değiştirilebilir (Ahmed, 2011:31).

Tablo 2. Konvansiyonel ve İslâm Ekonomisinde Kabul Edilen Dış Ticaret Bilançosu İşlemleri

Cari İşlemler	
Dış Ticaret Dengesi (Mallar)	*X
Net Hizmet Gelirleri (Turizm, Ulaşım, vb.)	*X
Net Göçmen Transferleri	*X
Net Faiz Ödemeleri	*
Diğer Yatırımlardan Elde Edilen Net Gelir	*X
Sermaye Hareketleri	
Doğrudan Yatırımlar	*X
Portföy Yatırımları	*X
Diğer Sermaye Hareketleri (Borç affı, hibeler, vb.)	*X
Resmi Kurumlardan Alınan Net Borçlar	*
Bankalardan Alınan Net Borçlar	*
Diğer Borçlar (Tahvil ihracı, uluslararası sermaye piyasalarından alınan krediler, vb.)	*

*: Konvansiyonel ekonomilerde gerçekleşen işlemler. X: Şer'î olarak kabul gören işlemler.

Kaynak: (Ahmed, 2011:29)

3. Küresel Finansal Sistem ve Ahlâk

Küresel finans sistemini yöneten güçler, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere iç ve dış finansal serbestleşme uygulamalarını dayatarak bu ülkelerin finansal sitemini kendi tekellerine almışlardır. İç finansal serbestleşme faiz oranlarının tamamen piyasa koşullarına terk edilmesi; dış finansal serbestleşme ise, sermaye hareketlerinin herhangi kısıta maruz kalmadan tam seyyal olmasıdır. Özellikle 1980'li yıllarda gelişmekte olan ülkeler, kendilerine dayatılan liberalleşme politikalarının doğal bir sonucu olarak, serbest faiz politikası ve tam sermaye hareketliliği stratejilerini benimsemiş ve bu konuda yapılması gereken düzenlemeleri gerçekleştirmişlerdir.

a. Finansal Krizler ve Ahlâki Tehlike

İçeride yüksek faizler ile birlikte baskı altına alınan kurlar, gelişmekte olan ülkeleri kur-faiz kıskacına hapsederek sıcak para hareketlerinin nemalanma alanı haline getirmiştir. Düşük kurlar nedeniyle ülkeye gelen kısa vadeli sermaye hareketleri kısa süre içerisinde yüksek faizlerden dolayı kayda değer getiriler elde ederek, ilk fırsatta geri çekilme eğilimi göstermişlerdir.

Yüksek faizlerden para kazanma, iç piyasadaki aktörlere de cazip gelmiştir. Dışarıdan borç para bulan finansal kuruluşlar, yüksek faizlerden yararlanmışlardır. Yüksek faiz getirisi sağlayan enstrümanlardan kazanç sağlama alışkanlığı, reel sektör yatırımlarının sekteye uğramasına ve üretim ekonomisi yerine rant ekonomisinin yerleşmesine yol açmıştır. Birçok firma, üretim yapmak yerine yüksek faiz getiri sağlayan enstrümanlara para yatırarak kolay para kazanma yolunu tercih etmişlerdir.

İç ve dış finansal serbestleşme, finansal sistemin derinleştirilmesi gereğini de gündeme getirmiştir. Gelişmekte olan ülkelerde, finansal entegrasyon düzeylerini güçlendirmek ve finansal sistemdeki enstrüman sayısını artırmak için ciddi reformlar gerçekleştirmişlerdir.

Ülkelerin finansal sistemleri derinleştiği ölçüde, 2008 Küresel Finans Krizi'nin sirayet etkisi güçlü bir şekilde hissedilmiştir. 2008 Küresel Finans Krizi, ABD'de başlayıp bütün dünyaya yayılan bir sorundur. ABD'de konut kredisini karşılık gösteren finansal kuruluşlar, finansal enstrümanlar ihraç etmiş, daha da ötesi bu enstrümanlara dayalı türev araçlar olarak ifade edilen yeni finansal enstrümanlar piyasaya sunulmuştur. Bir varlığa dayanmadan piyasaya sunulan ve gerçekte altı boş olan bu enstrümanları elinde bulunduran kişi ya da kurumlar zarar etmiş hatta birçoğu iflas etmiştir. Söz konusu finansal enstrümanlar ABD dışındaki birçok ülkede de işlem gördüğünden küresel ölçekte bir tahribat ortaya çıkmıştır. ABD başlayan kriz, küresel finansal sisteme entegrasyon düzeylerinin yüksekliğine bağlı olarak hemen her ülkeyi etkilemiştir. Türkiye gibi, küresel finansal sistemi göreli olarak sığ olan ülkeler krizin hasarından daha az etkilenmişlerdir.

Kriz işsizlik, büyüme ve dış ticaret gibi makro parametreleri derinden sarsarak küresel

ölçekte bir sorun haline gelmiştir. Finansal entegrasyonun yanışı ülkelerde arası mal ve hizmet ticaretinin devasa boyutlara ulaştığı günümüz dünyasında, bir ülkede görülen toplam talep daralması başta bu ülkelerin ticari partnerleri olmak üzere birçok ülkeye sirayet ederek, ithalat talebinin gerilemesine ve dış talebe duyarlı sektörlerin darboğaza girmesine yol açmıştır.

Toplam talep daralmasını aşmak üzere, yeniden gündeme gelen Keynesyen genişletici ekonomi politikaları ekonomilerin uzun süre içine girdikleri depresyon girdabını kırmada yeterli olmamıştır. 2008 Küresel Finans Krizi'nin etkilerinden söz ederken, şu sorular akla gelmektedir: Batılı gelişmiş ekonomiler krizi neden öngöremedi? Türev araçların sıkıntılı yatırım araçları olduğu neden fark edilmedi?

Küresel finans sistemi, özellikle eklemleşme süreci ile birlikte devasa bir boyuta ulaşmıştır. Önemle belirtmek gerekir ki, sistemi yöneten ve tabiri caize sistemin işleyişi hakkında net bilgi sahibi olan küçük bir azınlık bulunmaktadır. Bu azınlık asimetrik bir bilgiye sahiptir. Küresel sistemin kompozisyonu, mikro ölçekte ülkelerin, finansal kurumların ve finansal varlıkların durumu hakkında sistemi domine eden azınlık bilgisel avantaja sahiptir. Asimetrik bilgi avantajına sahip bu azınlık, riskli yatırım enstrümanları hakkında yatırımcıları şeffaf bir şekilde bilgilendirmeyerek *ahlâki tehlike* sorunun ortaya çıkmasında bir beis görmemektedir. Yatırım araçları hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmayan kişi ya da kurumlar, riskli yatırım araçlarını tercih ederek ters seçim eğilimi ortaya koymaktadırlar.

Konvansiyonel finansal sistemin içinde barındırdığı ahlâki sorunlara ilişkin ortaya koyduğu bazı yaklaşımlar vardır. Mishkin'e göre bunlar asimetrik bilgiye dayalı ters seçim ve ahlâki risktir. Asimetrik enformasyon, taraflardan birinin diğerine göre daha az doğru bilgiye sahip olduğu bir durumu ifade eder. Finansal sistemin temel fonksiyonu, fonların, üretken yatırım olanaklarına sahip ekonomik aktörlere doğru hareketini sağlamaktır. Finansal sistem bu işlevini yerine getiremezse ekonomi etkin işlemez ve bu iki temel soruna yol açar.

Ters seçim sorunu, kötü kredi risklerine sahip olan kişi ve firmaların kredi aramaları durumunda ortaya çıkar. Çok büyük riskli işlere girmek isteyenler, büyük olasılıkla kredi almaya daha hevesli olurlar. Çünkü, borcu geri ödemeyeceklerdir. Bu durumun varlığı, borç verenleri piyasada iyi kredi risklerine sahip olanlar bulunsa dahi kredi vermemeye yönelebilirler. George A. Akerlof «limon problemi» adlı çalışmasında, borç verenlerin, borç vermenin iyi bir risk mi, yoksa kötü bir risk mi olup olmadığına karar verirken sorun yaşamaları halinde borç ve hisse senedi piyasalarında bir limon problemi ortaya çıkmaktadır. Otomobil piyasasından yola çıkarak dört çeşit arabanın var olduğu kabul edilir. Bunlar; yeni arabalar, eski arabalar, iyi arabalar ve kötü arabalar. Piyasada alıcı olanlar, alacakları arabanın iyi bir araba mı yoksa bir limon mu olduğu konusunda bir bilgiye sahip değildir. Satıcı, olanlar arabanın kalitesine ilişkin bilgiye sahiptir. Dolayısıyla asimetrik enformasyon durumu söz konusudur. Piyasada iyi ve kötü arabalar aynı fiyattan satılır. Asimetrik enformasyon, J. Stiglitz ve A. Weiss'in çeşitli çalışmalarında işaret ettikleri gibi kredi tayınlamasına yol açarak da finansal sistemin etkin bir biçimde çalışmasını engellemektedir.

Ahlâki risk, ters seçimin aksine, finansal bir işlemin gerçekleşmesinden sonra söz konusu olmaktadır. Borç alanların, üstlendikleri proje başarılı olduğunda çok kazançlı olacakları, ancak başarısız olunduğunda kaybın borç veren tarafından yükleneceği yüksek riskli projelere yatırım yapılması eğiliminde olmaları nedeniyle ortaya çıkar. Borç alanlar, elde ettiği fonları kendi özel kullanımlarına, hileli iş yapmak, sıkı çalışmamaya meyillidirler. Borç alanların net değerlerindeki bir düşüş, borç verenlerin daha az kredi vermesine yol açarak yatırımların ve toplam ekonomik aktivitenin azalmasına neden olur. Borç verenin yararı ile borç alanın yararı arasındaki çatışma, ahlâki riskten kaynaklanır.

ABD'de faaliyet gösteren kredi derecelendirme şirketi Equifax'a yönelik siber saldırı ve devamında yaşanan olaylar, yukarıda belirtilen teorik izahlara önemli ve oldukça güncel bir vaka olarak kayıtlara geçmiştir. İlgili şirketin web sitesine yapılan siber saldırı sonucunda 143 milyon müşterinin bilgilerinin çalınmıştır. Bu vaka 29 Temmuz 2017'de tespit edilmiş olmasına rağmen Eylül ayında kamuoyunun gündemine düşmüştür. Olayın ortaya çıkmasının hemen ardından ise üç üst düzey yönetici firmadaki hisselerini satmıştır. Equifax hisse senetlerinin değeri, ihlalin açıklanmasından bu yana %20'den fazla düşüş göstermiştir. Şirket, Equifax yetkililerinin ihlal tespit edildikten kısa bir süre sonra ihlali gizleyerek 1.8 milyon dolar değerinde hisse sattıkları iddiasına karşı, yöneticilerin o sırada bir saldırı gerçekleştiğine dair hiçbir bilgiye sahip olmadıklarını belirten bir açıklama yapmak zorunda kalmıştır.

b. Finansal Krizler ile Ahlâk İlişkisinde 2 Ülke 2 Farklı Uygulama

Merkez Bankalarının bağımsızlığına bağlı olarak bu kurumun yetkisinde ve denetiminde yürütülen para politikalarının belirlenmesinde ve özellikle de uygulanmasında, iktisadî açıdan istenmeyen sonuçlar elde edilebileceği gibi bu sonuçların önemli bir bölümü aynı zamanda da ahlâki sorunlar içerebilmektedir. Özellikle kontrollü piyasalarda ortaya çıkan bu durum, iktisadî veya parasal kriz ortamlarında tüketicileri, firma sahiplerini ve hatta kamu yöneticilerini bile gayri meşru kazançlara yönelik tahriklere meydan açabilmektedir. Buna ilişkin olumsuz örneklerin sayısı oldukça fazla olmasına rağmen tam tersinin vuku bulduğu örneklere de rastlamak mümkündür.

i. Doğu Asya Krizi ve Güney Kore

1997'de Asya'yı kasıp kavuran mali kriz Güney Kore'yi de vurmuş, spekülasyon balonları patlamış, şirket ve bankalar borçları altında ezilmiş, para birimi çökmüş, milyonlarca insan işsiz kalmıştı. Uluslararası Para Fonu 58 milyar dolarlık o zamana kadar tarihindeki en büyük yardım kredisini serbest bıraktı. Ama bu dev kredinin koşulları da son derece ağırdı. Faizlerin yükseltilmesi, tasarruf programları ve yapısal reformlar… Sonuçta işsizlik üçe katlandı. Dönemin Güney Kore hükümeti bu karanlık tablo karşısında halkı yardıma çağırdı. 1998 Ocak ayında vatandaşlardan altın takılarını devlete vermeleri istendi. Hedef, kredilerin daha

hızlı bir şekilde ödenebilmesiydi. Milyonlarca Koreli bu çağrıya uyarak aile yadigârı takılarını, hatta alyanslarını devlete verdi, sporcular altın madalyalarını, kupalarını bağışladı. Birkaç ay içinde 3 milyar dolar değerinde 227 tonluk altın toplandı, IMF'ye borçlar vaktinden önce, üç yıl gibi bir sürede ödenmiş oldu.

Asya krizi döneminde üniversite öğrencisi olan ve şu an Bonn Üniversitesinde Kore Araştırmaları bölümünde konuk profesörlük yapan Kyoung-Suk Sung, bu dönemin Korelilerde birlik duygusunu daha da güçlendirdiğine dikkat çekiyor. Sung, Çin ve Japonya gibi güçlü ülkelerle komşu olduklarını hatırlatıyor ve ekliyor: "Etrafımızda çok fazla güçlü devlet var. Kore çok küçük bir ülkedir. İşimizi kendimiz halletmek zorundayız. Bu güç ve enerjiye deneyimlerimiz sonucunda ulaştık. Büyük bir sorun yaşadığımızda bu enerji yeniden açığa çıkıyor." (DW, 2015)

ii. 2001 Krizi ve Türkiye

Güney Kore'de vuku bulan bu ahlâki yaklaşıma diğer ülkelerde sıklıkla rastlanmamaktadır. Hatta belirsizliğin hüküm sürdüğü piyasalarda kısa sürede yüksek rant elde etmeye yönelik yaklaşımlar daha yaygındır. Buna ilişkin olarak Türkiye'de yaşanan olayların sayısı ise azımsanmayacak kadar fazladır. Nitekim benzer olaylarda Türkiye'deki ekonomik birimlerin önemli bir kısmının yüksek faiz geliri elde etmek için birbiriyle yarıştığı bilinmektedir. Piyasa koşullarında cereyan eden bu olayların aşılarak görevin kötüye kullanıldığı örneklere rastlamak maalesef mümkün olmuştur.

Nitekim enflasyonla mücadele programının bir gereği olarak uygulanan sabit kur sisteminin sürdürülememesi sonucunda 22 Şubat 2001'de dalgalı kura geçilmek zorunda kalınmıştır. Ancak bundan birkaç gün önce TCMB'nin bankalara 5 milyar 188 milyon 900 bin ABD Doları sattığı, hatta başkanın da TL hesabını dolara çevirdiği mahkeme kayıtlarına geçen hususlardır. Hatta bu fiil ve davranışları sergileyen ilgili yönetici bunlardan dolayı ceza almış ve memuriyetten men edilmiştir.

Sonuç

Günümüz ekonomilerinde hâkim olan para ve kur sistemlerinin farklı perspektifler aracılığıyla ahlâki açıdan değerlendirilmesi mümkündür. Nitekim para ve döviz piyasalarında gerçekleşen işlemleri piyasanın kendi ahlâki prensiplerine dayalı olarak analiz yapmak mümkün olduğu gibi İslâm ahlâkı gibi kaynağını dini prensiplerden alan bir anlayışla da gerçekleştirilebilir. Hatta piyasa ile İslâmî ahlâk anlayışının birbirinden beslendiği alanlar üzerinde de değerlendirmeler yapılabilir. Tabiidir ki tercih edilecek her bir yöntem ayrı birer çalışmanın konusudur. Çalışmada konvansiyonel para ve döviz piyasalarının İslâm ahlâkının temel ilkelerine uyup uymadığı analiz edilmeye çalışılmıştır ki, bu ilkelerin önemli bir bölümü dine dayalı olmayan ahlâk anlayışlarıyla önemli ölçüde uyuşmaktadır.

Çalışmanın en önemli handikabı, önemli ölçüde faiz mekanizmasıyla çalışan para ve döviz kuru sisteminin ahlâki olup olmadığının tartışılmasıdır. Zira faizin, farklı dinler ve toplumlar tarafından yüzyıllar boyunca reddedildiği hatta yasaklandığı bilinmektedir. Aristo'nun faiz hakkındaki buna iyi bir örnek teşkil eder. Aristo'ya göre en çok tiksinmeyi hak eden fâizciliktir. Çünkü bu yoldan sağlanan kazanç, doğrudan doğruya paranın kendi varlığından kaynaklanır ve paranın ortaya çıkmasına neden olan amaca aykırıdır. Zira para mübadele için yaratılmıştır. Oysa fâiz, paranın miktarını çoğaltır ve fâiz paradan doğan paradır. Dolayısıyla da doğaya en aykırı düşen para kazanma tarzı budur. Dolayısıyla fenalığı hususunda neredeyse ittifak edilen faiz mekanizmasının ve önemli ölçüde bu mekanizmaya bağlı olarak oluşan para ve döviz piyasalarında ahlâki bir takım çıkarımlarda bulunmak bir bakımdan kolay ancak bir o kadar da tezat oluşturmaktadır.

İngiltere'de Kraliçe I. Elizabeth tahtta iken mali danışmanı Sir Thomas Gresham'dır. 16'ncı yüzyılda kâğıt para yoktur, yalnızca metal para vardır. Metal para da gümüş içeriklidir. Bir dönem gümüş içeriği düşük olan paralar dolanıma çıkarılınca gümüş içeriği fazla olan paralar dolanımdan kaybolmaya başlamıştır. Thomas Gresham konuyu inceleyerek Kraliçe Elizabeth'e rapor hazırlamış ve daha sonra adıyla anılacak olan durumu tespit etmiştir: "kötü para iyi parayı piyasadan kovar". Günümüzde asimetrik bilgiye dayalı olarak ortaya çıkan ters seçim ve ahlâki tehlike sorunlarının giderilmesine yönelik önerilerde bulunulmasına rağmen, geleneksel para ve kur sisteminin günümüzdeki pratik sonuçları ele alındığında Gresham Kanunu bir metafor olarak açıklayıcı olabilir.

Kaynakça

Ahmed, Habib. (2001), *Exchange Rate Stability: Theory and Policies from an Islamic Perspective*. Research Paper No. 57. IDB Islamic Research and Training Institute

Bayındır, Servet (2015), İslâmî Finans -2, Süleymaniye Vakfı, İstanbul.

Braudel, Fernand (1991), Maddi Medeniyet ve Kapitalizm, Ağaç Yayıncılır, İstanbul

Chapra Muhammad Umer (1996), "Monetary management in an İslâmîc economy", Islamic Economic Studies, Vol. 4, No. 1, December 1996.

Çağrıcı, Mustafa. (1985), Anahatlarıyla İslâm Ahlâkı, Ensar Neşriyat, İstanbul.

Deutche Welle. IMF Borcu Takıyla Ödenir mi? http://www.dw.com/tr/imf-borcu-tak%C4%B1yla-%C3%B6denir-mi/a-18365517

Demir, Ömer. (2013a), İktisat ve Ahlâk, Liberte Yayınları, Ankara.

Demir, Ömer. (2013b), Din Ekonomisi, Sentez Yayıncılır, Ankara.

Friedman, Milton, (1968), " The Role of Monetary Policy", American Economic Review, Vol: LVIII, Nu:1

Friedman, Milton, (1970), The Counter – Revolution in Monetary Theory", Institute of Economic Affairs Occasional Paper, No:33, London: Institute of Economic Affairs, 1970.

Hasan, Zubair (2011), Money creation and control from Islamic perspective, MPRA Paper No. 28366.

Nakvi, Haydar (1985), *Ekonomi ve Ahlâk*, İnsan Yayınları, İstanbul.

Oktay, Ayşe Sıdıka (2015), *Kınalızade Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alai*, İz Yayıncılık, İstanbul.

Orman, Sabri. (2014), İslâmî İktisat, Değerler ve Modernleşme Üzerine, İnsan Yayınları, İstanbul.

Topçu, Nurettin. (2017), *Ahlâk*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Chapra, M. Umer (2009), "Ethics and Economics: An Islamic Perspective, Islamic Economic Studies Vol. 16 No. 1 & 2.

Para – Kur Sistemi ve Ahlâk[1]

Mustafa Çalışır
Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi

Bu müzakere metninde, yapı taşları para ve kur sistemince inşa edilen günümüz finans sistemi ve zihniyet arka planının hangi teorik temellere dayandığı incelenecektir. Bu bağlamda sitemin hangi tarihsel süreçleri yaşadığı, nasıl bir evrimle günümüze tevarüs ettiği konusu ele alınmakta ve ana metnin dayanaklarının anlaşılmasına katkı sağlamak hedeflenmektedir.

"Para- Kur Sistemi ve Ahlâk" başlıklı ana metindeki para ve döviz kuru piyasalarındaki iktisadî faaliyet ve davranışların ne ölçüde ahlâki unsurlar içerdiğine ilişkin hususların sorgulanmasını amaçlayan çalışma üç başlıkta ele alınmıştır. Ahlâkın tanımı, kaynağı ve unsurları yanında, iktisat ile ahlâk arasındaki ilişkinin ele alındığı ilk bölüm ahlâk ve iktisat arasındaki ilişkiye tahsis edilmiştir. İkinci bölümde para ve döviz piyasalarındaki faaliyetler ahlâki açıdan analize tabi tutulmuş, son bölümünde ise, küresel finans piyasaları ve ahlâk ilişkisi konu edilmiştir.

Bu müzakere çalışmamızda ise, konvansiyonel iktisat yaklaşımının teorik arka planı ve günümüz finans sisteminin dayanakları konu edilecektir. Bu amaçla öncelikle ekonominin parasal kesimine yaklaşımın temellerini içeren para sistemleri ve finans sisteminin gelişimi ana hatları ile özetlenecektir. Takip eden bölümde ana iktisadî ekollerin ekonominin parasal kesimine ilişkin görüşlerine yer verilecektir. Son kısımda finans kesiminin içinde bulunduğu açmazlar konu edilecektir.

Ekonomiye Parasal Yaklaşımın Temelleri

İlk iktisadî faaliyetlerin ortaya çıktığı dönenmelerde iktisadî mübadeleler takas yoluyla sağlanmaya çalışılmaktaydı. Ancak takas sistemi 4 farklı noktada aşılması neredeyse imkânsız sakıncalar içermiştir. Öncelikle, alıcı veya satıcı, ticareti gerçekleştireceği ortağını bulmak için zaman ve çaba harcamalıdır. İkinci olarak, takas ekonomisi koşulları altında mal ve hizmetlerin fiyatları diğer mal ve hizmetler cinsinden belirlenmek zorunda olduğundan her bir malın birçok fiyatı olması sorunu yaşanacaktır. Ayrıca mübadeleye konu olan mal ve hizmetlerin homojen/standart olmayışı bu sorunu daha da içinden çıkılmaz hale dönüştürmektedir. Üçüncü olarak ise bu takas sisteminde servet biriktirme imkânı olmayışıdır. Bu ve benzeri sorunlar ödeme sistemleri arayışını hızlandırmış takiben parasal ekonomiye geçiş süreci başlamıştır.

1 "Para – Kur Sistemi Ve Ahlâk: Kötü Para İyi Parayı Kovar-" Başlıklı makalenin müzakere metnidir.

Bir ekonomide alışveriş işlemlerinin yürütülme yöntemine "ödemeler sistemi" denilmektedir. Tarih boyunca, farklı coğrafyalarda pek çok farklı nesne değişim aracı olarak işlev görmek suretiyle para olarak kabul edilmiş ve ödeme sistemleri arasında yer almıştır.

Örneğin Çin'de bir dönem değişim aracı olarak "ipek" kullanılırken Kuzey Amerika'da "deniz kabukları", Afrika'da "deniz salyangozu kabukları", eski Mezopotamya'da ise "tahıl" aynı işlevi gördüğü tarih kayıtlarında kendine yer bulmuştur. Bu çerçevede ödeme karmaşasını gidermek ve trampa ekonomisinin getirdiği güçlükleri ortadan kaldırmak üzere para kullanımı hem mübadelelerin kolaylaşması hem de ekonomik faaliyetlerin hızlanmasında hayati öneme sahip olduğu gerçeği kabul edilmiştir.

İktisatçılar parayı "satın alınan mal ve hizmetlerin bedelinin karşı tarafa aktarılmasında ya da borçların geri ödenmesinde genel kabul gören unsur" olarak tanımlamaktadırlar. Genel olarak nakit olarak da nitelendirebileceğimiz banknot ve madeni paralar, bu tanıma uymaktadır ve para kapsamında değerlendirilebilecek varlıklardan sadece birini temsil etmektedir.

Aslında paranın tanımı yapmak pek kolay değildir. Bu sebeple iktisatçılar paranın bir ekonomide yerine getirdiği işlevleri sıralayarak bu işlevleri yerine getiren bir nesneyi para kapsamında kabul etme eğiliminde olmuşlardır. Bu çerçevede parayı sadece madeni para ve banknottan oluşan nakit olarak ifade etmek te yeterli değildir. İktisadî olarak parayı ödeme aracı olarak kabul gören çekler, nakde son derece kolay ve hızlı biçimde dönüştürülebilen mal ve hizmetlerin bedelinin ve borçların geri ödenmesinde kullanılan enstrümanların da bu anlamda para olarak ifade edilmesine gerek duyulmuştur.

Paranın bir ekonomide yerine getirdiği üç temel işlev; değişim aracı olma, hesap birimi olma ve değer muhafaza aracı olma fonksiyonlarıdır (GÜNAL, 2010, s. 9-11).

Para; mal ve hizmet satın alımlarında genel kabul görmesi sayesinde değişim aracı olma işlevini yerine getirirken, mal ve hizmetlerin değerini tek bir ölçü birimiyle ifade etmesi yönüyle hesap birimi olma işlevini yerine getirmektedir. Paranın değer muhafaza aracı olması ise, gelirin elde edilme zamanı ile harcandığı zaman arasındaki geçen sürede paranın satın alma gücünü aynen koruyabilmiş olması durumunda gerçekleşmiş olmaktadır.

Ekonomideki fiyatların hızla arttığı enflasyonist bir ortamda, elde bulunan sabit para miktarı ile satın alınabilecek mal ve hizmetlerin miktarı azalacağından paranın satın alma gücü azalacak ve söz konusu para değer muhafaza aracı olma işlevini yerine getiremeyecektir. Bu gibi durumlarda para ikamesi ya da dolarizasyon olgusu yaşanır ki bu durumda yerel ülke parası yerine ödemeler başka bir ülke parası ile yapılır. Bu durumun yol ekonomik sonuçlar iktisatçılar nezdinde sıklıkla dile getirilmektedir (ERDEM, 2010, s. 6-8).

Paranın tanımı ve fonksiyonlarını kısaca özetledikten sonra iktisadi faaliyetlerin nasıl bir para rejimi ile yürütüldüğü konusuna geçebiliriz. Para rejimleri ekonomi literatüründe maddi özellikleri açısından ve piyasadaki paranın yaratılması ve emilmesi yönüyle iki temel kriter

çerçevesinde ele alınır (PAYA, 2013, s. 34). Burada ilk olarak maddi özellikleri açısından para rejimleri anlatılacak, bunu takiben paranın yaratılması ve emilmesi kriterlerine göre para rejimleri, ana iktisadî ekollerin ekonominin parasal kesimine ilişkin görüşleri çerçevesinde özetlenecektir.

Ödeme sistemleri bağlamında tarihte çok çeşitli para standartları denenmiştir. Bunlar, mal-para sistemi, temsili para sistemi, kâğıt para sistemi, banka parasına bağlı çek sistemi ve günümüzde sıkça başvurulan elektronik ödeme sistemleri şeklindeki uygulamalardır. Gelişimine halen şahit olduğumuz bu ödeme sistemleri aşağıda kısaca özetlenmektedir.

Mal para, ekonomik birimlerin tamamı tarafından değerli kabul edilen bir nesnenin değişim aracı olarak işlev görmeye başlamasıdır. İlk çağlardan başlayarak birkaç yüzyıl öncesine kadar, mal para bir değişim aracı olarak işlev görmüştür. Mal para olarak en yaygın kullanılan iki maden, altın ve gümüş olmuştur.

İtibari Para; günümüz modern ekonomilerinde merkez bankaları değeri tamamıyla itibari olan kâğıt paralar basmaktadır. Diğer madenlerin aksine mal olarak bir değeri bulunmayan, ancak mal ve hizmetlerin satın alınmasında bir değer ifade eden nesnelere itibari para denilmektedir. Günümüzde değişim aracı olarak kullandığımız ve Merkez Bankası tarafından basılan kâğıt paraların nesnesel olarak ifade edilebilecek bir değeri yoktur. Ancak bu kâğıtlar, mal ve hizmet satın alımında üzerlerinde yazan miktar kadar değer taşımaktadır. İtibari paranın altın veya gümüş karşılığı olacak biçimde bir değeri de bulunmamaktadır. Bu kâğıt parçalarının değişim aracı olarak kullanılabilmesinin tek sebebi, egemenliğin bir sonucu olarak devlet otoritesinin bu kâğıtları yasal ödeme aracı ilan etmesi ve o ülkenin vatandaşlarının bunu kabul etmeleridir.

Çek, bankalardaki vadesiz mevduat olarak bir bankaya yatırılmış olan paranın tamamının veya bir bölümünün banka tarafından lehtar veya hamil olarak isimlendirilen karşı tarafa ödenmesini emreden kıymetli bir evraktır. Çek kullanımı paranın nakledilmesi sürecinde karşılaşılan zorlukları azaltıp işlem maliyetini düşürerek ödemeler sisteminin etkinliğinin artmasında önemli bir rol üstlenmektedir.

Ödemeler sisteminin etkinliğini arttıran bir başka önemli yenilik, *elektronik ödemeler* veya E-Para olarak nitelenebilecek elektronik fon transferidir (EFT). EFT, bilgisayar bağlantılı sistemler üzerinden yapılan hızlı para transferleri olarak tanımlanabilir. Buna paralel debit/para kart veya diğer elektronik kartların kullanımı transfer işleminin önemli bir unsurudur. Bu sistemler nakit olmaksızın alışveriş yapabilme olanağını arttıran yöntemlerdir. Plastik kartların gelişiminin en son basamağı akıllı kartlar (smart card) ve elektronik para kullanımıdır. Elektronik para, mikroçipine belli miktarlarda kredinin, ATM'lerden veya POS'lardan yüklenebildiği akıllı kartlardır. Bu sistem kapsamında kullanıcı adına karta önceden para yükleyip hazır bir fon olarak bulundurmak mümkün hale gelmiştir. Elektronik para kullanımında devreye bankanın girmesi zorunlu değildir. Tamamıyla bankaların olmadığı daha esnek bir yapıda bu tür elektronik para sistemi işleyebilir. Görüldüğü üzere

ödeme sistemleri oldukça dinamik bir yapıya sahiptir ve her geçen gün yeniliklere açık bir nitelik arz etmektedir.

Ödeme sistemlerini bu şekilde kısaca tanıttıktan sonra şimdi bu sistemlerin işleyişlerine göz atmak faydalı olacaktır. İlk olarak mal para sisteminde en yaygın kullanılan iki maden, altın ve gümüş olması nedeniyle bu sistem metal para sistemi olarak ta adlandırılmıştır. Tarihte altın ve gümüş madenleri uzunca bir dönem kullanıldığı için metal para sistemi tek metal sistemi ve çift metal sistemi şeklinde ikiye ayrılmaktadır (AKDİŞ, 2011, s. 9-11). Tek metal sisteminde tek bir metal, para olarak kullanılmaktadır. Bir diğer ifadeyle sadece gümüşün veya sadece altının para olarak kullanıldığı sistemlerdir.

Tek metal sistemi; gümüş standardı ve altın standardı şeklinde iki ayrı uygulama alanı bulmuştur. Gümüşün metal olarak tek ve geçerli para birimi olduğu sistem gümüş standardıdır. Altının üretim ve arzında yetersizlikler olduğu dönemlerde gümüş, para fonksiyonunu yerine getirmiştir. Gümüş genel olarak sikke olarak tedavül edilmiştir.

Altın standardı ise, altının para olarak kullanıldığı bir sistemdir. Gümüşün devamlı bir şekilde aksaması karşısında 19. yüzyılın başlarında çift metal sistemi terk edilmeye başlanarak altın standardı kabul edilmiştir. Fakat altın standardı değişik uygulama aşamalarından geçmiştir.

*a) Altın Sikke Standardı***:** Bu sistemde altın sikkeler halinde tedavül edilmektedir. Darphaneler kendilerine getirilen altınlardan belirli ayar ve gramda sikkeler basabilmektedir. Ülkeye altın giriş ve çıkışı serbesttir. Altın sikke standardı Avrupa'da ilk defa 1816 yılında İngiltere'de uygulamıştır.

*b) Altın Külçe Standardı***:** I. Dünya savaşından sonra altından tasarruf sağlamak amacıyla büyük Avrupa devletleri tarafından kullanılmıştır. Altın sikke basımı durdurulmuş para olarak altına bağlanan banknot ve sertifikalar kullanılmaya başlanmıştır. Bir diğer ifadeyle altın külçe standardında piyasada altının dolaşımı söz konusu değildir. Altın karşılığı olan bir kısım belgeler, sertifikalar veya banknotlar dolaşımda bulunmaktadır. Bu sistemde piyasada dolaşan paralar altın olmamakta, fakat bu paraların altın karşılığı olmaktadır.

c) *Altın Kambiyo Standardı***:** Bu sistemde ülke parasının belirli gram ve ayardaki altına sabitlenmiş bir başka yabancı paraya belli bir parite üzerinden bağlanması söz konusudur. Bir diğer ifadeyle ülke parası belirli bir kurdan yabancı bir paraya bağlanmakta, yabancı para da belli ayar ve ağırlıktaki altın ile temsil edilmektedir. Bu sistemde bütün paralar dolaylı bir şekilde altına bağlanmaktadır.

Bu sistemde parasını bir başka ülkenin parasına bağlayan tabi ülke, parasını altına bağlayan ülkeye ise "anahtar" ülke denilmektedir. Bu sistem I. Dünya savaşından sonra altın stokları tükenen Avrupa ülkeleri tarafından yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır.

Bretton Woods sistemi bir altın kambiyo standardı uygulama örneğidir. Bu uygulama sayesinde Amerikan Doları, "anahtar" para olması nedeniyle *uluslararası ödeme aracı*, *müdahale parası* ve *uluslararası rezerv para* olma niteliği kazanmıştır. Bretton Woods sitemi

uygulaması 1973 yılında terk edilmiş, ülkeler daha sonraki yıllarında ayarlanabilir sabit kur sisteminden serbest kur sistemine geçiş yapmışlardır. Ancak o dönemlerde gerek tümüyle dalgalı kur sisteminin belirlenememesi ve gerekse dolar, sterlin ve mark gibi belli başlı paralara bağlı olarak belirlenen kurlarda istikrar sağlanamaması, uluslararası finansal sistemde yeni arayışları gündeme getirmiştir. Bu çerçevede döviz kurlarının seçimi üye ülkelere bırakmış ve Bretton Woods sisteminin katı kuralları yerini döviz kurlarının yönetimi için genel göstergelere bırakmıştır. Üyelerden beklenen istikrarlı bir değişim sisteminin yürütülmesini sağlamak üzere döviz kuru düzenlemelerini IMF ve diğer üyeler ile iş birliği yaparak şekillendirmek biçiminde kurgulanmıştır (AKDİŞ, 2011, s. 56-58).

Gelinen nihai durumda günümüzde menkul kıymetleştirme süreçleri hızlanmakta mevcut piyasalar hızlı bir şekilde büyümekte ve derinlikleri artmakta, daha önce mevcut olmayan piyasalar ve ürünler ortaya çıkmakta, birçok enstrümanın ikincil piyasası oluşmaktadır. İkincil piyasaların kurulması mevcut olan ve yeni kullanılmaya başlayan araçların işlem hacmini hızlı bir şekilde arttırmaktadır. Finansal yeniliklerdeki hızlı artış ve finansal ürün çeşitlenmesi, para istikrarsızlığını arttırmakta para arzı ile para talebi tahminini güçleştirmekte parasal aktarım mekanizmasında da değişiklikler yaratmaktadır (KAPLAN, 1999, s. 11-13).

Öte yandan bu gelişmelerle birlikte finansal piyasaların fonksiyonu da değişmektedir. Likit araçlarındaki bu artış ve finansal piyasaların gelişmesi, sadece kısa vadeli yatırımları teşvik etmekte, uzun dönemli yatırımları ise caydırmaktadır. Kalkınma ve büyümenin sağlanabilmesinde uzun vadeli kaynaklara ihtiyacın önemi göz önünde bulundurulduğunda kalkınma aşamasında olan ülkelerin daha büyük açmaza ve darboğaza sürüklenmektedir.

Maddi özellikleri açısından para rejimlerinin gelişimini bu şekilde özetledikten sonra şimdi de paranın yaratılması ve emilmesi kriterlerine göre para rejimlerini değerlendirelim. Bu konu, ana iktisadî ekollerin ekonominin parasal kesimine ilişkin görüşleri çerçevesinde aşağıda özetlenmektedir.

a) Klasik Teori

1930 yılı öncesi iktisadî düşünceye egemen olan Klasik Teoriyi, Say Kanunu ve Paranın Miktar Teorisi olmak üzere iki temel üzerine inşa edilmiş olduğunu görmekteyiz (AKÇAY, 1997, s. 4-7).

Klasik iktisadî yaklaşıma göre, gelir ve işgücü dengesi “Her arz kendi talebini yaratır” şeklinde ifade edilen Say Kanununa dayanır. Buna göre ekonomide hiçbir zaman eksik üretim/işsizlik problemi ya da düşük tüketim sorunu ortaya çıkmayacaktır. Teoriye göre, teknolojinin veri olarak alındığı bir durumda, ekonominin potansiyel üretimi mevcut işgücü hacmi ile sermaye malları stokuna bağlı olacaktır. Bu üretim fonksiyonu, üretilebilecek mal ve hizmet miktarının düzeyini belirlemektedir. Say, üretilen mal ve hizmetlerin tamamına yetecek eşitlikte bir talep oluşacağı için, ekonominin tam istihdam düzeyinde istikrarlı bir denge düzeyinde kalacağını ileri sürmüştür. Bu ise piyasa güçleri tarafından gerçekleştirilecektir

ki, Adam Smith buna "görünmeyen el" adını vermektedir. Piyasada oluşacak dengesizlikler ücretlerin ve fiyatların esnekliğine bağlı olarak ortadan kalkacaktır.

Klasik iktisatçılar, tasarrufların tamamının müteşebbisler tarafından sabit sermaye yatırımlarının finansmanında kullanılacağını ileri sürmüşlerdir. Klasiklere göre burada anahtar rol faiz oranlarındadır. Faiz oranının bir fonksiyonu olan tasarruflar ile yatırımlar arasındaki denklik, tam istihdamın sağlanması için gerekli koşuldur. Faiz oranları uzun dönemde halkın tasarrufları (zevk ve tercihleri) ile girişimcilerin sermaye yatırımlarına (sermayenin verimliliğine) bağlı olarak etkilenirken, girişimcileri yatırım yapmaya, hane halkını da tasarruf yapmaya itmektedir. Klasik sistemde para; üretim (reel sektör), istihdam ve faiz oranları üzerinde kısa dönemde etkili değildir. Mal ve hizmet üretimi ve istihdam; işgücü, sermaye arzı ve mevcut teknoloji tarafından belirlenirken, faiz oranları halkın bekleyişleri ile sermayenin verimliliğine bağlı olarak uzun dönemde etkili olmaktadır. Ancak, bu noktada Klasiklerin tasarrufların tamamının yatırımcılarca kullanılacağı iddiası aşırı iddia görülmüş ve birçok iktisatçı tarafından eleştirilmiştir.

Klasik Teorideki ikinci temel kuram, paranın miktar teoremidir. Bu teorem fiyatlar genel düzeyinin seyrini açıklamaktadır. Miktar Kuramına göre para ekonomide bir örtü olup, yalnızca fiyat seviyesini etkilemektedir. Para arzındaki bir artış yalnızca mal ve hizmetlerin fiyatlarını artırmakta iken, üretim, istihdam ve faiz oranlarını değiştirmekte etkili değildir. Buna göre paranın ve parasal politikaların ekonominin reel kesimi üzerindeki etkisi nötrdür. Bir başka ifade ile paranın miktar kuramına göre para arzındaki bir değişme fiyat seviyesinde aynı oranda bir değişmeye yol açacaktır. Bu ifade Klasik görüşün iki temel varsayımını izlemektedir. Birincisi ekonominin tam istihdamda olması ki, bu "Say Kanunu" olarak ifade edilmiştir, diğeri ise paranın dolaşım hızının sabit olduğudur.

Klasik düşüncede para politikasının etkisiz olduğu ifade edilmekle birlikte, aktif bir para politikasının tam istihdamın sağlanmasında ücret-fiyat mekanizmasının yükünü hafifleteceği de dile getirilmiştir. Bu da para politikasının ekonomi üzerindeki etkisinin tamamen göz ardı edilemeyeceğini, az da olsa bir etkisinin varlığının kabul edildiğini göstermektedir.

b) Keynesyen Teori

1930 yılından başlayarak iktisadî düşünceye egemen olan Keynesyen görüşe göre, üretim düzeyi toplam mal ve hizmet talebi tarafından belirlenmektedir. Keynes ile Klasikler arasındaki temel fark, Keynes'in özellikle kısa dönemde fiyatlar ile faiz oranlarındaki dalgalanmaların ekonomik faaliyetlerin düzeyini tam istihdam seviyesine doğru götürmeyebileceğidir (AKÇAY, 1997, s. 7-8)

Keynesyen model üretim düzeyinin belirlenmesinde toplam talebi oluşturan unsurlar (tüketim, yatırım ve devlet harcamaları) üzerinde odaklanmıştır. Harcamalarda meydana gelen bir değişikliğin çarpan mekanizması yoluyla gelir düzeyini etkileyeceği, bu araçlarla toplam talepte istenen değişikliklerin yapılabileceği ileri sürülmüştür. Toplam talebi, tam

istihdam seviyesine kadar enflasyona neden olmayacak şekilde artırmak mümkündür. Tam istihdam düzeyinde toplam talepte meydana gelecek artışlar fiyatları yükseltecek ve enflasyona neden olabilecektir. Ekonominin reel kesimi hakkındaki böylesine farklı görüşe sahip olan Keynesyen yaklaşımın ekonominin parasal yönünü de Klasik teoriden farklı ele aldığına şahit olmaktayız.

Öncelikle Keynesyen görüşe göre faiz oranları para arz ve talebi tarafından belirlenmektedir. Bu açıdan Klasiklerden ayrılmaktadır. Klasiklere göre para arz ve talebi, yalnızca fiyat düzeyini belirlemektedir. Keynesyenlere göre para arzındaki bir değişme faiz oranlarını değiştirmektedir. Keynes paranın mübadele, ihtiyat ve spekülasyon güdüleri ile talep edildiği varsaymış, bu nedenle de para talebinin faiz oranlarına karşı duyarlı olduğunu ileri sürmüştür. Bu çerçevede para politikası yardımıyla reel ekonomiyi etkilemenin mümkün olabileceğini belirtmiş olmaktadır.

Para arzının ve dolayısıyla faizlerin ekonomik faaliyetler üzerindeki etkisi, yatırımlardaki değişikliğe ve bunun çarpana bağlı olarak GSMH'yi ne kadar etkileyeceğine bağlıdır. Para arzındaki değişmenin faiz oranlarına etkisi ne kadar büyük olursa, faiz oranlarındaki değişmelere harcamaların göstereceği esnekliğe bağlı olarak, para politikası GSMH üzerinde o ölçüde etkili olur. Faiz oranlarındaki değişmeler, yatırımları etkileyerek GSMH'nin değişmesine neden olur. Keynes, faiz oranlarındaki değişmelerin yatırımları ve buna bağlı olarak gelir seviyesini etkileyeceğini ifade ederken, faiz oranları ile ekonomide istikrarın her zaman sağlanamayacağını da likidite tuzağı yardımıyla açıklamıştır. Buna göre, para talebi belli bir faiz oranında faiz oranlarındaki değişmelere karşı duyarsızlaşacak ve ekonomide beklenen hareket gerçekleşmeyecektir.

Keynesyen görüşte, para kuramının özünü klasik miktar kuramına yapılan itiraz oluşturmaktadır. Keynesyen görüş, fiyat düzeyinin belirlenmesini önemseyen miktar kuramının tersine, üretim ve istihdam düzeyinin belirlenmesini ön planda tutmuştur. Keynes, efektif para talebinin (toplam harcama) temel olduğunu gösterirken, para arzı ile toplam harcamalar arasında basit ve önceden belirlenebilir bir ilişkinin olmadığını vurgulamaktadır. Kararlı ve önceden belirlenebilir bir davranış değişkeni olarak, paranın dolaşım hızı yerine tüketim harcamaları kullanılmaktadır. Böylece gelir-harcama çoğaltanı, para kuramının anahtar kavramı olan dolaşım hızının yerini almaktadır.

Bu konuya son verirken şu detayı da belirmek gerekir. Keynesyen kuramda, tam istihdamın sağlanmasında maliye politikası anahtar politika olarak kabul edilirken, para politikasının toplam talebin kontrolünde etkisinin sınırlı olduğuna dair düşüncesi onları klasiklere yaklaştıran ender ortak alanlardan biri olarak kabul edilebilir.

c) Monetarist Teori

Klasik düşünce 1950'li yıllarda Milton Friedman'ın miktar kuramını yeniden düzenlemesi ile canlandırılmıştır. Bu dönemde gelişmeye başlayan Parasalcı görüşe (Modern Miktar

Kuramı) göre, para politikaları maliye politikasına göre çok daha etkilidir. Para arzı, fiyatlar genel düzeyinin belirlenmesinin ötesinde kısa vadede ekonomik faaliyetlerin başlıca belirleyicisidir. Modern parasalcı yaklaşım, Klasik görüşü izlemekle birlikte, ekonomide eksik istihdam olabileceği, paranın üretim miktarı üzerinde etkili olabileceği hususlarında miktar teorisine daha esnek yaklaşmıştır (AKÇAY, 1997, s. 9-10) .

Klasik düşüncenin ilkelerini kabul etmekle birlikte, Parasalcılar miktar kuramında yeni yaklaşımlar geliştirmişlerdir. Miktar teorisinde yer alan sembollerden para miktarını temsil eden M ile fiyatlar genel düzeyini temsil eden P arasındaki ilişki yerine M ile PY (Nominal Milli Gelir) arasındaki ilişkiyi incelemişler ve para arzının yalnızca fiyat düzeyini değil, geçici bir süre için de olsa, toplam ekonomik faaliyetleri etkileyeceğini kabul etmişlerdir. Monetaristler ekonominin eksik istihdamda olabileceğini kabul ederken, para arzındaki bir artışın, ekonomi eksik istihdamda ise üretim hacmini artırabileceğini de ileri sürmüşlerdir. Ancak, ekonominin tam istihdamda olması durumunda Klasik düşüncenin tamamen geçerli olacağını kabul etmişlerdir.

Monetaristlerin bu geniş yaklaşımlarına rağmen, Say Kanunundan sapmadıkları da görülmektedir. Monetaristlere göre görünmeyen el mekanizması ekonomiyi tam istihdama doğru yönlendirmektedir. Y'de, M'deki bir değişikliğe bağlı olarak meydana gelecek bir artış ya da azalış geçicidir.

Friedman paranın dolaşım hızının istikrarlı olması yerine daha farklı bir ifade ile öngörülebilir olduğunu kabul etmektedir. Diğer bir ifade ile ona göre para talebi toplam harcamaların sabit bir oranı olmayıp, PY ile çok yakından ve öngörülebilir şekilde ilişkilidir.

Klasiklerin monetaristler tarafından belki de en fazla destek bulan görüşü ekonominin tam istihdamda dengede olduğudur. Ekonomi tam istihdamdan geçici olarak sapmaktadır, bu nedenle daha yüksek bir ekonomik faaliyet, daha fazla işgücü, teknoloji ve sermaye gerektirirken, devletin ekonomiye ince ayar yapmak için müdahaleleri sadece enflasyona yol açacaktır. Devresel iniş-çıkışlar için yanıt ise doğal seyrine dönene kadar beklemektir. Devletin müdahalesi gereksiz ve zararlıdır. Monetaristler halihazırda devletin ince ayar çabalarının gereksizliği için, rasyonel bekleyişler olarak adlandırılan başka bir argüman eklemişlerdir. Bu yaklaşım, ekonominin nasıl işlediğine ilişkin bilgileri de içeren mevcut bütün veriler ışığında insanların bekleyişlerini nasıl formüle ettiklerini vurgulamaktadır. Ekonomi tam istihdama yaklaşırken, para arzında işsizliği azaltmak amacıyla yapılacak artışların başarılı olamayacağı ifade edilmektedir. İnsanlar para arzında meydana gelen artışları doğrudan fiyatlara yansıtacaklardır. Bunun sonucunda, para arzındaki artış anında fiyatlara yansıtıldığı için, reel ekonomik faaliyetlerde herhangi bir genişleme olmayacaktır (AKÇAY, 1997, s. 9-10).

Bu açıklamalardan sonra günümüz finansal sistemin işleyişi ve içine düştüğü açmazları konu alan bölüme geçebiliriz.

Çağdaş Finansal Sistem ve Krizler

Yatırım ve tasarruf kararlarının farklı ekonomik birimler tarafından verildiği piyasa ekonomilerinde, tasarrufların yatırımlara aktarılması işlevi, finansal sistem ve o sistem içindeki finansal piyasalar aracılığıyla gerçekleşmektedir. Ekonomik yaşamda birikimlerin (tasarrufların) yatırımlara dönüşme sürecinde etkinlik, genel olarak o ülkedeki finansal sistem ve finansal piyasaların yapısına ve örgütlenmesine bağlıdır. Finansal sistem, bir ekonomide belli kişi ve kurumların, piyasaların, araçların ve organizasyonların beraberce çeşitli finansal fonksiyonları yerine getirmek üzere, bir araya gelmeleri sonucunda oluşan bir bütündür. Etkin çalışan bir finansal sistemin varlığı, etkin bir ekonomik işleyiş ve ekonomik refahın artışı için oldukça önemlidir. Ekonominin parasal ve finansal kesiminden yaşanacak sorunlar sistemik ekonomik krizler olarak reel ekonomiye yansıyacaktır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlayıp, 1990 sonrasında ivme kazanan ulusal ve uluslararası finansal piyasaların entegrasyonu süreci finansal kriz olgusunu da beraberinde getirmiştir. Gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkenin finansal sistemlerini liberalize edip, finans piyasalarını dışa açık hale getirdiği bu dönemde, sermayenin uluslararası hareketinde olağanüstü artışlar gerçekleşirken, buna paralel şiddeti ve etki alanı hızla genişleyen uzun süreli finansal krizler de birbirini izlemiştir.

Sistemik finansal kriz; potansiyel olarak finansal piyasaların ciddi bir şekilde bozulmasını ifade eder. Ekonomik, politik ve sosyal yaşamın yapısından ve değişkenliğinden kaynaklanırlar. Sabit bir döviz kuru veya konvertibilite taahhüdü, merkez bankasının, nihai ödünç mercii olma yeteneğini sınırlayarak bir ödemeler bilançosu problemini, bir bankacılık sorununa dönüştürür. Belli bir düzeyde sabitlenmiş döviz kurları, ticari açıkların artmasına yol açar ve bu da kaçınılmaz bir şekilde ilgili paraya yönelik spekülatif bir saldırıya, döviz rezervlerinde bir kayba ve döviz kurlarında uyum sağlayıcı bir düşüşe yol açar. Bekleyişler döviz kurlarını etkilediği için para değerlerindeki dalgalanmalar büyük ve hızlı olabilir. Bir paranın değerindeki ani düşüşün ilk belirgin etkisi yabancı para cinsinden borçların değerindeki artış olarak karşımıza çıkar. Bir spekülatif atak başladığında ve paranın değerinde bir değer kaybı ortaya çıktığında, yeni gelişen piyasa ekonomilerinde borç piyasalarının kurumsal yapısı (borç sözleşmelerinin kısa vadesi ve yabancı paralarla birimlendirilmiş olmaları) ile ulusal paranın devalüasyonu arasında karşılıklı bir etkileşim ortaya çıkar ve ekonomi sistemik bir finansal krize sürüklenir.

Bu krizler birbirinden bağımsız olmayıp, birçok durumda farklı alanlarda başlayan bir kriz, diğer kriz türlerine kapı aralar. Finansal krizler birkaç aşamada ortaya çıkarlar. Öncelikle finansal ve finansal olmayan bilançolarda bozulmanın olduğu başlangıç aşamasını bir para krizi takip eder. Bunu, para krizinin bir sonucu olarak ortaya çıkan finansal ve finansal olmayan bilançoların daha ileri bir bozulması takip eder. Bu aşama, ekonomik olarak yıkıcı sonuçları olan tam bir finansal krize girme aşamasıdır. Bu konuda yapılan ekonometrik çalışmalar, döviz kuru dalgalanmaları ile bankacılık krizleri arasında yüksek bir korelasyon olduğunu vurgulamaktadır (DELİCE, 2003, s. 66).

Diğer taraftan para krizlerinin sistemik finansal krize kaynaklık etme olasılığı da oldukça yüksektir. Nitekim 1980'lerin başlarında Güney Amerika'da, 1990'ların başlarında İskandinavya'da, 1995'de Meksika'da ve 1997'de Asya'da yaşanan para krizleri sistemik finansal krizlere dönüşmüşlerdir. Döviz kurlarındaki bir çöküş, banka denetiminin iyileştirildiği ve literatürde önerilen diğer tedbirlerin alındığı ortamlarda bile, yurtiçi bilançoları zayıflatabilmiş ve bir finansal krizin başlamasına yol açabilmiştir. Bu da daha sonra bölgesel yayılma etkilerinin veya uluslararası yatırımcıların global finansal piyasalardaki önemli bir bozukluğa tepki olarak yeniden pozisyon almalarının bir sonucu olarak geniş sermaye çıkışları yaşanmasına sebep olmuştur.

Bazı araştırmacılar finansal krizlerin köklerini ekonomik istikrara ve düşük enflasyona katkı yapmada güvenilir olarak algılanmayan para ve maliye politikalarında arama taraftarıdır. Bireysel finansal kurumların yaşadıklarının aksine bütün sisteme etki eden finansal krizler genel olarak makroekonomik dengesizliklerden doğarlar. Bu tür dengesizlikler sistemik krizleri başlatabilmekle birlikte, bunların tekrarlanması ve derinleşmesi kurumsal ve düzenleyici unsurlar tarafından güçlü bir şekilde etkilenirler. Bu unsurlar; asimetriler, rijitlikler ve kısmi rezerv bankacılığının dışsallıkları; yetersiz muhasebe ve denetleme standartları, ihtiyatlı düzenlemelerin uygulanmasındaki yetersizlik ve problemli bankalara zamanında müdahale edilmemesinden oluşmaktadır. Buna göre piyasalar izlenen veya izlenecek olan para ve maliye politikalarının güvenilir olmadığına inanırsa krizlerin ortaya çıkma olasılığı artar. Bu çerçevede aşırı enflasyon veya kaynakların dağıtımında ve yönetiminde hükümete çok büyük rol veren maliye politikaları güvenilir politikalar değillerdir ve bir finansal krize yol açabilirler. Gelişmekte olan ülkelerde finansal krizler çoğunlukla, mali savurganlıklar, yanlış döviz kuru politikaları, uluslararası finansal şoklar, zamansız ve asgari koşullar oluşturulmadan yapılan finansal liberalizasyon uygulamaları ve yurtiçi bankacılık sektöründeki zayıflıklar nedeniyle ortaya çıkmaktadır.

Bu ülkelerde yurtiçi finansal piyasalarda yaşanan sorunlar çoğunlukla para ve döviz kuru krizlerine ve ödemeler bilançosunda güçlükler yaşanmasına yol açmakta; hatta dış borç krizine dönüşebilmektedir. Yabancı sermaye akımlarının tersine dönmesi veya döviz kuru üzerindeki spekülatif saldırılar her zaman bu ülkelerde yurtiçi finansal istikrarı tehdit etmektedir. Sanayileşmiş ülkelerde ise, para ve döviz piyasalarında yaşanan problemler genellikle yurtiçi finansal piyasalara yayılmamakta ve yurtiçi finansal sorunlar her zaman döviz ve ödemeler dengesi krizlerine yol açmamaktadır

Örneğin 1992'deki Avrupa Para Sistemi'nde yaşanan krizde para piyasalarında önemli karışıklıklar ilgili ülkelerdeki bankacılık ve finansal sistemi tehdit etmemiştir. Yeni gelişen piyasalardaki finansal krizlerin, yurtiçi finansal sektörler, uluslararası borç verenler ve ulusal parasal ve mali otoriteler arasındaki karmaşık karşılıklı ilişkiler yoluyla geliştiğini gözlemlenmiştir (DELİCE, 2003, s. 59-78).

Gelişmekte olan ülkeler özelinde değerlendirildiğinde özellikle iç ve dış borç sarmalı finansal serbestlik sonrası hem mal hem de sermaye trafiğini rahatlatmak için sınırlarını kaldıran

ülkelerde cari açık kronik ve yapısal hale gelirken, yüksek faiz nedeniyle gelen portföy sermayesi giderek daha fazla bağımlılık yapmıştır. Yani üretmek için ithal etmeye mecbur olunan mal ve hizmetlerden kaynaklanan dış açığı, her an ülkeden çıkıp gidecek bir kaynakla finanse etmek gibi bir yanlışa düşülmüştür. Bu tehdit nedeniyle nominal faizler inse bile, reel faiz hep tatminkâr kalmıştır. Gelişmekte olan ülkelerin çoğu girdikleri faiz yarışında yorgun düştüler. Latin Amerika Ülkelerinde sayısız defa krizler ortaya çıktı, Rusya ve Asya'da da ciddi darboğazlar yaşandı.

Gelişmekte olan ülkelerde piyasalar gelişmiş ülkeler için çok ciddi kazançlar yaratmaktadırlar. Ancak, söz konusu kazançlara hem vergi hem de kar transferi açısından istikrarlı bir çözüm bulunamamıştır. Mevzuat ve Kanunlar hep muğlâktır ve bu nedenle yoruma açıktır. Gelişmekte olan Para ve Sermaye Piyasaları ile ilgili mevzuatlar evrensel nitelikte ve gelecekteki değişikliklere uygun şekilde değil, hükümet politikaları ve ekonominin kırılganlıklarına uygun veya daha da kötüsü o günkü gündeme uygun şekilde çıkartılır. Medya'nın ya da siyaset cephesinin baskıları, kamuoyunda yerleşik çekinceler kanun ve mevzuat maddelerinin şekillenmesinde önemli rol oynar. Bu durum yabancı yatırımcı ya da kendine yabancı süsü vererek yurt dışından işlem yapan yerli yatırımcılar için serbest hareket alanları yaratmakta karlılıkları bu yolla gelişmiş ülkelere yönlendirmeye yaramaktadır (ALKİN, 2010, s. 25-32).

Büyüme ve kalkınmanın en önemli anahtarı tasarruflardır. Tasarruf açığı nedeniyle çıkılan arayışlar, bankacılık ve finans kurumlarını yaratmış, sermaye piyasalarının kurulmasına yardımcı olmuş, finans enstrümanlarının ikinci el piyasasını işlevsel hale getirmiştir. Ancak ulusal tasarrufların yetersizliği, yatırımlar için finansmanın yurtdışından gelen kaynağa bel bağlanması ve ilaveten bu kaynakların ağırlıklı oranda kısa vadeli oluşu yüksek faiz-yüksek enflasyon sarmalını ve ahlâki değerleri aşındıran bir rekabet ortamını doğurmuştur.

Sonuç Yerine

Tarihi tecrübeler ışığında istikrarlı bir ekonomik kalkınma ve büyüme için iktisadî faaliyetlerin ancak sağlıklı, adil, güvenilir bir para ve finans sistemi zemininde yürütülebileceği önemle vurgulanması gereken bir husustur. Bu nedenle tarih boyunca pek çok para ve finans sistemi arayışı ve dönüşümü yaşanmıştır.

Para rejimleri ekonomi literatüründe maddi özellikleri açısından ve piyasadaki paranın yaratılması ve emilmesi kriterine göre iki temel kriter çerçevesinde değerlendirilebilir. Ödeme sistemleri bağlamında tarihte çok çeşitli para standartları denenmiştir. Bunlar, mal-para sistemi, temsili para sistemi, kâğıt para sistemi banka parasına bağlı çek sistemi ve günümüzde sıkça başvurulan çek sistemi ve elektronik ödeme sistemleri şeklindeki uygulamalardır. Mal para sisteminde en yaygın kullanılan iki maden, altın ve gümüş olması nedeniyle tek metal sistemi ve çift metal sistemi uzunca bir dönem kullanıma konu olmuştur. Otomatik altın standardı sistemi ise; *altın sikke* standardı *altın külçe* standardı ve *altın*

kambiyo standardı biçiminde üç farklı yöntem üzerinden uygulanmıştır. Bu uygulamaları Bretton Woods sistemi izlemiş ve günümüzde artık sabit kur sistemleri yerini serbest kur sistemlerine bırakırken finans sistemi de giderek liberal görünüm kazanmıştır. Ancak tüm deneyimler değerlendirildiğinde beklenen istikrarlı bir ulusal ve uluslararası finans sistemi üretilemediği gibi günümüzde uygulanan finansal sistem birbirini takip eden krizler doğurmuş ve gelişmekte olan ülkelerde derin yaralar açmıştır.

Yatırım ve tasarruf kararlarının farklı ekonomik birimler tarafından verildiği piyasa ekonomilerinde, tasarrufların yatırımlara aktarılması işlevi, finansal sistem ve o sistem içindeki finansal piyasalar aracılığıyla gerçekleşmektedir. Ekonomik yaşamda birikimlerin (tasarrufların) yatırımlara dönüşme sürecinde etkinlik, genel olarak o ülkedeki finansal sistem ve finansal piyasaların yapısına ve örgütlenmesine bağlıdır. Ulusal ve uluslararası finansal piyasaların entegrasyonu süreci finansal kriz olgusunu da beraberinde getirmiştir. Gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkenin finansal sistemlerini liberalize edip, finans piyasalarını dışa açık hale getirdiği günümüz pratiğinde, sermayenin uluslararası hareketinde olağanüstü artışlar gerçekleşirken, şiddeti ve etki alanı hızla genişleyen uzun süreli finansal krizler hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeleri kıskacına almıştır.

Büyüme ve kalkınmanın temel dayanağı tasarruflardır. Yurtiçi tasarrufların yetersizliği, yatırımlar için finansmanın yurtdışından gelen kaynağa bel bağlanması ve ilaveten bu kaynakların ağırlıklı oranda kısa vadeli oluşu, yüksek faiz-yüksek enflasyon sarmalını, ani finansal krizleri ve ahlâki değerleri aşındıran bir rekabet ortamını üretmiştir.

Kaynakça

AKÇAY, M. A. (1997). Para Politikası Araçları Türkiye Ve Çeşitli Ülkelerdeki Uygulamalar. Ankara: DPT Uzmanlık Tezi, YAYIN NO: 2483.

AKDİŞ, M. (2011). Para Teorisi ve Politikası. Ankara: Gazi Kitabevi.

ALKİN, E. (2010). Kapitalizm, Finansal Serbestlik Ve Parasal Ekonomi: Bir Sistem Eleştirisi. Maliye Finans Yazıları, 9-34.

DELİCE, G. (2003). Finansal Krizler: Teorik Ve Tarihsel Bir Perspektif. Güven DELİCE Finansal Krizler: Teorik Ve Tarihsel Bir Perspektif Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 20, Ocak-Haziran, 57-81.

ERDEM, E. (2010). Para Banka ve Finansal Sistem. Ankara: Detay.

GÜNAL, M. (2010). Para Banka ve Finansal Sistem. Ankara: Nobel.

KAPLAN, C. (1999). Finansal Yenilikler Ve Piyasalar Üzerine Etkileri: Türkiye Örneği. ANKARA: TCMB Araştırma Genel Müdürlüğü Tartışma Tebliği No: 9910.

PAYA, M. (2013). Para Teorisi ve Para Politikası. İstanbul: Türkmen Kitabevi.

VII. BÖLÜM
Toplum ve İktisat

Musa Öztürk (Doç. Dr.)
Ahlâk'ın Arzu'ya Yenik Düşmesi

Ramazan Yelken (Prof. Dr.)
Tüketim Çılgınlığı ya da Tüketim Ekonomisi Bağlamında Ahlâkı Tartışmak

Oya Akgönenç (Prof. Dr.)
Ekonomi Güvenliği: Darbe, Terör ve İktisat

Selami Sezgin (Prof. Dr.)
Darbe-Terör-Ekonomi

Ahlâk'ın Arzu'ya Yenik Düşmesi[1]

Musa Öztürk
Doç. Dr. Mardin Artuklu Üniv. Edeb. Fak.

Giriş

Kurumsal açıdan bakıldığında insan davranışı dini, ahlâki, iktisadî, psikolojik, vb. açılardan ele alınabilir. Diğer bileşenlerinden soyutlayarak arzuyu tek başına ele almamız durumunda arzu, psikolojinin ilgi alanına girer. İnsanın arzularını gerçekleştirmek için insanlarla ve nesnelerle kurmuş olduğu ilişkiler onu iktisadî gerçeklikler dünyasıyla karşı karşıya getirir. İnsanın arzularını kendisine ve topluma zarar vermeden, barışçıl yollardan gerçekleştirebilmesi için din ve ahlâk gibi bazı üst anlatılara ihtiyaç vardır. "Ahlâk; insanın iyi veya kötü olarak vasıflandırılmasına yol açan manevi nitelikleri, huyları ve bunların etkisiyle ortaya koyduğu iradeli/iradî davranışlarla ilgilenir (Çağrıcı, 1989: 1)". İnsanların davranışları zamana, topluma ve kültürlere göre değişiklik gösterirken ahlâk, zorunlu ve değişmeyen davranış kurallarına işaret eder (Arıcan, 2016: 14). Ahlâk bize en iyi davranış ve yaşama biçiminin ne olduğunu ya da nasıl olması gerektiğini belirtir. Bireyin çıkarlarıyla toplumun menfaatlerinin örtüşmesi belirsizliği ve öngörülemezliği azalttığından toplumun ve toplumsal kurumların işleyişini kolaylaştırır. Ahlâk, toplumsal düzen ve istikrarın sağlanmasına pozitif katkı sağlar (Demir, akt. Kalkavan, 2016: 200). Ahlâk, iyi davranışın kötüden ayrılarak arzunun rafine edilmesinde süzgeç işlevi görürler. Arzuların din ve ahlâk gibi meta anlatıların süzgecinden geçirilerek damıtılması onu hem birey hem de toplum için yararlı hale getirir. Arzuların din ve ahlâk tarafından dizginlen(e)memesi bireyleri ve toplumları felakete sürekler.

İktisadi hadiseler sosyal hadiselerin bir türü olarak toplum içerisinde cereyan ettiğinden insanların iktisadî tutum ve davranışlarına tesir eden faktörler sosyolojik açıdan incelenebilir. Bu anlamda ahlâk ve iktisadın birbirinden ayrı veya bağımsız olarak değerlendirilmemesi gerekir. Toplumun ahlâk anlayışıyla iktisadî anlayışı arasında şöyle veya böyle, güçlü veya zayıf ama muhakkak bir ilişki vardır. Ahlâk ve iktisat anlayışının örtüşmesi sosyal bütünleşme, dayanışma ve kaynaşmaya pozitif katkı sağladığı gibi tersi de doğrudur. Basit anlamda iktisadî faaliyetin özünü fayda ve tatmin güdüsü oluşturur. Fakat insanların iktisadî tutum ve davranışlarının şekillenmesine etki eden din, ahlâk, ideoloji, teknik, vb. pek çok faktör vardır. Bunlar şu veya bu şekilde bütün iktisadî faaliyetlerin kodlarını oluştururlar. Örneğin; iktisadî faaliyetlerle din arasındaki ilişkiyi ele alacak olursak; her din, dini inanç ve ritüellerinin yanı sıra sosyal hayatın hemen hemen bütün ehemmiyetli meseleleri hakkında gayet zengin bir fikri muhtevaya sahiptir. Bunlar dine inananlar tarafından paylaşıldığından şuurlu veya şuursuz olarak onların hayatına tesir eder. Bu tesir sadece din mensuplarının

1 Tebliğ, şura esnasında Ahlâk'ı Arzu'nun Nesnesi Kılmak başlığıyla sunulmuştur.

tabiat karşısında değil, aynı zamanda, aile, iş, meslek, iktisadî hayat vb. sosyal olaylara karşı takındıkları tutumun belirlenmesinde karşılıklı olarak birbirlerini etkilerler. Sosyolojik olarak her dinin üyelerine empoze ettiği pratik davranış biçimlerinin bütünü içerisinde bir ekonomi ahlâkı da bulunmaktadır (Günay, 2000: 390).

Max Weber dini inançlar, düşünceler ve bunların pratiğe akseden boyutlarıyla iktisadî faaliyetler arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu adlı eserinde dinlerin, dünya ile ilişki kurma noktasında püriten bir ahlâk ürettiklerine dikkati çekmektedir. Değerden ziyade tutum ve davranışa yansıyan bu oluşuma "İktisat Ahlâkı" adını vermektedir. Dinin ekonomik olaylar üzerindeki etkilerini araştıran Weber'e göre Avrupa'da kapitalist zihniyetin ortaya çıkmasının ana nedeni; Kalvinist, Pietist, Baptist ve Metodist Protestan çevrelerin yaşayışında beliren Püritanizm şeklindeki bir "asketizm" (zahitlik) anlayışı ortaya çıkmasıdır. 16. Yüzyıldan itibaren reform hareketi ve bilhassa da Kalvinizmin dünyaya dönük zahitlik (ascetisme seculier) kavramının ortaya çıkışı, kişinin ödevinin dünya nimetlerinden faydalanmak ve zenginliğini arttırmak olduğu düşüncesinin yayılmasına sebep olmuştur. İnsanın, Tanrı'nın ideal tabiat düzenini gerçekleştirmek üzere dünyaya geldiği inancı, insanları toplumun rasyonel yönlerini geliştirmeye sevk etmiştir. Kalvinizmin başarının Tanrı'nın kulunu sevmesinin bir belirtisi olduğu anlayışı insanı devamlı ve sürekli çalışmaya, vaktini boşa geçirmemeye ve çalışma sonucu elde edilen zenginliğin şahsi çıkar/lar için kullanılmaması gerektiği düşüncesinin toplumda yayılmasına yol açar. Luther geliştirmiş olduğu "meslek ahlâkı"yla (Berufsethos) iş çevrelerinde Allah'ın seçkin kulları arasına girebilmeyi insanın manevi kurtuluşuyla özdeşleştirir. İnsanın kurtuluşa erebilmek için dünya nimetlerinden yüz çevirmesine gerek yoktur. Aksine bizzat dünya hayatında başarıya ulaşarak da kurtuluşa erebilir (Günay, 2000: 391).

Max Weber; Jean Kalvin ve Martin Luther'in Hristiyanlığın Katolik yorumuna karşı geliştirmiş oldukları yeni yorumların Protestanlar tarafından hayata geçirilmesini sosyoloji diline tercüme ederek bunu kapitalizmin oluşumunu açıklayan bir teoriye dönüştürmüştür. Weber çalışmasında ahlâkın sırf dini düşünceden kaynaklanmadığını ekonomik, politik, kültürel vb. faktörlerden etkilendiğine vurgu yapar. Kapitalizmin niçin dünyanın başka bir yerinde değil de batıda ortaya çıktığını ev ve işyerinin birbirinden ayrılması ve rasyonelleme üzerinden açıklamaya çalışırken tüketime hemen hemen hiç vurgu yapmaz (Sennet, 2011: 111; Öztürk, 2013: 91). Weber, sınıftan ziyade statü grupları üzerinde durduğundan, statü gruplarının tüketim performansları tüketim toplumunun oluşumunda belirleyici bir rol oynamıştır. Üst statü grupları tarafından statü sembolü olarak kabul edilen malların alt statülerde yer alanlar tarafından taklit edilmesi üst statüdekilerin alt statüdekilerle aralarındaki mesafeyi koruyabilmek için yeni mallara yatırım yapmalarına neden olmaktadır (Featherstone, 1996: 45). Alt statü gruplarının üst statü gruplarının tüketim eğilimlerini taklit etmesiyle yeni tüketim alışkanlıkları, zevk/ler ve moda/lar yukarıdan aşağıya doğru yayılarak toplumsallaşır.

Max Weber, kapitalizmin ilk olarak Batıda nasıl ortaya çıktığını açıklamaya yönelik bir teori geliştirir. Teorisini ideal tipler olarak formüle ettiği değerler etrafında şekillenen bir

ahlâk anlayışı üzerine oturtur. Werner Sombart ise Weber'in aksine kapitalizmin lüks mal ihtiyacından ve lüks tüketimden doğduğunu iddia ederek Weber'in aksine bir tez ortaya koyar. Weber'in teorisi kapitalizmin gelişimi için zorunlu olan sermaye birikiminin hangi saikler çerçevesinde oluştuğunu açıklar. Fakat bugün geriye dönüp baktığımızda kapitalizm sermaye birikimi arttırmak için üretimi, üretim araçlarının organizasyonunu ve pazarın genişlemesini zorunlu kıldığı görülmektedir. Bunu başarabilmek için sermaye birikimine olanak sağlayan, maddi anlamda piyasada ederi veya gideri olan hemen her şeyi alınıp satılabilen, kullanılıp atılabilen bir metaya dönüştürmektedir. Meta fetişizmi ideolojisini egemen kılmak için din, ahlâk, gelenek, ideoloji, vb. her şeyin içini boşaltarak onları işlevsizleştirmektedir. Bu durum Karl Marx'ın "yabancılaşma" yaklaşımı üzerinden okunabilir. Fakat bu çalışmada piyasa tarafından üretilen arzunun ahlâki değerler başta olmak üzere diğer yerleşik anlam kalıplarını nasıl işlevsizleştirdiği üzerinde durulacaktır.

Piyasa Ahlâkının Saç Ayakları

Tarım toplumundan önceki toplumlarda günümüzdeki anlamda piyasanın varlığından söz etmek pek mümkün görünmemektedir. Kentleşme ve farklılaşma düşük düzeylerde olduğundan iktisadî hayatın ihtiyaç ekonomisi veya geçim ekonomisi etrafından örgütlendiği söylenilebilir. Burada şunun altını çizmek gerekmektedir. Geleneksel toplumlarda piyasaya yönelik üretim yapılmazdı derken piyasanın olmadığı, diğer toplumların ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik herhangi bir arz veya talebin olmadığı ya da toplumlar arasında ticari ilişkilerin olmadığını kast etmiyoruz. En basitinden Uzakdoğu'dan Avrupa'ya kadar uzanan İpek Yolu ve Baharat Yolu adlarından da anlaşılacağı üzere toplumlar arasında ilk çağlardan beri son derece canlı bir ticaretin olduğunu göstermektedir. Bu tür toplumlarda üretim ve mübadele toplumun ve bireylerin temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere yapılıyordu. İhtiyaçların giderilmesi sürecinde kazanç sağlanması zorunlu bir teşvik olmakla birlikte sistemin esas işlevi kazanç sağlamak değil, bireyin ve toplumun ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Dolayısıyla kapitalizmden önceki bütün sistemlerde toplum, iktisadî sistemin işleyişine hakimdir (Özel, 1998: 7-8). Ekonomiyi ideolojik olarak tanımlama ve modelleme çalışmaları son derece yenidir. Aydınlanma öncesinde bu tür girişimlere pek rastlanmaz. Ekonomik gidişatı modelleme veya sistemleştirme girişimleri modern döneme aittir. "Modern insanın bilinci aydınlanma ve pozitivizmin yoğun etkisi altında olduğundan "ilerleme"nin zorunlu ve evrensel bir gerçeklik olduğunu ve bugün bizi çepeçevre kuşatan toplumsal ilişkiler ağının, tarih içindeki daha basit veya ilkel ilişkilerin tekâmül etmiş biçimleri olduğunu düşünmeye yatkınız. Nitekim iktisadî ilişki ve olguların da "kadim" olduğu, "piyasa sistemi" ve piyasa ilişkilerinin tarihin her döneminde bugün olduğu gibi mevcut olduğu fikrini neredeyse hiç tartışmadan kabul etmekteyiz (Özel, 1997a: 16)".

Kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşmasıyla kapalı yerel ekonomilerden farklı olarak üretilen her mal, daha iyi koşullarda satılabilmek için tedavüle girmiştir. Piyasa ve rekabet baskısı üretimin, üretim araçlarının ve bunların hitap ettiği toplumsal kitlenin bulunduğu

yerle bağının kopması sonucu büyük bir hareketliliğe yol açmıştır. Bütün bunların sonucunda bugünkü anladığımız anlamda piyasa adı verilen ürünün ve üretim araçlarının dolaşıma girdiği (hatta biz buna işgücünü de dahil edebiliriz) bir mekân ortaya çıkmıştır (Yırtıcı, 2005: 45-46). Kentleşme; bireysel düşünen, kişisel kazanç peşinde koşan bir kişilik tipinin doğmasını hızlandırmıştır. Kişisel kazanç elde etme düşüncesi aslında görece modern bir düşüncedir. Eğitim kurumlarında insanın esas olarak kazanç peşinde koşan bir yaratık olduğu, kar güdüsünün insanın kendisi kadar eski olduğu söylenmektedir. Fakat gerçek öyle değildir. Bildiğimiz biçimiyle kar güdüsü ancak "modern insan" kadar eskidir. Toplumun her yanına sinmiş bir özellik olarak kazanç düşüncesi matbaa kadar yeni bir icattır (Heilbroner akt. Özel, 1997a: 21). Piyasanın genişleyerek toplumun merkezi kurumu haline gelmesi gündelik hayatın her alanını fiilen işgal etmesine ve her alanda tek başına hüküm sürmesine yol açmıştır. Bugün iş, sermaye, gıda, ilaç, evlilik, din işleri, simgesel değerler, vb. türden akla gelen ne varsa her şeyin piyasasından veya pazarından bahsedilebilmektedir (Boff, 1997b: 312). Hemen her şeyin (ki bunlar arasında bazı kutsal şeyleri de sayabiliriz) piyasaya indirgenmesi bir yandan piyasa toplumu olarak nitelendirebileceğimiz yeni bir toplum türünün ortaya çıkmasına yol açarken diğer yandan da piyasa ilişkilerini yönlendiren yeni bir ahlâk anlayışını beraberinde getirmiştir. Serbest piyasanın bireylere daha çok özgürlük alanları açması üretim anlayışını beraberinde getirdiğinden piyasa ahlâkına geçişi hızlandırmaktadır.

Kapitalizm öncesi dönemde geleneksel ahlâk, korporatif standartlar, vb. geleneksel değerlendirmelerin hemen hepsi spekülatif girişimler için fren işlevi görmüştür (Mumford, 2007: 503). Kapitalizmin kendisini inşa ederken geleneksel ekonomik anlayışları ve bunların arkasındaki felsefi, dini ve ahlâkî dayanakları dönüştürerek onların yerine kendi ideolojisini geçirmiştir. Ahlâkın temelini oluşturan "iyi" ve "kötü" anlayışı metafizik bağlamından koparılarak iktisadî ilişkilere göre yeniden tanımlanmıştır. Piyasanın ahlâkının oluşumunda üretim ve tüketimin mantığının değişmesi kilit rol oynamıştır. Iktisadî mantığın değişmesine bağlı olarak geleneksel ahlâk anlayışı yerini ortak ilke ve kriterlere uygun, global ölçekte geçerli yeni bir ahlâk anlayışına bırakmıştır.

Max Weber kapitalizm kendisinden önceki ekonomik sistemlerden temel farkının ev ve iş yerinin birbirinden ayrılarak işin ussallaşması (rasyonelleşmesi) olduğunu belirtmektedir. Ev ve işyerinin birbirinden ayrılarak rasyonelleşmenin ön plana çıkması bir yandan büyük işletmelerin doğmasına diğer yandan da bu işletmelerde çok sayıda işgücünün istihdam edilmesine olanak sağlamıştır. Sermaye, üretim araçları ve işgücünün rasyonel temelde örgütlenmesi üretim miktarında ve sermaye birikiminde büyük bir artışa yol açmıştır. Üretim artışının sürekli kılınabilmesi sürekli olarak yenilik yapılmasını ve bunu engelleyen bariyerlerin (din, ahlâk, gelenek, vb.) aşılmasını zorunlu hale getirmiştir. Piyasa anlayışının ön planda olduğu kapitalist modelde insani sabitlerin yeri yoktur. Bu modelin tanıdığı sabitler yalnızca hırs, açgözlülük, kibir, para ve güç elde etme arzusudur. Kapitalistler kendilerini bu tür arzularını gerçekleştirmekten alıkoyan her şeye karşıdırlar. Örneğin; onların özgürlükten

kasıtları korumacılıktan, tanzimden, korporatif ayrıcalıktan, belediye sınırlamalarından, yasal kısıtlamalardan, yardımseverlik yükümlülüklerinden kurtulmaktır (Mumford, 2007: 503-505). Kapitalist karını maksimize etmenin önünde herhangi bir engelin olmasını istemez. Aslında bu konuda burjuvazinin talep etmiş olduğu özgürlük, başka güçleri kendi arzusunun peşinden koşturma özgürlüğüdür (Lordon, 2013: 21). Ekonomin geleneksel kısıtlamalardan kurtulması ekonominin piyasayla özdeşleşmesini, toplumsal normlardan bağımsız, kendi kurallarına göre işleyen piyasa/lar sisteminin doğuşunu hızlandırmıştır. Piyasanın genişleyerek çevredeki yerel piyasaları kendine eklemlemesi piyasa ilişkilerinin alabildiğince yaygınlaşmasına ve toplumun piyasa mekanizmasının içine gömülmesine yol açmıştır.

Tek tek piyasaların bir araya getirilmesiyle oluşturulan büyük piyasa toplumu kuşatmıştır. Bu yapı kendisinden öne gelen şartlardan kesin bir kopuşu beraberinde getirmiştir. Önceleri tecrit edilmiş piyasaların sadece seyrek bir yayılımı olan şey şimdi kendi kendilerini tanzim eden, kendi kurallarına göre işleyen bir piyasalar sistemine dönüştürülmüştür. Bu dönüşümün sağlanmasında meta hayali ya da tasavvuru büyük rol oynamıştır (Özel, 1997a: 20). Küreselleşme ve çoğulculuğun etkisiyle sayısız dinsel anlayışın bir aradalığının oluşturduğu psikolojik münasebetsizlik hissi dinlerin kendi anlayışlarının beslenmesi için vasat teşkil eden gündelik hayat örüntülerinin postmodern tüketim kültürü içerisinde metalaşması ve estetikleşmesi dini inanç, pratik ve değerleri anlamsızlaştırmıştır (Pişkin, 2016: 137). Piyasanın işleyişinin topluma hakim olması aklımıza gelebilecek her türden insan davranışının ekonomik açıdan mümkün, "değerli" oldukları andan itibaren ahlâki açıdan kabul edilebilir hale gelmesine yol açmıştır (Berman, 2009: 157). Bugün uyuşturucu, insan ticareti, silah ticareti, fuhuş, kumar, vb. gibi dini ve ahlâki değerlere aykırı pek çok piyasasının olduğu görülmektedir. Geleneksel dönemde nimet olarak tanımlanan "şeyler" modern dönemde mal ve metaya dönüşmüştür.

Modern burjuva toplumu, garip ve paradoksal bir toplumdur. Bu toplumun inşa ettiği her şey yıkılmak üzere inşa edilmektedir. "Katı olan her şey" sırtımızdaki giysilerden onların dokuyan tezgâh ve makinelere, makinelerin başında çalışan insanlara, işçilerin yaşadığı ev ve mahallelere, işçileri sömüren şirketlere, kasabalara, şehirlere, koca koca bölgelere ve onları içine alan uluslara kadar, bütün bunlar ertesi gün yıkılmak, dağılmak, parçalanmak, yerle bir edilmek üzere yapılmaktadır. Bu toplum, çıkarları sadece değişimden değil aynı zamanda kriz ve kaostan yana olan bir egemen sınıf tarafından kontrol edilmektedir. Durmaksızın sarsıntı, dinmek bilmek belirsizlik ve kaynaşma bu toplumu yıkmak yerine ona hizmet eder, sağlamlaştırır. Asıl tehdit ve korku kaynağı, kalıcı katı istikrardır (Berman akt. Yırtıcı, 2005: 32). Sistem, sürekli büyüme strateji üzerine kurulu olduğundan durgunluk ya da durağanlığa kesinlikle hoş bakılmaz. Bunun önüne geçmek için sürekli olarak yeni tüketim maddeleri, yeni üretim metotları, yeni ulaşım yolları, yeni pazarlar ve yeni endüstriyel örgütlenme arayışlarını teşvik eder.

İktisadi gelişme bireyleri dini veya siyasî dayanışmanın desteğine muhtaç olmaktan

çıkardıkça, bireyi sınırlayan dini veya geleneksel buyruklar sorgulanmaya başlanmıştır. Verilecek kararların referans kaynağı bizzat yapılan işin içinde, onun maddi verimliliğinde aranmaya başlamıştır. Modern iktisadî düşüncenin temellerini atan düşünürler iktisadî ilişkileri gerçek (sosyo-kültürel) bağlamlarından soyutladıklarından iyi-kötü, doğru-yanlış hükmü verirken dini buyruk ve otoritenin yerine "iktisadî verimliliği" referans almışlardır (Özel, 1997a: 34). Pek çok düşünür tüketim kültürünün hedonizmini, burada ve şimdi zevk peşinde koşulmasını, dışavurumsal hayat tarzlarının yeşertilmesini, narsistik ve bencil kişilik tiplerinin dini açısından yıkıcı sonuçlara yol açtığını belirtmiştir (Featherstone, 1996: 187). Jürgen Habermas bunun aşağıdan ve yukarıdan rasyonelleştirme mekanizmaları tarafından sistematize edildiğini belirtmektedir. Habermas (1997: 47-48)'a göre kapitalizmin kendisinden önceki üretim sistemlerine karşı üstünlüğü iki nedene dayanmaktadır:

Birincisi; amaç-rasyonel eylemin alt sistemlerini süreklileştiren bir ekonomik mekanizmanın kurulması, ikincisi ise; iktidar sisteminin ya da iktidarın kendisinin ilerleyen alt-sistemlerin rasyonellik taleplerine uyum sağlayabileceği ekonomik meşrulaştırmayı oluşturmasıdır. Habermas, Weber'in "rasyonalleştirme" olarak kavramsallaştırdığı uyum sağlama sürecini kendi içerisinde "aşağıdan rasyonalleştirme" ve "yukarıdan rasyonalleştirme" olarak ikiye ayırmaktadır. Kapitalist sistemde aşağıdan uyum sağlama yönünde sürekli bir baskısı vardır. Yeni üretim tarzı bununla bir yandan malların ve işgücünün bölgesel düzeyde değiş tokuşunu, diğer yandan ise kapitalist girişimin kurumsallaştırılmasını gerçekleştirerek başa çıkar. Böylece toplumsal çalışma sisteminde üretici güçlerin katlanarak ilerlemesini ve bundan yola çıkarak amaç-rasyonel eylemin alt-sistemlerinin yatay genişlemesini güvence altına alır. Böylelikle geleneksel ilişkiler gittikçe artan bir şekilde araçsal ya da stratejik rasyonelliğin koşullarına tabi kılınır. Çalışma hayatının ve ekonomik ilişkilerin örgütlenmesi, ulaşım ağı, haberleşme, iletişim, özel hukuk ilişkileri, finans yönetimi ve devlet bürokrasisini kapsamaktadır. Aşağıdan gelen rasyonelleştirme baskısına, yukarıdan gelen rasyonelleştirme zorlaması karşılık düşmektedir. İktidarın meşrulaştırıcı ve davranış yönlendirici tazyiki karşısında kültürel gelenekler, özellikle de "kozmolojik evren yorumları", amaç-rasyonelliğin yeni ölçütlerine göre bağlayıcılıklarını yitirirler.

İşbölümü ve uzmanlaşmanın artması bireylerin yapmış oldukları iş veya eylemlerin sonuçlarına yabancılaşmasına yol açmıştır. Bauman (2011: 30) bu durumu şöyle betimlemektedir: "Zamanımızın ünlü ve gurur duyulan titiz iş, uzmanlık ve işlev bölümü nedeniyle hemen hemen her girişimin, her biri işin sadece küçük bir parçasını yapan birçok kişiyi içermesinden kaynaklanmaktadır. İşin içine karışan insan sayısı o kadar çoktur ki kimse nihai sonucun yaratıcılığını ya da sorumluluğunu "üstlendiğini" akla yatkın ve ikna edici bir şekilde ileri süremez ya da bununla suçlanamaz. Günahkârların olmadığı günah, canilerin olmadığı cinayet, suçluların olmadığı suç! Sonucun sorumluluğu tabir caizse hiçbir yerde doğal limanını bulamadan yüzer."

Aşağıdan ve yukarıdan rasyonelleştirme süreçlerinin eşgüdüm halinde işlemesi piyasayı kendi başına buyruk, kendine göre kuralları olan, din, ideoloji, ahlâk, gelenek, coğrafya

ve mekândan bağımsız olarak işleyen bir mekanizmaya dönüştürmüştür. Piyasanın bütün bunların omuzunda yükselmesi onu bir üst anlatı konumuna yükseltmiştir. Piyasanın çatı veya eksen bir anlatı haline gelmesi, kapitalizm öncesi dönemde piyasaya yön veren aktörlerin/anlatıların piyasanın alt kümesi haline gelmelerine yol açmıştır. Bunu yaparken sosyal ilişkileri gayrı şahsileştirerek eylem ve sorumluluğu birbirinden ayırır. Arzunun örgütlenmesi üzerinden piyasa yeni bir ahlâk üreterek kapitalizmin hegemonik ve tekelci konumunun sorgulanmadan devam etmesini sağlar.

Arzunun (da) İmal Edilmesi

Üretim ve tüketim ilişkileri birbirine bağlıdırlar. Üretimin sürdürülebilirliği ve sürekliliği tüketimin sürekliliği ve artışı ile mümkün olabilir. Normal şartlar altında üretim ve tüketimi arz talep belirler. Fakat kapitalizm üretimde ve tüketimde sürekli bir artışın olmasını zorunluluğa dönüştürdüğünden hem arzın hem de talebin istikrarlı bir şekilde arttırılmasına büyük önem vermektedir. Tüketim sadece gereksinim ve kullanımın doğal süreçlerine bırakılmamakta, organizma sürekli uyarılarak yeni ihtiyaçlar yaratılmaktadır (Yırtıcı, 2005: 99). Joel Kovel, *Arzu Çağı* adlı kitabında bu durumu şöyle ifade etmektedir: "Kapitalist dünya tarihinde sermaye birikimi için gerekli olan ve kültür tarafından dayatılan aşırı oranda bağlama, arzunun kendisini yabancılaştırmış, onu çarpıtmış ve hayaletimsi, canavarca bir görünüme sokmuştur (2000: 108)". Üretimi arttırmak için üretim araçlarının yanı sıra yeni üretim teknikleri geliştirilmiştir. Üretim kolektif bir iştir fakat tüketim üretim gibi kolektif bir iş değildir. Tüketim tamamen bireysel bir faaliyettir. Dolayısıyla her zaman özel ve hiç de ortak olmayan bir duyum olan arzuyu dindirmek veya azdırmak, hafifletmek veya tahrik etmek şeklinde tarif edilebilecek "kolektif tüketim" diye bir durumdan söz edilemez. Tüketicilerin tüketim esnasında bir araya gelmeleri, yan yana durmaları tüketimi bireysel yaşanan bir deneyimdir (Bauman, 1999: 49).

Tüketim toplumunda insanının varlığı tükettikleri ve sahip olduklarıyla özdeşleştirildiğinden birey, kimliğini oluşturan özne olarak değil de satın alınan bir nesne olarak tecrübe etmektedir (Pişkin, 2016: 138). Tüketim toplumunda her bireye potansiyel tüketici gözüyle bakılarak insan tüketici konumuna indirgenmektedir. Tüketici, insanı sınırlandırmak ve biçimlendirmek için üretilen piyasa merkezli bir tanımdır. Dolayısıyla tanımlamayı kabul etmekten ziyade ona eleştirel bir bakış açısıyla bakmalı ve şüpheyle yaklaşmalıyız.

Tüketimin fiziksel ihtiyaçların ötesine geçebilmesi için piyasanın çeşitlendirilerek genişletilmesi yoluna gidilmiştir. Reklamın keşfedilmesi, yeni pazarlama stratejilerinin geliştirilmesi, modanın tüketimi arttırıcı bir sosyal ve kültürel fenomen haline gelmesi, internetin yeni bir tüketim aracı olarak kullanılması, alışveriş merkezleri modern kent hayatının bir parçası haline gelmesi (Yırtıcı, 2005: 103), vb. faktörler çağdaş kapitalizmin tüketimi arttırmak için geliştirmiş olduğu teknikler arasında sayılabilir. Kapitalizm gelişim evresinde bedeni hedefleyen sert mallarla iştigal ederken postfordist dönemde yumuşak gücü model almaktadır. Yeni ekonomi akıl ve ruhu hedefleyen, aklı ve ruhu çözmeyi

amaçlayan yumuşak hizmetlere dayanmaktadır (Barber, 2003: 67-68). Medya, reklam ve moda endüstrisi üzerinden insanları dikkatleri üretimden tüketime, emekten metalara, işyerinden vitrinlere yöneltilmiştir (Argın, 2003: 226-227). Tüketim alanı yapılandırılmış bir alan olduğundan hiçbir ihtiyaç kendiliğinden ya da tüketici tabanından doğmaz. Mallar gibi ihtiyaçların kendileri de moda üzerinden toplumsal kategoriler arasında geçişkenlik gösterir. Bir "ihtiyaç"ın standart ihtiyaçlar paketinde yerini alması daha önce seçkin paketten geçmesine bağlıdır (Baudrillard, 2010: 70). Pazarlama, reklam ve medya üzerinden üretilen arzu sayesinde tüketim normları yaygınlaştırılarak kapitalist ilişkiler içindeki bireylerin itaatleri pekiştirilir (Lordon, 2013: 52). Böylece arzu üretimi üzerinden tüketim garantiye alınır.

Çağımızda insanları meşgul eden belli başlı bazı araçlar vardır. Medya, telefon/internet ve otomobil bunların başında gelmektedir. Kapitalizmin "globalleşebilmesinde" esas olarak bu üç metanın etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bunların kapitalist sistem içindeki rolleri bir metaya ya da salt bir tüketim nesnesine indirgenemeyecek kadar komplekstir. Bunlar kendisi tarafından üretilmiş oldukları sistemi yeniden-üretmek işlevini üstlenmişlerdir (Argın, 2003: 174). Çağdaş kapitalizmin yeniden üretilerek kitlelere pazarlanmasında medya, telefon ve internetin arzulama makinası işlevini gördüğünü söyleyebiliriz. Bunlar üzerinden arzular sel gibi aktığından onları arzu şelaleleri olarak nitelendirebiliriz.

Planlı ve organize olarak yeni isteklerin yaratılması süreç içerisinde bu istekleri karşılayanlara kar elde etme olanağı sağlamaktadır. Fakat burada aklımıza şöyle bir soru gelmektedir: İnsanlar neden ya da nasıl bu kadar ister hale geldi? Bunun pek çok nedeni olmakla birlikte konumuz açısından en önemli nedeni; pek çok insanın daha fazla kaynağa sahip olması ve bu kaynakların büyük bir kısmını kişisel tüketime harcamak istemeleridir (Ritzer, 2000: 50-51). Kitleleri buna ikna etmek için reklam endüstrisi devreye girmektedir. Toplum, reklamlar üzerinden enformel bir şekilde eğitilerek hem ürünler hakkında bilgilendirilmekte hem de hem de talepte bulunmayı öğrenmektedir. Reklamlar, bilinçaltına tüketim yapmayı düşünmenin ve tüketmeyi arzulamanın tüketim eyleminden daha önemli olduğunu empoze ederler.

İyi işleyen bir tüketim toplumunda tüketiciler fiili bir şekilde baştan çıkarılma peşindedirler. Bunun olabilmesi için baştan çıkartılmaya hazır ve istekli tüketicilere ihtiyaç vardır. Tıpkı fabrikada patronunun işçilerine emredebilmesi için disiplinli ve itaatkâr alışkanlıklara sahip bir personele ihtiyaç duyması gibi. Tüketiciler cazibeden cazibeye, ayartılmadan ayartılmaya, bir yemden diğerine atılarak yaşarlar (Bauman, 1999: 43). Arzu konusunda üretilen düşüncelerde öncelik öznede olmasına rağmen nesnenin devreye girmesiyle her şey tersine dönmüştür. Arzulayan öznenin yerini ayartan nesne almıştır (Baudrillard, 2011: 144). Fakat her ne olursa olsun tatmin elde edilir edilmez tüketici doygunluğa yol açan aynı düzeneklerce yeniden tahrik edilir. Tüketicinin yeniden verimli hale gelebilmesi için gereksinimler öncekinden biraz farklı bir biçimde yeniden uyarılarak manipülasyonlarla kışkırtılırlar. Gereksinimler; tatmin ve tatminsizlik arasında bir sarkaç gibi sürekli salınırlar (Lefebvre,1998: 83-84).

Kapitalizm ve tüketim toplumu akıldan ziyade duygulara, ihtiraslara ve arzulara seslenmektedir. Modern insan duyguları ve arzuları tarafından zincire vurulmuştur. Modern dünyada gönüllü kölelik uygulamasına rastlanmaz. Fakat gönüllü köleliğin yerini duygusal kölelik almıştır (Lordon, 2013: 36). Duygularla ve nesnelerin kullanım süreleriyle oynanılarak motivasyonlar yönlendirilmektedirler. Arzunun toplumsal ifadesi olan bu motivasyonlara saldırmak suretiyle arzu parçalanmaktadır. Nesnelerin "manevi" yıpranma ve kullanımdan düşme süreleri kısaltılarak gereksinimler eskitilmekte ve onların yerini alacak yeni gereksinimler üretilmektedir. Arzu stratejisi budur! (Lefebvre,1998: 86).

Modern toplum insanları kendisine katılmaya davet etmektedir. İnsanlar değişimi arzulamayı öğrenmek, kişisel ve toplumsal hayatlarında değişikliğe açık olmaktan öte, onu pozitif anlamda istemek, aktif olarak peşinde koşmak ve ona uymak zorundadırlar. Gerçek ya da fantezileşmiş bir geçmişin "yerleşik, donuk ilişkileri"ne nostaljik gözyaşları dökmek yerine hareketlilikten haz duymayı, yenilenme peşinde koşmayı, yaşam koşullarında ve diğer insanlarla ilişkilerinde ileriye, gelecekteki gelişmelere bakmayı öğrenmelidirler (Berman, 2009: 136). Baudrillard, kentin ya ada kentte yaşamanın kendi içerisinde katılım yönünde içten içe çok güçlü bir baskı ürettiğine dikkatimizi çekmektedir. Kent bunu "dürtüler, arzular, karşılaşmalar, uyarımlar, başkalarının hiç bitmeyen yargılaması, sürekli erotikleştirme, bilgi, reklamların tahriki, vb. şeyler gerçek bir yaygınlaşmış rekabet temelinde bir tür soyut toplumsal katılım kaderi oluştururlar (2010: 73-74)". Bireyler farklı merkezlerden yayılan hedeflere doğru umarsız bir yarış içindedirler. Bu yarışta davetlere cevap verebildiğiniz sürece başarılısınızdır. Davete icabet etmez ya da edemezseniz yoksunuzdur. Bauman burada şunun altını çizmektedir: Siz davete icabet etmeseniz ya da edemeseniz dahi davet sizi sürekli çağırmaktadır. Bu, kişinin etrafında kendisine çarpıp geçen hazlara ulaşma gayretinde hırçınlaşmasına neden olmaktadır. Kendini savunmaya zorlanan gerçeklik prensibi haz prensibinin yenilenen saldırıları karşısında her gün geri çekilmek, kendini sınırlamak ve uzlaşmak zorunda kalmaktadırlar (Bauman, 2010: 47).

İnsanların haz peşinde koşmuş olduğu bir toplumda alışkanlıklar/tutkular "her an kenara atılabilecek, hafif bir cübbe gibi" durmalıdır artık. Böyle bir toplumda ideal olan şey, hiçbir şeyin tüketici tarafından kesin bir şekilde benimsenmemesi, hiçbir şeyin sonsuz bağlılığa layık olmaması, hiçbir gereksinimin tam olarak karşılanmış görülmemesi, hiçbir arzunun kabul edilmemesidir (Bauman, 1999a: 41-42). Geçerli olan tek şey, her türlü bağlanmanın geçiciliği ve uçuculuğudur. Bu, arzu nesnesinin tüketilmesi için gerekli zamanı aşmaması gereken bağlanmanın kendisinden daha önemlidir. Her tür tüketimin zaman alması tüketim toplumu için bir felaket ve tüketim malları satıcıları için büyük bir derttir. Normalde tüketicinin tatmini anlık olmalıdır. Tüketim malları, özel bir hüner ve uzun bir temel çalışma gerektirmeden, hiç gecikme olmaksızın, anında tatmin etmelidir. Tatmin, malların tüketilmesi için gereken zamanın bitiminde sona ermelidir ve bu zaman en aza indirilmelidir. Bu indirim, tüketiciler dikkatlerini ve arzularını herhangi bir nesneye uzun süre yöneltemedikleri zaman en iyi şekilde başarılmış olur. Sabırsız, tezcanlı, huzursuz olduklarında ve hepsinden de önemlisi

kolay heyecana kapılıp yine aynı kolaylıkla ilgileri dağıtıldığında döngü tamamlanmaktadır. Bu sistemde tatmin vaadi ve umudu gereksinimden önce gelecek ve henüz bu vaadi veren mallar için duyulan arzuyu önleyebilecek kadar büyük olmayan mevcut gereksinimden her zaman daha büyük olacaktır. Burada arzu tatmini arzulamamakta, tersine arzu arzuyu arzulamaktadır (1999: 42).

Varoluşun Tüketime İndirgenmesi

Kapitalizm mutluluğu tüketimle özdeşleştirmiştir. Mutluluk tüketim yolu ile elde edilebilecek bir düzeye indirgenmiş durumdadır. Mutluluk, insanın diğer insanlarla olan ilişkileri ya da kendi iç huzuru ile ulaştığı bir erdem olmaktan çıkmıştır. İnsanlar tüketip tüketmeme, neyin ne kadar tüketileceği ve tüketime ne kadar para ayrılacağı vb. konularda kendi başlarına karar alma hakkına sahip değillerdir. Tüketiciler kendilerini tüketmeye yönelten ve hatta zorlayan bir dizi tekniğin nesnesi durumundadırlar (Yırtıcı, 2005: 106). Gösterge ve imajlar üzerinden simülasyonlar vasıtasıyla gerçeklik yeniden üretilerek istikrarlı anlam kalıpları boşa ya da açığa çıkartılmaktadır (Featherstone, 1996: 40). Arzunun örgütlenerek insanların hep daha fazlasını ister hale getirilmeleri hem açlık hem de tatminsizlik hissi yaratmaktadır.

Tüketime dayalı ekonomide temel mantık, tüketicinin doyumunun anında olması gerektiğini üzerine kuruludur. Bauman (2006: 94-96) burada güdülen temel strateji şöyle açıklamaktadır: Tüketilecek mallar uzun hazırlık çalışmaları ve bir beceri öğrenmeyi gerektirmeyecek şekilde tasarlanmalıdır. Mallar anında doyum sağlamalı ve bu doyum bir an önce son bulmalıdır. Hem de tüketim mallarının tüketilmesi için gereken zaman dolar dolmaz. Ve bu zaman olabildiğince asgariye indirilmelidir. Tüketme kapasitelerini arttırmak için tüketicilere hiçbir zaman soluklanma fırsatı tanınmamalıdır. Onlar, dur-durak bilmeksizin uyanık ve teyakkuz halinde tutulmalıdırlar. Daima yeni ayartmalara maruz bırakılmalıdırlar. Asla yatışmayan heyecanlılık halinde, sürekli kuşku ve memnuniyetsizlik halinde tutulmaları gerekmektedir. İdeal olarak hiçbir şey bir tüketici tarafından sıkıca kucaklanmamalı, hiçbir dil ölüm bizi ayırana kadar taahhüdüne varmamalı, hiçbir ihtiyaç tamamen doyurulmuş olarak görülmemeli, hiçbir arzu nihai addedilmemelidir. Her bağlılık yeminine ve her taahhüde, bir sonrakine kadar şartı iliştirilmelidir. Gerçekte önemli olan tek şey, bütün uğraşların uçuculuğu, yapısal geçiciliğidir. Bu, arzu nesnesinin tüketilmesi için gereken zamandan ya da daha doğrusu o nesnenin arzulanırlığının yok olması için gereken zamandan daha uzun soluklu olmasına hiçbir biçimde izin verilmemesi "taahhüdün" kendisinden daha önemlidir.

Tüketiciyi, tüketim oyunun içinde tutmak için her şey yapılır. Tüketicinin iplerini elden bırakmama, tüketiciye bir an olsun direnişin mümkün olduğunu sezdirmeme (Adorno, 2009: 75) üzerine yoğunlaşılmış durumdadır. Nesnelerin kullanımdan düşme süresi uzmanlar tarafından gayet ustalıkla belirlenmektedir. Bir banyonun üç yıl, oturma odasının beş yıl, yatak odasının sekiz yıl, otomobilin beş yıl, vb. istatistiksel ortalamalar, üretim maliyetleri ve karlarla bağıntılı olarak nesnelerin demografisi içinde yer alırlar. Üretimi örgütleyen bürolar, kullanım süresini kısaltmak, ürünlerin ve sermayenin dolaşımını hızlandırmak için

bu istatistiksel ortalamaları dikkate almaktadırlar (Lefebvre,1998: 85). "Planlanmış eskitme" stratejisi güdülerek "katı olan her şey" – sırtımızdaki giysilerden onları dokuyan tezgâh ve makinalara, makinaların başında çalışan insanlara, işçilerin yaşadığı ev ve mahallelere, işçileri sömüren şirketlere, kasabalara, şehirlere, koca koca bölgelere onları içine alan uluslara kadar bütün bunların hepsi ertesi gün yıktırılmak, dağıtılmak, parçalanmak ve yerle bir edilmek üzere yapılmaktadır (Berman, 2009: 142).

Eskiden tüm ilgisini "çalışma zamanı" üzerinde odaklayan ve tüm enerjisini bu zaman dilimin en karlı biçimde organizasyonu için harcayan kapitalizm, bugün aynı ölçüde "çalışma dışı zaman" üzerinde odaklanmaya ve enerji harcamaya özen göstermektedir. Kapitalizmin zaman politikasındaki bu değişimin kapitalist çalışma ahlâkının geçirmiş olduğu köklü dönüşüm üzerinden okunabilir. Bugün kapitalizm, eskiden savunmuş olduğu, o hazzı açıkça reddetmese de en azından erteleyen, tembelliğe ve "asalaklığa" karşı çalışmayı ve üretmeyi, "har vurup harman savurmaya" karşı tasarrufu öneren püriten ahlâka dayalı katı "çalışma etiği"nden vaz geçmiş gibidir. Onun yerine, "faydacı" çalışma değerleri ile "varoluşsal" boş zaman değerlerini uzlaştıran, daha hazcı ve daha esnek bir "çalışma etiği"ni pazarlamaya çalışmaktadır. Böyle bir esnek "çalışma etiği" pazarlamasının kitleler üzerinde etkili olmasının doğal sonucu, çalışmanın ya da yerine getirilen ekonomik rolün, insanların yaşamındaki merkezi konumunu yitirmesi ve dolayısıyla da toplumsal eşitsizliklerin algılanma mekânının üretim süreçlerinden tüketim süreçlerine kayması olmuştur (Argın, 2003: 227).

Tüketim toplumu öğrenmeyle değil, ekseriyetle unutmayla ilgilidir. Gerçekten de istemek ve beklemek birbirinden koparıldığında tüketicilerin tüketim kapasitesinin herhangi bir doğal ya da edinilmiş ihtiyacın koyduğu sınırların çok ötesine geçebilmesi mümkün olabilmektedir. Bu noktada arzu nesnelerinin fiziksel dayanıklılığını göz önünde bulundurulmaz. İhtiyaçlarla bunların giderilmesi arasındaki geleneksel ilişki tersine dönmüştür. Tatmin vaadi ve umudu, tatmin edileceği vaat edilen ihtiyaçtan önce gelmektedir. Ve bu her zaman mevcut ihtiyaçtan çok daha yoğun ve çekicidir. Söz konusu ihtiyaç ne kadar az bilinirse vaat de o kadar çok çekici olmaktadır. Var olduğu bilinmeyen bir deneyimi yaşamak büyük eğlencedir. İyi bir tüketici, eğlenceye düşkün bir serüvencidir aslında. İyi tüketiciler için vaadi böylesine ayartıcı kılan şey, insanı yakıp kavuran ihtiyaçların giderilmesi değil, aksine henüz hiç hissedilmemiş ya da bilinmeyen arzuların verdiği ıstıraptır (Bauman, 2006: 94-95). Bu toplumda sıkıntının yeri yoktur. Sıkıntı, tüketim kültürünün yok etmeye çalıştığı bir şikâyettir. Tüketim kültürünün tanımladığı şekilde mutlu bir yaşam, sıkıntıya karşı bir yaşam, içinde devamlı "bir şeylerin olduğu" yeni ve heyecanlı bir yaşamdır. Tüketim kültürünün sadık eşi ve kaçınılmaz tamamlayıcısı tüketim piyasası; hüzne, bezginliğe, aşırı doymaya, melankoliye, öfkeye, bıkkınlık ve içgeçmesine – rahatlık ve bolluk içinde geçen bir yaşama bir zamanlar musallat olan tüm rahatsızlıklara – karşı bir sigortadır. Bu piyasa hiç kimsenin hiçbir zaman "her şeyi denemiş olmak"tan ve böylece hayatın sunmakta olduğu hazlar bütününü tüketmekten dolayı çaresiz ve mutsuzca kederli hissetmemesini temin eder (Bauman, 1999: 61-62).

Hayatın hiçbir alanı es geçilmez, her ihtiyaca kendi kodlarına göre cevaplar üretilir. Tüketim toplumunda dini değerler yadsınmamakta aksine tespit edilen inanç boşlukları tüketim endüstrisi tarafından doldurulmaya çalışılmaktadır. Bir yandan kutsal, meta haline getirilerek tüketilirken diğer yandan tüketimin kendisi kutsala dönüşebilmektedir. Tüketim etkinliklerine ve araçlarına kazandırılan kutsallık üzerinden dini değerlerin, sembollerin içi boşaltılarak tüketim mantığı içerisinde insanlara sunularak inanç alanındaki boşluklardan yararlanılmaktadır (Pişkin, 2016: 138). Bu toplumda gerçekte bir malın nihai olarak bireyi tatmin edeceğine dair beklenti yoktur. Çağdaş insan ne kadar güçlendikçe aslında kendisini daha zayıf hissetmektedir. Çünkü sahip olduğumuz şeyler sadece ve sadece daha çok şeye "ihtiyaç" duymamıza yol açmaktadır. Ne kadar çok şeye sahip olursak, onları korumak için o kadar çok daha fazla şeye ihtiyaç duymaktadır. Örneğin; tarım toplumunda bir çiftçi arazisinin yanındaki toprağı elde etmek için yanıp tutuşurken, çağdaş tüketici elinde bulunan ürünlere yakın ürünlere gereksinim duyar. Örneğin; TV videoya, video CD çalara, CD çalar bir bilgisayara, bilgisayar sonu gelmeyen yazılımlara "gereksinim" duyar. Ya da otomobil üzerinden bir örnek vermek gerekirse otomobil ilk önce hırsızlığa karşı alarm sistemlerine, radar dedektörlerine, radyo-teybe, bilgisayar donanımına, gidilecek yerlere, alışveriş ve eğlence merkezlerine, park yerlerine kısacası çağdaş uygarlık namına ortada ne varsa onların hepsine ihtiyaç duyar (Barber,2003: 48).

Neo-liberalizm iktisat felsefesi daha fazlasının daha iyi olduğu varsayımı üzerine bina edilmiştir. Dünyadaki doğal kaynakların tükenmesi veya çevrenin kirlenmesi dikkate alınmaz. Aşırı tüketimin bir sonucu olarak gerçekleşen büyüme, sağlıklı büyüme olarak kabul edilir (Durning, akt. Özel, 1997b: 306). Serbest piyasa fikri yoğun çeşitlilikteki mal ve hizmetlerin özgür ve rasyonel tüketicilere sunulduğu iddiası ile desteklenirken tüketim olumlu bir kefeye konulur. Materyalizm, hedonizm, bencillik ve bireysellik, vb. tüketimcilikle özdeşleştirilen olumsuz terimler ahlâki açıdan tüketimin karanlık yüzüne işaret etmesine rağmen buna yönelik değerlendirmelere pek yer verilmez (Yanıklar, 2006: 22). Walter Lipmann 1920'li yıllarda propagandanın "hükümetin düzenli bir organı" haline geldiğini belirtirken "rızanın imalatı" kavramını kullanmaktadır. Lipmann bu kavramla kamuoyunun kitle medyası tarafından hükümet politikalarını benimseyecek şekilde yönlendirilmesini kastetmektedir. Herman ve Chomsky kitle medyasının ekonomi politiğini incelerlerken "yönlendirilmiş bir piyasa sisteminden" bahsetmekte ve bunu rızanın imalatıyla açıklamaktadırlar. Onlara göre modern toplumda insanların tercihleri rıza üreticisi bir grup tarafından yönlendirilmektedirler. Bu grup hükümet, şirketler cemaatinin temsilcileri, medya patronları ve yöneticileri başta olmak üzere yapıcı girişimlerde bulunmak üzere atanmış ya da icazet verilmiş çeşitli kişi veya kurumlardan oluşmaktadır. Bunlar sayısal olarak küçük bir grup olduklarından yeri geldiğinde ortak hareket etmek için çok kolay karar alabilmektedirler. Genel olarak medya patronları dünyaya benzer gözlükle baktıklarından aynı kısıtlama ve özendiricilere tabidirler. Örtük bir ortak eylem ve ast-üst davranışı içinde bazı hikâyeleri özellikle vurgularlarken bazılarını hep birlikte görmezden gelebilmektedirler (Herman & Chomsky, 2006: 75-76). Ekonomistler, iktisatçılar, siyasetçiler ve hükümetler

büyümeyi son derece önemserlerken büyümenin yol açmış olduğu ahlâki ve sosyal sonuçlar üzerinde pek fazla durmazlar. Bu noktada iktisadın ihtiyaçlar sınırsız, kaynaklar sınırlı savı tüketim için arzu oluşturmaya hizmet eden bir açıklama olarak değerlendirilebilir.

Mahrumiyet Hissi Üretilmesi

Kapitalizm mahrumiyet hissi üreterek insanı tüketmeye zorlar. İhtiyaçlar hiyerarşisini ters yüz ederek biyolojik ihtiyaçların yerine psikolojik ihtiyaçları geçirir. İnsana insanlığını öğreten/hatırlatan, ona kimlik ve kişilik veren, hayatı anlamlandıran değerlerin özgürlük alanını daralttığı yönünde güçlü bir algı oluşturulur. Bunların sahip olarak ve tüketerek topluma katılmayı engellediğinden mahrumiyet hissinin gerekçeleri olarak görülür. Dindar olduğu için, ahlâkî davrandığı için, geleneklerine bağlı olduğu için katılmak istemeyenler toplumun dışına itilirler. Bunları savunmak marjinallikle özdeşleştirilir. Uyum sağlamayan herkes ekonomik yoksunluğa mahkûm edilir ve bu garip münzevilere atfedilen zihinsel yetersizlikle sürdürülür. İnsan bir kez işleyen sistemin dışına atıldı mı, onu yetersizlikle suçlamak artık kolaydır (Adorno, 2009: 64). Modern toplumda bireyin statüsünü, tüketme imkânlarına sahip olması belirler. Birey ait olduğu toplumsal yapıya tüketerek ulaşır. Tüketim ve sahip olma statü göstergesi olarak kabul edildiğinden birey tüketerek diğer insanlardan (Kesgin, 2010: 22) kendisini farklılaştırır. Mutluluğa aşırı derecede vurgu yapılarak insanlar mutlu olma baskısı altında tutulmaktadırlar.

Sanayi devrimin eşitlikçi söylemi 20. Yüzyılda edinmiş olduğu politik ve ideolojik içerik dolayısıyla yerini mutluluğa bırakmıştır (Baudrillard, 2010: 52). İnsanların mutlu olmamayı tercih etme özgürlüğü ellerinden alınmıştır. Mutlu olmak bir tercihten veya iradi durumdan ziyade zorunluluk ve dayatmaya dönüştürülmüştür. Modern insan sahip olduğu imkân ve kaynakların tamamını tüketim için seferber etmek zorundadır. Bunu yapmaz, ihmal eder ya da unutursa mutlu olma hakkına sahip olmadığı kendisine kibarca hatırlatılır (Baudrillard, 2010: 94). Bu noktada geleneksel toplumun bize telkin etmiş olduğu kanaatkârlık, diğergamlık, empati, vb. değerler mutlu olmamızın önünde engel oluşturmaktadır. Bu mecburiyet ve içselleştirilmiş baskı, kişinin hayatını başka türlü yaşamasının imkânsızlığını maske olarak kullanarak kendisini gösterir. Piyasa onları tüketiciler olarak seçtiğinden albenili mallara gözlerini kapama özgürlüklerini ellerinden almıştır (Bauman, 2006: 97). Tercih etmek görünürde özgürlük olmasına rağmen tüketim toplumunda bu özgürlük bireylerin ellerinden alınmıştır. Bireye sunulan seçenekler arasında tercih etmemek özgürlüğü gibi bir özgürlük yoktur. Yoksullukla tehdit edilen, korkutulan bireyin tek çaresi tüketmektir.

Tüketime teşvik edilen insanlar korkak olurlar. Çünkü tüketim üzerinden pasifliğe yöneltildiklerinden dünyada hiçbir şeyi aktif olarak yaşayamamaktadır. Ne kadar çok korkarsa o kadar çok tüketmek zorundadır ve ne kadar çok tüketirse o kadar çok korkmaktadır. Üretilen makinaların daha güçlü hale gelmesi insanı özgürleştirmemekte aksine onu daha güçsüz ve aciz bir duruma düşürmektedir. Süregiden bu kısır döngünün içinde insanlar tüketimde teselli bulmakta ve olumsuzlukları dengelemeyebilmek için sürekli tüketmek

zorunda kalmaktadırlar (Fromm, 2004: 67). İnsanlar acılarını alışverişle terapi etme yoluna gitmektedirler. Günümüz toplumunda alışveriş merkezleri en büyük tatmin mekânlarının başında gelmektedir. Buralardaki müşteri yoğunluğu ve sirkülasyonu pek çok hastane ve ibadethaneden kat be kat daha fazladır. Dolayısıyla modern toplumun nabzının geleneksel toplumlarda olduğu gibi ibadethanelerde veya mabetlerde değil de alışveriş merkezlerinde attığını söyleyebiliriz. Alışveriş yaparak tatmin olmaya çalışmak, bu şekilde davranmak iyi eğitilmiş olgun bir tüketici için bir zorunluluğa dönüşmüş durumdadır.

Tüketim toplumunda "normal yaşam", zevkli duyumlar ile parlak devingen fırsatların görkemli bir gösteri şeklinde kamusal teşhiri arasında tercihlerini yapmakla meşgul tüketicilerin yaşamıdır. Yeterince tüketemeyen kişiler yoksul olarak tanımlanırlar. Ve yoksulluk bir dizi olumsuzlukla ilişkilendirilir. Bu toplumda yoksullar her şeyden önce sakat, arızalı, kusurlu, noksan ve yetersiz olarak tanımlanırlar. Onlar da kendilerini böyle tanımlarlar. Tüketim toplumunda yoksulların hissettiği en tipik huzursuzluk, tüketim toplumunun vaat ettiği tüm ürünlerden mahrum olma durumudur. Bu, tüketim toplumuna özgü tabakalaştırıcı faktörlerin doğal ve psikolojik bir sonucudur. Sermaye birikiminin hızlanmasına paralel olarak eksiksiz/mutlu tüketici standardı her geçen gün daha da yükselmektedir. Sistem tatminsizlik üzerinden kendisini ürettiğinden tatmin olmuş olmak bu toplumun temelini sarsacak vahim bir hatadır. İnsanlara sahip oldukları şeyler önemsizmiş gibi gösterilerek daha iyi durumda olanların gerçekleştirdiği ölçüsüz tüketim aşikâr olarak sıkıntı verici bir şekilde teşhir edilerek onlar gibi tüketemeyenler, onların sahip oldukları olanaklara sahip olmayanlar küçük gösterilir. Diğer bir ifadeyle zenginler evrensel hayranlığın hedefi haline gelmektedirler (Bauman 1999a: 60-61).

Tüketim toplumunda amaç insanları tüketim alanlarında tutmaktır. Bu gerçek en açık bir biçimde kredi ve kredi kartlarında görülmektedir. Bankalar ve büyük şirketler krediler ve kredi kartlarıyla sağladıkları taksitli satış imkânlarıyla insanları tüketmeye zorlamaktadırlar. "Ödüllü tatiller", yeni kartlar ve düşük faizli yüksek kredi limitleriyle tüketim daha da cazip hale getirilmektedir. Bütün bunların güzel yanı (mevcut sistemden kar elde edenlerin bakış açısına göre) her ay kredi kartı hesaplarında ödemeleri gereken minimum parayı ödeyebilmek ve daha genel olarak tüketim alışkanlıklarını desteklemek için insanları işyerlerinde ve işlerinde tutabilmektir (Ritzer, 2000: 51-52). Maurizio Lazarato ifadesiyle kapitalist sistem *Borçlandırılmış İnsanın İmali (2014)*'ni başararak sermaye birikiminin yeni ve sonsuz yolunu açmıştır. Yeni bankacılık, borç ve kredi sistemleri, kişisel borçluluğa dayalı kitlesel tüketimin gelişimini olanaklı kılmıştır. Artık tüketiciler, evde, tatilde, otobüste, okulda, gemide, vb. hemen her yerde mobil bankacılık hizmetlerini kullanarak tüketicilik oyununu oynayabilmektedirler (Ritzer, 2000: 190). Bu toplumda çalışma etiğinin aksine bütünleşme savunulmaz. Tüketim toplumunda önemli olan sermaye değil, tercih özgürlüğüdür. Tüketici tercihinin zenginlik ve refah alanını genişleteceği varsayıldığından yatırım veya tasarruf anlamsız görülür. Hoş karşılanmaz çünkü tüketim toplumu zevki erteleme çağrısını nazikçe karşılamayacaktır. O, bir tasarruf cüzdanı değil, kredi kartları toplumudur. Bir "şimdi"

toplumudur, isteyen bir toplumdur. Geçmişte olduğu gibi bazı taleplerini erteleyen ve bekleyen bir toplum değildir (Bauman, ????: 27).

Hemen her şeyden şüphe edildiği, bağlayıcılığının ve yaptırım gücünün her geçen gün daha fazla sorgulandığı bir toplumda insanlar kendilerini güvende hissetmez, geleceklerinden emin olamazlar. İnsanların kendilerini güvende hissetmediği toplumsal ve psikolojik bir ortamda hazzın ertelenmesi eski cazibesini yitirmiştir. Anlık haz stratejisi güdülmektedir. "Hayat ne sunacaksa bırakın derhal sunsun. Yarının ne getireceğini kim bilebilir…. Geleceğin tehlikelerle dolu olduğu bir dünyada şimdi ve burada olmayan her şans kaçırılmış bir şanstır. Onu yakalamamak bağışlanamaz ve haklı görülemez (Bauman, 2005: 193-194)" düşüncesi gittikçe yaygınlaşmaktadır.

Bir zamanların geleceğe yatırım yapmak veya bazı talepleri biriktirerek geleceğe ertelemek düşüncesi anlam kaybına uğramaktadır. Bunun en somut göstergelerinden birisi gelecekteki gelirin bugünkü gelirle iç içe geçmesinin inanılmaz derecede yaygınlaşmış olmasıdır. Tüccarlar satışların nakit ya da kredi kartıyla yapılmasına pek aldırmasalar da kredi kartı şirketleri ve bankalar müşterilerin gelecekte elde edecekleri gelirlerini harcamaya teşvik etmektedirler. Bunu yaparken henüz kazanılmamış paranın harcanılması durumunda, tüketicilerin kredi kartı faturalarını hemen tam olarak ödeyemeyeceklerini göz önünde bulundurmaktadırlar. Borçlarını zamanında ödeyemeyenler bankalara borçlanarak kredi kartlarının tefeci tarzı yüksek faizlerini ödemek zorunda kalmaktadırlar. Kredi ve kredi kartı kullanımıyla gelecek gelirin harcanması ekonomi gelecekteki gelirlerin harcanmasına, gelecek kazançların bugünküyle iç içe geçmesine giderek daha bağımlı hale getirmektedir. Diğer bir ifadeyle ekonominin beklendiği ve alışık olduğu düzeyde sürmesini sağlamak için cebimizdeki ya da bankadaki tüm paramızı harcamamamız yeterli değildir. Henüz kazanamadığımız paranın da bir kısmını harcamamız gerekmektedir (Ritzer, 2000: 194-195). Krediyle satın alınan nesneye gerçek anlamda ancak taksitlerini ödendikten sonra sahip olabildiğimizden kredi kullanarak bir şeye sahip olmak önceden yaşanmış bir geleceğe benzemektedir (Baudrillard, 2014: 193).

Belli bir tüketim eşiğini aşamayanlar çağın gerisinde kalmakla ve toplumdan dışlanmakla tehdit edilirler. Düşünce ve davranışlarını değiştirmeleri için aile ve yakın çevresi başta olmak üzere müthiş bir psikolojik ve sosyal baskıya maruz kalmaktadırlar. Direnmek; toplumsal uyumu ve ahengi bozmakla, kaos ve düzensizliğe davetiye çıkarmakla eş tutulur. İktisatlı davrananlar, tutumluluk hissi sergileyenler varyemezlik, cimrilik ve nekeslikle itham edilirler. Dışlanmayla tehdit edilen birey için ayakta kalma stratejisinin bir gereği olarak "tüketerek" uyma davranışı sergilemekten başka seçenek kalmaz. Böylece iradi ve tercih nedeni olan klasik tüketme durumu yerini kaçınılmazlık, gereklilik, zorunluluk, mecburiyet ve tahakküme bırakır.

Sonuç

Ahlâk bireyin ve toplumun menfaatini göz önünde bulundurarak insanların kontrollü bir şekilde hareket etmelerine rehberlik eder. Ahlâk aslında bir otokontrol vazifesi görür. Fakat Ortaçağdan itibaren ekonominin ve burjuvazinin her geçen gün daha büyük bir ivme kazanarak yükselmesi başta din ve ahlâk olmak üzere geleneksel anlam kalıplarının ve üst anlatıların bağlayıcılıklarının azalmasına ya da gevşemesini beraberinde getirmiştir. Din, ahlâk, vb. alanlardan doğan boşluğun dinin ve ahlâkın hoş görmediği bencillik, materyalizm, meta fetişizmi, hedonizm, gösteriş, vb. değerlerin almasına yol açmıştır. Manevi değerlerin gevşemesinden doğan boşluğun maddi şeyler ve göstergeler üzerinden doldurulmaya çalışılması insanları tek dünyalı ve anlık düşünmeye sevk etmiştir. Hayatın yaşanılan andan ibaret olduğu, öbür dünyanın bu dünyaya indirgenmesi insanları piyasanın güdümüne sokmuştur. Varoluşun ve mutluluğun tüketime indirgenmesi hayatın manevi yönünün ıskalanmasını beraberinde getirmiştir.

Kar elde etme ve sermaye biriktirme güdüsüyle her şeyin piyasaya indirgenmesi başta din ve ahlâk olmak üzere kutsal şeyler de dahil hemen her şeyin maddiyatla özdeşleştirilmesine yol açmıştır. Çağımızın yükselen değeri sahip olma olduğundan bu değerler sahip olmamıza imkân verdikleri ölçüde kabul görmektedirler. Bunun önüne geçmek; geçici mülkiyetle geçinme, geri dönüşümü güçlendirme, doğayı korumak, bağışlama hediye ve infak kültürünü geliştirme, az tüketmeyi bir statü olarak benimseme, vb. pek çok yapılabilir. Fakat bunların hepsi özü itibariyle sistemin açıklarını kapatmasına ve tüketim kültürünün daha da yaygınlaşmasına hizmet edecek gibi durmaktadır. Bütün bunların ötesinde burada yapılması gereken esas iş; sahip olabileceğimiz halde sahip olmamayı nasıl başarabileceğiz. Ya da ötekine zarar verebileceğimiz halde bizi ona zarar vermekten ne alıkoyabilir? gibi herkes tarafından saygınlığı ve meşruiyeti kabul edilen daha üst bir anlatıya ihtiyacımız var. Çalışma boyunca piyasanın genişleme uğruna başta arzu olmak üzere hangi stratejiler üzerinden insanları manipüle ettiğine dikkati çekmeye çalıştık. Her şeyi piyasa belirlerken piyasayı ne belirleyecek noktasında daha fazla eleştiri üretmek zorundayız. Buradan hareket edilmemesi durumunda yapılan her şey piyasayı güçlendirici bir işlev görmektedir.

İnsanı piyasanın pençesinden kurtarabilmek için piyasanın işleyişini yakından tanımamız gerekmektedir. Piyasayı yakından tanıdıkça piyasaya yön veren düzeneklerin deşifre edilmesi kolaylaşacaktır. Mevcut şartlar dahilinde bu disiplinlerarası okumalarla yeni bir bilinç inşa etmekle mümkün olabilir. İnsanları bilinçlendirmek yerine kapitalist sisteme eklemlenmek için duruma uygun mantık üretmekle ancak ve ancak vicdanlarımızı rahatlatabiliriz. Ayet, hadis ve bazı özlü sözlerle bunu temellendirmek bize bir şey kazandırmaz. Piyasanın dayatmalarına karşı rasyonel bazı gerekçeler üretmek geçmişte düşünce iklimimizi şekillendiren pek çok değerin hafızalardan silinmesine yol açmaktadır. Örneğin; piyasa baskısı altında bugün faizin haramlığını değil de oranları tartışmamız zihinsel olarak geldiğimiz noktayı gayet güzel özetlemektedir.

Modernite bizi tek dünyalı düşünmeye ve yaşamaya zorladığından öte dünyayla olan ilişkimizi bu dünyaya indirgeyerek kendimizi bu dünyanın içine hapsetmiş olduk. Biz artık tek dünyalı yaşıyoruz fakat modernliğin içinden düşündüğümüzden bunu göremiyoruz. Bilişsel bir yabancılaşma ya da bilişsel bir körlük durumunda yaşadığımızın farkında değiliz. Kısaca ifade etmek gerekirse ihtiyaçlarımız sınırlıdır olduğu halde ihtiraslarımız sınırsızdır. İhtiraslarımızı dengeleyecek mekanizmaları yeniden hayatımıza geri çağırmalıyız. İnsanlık ve toplum olarak yaşamakta olduğumuz pek çok sorunun temelinde ruh-madde dengesinin maddenin/maddiyatın, sekülerliğin/dünyeviliğin lehine bozulması yatmaktadır. Her şeyin merkezinde insan olduğu için insan kalitesinin fıtrata uygun bir şekilde iyileştirilerek insanın yeniden özgürleştirilmesini önemsemeliyiz. İnsanlık olarak bu dünyayla olan ilişkimizi update etmek bize yeni ufuklar açacağına olan inancımızı diri tutmalıyız.

Kaynakça

Adorno, Theodor, W. (2009), *Kültür Endüstrisi,* Çev. N. Ülner, M. Tüzel & E. Gen, İstanbul: İletişim Yayınları.

Argın, Şükrü (2003), *Nostalji ile Ütopya Arasında,* İstanbul: Birikim Yayınları.

Arıcan, Musa Kazım (2016), Ahlâk, Etik ve Ahlâk Felsefesi, ULİSABÜLTEN, Nisan 2016, http://ybu.edu.tr/yulisa/contents/files/UL%C4%B0SA%20B%C3%9CLTEN%20-%20Kuramsal%20ve%20Kavramsal%20Tart%C4%B1%C5%9Fmalar%20-%202.pdf (Erişim Tarihi: 10.09.2017).

Barber, Benjamin R. (2003), *McWorld'e Karşı Cihad,* Çev. E. Birey, İstanbul: Cep Kitapları.

Baudrillard, Jean (2010), *Tüketim Toplumu,* Çev. H. Deliçayırlı & F. Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Baudrillard, Jean (2011), Çaresiz Stratejiler, Çev. O. Adanır, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Baudrillard, Jean (2014b), *Nesneler Sistemi,* Çev. O. Adanır, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Bauman, Zygmunt (1999), çalışma, tüketicilik ve yeni yoksullar, Çev. Ü. Öktem, İstanbul: Sarmal Yayınları.

Bauman, Zygmunt (2005), *Bireyselleşmiş Toplum,* Çev. Y. Alogan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Zygmunt, (2006), *Küreselleşme,* Çev. A. Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Zygmunt (2010), *Etiğin Tüketiciler Dünyasında Bir Şansı Var mı?,* Çev. F. Çoban & İ. Katırcı, Ankara: De Ki Yayınları.

Bauman, Zygmunt (2011), *Parçalanmış Etik,* Çev. A. Türker, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Berman, Marshall (2009), *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor,* Çev. Ü. Altuğ & B. Peker, İstanbul: İletişim Yayınları.

Çağrıcı, Mustafa (1989), "Ahlâk Mad.", *DİA. Cilt: 2,* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Fromm, Erich (2004), Çağdaş Toplumların Geleceği, Çev. A. Arıkan & K. H. Okten, İstanbul: Arıtan Yayınları.

Günay, Ünver (2000), *Din Sosyoloji,* İstanbul: İnsan Yayınları.

Boff, Leonardo (1997b), "Meta Dini ve Piyasa", (Çev. L. Göktaş), İktisat ve Din, Yay. Haz. M. Özel, İstanbul: İz Yayınları.

Featherstone, Mike (1996), *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü,* Çev. M. Küçük, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Habermas, Jürgen (1997), *"ideoloji" olarak teknik ve bilim,* Çev. M. Tüzel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Herman, Edwards S. & Chomsky, Noam (2006), *Rızanın İmalatı,* Çev. E. Abadoğlu, İstanbul: Aram Yayınları.

Kalkavan, Hakan (2016), "İktisat ve Ahlâk", İslâm Araştırmaları Dergisi, Sayı: 36, http://www.isam.org.tr/index.cfm?fuseaction=objects2.detail_content&cid=1172&cat_id=4 (Erişim Tarihi: 10.09.2017).

Kesgin, Bedrettin (2010), "Mimarlıkta İnsan-Özne Ölçütünden Sapma: Ticarileşen İnsan ve Mekan", Muhafazakar Düşünce, Yıl: 6, Sayı: 23

Kovel, Joel (2000), *Arzu Çağı,* Çev. F. Lekesizalın & A. Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Lazzarato, Maurizio (2014), *Borçlandırılmış İnsanın İmali,* Çev. Murat Erşen, İstanbul: Açılım Kitap.

Lefebvre, Henri (1998), *Modern Dünyada Gündelik Hayat,* Çev. I. Gürbüz, İstanbul: Metis Yayınları.

Lordon, Frédéric (2013), *Kapitalizm, Arzu ve Kölelik,* Çev. Akın Terzi, İstanbul: Metis Yayınları.

Mumford, Lewis, (2007), *Tarih Boyunca Kent,* Çev. G. Koca & T. Tosun, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Özel, Mustafa, (1997a), "İktisadi Düşüncenin Laikleşmesi", İktisat Risaleleri, Der. & Ter. M. Özel, İstanbul: İz Yayınları.

Özel, Mustafa, (1998), "Kapitalizm ve Küresel Rekabet", *Küresel Rekabet,* Der. & Türk. M. Özel, İstanbul: İz Yayınları.

Öztürk, Musa (2013), "Tüketici Ayartma ya da Yoksullaşarak Tüketme", *Bauman Sosyolojisi,* Ed. Z. Kara, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Pişkin, Mücahit (2016), "Tüketim Toplumu'nda Din ve Dini Değerler: Lüks Hac ve Umre Örnek Olayı", İnsan ve Toplum, 6 (2)

Ritzer, George (2000), *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek,* Çev. Ş. S. Kaya, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Sennett, Richard (2010), *Karakter Aşınması,* Çev. B. Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Yanıklar, Cengiz (2006), *Tüketimin Sosyolojisi,* İstanbul: Birey Yayınları.

Yırtıcı, Hakkı, (2005), Çağdaş Kapitalizmin Mekânsal Örgütlenmesi, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tüketim Çılgınlığı ya da Tüketim Ekonomisi Bağlamında Ahlâkı Tartışmak[1*]

Ramazan Yelken
Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

Gündelik hayatımızda davranışlarımızı yönlendiren çeşitli kurallar, normlar ve değerler vardır. Bunlar hukuk, ahlâk, değerler, örf, adet ve görgü kuralları gibi başlıklar altında incelenebilir. Hukuk, bu kuralların, normların kodifiye edilmiş, yani yasa haline getirilerek kuralara, yasaklara bağlanarak, arkasında kanun gücüyle desteklenmiş biçimidir. Bununla birlikte gündelik hayatımızı hukukun yanında önemli ölçüde görgü kuralları da yönlendirir elbette. Fakat bir görgü kuralı olarak çatalın sağda ya da solda olmasının bir cezası müeyyidesi falan olmaz elbette. Toplumsal bir prestij anlamında bir yaptırımı vardır yalnızca. Değerler yine kültürden kültüre, toplumdan topluma değişen yanlarıyla gündelik hayatımızda davranışlarımız üzerinde etkilidir. Ahlâk ise bireysel ve toplumsal hayatımızda özel bir yeri olan ve bu yanıyla davranışlarımız, ilişkilerimiz üzerinde etkili olan kurallar bütünüdür. Ahlâk kendimizle, diğerleriyle ve canlı cansız tüm doğayla ilişkilerimizi düzenler. Bu anlamda Ahlâkı merkeze alarak iktisatla ilişkisini gündelik hayatımız açısından kurmak istiyorum.

Ahlâk daha özel ve bireysel bir davranış manzumesi olarak çoğu zaman arkasında bir hukuk yaptırımına ihtiyaç duymaz. Fakat bazen toplumun genelinin ortaklaşa kabul ettiği bazı ahlâk kuralları hukukun içerisinde kodifiye edilerek yasa haline getirilebilir. Fakat daha çok ahlâk bizim bireysel tercihlerimiz içinde kalır. Hukuki olan her zaman ahlâki midir, ya da ahlâk ile hukuk arasındaki ilişki nedir bu hukuk felsefesini ilgilendiren ayrı bir tartışmadır. Buradan baktığımız zaman hukuki olan her zaman ahlâki olmayabilir. Mesela gündelik hayata odaklanıp biraz orayla ilgili derinlemesine düşündüğümüz zaman bu örnekleri bolca görürüz. Örneğin halk arasında bir söz vardır; "ağlayanın malı gülene yaramaz". Birisinin çeşitli nedenlerle mallarına icra yoluyla el konulurken sizin fırsat kollayarak icradan ucuza mal düşürmeniz hukukidir fakat ahlâki olup olmadığı tartışmalıdır, çoğu zamanda ahlâki olmadığı konusunda fikir birliği vardır. Bir esnafın sabah gelen müşterisine "ben siftah ettim, oysa komşum siftah etmedi onun için komşuma git" demesi -şimdi böyle bir esnaf kaldı mı bilmiyorum- hukuki değil, çünkü arkasında bir yaptırım yok ahlâki bir davranıştır bu sadece. Çok yiyecek yiyebileceğiniz halde kendinizi kısıtlar yemezsiniz, israf etmek istemezsiniz ya da sınırsız şekilde yersiniz bu ikisi de ahlâki davranışlardır. Yemeniz ve saçıp

1 "Ahlâk'ın Arzu'ya Yenik Düşmesi" başlıklı makalenin müzakere metnidir.

savurmanız durumunda bunun hukuki bir yaptırımı yoktur. Kimse sizi cezalandıramaz ancak belki kınayabilir. Aynı şekilde gardıroplar dolusu kıyafet alabilir yada kendinizi kısıtlar israf, savurganlık, gösteriş ve lüksten kaçınabilirsiniz. Cebinizde paranız varsa ve istediğiniz kadar tüketebiliyorsanız, alabiliyorsanız niye alacağınız ya da niye almayacağınız sizin ahlâki tercihinizdir. İşte ahlâk buradaki ince duruma ayar veren şeydir. Bu anlamda iktisadın ahlâkla doğrudan bir ilişkisi vardır.

Burada tartıştığımız probleminin makro, mezo ve mikro boyutta ele alınması gereklidir. Kapitalizm boyutunda ve küresel sömürünün işleyiş mekanizması biçiminde konuyu tartışmak daha makro bir bakıştır. Bunun yanında bu küresel mekanizmanın ulusal düzeyde bir ekonomik sistem olarak iç pazarının işlemesi ve dev alışveriş merkezlerindeki tüketim kültürü döngüsü problemin mezo düzeyde tartışılması demektir. Konunun bizzat bireyin tüketim nesneleriyle ve diğer insanlarla ilişkisi boyutunda incelenmesi mikro bir yaklaşım gerektirmektedir. Ahlâk belki daha mikro boyutta, duygular boyutunda da konuyu ele almamızı sağlamaktadır. Bu üç boyutta aslında sosyolojik yaklaşımın birbirini tamamlayan parçalarıdır. Fakat genelde konuyu makro boyutta Kapitalist sistem tartışmalarıyla ele alarak mikro boyuttaki kendi tercih ve sorumluluklarımızla ilgili ahlâki alanı çoğu zaman ıskalıyoruz.

Ahlâkın yanında tartışmamız gereken buradaki önemli kavramlardan birisi de tüketim nesnelerine karşı duyduğumuz "arzu" kavramında düğümlenmektedir. Konu burada bir yanıyla da duygu sosyolojisinin alanına girmektedir. Duygu sosyolojisi, sosyolojide de yeni bir alan aslında. Bu noktada tartışmamız gereken duygusal dünyamızla ilgili bir çok kavram vardır. Arzu gibi soyut bir kavramı burada sosyolojik olarak nasıl problematik haline getirebiliriz? "Ahlâk", "arzu", "iktisat", "kapitalizm", "tüketim kültürü" vb. kavramların sosyolojik olarak ilişkisini kurabilir miyiz? Bu soruların cevabına ancak, sosyolojinin veri ve gözlem laboratuvarı olarak kabul ettiğimiz yaşadığımız canlı gündelik hayatımıza bakarak ulaşabiliriz. Gündelik hayatımıza baktığımız zaman bu kavramların hayatımızdaki canlı görüngüleriyle iç içe yaşadığımızı görürüz. Bu problem daha net bir şekilde yaygın olarak sosyolojik bir motto şeklinde şöyle ifade edilmektedir: "Kapitalist sistem daha geniş sınırlara ulaşmak, pazarı büyütmek, küresel çapta müşteri kitlesini çoğaltmak ve bunu sürekli kılmak için tüketimi hızlandırmak istemektedir. Bunun için yapay yollardan 'arzu üreterek' tüketimi körüklemektedir. Bu sürecin önünde en büyük engel olabilecek olan tüketim karşıtı ahlâki değerleri de işlevsizleştirerek yerine "tüketimci bir ahlâk" oluşturmaya çalışmaktadır". Bu ifade, içinde gerçekleri barındıran ve bizzat yaşadığımız gündelik hayat sürecini açıklayan, çok bilindik bir durumu ortaya koymaktadır. Fakat aynı zamanda da olumlu ve olumsuz yönleriyle de tartışabileceğimiz bir cümledir. Burada tartışmayı açmak için sormamız gereken bir kaç soru vardır. "Kapitalist sistem" önünde durulamaz soyut bir güç müdür, hangi kanallar üzerinden ahlâkı işlevsizleştirmektedir ve yerine nasıl bir "tüketimci ahlâk" oluşturmaktadır?

Kendimizi dışlayarak hiç tartışmadan kabul ettiğimiz çok genel bir kabulümüz var öncelikle bunu ortaya koymamız gerekmektedir. Baş edilemez, güç yetirilemez "Kapitalist bir sistem" var ve bu şey bizi esir ediyor, bizi hipnotize ediyor, bizi mahkum ediyor ve bizi aptallaştırarak çaresiz bırakıyor. Bizler çaresiz bir biçimde bu görünmez düşmana yükleniyor ve bütün kötülük ve suçların kaynağı olarak onu belirliyoruz. Peki biz bunun karşısında ne yapıyoruz, aslında esas sormamız peşinden gitmemiz gereken soru budur. Biz eli kolu bağlı çaresiz bir şekilde alışveriş merkezlerinin mutlu, koşuşturan müşterileri olarak hayatımıza çaresiz devam ediyoruz. Oysa gündelik hayatımızda neler yapabiliriz bunları sorgulamadan ve kendi üzerimize düşenleri yapma karalılığında olmadan bir çıkış yolu bulmamız mümkün değildir. Fakat her şeyden önce de mevcut durumumuzdan gerçekten şikayetçimiyiz kendimize samimi olarak bunun cevabını vermeliyiz. Genelde bu konu açıldığında hepimiz Kapitalizme ve onun körüklediği bu tüketim kültürüne karşı olduğumuzu şiddetle beyan ederiz. Buna rağmen gündelik hayatımızda gelirimizin izin verdiği sınırları zorlayarak da olsa tüketim kültürünün bir parçası olmaya devam ederiz. Bu anlamda toplumun her katmanı için gelir durumuna göre tüketim kültürünün bir parçası olarak katkıda bulunmaktan söz edebiliriz. Bu durum gerçekte iki yüzlü bir samimiyetsizliğin sonucu değildir. İnsanlar gerçekten durumun farkındadır ve durumdan gerçekten şikayetçidir fakat çok karmaşık ve örgütlü bir kuşatılmışlık içinde kendilerini çaresiz bir akışa teslim olmuş hissetmektedirler. Burada tüketimi haz ve mutluluğun bir anahtarı olarak yaşam biçimi haline getirmiş olan "mutlu bir azınlığın" olduğunu da vurgulamak gerekmektedir. Bu kesimi dışta tutacak olursak, tüketim konusunda yapılan araştırmalar da bu memnuniyetsizliği ve çaresizliği ortaya koymaktadır. Genelde mevcut tüketim kültürünü onaylamak bir yana çoğunluk karşı olduğunu belirtmektedir. Bu durumda hem karşı olup hem de tüketim kültürünün kıymetli bir müşterisi olmak bir çelişki olarak algılanabilir. Aslında buradaki çelişki bu karşı çıkıştaki samimiyetsizlikten değil kuşatılmışlık ve çaresizlikten kaynaklanmaktadır. Çaresizliği oluşturan ilk nokta ise karşı çıkılan durumun nasıl işlediği konusundaki ideolojik algı ve yaklaşımlardır. Bu algının başlangıç noktasını oluşturan ideolojik kavram, güç yetirilemez ve her şeye egemen olan "kapitalist sistem" yaklaşımıdır. Bu yaklaşım ideolojik ve makro bir yaklaşımdır ve bireyin kendi yaşam pratikleri, tercihleri ve özellikle ahlâki durumunu örterek gizlemekte ve bireyi etkisiz bırakarak yok etmektedir. Bu durumda kapitalizm diye bir olguyu yok mu sayacağız? Elbette Kapitalizm diye bir olgu vardır ve onu meydana getiren irili ufaklı bir çok ulusal ve küresel şirketler, girişimciler piyasanın durumuna göre strateji değiştirerek pazarı geliştirmek için büyük bir rekabet içinde yeni tüketim kalıpları ve pazarlama teknikleri oluşturmanın yanında, banka ve finans sistemiyle desteklenen karmaşık bir ekonomik ağ meydana getirmişlerdir. Bunun yanında ayrıca egemenliklerini her düzeyde sürdürmek için savaş ve terör dahil her türlü aracı da kullanarak sistemin devamı için yoğun bir çaba harcamaktadırlar.

Kapitalizmin klasik üç büyük teorisyeni başta Marks olmak üzere Weber ve Sombart eserleriyle bu gerçeği analiz etmişler ve ortaya koymuşlardır. Marx Kapital ile Kapitalizmi emek, değer ve sermaye kavramları ile "üretim süreci" etrafında analiz ederek sömürü

olgusuna dikkat çekmiştir. Weber Protestan Ahlâkı adlı eseriyle onun arkasındaki manevi itici güç olan Protestanlığın ahlâki ilkelerine dikkat çekerek bürokratik rasyonalite temelinde örgütlenmesine vurgu yapmıştır. "Sombart ise "Aşk Lüks ve Kapitalizm" adlı eserinde modern dünyanın nasılda savurganlığın ruhundan doğduğunu "zihniyet" kavramıyla analiz etmektedir. Bu anlamda Sombart'ın "aşk", "lüks" ve "savurganlık" kavramları ile günümüz sosyolojik çözümlemelerinin temel kavramları olan "erotizm", "marka" ve "tüketim" kavramları arasında ilginç bir benzerlik vardır. Sombart'ın bu analizi günümüz tüketim toplumu analizlerine önemli bir katkı sunmaktadır. Özellikle "zihniyet" kavramı ekonomiyle ilişkimizde bireysel düzlemde bizim kendi tercihlerimize odaklanarak bir şekilde ahlâk kavramıyla bağ kurmaktadır.

Bu üç klasik teorisyenden sonra kapitalizm teorileri günümüze kadar sürekli yeni yorumlarla geliştirildi ve bu gelenek halen devam etmektedir. Kapitalizm analizlerinde üç ana söylem öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Marksist teorinin egemen söylemiyle öne çıkarılan, uluslarası çapta bir "küresel sömürü düzeninin" adı olarak kapitalizm. İkincisi devletçi ekonomik sistemin karşısında konumlandırılan, liberal iktisat teorileriyle desteklenen rekabet ve serbest piyasaya dayanan bir "ekonomik düzen" olarak kapitalizm. Üçüncüsü ise daha çok gündelik hayat boyutunda ortaya çıkan, reklam, moda, marka, erotizm gibi olgularla körüklenen ve dev alışveriş merkezlerinde sergilenen "tüketim kültürü" olarak kapitalizm. Kapitalizm aynı anda bu tanımların üçünü de kapsamaktadır. Burada tartışılması gereken daha çok gündelik hayatımızla bağlantılı olan üçüncü söylem yani tüketim kültürü olarak kapitalizmdir. Çünkü bu bizzat bizim eylemlerimizle ilgilidir ve eylemlerimizin sorumlusu ahlâki varlıklar olarak değiştirebileceğimiz müdahale edebileceğimiz sonuçlar alanını içermektedir. Çoğu zaman bu durumu göz ardı ederek, üzerinde çok düşünmeden, ideolojik ezberlerimizin etkisiyle, kapitalizmi baş edilemez bir canavar olarak algılayıp, tüketim alışkanlıklarımızın sorumlusu olarak görüyoruz. Böylece ahlâki sorumluluk alanından konuyu çıkarmış oluyoruz. Oysa konu tam anlamıyla ahlâki alanla ilgilidir.

Kapitalizm ilk dönemlerinde seri imalat bandında ürettiği ürünlerini dünya pazarına sunmak, müşteri portföyünü genişletmek için ürettiği malları dayanıklı ve çok sağlam yapmak zorundaydı. Çünkü müşteri ve pazar büyüklüğü seri imalata kıyasla istediği oranda değildi. Fordist üretim olarak adlandırılan bu dönemde Ford fabrikalarında üretilen ünlü Amerikan arabaları birer klasik olarak bugün hala kullanılmaktadır. İnsanlar bu dönemde üretilen malları adeta ömür boyu kullanmak üzere bir kereliğine alırlardı. Bu durum süreç içinde sürümün önünde bir engel oluşturarak tüketimi durağanlaştırmaya başladı. Fakat zamanla pazar genişledi, müşteri portföyü küresel düzeyde büyüdü ve bunun sonucunda her alanda rekabet amansız düzeyde artarak markalar birbiri arasında acımasız bir yarışa girmek zorunda kaldı. Artık her yeri kaplamış olan her alandaki marka ürünler müşteri yarışına girmek için farklı satış ve pazarlama teknikleri uygulamak zorundadırlar. Bu anlamda ürünler arasındaki detay farklılıkları, reklamlarla yaratılan imajlar, moda ikonları ve medyalar aracılığıyla iletilen prestij göstergeleri, müşteri memnuniyetine odaklanmış olan ince düşünülmüş satış ve pazarlama teknikleri kapitalizmin bu yeni biçimi olan tüketim kültürünü oluşturmaktadır. Ürünler artık uzun vadeli kullanmak için değil sürekli değiştirilmek ve tüketilmek için üretilmektedir. Literatürde ilk dönem üretim etrafında örgütlenmiş olan "üretimci

kapitalizm", ikinci dönem ise tüketim etrafında örgütlenmiş olan "tüketimci kapitalizm" olarak adlandırılmaktadır. Üretimci kapitalizmde Marks'ın vurgulamış olduğu gibi metaların fiyatını temsil eden "değişim değeri" daha çok öne çıkarken, tüketim toplumunda ise Baudrillard'ın tanımladığı anlamda artık "gösterge değeri" ile temsil edilmektedir. Gerek değişim değeri gerekse gösterge değeri metalara bir meta olmanın ötesinde özel anlamlar yükleyerek, insanlarla metalar arasındaki doğrusal özne nesne ilişkisini çarpıtmaktadır. Marks değişim değerine atıfla bu durumu "meta fetişizmi" olarak adlandırmıştı. Aslında metalarla özne olarak bizim değişim ve gösterge değerlerinden önce doğrudan ve doğal ilişkimiz "kullanım değeri" üzerinden gerçekleşmektedir. Bu anlamda metalarla en yalın, doğrudan ve doğal ilişkimiz onlara ihtiyacımızın olmasından kaynaklanan işimizi görmek üzere kullanarak oluşmaktadır. Oysa değişim değeri ve gösterge değeri metalara kullanım değerinin ötesinde farklı anlamlar yüklemektedir. Özne nesne ilişkisindeki bu bozulma insanlar arasındaki özne özne ilişkisinin de çarpık bir düzleme taşınmasını beraberinde getirmektedir. Tüketim toplumunun bireyleri olarak bizler kendimizi metaların bize sunmuş olduğu imajlar ve prestij göstergeleri aracılığıyla tanımlamaktayız. Giydiğimiz kıyafetler, yeme içme tercihlerimiz, oturduğumuz konutlar kullandığımız telefonlar, otomobiller, tatil tercihlerimiz kısaca tükettiğimiz her şey bir ihtiyaç olmaktan daha çok reklamlar ve medyalar aracılığıyla üretilen gösterge değerinin temsil ettiği tarz, imaj ve prestij için satın alınmaktadır. Bu durum metalarla ilişkimizi bambaşka bir düzleme taşıyarak, kendimizi metaların bize bahşettiğini düşündüğümüz tarz ve imajların sürekli yenilenmesi dolayımında bitmeyen bir tüketim döngüsüne sokmaktadır. Çağımızın tüketim çılgınlığı olarak ta adlandırılan bu durum "ihtiyaç ekonomisinden", haz odaklı "tüketim ekonomisine" geçiş olarak tanımlanmaktadır. Buradaki temel belirleyici ürünlerin renk, biçim, işlev ve fonksiyonlarındaki küçük değişiklikleri reklam ve medyalar aracılığıyla yeni tarz ve imajlara dönüştürerek tüketim için tatmin edilemeyen sürekli yenilenen bir "arzu nesnesi" yaratmaktır. Yaratılan ve bir türlü tatmin edilemeyen bu arzu bizi tüketim kölesi yaparak ahlâki değerleri de işlevsizleştirmektedir. Aslında böyle yaparak ahlâksız bir davranış sergilemiş olmuyor tam tersi yeni bir ahlâk seçmiş oluyoruz. Kapitalizm böylece tüketim kültürüne uygun yeni bir ahlâki değerler sistemi yaratmaktadır. Yeni tüketimci ahlâk tüm ilişkilerimizi metaların gösterge değerleri üzerinden kuran haz odaklı bir ahlâktır. Bu durum Marks'ın değişim değeriyle tanımladığı meta fetişizminin ötesinde onun tanımadığı gösterge değeriyle ortaya çıkan yeni bir meta fetişizmi anlamına gelmektedir. Son noktada ahlâk burada temel belirleyici durumundadır. Bu tüketim çarkına katılma derecesinin düzeyini çoğunlukla irademiz dahilinde olan kararlarını kendimizin verdiği ahlâki tercihlerimiz oluşturmaktadır. Fakat biz bu tercihlerimizi meşrulaştırarak çoğunlukla sorumluluktan kurtulma yolunu seçiyoruz.

En yaygın olarak kullandığımız meşrulaştırma biçimi, sanki toplanarak ortak kararlar aldığını düşündüğümüz bize tüketim çılgınlığını dayatan "küresel bir kurul" olarak ideolojik bir kapitalizm tanımına sığınmak. Oysa ortak bir kuruldan çok, birbirleriyle kıyasıya rekabet eden fakat çıkarları bizim tüketmemiz noktasında birleşen bir piyasa mekanizmasından söz edebiliriz. Bu mekanizma sürekli yeni ürünleriyle arzu üreterek yapboz gibi değişiyor. Aslında biz de o zaman bu yapboz oyununun içerisinde kendimizin nerde olduğunu tespit

etmemiz gerekiyor. Bu tespiti yaparken ve karşı tedbirler alırken de yine gerçekçi olmak yerine ideolojik tanımlara başvuruyoruz. Kapitalizmi öncelikle makro boyutta gündelik akan hayatın üstünde hepimizi kuşatan ekonomik bir sistem olarak algıladığımız için, mikro boyuttaki sorumluluklarımızı ve yapabileceklerimizi atlayarak, ona karşı anti kapitalist bir ekonomik sistem kurma arayışlarına giriyoruz. Bu arayış ideolojik konumumuza göre farklılık oluştursa da aslında tavır olarak benzeşmektedir.

Bu arayışlara en yaygın örnekler olarak "Marksist Ekonomi" veya "İslâm Ekonomisi" tartışmaları gösterilebilir. Bu gibi tartışmalar ve arayışlar elbette yapılmalıdır. Fakat bu gibi sistem tartışmaları makro boyutta yapılırken, gündelik hayattaki yapabileceklerimiz atlanarak, -genelde İslâm Ekonomisi tartışmalarından örnek vermek gerekirse- şöyle bir tavır ortaya çıkmaktadır: Şu anda uygulanan hiçbir şey İslâmî değil, dolayısıyla da ahlâki değil o zaman yepyeni bir büyük sistem kurmamız lazım. Bu sistem kuruluncaya kadar yapılacak bir şey yok. Aslında bu anlayış doğru değildir. Normal süregiden hayatın akışı içerisinde bireysel olarak yanlışla doğruyu ayırt etmek zaten bizim ahlâki görevimizdir. Hiç bir sistemde her şeyin yanlış veya her şeyin doğru olması söz konusu değildir. Makro yada mezo boyutta sistemin yanlış olması mikro boyutta yapacağımız hiçbir şeyin olmadığı anlamda sorumluluğumuzu ortadan kaldırmaz. Kaldı ki İslâmî olduğu iddia edilen ideal ekonomik sistemde her şeyin doğru gideceği anlamına da gelmez. Zaten gerçek sosyolojik dünyada bu tip kusursuz ideolojik sistemler yoktur. Yepyeni bir sistem kurmayı bekleyerek yapılması mümkün olanları atlamak doğru değildir. Bu nedenle yaşanan hayata çekidüzen vermek bireysel sorumluluklara odaklanmak öncelikli davranış tercihi olarak çok önemlidir.

Aslında her zaman her toplumda lüks, savurganlık ve tüketim hep var olmuştur. Modern öncesi dünyada lüks tüketim mallarını sadece belirli bir azınlık kullanabiliyordu. Ayrıca bu azınlık yılda belli zamanlarda düzenlenen şaşalı panayırlar ve şenliklerle güç ve prestij gösterisi olarak lüks tüketimi toplumla paylaşıyordu. Üretimin kıt olduğu bir dünyadan sanayinin seri imalatının sağladığı tüketimin toplumun her kesimine yayıldığı bir dünyada yaşıyoruz. Şimdi tüketim artık egoya indi ve bireyselleşti. İşte bu nokta da bizim ahlâki özneler olarak neler yapabileceğimiz konusuyla ilgili gündelik hayat üzerine odaklanmamız gerekiyor. Bu arayışa öncelikle "tüketici" kavramını tartışarak başlayabiliriz. Bizler sistem tarafından tüketici olarak tanımlanıyoruz. Biz bu kavramı sorgulamadan kabul ettik ve şu anda "bilinçli tüketici" olmak için kendimizi eğitmeye çalışıyoruz. Biz öncelikle tüketici olmayı reddetmeliyiz. İnsan her şeyden önce "üretici" bir varlıktır. O sadece meta üretmekle kalmaz sanat, bilgi, değer ve ahlâk da üretir. Onu sadece tüketici olarak nitelemek bir anlamda küçümsemek anlamına gelmektedir. Bu bakımdan "bilinçli bir kullanıcı" olmayı seçmeliyiz.

Kapitalist piyasanın bize satmış olduğu şeyler sadece üretim bandından geçen somut metaalar olarak kalmamaktadır. Ayrıca yaşam tarzı, dinsel dünya, kültürel dünya, sanat ürünleri, kültür ürünleri vb. soyut varlıklar da paket haline getirilip kültür endüstrisi tarafından bize satılmaktadır. Mesela vatanseverlik, dindarlık, herkese göre bir tatil, herkese göre bir yaşam biçimi gibi değerler pazarlanmaktadır. Somut metalardan bir müddet sonra

doyum sağlayabilir ve ya yer sıkıntısından dolayı sınırlama getirebiliriz. Fakat zevke ve değerlere hitap eden soyut tüketimlere sınır koymak güçtür. Tüketim kültürü bugün yaşam tarzıyla ilgili prestijle ilgili soyut arzu nesneleri üzerinden kendini yeniden üretmektedir.

Tüketici olmak yerine üretici veya "bilinçli kullanıcı" olmak için bireysel hayatımızda yapmamız gereken önemli değişikleri öneriler olarak şöyle sıralayabiliriz:

1. "Geri dönüşüme destek olmak ve bu bilinci yükseltmek. Bir kereliğine kullanıp atılan maddeleri kullanmak yerine tekrar kullanılabilenleri seçmek yada geri dönüştürmeliyiz.

2. İkinci el kullanımı yaygınlaştırmak. İkinci el kullanımı için mağazalar açılmalı ve bunların kullanımı için destek olarak örgütlü toplumsal bir bilinç oluşturmalıyız.

3. Değiştirme, takas. Kullanmaktan sıkıldığınız işinize yaramayan eşyaları atmak, satmak yerine değiştirme mağazalarında işinize yarayan başka eşyalarla takas ediniz.

4. "Eşyaları eskiyinceye kadar yada daha uzun vadeli kullanma alışkanlığı edinme.

5. Eşyalar eskiyince yada bozulunca yenisini almak yerine tamir etmeyi, onarmayı tercih etmek. Böylece bir iş olan tamir sektörü de desteklenmiş olacaktır.

6. Geçici kullanım mağazalarının yaygınlaştırılması. Eşyalardan sıkıldığınız yada değişiklik arzuladığınız zaman geçici kullanıma açmak ve geçici kullanımı alışkanlık etmek. Bu aynı zamanda eşyaların sahibi olan insanlarla insani dostluk ve tanışma fırsatı sağlayacaktır.

7. Bağışlama, hediye, ödünç verme, paylaşma yoluyla eşyaları değerlendirme.

8. Yılda bir evimizi gözden geçirerek kullanmadığımız bütün eşyaları ayırarak değerlendirmek ve gereksiz birikmeyi engellemek.

10. Sosyal sorumluluk projeleri oluşturmak. Yardım ve destekleme projeleri yapmak.

11. AVM ler ve alışveriş mekanları yerine doğaya çıkarak zaman geçiriniz. Alışveriş yapmasanız bile tüketimci kültürün sürekli dönen reklam ve propagandalarına maruz kalacaksınız demektir. Bunun yerine doğada ruhunuzu ve zihninizi arındırınız.

12. Çevreyi kirleten sağlıksız piknikler yapmak yerine kıt kaynaklarla doğaya çıkarak, tüketici olmak yerine yiyeceklerin kıymeti hakkındaki bilinci yükseltmek ve vakti gezi ve doğa sporlarıyla doldurarak sağlığınıza yatırım yapmak.

13. Kanaatkarlık ve "bilinçli kullanıcı" bilincini yükseltecek her yaşa uygun duygusal destekleme eğitim, seminer, söyleşi ve etkinlikleri düzenlemek.

Kaynakça

Frederik Jameson, Postmodernizm Ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı, (Çev. Nuri Pülümer), Yapı Kredi Yay., İst. 1992.

George Ritzer, Toplumun McDonaldlaştırılması, (çev. Ş.S. Kaya), Ayrıntı yay., İstanbul, 1998.

Jean Baudrillard, Tüketim Toplumu, (çev. H. Deliceçaylı- F. Keskin), Ayrıntı yay., İstanbul, 1997.

Karl Marx, Kapital, (Çev. Alaattin Bilgi), Sol yay., 1. Cilt, 4. Bas. Ank. 1993.

Mike Featherstone, Postmodernizm ve Tüketim Kültürü, (çev. M. Küçük), Ayrıntı yay., İstanbul, 1996.

N. Saraçel, B. Özkara, M. Karakaş, Ş. Özdemir, R. Yelken, Vd, Afyon İli Tüketim Analizi Tüketici Davranışları Ve Eğilimleri, 192 sayfa, Afyon Kocatepe Ün. Yay, AFYON, 2002.

YELKEN, Ramazan, "Aşk, Lüks Ve Kapitalizm" Etrafında Werner Sombart'tan Postmodern Teorilere Uzanan Yeni Tartışma Zemini", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1, 2, s. 275 – 295, 1999.

Weber, Max, Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu, Çev. (Zeynep Aruoba), Hil yay., İst., 1985.

Werner Sombart, Aşk, Lüks ve Kapitalizm: Modern Dünyanın Savurganlığın Ruhundan Doğması Üzerine, (Çev., Necati Aça), Bilim ve Sanat yay., Ankara, 1998.

Ekonomi Güvenliği: Darbe, Terör ve İktisat

Oya Akgönenç
Prof. Dr., Ufuk Üniversitesi Öğretim Üyesi

Ekonomi alanında genel olarak gözlemlenen bozulmalar, kanun ihlalleri, paylaşım düzenindeki karışıklıklar; kaynakların düzensiz el değiştirmesi ile ortaya çıkan yozlaşmalar, bunların yer aldığı toplumlarda olumsuz bir ortam ve atmosfer yaratabilmektedir. Bu gelişmeler sonucunda toplumun devletle, toplum içinde şahısların birbiri ile ve devletin kurumları ile olan ilişkileri tümü ile etkilenmektedir. Bu etkiler sadece gerçekleştikleri alanlar içinde kalmayıp, daha geniş alanlara da yayılmakta, böylece, devlet ve bireylerin dış dünya ile olan bağlantılarına da tesir etmektedir.

Konuyu analiz ederken başlangıçta bazı tarif ve benzetmelerle işe başlamakta yarar vardır. Tarihin başlangıcından bu yana insan ilişkileri, ihtiyaçlar üzerine kurulmuş ve gelişmiştir. Burada mühim olan, ihtiyaçların karşılanmasında yapılan takasların, temasların, verilen ve alınan değerlerin denkliği ve bunların tatmin edici seviye ve şekilde gerçekleşmesinin belli prensip ve esaslar üstüne oturtulmuş olmasıdır. Burada belirtilmek istenen husus, iktisadî olayların ve ekonomik ilişki ve etki kavramlarının insanlık tarihi kadar eski olduğu hususudur. İnsan, toplum ve iktisat ilişkileri birbiri ile çok yakın ve iç içe türden ilişkiler olup, örnek vermek icap ederse adeta insan vücudunda ki damar ve kılcal damarlar sistemi ile içinde akmakta olan kan misali bir ilişkiye sahiptir.

Toplumların yaşamında öylesine derin bir ihtiyaca dayanan ve gelişen bir dengeden söz etmek gerekmektedir. Topluma yaşam kazandıran hususlar aynen vücudumuzda bizlere can kazandıran kan kadar önemlidir. Kanın kendisi ve içinde aktığı sistemin ahenk içinde ve doğru işlemesi, hayatın uzunluğunu ve kalitesini belirlemekte büyük önem taşır. Aynı şekilde bir toplumun içinde geliştirdiği ekonomik sistem ve onun işleyişi de her seviyede ve alanda toplum hayatını etkileyebilmektedir. Eko-Sosyolojik ve siyasî dengeler de toplumun refahının hem anahtarları ve hem de ölçüm ve değerlendirme faktörlerini meydana getirmektedir.[1]

Ekonomi, toplumun ve siyasal ilişkilerin can damarı, kanı ve onu taşıyan sistem gibi kabul edilirse, bu sistemde ki bozulmaların da en hayati ilişkilere çok önemli ölçüde etki etmesi kaçınılamaz faktörler olarak kabul edilmelidir. Eğer ekonomide bozulma ve yozlaşmadan

1 Arif Ersoy, *İktisadi Teoriler ve Düşünceler Tarihi,* Nobel yayınevi, Ankara, 2008, s. 1-8

bahsediliyorsa, bünyenin tümü etkileniyor demektir. Eğer bunu herkes hissediyor da bir önlem alınmıyor veya alınamıyorsa, o zaman göz göre göre tehlikeli sonuçlara gidiliyor veya toplum yanlış yönlere sürükleniyor demektir.

Bu çalışmada özellikle işlenecek olan konular da işte bu noktada devreye girmektedir. Bunlar, toplumun ekonomi güvenliği konusu olup, özelde bunu sarsacak veya yok edecek iki tehlikeli durumun yani Darbe ve Terör konularının irdelenmesidir. Terör ve Darbe konuları, yarattıkları tüm kaos ve güvensiz ortamlara rağmen, günümüzde en çok gerçekleşen, konuşulan ve tahlil edilen konular arasında bulunmaktadır. Hala bunlara karşı tam etkili olabilecek yollar veya önlemler üzerinde çeşitli toplumlar içinde ve arasında tam bir mutabakat sağlanmış değildir.

Dünya geneline bakıldığında belki dünya, 1945ten bu yana üçüncü bir dünya savaşı yaşamamıştır. Lakin II. Dünya Savaşının bitiminden, günümüze kadar geçen 72 yıl içinde Dünya üzerinde çeşitli yerlerde, yerel ve bölgesel olmak üzere 70'in üzerinde çatışma, darbe, terör olayları ve göçler gerçekleşmiştir.

Özellikle İki Kutuplu politik ve ekonomik bir dünyanın sona ermesinden sonra değişen ve hızla "*küreselleşen*" bir dünyada, hem ekonomi anlayışı, hem de ekonomik uygulamalar değişime uğramıştır. Aynı zamanda, dünyada ki savaş biçimleri de değişmiştir. Ülkeler arasındaki savaşlar son dünya savaşına kadar *"top yekün"* bir mücadele şeklinde gerçekleşmiştir. II: Dünya Savaşı sonrasında ise bu metot bırakılarak, savaş ve çatışmalar yeni bir şekil almaya başlamıştır. Yeni savaşlar daha çok ufak ve vurucu grupların sürpriz saldırıları şeklinde olup, daha uzun süreli ve ayırımsız hale gelmeye başlamıştır. Yeni savaş alanları çeşitlenmiş, kırsal alanlar olduğu kadar şehir içlerine de inmiştir. Saldırılarda sivil-asker ayırımı yapılmaksızın, herkes hedef haline gelmeye başlamıştır. Bubi tuzaklarından, mayınlara, grup saldırılarından, canlı-bomba'lara kadar her metot kullanılır hale gelmiş bulunmaktadır.

Terör olarak bilinen bu yeni savaş tipi güç, adalet veya hukukun gereğini yapmak veya ona uymaya çalışmaktan çok uzak olup, daha ziyade, *vur-kaç tipi, kanunsuz, korkak ve korku yaratmayı hedefleyen* bir savaş tipi olarak dünyanın dört bir yanına hızla yayılmıştır.

Darbeler ise adeta terörün bir başka türü olarak gelişmiş ve uygulanmıştır. Darbeler, büyük imparatorlukların yıkılması ve dünya siyasî düzeninde büyük karışıklıkların yaşanmasının ardından özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında hızla artan bir ***"**siyasî gücü ele geçirme metodu"* olarak kullanılmaya başlayan bir metottur.

Darbeler, savaşlardan çıkmış ama artık dövüşecek düşmanı kalmamış olan orduların kendi ülkelerinde ki iç odaklara yönelmeleri ve özellikle de savaş dolayısı ile darbe yiyen ekonomilerinden mümkün olan en büyük paydayı kapma çabasına düşmeleri ile başlamış bulunmaktadır. Daha sonraları bu askeri darbelere, sivil itaatsizlik ve sivil kalkışma gibi yeni türleri eklenmiş ve özellikle "iletişim çağı" olan yirmi birinci yüz yıla girişle birlikte bu yeni

tipler ve uygulanmalar daha sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır.[2]

Gerek Darbelerde (askeri veya sivil) ve gerekse terör hallerinde hukuk kuralları işlemez hale gelmekte ve ortaya çıkan boşluk ve karmaşada en çok ülkenin veya bölgenin ekonomisi zarar görmektedir. Dolayısı ile bu durumlarda toplumun ekonomik ihtiyaçları zarar görmekte ve bundan da en çok bireyler ve kurumlar zarar görüp, kayba uğramaktadır. Dolayısı ile ortaya çıkan huzursuz ve olumsuz ortam toplumları istikrarsızlık ve siyasî karamsarlığa sürüklemekte büyük bir faktör olmaktadır.

Yozlaşmanın başladığı kırılma noktaları bunlar olup, tamiri ve düzelmesi uzun sürmektedir. Terör ise sürekli kanayan bir yara şeklinde durumu daha da kritikleştirmekte ve hızla tedavi veya önlem alınmaz ise olayı adeta "kangrene çevirerek" sağlam bünyelerin önemli uzuvlarını kaybetmelerine kadar işi tehlikeli noktalara itebilmektedir.

Bunları biraz daha somut hale getirmek gerekirse şu örnekleri verebiliriz: Darbeler gerçekleştiğinde, toplumun tümünde büyük bir güvensizlik hali duruma hakim olur. Korku, endişe ve otoritelere güvenememek, hatta kimseye güvenmeme psikolojisi herkesi etkisi altına alır. Bu endişelerin dış yansımaları daha da tehlikelidir. Darbe durumlarında dış ülkeler nezdinde prestij yani saygınlık ve güven kaybı yaşanır. (Türkiye bunu her askeri darbeden sonra yaşamış bir ülkedir). Avrupa Konseyi gibi kurucuları arasında bulunduğumuz uluslararası örgütlerde ki üyeliğimiz bile bu darbe dönemlerinde sivil otoriteye dönene kadar askıya alınabilmiştir. Darbelerin tekrarlanması durumu ise ***"ekonomik güven"*** olgusunu ortadan kaldırmakta ve bunun sonucunda uluslararası yatırımcıların, iş adamlarının ve turistlerin bu gibi ***"darbeler ülkesinden"*** uzak durması gibi bir eğilim ortaya çıkmaktadır. Her seferinde bu güven ve prestij kaybının ülke ekonomisine verdiği zarar ve kayıp, milyarlarca dolarla hesap edilebilmektedir.

Böyle durumlarda ve darbe dönemlerinde dışarıdan gelecek yatırımlar durmakta, ticaret yavaşlamakta, ülke güvenliği için gerekli olan silah ve mühimmatın temini bile güçleşmektedir. Yine somut bir örnek olarak Türkiye Cumhuriyetinin geçirdiği evreler gösterilebilir. (Türkiye bütün bunları 1960,1971,1980 darbelerinden sonra ve 28 Şubat 1997 de ve sonrasında yaşamıştır).[3]

Darbelerin, yapıldıkları ülkelere verdiği zarar sadece dış zararlar olarak kalmayıp, içeride de büyük kayıplara sebep olmaktadır. Ekonomi istikrar, güven ve prensipler üstünde işleyen bir mekanizma olduğuna göre, bütün bu prensiplerin değişmesi ile toplumda yaşanan kaygı ve kuralsızlık sendromu sonunda kontrol mekanizmaları dumura uğramakta veya yanlış kişi ve grupların eline geçmektedir. Bunun sonucu da kamu kaynaklarının hak etmeyenler tarafından sömürülmesi veya en azından yanlış kullanılması durumlarının ortaya çıkmasıdır. Yapılan darbeler ilk defa "siyasî bir üstünlük ve değişiklik" hedefler. Hemen arkasından

2 David Held; Anthony McGrew, hazırlayanlar, Küresel Dönüşümler , Phoenix Yayınevi, Ankara, 2008, s.668-678. John Perkins, Bir Ekonomik Tetikçinin İtirafları, APRİL Yayıncılık, İstanbul, 2016, s .168-174.

3 Oya Akgönenç, Türkiye'nin AB Stratejisi, Nobel Yayınevi, Ankara, 2010, s. 41-54.

gerçekleşen olay ise ülke ekonomisinin kontrol altına alınması ve gelir ve zenginlik kaynaklarının bu yeni gelen "darbeci grup" tarafından kontrol altına alınması ve kullanılması olmaktadır. Çoğu zaman da bu "ekonomik ele geçirme" kanunsuz ve keyfi yöntemler veya çok zayıf meşru kurallara dayanarak gerçekleştirilmektedir. Kısacası, kapital ve ekonomik güç, ülkede ve toplumda "el değiştirmektedir". Bu durumun bazı şahıs veya gruplara yararı olmakla birlikte, toplum ve ülkeye verdiği zarar çok büyüktür. Çünkü böyle bir değişimde ekonomi sarsılmakta, yeni zayıf ve karmaşık dengeler ortama hakim olmaya başlamaktadır. Toplum mutlak surette psikolojik bir travmaya uğramakta ve toplumda güven kaybı yaşanmaktadır. Dış ülkelerin, darbe yapılan ülkeye bakışları ve davranışları da değişmekte ve yabancıların o ülkeye duydukları güvensizlik had safhaya çıkmaktadır. İlaveten, bu karmaşa dönemleri içinde, dış mihrakların, dış kaynakların ülke ekonomisine ve siyasetine karışma imkânı fazlasıyla ortaya çıkmaktadır. Çünkü dengeler zayıf, kontroller adeta etkisiz hale düşmüş durumdadır. Böylece bu gibi karışık zamanlarda yabancı kişi, grup veya devletlerin, darbe yapılan ülkede haksız siyasî ve ekonomik kazanç sağlamaları çok büyük bir olasılıktır.

Para ve kaynaklar, Güç'tür. Güç ise iktidara giden yoldur. O halde darbelerin belki de en önemli hedefleri kaynakları ele geçirmektir de denebilir. Nitekim çoğu zaman da böyle olmaktadır. O halde para, güç ve kaynakların el değiştirmesi, darbeler için ana sebepler olarak kabul edilebilir. Tekrar örnek olarak gösterdiğimiz Türkiye'de ki duruma dönersek, 1960dan bu yana yıllar içinde yaşanan askeri darbelerle, Türkiye ekonomisinin her seferinde geriye gittiğini, ekonomi ve finans uzmanları defaten ifade etmişlerdir. En yakın tarihte yaşanan 15 Temmuz 2016 darbe girişimi sırasında Türkiye ekonomisinde ki kayıp, milyarlarla ifade edilmiştir.

Darbeler aslında büyük bir güç mücadelesidir. Elinde ***siyasî gücü*** bulunduran mevcut iktidar ile elinde ***silah gücü*** bulunduran askerin ve onun arkasına sığınan iktidar meraklılarının arasındaki tehlikeli çatışma ve çekişmedir. Ne var ki bu bir zaafın da işareti olup, ülkenin en hassas ve zayıf noktalarını teşhir etmektedir. Her devletin etrafında- yakın veya uzağında düşmanlarının bulunması olağan bir durumdur. İçerdeki zaaf anlarında bu düşmanların derhal kırılgan kaos durumlarından yararlanacakları daima akılda tutulmalıdır. Bu duruma bir örnek hem de çarpıcı bir örnek vermek gerekirse **Kıbrıs Barış Operasyonu** konusunu ele almak burada oldukça önemlidir. Türkiye'deki 1960 ve 1971 darbelerinden sonra, sn. cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in "70 sente muhtacız" dediği yıllarda Yunanistan, Türkiye'nin siyasî zaafından, ekonomik yetersizliğinden ve dünya kamuoyunda ki prestij kaybından o kadar cesaret almıştır ki, Kıbrıs'ın tümünü ele geçirmek üzere harekete geçmekte hiç tereddüt göstermemiştir. Kısacası, Türkiye'deki darbeler, komşu Yunanistan'a "haksız kazanç" için hem ümit, hem de fırsat vermiştir. Ne var ki Türkiye yönünden milli iradenin sağlamlığı, milletçe tasarruf ve fedakarlık yapabilme yeteneği; kararlı ve azimli bir tutum bu gidişatı beklenmedik şekilde Türkiye lehine değiştirmiştir.

O yıllarda, Pakistan ve Libya gibi ülkelerin tüm uluslararası menfi baskıya rağmen, Türkiye'nin ve onun haklı davasının yanında durması ve çeşitli yardımları gerçekleştirmesi

de duruma yardımcı olmuş ve tüm siyasî ve ekonomik zorluklara rağmen Türkiye 1974 Barış Operasyonunu üstün bir başarı ile gerçekleştirmiştir.[4]

Bir başka örnek, daha güncel bir örnek 15 Temmuz 2016 kalkışmasından verilebilir. Bu sefer yukarıda bahsedilen mücadele içine dış odaklar da girmiş bulunmaktadır. Yani, içerdeki taraflar ellerini güçlendirmek ve kazanma şanslarını arttırmak gayesi ile yabancılardan destek almış ve iş birliği içine girmişlerdir. Burada ki en çarpıcı durum en büyük mücadelenin ekonomik kaynakları ele geçirme üstünde yapıldığı hususudur. Rant getirecek imar değişikliklerinden, dershanecilik gibi adeta para basan yerlerin işletimini ele geçiren grupların siyasî mekanizmanın diğer katmanlarına sızmaya çalışmaları ibretle seyredilecek durumlar ortaya çıkartmıştır.

Olayların bastırılması ve kalkışmayı yapanların başarıya ulaşamaması sonrasında uluslararası ***ekonomik değerlendirme kurumlarının*** hiç vakit kaybetmeden Türk ekonomisi üstünde değerlendirmeler yayınlamaları ve mevcut not göstergelerini aşağıya çekmeleri ibretle hatırlanması gereken olaylar arasındadır. Daha sivil kalkışma veya darbe olayının üstünde ekonomik işlemleri veya girdileri etkileyecek kadar bir zaman geçmeden bu uluslararası ekonomik değerlendirme kurumlarının yayınladığı ekonomik veriler, kullandıkları değerlendirme metotları gerçekten çok uzaktır. Tarafsız olması gereken bu ekonomik değerlendirme kurumlarının böyle bir darbe girişimi döneminde tam bir ekonomik silah olarak kullanılışı dikkatlerden kaçmamıştır. Yaptıkları yayınlar, raporlar ve davranışları ile bu kurumlar daha önceki bölümde bahsedilen dış müdahalelerin en canlı ve en somut örneğini Türk ve Dünya kamuoyuna sunmuşlardır. Kelimenin gerçek anlamı ile tam "Bir Ekonomik Tetikçi" gibi hareket etmişlerdir.

Bu enternasyonal ekonomik değerlendirme şirketlerinin yapmış olduğu ***"Ekonomik not düşürmenin"*** hemen ardından birçok Batılı firmanın, Türkiye'de yatırımlardan vazgeçmesi, Yabancı turizm şirketlerinin dikkat ve bağlantılarını başka ülkelere çevirmesi ve daha düne kadar sözde dost olan ülkelerin kendi vatandaşlarına "Türkiye'ye gitmeyin" uyarılarında bulunmaları, politik ve iktisadî dikkatlerden kaçmamalıdır. Darbe ve terör faktörlerinin, ülkelerin ekonomik güvenliğini nasıl sarsacağı da gözden kaçırılmamalıdır.

Terör ise kanayan bir yara gibi bir ülkenin ekonomisini içten içe bitirmeyi hedeflemektedir. Yine son yıllarda Türkiye'de yaşanan olaylardan örnek vermekte yarar vardır. Türkiye'de ekonomiyi zayıflatmaya çalışan odaklar için, iç kargaşalar veya terör gruplarının yaptıkları tedhiş hareketleri ülke için hazırlanmış olan en önemli darbelerdir. Bu tarife bazı örnekler vermek gerekirse Türkiye'de gerçekleşen, sebep ve sonuçları dikkatle irdelenmesi gereken bazı olayların bu tebliğde analiz edilmeye çalışılan "Ekonomik Güvenlik: Terör, Darbeler ve İktisat" adlı başlıkla ne kadar örtüştüğü dikkat çekicidir. Bir, iki örnek saymak icap ederse:

a- İstanbul Gezi olayları beklenmedik bir anda başlayan, ilk defa masum bir çevre

4 R.R.Denktash, The Cyuprus Triangle, K. Rustem & Brother, London, 1988, s.68-76; Ali Balcı, Türkiye Dış Politikası, Alfa yayınları. Ankara, 2017, s.138-141.

hareketi gibi poz veren ama saatler ve günler geçtikçe şekil ve bağlam değiştiren, başka amaçlara yönelen bir kalkışma deneyimi olmuştur. İstanbul, Ankara, Eskişehir, İzmir ve diğer yerlerdeki olaylarda yakılan kamu malı, kırılan parçalanan özel kurumlara ait mallar, yollar ve geçitlere verilen zararlar, ticari dükkanların iş yapamaz hale gelmesi ile ortaya çıkan zarar milyarlarca liraya ulaşmıştır. Bu olayların gerçekleştiği süreç ve sonrasında bu hareket ve tepkilerin çevre adına, ağaçları koruma adına veya demokrasi adına yapıldığı ileri sürülmüştür. Halbuki, aslında gerçekleştirilen olay ***"sivil itaatsizlik" boyutunda kendini kamufle eden bir terör olgusudur.*** Türk ekonomisine verdiği zarar ve kayıp büyüktür. Burada gruplar, bilerek veya bilmeyerek tam bir "ekonomik tetikçi" olarak kullanılmıştır. Büyük hedef ekonomik yönden Türkiye'ye diz çökertip, ağır kayıplar verdirmekti. Türkiye büyük zararlarla da olsa bunu atlatmıştır. Tahmin edilen veya "umulandan daha kısa sürede" kendini ekonomik ve sosyal yönden toparlamıştır. Bu deneyim, Mısır'daki Al Tahrir deneyiminin yani "Arap Bahar'ının" bir Türk versiyonu olarak da düşünülebilir. Mısır'da istenilen elde edilmiş ama Türkiye'de bu girişim akim kalmış bulunmaktadır.

b- İkinci bir örnek olarak daha da kanlı bir deneyim olan "Kobani ayaklanmaları" adı altında uygulanmaya konan siyasî-ekonomik girişimleri örnek verebiliriz. Suriye'de bulunan Kobani'deki ayaklanmaya, *"Türkiye yardım göndermedi"* iddiası ile Türkiye içinde sözde protesto maksadı ile tam 22 ilçe ve nahiyede ayaklanmalar, kalkışmalar başlatılmıştır. Başka bir komşu ülke topraklarında gerçekleşen bir olaya neden Türkiye'nin müdahale etmesi "istenmiştir", bu da net olarak hiçbir zaman izah edilememiştir. Böylesine mantıktan yoksun bir talep sonucunda, Türkiye içindeki tahribat büyük olmuştur. Bu ayaklanma ve kalkışmalar sırasında 22 kasaba ve şehirde yangınlar çıkmış, geniş çaplı yakıp, yıkmalar olmuştur. Yöre halkı, terör korkusu ile hem ekonomik hem de psikolojik baskı altında kalmıştır. Türkiye içindeki bu tahribatın, verilen zararların hepsinin de ***"Suriye'de bulunan Kobani'ye yardım isteği ve heyecanı içinde gerçekleştiği"*** iddia edilmiştir. Kısacası 22 şehir ve kasabada hiç beklenilmeyen boyutlarda ekonomik ve psikolojik zarar meydana gelmiştir.

Bu olayların tümü incelenip, olaylar ve sonuçlar art arda konduktan sonra ortaya çıkan sonuç göstermiştir ki, "sözde masum" söylem ve heyecanlarla gerçekleştirilen bu faaliyetlerin tümü tamamen kasıtlı ve zarar verme amaçlı olarak gerçekleştirilmiştir. İç ve dış odakların, masum hedef ve söylemler ardına gizlenerek ve tam anlamıyla terör metotları kullanarak, yaptıkları olaylar, Türkiye'yi siyasî ve ekonomik olarak sarsmak ve istikrarsızlaştırmak için giriştikleri bir çabadan başka bir şey değildir. Bu kalkışmada 22 yerde eş zamanlı olarak *Kollektif bir ekonomik tetikçilik uygulaması yapılmış ve onun sosyo-ekonomik ve sosyo-psikolojik* sonuçlarından yararlanma hedefleri güdülmüştür. Nitekim, Türkiye'de bu olaylardan hemen sonra başlayan dolar dalgalanması ile Türk hükümeti uzun süre mücadele etmek zorunda kalmıştır. Dolar hala istenenden çok daha yüksek seviyede kalmaya devam etmektedir.

Ekonomi, yatırım ve yurt dışı ihracat konularında doların yüksek seviyeden devam etmesi büyük zorluklar yaratmaktadır. Bütün bunlar, terör ve çeşitli tedhiş olaylarının ülkede ekonomik istikrarı nasıl sarstığının ve ekonomik güveni ne kadar zedelediğinin en iyi örneklerini dikkatlerinize sunmuştur.

Terör'ün nelere sebep olabileceği sorusu da şöyle cevaplandırılabilir:

- ***Büyük bölgesel göçlere sebep olabilir.*** Bunlar bölgeler arası ekonomik eşitliği zedelediği gibi, ülkede işsizliğin artmasına ve sosyal adaletin zedelenmesine sebep olabilir.
- ***Toplumsal uyuşmazlıkların ortaya çıkmasına ve ayrışımlara yol açabilir*** ve bu da ülke içindeki birlik ve beraberlik duygusunun zedelenmesine sebep olabilir.
- ***Toplumsal güven zedelenmesine sebep olabilir***. Toplum, hem ortamdan, hem ekonomiden ve hem de idareden endişe duymaya başlayabilir. Toplumun fertleri, ülkedeki "güvenlik güçlerine" karşı endişe ve güvensizlik duymaya başlayabilir. Bütün bu değişikliklerin sonucunda, kamu kuruluşlarına olan itimat ve itibar rencide olur. Ortama "güvensizlik ve endişe hakim olmaya başlar. Bu da ekonomik güvensizlik ve istikrarsızlığı yaratır.
- ***Bölgesel gelişim farklılıklarını artırır*** ve bölgesel dengeleme gayretlerine darbe vurur. Terör sebebiyle bazı bölgelerin ülke bütünlük ve birliği aleyhine bazı gelişmelere sebep olduğu ve bunların zamanında önlenemediği gibi bir kanaat ortalığa yayılırsa, ekonomik işlemlerin çok geniş bir grubu bundan etkilenmeye ve olumsuz şekilde gerilemeye başlayabilir. Bu da bölgeler arasında ki "gelişmişlik düzeyine" menfi yönden etki yapar ve aradaki farkı daha da arttırabilir. Kalkınmakta olan ülkelerin hiçbir zaman istemeyeceği bir durum ortaya çıkmış olur.
- ***Toplum psikolojisinde bozulmalara ve huzur kaybına yol açar***. Terör zaten korku ve endişe yaratmak ve onun etkisinden yararlanmak için hazırlanmış olan faaliyetlerin tümüdür. Böylece, Terör olayları ve girişimleri, anında kesin ve etkin bir şekilde önlenemez ise hedefine ulaşmış ve istediği tahribatı yapmış demektir. Ekonominin en büyük düşmanlarından birisi de "ekonomik güven eksikliği" ve buna bağlı olarak ortaya çıkan "ekonomik istikrarsızlıktır". Çoğu zaman psikolojik faktörler, maddi faktörlerden daha çok zarar meydana getirebilir.[5] Bu sebeplerle, terör çeşitlerinin derhal engellenmesi, etkilerinin silinmesi veya dengelenmesi, sağlıklı bir ekonominin sağlanması ve toplum güveninin inşa edilmesi anlamına gelmektedir.

Diğer bir önemli faktör olan **Darbelere** gelince, darbelerin ekonomi üzerinde ki yıkıcı etkileri de şu şekilde özetlenebilir:

5 Steven Hiatt, "Bir Ekonomik Tetikçinin İtirafları: Küresel Kriz ve 'Büyük resim'", APRİL yayıncılık, İstanbul, 2015, s.279-315. Yalçın Yusufoğlu, "Küreselleşme at emperyalizm: "Göç, Salgınlar, Organize Suçlar ve Fuhuş"", Belge yayıncılık, İstanbul, 2005, s.289-311.

• Darbeler, her şeyden önce, iktidarda olan ***hükümete karşı güvenin sarsılmasına*** yol açar. Böyle bir durumda mali ve ekonomik faaliyetler hemen durma ve bekleme noktasına kadar geriler. Sosyal ve psikolojik endişe ve kararsızlık topluma egemen olur. Kararsız ve endişe dolu dönemlerde kişiler, firmalar yeni işlere girişmekten imtina ederler. Dolayısı ile darbenin kendisi kadar, söylentisi, beklentisi ve ihtimal dahilinde olduğunun kabulü bile ekonomiyi bütünü ile etkiler ve sarsar.

• Toplumdaki ***huzur ve istikrar bozulur*** ve yerini endişe ve karışıklıklara bırakır. İstikrar yerine istikrarsızlık ve kararsızlık ekonomi alanına hakim olursa, yatırımların yapılması hızla yavaşlar ve hatta durur. Yabancı yatırımcı ülkeye gelmeye korkar. Ticaret geriler ve temposu düşmeye başlar. Toplumda en çok huzur ve adalete olan güven kaybolur. Huzurun olmadığı yerde mali veya ekonomik faaliyetlerin rahatça yer alması pek düşünülemez. Adalete olan güvenin sarsılması ise, piyasalardan paranın ve ticari faaliyetlerin çekilmesi anlamına gelir.

• ***Darbeler, askeri veya sivil, toplumların ekonomisinde büyük kayıplara yol açar***. Burada ekonomik ve para kaynaklarının el değiştirmesi gerçekleşir. Para güç demektir. Para kaynaklarının ve kullanım alanlarının el değiştirmesi, ekonomide ve toplumda güç odaklarının da yer değiştirmesi anlamına gelir. Mücadelenin en büyük olduğu nokta da budur. Bu mücadele sırasında doğru ve gerekli ekonomik kararlar alınamaz. Yahut da bu konuları pek bilmeyen, ekonomi ve finans dünyasının nasıl işlediğini tam anlayamayan kişi ve kesimlerin eline geçen kaynaklar yanlış kullanılır veya heba edilirler. Böylece bu el değiştirmenin ülkeye olan zararları da büyük olur. Bu arada, ülkedeki istikrarsız durumdan veya karışıklıklardan yararlanmak isteyen birçok yabancı menşeli yatırımcı veya ticaret erbabının piyasaların bir kısmını ele geçirmeleri veya haksız kazanç elde etmeleri sıkça görülen hususlar arasındadır.

Nitekim Türkiye'de yaşanan her darbe veya darbe girişimi sonrasında, Türk ekonomisi sarsılmış, gerilemiş ve kayıplara uğramıştır. En son yaşanan 15 Temmuz 2016 kalkışmasının bile ülke ekonomisini ne kadar zarara uğrattığı oldukça yeni bir deneyim olarak hala hafızalardadır.

İçerideki karışıklık ve piyasalardaki istikrarsızlığın yanı sıra, dış kredi değerlendirme kurumlarının 15 Temmuz kalkışmasından kısa bir süre sonra Türkiye'nin ekonomik kredi notunu düşürmeye başlamaları, Türk ekonomisindeki kayıpları arttırmış ve toparlanma sürecini de uzatmıştır. Bu dış ekonomik değerlendirmelerin yatırımdan, turizme kadar her alanda etkisi büyük olmuştur. Türk Ekonomisi 2016 ve 2017 yıllarında bu ekonomik dalgalanmalarla hayli gelir kaybetmiş ve doların yerli para karşısındaki yükselmesi adeta durdurulamaz hale gelmiştir. Bu durumlar ülkeler üstünde oynanan oyunları ve uluslararası şirket ve kapital merkezlerinin kendi çıkarlarını korumak ve arttırmak adına neler yapabildiklerini anlatan John Perkins'in, ***"Bir Ekonomik Tetikçinin İtirafları: Şirketokrasi ve ondan kurtulmanın yolları"*** adlı kitabında (April yayınları, İstanbul, 2015 basım) çok net bir şekilde

anlatılmıştır. Türkiye'de yaşananlar ise adeta anlatılanların canlı uygulamaları gibi çarpıcı örnekler şeklinde gelişmiştir. Gerçekleşenlerin bir bakıma uluslararası bazı diğer uygulamaların çok benzeri ve tekrarı gibi olduğunu ortaya koyan bu yayın, küreselleşmiş bir dünyada, milli ekonomileri korumanın da ne kadar zor olduğunu bir kere daha gözler önüne sermiştir.

Özellikle 2000'li yıllara girişle birlikte her iki olgunun, darbeler ve terör olaylarının dünya yüzünde çok yaygın bir hale geldiği görülmektedir. Her iki grupta da kullanılan metotlar ve alınan sonuçlar toplumların istikrarlı ve güvenli kalkınması ve refaha ulaşması önünde engel teşkil etmektedir.

• ***Darbe dönemleri ülkede hukuk kurallarının tam işleyememesine sebep olmaktadır.***

Hukukun etkilenmesi, ekonomik güvenin de sarsılmasına sebep olmaktadır. Bu da ekonomik gelişmede gerileme ve karların, yatırımların düşmesi anlamına gelmektedir. Darbe veya terör dönemlerinde normal hukuk düzeni genelde askıya alınmakta ve olağanüstü tedbirler yürürlüğe girmektedir. Bu olağan üstü tedbir ve kurallar içinde ekonomik ve mali faaliyetleri normal düzeni ve akışı içinde yürütmek imkânsız olmaktadır. Hukuk kaideleri ve düzenli işleyişi toplumlarda nizam ve güveni tesis eden en önemli faktörlerdir. Bunlardaki bozukluk, aksama veya gecikme pek çok şeyi birden etkiler ve olumsuz sonuçların ve toplumda güven hissinin kaybına yol açar. Bu da ekonomik veriler için en tehlikeli olan gelişmeleri tetikler ve ülke ekonomisine zarar vermeye başlar.

• ***Darbeler, toplumun huzursuz ve sonu belli olmayan bir beklemeye geçmesine sebep olmaktadır.***

Ekonomi yaşayan bir mekanizmadır, canlı ve hareketlidir. Hareketliliği sayesinde ivme ve etki kazanır. Eğer, korku, güvensizlik, kararsızlık ve telaş gibi çeşitli sebeplerle bu mekanizma normal faaliyetlerini yerine getiremezse zayıflamaya, kan kaybetmeye ve hedef kaybetmeye başlar. Ekonomik ahlâk ve adalet duyguları zayıflar ve ülke ekonomisi kötüye sürüklenir. Kısacası, yukarıda sayılan tüm maddeler ekonomik faaliyetleri zayıflatan, yaralayan ve adeta rayında giden iktisat trenini rayından çıkartan etkenler olarak işlev görürler. Darbeler ve terör, ekonomik güvenliğin baş düşmanları olarak kabul edilmelidirler.

Sonuç olarak denebilir ki, Ekonomik güvenlik her şeyden önce toplumda devlete, hükümete ve düzene olan itimadın artmasına dayanmaktadır. Bunun olabilmesi için ülkedeki mevcut istikrar korunmalı ve işleyen, yararlı kanunlarla ve iyi bir hukuk düzeni ile de pekiştirilmelidir. Hükümette ve idaredeki istikrar ekonominin sağlamlığını ve devamlılığını sağlamaktadır.

Terör olayları günümüzde her ülkede kendini göstermekte ve sosyo-ekonomik düzeni bozmayı amaçlamaktadır. Belli grupların, toplumda korku, endişe ve yıkım sağlayarak

amaçladıkları ***"belli davalara"*** dikkat çekmek veya onları toplumun çoğunluğuna kabul ettirmek gibi hedef ve çalışmaları vardır. Bu terör gruplarının çoğu, dışarıdan da destek almaktadırlar. Bu, dünyanın her yeri için geçerli olan bir durumdur. Terör artık enternasyonal bir kimlik taşımaktadır. Terör grupları kendi izlerini bırakabilmek için gittikçe daha yıkıcı ve yıpratıcı olmaya başlamışlardır. İşin içine ırkçılık ve hatta din ve mezhep ayırımları da girmiş bulunmaktadır. Yani siyaset ile ekonomi; sosyal yapı ile siyasî mücadele ve onun ekonomik sonuçları iç-içe geçmiş durumdadır.

Darbeler ise sadece askeri darbeler şeklinde olmaktan çıkmış, sivil itaatsizlik, hükümeti yavaşlatma, oturma ve yürüyüş eylemleri ile toplumu bezdirme ve hükümet aleyhine çevirme faaliyetleri şekline dönüşmüştür. Darbeler de bir nevi terör ve baskı aleti halinde gelişmekte olup, toplumlar üstünde son derece olumsuz etkiler meydana getirmektedirler. Gerek terör olayları ve gerekse her çeşidi ile darbeler toplumları ve ekonomiyi etkilemekte, geriletmekte ve büyük zarar ve kayıplara yol açmaktadırlar.

Ekonomide kullanılan çeşitli kural dışı uygulamaların zararları görülüp, anlaşıldıkça, halkın bunlara karşı direnme kararlılığı da artmaktadır. Halk, doğru yönde eğitilip, bilinçlendirildikçe bu zaaflarla mücadele başarıya ulaşabilir. Başarı ancak gerçek ve doğru ahlâk kurallarına dönmekle ve ekonomiyi bu temeller üzerinden istikrar ve büyümeye kavuşturmakla mümkündür.

Güçlü hükümetler olumsuz faktörleri engelleyen, halkını koruyan ve topluma güven aşılayan hükümetlerdir. Güven, hukukun işlemesini ve toplumda istikrarı sağlar. İstikrar ve huzur gelişme yolunda en etken iki faktördür. Bu ikili, ekonomik faaliyetlerin gelişmesine, toplumun refahının artmasına ve mali kaynakların çoğalmasına zemin hazırlar. Kısacası, ekonomi güvenliği sağlanan her yerde, ekonomik kalkınma, zenginlik, refahın ve huzurun artışı da kaçınılmaz olur.

Darbe-Terör-Ekonomi[1]

Selami Sezgin
Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Öğretim Üyesi

IV. Ahlâk Şurasının toplum ve iktisat oturumunda Ekonomi Güvenliği: Darbe Terör ve İktisat adlı tebliğ Prof. Dr. Oya Akgönenç tarafından sunuldu. Ekonomi güvenliği ülkelerin geleceği açısından çok önemlidir. Ekonomi güvenliğini tehdit eden unsurlardan en önemlileri darbeler ve terördür. Ekonomi güvenliğini sağlamak için öncelikle ihtiyaç savunma ve adaletin sağlanmasıdır. Kamu maliyesi literatüründe tam kamusal mallar olarak adlandırılan savunma ve adalet hizmetlerinin sağlanması halinde ekonomi güvenliği büyük ölçüde sağlanmış olmaktadır.

Savunma harcamalarının optimal düzeyde sağlanması gerekmektedir. Yetersiz sağlanan savunma hizmetleri terör ve darbelerin oluşmasına yol açarken, aşırı düzeydeki savunma harcamaları da fakirlik ve ordunun güçlenerek darbe yapmasına neden olmaktadır. Savunma harcamalarının ne miktarda olacağı ülkenin güvenlik ihtiyacına göre belirlenmektedir. İsrail, Türkiye ve ABD savunma harcamaları ülkelerinin kalkınmasına olumlu katkı sağlarken, Kuzey Kore için tersi söz konusudur.

Ekonomi güvenliğini tehdit eden terör genellikle belirli bir amaca yönelik uluslararası bir nitelik taşımaktadır. Terör birçok durumda darbeye altyapı sağlamak, yönetim değişikliği, işgal, amacıyla uluslararası organizasyonlar tarafından desteklenmektedir. Terör çoğu zaman organize edenlerin kontrolünden çıkmaktadır.

Kolay yoldan yönetimi ele geçirme amacıyla kullanılan darbeler yaygın olarak kullanılmaktadır. Darbeler 1950 yılından sonra yönetim değişikliği için sıklıkla başvurulan darbeler soğuk savaş sonrası azaldı. Darbeler azalmakla birlikte darbelerin başarı oranları yükseldi. NATO'nun kurulmasından sonra NATO üyesi ülkelerin birçoğu darbe deneyimi yaşamışlardır. NATO gibi uluslararası organizasyonlar ülkelerde halkı ikna edip uygun iktidarlar gelmesini beklemek yerine yönetim değişikliklerini darbeler yoluyla yapmayı denemişlerdir.

Darbe ekonomik sistemi bozan en önemli unsurlardandır. Ekonomi üzerinde belirsizlik yaratır. Darbeler hukuk kurallarını işlemez hale getirir. Hukuk kurallarının işlemediği durumda yatırım kararları verilemez. Yabancı sermaye gelmediği gibi kaçışı hızlanır. Yasaların işlemediği durumlarda toplum güveni sarsıldığı için iktisat düzeni ortadan kalkar ve toplum düzeni parçalanabilmektedir. Darbe ve terör dünyadaki güç sahiplerinin kazanımını artırırken toplumun refahını düşürür.

1 "Ekonomi Güvenliği: Darbe, Terör ve İktisat" başlıklı makalenin müzakere metnidir.

Darbelerin temel sebepleri üzerine geliştirilen ekonomik teoriler giderek öne çıkmıştır. Bu teorilerde vurgulanan ana fikir kötü ekonomik performansın önemli ölçüde darbe riskini artırdığı yönündedir. Buradan çıkan sonuç, darbeler ekonomik durumda belirsizliğe yol açtığı gibi ekonomik durumun kötüye gitmesi de darbeye zemin hazırlamaktadır. Nedensellik açısından bakıldığında iki yönlü nedensellik mevcuttur. Rosenary O'Kane ekonomik olarak gelişmemiş ülkelerin darbe tehlikesi ve kalkışmasına en fazla ve sık maruz kalan uluslar olduklarını ileri sürmüştür. Bu ülkelerin ham madde ya da birincil ürün üreticisi olmaları ve ana malların ihracatına bağımlı olmaları sebebiyle küresel fiyatların dalgalanması ve gelirlerin istikrarsız olması gibi durumlara karşı kırılganlıklar taşıdıkları vurgulanmıştır. (O'Kane, 1981)

Darbelerin ülkelerin ulusal refah ve kalkınma süreçlerine olumsuz etkileri ve darbe girişimlerini besleyen ekonomik gelişmemişlik dinamikleri ve askeri harcamalar ile darbe ilişkisi üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Acemoğlu ve Robinson yaptıkları çalışmada Brezilya (1964), Şili (1973) ve Arjantin'de (1976) ekonomik durgunluk ya da ekonomik zorluk dönemlerinde darbelerin gerçekleşme ihtimalinin arttığına işaret etmektedirler. (Acemoğlu ve Robinson, 2001). Bazı ülkelerdeki darbe girişimlerinin ekonomik boyutu üzerine yapılan çalışmalarda 1951-1998 yılları arasında gerçekleşen darbeler sonrasında GSYH büyüme oranı, ihracat değeri ve savunma harcamaları rakamlarının düşük kaldığı aynı zamanda ülkedeki zayıf ekonomik performansın darbe tehlikesi ihtimalini artırdığı vurgulanmıştır. Ekonomik istikrarsızlığın oluştuğu ortamda siyasî istikrarsızlık baş göstermekte ve sonrasında silahlı kuvvetlerin sivil hükümeti devirmesine yol açan sürecin önü açılmaktadır.

Darbeler ve kalkınma arasında olumsuz bir ilişki var mıdır? Cevap çok kesin olmamakla birlikte zayıf kurumlar, silahlı kuvvetlerin siyasî gücü, sosyal çatışmalar, ekonomik krizler vb. birçok etken darbe riskine sebep olmakta ve ülkenin gelişme potansiyelini etkilemektedir.

Darbe girişimlerinin başarısı askeri müdahaleden önceki demokratik kurumların kapasiteleri ve darbeyi yapan grupların geniş kitlelerin desteğini alabilmelerine bağlıdır. Tarihsel tecrübe askeri darbelerin ülke refahı üzerinde olumsuz bir etki oluşturduğunu göstermektedir. (Bununla birlikte darbelerin toplum tarafından kabulünü sağlamak için yapılan çalışmaların etkisiyle kısa dönemli etki pozitif olabilmektedir). Konuyla ilgili yapılan ampirik çalışmalar da darbeler başarılı olduğu demokratik ülkelerde on yıl içinde kişi başına düşen gelirin yıllık büyümesini yüzde 1 ile yüzde 1,3 arasında düşürdüğü görülmüştür. (Darbenin kime yapıldığı da önem kazanmaktadır. Darbe mevcut demokratik yönetime yapılacağı gibi otokratik hükümete da yapılabilir.)

Demokratik seçilmiş liderlerin devrilmesiyle ekonomik reformların önü kesilirken ülkelerin borç krizine itilerek ekonomik krize girmesine neden olunmaktadır. Büyüme oranının yanı sıra sağlık, eğitim ve yatırım alanlarında da önemli olumsuz etkiler oluşmaktadır. Darbelerden sonra sosyal programlar üzerindeki harcamalar düşerken ekonomik ayrıcalıklar kitlelerden uzaklaşmakta, siyasî ve ekonomik elitlere doğru geçiş yapmaktadır.

Darbelerin etkileri her zaman net değil. Darbe sonrası ekonomik başarı gelebilir. Uluslararası kurumların desteklediği darbelerden önce ekonomik yapının bozulması sağlanarak darbeye zemin oluşturulur. Darbe gerçekleştikten sonra ilgili ülkeye finansman kolaylıkları sağlanarak darbenin toplum tarafından kabulü sağlanır. Mısır da ki Sisi darbesi bu duruma iyi bir örnektir.

Darbelerin ülkelerin iç işi olamadığı uluslar üstü tarafı olduğunu darbelerin soğuk savaş sonrası daha az görülmesinden anlayabiliriz. NATO üyeliği ile darbeler arasında bir ilişki olduğuna dair güçlü işaretler vardır. İtalya, Türkiye, Yunanistan ve Portekiz NATO üyeliği sonrası darbe teşebbüsü ile karşılaşmıştır.

Darbelerin sonucu askeri yönetimler ya da vesayet yönetimleri başarılı mıdır? Literatürün temel bulgularından birisi, askeri vesayetin varlığının uzun dönemde bu ülkelerde kişi başına geliri azalttığı yönündedir. Askeri vesayetteki derinleşme ile kişi başına gelirdeki azalma arasında yüksek bir korelasyon gözlenmektedir. Vesayetin darbeye dönüşmesi durumunda ise, kişi başına gelirde uzun dönemli durgunluk yani kalıcı nitelikli azalma durumu ortaya çıkmaktadır. Makroekonomik bulgular, ayrıca, askeri vesayet ve rejimlerin, önemli sosyo-ekonomik problemler olan enflasyonu ve işsizliği artırdığına işaret etmektedir.

Dünyada darbelere tarihsel süreçte baktığımız da 1950 – 2010 yılları arasında darbelerin yoğunluğu Amerika kıtasındadır. Aşağıdaki tabloda kıtlar bazında darbeler ve başarı oranları görülmektedir.

Tablo1: Kıtalara Göre Darbeler

Kıta	Darbe Girişimi	Başarı Oranı %
Amerika Kıtası	145	48,3
Afrika Kıtası	169	51,5
Avrupa Kıtası	12	33,3
Asya Kıtası	59	55,9
Ortadoğu	72	45,8

Dünyada en fazla darbe girişimi Bolivya da yaşanmıştır. Bolivya'da 23 darbe girişimi yaşanmıştır ve bu darbe girişimlerinden 11 tanesi başarılı olmuştur. Türkiye'de ise 6 darbe girişiminin 3 ü başarılı olmuştur. (1960, 1971, 1980). Dünyada soğuk savaş sonrası darbelerin başarı oranı azalmıştır. 2010 yılından sonra 18 darbe teşebbüsünden sadece 4 ü başarılı olmuştur.

Tablo 2 de seçilmiş ülkelerdeki darbe yılları ve sayıları görülmektedir. Tablodan da görüleceği üzere Bolivya birinciliği alırken Arjantin 20 darbe teşebbüsü sayısı ile ikinci sıradadır. Venezuela, Tayland ve Ekvator en çok darbe yapılan ülkeler arasındadır. Avrupa kıtasında ki darbelere baktığımızda tabloda Türkiye, Yunanistan ve Portekiz yer almaktadır. Yunanistan da ki son darbe 1973 yılında iken Portekiz de 1975 yılında son darbe yaşanmıştır. Türkiye'de

ise 1980 yılından sonra 2016 yılında darbe teşebbüsü yaşanmıştır. Detaylı incelemeye tabi tutulduğunda Türkiye'de 2007 yılında post modern darbe diye adlandırılan bir darbe ve 2005 yılında e muhtıra diye adlandırılan darbe teşebbüsü yaşanmıştır. Uluslararası darbe analizlerinde bu iki darbe tam teşekkül etmediği için dikkate alınmamaktadır.

Tablo 2: Seçilmiş Ülkelerdeki Darbeler ve Yılları

Bolivya	Arjantin	Venezuela	Tayland	Ekvator	Honduras	Vietnam	Brezilya	Türkiye	Cezayir	Portekiz	Mısır	Yunanistan	Azerbaycan
1984													
1981	1988												
1981	1976												
1981	1975												
1981	1975												
1980	1971												
1979	1971												
1979	1970												
1978	1966												
1978	1963	2002	2014										
1974	1962	1992	2006	2000	2009								
1971	1962	1992	1991	1986	2009								
1971	1962	1966	1985	1976	1999								
1970	1961	1962	1981	1975	1978								
1969	1960	1962	1977	1972	1977	1965							
1964	1960	1961	1977	1966	1975	1965	1969	2016					
1960	1956	1961	1976	1963	1972	1965	1964	1980					
1959	1955	1958	1958	1961	1963	1964	1964	1971	1992	1975	2013		
1958	1955	1958	1957	1956	1959	1964	1963	1963	1967	1975	2011	1973	
1953	1955	1958	1951	1954	1956	1963	1959	1962	1965	1974	1954	1967	1995
1952	1951	1952	1951	1952	1956	1960	1955	1960	1964	1962	1952	1967	1994

Darbelerin ekonomik etkileri ile ilgili ülkelerarası karşılaştırma örnek olarak Özer ve Won (2014) tarafından yapılan çalışmada Türkiye ve Güney Kore darbeleri incelenmiştir. Birbirine yakın tarihlerde yapılan bu iki (1960-1961 ve 1979-1980) ülkedeki darbelerin ekonomik göstergelerle karşılaştırılması sonucunda kişi başına gelir açısından Türkiye Kore'den daha üst sıralarda olasına rağmen zaman içinde tersi bir gelişme olmuştur. Türkiye kişi başına gelir sıralama 46. Sırada ve aynı dönemde Güney Kore 89 sırada iken, 2006 yılında Güney Kore 42 sıraya yükselmiş Türkiye 67. Sıraya gerilemiştir.

Tablo 3: Türkiye Güney Kore Darbe Karşılaştırılması

	1960 - 1961		1979 -1980		2006	
	Sıra	KBG	Sıra	KBG	Sıra	KBG
Türkiye	46	$278	54	$2.073	67	$7.687
Güney Kore	89	$92	63	$1.746	42	$19.707

Kaynak: Özer, A. & Won, N. J. (2014). A Comparative Analysis of Economic Effects of Coups at Turkey and Korea. International Proceedings of Economics Development and Research, 76, 10

Ekonomi güvenliği açısından savunma harcamaları gereklidir ve orduyu güçlendirmektedir fakat fazla güçlenen ordu aynı zamanda meşru iktidarın tehdit unsuru haline gelmesine sebep olmakta ve toplumdaki düzeni sarsmaktadır. Ordunun tek güç olarak güvenlikten sorumlu olması o kesimde güvenliği biz sağlıyoruz yönetimi de biz belirleyelim güdüsü oluşturmaktadır. Bu nedenle güvenlikle ilgili güç paylaşımı gerekli olmaktadır. Ordu ve polisin güç paylaşımı silahlı gücün dengelenmesi açısından önemlidir. 2016 darbesinin önlenmesinde halkın direnmesi yanında polisinde alternatif güç olması etkili olmuştur. ABD de niye darbe olmuyor. ABD darbe açısından uygun ortama sahip, etnik dinsel ekonomik dengesizlikler söz konusu fakat çok güçlü asker polis dengesi bu teşebbüslere izin vermemektedir.

Darbeler ülkelerin iç dinamiklerden ziyade dış dinamikler tarafından belirlenir. Dış dinamikler terörü darbeler için bir araç olarak görmektedir ve etki edebilmektedirler. Diğer taraftan, ekonomideki oynamaların da darbeler için araç olduğunu ifade etmek mümkündür ve bu araç ta dış dinamiklerin kullanımına oldukça elverişlidir.

Darbeleri ekonominin kötüye gitmesi noktasında tek başına bir unsur olarak görmek yanlıştır. Darbeler uzun dönemlerde sorunlara sebebiyet verse de ekonomiyi bozan unsur olarak darbeyi tek başına görmek hatalıdır. Aksine birçok başarılı darbe sonrası ekonomik iyileşmeler görülebilmektedir.

Sayın Akgönenç tebliğinde darbeler gerçekleştiğinde toplumun tümünde büyük bir güvensizlik hali olması, özellikle dış yatırımların azalmasından söz etmektedir. Bu durum her zaman geçerli değildir. Darbeyi gerçekleştirenler uluslararası destek olduğu durumda aksine yatırımlar ve ticaret artabilmektedir. Mısır darbesi bu duruma örnektir.

Sayın Akgönenç tebliğinde yine 2016 darbe teşebbüsünün önlenmesinde halkın bilinçlenmesinden bahsetmektedir. Darbenin önlenmesi için halkın bilinçlenmesi kadar siyasî liderlerin de bilinçlenmesi gerekiyor, 16 Temmuz darbesinin önlenmesindeki en büyük nedenlerden birisi siyasîlerin bilinçlenmesidir. Halk zaten bilinçliydi. 2016 darbe girişimindeki fark siyasetçilerin çoğunluğunun bilinçli olması idi.

Kaynakça

Acemoğlu, D., & Robinson, J. A. (2001). "A theory of political transitions". *American Economic Review,* 938-963.

O'Kane, R. H. (1981). "A probabilistic approach to the causes of coups d'etat". *British Journal of Political Science*, 11(3), 287-308.

Ozer, A., & Won, N. J. (2014). "A Comparative Analysis of Economic Effects of Coups at Turkey and Korea". *International Proceedings of Economics Development and Research*, 76, 10

Powell, J. M., & Thyne, C. L. (2011). "Global instances of coups from 1950 to 2010: A new dataset". *Journal of Peace Research*, 48(2), 249-259.

Değerlendirme

Melikşah Utku
Albaraka Genel Müdürü

Öncelikle, böylesi kıymetli bir etkinlikte yer almış olmaktan dolayı duyduğum mutluluğu paylaşmak istiyorum. Yapmış olduğunuz nazik davet için şahsım ve TKBB adına sizlere teşekkürlerimi sunuyorum. Ahlâkı temel alan uygulamalarımızın, bu ve bunun gibi etkinlikler vesilesiyle hayatın her bir katresine sirâyet etmesini temenni ediyorum.

Ahlâk dediğimiz mefhumun sosyal bilimler disiplini içerisindeki pratik ve teorik konumu, bugüne değin disiplin içerisinde yapılmış olan en önemli tartışmaların başında gelmektedir. Modern dönem diyebileceğimiz zihni anlayışın iktisadî alanda yansıması olan "neo-klasik iktisat" ahlâk ile olan ilişkisini oldukça sınırlı tutmakta, üretim ve tüketim fonksiyonları içerisine ahlâkı dâhil etmekte zorlanmaktadır. Ahlâkı dışlayan bir sistem neticesinde; bireylerin karar verme süreçleri ve bunun piyasa üzerindeki yansımaları arasında kapsamlı bir sebep – sonuç ilişkisi kurulamaz, kanaatindeyim.

Bu bağlamda günümüzde iktisadî düzlemde bir ahlâki değerlendirme yapmak istediğimizde, etik ya da ahlâk mefhumunun kapsamını etraflıca kavramamız gerekmektedir. Bunu yapmadığımız durumlarda arızayı tespit etmekte zorlanıyor, kalıcı ve günümüz ihtiyaçlarına cevap veren çözümler bulmakta yetersiz kalıyoruz. Genelde de bu soruya cevap vermeden fiili uygulamalarla geçiştiriyoruz. Örneğin, bugün hemen hepimiz kabul ediyoruz ki tekelcilik ve bunu getirdiği avantajlarla piyasayı manipüle etmek, etik bir davranış değil ve bu durum genelde iktisat – ahlâk sorgulamalarının önemli bir gündem maddesi olarak yerini koruyor. Peki diğer taraftan monopsony olarak adlandırılan alıcının piyasada tekel olduğu bir durum ve sendikacılık ne kadar etik? Veya üretici fazlası ve emek sömürüsünü konuşuyoruz, ama diğer taraftan tüketicinin fazlası ve bunun segmentasyon ve analitik yöntemlerle üretici tarafından alınması ahlâki sorgulamalarımız arasında ne kadar yer ediniyor? Yani, bir ürünü bir müşteriye o müşteri, malın ederinden fazlasına vermeye razı olduğu için daha yüksek fiyata satmak ne kadar ahlâki? Dolayısıyla bir piyasa ahlâkından söz etmemiz için piyasanın tüm aktörlerini gözetmemiz ve herkes için geçerli bir etik düzlem üzerinden konuşmamız büyük önem arz ediyor.

Bu tartışmaları bankacılık ve finans sektörüne taşıdığımızda katılım bankacılığı olarak sektör ve piyasadan belirli noktalarda ayrıldığımızı düşünüyorum. Çünkü konvansiyonel bankacılık ve finans alanında denetleyici mekanizma olarak hukuki düzenleme diyebileceğimiz seküler bir mevzuat mevcut. Ancak katılım bankalarına baktığımızda çok katmanlı bir denetim

mekanizması ile karşı karşıya kalabiliyoruz. Yasaların gerektirdiği seküler mevzuata ek olarak katılım bankaları fıkhi bir mevzuatın sınırları içerisinde çalışmalarını yürütmek zorunda. Bunun yanı sıra katılım bankaları İslâmî bir temele dayandığı için de sürekli olarak günlük hayatta kamuoyu denetimi ile karşı karşıya. Hem müşterilerin hem de çalışanların vicdani değerlendirme mekanizmalarının çok yoğun bir şekilde devreye girdiği bu sistemde, rahatlıkla ifade edebilirim ki katılım bankacılığı hukuki bağlamın yanında etik ve ahlâki manada en çok denetime tutulan sektörlerin başında geliyor.

Son söz olarak şunu belirtmekte fayda görüyorum. Ahlâki kurallar toplumun belli bir kesimine mâl edilemeyeceği gibi hayatın istisnasız her alanında uygulanmalıdır. Bu doğrultuda özellikle iktisadî faaliyetlerimizde ahlâki sorgulamaları gündeme getirdiğimizde piyasanın her bir aktörünün haklarını korumamız, onları sürece dâhil etmemiz ve kapsayıcı olmamız gerekmektedir. Bu yıl 4.sü düzenlenen Ahlâk Şûrasının hayırlara vesile olmasını niyaz ediyor, saygı ve muhabbetlerimi sunuyorum.

Şûra Sonuç Bildirgesi

- Temel meselesi insan olan bir toplumun ahlâkî değerlerden uzaklaşması hatta ahlâk karşıtı tutumlar benimsemesi düşünülemez.
- Basın yayın organları, ahlâk dışılığı hayat tarzı olarak sunma konusunda belki de hiçbir toplumda bu kadar muhteris olmamıştır. Kitlelere gayri ahlâkîlik öğretilmekle kalınmıyor yaşanabilirliği de âdeta ezberletiliyor. Bu yaşanabilirlik, kabul edilirliğin ötesinde takdir edilirlik derecesine doğru yükseliyor. Böylece neredeyse, ahlâkîlik marjinal hâle getiriliyor!
- Türkiye'nin derinleşen insan meselesi, her alanda ahlâkî kaygının fiillerimizden dışlanmasıyla ilgilidir. Türkiye'yi hiçbir iç ve dış düşman ahlâkî değerlerin aşınması ölçüsünde tehdit etmiyor!
- Mevcut iktisadî düzeni her şeye rağmen kabullenmek, menfiliklerini işin tabiatı gibi görmek, olağanlaştırmak kabul edilebilir değildir.
- Derinleşen bir insan meselesi olarak ahlâkî kaygılarımız fiillerimizden uzaklaşmakta; ahlâkî yozlaşmanın toplumda hızla yayıldığı gözlemlenmektedir.
- İslâm, insandan öncelikle zengin olmayı değil, arınmayı/kalp temizliğini talep eder.
- İslâmî kaygıların, iktisadî hayatta etkinleştirilmesi olumlu sonuçlar verecektir.
- Batılı iktisat anlayışı, farklı bir dünya görüşüne dayanmaktadır. Batının kendi sorunları üzerinden bizi tehdit eden söylemleriyle yüzleşmek ve onları aşmak zorundayız. Yeni bir ekonomi modeli ile kurumsal yapıları gerçekleştirmek medeniyeti dönüştürebilecek imkânları oluşturacaktır.
- Ahlâk ve iktisat ilişkilerini tek boyutlu doğu-batı çatışması üzerinden tartışma anlayışı sorgulanmalıdır.
- İktisat ve ahlâk ilişkileri gerçekliğe dair yapılar temelinde birlikte düşünülmelidir.
- Iktisadî hayatı İslâmî kaygılar doğrultusunda yeniden düzenleyecek gerçeklik temeline dayalı kısa, orta ve uzun vadeli çözüm arayışlarını gündeme almalıyız.
- Piyasa ahlâkının oluşturulmasında İslâmî uygulamaların daha açık delillerle tahkim edilmesi gerekmektedir.
- Dünya insan için yaratılmıştır. Onda herkesin hakkı vardır. Herkes bu hakkını sürece katılarak kullanmalıdır.
- İktisat ve ahlâk ilişkisini değerlendirirken geleneksel ile modern yapılar arasında geçişkenlikler olduğu, bu yapılar arasındaki gerilimleri azaltarak ortak hususları ön plana çıkaracak çözümlere varılabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.
- Toplumun refahı ile erdemliliği birlikte konuşulmalıdır.
- İktisadî ve ahlâkî sorun ve kavramların kategorik ve dar çerçeveler içerisinde değil daha esnek ve geniş çerçevelerde tartışılması öne çıkarılmalıdır.

- Ahlâkî kaygıları taşımayan bir iktisat kaderimiz olarak kabul edilmemelidir.
- İnsan merkezci değil insan merkezli iktisat üretmek gerekmektedir.
- Bugün insanlığın kaderini oluşturacak sorular olan: a) iktisadî değeri kimin ortaya çıkaracağı b) toplumların nasıl refaha kavuşturulacağı, c) bu refahın nasıl bölüştürüleceğine dair görüşler ve paradigmalar üretilmelidir.
- Ekonomik büyüme ile adil gelir dağılımı birlikte düşünülmelidir.
- Refahın üretimi, bölüşümü ve dağıtımı âdil ve hakkaniyetli olmalıdır.
- Para-kur sisteminde ahlâkî kaygılar öncelikli olmalı, ahlâk-para ilişkilerinde borç sorunu derinlemesine incelenmelidir.
- Finans sistemi ile reel ekonomi arasındaki büyük açık kapatılmalıdır.
- İktisat bölümlerinde bize dair modellerin oluşturulup tartışıldığı ilmi zeminler hazırlanmasına öncülük edilmelidir.
- Tüketim olgusunu tartışırken, insanın tüketim öznesinden tüketim nesnesine dönüştüğünü gözden kaçırmamak gerekmektedir.
- Aç gözlü, sınırsız mülkiyete dayalı haz odaklı bilinçsiz tüketimin yerine, geçici/sınırlı mülkiyete dayalı bilinçli kullanım desteklenmelidir. Bize dayatıldığını düşündüğümüz yaşam tarzlarına karşı geri dönüşümü güçlendirmek, ikinci el ve yeniden kullanımı desteklemek, hediyeleşmek, sosyal sorumluluk projeleri üretmek, doğaya dönmek gibi değerler hayat tarzı haline getirilmelidir.
- Tasarruf ve tasaddukun da manevi bir statü belirttiği göz önünde tutulmalı ve bu husus öne çıkarılmalıdır.
- Tüketim kültürünün yaydığı suni ihtiyaçlar, üretilen ihtiyaçlar hususunda farkındalık oluşturulmalıdır.
- Müslümanlar nimet ve emanet olan tüm metaları gerektiği kadar ve helal olandan tüketmelidir.
- Tüketim hevesini canlı tutan, şuursuzca tüketime yol açan hususlar konusunda farkındalıklar geliştirilmelidir. Bireysel ahlâk ile sosyal sorumluluğun çok yakından ilişkili olduğu gözden kaçırılmamalı; sosyal ahlâk normlarına insanların bağlı kalmaları temin edilmelidir.
- Helal kazanç helal mal ve helal tüketim ve paylaşım konularına önem verilmeli ve bu hususlarda halk bilinçlendirilmelidir.
- Üretim mekanizmasının en büyük paydaşlarından biri olan emekçilerin haklarının insan onuruna uygun biçimde belirlenmesi yönünde farkındalık geliştirilmeli ve bu ölçü devlet siyaseti haline getirilmelidir.
- İş ahlâkını bireysel ve toplumsal açıdan etkin kılacak uygulamalar (dersler, devlet politikaları, sivil toplum girişimleri) geliştirilmelidir.
- İktisadî güvenliği sağlayacak tedbirler alınmalı, darbe ve terörün ekonomi güvenliğini tehdit edici unsurlar olduğu dikkatten kaçırılmamalıdır.

Program

1. Gün : 15 Eylül 2017, Cuma
Kayıt : 09.00
Açılış Konuşmaları : 9.30-11:00
Açılış Dersi (11.00-12.20)
Oturum Başkanı: Hüseyin Aydın (Ziraat Bankası Genel Müdürü ve Yönetim Kurulu Üyesi)
Ahmet Tabakoğlu (Prof. Dr., Marmara Üniversitesi)
Öğle arası: 12.30-14.00

1. Oturum: İNSAN VE İKTİSAT (14.00-16.00)
Oturum Başkanı: Muharrem Karslı (Ziraat Bankası Yönetim Kurulu Başkanı)

Modern İktisat ve İnsan
Arif Ersoy (Prof. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Tebliğ)
Mustafa Özel (Yrd. Doç. Dr., İstanbul Şehir Üniversitesi, Müzakere)

İslâm, İktisat ve İnsan
Hakan Sarıbaş (Prof. Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi, Tebliğ)
Mahmut Bilen (Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Müzakere)
Kahve Arası: 16.00-16.30

2. Oturum: İKTİSAT, TÜKETİM VE AHLÂK (16.30-18.30)
Oturum Başkanı: İbrahim Güder (HATİAB Yönetim Kurulu Başkanı)

İktisat için Ahlâk Düşünmek
Lütfi Sunar (Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Tebliğ)
Ömer Demir (Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Müzakere)

Tüketim/Üretim Ahlâkı
İsmail Demirezen (Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Tebliğ)
Veysel Eren (Prof. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi, Müzakere)
Akşam yemeği ve Hatay Medeniyetler Korosu Mûsiki İcrası
Yer: Antakya Medeniyetler Evi (19.00 - 22.00)

2. Gün: 16 Eylül 2017, Cumartesi
3. Oturum: PİYASANIN AHLÂKI (09.30-11.30)
Oturum Başkanı: Melikşah Utku (TKBB - Albaraka Türk Katılım Bankası)

Para-Maliye Kesimi ve Ahlâk
Servet Bayındır (Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Tebliğ)
Yakup Asarkaya (BDDK, Müzakere),

Üretim Kesimi ve Ahlâk
Cengiz Kallek (Prof. Dr., İstanbul Şehir Üniversitesi, Tebliğ)
Temel Hazıroğlu (Albaraka Türk Katılım Bankası, Müzakere)
Öğle Arası: 11.30-13.00

4. Oturum: İŞ AHLÂKI VE İKTİSAT EĞİTİMİ (13.00-15.00)
Oturum Başkanı: Prof. Dr. Celal Türer (Gazi Üniversitesi)

Çalışma Ahlâkı
Tarkan Zengin (Türk Harb-İş Sendikası, Tebliğ)
Güven Delice (Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Müzakere)

İktisat ve Eğitim: Milli Ekonomiye Doğru
Mehmet Bulut (Prof. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Tebliğ)
Sabri Orman (Prof. Dr., TC Merkez Bankası, Müzakere)
Kahve Arası: 15.00-15.30

5. Oturum: MODERN İKTİSADIN AHLÂKİLİĞİ SORUNU (15.30-17.30)
Oturum Başkanı: Prof. Dr. Ahmet Faruk Aysan (İstanbul Şehir Üniversitesi)

Refahın Üretimi, Bölüşümü ve Ahlâk
Mustafa Acar (Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Tebliğ)
Muhsin Kar (Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Müzakere)

Para/Kur Sistemi ve Ahlâk
İbrahim G. Yumuşak (Prof. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Tebliğ)
Osman Altuğ (Prof. Dr., Akademisyen, Müzakere)
Kahve Arası: 17.30-18.00

6. Oturum: TOPLUM ve İKTİSAT (18.00-20.00)
Oturum Başkanı: Prof. Dr. Korkut Tuna (İstanbul Ticaret Üniversitesi)

İktisadın Sosyolojik Temelleri ve Ahlâk
Musa Öztürk (Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Tebliğ)
Ramazan Yelken (Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Müzakere)

Ekonomi Güvenliği: Darbe, Terör ve İktisat
Oya Akgönenç (Prof. Dr., Ufuk Üniversitesi, Tebliğ)
Selami Sezgin (Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Müzakere)

3 Gün: 17 Eylül 2017, Pazar
Şûra değerlendirme toplantısı ve sonuç bildirgesi (09.30-12.30)
Şehir Gezisi (13.00-19.00)

IV. Ahlâk Şûrası Hatay'da Yapıldı

Türkiye Yazarlar Birliği'nin Ziraat Katılım ve HATİAB'ın destekleri ile 15-17 Eylül 2017 tarihleri arasında Antakya'da düzenlediği Şûra'da Türkiye'de bu konu üzerine çalışan fikir adamları, akademisyenler ve uygulayıcılar bir araya geldi.

Açılışta ilk konuşmayı TYB Genel Sekreteri Yrd. Doç. Dr. Muhammed Enes Kala yaptı. TYB'nin bugüne kadar düzenlemiş olduğu Ahlâk Şûraları hakkında kısaca bilgi veren Kala, IV. Ahlâk Şûrası'nın, Sabahattin Zaim Hoca anısına Ahlâk ve İktisat temasıyla düzenlendiğini belirtti.

HATİAB'ın Başkanı İbrahim Güder de yaptığı konuşmada, ahlâkın iş dünyasındaki önemini vurgulayarak, piyasada ahlâkî değerlerin yerleşmesinin ve ilkelerin uygulanmasının hem ülke hem de dünya için önemli olduğunu belirtti.

Şûranın açılış programında konuşan Ziraat Katılım Genel Müdürü Metin Özdemir, toplumsal hayatın iş birliklerini zorladığını, bu durumdan ötürü çeşitli kuralların oluştuğunu bu kuralların da din ve ahlâk ile şekillendiğini söyledi.

İslâm iktisadının Allah inancı, ahiret inancı ve adalet olarak 3 temel ilkeye dayandığını vurgulayan Özdemir, İslâmîyet'in ilk dönemlerinde inen ayetlerin ahlâk ile ilgili olduğunu sonra inen ayetlerin ise genel olarak ahlâka uymamaktan dolayı oluşan sorunlara yönelik olduğunu söyledi. Buradan anlaşılması gerekenin, önceliğin ahlâk olması ve sorunları ahlâkî yaklaşımlarla çözüp hukuka gerek kalmaması gerektiğini bildirdi.

Bir arada yaşamanın temel unsuru ahlâki değerlerdir

Ziraat Katılım'ın ve TYB'nin şûra tanıtım filmi katılımcılara gösterilmesinden sonra kürsüye gelen TYB Başkanı Prof. Dr. Musa Kazım Arıcan, TYB'nin düzenlemekte olduğu Ahlâk Şûrası dizilerinin ülkemiz adına iftihar vesilesi olduğunu ve devam etmesi gerektiğini söyledi.

Ahlâkın, insanların vazgeçilmezi, beşerin varlık sebebinin ahlâk olduğunu ve yeryüzünde bir arada yaşamanın temel unsurunun başında ahlâki değerlerin geldiğini belirten Arıcan sözlerini şöyle sürdürdü: " Bu şûrada, ahlâk, mülkiyet, iktisat, vergi adaleti gibi kavramların yanında tüketim çılgınlığı sorunlarına da değinilmesi gerekir. Bu sorunlar ile mücadelenin TYB'nin de derdi. Eskiden temel sorunların bankaların meşruluğu iken, katılım bankaları ile en azından bu merhalenin aşıldı. Verimli sonuçlar alacağımıza inandığım bu şûranın sonuç bildirgesi rapor halinde kamuoyu ve ilgililer ile paylaşacağız."

Ahlâktan kaçanlar etik kavramına sığınıyor

Şûranın açılış programında konuşan TYB Şeref Başkanı Mehmet Doğan, dünya sahnesinin hem oyuncusu hem izleyicisi olan insanın ekseriya olup biteni seyrederek vakit geçirdiğini, vitrin meselelerinin, esas meselelere inmeyi zorlaştırdığını belirtti.

Türkiye'nin yıllarca ahlâk kelimesinden ve kavramından kaçtığını, ahlâk kelimesinin din ile bütünleşmesinden ötürü laiklik kaygıları ile ahlâkın dışlandığını ve ahlâktan kaçanların etik kavramına sığındıklarını belirten Doğan, sözlerine şöyle devam etti: "Etik kavramı toplumun değerleri ile uyumsuzluğundan ötürü ahlâk kavramını karşılamıyor." İdeale götürmeyen bilginin eksik olduğunu belirten Doğan tam bilginin insanı ideale iletmesi gerektiğini söyledi. "İktisat Ahlâk dışıdır" fikrinin dayatıldığını söyleyen Doğan, insanın sadece iktisadî saikler ile hareket eden bir varlık olmadığını söyledi.

İslâm iktisadının temel hedefi kul hakkını muhafaza etmektir

IV. Ahlâk Şûrası'nın açılış dersini ise İslâm iktisat üzerine çalışmaları ile tanınan Marmara Üniversitesi'nden Prof. Ahmet Tabakoğlu yaptı.

Tabakoğlu, iktisadın temelinin ahlâk olduğunu, ev idaresi kökünden gelen ekonomi teriminden hareketle evdeki ahlâk ile ilişki kurulabileceğini belirtti. İslâm iktisadı ve ahlâkın iç içe olduğunu, hem ahlâk hem de iktisat için kuralları bulunduğunu belirten Tabakoğlu, İslâm iktisadının temel hedefinin ise kul hakkını muhafaza etmek olduğunu söyledi.

Açılış dersinden sonra Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu'na, TYB Şeref Başkanı Mehmet Doğan tarafından TYB Üstün Hizmet Ödülü takdim edildi.

IV. Ahlâk Şûrasındaki oturumlarda; "İnsan ve İktisat, İktisat, Tüketim ve Ahlâk, Piyasanın Ahlâkı, İş ahlâkı ve İktisat Eğitimi, Modern İktisadın Ahlâkiliği Sorunu, Toplum ve İktisat" konu başlıkları konuşuldu.

1. Gün, Oturum Başkanı: Muharrem Karslı (Ziraat Bankası Yönetim Kurulu Başkanı), konu: Modern İktisat ve İnsan. Konuşmacılar; Prof. Dr Arif Ersoy (İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Tebliğ), Yrd. Doç. Dr. Mustafa Özel (İstanbul Şehir Üniversitesi, Müzakere) İslâm, İktisat ve İnsan: Prof. Dr. Hakan Sarıbaş (Bülent Ecevit Üniversitesi, Tebliğ), Prof. Dr. Mahmut Bilen (Sakarya Üniversitesi, Müzakere)

2. Oturum: İktisat, Tüketim ve Ahlâk.Oturum Başkanı: İbrahim Güder (HATİAB Yönetim Kurulu Başkanı) Konu: İktisat için Ahlâk Düşünmek. Konuşmacılar: Lütfi Sunar (Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Tebliğ), Ömer Demir (Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Müzakere) Konu: Tüketim/Üretim Ahlâkı. Konuşmacılar: İsmail Demirezen (Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Tebliğ), Veysel Eren (Prof. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi, Müzakere)

2.Gün 3. Oturum: Piyasanın Ahlâkı. Oturum Başkanı: Melikşah Utku (TKBB - Albaraka Türk Katılım Bankası) Konu: Para-Maliye Kesimi ve Ahlâk. Konuşmacılar: Servet Bayındır (Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Tebliğ), Yakup Asarkaya (BDDK, Müzakere) Konu: Üretim Kesimi ve Ahlâk. Konuşmacılar: Cengiz Kallek (Prof. Dr., İstanbul Şehir Üniversitesi, Tebliğ), Temel Hazıroğlu (Albaraka Türk Katılım Bankası, Müzakere)

4. Oturum: İş Ahlâkı ve İktisat Eğitimi. Oturum Başkanı: Prof. Dr. Celal Türer (Gazi Üniversitesi) Konu: Çalışma Ahlâkı. Konuşmacılar: Tarkan Zengin (Türk Harb-İş Sendikası, Tebliğ), Güven Delice (Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Müzakere) Konu: İktisat ve Eğitim: Milli Ekonomiye Doğru, Konuşmacı: Mehmet Bulut (Prof. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Tebliğ), Sabri Orman (Prof. Dr., TC Merkez Bankası, Müzakere)

Üç gün çok yoğun gerçekleşen ahlâk ve iktisat ilişkilerinin tartışıldığı toplantının ardından sonuç bildirgesi üç dilde yayımlandı.

“Mevcut iktisadî düzeni her şeye rağmen kabullenmek, menfiliklerini işin tabiatı gibi görmek, olağanlaştırmak kabul edilebilir değildir.” Derinleşen bir insan meselesi olarak ahlâkî kaygılarımız fiillerimizden uzaklaşmakta; ahlâkî yozlaşmanın toplumda hızla yayıldığı gözlemlenmektedir.” denilen sonuç bildirgesinde İslâm, insandan öncelikle zengin olmayı değil, arınmayı/kalp temizliğini talep eder.İslâmî kaygıların, iktisadî hayatta etkinleştirilmesi olumlu sonuçlar verecektir. Batılı iktisat anlayışı, farklı bir dünya görüşüne dayanmaktadır. Batının kendi sorunları üzerinden bizi tehdit eden söylemleriyle yüzleşmek ve onları aşmak zorundayız. Yeni bir ekonomi modeli ile kurumsal yapıları gerçekleştirmek medeniyeti dönüştürebilecek imkânları oluşturacaktır.” görüşlerine yer verildi.

IV. AHLÂK ŞÛRASI

(FOTOĞRAFLAR)

4. Ahlâk Şûrası Katılımcıları

4. Ahlâk Şûrası Katılımcıları

D. Mehmet Doğan (TYB Şeref Başkanı

Doç. Dr. Lütfi Sunar, Prof. Dr. Veysel Eren, İbrahim Güder, Prof. Dr. Ömer Demir, Doç. Dr. İsmail Demirezen

Dr. Muhammed Enes Kala (TYB Genel Sekreteri)

Metin Özdemir (Ziraat Katılım Genel Müdürü)

Prof. Dr. Arif Ersoy, Muharrem Karslı, Mustafa Özel

Prof. Dr. Musa Kazım Arıcan (TYB Genel Başkanı)

Ferhat Koç, D. Mehmet Doğan, İbrahim Ulvi Yavuz

Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu

Prof. Dr. Musa Kazım Arıcan - Metin Özdemir

Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu - D. Mehmet Doğan

Temel Hazıroğlu, Yakup Asarkaya, Melikşah Utku, Prof. Dr. Cengiz Kallek, Prof. Dr. Servet Bayındır

